

BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MULAMADHYAMAKAKARIKĀS

((MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

NAGARJUNA

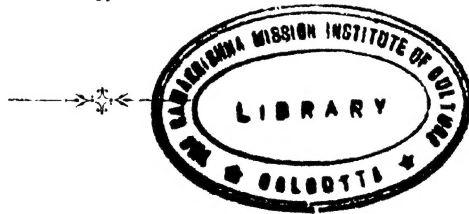
avec la PRASANNAPADA Commentaire de CANDRAKĪRTI.

PUBLIÉ PAR

Louis de la Vallée Poussin,

PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ DE GAND, MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE
ET DE LA ROYAL ASIATIC SOCIETY.

I.

ST.-PÉTERSBOURG, 1903.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences :

J. Glasounof, M. Eggers & Cie. et C. Ricker
à St.-Pétersbourg,
N. Oglobline à St.-Pétersbourg et Kief,
M. Klukine à Moscou,
E. Raspopof à Odessa,

N. Karbasnikof à St.-Pétersbourg, Moscou,
Varsovie et Vilna,
N. Kymmel à Riga,
Luzac & Cie. à Londres,
Voss' Sortiment (G. Haessel) à Leipsic.

Prix: 1 Rbl. = 2 Mrk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des sciences.
 Décembre 1903. N. Doubrovine, Secrétaire perpétuel.

REVUE LIBRAIRIE	
Ann. No 111894	
20.5.81	
Cb.	
✓	
✓	
Bl. cat.	ss
checked	ss

Presented by Mr. Surama Das Gupta

Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
 Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

Abréviations et sources fréquemment citées.

Abhidh. k. v.	= Abhidharmakośavyākhyā, Mss. Burnouf et de la Société Asiatique.
Akutobhaya	= Commentaire de Nāgārjuna sur ses Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo XVII).
Aṅg. u.	= Aṅguttaranikāya.
Apte	= Sanskrit-english dictionary.
Atthasāl.	= Atthasālinī.
Bhāvaviveka	= Commentaire des Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo, XVIII).
Bhāmatī	= Edition de 1891 (Calcutta, Saraswati Press).
Bodhic. ꣳ.	= Commentaire du Bodhicaryāvatāra, Chap. IX (publié par L. de la Vallée Poussin, dans Bouddhisme. Études et Matériaux).
Bodhic. p.	= Commentaire complet du même texte (publié dans <i>Bibl. Indica</i>). — Bodhic. p. IX renvoie à l'édition partielle qui précède.
Calc.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā, Calcutta).
Cambr.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā, Cambridge).
Candra Dās	= Dictionnaire tibétain (1903).
Childers	= Pali Dictionary.
Çikṣās.	= Çikṣāsamuccaya.
Çlokavārt.	= Mīmāṃsaçlokavārtika (<i>Caukhambā S. S.</i>).
Desgodins	= Dictionnaire thibétain-latin-français par les missionnaires catholiques du Thibet.
Dharma s. et Dh.-s.	} = Dharmasaṅgraha (Anecd. Oxon. Aryan Series I. 5).
Dh.-sūi et Dh.-sañ	
Divyāv. et Div. Av.	} = Divyāvadāra.
Foucaux	
	= Exemplaire du dictionnaire tibétain de Schmidt, ayant appartenu à Foucaux et annoté par lui.
Feer	= Analyse du Kandjour (<i>Annales Musée Guimet</i> , II.).
Itiv.	= Itivuttaka.
J. P. T. S.	= Journal of the Pali Text Society.
Kathāv. a.	= Kathāvatthu (P. T. S.) et commentaire (J. P. T. S.).

Lalita.	= Lalitavistara.
Laṅkāv.	= Laṅkāvatāra (<i>Buddhist Text Society</i>).
Majjh. N.	= Majjhima Nikāya.
Mhv.	= Mahāvastu.
Milinda	= Milinda-paṭṭha.
Minayeff	= Recherches, trad. Assier de Pompignan
M. Vyut.	= Mahāvvyutpatti (publiée par Minayeff, Vol. I. n de son Буддизмъ)
Nanjio	= Catalogue of the Chinese translation of the ... Tripiṭaka.
Nyāyabh.	= Nyāyabhāṣya.
Nyāyab. ‡	= Nyāyabinduṭīkā (<i>Bibl. Indica</i>).
Nyāyak	= Nyāyakandali, Commentaire du Praçastapādabhāṣya, <i>Vizianagaram S. S.</i>
Nyāyav. tātp	= Nyāyavārtikatātparyāṭīkā (<i>Vizianagaram S. S.</i>).
Paris	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Société Asiatique).
Prajñāp	= Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā.
Puggalap.	= Puggalapāṇṇatti.
Saṃp. N.	= Saṃyutta Nikāya.
Sāṃkhyas.	= Sāṃkhyasūtras.
Sarvadarç. s.	= Sarvadarçanasamgraha (<i>Bibl. Indica</i> 1858) et traduction du Bauddhadarçana dans Muséon 1901-2
Subhāṣitas.	= Subhāṣitasamgraha (publié par C. Bendall dans le Muséon, 1903-4).
Sumaṅg. vil.	= Sumaṅgalavilāsinī.
Tantravārt	= Mīmāṃsātantravārtika.
Tarkas	= Tarkasamgraha (<i>Bombay S. S.</i>).
Tār.	= Tāranātha, Histoire du Bouddhisme, traduite par A. Schief- ner.
Tib. } tibétain }	= Version tibétaine de notre texte (Tandjour, Mdo XXIII).
Vis -m	= Visuddhimagga.
Warren	= Buddhism in translations.
Wassilieff	= Bouddhisme (traduction allemande, 1860).
W. K. F.	= Sanskrit-Wörterb. in kurz. Fassung (Böhtlingk). St. Pe- tersburg.

प्रसन्नपदा नाम माध्यमिकवृत्तिः

I.

प्रत्ययपरीक्षा नाम प्रथम प्रकृणां ॥

[घार्यमञ्जुश्रिये कुमारभूताय नमः⁽²⁾ ।]

यो⁽³⁾ उत्तदयावासविधूतवासः⁽⁴⁾ संबुद्धधीसागरलब्धवन्मा ।

सद्धर्मतोयस्य⁽⁵⁾ गभीरभावं यथानुबुद्धं कृपया जगद् ॥

[Tib. 2a] यस्य दर्शनतेजांसि पर्वादिमतेन्धने ।

दक्ष्यध्यापि लोकस्य मानसानि तमांसि च ॥

1) D'après la transcription du Tib.: *Mūlamādhyamikavṛtti*.

2) D'après le Tib.; formule commune à tous les ouvrages de cette section du T and jour. Paris et Camb. *namo buddhāya*; Calc. *namaḥ śrīvajrasattvāya* | *namo ratnatrayāya*.

3) Mètre Upajāti, mélange d'Indravajrā et d'Upendravajrā (H. Jacobi).

4) Mss. *yo 'ntardaya*^o; le Tib. ཡང་ཤིག་མཐའ་གཉིས་གནས་ལ་གནས་པས་ལ་
ཤེས་ confirms la conjecture: *yo 'ntadvaya*^o. — *āvāsa* (exigé par le mètre) = *vāsa*.

— Les couples d'antas sont bien connus, cp. par exemple *Mahāvastu* III. 448. 10, et *Saṃyutta* N. III. 135. 12: *Sabbam atthiti . . . ayam eko anto; sabbam natthiti ayam dutiyo anto. Ete te Kaccūna ubho ante anupagamma majjhena dhammam deseti: avijjāpaccayā saṅkhārā . . . . .* — L'accord presque littéral des deux textes est digne de remarque. — *Saṃ.* N. II. 20. 33, 63. 37. — Voyez infra ad V. 8.

5) རྒྱུ་ཆོས་མཛོད་ཀྱི་ = *saddharmakośasya*.

यस्यासमस्तानवचःशरीरा निघ्नति निःशेषभवारिसेना⁽¹⁾

त्रिधातुराव्यभियमादधाना विनेयलोकस्य सदेवकस्य ॥

नागार्जुनाय⁽²⁾ प्रणिपत्य तस्मै तत्कारिकाणां विवृतिं करिष्ये ।

उत्तानसत्प्रक्रियवाक्यनद्धा तर्कानिलाव्याकुलिता प्रसन्ना⁽⁴⁾

तत्र 'न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां' इत्यादि वक्ष्यमाणं शास्त्रं⁽⁵⁾ [Tib. 2b] तस्य
कानि संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि 'इति प्रश्ने' मध्यमकावतारविक्रितविधिना षडयज्ञाना-
लंकृतं मरुकरूपोपायपुरःसरं प्रथमाचतोत्पादं⁽⁶⁾ तथागतज्ञानोत्पत्तिकेतुमार्दि⁽⁹⁾ कृत्वा या-

1) རྩེད་པ་འཛིན་གྱི་ On peut lire: *bhava-arisenā*; l'armée des ennemis = *bhava*, *samsāra*; cf. *samsāraçatru* (Avad. Kālpalatā 1, 1); plus probable que: *bhavārī* = ennemi de la vie mondaine (P. W.) = *tīrthya*, opposé à *vineya* (convertissable).

2) Bibliographie dans Grünwedel, Mythologie du Bouddhisme, p. 205, n. 31.

3) Tib. འཁྱེད་པ་དང་། རྩེད་པ་ལགས་པ་གིས་ འཁྱེད་པ་; *uttāna*, léger, facile à comprendre (s'oppose à *gambhīra*, Sarvadarç. s. 23. 9, et trad. (Muséon, 1901) note 158; Sañ. N. III. 139. 24; M. Vyut. 63. 25. Cf. Mhv. III. 408. 18; Wassilieff, Buddh. 327); *satprakriya*, d'irréprochable étymologie (cf. Apte s. voc. *prakriyā* = etymological formation).

4) Tib. རྩེད་པ་འཛིན་གྱི་ Cf. Dhvanyāloka (Ed. Kāvyamālā, 1891) p. 82: *prasādas tu svacchatā çabdārthayoḥ* (H. Jacobi).

5) Voyez infra p. 12. 18.

6) Dans Tandjour, Mdo, XXIII; voyez Muséon, 1900, 2, pp. 226—236.

7) °*upāya*° manque dans Tib.

8) Il y a dix *cittotpādas* correspondant aux dix *bhūmis*. — Comp. Çikṣā. 9. 4, 212. 13; Mhv. I. 110. 4, et Maitreyavimokṣa cité Bodhic. p. I. 11 (*bo-dhicittotpādamaḥārata*, °*mahāçūra*); ibid. III. 3, 10 etc. — Dh. sañ. 1418: *daça cittuppādā* (E. Hardy).

9) འཕྱུར་པ་འཛིན་གྱི་ཐུགས་ཀྱི་མཛུགས་པ་མཛུགས་པ་ = °*utpatter hetubhūtam ādim kṛtvā*. — Cf. Mhv. I. 489; Çikṣā. 292. 5.

वदार्थार्थानामाहुनस्य विदिताविपरीतप्रज्ञापरमितानीति⁽¹⁾ करुणया परावबोधार्थं शा-
स्त्रप्रणयनं । इत्येष तावच्छास्त्रस्य संबन्धः⁽²⁾ ।

यच्छास्ति व[ह] क्लेशरिपूनशेषान् संत्रायते दुर्गतिर्तो भवाच्च ।

तच्छासनान्नाणगुणाच्च शास्त्रं । एतद्वयं चान्यमतेषु नास्ति ॥ इति⁽³⁾ ॥

स्वयमेव चाचार्यो वक्ष्यमाणसकलशास्त्राभ्येयार्थं सप्रयोजनमुपदर्शयन् तद्विपरीत- 5
संप्रकाशनेन माहात्म्यमुद्राव्य तत्स्वभावाव्यतिरेकवर्तिने⁽⁴⁾ परमगुरवे तथागताय शा-
स्त्रप्रणयननिमित्तकं प्रणामं कर्तुंकाम आह ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनार्थमनागममनिर्गमं⁽⁵⁾ ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं ।

10

इत्यादि⁽⁶⁾ ॥ [2a] तदत्रानिरोधाद्यष्टविशेषणविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादः शास्त्राभि-
धेयार्थः ।

1) $\text{कुं०} = \text{nīti} = \text{vidhi}$ (ci-dessus 2. a) : qui connaît exactement la manière
dont il faut enseigner la P. P. (pour opérer le salut des créatures).

2) Dans le Vedāntasāra le *sambandha* (संबन्धः) est la relation entre la
chose à démontrer (ici l'*paikya*) et l'instrument de démonstration (*tatpratipāḍakopa-*
niṣaḍ) ; il a pour *lakṣaṇa* le *bodhyabodhakabhāva* de ces deux termes (p. 20,
trad. Col. Jacob, 1881). Mais Nyāyabinduṭīkā, p. 2. l. 19 : *upāyopeyat^{होतव्यं}*
prakaraṇaprayojanayoḥ sambandhaḥ : le *sambandha* consiste en ceci que le
traité est un moyen convenable pour réaliser le but. — Cf. Bodhic. p. 2, note 2 ;
Çloka-vārt. p. 6 ; et la théorie classique des quatre *anubandhas* (Tarkas. (B.S.S.)
p. 70).

3) Cette strophe manque dans la version tibétaine. — La lecture *va[h]* est
douteuse, *vai*? *ca*? — *ṣās + trā = ṣāstra*. On peut comparer *Aṇubhāṣya*, 14. 1 :
ṣāstīti ṣāstram vedaḥ ; et Tantravārt. 174. 7. — Sur *ṣāsana*, Bodhic. p. 76. 5.

4) La sublimité du Tathāgata réside en ceci qu'il a correctement enseigné
le Pratītyasamutpāda ; avec la nature intime du Pratītyasamutpāda, le Tathāgata
est inséparablement associé (Voir Comm. ad VII. 16).

5) Voyez la trad. de cette stance dans Brahmajālasūtra (Nanjio 1087),
De Groot, Code du Mahāyāna, p. 87.

6) Voir infra p. 11. 13.

सर्वप्रपञ्चोपशमशिवलक्षणौ⁽¹⁾ निर्वाणौ शास्त्रस्य प्रयोजनं निर्दिष्टं ।

तं वन्दे वदतां वरं । इत्यनेन प्रणामः ।

इत्येष तावच्छ्लोकद्वयस्य⁽²⁾ समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तु विभज्यते । [Tib. 8a]

5 तत्र निरुद्धिर्निरोधः । तणभङ्गो⁽³⁾ निरोध इत्युच्यते ।

उत्पादनमुत्पादः । घातमभावोन्मज्जन[मित्यर्थः] ।

उच्छिक्तिरुच्छेदः । प्रबन्धविच्छिक्तिरित्यर्थः ।

शाश्वतो नित्यः । सर्वकाले⁽⁵⁾ स्थाणुरित्यर्थः ।

एकशासावर्थेत्येकार्थोऽभिन्नार्थः । न पृथगित्यर्थः ।

10 नानार्थो⁽⁶⁾ भिन्नार्थः । पृथगित्यर्थः ।

घागतिर्गमः । विप्रकृष्टदेशावस्थितानां सैनिकृष्टदेशगमनं ।

निर्गतिर्निगमः । सैनिकृष्टदेशावस्थितानां विप्रकृष्टदेशगमनं⁽³⁾ ।

1) Voir infra V. 8, XXV. 24 et Comm. ad XXVII. 30. — Comp. Rāmatāp. Up. (Weber, Mém. Acad. de Berlin 1864) p. 338. 10: ... *na prajñam, nā-prajñam, ... alakṣaṇam* ... , *prapañcopaśamam, advayam* ...

2) Voir infra 11. 13.

3—3) Ces explications suivent, dans le tibétain, la discussion du mot *pratiśayasamutpāda*. — Voyez p. 11, n. 1.

4) Expression fréquente dans les sources brahmaniques, *Mīmāṃsāvivartika*, 1, 8; *Atmatattvaviveka*, p. 1. *Nyāyakusumāñjali*, p. 16. 2 etc. — Voyez notamment *Āllokavārt.* p. 839: *ye 'pi sthūlavinañānām anyathānupapattitah | kalpayanty antarā sūkṣmaṁ vinācitvaṁ pratikṣaṇam*; et *ibid.* pp. 424, 736. — Cf. *Laṅkāvatāra* (Buddhist T. S.) p. 43: *dividho ... vijñānānām nirodho bhavati | yad uta prabandhanirodhaḥ (la)kṣaṇanirodhaḥ ca*. — Même distinction pour l'*utpāda* et la *sthitī*. — Cp. *Yogasūtra* III. 13 (H. Jacobi).

5) Mss.: *sthānu* (*sthānu*?).

6) Voyez Dh. *Saṅgaṇi*, trad., 72 note 2: *nānattasaññāna*. — *Sarvadarś.* s. 12. 13; *Nyāyavārt.* tāt. p. 430. 4 (IV. 1, 83. 34).

(1) इतिगर्त्यर्थः । प्रतिः प्रान्त्यर्थः । उपसर्गवशेन धात्वर्थविपरिणामात् ।⁽²⁾

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

गङ्गासलिलमाधुर्यं सागरेण यथाम्भसा ॥⁽⁴⁾

प्रतीत्यशब्दोऽत्र त्रत्यबसः प्राप्तावपेक्षायां वर्तते । समुत्पूर्वः पदिः प्राडुर्भावार्थ इति समुत्पादशब्दः प्राडुर्भावे वर्तते ॥ ततश्च हेतुप्रत्ययपेक्षो भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद-
दार्थः ॥⁽⁷⁾

अपरे तु ब्रुवते । इतिगमनं विनाशः । इती साधव इत्याः । प्रतिर्वीप्सार्थः । इत्येवं तद्विनाशमित्यशब्दं व्युत्पाद्य । प्रति प्रति इत्यानां विनाशिनां समुत्पाद इति वर्णयति ।⁽¹⁰⁾

1) Tib. ལྟོ་ཤིན་པོ་ལྟོ་ལྟོ་ Cf. Dhātup. 4. 35, et infra 5. 7, 7. 6. — Pour toute cette discussion, comparez Abhidharmakośav., Ms. de la Soc As, foll. 232 sqq. — Voyez Viçuddhimagga, XVII (J.P.T.S. 1891, p. 137: First a great deal of space is given to the consideration of the word Patīccasamuppāda).

2) Tib. ལྟོ་ཤིན་པོ་ལྟོ་ལྟོ་ Abhidh. k. v. *pratiḥ prāptiyartha itī prāptidyotaka ity arthaḥ*.

3) Abhidh. k. v. *anekārthā hi dhātavaḥ . pratiḥ copasargah prāptidyotaka ity ayam [i-dhātuh] gatyartham ujñitvā prāptiyartham āpadyate*.

4) Cf. Siddhāntakaumudī, ad VIII. 4, 18 (II. Jacobi).

5) Pāṇ. VII. 1. 37. — (Mss *ityavantaḥ*).

6) Abhidh. k. v. *padi sattārtha itī pādaḥ sattāyām itī*.

7) Abhidh. k. v. *pratyayam prāpya samudbhavaḥ pratītyasamutpādaḥ*.

8) Cp. Pāṇ. IV. 4, 98.

9) ལྟོ་ཤིན་པོ་; cp. Pāṇ. I. 4. 90. et Goldstücker, Dict. s. voc. *abhidhāna* (244 b2).

10) Cette explication du mot *pratītya* est celle que Burnouf nous a fait connaître: elle est attribuée par l'Abhidharmakośav. (fol. 234 b 1) au philosophe Sautrāntika Ālābha (Wass. p. 281; Tār. p. 67); cf. Introduction p. 623 (ibid. discussion de l'expression tibétaine): *anye punar itī . bhadanta-Ālābhaḥ pratrī vīpsārtha itī . nānāvācinām adhikaranānām sarveṣāṃ kriyāgunābhyāṃ vyāptum icchā vīpsā . tām ayam pratrī dyotayati . itau gatau sādhaḥ ityāḥ . tatra sādhar itī yat-pratyayaḥ . itau vīpsāḥ sādhaḥ . anavasthāyina ityarthaḥ . sam-upasargah samavāyārtham dyotayati . ut-pūrvah padīḥ prādurbhāvārthaḥ dhātvarthaparīṇāmāt tām tām sūmagrīm pratīti prater vīpsārthatām darśayati . ityānām vīnaṣṭvarānām samavāyenoṭpādaḥ pratītyasamutpādaḥ . na kaścīd dharmā eka utpadyate sahoṭpādāniyamāt*.

तेषां प्रतीत्यसमुत्पादं वो⁽¹⁾ भित्तवो देशयिष्यामि । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति
स धर्मं पश्यति⁽²⁾ । इत्येवमादौ विषये वीप्सार्थस्य संभवात् समाससद्भावाच्च स्याद्व्यापसी
व्युत्पत्तिः⁽³⁾ । इह तु [2b] वतुः प्रतीत्य त्रुपाणि⁽⁴⁾ चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । इत्येवमादौ
विषये सान्नादङ्गीकृतार्थविशेषे चतुः प्रतीत्येति प्रतीत्यशब्द एकचतुर्हिन्द्रपक्षेत्तुकायाम-
५ प्येकविज्ञानोत्पत्तावभीष्टायां कृतो वीप्सार्थता ॥ प्राप्त्यर्थस्त्वनङ्गीकृतार्थविशेषे ऽपि प्रती-

1) Tib. བྱིན་པ་; Mss. *bodhi bhikṣavo*. . . — Cette première formule (. . . *de-
cayisṣām*) = Sañ. N. II. 1. 5. 2. 13. = Abhidh. k. v. (236 a 6) . . . *pratityasa-
mutpādam cā* (sic) *bhikṣavo decayisṣāmity adhikṛte*. . .

2) Le *Ālīstambasūtra* (Kand. Mdo XVI, fol. 190b, et Abhidh. k. v. 281a 9; — voyez Minayeff, Recherches, 218 n. 2) répète une formule ancienne: *Athāyusmān Ārīputro Maitreyaṃ bodhisattvaṃ etad avocat: Ālīstambhaṃ ava-
lokyā, Maitreya, bhagavatī bhikṣubhyaḥ sūtram idam uktam: «yo, bhikṣavaḥ,
pratityasamutpādam paṇyati, sa dharmam paṇyati; yo dharmam paṇyati, sa
buddham paṇyati» ity uktvā bhagavān tūṣṇīm babhūva*. . .

Cette formule est donnée in extenso infra ad VII. 16 d'après l'*āgama*;
pour la seconde partie (*yo dharmam . . . sa buddham*), comp. Itivuttaka 91, 12
(Minayeff), Mahāparinibbāṇas. 60 (H. Oldenberg, Buddh. Stud. 677), Saṃ-
yutta N. III, 120 (§ 13), et Saddhammasaṅgaho 62, 3 (J. P. T. S. 1890);
l'identification du *dharmā* et du *pratityasamutpāda* nous est connue par Majjhima
N. I. 191. 1.

3) Dans ces deux exemples, le mot *pratitya* fait partie d'un composé, et
on peut lui attribuer un sens distributif: leur (*teṣāṃ* = *apareṣāṃ*) explication
étymologique paraît préférable (*jyāyāsī* = རྒྱལ་པ་).

4) Même argumentation Abhidh. k. v. (234 b 5): *pratir vīpsārtha ity evamā-
dikū kalpanī 'traiva pratityasamutpādasūtre yujyate . iha katham bhaviṣyati:
caksuḥ pratitya rūpāṇi cotpadyate caksurviññānam iti? na hi pratityānām cak-
ṣūṃsi pratityacaksūṃsi samāsaḥ sambhavaty arthāyogāt . caksur hi pratitya
rūpāṇi prāpya cotpadyate caksurviññānam ity ayam artho gamyate*. Quel est ce
Pratityasamutpādasūtra, quels sont les autres textes (*sūtrāntara*: Mahāni-
dānaparyāyasūtra, Sahetusapratyayasānidānasūtra) discutés dans
l'Abhidh. k. v. et opposés au premier, nous essaierons de le dire dans une note
finale — Signalons toutefois le fragment: *caksuḥ pratitya rūpāṇi cotpadyate āvilo
manuskāro mohaja iti sūtre vacanūt* (Abhidh. k. v. 227 b 2).

5) Le Tib. traduit: *caksū rūpam ca pratitya*. — Nombreuses références:
Sañ. N. II p. 72 et suiv., IV. 33, 67. 86; Milinda 56. 26; etc.

6) = འཕྲིན་པ་པེལ་པ་ *āṅṅikar, abhyupagam*. — Le sens de cette phrase
est éclairé par l'explication, p. 8, 5.

त्यशब्दे [Tib. 3b] संभवति 'प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद' इति । घङ्गीकृतार्थविशेषे
 ऽपि संभवति 'चतुः प्रतीत्य चतुः प्राप्य चतुः प्रेक्ष्येति' व्याख्यानात् । तद्विज्ञाते चेत्य-
 शब्दे 'चतुः प्रतीत्य त्रयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं' इत्यत्र प्रतीत्यशब्दस्याव्यपत्ताभा-
 वात् समासासद्भावाच्च विभक्तिश्रुतौ सत्यां 'चतुः प्रतीत्य' विज्ञानं त्रयाणि च । इति नि-
 पातः स्यात् । न चैतदेवं । इत्यव्ययस्यैव ल्यबन्तस्य व्युत्पत्तिरभ्युपेया ॥

5

यस्तु 'वीप्सार्थत्वात्प्रत्युपसर्गस्य' एतेः प्राप्त्यर्थत्वात् 'समुत्पादशब्दस्य च संभ-
 वार्थत्वात्' तांस्तान् प्रत्ययान् प्रतीत्य समुत्पादः प्राप्य संभव इत्येके । प्रति प्रति वि-

1) = འཕྲུང་བ་

2) མེག་ནང་ག་ཟུགས་ལ་བཞུགས་ནས་ = *caḥṣu rūpaṃ cāpekṣya*.

3) = དེ་ལ་ཡན་པ་ (*hita* = utile).

4) = བརྟེན་པ་ remplace le བརྟེན་ནས་ de la formule précédente, l. 3. — *Pa* est le soi-disant article et représente ici la vibhakti ou indice casuel; *nas* est l'indice du gérondif (= *tvā*).

5) = an irregular form, irregularity [Apte]; Tib.: འཛོད་པ་ = *pāṭha*, leçon au moins aussi vraisemblable.

6) L'ācārya désigné de si sommaire façon par Candrakīrti est ce semblo Bhāvaviveka (Bhavya), auteur de la *Prajñāpradīpamūlamadhyamakavṛtti* (Tandjour, Mdo XVIII, foll. 44b—299b) livre dont est extrait le présent passage (*vīpsārthatvāt . . . ity anye*) (fol. 45b 3). Une variante intéressante: རྟོན་ཅིང་འབྲེལ་

པར་འཕྲུང་ ཞེས་བྱ་བ་ལ་ ཁ་ཅིག་ན་རེ་རྟོན་ཅིང་ ཞེས་བྱ་བ་འི་ ཆེག་གི་སྣང་ནི་ རྟོན་པ་འི་
 རྟོན་ ཡིན་པ་འི་བྱེད་ནང་། . . . au lieu de རྟོན་པར་བསྐྱུར་བ་ (= *upasarga*).

7) *prati* = རྟོན་ཅིང་

8) = འབྲེལ་པ་, équivalent artificiel; *hbrel-pa* ne peut correspondre qu'à *sam*, cf. Burnouf, *loc. cit.*

9) རྟོ་བ་

नाशिनामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यन्ये । इति परव्याख्यानमनूय दूषणमभिधत्ते । तस्य परपत्तानुवादाकौशलमेव तावत्संभाव्यते ॥ किं कारणं । यो हि प्राप्त्यर्थं प्रतीत्यशब्द⁽¹⁾ व्याचष्टे नासौ प्रतिं वीप्सार्थं व्याचष्टे । नाप्येति प्राप्त्यर्थः । किं तर्हि प्रतिं प्राप्त्यर्थं । समुदितं च प्रतीत्यशब्दं प्राप्तावेव वर्णयति ।

- 5 तेनेदानो प्राप्यसंभवः⁽²⁾ प्रतीत्यसमुत्पाद इत्येवं व्युत्पादितेन प्रतीत्यसमुत्पादशब्देन यदि [Tib. 4a] निरवशेषसंभविपदार्थपरामर्शो विवक्षितः । तदा तां तां हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद इति वीप्सासंबन्धः क्रियते । अथ वि-
[3a]शेषपरामर्शः । तदा चतुः प्राप्य⁽³⁾ रूपाणि चेति न वीप्सायाः संबन्ध इति ॥ एवं तावदनुवादाकौशलमाचार्यस्य ॥

- 10 एतद्वा [अ]युक्तं किं च⁽⁴⁾ अयुक्तमेतत् । चतुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यन्ते चतुर्विज्ञानमिति । घत्रार्थद्वयासंभवात्⁽⁵⁾ इति यदुक्तं दूषणं तदपि नोपपद्यते । किं कारणं ।

1) Le Tib. lit. : *pratītyasamutpādaśabdām*.

2) འབྱུང་བ་ = *sambhava* = *samutpāda*.

3) *sambhavin*, W. K. F. möglich = *utpādābhimukha*, *utpātsu* (Abhidh. k. v. 232b).

4) མུ་དང་མུན་གྱི་ཚེ་གསེང་

5) Tib. འདྲིམ་ཞེས་ = *pratītya*

6—6) Manque dans Tib.

7—7) Paris, Calc. ... *vijñānam ityatrāha yārthābhisambhavad iti veti yaduktam* ...; Cambr. *yārthābhisambandhaditi* ... Tib.: དེ་ཡང་ མི་རྒྱུང་སྟེ་ མིག་དང་གཟུགས་ལ་ བརྟེན་ནས་ མིག་གི་རྣམ་པར་ཤེས་པ་ འབྱུང་ཞེས་གསུངས་པ་འདི་ལ་ རོན་གཞི་ག་མེད་པ་འབྱུང་པ་ et les mêmes lectures dans *Bhāvaviveka* (fol. 45b 5, avec la seule variante གཟུགས་རྣམས་ལ་ = *rūpāṇi*), où ce passage suit les explications reproduites plus haut par Candrakīrti (p. 7, n. 6), précédé par les mots གཞན་མ་ཡིད་པ་ནི་ c'est-à-dire, littéralement, *α-parah*: ce terme désignant *Bhāvaviveka*, l'auteur lui-même, par opposition aux *eke* et aux *anye* (7. 7, 8. 1). — Cp. 9. 6.

अथमनेनैव तत्प्राप्तेऽऽसंभव इति पुन्यनुपादानेन प्रतिज्ञामात्रत्वात् ॥ अथायमभिप्रायः
स्यात् 'अत्रापि त्वादिज्ञानस्य चतुषां प्राप्तिर्नास्ति । द्वयिणामेव तत्प्राप्तिदर्शनादिति ।
एतदपि न युक्तं । प्राप्तकालो ऽयं भिक्षुः । इत्यत्रापि प्राप्त्यभ्युपगमात् । प्राप्यशब्दस्य चा-
पेक्ष्यशब्दपर्यायत्वात् ⁽²⁾ प्राप्त्यर्थस्यैव आचार्यार्थनगार्त्तुनेन प्रतीत्यशब्दस्य ।

तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं [नोत्पन्नं] तत्स्वभावतः ⁽³⁾

5

इत्यभ्युपगमात् । [ततो] ह्येषामपि नोपपद्यते । इत्यपरे ॥

यच्चापि स्वमतं व्यवस्थापितं ⁽⁶⁾ किं तर्हि ⁽⁷⁾ अस्मिन् सति इदं भवति । अस्योत्पा-
दाद् इदमुत्पद्यत ⁽⁷⁾ इति इदं प्रत्ययतार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थ इति । तदपि नोपपद्यत । प्रती-

1) Mss. *katham anavate(t)prāptesambhava*... La lecture est plus que douteuse; car le Tib. ཅེ་ལྟར་ མེད་ ཅེས་བྱ་བའི་ རིགས་ལ་ མ་ཤེས་པ་མས་... = *katham abhāva* (= *asambhava*?) *iti yuktyanupādānāt*... .

2) D'après le Tib. *prāpyetyarthasya eva* བློ་ན་པ་ ཞེས་བྱ་བ་ རོལ་ཞིང་ཏུ་

3) cité dans *Subhāsitasaṃgraha* 28 (*āryanāgārjunapādair uktam*) = *Yuktiśaṣṭhikakārikā*, 20 n (Mdo XVII. fol. 23 b 1).

4) ལྟ་བུམ་ བཞེས་པའི་བྱེད་རོ་ རིགས་ན་ རྟོན་ཡང་.....

5) = Nous autres... Cp. la même formule fol. 10a in fine et p. 8, note 7.

6) Ce passage (*kim tarhi*... *pratītyasamutpādārthah*) suit immédiatement dans *Bhāṣaviveka* (fol. 45b 5) la phrase citée supra p. 8, note 7.

7—7) Cette formule est celle que nous lisons dans le *Ālistambas*. (d'après Mdo XVI): *tatra katamaḥ [pratītyasamutpādah]? pratītyasamutpādo nāma [yad idam: asmin sati, idam bhavati, asyotpādād idam utpadyate], yad idam avidyūpratyayāḥ saṃskārāḥ*... . Les mots entre parenthèses d'après le Tib.; ils manquent dans la citation *Abhidh. k. v. 231 b 2*. — Elle est donnée plus complète dans *Mahāvastu* II. 285. 7: *yad idam: imasya sato, idam bhāvati; imasya asato, idam na bhavati; imasyotpādād idam utpadyate; imasya nirodhād idam nirudhyati iti pi. avidyūpratyayāḥ saṃskārāḥ*... . A ce texte se superpose notamment *Majjhima N. III. 63. 26*.

Les explications, *Abhidh. k. v. 234 b* et 235, sont intéressantes.

Voyez aussi *Bodhic. t. 307. 9*: *atrāyaṃ dharmasaṃketo yad asmin sati... utpadyata iti. etena bhagavataiva idampratyayatāmūtralakṣaṇaḥ kuryakāraṇa-bhāvo 'pi darśitaḥ*. — Cp. *Bodhic. p. VI. 27*; et ci-dessous foll. 15b init. et 47a (VII. 15).

8) Tib. རྟོན་པའི་རང་ལྟན་པ་ཞིང་; cf. *Mhv. III. 314. 4*; *Bodhic. t. note ad 249. 19*; Childers, s. voc. *idappaccayā*; *Saṃyutta N. II. 25*; *Sarvadārç. s. 21. 1*. (trad. Muséon, 1901, note 188).

त्यसमुत्पादशब्दयोः प्रत्येकमर्थविशेषानभिधानात् ' तद्युत्पादस्य [Tib. 4b] च विवक्षितत्वात्⁽¹⁾ ।

अथापि द्विषि⁽²⁾ प्रतीत्यसमुत्पादशब्दमभ्युपेत्य अरण्येतिलकादिवदेवमुच्यते । तदपि नोपपन्नं । अथप्यवार्थानुगतस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य आचार्येण ।

5 तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं नोत्पन्नं तत्स्वभावतः ।

इत्यभ्युपगमात् । अथ ।

अस्मिन् सतीदे भवति क्रुस्वे दीर्घे यथा सति ।

इति व्याख्यापमानेन ननु तदेवाभ्युपगतं भवति । क्रुस्वं प्रतीत्य क्रुस्वं प्राप्य⁽⁴⁾ क्रुस्वमपेक्ष्य दीर्घं भवतीति । ततश्च यदेव [3b] दृश्यते तदेवाभ्युपगम्यत इति न युज्यते ॥

10 इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

तदेवं हेतुप्रत्ययापेक्षे भावानामुत्पादं परिदोषयता भगवता अहेत्वेकहेतुविषमहेतुसंभूतत्वं स्वर्गभयकृतत्वं च भावानां निषिद्धं भवति⁽⁵⁾ । तन्निषेधाच्च सांवृतानां⁽⁶⁾ पदार्थानां यथावस्थितं सांवृतं स्वप्नमुद्भाषितं भवति । स एवेदानीं सांवृतः प्रतीत्यममु-

1) *Mss. vivarjitatvāt*; Tib. བཤེད་པར་འདོད་པའི་སྡེར་

2) གཏིང་ལྷན་པའི་སྡེར་ Cf. Nyāyakośa, s. voc. rūḍha; opposé à *yaugika-ṣabda* (s. voc. *yoga* 3). — *Tarkasaṃgraha*, p. 343.

3) Tib. གཏིང་པའི་སྡེར་པའི་. — Cf. Pāṇ. II. 1. 44.

4) Le Tib. lit. *hrasvaṃ prāpya, hrasvaṃ pratītya*. . . — Comp. *Laṅkāvatāra* 59. 9; *Nyāyasūtras* IV. 1. 39, II. 1. 41.

5) Comp. *Visuddhimagga*, XVII, trad. par Warren, *Buddhism*, p. 169. — *Abhidh. k. v.* (231b 7): *yo 'yaṃ . . pratītyasamutpādaḥ . . nikāyāntariyair (= āryamañicūsalaiḥ) nityaḥ parikalpyate . .*

6) Sur *saṃvṛti* et *sāṃvṛta*, cf. infra XXIV. 8 et suiv.; Dh. s. 95; *Bodhic. t. IX*, Index s. voc.; Çiks. 264. 3; Wassilieff, 293; Kern, *Manual*, 127; Childers, s. voc. *sammuti*. — Çloka-vārt. 217 (le *Mādhyamika sūtra* XXIV. 8 est cité 218, Comm. I. 10); *Bhūmatī* (éd. 1891) 372. 5; Ved. *Kalpataṛu* 286. 23; *Ātmatattvavivēka* (éd. 1873) 84. 10; *Sāṃ. pr. bh.* 15. 14 et ad I. 157.

त्पादः 'स्वभावेनानुत्पन्नत्वाद् धार्यज्ञानापेक्षया नास्मिन्निरोधो विद्यते' यावन्नास्मिन्निर्गमो विद्यते 'इत्यनिरोधादिभिरष्टाभिर्विशेषणैर्विशिष्यते [Tib. 5a]⁽¹⁾। यथा च निरोधादयो न सन्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्य तथा सकलशास्त्रेण प्रतिपादयिष्यति।

अनन्तविशेषणसंभवे ऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्य 'अष्टानामेवोपादानमेषां प्राधान्येन विवादाङ्गभूतत्वात् ॥

5

यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पाददर्शने सति धार्याणामभिधेयादिलक्षणस्य प्रपञ्चस्य सर्वथोपरमात् 'प्रपञ्चानामुपशमो ऽस्मिन्निति' स एव प्रतीत्यसमुत्पादः प्रपञ्चोपशम इत्युच्यते ॥

चित्तचैतानां च तस्मिन्प्रवृत्तौ ज्ञानज्ञेयव्यवहारनिवृत्तौ ज्ञातिज्ञानमरणादिनिर्वशेषोपद्रववर्कितत्वात् 'शिवः ॥

10

यथाभिकृतविशेषणस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य देशनाक्रियया ईप्सिततमत्वात् कर्मणा निर्देशः⁽⁵⁾

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं ।

15

देशयामास संबुद्धस्तं वन्दे वदतां वरं⁽⁶⁾ ॥

1) Ici se placent dans le Tib. les explications données plus haut p. 4, 5-12.

2) D'après Tib. *abhidheyābhidhānalakṣaṇalakṣyādiprapañcānām sarvatho-paramāt.*

3) *prapañca, prapañcayati*, cf. infra XI. 6, XVIII. 9.

4) Sur ces deux termes et leur valeur technique, cf. infra 18b in fine (*citta, caitasā*); Abhidh. k. v. (Fujichima, Bouddhisme Japonais, p. 5 et Dh. s. appendice); Sarvadarç. s. 20. 9; Nyāyabinduṭ. 14. 4; Anandagiri ad Brah. s. II. 2. 21.

5) Cf. P. ān. I 4. 49. — Tib. ལས་སྤྱོད་པ་སྤྱོད་ཏེ་

6) Tib. གང་གིས་ རྟོག་ཅིང་འབྲེལ་པར་འབྱུང་། འགག་པ་མེད་པ་ སྤྱོད་མེད་པ་ ལྷན་

तत्र ज्ञाविति कदा चिदित्यर्थः । क्वचनशब्दं साधारणवचनः 'क्वचिच्छब्दपर्यायः ।
[क्वचनशब्दं साधेयवचनः 'क्वचिच्छब्दपर्यायः] ॥ ततश्चैवं संबन्धः ' नैव स्वत उत्पन्ना
ज्ञातु विश्वे भावाः क्व चन के चन । एवं प्रतिज्ञात्रयमपि योग्यं ॥

ननु च 'नैव स्वत उत्पन्ना' इत्यवधार्यमाणे परत उत्पन्ना इत्यनिष्टे प्राप्नोति । न
प्राप्नोति । प्रसङ्गप्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् [Tib. 6a] परतो ऽप्युत्पादस्य प्रतिषेधस्य- 5
मानत्वात् । यथा चोपपत्त्या स्वत उत्पादो न संभवति ' सा

तस्माद्धि तस्य भवने न गुणो ऽस्ति कश्चिन्

ज्ञातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तं ।

इत्यादिना मध्यमकावतारदिद्वारेणावसेया ॥

མེན། རྟོག་པོ་ གང་དག་ གང་ན་ཡང་། སྟེ་པ་ ཅེས་ཡང་ ཡོད་མ་ཡིན། — Ce sūtra est
cité Bodhic. p. IX. 242. 4, 347. 3, 368. 3 et Subhāṣitas. 17. 3, où la thèse est
longuement établie. Il est intéressant de comparer la discussion du Nyāya-sūtra
IV. 1. 22: *animittato bhāvotpattiḥ kaṇṭakataikṣṇyādiidarṇanāt*; Nyāyakusumā-
ñjali I. 4.

1) Tib. གང་དག་ ཅེས་བྱ་བའི་ སྟེ་པ་ རྟོག་པོ་ཡིན་པའི་ སྟེ་པ་ གང་དག་ ཅེས་བྱ་བའི་ སྟེ་པ་
རྟོག་པོ་ཡིན་པོ། — *Akutoḥaya*, Commentaire de Nāgārjuna (Mdo XVII, foll.
34—114): གང་དག་ ཅེས་བྱ་བ་ནི་ རྟོག་པོ་ཡོད་པ་ཡང་ངོ་།

2) Tib. མེད་བར་དགག་པ་ བརྟེན་བར་འདོད་པ་; cf. W. K. F. s. voc. et VI (*pra-*
sajyāyaṇi pratiṣedha, Pat. ad Pāṇ. I. 4. 37); Nyāyakoṣa s. voc., *nañarthah*:
marque *atyantābhāva* (*bhūtaḥ ghaṭo nāsti*), *saṃsargābhāva* (*caitro na pacati*);
cf. Tarkas. p. 369; Bhāmatī 299. 2; Nyāyav. tātp. 232. 10, 496. 11, 511. 11; M.
Vyut. 199. 10; = négation sans plus. — Même argumentation dans *Bhāvaviveka*
(fol. 48a 3): དགག་པ་ འདི་ནི་ མེད་བར་དགག་པ་འདི་ རྟོག་པོ་ བརྟེན་བར་བྱ་སྟེ། དགག་པ་
གཙོ་ཆེ་བའི་བྱིར།

3) = *Madhyamakāvatāra* VI. 8. — Voyez Muséon, 1900, p. 230.

आचार्यबुद्धपालितस्त्वाह । न स्वत उत्पद्यते भावाः । तदुत्पादवैषम्यात् । अतिप्र-
सङ्गदोषाश्च । न हि स्वात्मना [4b] विद्यमानानां पदार्थानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमस्ति । अथ
मन्नपि ज्ञापेत । न कदा चिन्न ज्ञापेत । इति ⁽³⁾ ॥

अत्रैकं ⁽⁴⁾ दूषणमाहुः । तदयुक्तं ⁽⁵⁾ हेतुदृष्टान्तानभिधानात् । परोक्तदोषापरिहाराच्च ⁽⁶⁾ ।

1) La Madhyamakavṛtti de Buddhapālita (dont Candrakīrti est d'après la légende une réincarnation, Tār. p. 137) se trouve dans Tāndjour, Mdo XVII foll. 178—317. Tāranātha constate une relation d'école entre ce docteur et Candrakīrti (p. 148). Le passage reproduit ici s'écarte légèrement du texte de Buddhapālita (fol. 182a l. 6): au lieu de *atiprasaṅgāt* nous avons *janmānavasthānāt* et in fine: *གཤམ་ཏེ་.....མི་འགྱུར་བས་ རེ་ཡང་ མི་འདོད་རེ*

— La première de ces deux variantes est confirmée par Bhāvaviveka (fol. 48b 4) qui reproduit, pour le combattre, le raisonnement de Buddhapālita: *འདི་ལས་*

གཞན་ནི་ (= Buddhapālita) རྟོགས་པོ་རྣམས་ བདག་གི་བདག་ཉིད་ལས་ (= svātmanah) གྱུ་མེད་རེ། .....དང་། གྱུ་བ་ ཐུག་པ་མེད་པར་ འགྱུར་བའི་བྱུང་རོ། ཞེས་ རྣམ་པར་ བཤད་པ་བྱེད་དོ། རེ་ནི་ རེ་གས་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། གཏན་ཆེགས་དང་.....

2) Mss. *doṣāt*. — *doṣa* manque dans Tib.

3) Tib. *རྟོགས་པོ་རྣམས་ བདག་ལས་ གྱུ་བ་ མེད་དོ། རེ་དག་གི་ གྱུ་བ་ རོན་མེད་ པ་ཉིད་ཀྱི་ འགྱུར་བའི་བྱུང་རོ། དང་། མིན་ཏུ་ཐུག་པ་བར་འགྱུར་བའི་བྱུང་རོ། རྟོགས་པོ་ བདག་གི་ བདག་ཉིད་ཀྱི་ ཡོད་པ་རྣམས་ལ་ནི་ ཡང་གྱུ་བ་ལ་ དགས་པ་ མེད་དོ། ཅི་སྟེ་ ཡོད་ཁྱད་ གྱུ་ན་ རྣམ་ཡང་ མི་གྱུ་བར་ མི་འགྱུར་རོ།*

Comparez la discussion de la svata utpatti, dans Bodhic. IX. p. 241, Subhāṣitasamgraha et Abhidh. k. v. (fol. 292b): *utpannasya punar utpattau kalpyamānāyām anavasthāprasaṅgaḥ . dvītiye tṛtīye kṣaṇe punaḥ punar utpa- dyata ity āmśaprasaṅgaḥ*.

4) eke = Bhāvaviveka-ādayaḥ.

5) Tib. *གཏན་ཆེགས་ དང་ དེ་པ་ མ་བཞུང་བའི་བྱུང་ དང་། གཞན་གྱིས་ གླུ་མ་པའི་ ཉེས་ མ་བསལ་བའི་བྱུང་རོ། ཐུག་པ་བར་འགྱུར་བའི་ ཆེག་ ཡིན་པའི་བྱུང་། གླུ་མ་ཡི་རོན་ལས་ བཞོག་པས་ བསྐྱུ་བ་པར་བྱ་བ་ དང་ རེ་འཆོས་ བཞོག་པའི་རོན་མཛོན་*

प्रसङ्गवाक्यत्वाच्च⁽¹⁾ प्रकृतार्थविपर्ययेण विपरित[ार्थ]साध्यतद्धर्मव्यक्ती⁽²⁾ परस्मादुत्पन्ना⁽³⁾ भावा
जन्मसौफल्यत्⁽⁴⁾ 'जन्मनिरोधाच्चेति कृतात्तविरोधः स्यात् ॥

सर्वमेतद्वृषणमपुण्यमानं वयं पश्यामः । कथं कृत्वा । तत्र यत्तावदुक्तं केतुदृष्टान्तान-
भिधानादिति तदपुक्तं । किं कारणं । यस्मात्परः स्वत उत्पत्तिमभ्युपगच्छन्⁽⁵⁾ विद्यमानस्य
पुनरुत्पादे प्रयोजनं⁽⁶⁾ पृच्छते । स्वत इति केतुत्वेन तदेव चोत्पद्यत इति । न च विद्य- 5
मानस्य पुनरुत्पत्तौ प्रयोजनं पश्यामः । घनवस्थां च पश्यामः । न च त्रयोत्पन्नस्य पुनरु-
त्पाद इष्यते ऽन[वस्था] चाप्यनिष्टेति । तस्मान्निरूपयत्तिक एव ब्रह्मादः स्वाभ्युपगम-
विरुद्धश्चेति । [Tib. 6b] किं [तन्मात्रेण] चोदिते परी नाभ्युपैति यतो केतुदृष्टान्तोपादा-
नमाफल्यं स्यात् । अथ स्वाभ्युपगमविरोधोदनेनापि परी न निवर्तते । तदपि निर्लज्ज-
तया केतुदृष्टान्ताभ्यामपि नैव निवर्तते । न चोन्मत्तकेन सकास्माकं विवाद इति ॥ 10

པས། རྟོག་པོ་རྣམས་ གནས་ལས་ རླེ་བར་ འགྱུར་བ་དང་། རླེ་བ་ འཕྲས་བྱ་དང་བཅས་
པ་ཉིད་ཀྱི་ འགྱུར་བ་དང་། རླེ་བ་བྲག་(ས)པ་ཡོད་པར་འགྱུར་བའི་བྱེར་། རླེ་བའི་མཐའ་དང་
འགལ་བར་ འགྱུར་རོ། — Variante dans Bhāvaviveka . . རླེ་བ་ཡོད་པའི་རླེ་བ་...
[même équivalent sanscrit: *prasāṅga*°]. Comparez les passages parallèles, infra
fol. 10a.

6) Mss. °hārāt. — Réponse à cette deuxième objection, 18. s.

1) Tib.: = °tāt. — Réponse à cette objection.

2) Mss. °vyakto, °vyaktā. — mion-pas = vyakteh.

3) Mss. utpanno.

4) Tib. = *siddhānta*°; de même infra ad 14,5; mais Bhāvaviveka: མཛོད་པའི

— janmanirodhāt ne correspond pas au Tib. skye-ba thug(s)-pa...: Bhāvavi-
veka lit thug-pa, peut être sug-pa (*hdzugs*).

5) Tib. = *icchan*.

6-6) Manque dans Tib.

7) ou *tadvivādaḥ*. — Mss. *tadvivādaḥ*. — Tib. ཉེན་ཅག་གི་རྩོད་པ་.

8) Camb. *kim iti codite*; Paris, Calc. *kimiyam iti codite*. — Tib འདྲི་དག་
ཅེས་ཞིག་གིས་བརྟུན་པ་ན་

9) Mss. *viruddhacodanayā*, cf. infra 11.14, 13.5. — «Même quand on lui
démontre qu'il est en contradiction...».

(1) तस्मात् प्रियानुमानतामेवात्मन आचार्यः प्रकटयति । अस्थाने ऽप्यनुमानं प्रवेशयन् ।
 न च माध्यमिकस्य स्वतः स्वतन्त्रमनुमानं कर्तुं युक्तं पतात्तराभ्युपगमाभावात् । तद्योक्त-
मार्थदेवेन (4)

सदसत्सदसच्चेति यस्य यतो न विद्यते ।

5

उपालम्भशिरेषापि तस्य वक्तुं न शक्यते ॥

वियक्त्व्यावर्तन्यां (5) चोक्तं । [5a]

यदि का चन प्रतिज्ञा स्यान्मे तत एव मे भवेद्दोषः ।

नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्निवास्ति मे दोषः ॥

यदि किं चिदुपलभ्यं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

10

प्रत्यक्षादिभिर्ब्रह्मस्तद्भावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति ।

यदा चैव स्वतन्त्रानुमानानभिधायित्वं माध्यमिकस्य तदा कुतो ' नाध्यात्मिकान्या-
 यतनानि स्वत उत्पन्नानि ' इति स्वतत्त्वा प्रतिज्ञा स्यात्तां ताद्व्याः प्रत्ययवस्थास्यते (9) Tib.

1) Mss. *sarvathā priya*°. — Tib. དེའི་ཕྱིར་...

2) Mss. *praveçayena na ca*. — Tib. འཁྲུག་པར་ཕྱིར་པ་ན་; soit: *dhar, bhar, grah* (halten, gebrauchen).

3) Manque dans Tib. Cf. infra 16 11, 18. 5.

4) Catuhçatake XVI. 25 (Tandjour, Mdo XVIII, fol. 18b) — voyez Muséon, 1900, 2, p. 240.

5) stances 29 et 30 (Tandjour, Mdo XVII, fol. 32a), voyez Muséon, ibidem, p. 217. = Nanjio, 1251. — Mètre Aryā.

6) Mss. *tadeṣa*.

7) Mss. *me*. (Corrections de M. H. Jacobi).

8) Dh. s. XXIV; Childers, s. voc. (*cha ajjhakkāni āyatanāni, salāya-tanaṃ*).

9) Tib. གང་ལ་ གང་ས་རྒྱ་པ་དག་གིས་ ཕྱིར་བཞྱོག་པར་ཕྱིར་པར་འགྱུར་བ་ Can-
 drakīrti vise l'argumentation de Bhāvaviveka; nous la reproduisons dans son ensemble:

7a] 'को ऽयं प्रतिज्ञार्थः' किं कार्यात्मकात्⁽¹⁾ स्वत उत कारणात्मकादिति । किं वातः 'कार्यात्मकाच्चेत् सिद्धसाधनं'⁽²⁾ कारणात्मकाच्चेद् विरुद्ध्यते । कारणात्मना विद्यमानस्यैव

(a) འདྲིར་ སྤྱོད་པའི་ ཚོག་ཏུ་ འབྱུང་བ་ ཉི་ རོན་དམ་པར་ ཉན་གྱི་སྤྱོད་མཆོད་རྣམས་
བདག་ལས་ སྤྱོད་པ་ མེད་པར་ རེས་ཏེ། ཡོད་པའི་བྱིར། དཔེར་ན་ ཤེས་པ་ཡོད་པ་ཉིད་
བཞིན་ནོ། (a)

(b) གཡའ་ཏེ་ [fol. 48b] གཏན་ཆེགས་ ཡོད་པ་ཉིད་ ཉི་ མི་མ་ཐུན་པའི་ རྩུགས་ལས་
 རྩུགས་ མ་པར་ཏན་པས་ གཏན་ཆེགས་ཉིད་ མ་ཡིན་ནོ་ ཞེ་ན། མེད་པ་ཁོ་ན་འི་ཕྱིར་ དེ་ལས།
 རྩུགས་མེད་པས་ འདི་ དང་ བསམས་ཅད་ལ་ ཉེས་པ་ མེད་ནོ། (b)

(= ko 'yam prajñānārthah. — jusque : sarvasyotpattimatā utpādād iti); et ensuite :

(e) དེ་ནི་ བཟང་པོ་ མ་ཡིན་ནེ། བདག་ལས་ རྟེན་པ་ ཅེས་ དགག་པའི་བྱིར་རོ། རྟེན་པ་བདག་
 ཉིད་ལས་ན་ ཡང་ བདག་དང་གཞན་ཏུ་ལྷུང་བ་ལས་ གང་ རྟེན་པ་ སེལ་བའི་བྱིར་རོ། ཤེས་
 བ་ཡོད་པ་ཉིད་ ནི་ རྟེན་པའི་མཚན་ཉིད་དང་ལྷན་པ་ ཡོངས་སུ་བཟུང་བའི་བྱིར་ ཡང་ ཉེས་
 པ་ མེད་དོ། Suit l'argument de Buddhapālita introduit par འདི་ལས་ གཞན་ནི་...
 (voyez p. 14, ligne 8 de la note 1).

La phrase (a—a) est reproduite par Candrakīrti infra p. 25, 9—26, 1.
 (b=b) = *vidyāmānatvād itī hetur vipakṣanivartanāpratipādanān na hetur itī cet . abhīvād eva tato 'nivartanād atra [pakṣe] sarvatra cādoṣaḥ*. — Le hetu proposé, *vidyāmānatvāt*, n'est pas hetu, parce qu'on ne montre pas qu'il y ait nivartana de ce hetu à l'égard du vipakṣa [*svata utpanna*]. — A cette objection, nous répondons : Il n'y a pas [démonstration du] *nivartana* [du hetu] à l'égard de ce [*vipakṣa*] par suite de la non existence [de ce *vipakṣa*] : donc il n'y a pas vice en ce qui regarde le pakṣa [*ādhyaitmikiṇya āyatanāni*] et toute chose (existante).
 c=c) = *na tad bhadrān, svata utpattimātranisēdhāt, kīraṇātmakād ity ātma-bhūtād anyabhūtād vāpy utpatti-parihārāt . caitanyam itī ṅkṛtīlakṣaṇavat,parimarcād apy adōṣaḥ*. = L'argumentation des Sāṃkhya est mauvaise; car 1° nous nions tout uniment que la chose naisse d'elle même, 2° dire que la chose naît *kāraṇātmakāt*, c'est nier qu'elle naisse de soi ou d'autrui [car le *kāraṇa* n'est ni identique au *kārya*, ni différent du *kārya*]. Quant à l'exemple *caitanyavat*, il est irréprochable. . . .

1) Mss. *kim karyūtmakaḥ svata ... °ātma itī | ... °ātmaḥ cet ... |*
kāraṇātmakaḥ cet ... Tib. ཅི་ བདག་ལས་ ཅེས་བྱ་བ་ འབྲས་བྱུའི་ བདག་ཉིད་ལས་སྐྱེ་

2) Il est clair que la chose n'est pas produite d'elle-même en tant que produite. — Cf. 21. 9. — Comp. l'argumentation Nyāyakanda II, 197. 10.

सर्वस्योत्पत्तिमत उत्पादादिति ⁽¹⁾ कुतो ऽस्माकं विद्यमानत्वादिति ⁽²⁾ हेतुर्पस्य [सिद्धसाधनं]
विरुद्धार्थता [वा] स्यात् । यस्य सिद्धसाधनस्य यस्याश्च विरुद्धार्थतायाः परिकारार्थं यत्नं
करिष्यामः । तस्मात्परोक्तदोषा[ः] ⁽³⁾ प्रसङ्गादेव तत्परिकारं आचार्यबुद्ध्याल्लितेन ⁽⁴⁾ [न] व-
र्णनीयः ॥

- 5 ⁽⁵⁾ अथापि स्यात् । माध्यमिकानां पक्षहेतुदृष्टान्तानामसिद्धेः स्वतन्त्रानुमानानभिधायि-
त्वात्स्वत उत्पत्तिप्रतिषेधप्रतिज्ञातार्थसाधनं मा भूदुभयसिद्धेन वानुमानेन परप्रतिज्ञानि-
राकरणं । परप्रतिज्ञायास्तु ⁽⁶⁾ स्वत एवानुमानविरोधचोदनया ⁽⁷⁾ स्वत एव पक्षहेतुदृष्टान्तदो-
षरहितैः पक्षादिभिर्वितव्यम् ॥ ततश्च तदनभिधानात् तदोषापरिकाराच्च स एव
दोष इति ॥

1) གླེབ་ ཅང་ ལྟན་པ་ཐམས་ཅད་ གི་ རྒྱུ་ལྟན་ཀྱིས་ རྩེ་ ཡོད་པ་ ཁོ་ན་ གླེབ་ལྟེ་
ཁྱེར་རོ་ — Bhāvavivēka: skye-ba-can ... kho-na-las. — Car toutes les choses
qui prennent naissance, prennent naissance [d'elles-mêmes], pour autant qu'elles
existent sous la forme de cause. — La double objection de *siddhasādhana* et de
viruddhārthatā est examinée ci-dessous p. 21 11.

2) *vidyamānatvāt* est dans l'hypothèse du contradictoire le hetu de cette
svatantrapratijñā du Mādhyamika: *na ūdhyātīkani* ... (16. 11, 26. 1).

3) Tib. ཐམས་ཅད་ མི་ འགྱུར་པ་

4) Tib. བཟློན་པར་བྱ་བ་ མ་ ཡོད་ཀྱི་

5) Objection, lignes 5—9.

6) Lo Tib. lit *pratijñā*, non pas *pratijñātārtha*.

7) གཞན་གྱི་ ཅུ་པ་བཅའ་པ་ལ་ རང་གི་ རྗེས་སྤྱོད་པ་ལ་ འགལ་བ་ བཟློན་པར་
ནི་ བྱ་དགོས་པ་མ་: *parapratijñāyān svā-anumānena virodha[sya] abhidhānenaiva*
bhavitavyam.

8) Cf. infra p. 21, 18. — Peut-être: °*codanāyām svata*...

9) D'après Tib. — Mss. *dr̥ṣṭāntapekṣāsūrahitaib*. — *svataḥ* (རང་ཀྱིས་ལ་) = à
leur point de vue.

(1) उच्यते 'नैतदेवं । किं कारणम् । यस्माद्यो हि यमर्थं प्रतिज्ञानीति 'तेन स्वनिश्चयव-
दन्येषां निश्चयोत्पादनेच्छया ययोपपत्त्यासावर्थो ऽधिगतः सैवोपपत्तिः परस्माद्युपदेष्टव्या ।
तस्मादेष तावद्व्यायः 'यत्परे⁽³⁾णैव स्वाभ्युपगतप्रतिज्ञातार्थसाधनमुपादेयं [5b] ।⁽⁴⁾ न चायं
परं प्रति [हेतुः] । हेतुदृष्टान्तासंभवात्⁽⁵⁾ प्रतिज्ञानुसारतयैव केवलं स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनमु-
पादत्त⁽⁶⁾ इति निरूपयत्तिकपत्ताभ्युपगमात् स्वात्मानमेवायं केवलं विसंवादयन् न शक्नोति 5
परेषां निश्चयमाधातुमिति । इदमेवास्य स्पष्टतरद्वेषणं यदुत स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनासाम-
र्थ्यमिति किमत्रानुमानबाधोद्भावनया प्रयोजनम् ॥

अथाप्यवश्यं स्वतो अनुमानविरोधदोष उद्भावनीयः ॥

1) Réponse, lignes 1—7.

2) Mss. *parasmād upa°*. — Tib. གཞན་ལ་. — Comparer Nyāyakandali,
198. 18, citée ci-dessous p. 23. n. 3, l. 11.

3) Tib. བ་རྩོལ་པོ་ = l'objectant, le Sāṃkhya. — Voir ci-dessous, p. 23, n. 3.

4—4) Tib.: འདི་ནི་ གཞན་ལ་ གཏན་ཆེགས་ གང་ མ་ ཡིན་ནོ། གཏན་ཆེགས་
ནང་ རེ་ མེད་པའི་ཕྱིར་ རང་གི་ རམ་པཅའ་པའི་ རོན་[7b]ཉི་ སྐྱེ་བར་ཕྱིར་བ་ རི་ བས་
འཆེས་པའི་ རྗེས་སུ་འབྲས་པ་ འབྲའ་ཞིག་ རྟེན་པར་བཞག་པ་ ཡིན་ནོ།

«Mais la même raison n'existe pas en ce qui regarde l'autre»: l'adversaire,
qui affirme, doit prouver, — non pas le Mādhyamika; et «faute de présenter
argument et exemple, la preuve du contenu de sa proposition n'étant que son ob-
stination à s'y attacher, il adopte un *pakṣa*...

5) Tib. མེད་པ་ = *asambhava*, *abhāva*.

6) Mss. *svāpratijñāmātrasūratayaiva kevalam svapratijñātārthamātram
upādatte*.

7) རྗེས་སུ་དཔག་པས་ = *anumānena*.

8) Le Tib. supprime *doṣa* et lit *svānumāna* (རང་གི་''; cf. infra p. 21. e), ce
qui revient au même: «la contradiction inhérente à notre raisonnement». — Ceci
est une remarque du contradicteur.

सो ऽप्युद्भावित एवाचार्यबुद्धपालिते⁽¹⁾ । [कथमिति चेत्] 'न स्वत उत्पद्यते भा-
वाः ' तदुत्पादवैषध्यादिति वचनात् । अत्र⁽²⁾ हि तदत्यनेन स्वात्मना विद्यमानस्य
परामर्शः । [कस्मादिति चेत्] ⁽³⁾ तथा हि तस्य [सं]प्रक्षेपोक्तवाक्यस्यैतद्विवरणवाक्यं ⁽⁴⁾ 'न
हि स्वात्मना विद्यमानानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमिति । अनेन च वाक्येन साध्यसाधनध-
र्मानुगतस्य परप्रसिद्धस्य साध्यस्य⁽⁵⁾ दृष्टान्तस्योपादानम् । तत्र स्वात्मना विद्यमानस्येत्यनेन
हेतुपरामर्शः । उत्पादवैषध्यादित्यनेन साध्यधर्मपरामर्शः ॥

तत्र यथानित्यः शब्दः कृतकत्वात्⁽⁶⁾ । कृतकमनित्यं दृष्टं ' यथा घटः ' तथा च कृ-
तकः शब्दः ' तस्मात्कृतकत्वादनित्य इति कृतकत्वमत्रोपनवाभिध्यक्तो हेतुः⁽⁷⁾ ।

1) Cf. supra p. 14. 1.

2) Mss. *atra hi svata ity anena*... Tib. དེ་ལ་ དེ་དག་ ཅེས་ཀྱིས་ འདིས་ ཞི་
རང་གི་འདྲེན་ཀྱིས་ རྒྱུ་ de-dug correspond à de-dag-gi (teṣām) de la phrase précé-
dente (teṣām utpādavaiyarthyaṭ).

3) Mss.: *tatra hy atra graheṇa kurakyaśya*...., *tathā hi tasya*...., *tathā hy asya*.... — l'aut-il écarter l'interprétation: *tasya graheṇa* = «en em-
ployant le mot tad»? — cf. la note précédente. — La restitution très hypothétique
s'appuie sur le tibétain:

འདི་ལྟར་..... ཞེས་ཀྱིས་ འདི་ནི་ མདོ་རྩ་བཞག་པའི་ ངག་ དེའི་ འགྲེལ་པའི་ ངག་
ཡིན་ལ་ = *tathā: na hi svātmanā vidyamānānām punarutpāde prayojanam iti*,
etat saṃkṣepataḥ niḥśṛtasya vākyaśya tasya vivaraṇavākyaṃ. — La phrase *na hi*
svātmanā..... donne l'explication de *tadulpādavaiyarthyaṭ* — (*saṃgrah*,
cf. infra p. 23. 1: *yathoditum arthaṃ saṃgrhya*).

4) Sic Tib. — Mss. *kim hi*..., mais cf. p. 14. 2.

5) Exemple qui donne un cas analogue; *sādhana* = *svātmanā vidyamā-
natva*; *sādhyā* = *utpādavaiyarthya*; *parāmarṣa*: le fait de prendre en considé-
ration.

6) Tib. ཐུས་པ་ མི་རྟག་པའི་བྱིང་རྩོད་ = *kṛtakānityatvāt*.

7) Mss. °*vyakto*. D'après Tib. °*vyaktaṃ*, en accord avec *kṛtakatvam*. ཉེ་བར་
སྐྱུར་བ་ = *upanaya*, cf. Tarkas. p. 265.

एवमिहापि 'न स्वत उत्पद्यते भावाः स्वात्मना विद्यमानानां [Tib. 8a] पुनरुत्पादवैषम्यात्' इह स्वात्मना विद्यमानं पुरो ऽवस्थितं घटादिकं पुनरुत्पादानपेक्षं दृष्टं । तथा च मृत्पिण्डाद्यवस्थायामपि यदि [6a] स्वात्मना विद्यमानं घटादिकमिति मन्यसे तदापि तस्य स्वात्मना विद्यमानस्य नास्त्युत्पाद इति । एवं स्वात्मना विद्यमानत्वेनोपनयामिव्यक्तेन पुनरुत्पादप्रतिषेधाव्यभिचारिणा हेतुना स्वत एव साध्यस्यानुमान- 5 विरोधोद्भावनमनुष्ठितमेवेति ॥

तत्किमुच्यते । तदयुक्तं हेतुदृष्टान्तानभिधानादिति ॥

न च केवलं हेतुदृष्टान्तानभिधानं न संभवति । परोक्तदोषापरिहारदोषो न संभवति । कथं कृत्वा । साध्या हि नैवाभिव्यक्तत्रयस्य पुरो ऽवस्थितस्य घटस्य पुनरभिव्यक्तिमिव्यक्ति⁽³⁾ । तस्यैव चेह दृष्टान्तत्वेनोपादानं सिद्धत्रयत्वात्⁽³⁾ । अनभिव्यक्तत्रयस्य च शक्तित्र- 10 पापन्नस्योत्पत्तिप्रतिषेधविशिष्टसाध्यत्वात् कुतः सिद्धसाधनपक्षदोषाशङ्का कुतो वा हेतोर्विरुद्धार्थताशङ्केति⁽⁴⁾ ।

तस्मात्स्वतो⁽⁵⁾ अनुमान[वि]रोधचोदनायामपि यथोपवर्णितदोषाभावात्परोक्तदोषापरिहारासंभव एव । इत्यसंबद्धमेवैतद्वृषणमिति विज्ञेयम् ।

1) Tib. རང་ཉིད་ཀྱིས་ རྒྱུ་ལྟ་པ་.....

2) Voir supra p. 14. 4. — D'après Tib. °*aparihāro na...*, cf. p. 19, n. 8.

3-3) དེ་ཉིད་ འདིར་ དཔེ་ཉིད་ཀྱི་ ལུས་པའི་ངོ་བོ་ཡིན་པའི་བྱིར་ ལ།; le mot *upā-dānam* n'est pas traduit.

4) Voir supra p. 17. 2.

5) རང་གི་ རྒྱུ་ལྟ་པ་ལས་ འགྲུ་ བརྗོད་པ་ན་ ཡང་ = *svānumānena virodhodbhāvanāyām api*.

6) Mss. *doṣābhāvata*, °*bhāvata*. Tib. = *doṣānabhidhānāt*.

7) *etaḍ*: Tib. འདི་དག་ (duel) = les deux premières objections, ci-dessus p. 14. 4.

घटादिकमित्यादिशब्देन निरवशेषोत्पत्तिमुपदार्थसंप्रकृत्य विवक्षितत्वादनैकान्ति-
कतापि ⁽¹⁾पटादिभिर्नैव संभवति ⁽²⁾॥ [Tib. 8b].

अथ वायमन्यः प्रयोगमार्गः ⁽³⁾ 'पुरुषव्यतिरिक्ताः पदार्थाः स्वत उत्पत्तिवादिनः ।
तत एव ⁽⁴⁾ 'न स्वत उत्पद्यन्ते । स्वात्मना विद्यमानत्वात् 'पुरुषवत् ⁽⁵⁾ 'इतीदमुदाहरणम्-
५ दाहार्पणम् ⁽⁶⁾ ॥

यद्यपि चाभिव्यक्तिवादिन उत्पादप्रतिषेधो न बाधकः । तथाप्यभिव्यक्त्यावुत्पाद-
शब्दं निपात्य । पूर्वं पञ्चाच्चानुपलब्ध्युपलब्धिमाधर्म्येण उत्पादशब्दे ^(6b)नाभिव्यक्तेरेवा-
भिधानादयं प्रतिषेधो नाबाधकः ⁽⁷⁾ ॥

कथं पुनरयं यथोक्तार्थाभिधानं विना व्यस्तविचारो लभ्यत ⁽⁸⁾ इति चेत् । तडु-

1) Mss. *ghaṭāḍibhir*. — Tib. གླུ་མ་གྲུ་

2) *pakṣa* = *sarva utpāsupadārthah* (*śaktirūpupannāh*), *hetu* = *svātmanā vidyamānatvāt*, *drṣṭānta* = *puro 'vashītam ghaṭāḍikam*.

3) *prayoga*, cf. *Nyāyabindu* §. 47. 6, 48. 1. — Ce nouveau mode de démonstration complète le raisonnement; et l'opposition établie par le Sāṃkhya (*svata utpattivadīn*) entre le *puruṣa* et les autres *padārthas*, permet d'éviter l'objection: «Votre raisonnement est *kevalānvayin*, donc *anupasamīhīn*, puisque le *drṣṭānta* est *sarva*.» [Note de M. H. Jacobi.] — *Tarkas*. p. 305.

4) Tib. omet *tata eva*. Faut-il maintenir ces deux mots? j'en doute.

5) Mss. *puruṣavaḍatīdam ud°*; °*vedatīvam ud°*.

6) *pakṣa* = *padārthah*, *hetu* = *svātmanā vidyamānatvāt*, *drṣṭānta* = *puruṣa*.

7) Tib. = *na bādhakah*. — Les partisans de l'*abhivṛtyakṛti* (manifestation d'une chose qui existe antérieurement) diront que la réfutation de l'*utpāda* ne les atteint pas: nous dirons de l'*abhivṛtyakṛti* ce que nous avons dit de l'*utpāda*, et notre objection portera (na *abādhaka*). — Cf. *Bodhic.* §. IX. 134, 135, où ce raisonnement est développé.

8) Mss. *yathoktaḥ svābhidhānam vinai vyasthaṃ vicāro*. La confusion *stha* = *sta* est fréquente. — Tib. ཡང་ རིགས་སྒྲུབ་པའི་ རོན་ཉི་ རྗོན་པར་ཐུན་པ་མེད་
པར་ རྒྱུ་པར་རྟུན་པ་ འདི་ལྟ་བུ་ འདི་ རིགས་ རྟུན་ ཅེས་ | = ... *vinaiḥvyasthavidho vicārah*.... — *vyastavicāra*, cette argumentation in extenso?

कुतो नु खत्वविपरीताचार्यनागार्तुनमतानुसारिण आचार्यबुद्धपालितस्य सावका-
शवचनाभिधायित्वं यतो ऽस्य परो ऽवकाशं लभेत । निःस्वभावभाववादिना ⁽¹⁾ सस्वभावभा-
ववादिनः ⁽¹⁾ प्रसङ्गं व्यापद्यमाने कुतः प्रसङ्गविपरीतार्थप्रसङ्गिता ⁽²⁾ । न हि शब्दो दाण्डपाशि-
का इव वक्तारमस्वतन्त्रपत्तिः ⁽⁴⁾ । [Tib. 9a] किं तर्हि सत्यां शक्तौ ⁽⁵⁾ वक्तुर्विधत्तामनुविधी-
यते । ततश्च परप्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रफलत्वात्प्रसङ्गापादनस्य नास्ति प्रसङ्गविपरीता-
र्थापत्तिः ⁽⁶⁾ ।

तथा चाचार्यो भूयसा प्रसङ्गापत्तिमुखेनैव परपत्तं निराकरोति स्म ।

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलतणात् ।

अलतणं प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लतणात् ⁽⁷⁾ ॥

10 व्रपकारणनिर्मुक्ते द्वये द्वयं प्रसज्यते ।

अहेतुकं न चास्त्यर्थः कांश्चिदहेतुकः ह्य चित् ⁽⁸⁾ ॥

तद्यथा ।

1) Mss. °nādinah, °nādinū; cf. Bodhic. t., index s. voc.

2) Tib. གཤམ་པ་ལས་ བསྐྱེད་པའི་ རྟོག་རྟེན་ཏུ་ གཤམ་པར་ གྱུ་བ་ འགྱུར་རྟེ་ = *prasaṅgena riparitarthatāprasaṅgaḥ kutaḥ*; soit, en reprenant les termes employés plus haut (p. 23. 3): *prasaṅgariparitārthena sambandhaprasaṅgaḥ kutaḥ*.

3) = Veilleur de nuit, jusqu'ici dans le Deçin. 2. 99, cf. W. K. F. s. voc. *daṇḍapāṣaka*, *dāṇḍapāṣika*.

4) Mss. *asvamantrayanti*. — Tib. དབང་མ་ཡིན་པར་ རྟེན་པ་ མ་ ཡིན་ནོ།

5) Tarkas. p. 338.

6) Plus haut °*āpattyā* (23.4) = བསྐྱེད་པ་པས་, *āpadyamāne* (24.3) = བསྐྱེད་པས་པ་ན་; ici: རྟོག་རྟེན་འགྱུར་པ་ཡིན་པ་; de même 23.4 *ūpadyante* = འགྱུར་པ་. — *arthāpatti*, voir Nyāyabhāṣya II. 2. 1: *arthād āpattir, arthāpattiḥ . āpattiḥ, prāptiḥ, prasajgaḥ . yathābhidhiyamāne 'rthe yo 'nyo 'rthaḥ prasajyate, so 'rthāpattiḥ*.

7) = V. 1.

8) = IV. 2. — La lecture de tous les Mss. est *āhetukam, āhetukaḥ*; de même infra. — Bhagavadgītā 18. 22 *ahaituka* (cité par M. J. Speyer, *Avadānaçataka* 76. note 9). — Samādhirāja 14. 32, Rāṣṭrapālāparipreçhā 16. 13, Prajñāpāramitā 256. 13, 273. 2, etc.: *animitta (samādhi)*.

आध्यात्मिकान्यायतनानि [Tib. 9b] स्वत उत्पन्नानि । विद्यमानत्वात् । चैतन्यवदि-
ति⁽¹⁾ किमर्थं पुनरत्र परमार्थत इति विशेषणमुपादीयते ।

लोकसंवृत्याभ्युपगतस्योत्पादस्याप्रतिषिध्यमानत्वात् । प्रतिषेधे चाभ्युपेतबाधाप्र-
सङ्गादिति चेत् । नैतद्युक्तं संवृत्यापि स्वत उत्पत्त्यनभ्युपगमात् ।

5 यथोक्तं सूत्रे⁽²⁾ । स चायं बीजहेतुको ऽङ्कुर उत्पद्यमानो न स्वयंकृतो न परकृतो नो-
भयकृतो नाप्यहेतुसमुत्पन्नो नैश्वरकालाणुप्रकृतित्वभावसंभूत इति ।

तथा ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजो स चैव ऋङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद् अशाश्वत धर्मता ॥ इति⁽⁴⁾

10 इहापि वक्ष्यति ।

प्रतीत्य पश्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁵⁾

परमतापेक्ष⁽⁶⁾ विशेषणमिति चेत् । तदयुक्तं । संवृत्यापि तदोपव्यवस्थानभ्युपग-

1) Mss. *caitanya-vāḍiti*.

2) Voir infra XXIV. 8.

3) Dans le *Çālistambasūtra*; voir Bodhic. t. ad IX. 142 (p. 370. 23).
Çikṣās. 219. 10. — Le Tib. lit *nr̥ṣvarakṛto na kūlaparināmito...*, comme le
Çālist.

4) *Lalitavistara*, 210. 3-5; cette stance est citée infra ad II. 28, XXI. 20; cf. *Çikṣās.* 238. 10, 239. 4 et les remarques *in loc.* Mètre *Vaitaliya*.
Je suis incapable de rétablir le quatrième pāda (Mss. *chedam aṣṣvata*), à moins
de lire *aṣṣvadharmatā* — ce qui ne va pas sans difficulté.

5) = XVIII. 7 (var. *nocchedo*).

6) Tib. གཤམ་གྱི་ ལུགས་ལ་ སཉོན་དེ་ et གཤམ་གྱི་ གཤམ་ལ་ ...

7) དེ་རྒྱལ་གྱི་

मात् । सत्यदयाविपरीतदर्शनपरिभ्रष्टा एव हि तीर्थिका यावदुभयथापि निषिध्यते ता-
वद्गुण एव संभाव्यत इति⁽¹⁾ । एवं परमतापेक्षमपि विशेषणाभिधानं न युज्यते ।

न चापि लोकः स्वतः [7b] उत्पत्तिं प्रतिपन्नो यतस्तदपेक्षयापि विशेषणसाफल्यं
स्यात् । लोको हि स्वतः परत इत्येवमादिकं वि[Tib. 10a]चारमनवतार्य कारणात्कार्यमु-
त्पद्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपन्नः । एवमाचार्यो⁽²⁾ ऽपि व्यवस्थापयामास । इति सर्वथा विशेष- 6
णवैफल्यमेव निश्चीयते ॥

अपि च यदि संवृत्योत्पत्तिप्रतिषेधनिराचिकीर्षुणा विशेषणमेतदुपादीयते ।
तदा स्वतो ऽसिद्धाधारे पक्षदोष आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः स्यात्⁽⁵⁾ । परमार्थतः स्वतश्चतु-
राद्यापतनानामनभ्युपगमात्⁽⁷⁾ ॥ संवृत्या चतुरादिसद्भावाददोष इति चेत् । परमार्थतः
इत्येतत्तर्हि कस्य विशेषणं ॥ सांवृतानां चतुरादीनां परमार्थत उत्पत्तिप्रतिषेधाद् । उत्प- 10
त्तिप्रतिषेधविशेषणे परमार्थप्रकृणमिति चेत् । एवं तर्ह्येवमेव वक्तव्यं स्यात् । सांवृ-

1) Tib. ཡོན་ཏན་ཉིད་ ཡོན་པར་ རྟོགས་སོ་ ce qui confirme la lecture *guṇa*
(littéralement: *guṇa eva astitvena kalpyate*). On peut traduire: ...aussi long-
temps ils trouvent que tout va bien. — *ubhayathā* = གཉི་གཉི་ རྟོགས་

2) *Bhāva-viveka*?

3) Tib. = *vaiyarthyam*.

4) *pratishedha* manque dans Tib., évidemment par erreur.

5) La lecture des Mss. n'est pas constante, ici et infra 30. 10. 15 (*asiddhā-*
dhāra°, *°asiddho vā hetu*°). Il faut, je crois, lire *asiddhādhāraḥ pakṣa*° (cf. 28. 4),
°asiddho vā... Cf. Tarkas. 309; Nyāyab. 4. 68. — Tib. རྟོགས་པའི་ གཞི་ མ་གཏུག་པའི་
བྱུགས་ཀྱི་ ཉེས་པ་འཇམ་ | གཞི་ མ་གཏུག་པའི་ གཏན་ཆེན་ཀྱི་ རྟོག་རྒྱུ་ འགྱུར་ཏེ་ | *svataḥ*,
au point de vue du Mādhyamika. Ce *viṣeṣaṇa paramārthataḥ* ne peut avoir de
viṣeṣya puisque la chose n'existe pas *paramārthataḥ*; de même, dans l'exemple
classique, *gagaṇa* fait du lotus une non-chose.

6) Tib. རྟོགས་པའི་ རྟོག་རྒྱུ་པར་...

7) Ponctué d'après Tib.

तानां चक्षुरादीनां परमार्थतो नास्त्युत्पत्तिरिति । न चैवमुच्यते ।⁽¹⁾ उच्यमाने ऽपि परैर्बन्धु-
सतामेव चक्षुरादीनामभ्युपगमात् प्रज्ञप्तिमतामनभ्युपगमात्⁽²⁾ परतो ऽसिद्धाधारः पक्षदोषः
स्यादिति न युक्तमेतत् ॥

अथ स्यात् । यथानित्यः शब्द इति धर्मधर्मिसामान्यमेव गृह्यते न विशेषः ।

1) Mss. ... *parairucya satām ... prajñaptisatām dhyānenābhyupagamāt*.
Tib. ལྟོ་ན་ ཡང་ བ་འོ་ལ་པོ་དག་གིས་ ..... རྩ་ས་སྤྱི་ ཡོད་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་སྒྲུབ་པའི་ཕྱིར་
ནང་། བརྟགས་པར་ ཡོད་པར་ ཁས་མ་སྒྲུབ་པའི་ཕྱིར་། གནད་ལ་.....

rdzas = *vasu, dravya* (D. a.), matter, real substance, reality (Jäschke s. voc.); soit *vastusat* en opposition à *prajñaptisat*; notons toutefois que *vastu* (p. 31. 12) est traduit par རྩ་སྤྱི་. — *prajñapti*, cf. W ass. p. 229 (lire sans doute བརྟགས་ dans le passage discuté de Tār.) et 281.

Prajñapti = *prajñāpanam*, M. Vyut. 245. 93. 94. — Pour le sens que le mot présente dans notre passage, voir Çikṣās. 257. 7. *vyavahāramātram* etat, *nāmadheyamātram*, *samketamātram*, *samvrtimātram*, *prajñaptimātram*. — *Laṅkāvatāra* 30. 16, 39. 5 (°*mātra*). — Bodhic. t. 270. 6 (°*sanmātra*). — Dīgha N. IX. 53. *itimiā kho Citta lokasamaññā lokaniruttiyo lokavohārā 'okapaññattiyo yāhi Tathāgato voharati aparāmasan ti*. — Milinda 25. 11. — Comp. les expressions *upādāya prajñapti*, *upādāya prajñāpyamāna*, ci-dessous notamment foll. 65a, 84b, 90a, 102a-b et ad XV. 3 (fol. 165a).

A ce qui n'a qu'une existence de raison, de convention, d'énonciation, s'oppose le *paramārthasat*, *dravyasat*, *vastusat* (W ass. 281, Bhamaṭi 13. 11).

2) Pour les autres: གཤམ་པོ་ = pour nos adversaires: བ་འོ་ལ་པོ་ (cf. la note ci-dessus et 29, n. 3). — Sur l'importance de la *parato 'siddhi* et de la *svato 'siddhi*, voir la discussion ci-dessous fol. 9b.

Voyez la loi (Nyāyab. t. 68) *yaḥ parasya siddhaḥ sa hetuḥ* et M. Vyut. 199. 88 sqq.

3) L'argumentation (*pūrvapakṣa*) peut se résumer ainsi: quand un docteur affirme: *anityaḥ śabdaḥ*, il prend le *dharma* et le *dharmīn* dans leur acception générale (le son = ce qui s'entend ... *śabdatve sati śabdaḥ*), et la discussion est possible même avec un adversaire qui attribue à l'*anityatva* et au son des *viṣeṣaṇas* différents: le *pakṣa* et le *pakṣādharma* sont *siddhas*; de même dans le cas actuel. — Sur la valeur des termes *sāmānya* et *viṣeṣa* voyez les Comm. ad Sāṃkhyasūtra I. 138: *sāmānyena tāvad ātmani vivādo nāsti, viṣeṣe hi vivādo 'neka eko vyāpakō 'vyāpaka ityādiḥ*. . . . . = There is ... no dispute about there being

विशेषग्रहणे हि सत्यनुमानानुमेयव्यवहारभावः स्यात् । तथा हि ' यदि चातुर्महामो-
 तिकः शब्दो गृह्यते स परस्यासिद्धः ⁽¹⁾ ' यथाकाशगुणो गृह्यते स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः ⁽²⁾ ।
 तथा विशेषिकस्य शब्दानित्यतां प्रतिज्ञानानस्य यदि कार्यः शब्दो गृह्यते स परतो ऽसिद्धः ⁽³⁾ ।
 [Tib. 10b] अथ व्यङ्ग्यः स स्वतो ऽसिद्धः ⁽⁴⁾ । एवं यथासंभवं वि[8a]नाशो ऽपि यदि सहेतुकः
 स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः ⁽⁵⁾ । अथ निर्हेतुकः स परस्यासिद्ध इति ।⁽⁶⁾ तस्माद्यथात्र धर्म- 5
 र्मिसामान्यमात्रमेव गृह्यते । एवमिहापि धर्ममात्रमुत्सृष्टविशेषणं प्रकृष्यत इति
 चेत् । न चैतदेवं ।

a Self as such (*sāmānyena lāvad ātmani na vivādaḥ*) for the dispute is [only] about its peculiarities (*viśeṣa*), whether it be multitudinous or one.... — Wo hinsichtlich [der Existenz] eines Dinges an sich kein Streit obwaltet, [sondern nur über die Art, wie dasselbe zu denken ist]....

1) Pour l'adversaire du Bouddhiste. — Lecture confirmée par le Tib.
 དེ་ས་རྒྱལ་པོ་ལ་མ་གཏུག་པོ་

2) D'après le Tib. *sa bauddhasyāsiddhaḥ*, mais infra, l. 5: དེ་སངས་རྒྱལ་པོ་
 རྒྱལ་པོ་མ་གཏུག་པོ་ཡིན་ལ། — Définitions du *śabda* dans les diverses écoles, voir
 Nyāyabḥāṣya II. 2. 12, Praçastapādabḥ. 287.

3) Pour l'adversaire du Vaiçeṣika. — Tib. comme plus haut (p. 28, n. 2),
 དེ་གཞན་པོ་ལ་མ་གཏུག་པོ་

4) Pour le Vaiçeṣika. — *vyangyaḥ* (= *abhivyaktidharmaka*) *śabdaḥ*, thèse
 du Mīmāṃsaka (cf. Vaiç. s. II. 2. 28, 30).

5) Les écoles ne s'entendent ni sur le *dharmin* (*śabda*), ni sur le *dharma* (*vināça*). Pour les bouddhistes, la destruction est *ahetuka*, *akāraṇa*. Voir infra XXI. 4 (Cp. XI. 4). — *Abhidharmak v.* (Ms. de la Soc. As.) 269b 6... *utpatty-anantaravināpi rūpam, cittacaittavat . ākasmiko hi bhāvānāṇi vināçaḥ; akasmādbhava ākasmikaḥ, ahetuka ity arthaḥ. sādhanam cātra: ahetuko vināçaḥ, abhāvatrād, atyantābhāvatat*. — Suit la réfutation de l'opinion opposée. — Nyāyabindu 106. 3, 37. 19 (Nyāyakandali 78). — Nyāyavart. tātp. 383. 19 *svakāraṇād ayaṃ bhāvo vināçvaro jāyate, 'vināçvaro vā; vināçvaraç cen, vināçam prati na hetum apekṣate...*; *avinaçvaraç cet, ...nāsyā hetuçatair api çakyo rināçaḥ kartum*. — Mīmāṃsāçloka. 736. — Çamkara ad Brahmasūtras II. 2. 23.

6) Mss. *sa parato 'siddhaḥ*. Tib. དེ་ས་རྒྱལ་པོ་ལ་མ་གཏུག་པོ་ཡིན་ནོ

- (1) यस्माद्यदैवोत्पादप्रतिषेधो ऽत्र साध्यधर्मो ऽभिप्रेतः । तदैव धर्मिणस्तदाधारस्य विपर्यासमात्रासादितात्मभावस्य प्रच्युतिः स्वयमेवानेनाङ्गीकृता । भिन्नौ हि विपर्यासाविपर्यासौ । तद्यदा विपर्यासेनास्तसन्नेन गृह्यते तैमिरिकेणैव केशादि⁽²⁾ तदा कुतः सद्रूपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिः । यदा चाविपर्यासाद्भूतं नाधारोपितं वितैमिरिकेणैव केशादि ।
- 8 तदा कुतो ऽसद्रूपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिर्नेन तदानीं संवृतिः स्यात् ।

अत एवोक्तमाचार्यपादैः

यदि किं चिदुपलभ्ये प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

प्रत्यक्षादिभिरर्थैः । तद्भावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति⁽³⁾

- यतश्चैवं भिन्नौ विपर्यासाविपर्यासौ । अतो विदुषामविपरीतावस्थायां विपरीत-
10 स्यात्संभवात्कुतः संवृतं चतुर्यस्य धर्मित्वं स्यात् । इति न व्योवर्तते ऽसिद्धाधारे पक्षदोषः
आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः⁽⁴⁾ इत्यपरिहार एवायं । [Tib. 11a] 111 894

निर्दर्शनस्यापि नास्ति साम्यं । तत्र हि शब्दसामान्यमनित्य[ता]सामान्यं चाविव-
तितविशेषं द्वयोरपि संविद्यते । न त्वेवं चतुःसामान्यं शून्यताशून्यतावादिभ्यां संवृत्या-
ङ्गीकृतं नापि परमार्थतः । इति नास्ति निर्दर्शनस्य साम्यं ।

- 15 यस्यायमसिद्धाधारपक्षदोषोद्भावने विधिः⁽⁵⁾ एष एव सत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धान्ततो-
द्भावने [अपि] योऽयः ॥

1) Tib. = *tathā*.

2) *viparyāsa*, voir Bodhic. §. 239. 10 (= *samvrti*, *avidyā*, *moha*); l'exemple des *taimirikas* (*timira*, maladie des yeux) est classique, cf. *ibid.* 245. 3-10, 248. 7.

3) Voir supra p. 16. 9.

4) Cf. p. 27 n. 5.

5) Mss. *ṣa eva sattvādibhyaḥ svahetur*. Tib. དེ་དེ་རྟེ་ ཡོད་པའི་སྤྱིར་ ལེས་
བྱ་པའི་ ཀུན་ལྷོགས་ འདི་ལ་ མ་གཏུག་པའི་ རྟེན་ བཟོད་པ་ལ་ ཡང་ སྤྱད་པར་བྱའོ
= ...*asiddhidoṣodbhāvane* (cf. p. 32, n. 4). — *sattvāt* = *vidyamānatvāt* (p. 26, l. 1).

इत्थं चैतदेवं यत्स्वयमप्यनेनायं पथोक्तार्थो ऽयुपगतस्तार्किकेन । सत्त्वेवाध्या-
त्मि[8b]कायतनोत्पादका केवादयः । तथा तथागतेन निर्देशात् । यद्धि यथा तथागतेना-
स्ति निर्दिष्टं तत्तथा । तद्यथा शास्त्रे निर्वाणमिति ॥ अस्य परोपक्षितस्य साधनस्येदं दूष-
णमभिकृतमनेन । को हि भवतामभिप्रेतो ऽत्र केत्वर्थः । संवृत्या तथा तथागतेन निर्दे-
शात् । उत परमार्थत इति । संवृत्या चेत् । स्वतो हेतोरसिद्ध्यर्थता⁽²⁾ । परमार्थतश्चेत् । 6

न सन्नामन सदसद्वर्गो निर्वर्तते यदा ।

सदसदुभयात्मककार्यप्रत्ययत्वनिराकरणात् । तदा⁽³⁾ ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते⁽⁴⁾ ॥

नैवासौ निर्वर्तको हेतुः । इति वाक्यार्थः । ततश्च परमार्थतो निर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वासिद्धेः । अ-
सिद्ध्यर्थता वितृद्ध्यर्थता वा हेतोरिति । 10

यतश्चैवं स्वयमेवामुना [Tib. 11b] न्यायेन हेतोरसिद्धिरङ्गीकृतानेन । तस्मात्सर्वे-
ध्वेवानुमानेषु वस्तुधर्मोपन्यस्तहेतुकेषु स्वत एव केवादीनामसिद्धत्वात्सर्वाण्येव साध-
नानि व्याकृत्यन्ते । तद्यथा । न परमार्थतः परेभ्यस्तत्प्रत्ययेभ्य आध्यात्मिकायतनसन्म ।
परत्वात् । तद्यथा पटस्य⁽⁷⁾ । अथ वा । न परे परमार्थेन विवक्षिताः चतुराग्राध्यात्मिकायत-

1) M. Robert Chalmers a exposé les étymologies du mot Tathāgata d'après Buddhaghosa, J. R. A. S. 1898, p. 103 sqq. Voir p. 106 (sous le № 6) la glose: *tathāvūditayā tathāgato* [Sumaṅgalav. 59.31, 66; cp. Rhys Davids, Dialogues, 40 note, 73 note 2]. — Voir aussi Wenzel (Nāgārjuna's Friendly Epistle, J. P. T. S. 1888, p. 7) qui cite Maheçvara ad Amara-koçā: *tathā satyam gatam jñātam tasya*.

2) Vous donnez une raison qui, d'après votre opinion même, n'existe pas.

3) Tib. = *pratyayanir*°.

4) = I. 7 (fol. 24 a).

5) Tib. དུས་པོ་ཆེན་ གནལ་ཆོག་ལུ་ བཞེད་པའི་ རྩིས་ལུ་: *vastu-dharma-hetu-nyasta-anumāna*.

6) Ex conj. °*āyatanānām j*°

7) Tib. = *ghaṭa*.

8-8) Tib. ཡང་ན་ རོན་དཔལ་པར་ གནལ་ལྱིས་ བཞེད་པར་འདོད་པ་ མེག་པ་སྒྲིགས་

ननिर्वर्तकाः प्रत्यया इति प्रतीयन्ते⁸⁾ 'परत्वात्' तस्यथा तन्नादय इति । परत्वादिकमत्र स्वत एवासिद्धं ।

यथा चानेन 'उत्पन्ना एवाध्यात्मिका भावाः'⁽³⁾ तद्विषयिविशिष्टव्यवहृत्कारणाद्⁽⁴⁾ इत्यस्य पराभिकृतस्य हेतोरसिद्धार्थतामुद्भावयिषुणेदमुक्तं⁽⁵⁾ । अथ समाहितस्य योगिनः ८ प्रज्ञाचक्षुषा भावयाथात्म्यं पश्यत उत्पादगत्यादयः सन्ति परमार्थत इति साध्यते । तदा तद्विषयिविशिष्टव्यवहृत्कारणादिति हेतोरसिद्धार्थता । गतेरप्यु[9a]त्पादनिषेधादेव निषेधादिति⁽⁶⁾ । एवं स्वकृतसाधने ऽपि । [परमार्थतो] ऽगतं नैव गम्यते । अथवात् । गता-ध्वदिति⁽⁷⁾ । अथत्वेहेतोः स्वत एवासिद्धार्थता योज्या ।

न परमार्थ[त]ः [साधये] चतू [ऋपं] पश्यति । चतुरिन्द्रियत्वात् । तस्यथा तत्सभागं⁸⁾

པའི་ནང་གི་སྒྲིམ་ཆེན་ འགྲུབ་པར་བྱེད་པ་དག་ རྒྱུན་ མ་ཡིན་པར་ དེས་དེ། = *atha vā paramārthataḥ parair vivakṣitāḥ cakṣurādhyātmikayatanasādhakāḥ pratyayā asattvena niṣataḥ*. — La lecture *paratḥ* est intéressante. — Le Tib. suggère la lecture *pratyate* (= *niṣatyate*); mais voyez l'étymologie du mot *pratyaya*, Sarvadarç. s., 21. 1—2. et infra note ad I. 2. (fol. 22a).

1) Tib. = *parateam ityādīkam*. — Voir le Chap. XV où est discutée la notion du *paratva*.

2) Tib. = *ādhyātmikāyatana*.

3) Mss. *tadvisayāvi*°. Tib. དེ་དག་གི་ ཡུལ་ ནང་ ལྷན་པའི་ བ་སྒྲུབ་ རྩད་པར་ རྩད་བྱེད་པའི་བྱེད་

4) Tib. = *asiddhīm*.

5) Tib. བརྒྱུད་པར་འདོད་པས། འདི་སྒྲན་ཏུ་ འོན་དེ་ དོན་དམ་པར་ རྣལ་འབྱོར་

6) Tib. = *ity uktam*. — Cf. note 5.

7) Mss. *iti* | *atha hetoḥ svato 'siddha*°. Tib. ཞེས་བྱ་པའི་ གཏན་ཚིགས་ ལམ་ ཉིད་ རང་ཉིད་ལ་ མ་བྱུབ་པའི་

8—8) Mss. *na paramārtha[ta]ḥ sabhāgam cakṣuḥ paçyati cakṣurindriyavāt tadyathā tatsabhāgam*. Tib. དོན་དམ་པར་ བརྒྱུད་པ་དང་བཅས་པའི་ མིག་ནི་ གཟུགས་ ལ་ བསྐྱུ་པར་ མི་བྱེད་དེ། མིག་གི་ དབང་པོ་ ཡིན་པའི་བྱེད་ | དཔེར་ན་ དེ་ ནང་ མཚུངས་

तथा 'न चतुः [Tib. 12a] प्रेतते द्वयं ' भौतिकत्वात्⁽¹⁾ द्वयवत् ।

खरस्वभावा न मरुः । भूतत्वात्⁽²⁾ तद्यथानिल इत्यादिषु हेत्वाद्यभिद्धिः स्वत एव
योद्ध्या⁽³⁾ ॥

सत्त्वादिति चायं हेतुः परतो ऽनैकात्मिकः⁽⁴⁾ । किं सत्त्वात् ' चैतन्यवन्नाध्यात्मि-
कान्यापतनानि स्वत उत्पद्यन्तां । उताहो घटादिवत् स्वत उत्पद्यन्तामिति । घटादीनां ऽ
साध्यसमत्वान्नैकात्मिकतेति चेत् ' नैतदेवं तथानभिधानात् ॥

स' यदेकैकं । — *brten* = *pratyaya*, *ūcra*; *de-dan-mtsun's-pa* = *tatsama*,
°samāna, *°sadya*.

Le texte paraît sûr, l'interprétation est difficile. — Voir M. Vyut.
109. 43 *ekajūṭiyavijñāna*, 44 *sabhāga*, 51 *tatsabhāga*, 114. 6 *sabhāgahetu*. —
Abhidharmakośak., Ms. de la Soc. As. 359b 1 (au cours d'une discussion sur
les trois chemins, passé, présent, à venir): *kāritram punaḥ cakṣurādīnām darṣa-
nādīnīti, rūpādīnām api stendriyagocaratvam kāritram . yady evam iti vistaraḥ .
yadi kāritrena vyavasthāpitāḥ (adhvānāḥ) tatsabhāgasya cakṣuṣaḥ kim kāritram?
yad dhi kāritralakṣaṇam svakarma na karoti tatsabhāgaṃ cakṣuḥ, tasya ca nāsti
kāritram darṣanalakṣaṇam, katham tat pratyutpannam anāgataṃ syād? ity abhi-
prāyaḥ . phaladūnapratigraha (?) iti . tac cakṣuḥ svanīṣyandaphalam pariṣṭhātī,
ākṣipati, phalaṃ ca dadāti, niṣyandaphalam anantaram dadāti puruṣakāraṃ phalaṃ
ca . yady api darṣanakāritram na karoti, anyat tu phalaṃ karotīti . . .*

1) D'après Tib. — Mss. *sarūpavat*. — Visuddhimagga (B. T. S.) 13. 25
cakkuḥ rūpaṃ na passati, acittakattā; cittaṃ na passati, acakkuḥkattā = Warren
297 = Atthasālinī 400.1 (où la punctuation est incorrecte). Cp. Sp. Hardy,
Manual, 419.

2) D'après Tib. — Mss. *tadyathā nalina*.

3) Comp. le raisonnement que donne Dignāga comme exemple de *praty-
kṣaviruddha* (Vācaspatimiśra, Tātparyāṭ. 31.1) *agrūvaṇaḥ śabdāḥ, kṛtakatvāt,
ghaṭādivat*. — Īloka v. 365.

4) Tib. '... གནད་ཆེན་པོ་ ཡང་ ས་ལོ་ཤིང་ ལྷན་ །... རེས་ མ་རེས་པ་
ཡིན་ ཅེས་ *hetur ayam api pakṣavādināḥ pakṣe | kim . . | iti na niṣcitāḥ* = cet argu-
ment (*sattvāt*) présente au point de vue de l'adversaire le défaut d'*anavikāntikatā*,
car la question *kim ... utpadyantām* demeure indéterminée (*para* = གནད་
= ས་ལོ་ཤིང་).

ननु च यथा परकीयेष्वनुमानेषु दूषणमुक्तं । एवं स्वानुमानेष्वपि यथोक्तदूषणप्र-
सङ्गे सति स एवासिद्धाधारमिद्वेत्वादिदोषः प्राप्नोति । ततश्च य उभयोर्दोषो न तेनै-
कशोभो भवतीति सर्वमेतदूषणमुक्तं ज्ञायत इति ।

उच्यते ।⁽³⁾ स्वतत्त्वमनुमानं ब्रुवतामयं दोषो ज्ञायते । न वयं स्वतत्त्वमनुमानं प्रयुज्यते
६ परप्रतिज्ञानिषेधफलत्वादस्मदनुमानानाम् ।⁽⁴⁾

तथा हि⁽⁵⁾ परं चतुः पश्यतीति प्रतिपन्नः स तत्प्रसिद्धेनैवानुमानेन निराक्रि-
यते । चतुषः स्वात्मादर्शनधर्माभिच्छसि । परदर्शनधर्माविनाभावित्वं चाङ्गीकृतं । तस्माद्
यत्र यत्र स्वात्मादर्शनं तत्र तत्र परदर्शनमपि नास्ति । तद्यथा धटे । अस्ति च चतुषः
स्वात्मादर्शनं । तस्मात्परदर्शनमप्यस्य नैवास्ति । ततश्च [Tib. 12b] स्वा[त्मा]दर्शनविरुद्धं
10 नीलादिपरदर्शनं स्वप्रसिद्धेनैवानुमानेन विरुध्यत इति ।

एतावन्मात्रमस्मदनुमानैरुद्भाव्य[9b]त इति कुतो ऽस्मत्पते यथोक्तदोषावतारो
यतः समानदोषता स्यात् ।

किं पुनरन्यतर्प्रसिद्धेनाप्यनुमानेनास्त्यनुमानवाधा ।⁽⁶⁾ अस्ति सा च स्वप्रसिद्धे-⁽⁹⁾

1) *Ce nyaya est cité Sarvadarśanas. 142. १ yaç cobhayoh samo došo . .*
— La même pensée est exprimée dans le vers cité par Aniruddha, ad *Sūp-*
khyas. I. 6. — Voir aussi *Ulokav. p. 341* (stanca 252).

2) རྩུ་མུ་ཉི་ཤེས་སྤྲོད་པ་ལ་ — Cf. *Wass Buddh. p. 320.*

3) *Mss. prayujjāmahe.*

4) Dans le Tib. manque *°asmat°.*

5) *Ms. paraç caksub.* Le tibétain (གཤམ་མེག་ལྷ་ལེ་ཤེས་བྱ་པར་རྟོག་པ་
རྟོག་པེ) ne confirme pas nettement la correction: on attend གཤམ་པ་, d'après l'ana-
logie de ce qui suit.

6) བརྟེན་བརྩམས་པ་ ཡིན་པ་མ་.

7) Tib. གཤམ་པར་རྟོག་པ་ = *anyatama* (d'après Jäschke). — Cf. *M. Vyut.*
199. 88.

8) Tib. རྩུ་མུ་ཉི་ཤེས་ |

9) *Mss. asti sūtra*

नैव हेतुना । न परप्रसिद्धेन । लोकेत एव दृष्टत्वात् । कदा चिद्धि लोके ऽर्थिप्रत्यर्थिभ्यां
प्रमाणीकृतस्य साक्षिणो वचनेन त्रयो भवति परात्रयो वा । कदा चित्स्ववचनेन । परवच-
नेन तु न त्रयो नापि परात्रयः । यथा च लोके तथा न्याये ऽपि । लौकिकस्यैव व्यवहारस्य
न्यायशास्त्रे प्रस्तुतत्वात् । अत एव च कैश्चिदुक्तं । न परतः⁽¹⁾ प्रसिद्धिबलादनुमानबाधा ।
परसिद्धेरेव निराचिकीर्षितत्वादिति ॥ यस्तु मन्यते⁽²⁾ । य एव⁽³⁾ अभयविनिश्चितवाद् स ऽ
प्रमाणं दूषणं वा । नान्यतरप्रसिद्धसंदिग्धवाची । इति । तेनापि लौकिको⁽⁴⁾ व्यवस्थाम-
नुरुध्यमानेनानुमानेन यथोक्त एव न्यायो ऽभ्युपेयः ।

तथा हि नोभयप्रसिद्धेनैवागमेन आगमबाधा । किं तर्हि स्वप्रसिद्धेनापि ।

स्वार्थानुमाने तु सर्वत्र [Tib. 13a] स्वप्रसिद्धेरेव गरीयसी । नोभयप्रसिद्धिः ।

1) Tib. གཤམ་ལ་ སྤྱུག་པ་ — Lire *paroprasiddher*.

2) *yas tu manyate*.... Sans doute Dignāga, voir *Mīmāṃsācīloka* et *Pārthasarathimigra* dans *Nyāyaratnākara*, p. 289 sqq. Le bouddhiste expose cette thèse que la *paroprasiddhi* suffit à la validité du raisonnement: *nana sarvaṃ bhavatsiddham mayedaṃ sādhanam kṛtām? kimartham madasiddhyai traṃ rākalpyātrāttha dūṣanam?*... *parapratipattyartham hi sādhanam, tad asya parā-siddhir doṣo, na svāsiddhir iti* — Kumāriḥa répond: *kimartham nyayavid bha-vān? nāgrasūh sādhanatvaṃ kim prasiddhasya dvayor api?*... *bhavadvāddhair eva hi Dignāgācāryair ayo vādiprativādinicito hetuḥ sa sādhanam ity uktam*... — It was Dignāga, *bhavadvāddha*, who affirmed that an *hetu* which is admitted by both parties in a discussion may be accepted as helping the establishment of a proposition. (K. B. Pathak, J. Bombay As. Soc., L.). — *Nyāyabindu* 68. 1 *parārtho hi hetūpanyāsaḥ tena yaḥ parasya siddhaḥ sa hetur vaktavyaḥ*. La définition du *parārthanumāna* par Dignāga: *parārthanumānam tu svadyārthaparakāṣaṇam* (= *Pramāṇasamuccaya* III. 1) suppose la *svoprasiddhi*: *svopati-pannam eva prācūkebhyaḥ pratipādanīyam*.

3) Mss. *ya eva bhūbhaya*°.

4) Tib. འཇིག་རྟེན་གྱི་ བསྟན་པ་ ལུ་ཀ་པ་བཞག་པ་ = *laukika-vyavahāra-vya-vasthā*.

5) Tib. བརྟེན་ཞུས་ = *pratītya* = *anurudhyamānena*.

6) Mss. *yathā hi nobhayaprasiddhena vāgamena*. — *āgamabādha* = རྒྱུ་

གཤམ་ གཤམ་པ་ = *āgamena bādha*.

घत एव तर्कलक्षणाभिधानं निःप्रयोजनं⁽¹⁾ । यथास्वप्रसिद्धपोषण्या बुद्धैस्तद्भि-⁽²⁾
न्नविनेयन्नानुप्रकृत् । इत्यलं प्रसङ्गेन⁽³⁾ । प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ।

परतोऽपि नोत्पद्यते भावाः । पराभावदेव । एतच्च ।

न किं स्वभावो भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते⁽⁴⁾

5 इत्यत्र प्रतिपादयिष्यति । ततश्च पराभावदेव नापि परत उत्पद्यते । अपि च

अन्यत्प्रतीत्य यदि नाम परो ऽविष्यञ्

ज्ञापितं तर्हि बहुलः शिखिनो ऽन्धकारः ।

सर्वस्य जन्म च भवेत्खलु सर्वतश्च

तुल्यं परवमखिले [ऽ]जनके ऽपि यस्मात् ॥

10 इत्यादिना [10a] [मध्यमकावतारत्] परत उत्पत्तिप्रतिषेधो ऽवसेयः ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे । न परत उत्पद्यते भावाः । सर्वतः सर्वसंभवप्र-
सङ्गात्⁽⁵⁾ ।

आचार्यभावविवेको दूषणमाह⁽⁷⁾ । तदत्र प्रसङ्गवाक्यत्वात्⁽⁸⁾ । साध्यसाधनविपर्ययं

1) Cf. Tarkas. p. 361 et suiv.

2) Tib. རང་ལ་ ཇི་ལྟར་ རྒྱལ་པ་

3) Tib. དེ་ཁོ་ན་ མི་ཤེས་པ་ = *atattvajña*.

4) — I. 3 (infra fol. 22b initio).

5) D'après le tibétain. — Cette stance est la 14ème du Chap. VI; voir ci-dessus p. 13, n. 3.

6) Mdo XVIII, fol. 182a l. 8 (cf. p. 14, note 1); reproduit dans *Bhāvaviveka* (fol. 49b 5) avec les variantes: *na parato 'pi...*; *kasya hetoh;* *sarvatah...*

7—7) Extrait de *Bhāvaviveka*:

རེས་ན་ རེ་ལ་ (a) ཐལ་པར་ འགྱུར་བའི་ སག་ ཡིན་པའི་ཕྱིར་ । (b) ཐལ་པར་
ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ཕྱིར་པ་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་
ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་ ཐལ་པར་

कृत्वा । स्वतः उपपत्तो ऽहेतुतो वा उत्पद्यन्ते भावाः कुतश्चित्कस्य चिदुत्पत्तेः । इति⁽¹⁾ प्रा-
कृतविरोधः । अन्यथा⁽²⁾ सर्वतः सर्वमेव प्रसङ्गात् । इत्यस्य साधनदूषणानन्तःपातिवात्⁽³⁾ ।
असंगतार्थमेतत्^(?) ।

⁽⁴⁾ ⁽⁵⁾ एतदप्यसंगतार्थं । पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । दूषणान्तःपातिवाच्च परप्रतिज्ञाता-
र्थदूषणेनेति यत्किं⁽⁶⁾ चिदेतत् । इति न पुनर्यत्र आस्थीयते ॥

5

པའི་ཕྱིར་ བློ་གསལ་གོང་མ་ c) རང་ འགལ་པར་ འགྱུར་རྒྱུ་ ། གཞན་རྩ་ན་ ཡང་ ཐམས་ཅད་
འག་ ཐམས་ཅད་ སྒྲིབ་པར་ འགྱུར་པའི་ཕྱིར་རྒྱུ་ ། དེ་པས་ན་ d) དེ་ལ་ སྒྲུབ་པ་ རང་ (e) སྒྲུབ་
འབྲེན་པ་ཏིན་ མེད་པའི་ཕྱིར་ ། དེ་ནི་ རོན་ འགལ་པ་ མེད་པ་ ཡིན་ནེ། Dans Bhāva-
viveka (fol. 49b 5) le texte présente des variantes de traducteur: (a བློ་གསལ་
ཡོད་པའི་ ཆོག་ ཡིན་... (b སྒྲུབ་པ་ (c སང་མ་ (d རེས་བྱ་པ་ (ce qui est plus littéral)
(e སྒྲུབ་རྩ་བྱུང་པ་

8) Les formules *na svata utpadyante bhāvāḥ, na parata...* sont des *prasaṅgarākyas* (voir ci-dessus p. 15. 1), car elles entraînent des conséquences logiques: Devadatta ne mange pas pendant le jour, donc il mange pendant la nuit. (Voir Nyāyabh. cité p. 24, n. 6) — Nyāyav. tāt p. 483. 12: *yatpratiṣedhāya prasaṅga-sādhanaṃ pratiṣedhyam sūdhayati.*

1) *iti* manque dans le Tib.

2) Tib. = *anyathāpi*.

3) D'après Tib. ... *atra sādhana-dūṣaṇatā-abhāvāt.*

4—4) འདི་ ཡང་ རོན་འགལ་པ་ མེད་པ་ མ་ ཡིན་ནེ། གོང་ ཁྱིམ་ བསྐྱུར་བའི་
པའི་ཕྱིར་ (13b) རང་ ། གཞན་གྱིས་ རམ་བཅས་པའི་ རོན་ སྒྲུབ་འབྲེན་པར་ བྱེད་པ་ཡིན་
རང་ ། སྒྲུབ་འབྲེན་པ་ཏིན་ གང་ ཡིན་པའི་ཕྱིར་ འདི་ནི་ གྱིན་ལོ། དེས་ན་ སྒྲུབ་ ཡང་''

5) Mss. *etat am apy*. Le tibétain comporte une négation *etat apy asaṃ-gatārtham nāsti* (*etat* = les raisonnements de Buddhapālita, comme l. 3); mais on peut comprendre: *etat* = ce que Bhāvaviveka vient de dire. Cf. ci-dessous p. 39 l. 4.

6) *yat kiṃ cit* n'est pas traduit dans le tibétain qui donne *anarthakam* (*hinam*) *etat* [gyi-na-ba].

द्वाभ्यामपि नोपजायते भावाः । उभयपक्षाभिरुक्तदोषप्रसङ्गात्⁽¹⁾ । प्रत्येकमुत्पादासा-
मर्थ्याच्च । वक्ष्यति हि ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि । इति⁽²⁾ ।

अहेतुतो ऽपि नोत्पद्यते ।

5 हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते⁽³⁾ ।

इति⁽⁴⁾ वक्ष्यमाणदोषप्रसङ्गात् ।

गृह्येत नैव च जगद्यदि हेतुग्रन्थं

स्याद्यददेव गगनोत्पलवर्णगन्धौ ।⁽⁵⁾

इत्यादिदोषप्रसङ्गाच्च ।

10 आचार्यबुद्धपालितस्त्वारु । अहेतुतो नोत्पद्यते भावाः सदा च सर्वतश्च सर्वसंभव-
प्रसङ्गात्⁽⁶⁾ ।

अत्राचार्यभावविवेको⁽⁷⁾ ह्यणामारु । अत्रापि प्रसङ्गवाक्यत्वात्⁽⁸⁾ यदि विपरीतसाध्य-

1) Buddhapālita: གཏི་གཤི་སྐྱེན་ཏུ་སྐུ་པ་མ་འགྱུར་པའི་ཕྱིར།

2) = XII. 9.

3) = VIII. 4.

4) Tib. = *ityādina*.

5) Madhyamakāvatara, VI. 99 (fol. 253a 7); voir Muséon, loc. cit.

6) Buddhapālita (fol. 182b 1) ajoute *sarvarambhacaiyarthyaḍoṣāc ca*.
Cf. ci-dessous p. 39, l. 2.

7- 7) གཤི་ལ་ཏེ་བསྐྱུ་པ་མ་འགྱུར་པ་ནང་སྐྱུ་པ་མ་འགྱུར་པ་བརྟུག་པ་གསལ་པ་དག་གི་དོན་
ཏུ་མཆོད་པ་མ་འདོད་ན། དེའི་ཆེ་འོད་སྒྲན་ཏུ། དོད་པ་པོ་རྩལ་ས་སྐྱུ་ལས་སྐྱེ་བར་འགྱུར་པ་ནང་།
ལན་ལཱ་ལ་ཁ་ཅིག་ལས་ཁ་ཅིག་སྐྱེ་བར་འགྱུར་པ་ནང་། ཅུམ་པ་འབྲས་བུ་ནང་བཅས་པ་
ཏིན་ཏུ་འགྱུར་པའི་ཕྱིར་རོ། ཞེས་བསྐྱུན་པར་འགྱུར་ན། འཤད་པ་དེ་ནི་མི་རིགས་ཏེ།
མྱུ་སྐྱེས་པའི་སྐྱེན་ཏུ་འགྱུར་པའི་ཕྱིར་རོ། ཞེས་སུན་འཕྱིན་པར་སྐྱེའོ།། La discus-

तथा ⁽¹⁾ उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थितिवेषा धर्माणां धर्मता ⁽²⁾।
 एको धर्मः सन्नस्थितये पडुत चत्वारं आकाराः ⁽³⁾। द्वौ धर्मौ लोकं पालयतो क्रीयापत्राव्यं चे-
 त्यादि ⁽⁴⁾।

तथा 'परलोकादिक्कमनमिक्कलोकाच्च परलोकमनमिति ।

5 एवं निरोधादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो देशितो भगवता । स कथं न निरूध्यत ⁽⁵⁾
 इति ॥

यत एव ⁽⁶⁾ निरोधादयः प्रतीत्यसमुत्पादस्योपलभ्यन्ते ⁽⁷⁾ । अत एवेदं मध्यमकशास्त्रं

1) Voir Sarvadarśanas. 21.8 (trad. n. 141), Bodhic. t. ad IX. 150 (p. 377.7) Abhidharmak. v. (Soc. As.) 231b (avec la lecture: *sthitaiveyaṃ* ...), Āṅg. 236. 18; et pour la formule *utpādād vā*. . Āṅg. 16. 18, Prajñāp. 273. 21. Le Tib. (ཆོས་རྒྱལ་མཉེན་ཆོས་ཀྱི་རྒྱུ་ལོ་ལྟ་བུ་གཞི་བྱེད་པའི་ཁྱེད་ཀྱི་ལོ་ལྟ་བུ་) confirme la lecture *esā*; l'ingénieuse traduction de Gough (*esām*) doit être abandonnée. — M. Vynt. 94. 15 *sthitaṣṣā dharmadhātusthita*. — La formule de la *sthitaṣṣā* des *dharmas*, insérée dans le Āṅg. 236. 18, Kathāvatthu VI. 2 et Comm., Laṅkāvatāra 144 in fine.

2) Tib. ajoute ཞེས་བྱ་བ་དང་

3) Trois, quatre ou cinq nourritures. Cf. Dharmas. LXX, M. Vynt. 118, Childers 20a, Warren 243, Dh. Sañ. § 68, 71, Kathāv. 609, Majjh. N. I. 261. 4 *cattāro 'me bhikkhave bhūtānaṃ vā sattānaṃ t̥hitiyā sambhavesiṇaṃ vā anuggahūya, katame cattāro*...., Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 250b 7, Mhv. III. 65. 17, Si-do-in-dzou (Musée Guimet) p. 126, etc.

4) Voir Itivuttaka N. 42. *Dve-me bhikkhave sukhā dhammā lokam pāleni, katame dve? Hiri ca ottappaṇ ca*. Āṅg. N. I. p. 51, I^a p. 116 et Atthasālinī § 318 (avec la lecture *sukkā* [= *ṣuklā*] *dhammā*). — Cf. Āṅg. 105, n. 2, 136. 1, 192. 1, M^{de} Rhys Davids, Dh.-sūi, p. 20 note, Mhv. I. 462.

5) Le Tib. fournit une lecture préférable: *virudhyate* (འགྲུ་ཡེད་པ་). Le sens paraît être *katham na sūtravirodhaḥ*.

6) Mss. *yata evāha, yata evāhi*.

7) Tib. ཡོད་པར་ ཐོས་པར་ འགྲུ་ཡེད་པ་; *thos-pa* = *eru*, expression plus technique. — «C'est parce que l'Écriture parle du *nirodha*....»

प्रणीतमाचार्येण नेषोतीतार्थसूत्रात्तविभागोपदर्शनार्थं । तत्र य एते प्रतीत्यसमुत्पाद[स्यो-
त्पादा]दय उक्ता न ते विगताविद्यातिमिरा[ना]न्नवविषयस्वभावपेतया । किं [Tib.
14b] तर्ह्यविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनज्ञानविषयपेतया ।

तद्वर्धनपेतया तूक्तं भगवता ⁽²⁾ 'एतद्धि भित्तवः परमं सत्यं यदुत श्रमोषधर्म
निर्वाणं । सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणः' इत्यादि ⁽³⁾ 5

तथा । नास्त्यत्र तथता वा । अवितथता वा । मोषधर्मकमप्येतत् ⁽⁴⁾ प्रलोपधर्मकम-
प्येतत् । मृषाप्येतत् । मायेयं ⁽⁵⁾ बाललापिनी । इति ।

तथा ।

⁽⁵⁾ केनपिण्डोपमं ब्रूय वेदना बुद्धरोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदली[11a]निभाः । 10

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥ इति ⁽⁸⁾ ⁽¹⁰⁾

1) རྒྱུ་ཅི་མ་འོག་དེ་མཐོན་ཏིན་ (cf. infra p. 43. 4 et ad XV. 11
(fol. 82a fine); M. Vyut. 74. 4, Bodhic. f. IX, s. voc. *neyārthatā*, Madh. ava-
tāra, fol. 253a. — Cf. Vāgbhaṭālaṃkāra II. 12.

2) Voir infra XIII. 1; cité ad Bodhic. IX. 2 (p. 244. 13) avec d'inadmissibles
lectures. — Cf. M. Vyut. 245. 907, 908 *mṛṣā moṣadharmiṇaḥ*.

3) Mss. *iti* !

4) Confirmé par Tib. འཕྲིན་ཏི་མ་འོག་དེ་མཐོན་ཏིན་ (= *aviparītatathatā*).

5) Cf. Çikṣās. 261. s *mṛṣāmoṣadharṃe bālopalāpanam*; M. Vyut. 245. 906
batollūpanam; Majjh. II. 261 *aniccā... kāmā tucchā musā moghadhammā, māyā-
katam etaṃ, bhikkhave, bālalāpanam*; Suttanipāṭa 757.

6) Manque dans le Tib. — Cf. Lalitavistara 209. 4.

7) Tib. འཕྲིན་ཏི་ (pluriel). — Cf. Saṃ. N. III. 143. 5.

8—8) Cité dans Saṃyuttanikāya III. 142 (22, 95, 15) — avec les variantes
marīcikūpanā (cp. M. Vyut. 139. 7., *kadalūpanā*, *dīpitādiṇṇa*°).

9) Voir M. Vyut. 139. 15 *kadalūskandha*, Bodhic. I. 12, Kern, Lotus
p. 141, Friendly Epistle, st. 58 (J. P. T. S. 1886); *phenapiṇḍa*, *budbuda*, *marīci*,
M. Vyut. 139, 24. 14. 5.

10) Le Tib. ajoute འཕྲིན་ཏི་མ་འོག་དེ་མཐོན་ཏིན་ = *iti*, et continue en prose: *evaṃ bhikṣur*

एवं धर्मान् वीक्षमाणो भित्तरारब्धवोर्यवान्

दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानं प्रतिस्मृतः ।

⁽¹⁾प्रतिविध्येत्पदं शान्तं संस्कारोपशमं शिवं ॥ इति

निरात्मकत्वाच्च धर्माणामित्यादि ।

5 यस्यैवं देशनाभिप्रायानभिज्ञतया संदेहः स्यात् 'का ह्यत्र देशना तत्त्वार्था का नु
खत्वाभिप्रायिकीति । यद्यापि मन्दबुद्धितया नेयार्था देशनां नीतार्थमवगच्छति । तयो-
रुभयोरपि विनेपत्रनयोराचार्यो युक्त्यागमाभ्यां संशयमिध्याज्ञानापाकर्णार्थमिदमारब्ध-
वान् ।

तत्र न स्यत् ⁽⁴⁾इत्यादिना युक्तिरूपवर्णिता ।

10 तन्मृषा मोषधर्म यद्गवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणाः संस्काराः । तेन ते मृषा ॥ ⁽⁵⁾

पूर्वा प्रज्ञापते [Tib. 15a] कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराधो हि नास्त्यादिनापि पश्चिमे ॥ ⁽⁶⁾

arabdhavīryah smṛti-samprajanya (ཤེས་བློ་རྟོག་)-rān divā rātrau ca dharmān
pratīkṣamāṇaḥ (པར་ཁྱེར་མཁའ་སྒྲིག་པ་) dīntam sariśaṁskāra-upaśama-padam
dharmāṇām anutmatam prekṣisyate (རྟོག་མཁའ་སྒྲིག་པ་) ityadi.

La stance qui précède (*phenapīṇḍa*^o) et ce passage — que je crois en prose dans l'original [le pada *evam dharmān vīkṣamāno* est très incorrect] — sont cités infra ad XXVI. 3 où le tib. présente une lacune.

1) Mss. *pratibumbe pade, pratividhyapade*. — Cf. *Çikṣās.* 195. 12, 317. 10, 214 n. 5; Pāli: *paṭiredho, °vijjhati* (J. P. T. S. 1884, p. 72, A ūg. N. IV. 228. 9 et Index).

2) Par le raisonnement et par l'Écriture; voir, pour cette formule, J. A., 1902, II p. 253, n. 3.

3) *idam cāstram*.

4) Ci-dessus 14. 1.

5) infra XIII. 1.

6) infra XI. 1.

कात्यायनाववादे चास्तीति नास्तीति चोभयं ।

प्रतिषिद्धं भगवता भावभावविभावना ॥⁽¹⁾

इत्यादिना आगमो वर्णितः ।

उक्तं चार्थान्वयमतिमूत्रे । कतमे सूत्रात्ता नेपार्थाः कतमे नीतार्थाः⁽²⁾ । ये सूत्रात्ता मा-
र्गावताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते नेपार्थाः⁽³⁾ । ये सूत्रात्ताः कलावताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते ६
नीतार्थाः । पावये सूत्रात्ताः शून्यतानिनिताप्रणिहितानभिस्काराज्ञातानुत्पादाभावनि-
रात्मनिःसत्त्वनित्रीविनिःपुद्गलास्वामिकविमोक्षमुखा निर्दिष्टाः । त उच्यन्ते नीतार्थाः ।
इयमुच्यते भदत्त शारदतीपुत्र नीतार्थसूत्रात्तप्रतिशरणा । न नेपार्थ[सूत्रात्त]प्रतिशरणा-
ता⁽⁵⁾ इति ।

1) infra XV. 7 (Mss: ... *ca asti nāstīti*...).

2) Voir Wass, pp. 327, 328, dont la source tibétaine cite l'A kṣayamati-nirdega: «Die Bücher, in welchen von dem Nicht-Ich, wie von Ich unter verschiedenen Ausdrücken gelehrt wird, wie: Ich, Existenz, Leben, lebender Mensch, Puḍgala, der Handelnde, der Empfindende u. s. w., diese Bücher enthalten den schragen Sinn».

3) Le copiste abrège. Tib. མོང་མེ་གང་དག་བདག་དང་། སེམས་ཅན་དང་། སྤྲུལ་དང་། གསེས་བྱ་དང་། རྩུས་བྱ་དང་། གང་ཟག་དང་། སྡེད་ལས་སྤྲུལ་དང་། སྤྲུལ་བདག་དང་། སྡེད་པ་བོ་དང་། རྩེད་པ་བོ་དང་། རྩེད་པ་ལྟ་བུ་གཏད་པ་དང་། བདག་པོ་མེད་པ་ལ་བདག་པོ་དང་། བཅས་པར་བསྟན་པ་ རེད་གཞི་ནང་པའི་རྟོ་ཞེས་བྱའོ། *yeṣu sātrānteṣu ātma-sattva-jīva-poṣa-puruṣa-puḍgala-manuṣya-manuṣya-kūṛaka-vedakā nānaḥcaḍḍair akhyāyante, yeṣu cāstāmikaṃ sастāmikatvena nirdiṣṭam, te neyārthāḥ*.

4) Mss. °ābhyāmika, °sika. Tib. གང་ཟག་མེད་པ་དང་། བདག་པོ་མེད་པས་ན། རྩེད་པ་ལས་པའི་སྤྲུལ་བྱ་དང་། བསྟན་པ་ རེད་གཞི་ — La syntaxe de cette phrase paraît troublée. — *bdaḡ-po*, propriétaire, lord (Jaschke), *prabhu*, *pati*, *adhipa*, *adhipati*, *grāmaṇī* (D. a.), *svāmin* (Çālist. s.). — *vismokṣamukha*, M. Vyut. 73: *śūnyatā*, *animitam*, *apraṇihitam*.

5) རྟོ་དང་པ་ to place confidence, to rely on. — Les quatre pratisaranas, M. Vyut. § 74, Dharmasaṃgraha LIII, Abhidh. k. v. (Ms. Burn. 473b), cité J. As. 1902, II p. 269.

तथा चार्थसमाधिराज्ञसूत्रे ।

नोतार्थसूत्रात्तविशेष ज्ञा[11b]नति

यथोपादिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गलसङ्घपूरुषा

5 नेपार्थतो⁽¹⁾ ज्ञानति सर्वधर्मान्⁽²⁾ ॥ [Tib. 15 b]

तस्मादुत्पादादिदेशनां⁽³⁾ मृषार्थां प्रतिपादयितुं प्रतीत्यसमुत्पादानुद्देशनमारब्धवा-

नाचार्यः

ननु चोत्पादादीनामभावे सति यदि सर्वधर्माणां मृषात्वप्रतिपादनार्थमिदमारब्धवा-
नाचार्यः 'नन्वेवं सति यन्मृषा न तदस्तीति न सत्यकुशलानि कर्माणि ' तदभावाच्च सति
10 दुर्गतयः ' न सति कुशलानि कर्माणि ' तदभावाच्च सति सुगतयः ' सुगतिदुर्गत्यसंभवाच्च
नास्ति संसार इति सर्वारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात् ।

उच्यते । संवृत्तिसत्यव्यपेतया लोकस्येदं⁽⁵⁾ सत्याभिनिवेशस्य प्रतिपत्तभावेन मृषार्थता
भावानां प्रतिपाद्यते ऽस्माभिः । नैव त्वार्याः कृतकार्याः⁽⁶⁾ किं चिदुपलभते यन्मृषा स्रमृषा वा
स्यादिति ॥ अपि च 'येन हि सर्वधर्माणां मृषात्वं⁽⁷⁾ परिज्ञाते ' किं तस्य कर्माणि⁽⁸⁾ सति
15 संसारो वास्ति ' न चाप्यसौ कस्य चिद्धर्मस्यास्तित्वं नास्तित्वं वोपलभते ।

1) Mss. *neyārthatā*, °tām; Tib. རྟོག་པའི་རྟོག་ཏུ་

2) Cette stance est citée infra ad XV. 11 (82a in fine); elle ne se trouve pas dans la partie actuellement publiée du *Samādhirāja* (Fasc. I), où la finale: *jānatha sarvadharmān*, est commune.

3) Le Tib. a le pluriel.

4) Mss. °*anupadarçanam*; Tib. རྟོག་སྤྱོད་པ་

5) འདི་ བརྟན་པར་ རྟོག་པའི་...

6) manque dans le Tib.

7) Tib. = *mṛṣārthatā*.

8) Tib. = *karma*.

यथोक्तं भगवत्परिप्लवकमुत्रे⁽¹⁾ । चित्तं हि काश्यप परिगवेष्ट्यमाणं न लभ्यते⁽²⁾ । यत्र
लभ्यते तत्रोपलभ्यते⁽³⁾ । यत्रोपलभ्यते तत्रैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं⁽⁴⁾ । यत्रैवातीतं ना-
नागतं न प्रत्युत्पन्नं तस्य नास्ति स्वभावः । यस्य नास्ति स्वभावस्तस्य नास्त्युत्पादः ।
यस्य नास्त्युत्पादस्तस्य नास्ति निरोधः । इति विस्तरः ।

यस्तु विपर्ययासाधनमात्रं⁽⁴⁾ [Tib. 16a] मृषात्वं धर्माणां नावगच्छति⁽⁵⁾ प्रतीत्यभावानां⁵
स्वभावमभिविधत्ते । [12a] स धर्मेष्टिदमत्याभिनिवेशादभिनिविष्टः सन् कर्माण्यपि
करोति संसारे ऽपि संसरति विपर्ययावस्थितत्वात्⁽⁷⁾ भव्यो निर्वाणमधिगन्तुं ॥

किं पुनर्मृषास्वभावा अपि पदार्थाः संक्षेपव्यवदाननिबन्धने भवन्ति⁽⁸⁾ । तद्यथा मा-
यायुवतिस्तत्स्वभावानभिज्ञानां । तथागतनिर्मितश्चोपचितकुशलमूलानां ।

1) traduit par Burnouf, Intr. 562. — Voir Çikṣās. 233. 15 (235, n. 1);
cp. 261. 4; Bodhic. t. IX. 106 (p. 338. 16).

2) ཉེ་

3) དཔྱད་པ་

4) Camb. *abhyupagamāt*.

5) Mss. *pratityabhāvanām*. Tib. = *bhāvanāṃ svabhāvaṃ parikalpya abhi-*
རང་བཞིན་ ཡོད་པར་ ཉེ་མ་ཉེ་ མངོན་པར་ཞེན་པ།

6) Tib. ཆོས་རྒྱུས་ལ་ འདི་བདེན་པར་ མངོན་པར་ཞེན་པ་ཉིད་ཀྱི་ སྒྲིན་མངོན་
པར་ ཞེན་པར་ འཇུག་དང་།

7) སྒྲིན་པ་ཅན་. — Cp. Çikṣās. 209, n. 7 (*mi-bsal-ba*) et Pāli *abhabbo* (Aṅg.
N. IV. 370. 2, Pugg. p. I. 13, 14).

8) Tib. = . . . *bhaviṣyanti yathā māyā . . . samkleṣahetur bhavati, tathā-*
gata . . . . vyavādānāhetuḥ. — *samkleṣa* = གཏན་ཏན་ཉེན་མེད་པ་; *vyavādāna* =
རྒྱུ་པར་བྱེད་པ་

9) ལྷ་ལ་པ་. — Cf. Mhv. I p. 521; Prajñāp. 442. 14; Kern, Lotus, p. 226,
n. 1; Lañkāv. 22. 8; Divy. 166. 7; M. Vyut. 139. 2; Kathāv. XVIII. 2 *abhi-*
nimmito jīno.

उक्तं किं दृढाध्यायपरिपृच्छामूत्रे⁽¹⁾ तद्यथा कुलपुत्र मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते
मायाकारनिर्मितां स्त्रियं दृष्ट्वा कश्चिद्भागपरोतचेताः पर्यङ्कार्थभयेनोत्थायासनादपक्र-
मेत्⁽²⁾ । सो ऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसिकुर्यात्⁽³⁾ । अनित्यतो दुःखतः शून्यतो ऽना-
त्मतो मनसिकुर्यात्⁽⁴⁾ । इति विस्तरः ॥

5 विनये⁽⁴⁾ च । यत्नकारकारिता यत्नयुवतिः सद्भूतयुवतिशून्या सद्भूतयुवतिद्वयेण
प्रतिभासते । तस्य च चित्रकारस्य कागरागास्पदीभूता ॥ तथा मृषास्वभावा अपि भावा
बालानां संक्लेशव्यवदाननिबन्धनं भवति ॥

1) ལྷན་པ་འཇིག་མཁའ་ལ་བཞུགས་པ་ལྟ་བུ་ = *adhyācāyanirdeśasūtra*. Ce passage est
cité avec variantes, d'après le *Dṛḍhaçaya*°, infra ad XXIII. 14 (fol. 144a in
fine). — *Adhyācāyasamcodanasūtra* (བཞུགས་པ་) voir Çikṣās.

2) M. Vynt. 245. 836 *daḥṣo mayākāro māyakarānterāṣi rā*. — Bodhic.
IX. 31 (p. 271. 22): *mayastriyām vāgas tatkartur api jayate*.

3) *cāradya* = Pāli *sāraṇja*, cf. Childers, s. voc., Çikṣās 296. 7 et Bodhic.
p. VIII. 118: *adhyatisthad ato nathah svanāmopy Avalokitah paṣaccharadya-
bhayam apy apanetum janasya hi* — c'est pourquoi Avalokita a consacré son
nom pour que ce nom écarte..... — Cinq *bhayas* sont énumérés Dh.-s. LXXI,
mais les lectures des Mss., comme celles de l'éditeur, sont incorrectes; l'Abhidh.
k. v. (Soc. As. fol. 307 b 3) nous donne la même liste: *ajñvīkabhaya, aḥloka*°
(= *akīrti*°), *paṣaccharadya*° (= *sabhāyam saṃkucityam*), *durgati*°, *marāṇa*°. —
Le commentaire de Bodhic. VIII. 118 n'existe pas en sanscrit. Pour autant que
j'entende la version tibétaine, il donne deux explications: la première correspond
à celle de l'Abhidh. k. (བསྐྱེས་པ་ = *saṃkucitya*); la seconde glose འཇིག་མཁའ་
(*paṣad*) par འཇིག་ et འཇིག་རྟེན་པ་ = *gati, sattva, loka*. — Quatre frayeurs,
Puggalap., Comm. ad I, xi (d'après Dh.-s. p. 50): *duḡgati*°, *vaṭṭa*°, *kilesa*°, *upa-
vāda*°. — Cinq frayeurs (du meurtre, etc.) Aṅg. N. IV. 406. — Çikṣās. 198.
7-11, 296.

4) Tib. འཇིག་མཁའ་པ་

5) °*vyavadāna*° manque dans Tib., se rapporte en effet à l'exemple pré-
cédent.

तथार्परत्नकूटमूत्रे⁽¹⁾। अथ खलु तानि पञ्चमात्राणि भित्तुशतानि भगवतो धर्मदेशना-
नवतर्ह्यनवगाहमानान्यनधिमुच्यमानानि उत्थापासनेभ्यः [Tib. 16b] प्रकाप्तानि ।
अथ भगवान् [तस्यां वेलायां] येन मार्गेणेति भित्तवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भित्तू
निर्मिते स्म ।

अथ तानि पञ्च भित्तुशतानि येन [मार्गेण] तौ द्वौ भित्तू [निर्मितौ]⁽³⁾ ततोपसंक्रामन्ति ८
स्म । उपसंक्रम्य ताववोचन् 'कुत्रापुष्पसौ गमिष्यथः ॥ निर्मितकाववोचतां ' गमिष्याव
ग्रावामरूपायतनेषु ' तत्र ध्यानमुख[12b]स्पर्शविकृरिविकृरिष्यावः । यं हि मगवान् धर्म
देशयति तमावां नावतरावो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उन्नस्यावः संत्रासमापद्या-
महे ॥ अथ तानि पञ्च भित्तुशतान्येतद्वोचन् ' वयमप्यापुष्पसौ भगवतो धर्मदेशनां नाव-
तरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उन्नस्यामः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वय- 10
मरूपायतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरिविकृरिष्यामः ॥ निर्मितकाववोचतां ' तेन न्यायु-
ष्मत्तः संगास्यामो न विवदिष्यामः । अविवादपरमा⁽⁵⁾ हि अमणस्य धर्माः । ****⁽⁶⁾ ॥ क-
स्यापुष्पसः प्रह्णाणाय प्रतिपन्नाः । तान्यवोचन् ' रामद्वेषमोक्षानां प्रह्णाणाय वयं प्रति-

1) Tib. རྒྱལ་མཚོ་གཏེགས་པའི་ལམ་ — Voir le même texte cité infra ad XVII. 33.

2) Le Tib. ajoute རྩམ་པ་ལྟར་བྱེད་པ་ = *dhyāna tābhin*, cf. Kathāv. a. 28. 8.

3) Les mots entre parenthèses, d'après le tibétain et la citation ad XVII. 33. — *nirmataka*, Prajñāp. 442. 14.

4) *sukhasparçam viharati*, voir M. Vyut. 245. 649, 255. 3. 5 et Çikṣās. 200. 18 où M. Bendall signale Lal.-v. 357. 12 et Mhv. I. 623.

5) *avivāda*. Cp. Çikṣās. 263. 18 *yan na vivadati tac chramanadhammam anusarati* (cf. 195. 7, 281. 14) — M. Vyut. 245 1189 — Lotus, XIV. 33: I am to utter an infallible word; refrain from disputing (*vivāda*, remplacé dans le Ms. par *viśāda*) about it: the science of the Tathāgata is beyond reasoning. — *avivāda* = *avcāra* défini dans le Sarvadarç. (15. 11): *gaurūktasyaṅkarāṇa*. — Les six *vivadamūlas*, Majjh. N. II. 245. — Tout le monde se dispute, fors les moines, *ibid.* p. 120.

6) cf. infra fol. 100a. Notre texte est abrégé.

पन्नाः ॥ [Tib. 17 a] निर्मितकावचतां ' किं पुनरायुष्मतां संविद्यते रागद्वेषमोहा यान्
 तपयिष्यथ । तान्यवोचन् ' न ते ऽध्यात्मं न बहिर्था नोभयमन्तरेणोपलभ्यते नापि तेष-
 रिकल्पिता उत्पद्यते ॥ निर्मितकावचतां ' तेन ह्यायुष्मन्तो मा कल्पयत [मा विक-
 ल्पयत] ' यदा चायुष्मन्तो न कल्पयिष्यथ न विकल्पयिष्यथ तदा न रूढ्यथ न विरूढ्यथ ।
 5 पञ्च न रक्तो न विरक्तः स शांत इत्युच्यते । शीलमायुष्मन्तो न संसरति न परिनिर्वाति ।
 समाधिः प्रज्ञा विमुक्तिर्विमुक्तिज्ञानदर्शनमायुष्मन्तो न संसरति न परिनिर्वाति । एभिश्चा-
 युष्मन्तो धर्मनिर्वाणं सूच्यते । एते च धर्माः प्रून्याः प्रकृतिविविक्ताः ' प्रज्ञहीनैतामायुष्मन्तः
 संज्ञां यदुत परिनिर्वाणमिति । मा च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां काष्ठं ' मा च संज्ञायां ⁽²⁾ संज्ञां परिज्ञा-
 सिष्ट ' यो हि संज्ञायां संज्ञां परिज्ञानाति संज्ञाबन्धनमेवास्य तद्वद्व[13a]ति । संज्ञावेद-
 10 यितनिरोधसमापत्तिमायुष्मन्तः समापद्यध्वम् । संज्ञावेदयितनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्य भि-
 त्तोर्नास्त्युत्तरोक्तणीयमिति वदावः ॥

⁽⁶⁾ अथ तेषां पञ्चानां भित्तुशतानामनुपादायाश्चवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तान्यभूवन् । तानि
 [Tib. 17 b] विमुक्तचित्तानि येन भगवांस्तेनोपसंक्रातानि । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ
 शिरसाभिवन्द्यैकास्ते न्यसोदन् ।

1) Ce sont les cinq *lokottaraskandhas*; voir Dh.-s. XXIII et sources citées
 in loc. (lire M. Vyut. 4.)

2) Mss. *saṃjñāyāḥ*; Tib. རྩུ་ཤེས་ལ་

3) D'après le Tib. *saṃjñāyāṃ paribandhanam*.

4) Tib. རྩུ་ཤེས་ རྩུ་ ཆེར་ལ་ འགྲོག་པའི་ རྩུ་མཁས་པར་འདུག་པ་ = *saññāve-*
dayitanirodho, Childers 288b 4.

5) = pāli *uttariṃ karaṇīyam* = ཡོད་པ་ གྲ་བ་

6) Le Tib. (comme aussi fol. 100a): *asmin khahu dharmaparyāye bhāṣya-*
māṇe teṣāṃ pañcatanām....

7) *anupādāya*; Tib. འཕྲུལ་པ་མེད་པར་ = *anādāya*. — L'expression est bien
 connue, voir M. Vyut. 129. 3.

अथायुष्मान् सुभूतिस्तान् भित्तूनेतद्वोचत् ' कुत्रायुष्मन्तो गताः कुतो वागताः ।
 तेऽवोचन् ' न क्वचिद्भ्रमनाय न कुतश्चिदागमनाय भदत्त सुभूते भगवता धर्मो देशितः ॥ ग्राह् '
 ओ नामायुष्मतां शास्ता । ग्राह् ' यो नोत्पन्नो न परिनिर्वास्यति ॥ ग्राह् ' कथं युष्मा-
 भिर्यमः श्रुतः । ग्राह् ' न बन्धनाय न मोक्षाय ⁽¹⁾ ॥ ग्राह् ' केन यूयं विनीताः । ग्राह् ' यस्य
 न कापो न चित्तं ॥ ग्राह् ' कथं यूयं प्रयुक्ताः । ग्राह् ' नाविद्याप्रकाणाय न विद्योत्पाद- 6
 नाय ॥ ग्राह् ' कस्य यूयं श्रावकाः । ग्राह् ' येन न प्राप्तं नाभिसंबुद्धं ॥ ग्राह् ' के युष्माकं
 सत्रक्ष्वारिणाः । ग्राह् ' ये त्रैधातुके नोपविचरन्ति ॥ ग्राह् ' कियच्चरेणायुष्मन्तः परि-
 निर्वास्यन्ति । ग्राह् ' यदा तथागतनिर्मिताः परिनिर्वास्यन्ति ॥ ग्राह् ' कृतं युष्माभिः
 कर्णायं । ग्राह् ' अहंकारममकारपरिज्ञानतः ॥ ग्राह् ' क्षीणा युष्माकं क्लेशाः । ग्राह् '
 अत्यन्तप्राप्तसर्वधर्माणां ॥ ग्राह् ' धर्षितो युष्माभिर्मारः । ग्राह् ' स्कन्धमारानुपल- 10
 ग्नात् ॥ ग्राह् ' परिचरितो युष्माभिः शास्ता [Tib. 18a] । ग्राह् ' न कायेन न
 वाचा न मनसा ॥ ग्राह् ' विशोधिता युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः ⁽⁵⁾ [13b] ग्राह् ' अघाह्तो
 ऽप्रतिघाह्त्तः ॥ ग्राह् ' उत्तोर्णो युष्माभिः संसारः । ग्राह् ' अनुच्छेदतोऽशाद्यततः ॥ ग्राह् '
 प्रतिपन्ना युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः । ग्राह् ' सर्वघाह्त्वोनिर्मुक्तिः ॥ ग्राह् ' किंमा-
 गिनं घायुष्मन्तः । ग्राह् ' ⁽⁷⁾ यमामिनस्तथागतनिर्मिताः ॥ इति स्यायुष्मन्तः सुभूतेः परि- 15

1) Prajñāp. 22. māyāpuruṣasya vijñānam. . abuddham amuktam.

2) Kathāv. a. 39 in fine: de brahmacariyavasā maggabhāvanā ca pub-
 bajjā ca.

3) On distingue le kāmā°, le rūpā° et Parūpāvacara (Dh. sūi; Abhidh.
 sañ. dans J. P. T. S. 1884).

4) Voir Āṅg. 198. 10 et Mhv. III. 273. 2 et 281. 7, une énumération de
 quatre Māras: skandhamāra, kleśa°, mṛtyu°, devaputra°. Pour les sources paliées,
 Childers, p. 241 (abhisaiṅkhāra°).

5) Tib. འདྲིམ་གྲོལ་མཁའ་ལྷོ་མ་ སྤྱོད་སྤྱོད་སྤྱོད་. Voir Childers, s. voc. dakḥiṇeyyo,
 dakḥiṇāvisuddhi; Āṅg. dākṣiṇīya.

6) pratipanna = ལྷན་པ་

7) Mhv. III. 206. 16 yaṃsukhī bhavān... taṃsukhī vāyam api, yaṃduḥkhī...
 — Kathāv. a. VII. 8 taṃsamvattīnīya.

पृच्छतस्तेषां भिन्नूणां विसर्जयतां तस्यां पर्वदि घटानां भिन्नशतानामनुपादायाश्चैव्यश्चि-
तानि विमुक्तानि द्वात्रिंशतश्च प्राणिसकृन्नाणां विज्ञो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुः वि-
शुद्धं⁽¹⁾ इति ॥

इत्येवं मृषास्वभावाभ्यां तथागतनिर्मिताभ्यां भिन्नभ्यां पञ्चानां भिन्नशतानां व्यव-
5 दाननिबन्धनं कृतमिति⁽²⁾ ।

उक्तं चार्पवज्रमण्डपायं⁽³⁾ धारण्यां । तद्यथा मञ्जुश्रीः काण्डे च प्रतीत्य मथनीं च
प्रतीत्य पुरुषस्य कस्तव्यायामं [च] प्रतीत्य धूमः प्राडुर्भवतीति । अग्निरभिनिर्वर्तते । स
चाग्निं संप्राप्ते न काण्डसंनिश्चितो न मथनीसंनिश्चितो न पुरुषकस्तव्यायामसंनिश्चितः⁽⁵⁾ ।
एवमेव मञ्जुश्रीरसद्विपर्यासमोक्तस्य पुरुषपुद्गलस्योत्पद्यते रागपरिदाहो द्वेषपरिदाहो
10 मोक्षपरिदाहः । स च परिदाहो नाध्यात्मं न बहिर्धा नोभयमन्तरेण स्थितः ॥

अपि तु मञ्जुश्रीर्यदुच्यते मोक्ष इति तत्त्वेन कारणेनोच्यते मोक्ष इति । [Tib 18b]
अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः सर्वधर्ममोक्षस्तेनोच्यते मोक्ष इति⁽⁶⁾ ॥ तथा नरकमुखा मञ्जुश्रीः
सर्वधर्मा इदं धारणीपदं⁽⁷⁾ ॥ आह । कथं भगवन्निदं धारणीपदं ॥ आह । नरका मञ्जुश्रीर्वा-

1) C'est-à-dire qu'ils réalisent le *dharme dharmānudarṣa*.

2) Voir ci-dessus 46. 6.

3) Tib. རྩེ་ཤྱི་རྩེ་འཕྲུལ་ = *vajramandāt*. — Voir Nanjio, Nos 372, 373 (587, 524 A. D.); Kandjour, Mdo X, fol. 455—474 (A. M. G. II. 250); Burn., Intr. p. 543. Un fragment de cette citation est reproduit infra ad XXIII. 13. — Sur la valeur du mot *mandā* dans l'expression *bodhimandā*, dont celle-ci est dérivée, Bodhic. p., p. 58, note 3. — *Dhāraṇī*, voir Kern, Lotus, 311, note; Suzuki, Aśvaghoṣa's Discourse..., 136. n. 3: «Here Dhāraṇī means simply any epigrammatic proposition which will serve as a key to the deep significance of the Doctrine».

4) Même comparaison Lalita 211. 3—4.

5) Mss. *saṃmūḥrita*, *ṇīḥṣṛta*, *ṇīḥṛita*; cf. Mhv. I. 433, 456.

6) «Voilà de bien mauvaise grammaire pour appuyer des théories qui ne valent pas mieux» (Burnouf).

7) «...cet axiome de la Dhāraṇī» (Burnouf).

लपृथग्जनैरुसद्विपर्यासविठपिता⁽¹⁾ स्वविकल्पसंभूताः ॥ ग्राह् । कुत्र भगवन्नरकाः समव-
स[14a]रति ॥ भगवानाह । ग्राकाशसमवसरणा मञ्जुश्रीनरकाः । तत्किं मन्यसे मञ्जुश्रीः
स्वविकल्पसंभूता नरका उत स्वभावसंभूताः ॥ ग्राह् । स्वविकल्पेनैव भगवन् सर्वबा-
लपृथग्जना नरकतिर्यग्योनियमलोकं संज्ञानन्ति । ते चासत्समारोपेण दुःखां वेदनां वेदप-
त्ति दुःखमनुभवन्ति त्रिषुप्यपायेषु ।

5

यथा चाहं भगवन्नरकान् पश्यामि तथा नारकं दुःखं । तद्यथा भगवन् काश्चिदेव
पुरुषः सुतः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संज्ञानीति ' स तत्र क्वथितायां⁽²⁾ संप्रज्वलि-
तायामनेकरूपया⁽³⁾ लोहकुम्भ्यां⁽⁴⁾ प्रतिस्ममात्मानं संज्ञानीयात् ' स तत्र खरां कुरुकां
तोत्रां दुःखां वेदनां वेदेत् ' स तत्र मानसं परिदारं संज्ञानीयात् [Tib. 19a] ' उच्चसेत्
संज्ञासमापयेत् । स तत्र प्रतिविबुद्धः समानः⁽⁵⁾ ग्रहो दुःखग्रहो दुःखमिति क्रन्देत् शेचेत् 10
परिदेवेत् ॥ अथ तस्य मित्रज्ञातिसालोकिताः परिपृच्छेयुः ' केन तत्ते दुःखमिति ॥ स ता-
न्मित्रज्ञातिसालोकितानेवं वदेत्⁽⁶⁾ ' नैरयिकं दुःखमनुभूतं । स तानाक्रोशेत्परिभाषेत् '
अहं च नाम नैरयिकं दुःखमनुभवामि । यूपं च मे उत्तरी⁽⁷⁾ परिपृच्छ्य केनैतत्तव दुःखमि-

1) Cf. *viṭhapana* (M. Vyut. 245, 827, 10. 31) = *viṭhapana* (W. K. F.); °nā, Cīkṣās. 180. 4, 236. 1; *cittaviṭhapitātva*, Pañcakrama, III, ṭipp. I. 18.

2) Voir M. Vyut. 245. 755-6. -- Paris *kathitāyām* = «dout on parle tant» (Burnouf).

3) *pauruṣa* = la charge qu'un homme peut porter (P. W.). -- Tib. ལྷོས་སྤུ་
རྩུ་མ་ རྩུ་མ་ = «remplie d'hommes».

4) Camb. *kuṇḍā*; ལྷོས་སྤུ་མ་; cf. *Kāraṇḍavyūha* 9. 6, Cīkṣās. 75. 8.
Bodhic. p. VI. 89.

5) *samāna*, cf. Burn. Lotus 409, Div. Av. 651. 6 (P. W.); le tib. lit *sa-*
māna (= avec orgueil).

6) Mss. *vedayet*; Tib. ལྷོས་སྤུ་མ་

7) *uttari*, cf. Mh. v. III. 396. 9.

ति ॥ अथ ते मित्रज्ञातिसालोकितास्तं पुरुषमेवं वदेयुर्मा भैर्भोः पुरुष सुतो हि त्वं ' न त्व-
मितो गृहात् क्व चिन्निर्गतः ॥ तस्य पुनरपि स्मृतिरूपयते सुतोऽकृमभूत् । वितथमेतन्मया
परिकल्पितमिति ⁽¹⁾ । स पुनरपि सौमनस्यं प्रतिलभते ।

तद्यथा भगवन् स पुरुषोऽस्तसमारोपेण सुप्तः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संज्ञा-
८ नीयात् ' ए[14b]वमेव भगवन् सर्वबालपृथग्जनना ⁽²⁾ असंद्रागपर्यवनद्धाः स्त्रीनिमित्तं कल्पय-
न्ति । ते स्त्रीनिमित्तं कल्पयित्वा ताभिः सार्धं रममाणमात्मानं संज्ञानन्ति । तस्य बालपृथ-
ग्जनस्यैव [Tib. 19b] भवत्यकं पुरुष इयं स्त्री ममेषा स्त्री । तस्य तेन च्छ्द्रागपर्यव-
स्थितेन चित्तेन भोगपर्येष्टि ⁽³⁾ चित्तं क्रामयति । स ततोनिदानं कलकविप्रकृविवादं संज्ञन-
यति । तस्य प्रदुष्टेन्द्रियस्य वैरं संज्ञायते । स तेन संज्ञाविपर्ययेन कालगतः समानो बहूनि
10 कल्पसकृद्भाणि नरकेषु दुःखां वेदनां वेदयमानमात्मानं संज्ञानाति ।

तद्यथा भगवन् तस्य पुरुषस्य मित्रज्ञातिसालोकिता एवं वदन्ति ' मा भैः मा भैः
भोः पुरुष सुतो हि त्वं ' न त्वमितो गृहात् कुतश्चिन्निर्गत इति । एवमेव भगवन् बुद्धा भग-
वत्तत्तुर्विपर्ययविपर्यस्तानां सञ्ज्ञानमिव धर्मं देशयन्ति ' नात्र स्त्री न पुरुषो न सत्त्वो न
जीवो न पुरुषो न पुद्गलः । वितथा इमे सर्वधर्माः ' असत्त इमे सर्वधर्माः । विठपिता इमे

1) Mss. *parikalpitamanubhūtam iti*.

2) *asat* = འདེད་པ་མཁའ་གསལ་པ་ = *asatya*, avec quelque emphase.

3) *apṛāpteṣu viṣayeṣu prārthanā chandah, prāpteṣu rāgaḥ* (Abhidh. k. v. Soc. As., 236 d 8).

4) Mss. *paryasti*° (= °*stikā** = Ruhebett*. — P. W.). Mais Tib. མཆོད་པ་
= chercher. བཤྲོད་པ་ = *paryeṣaṇa*.

5) *praduṣṭa* = གཏུག་པ་, donc de *duṣ* et non de *divis*.

6) Sic Mss.

7) Sur les quatre *viparyāśas*, voir Muséon, 1900, p. 236 et Yogas. II. 5, Añg. N. II. 52, Cikaṣās. 198. 11, Friendly Epistle, st. 48, Abhidh. k. v. (Soc. As.) 347 a 5—b 8,

चित्रमनोरमसल्लितपुष्पाः⁽¹⁾ स्वर्णविमानं ब्रह्मन्ति मनोज्ञाः ।
 तेषां कारकं नास्ति कश्चि तेऽपि च स्थापितं कल्पवशेन ॥
 कल्पवशेन विकल्पितुं लोकः संज्ञकेण विकल्पितुं बालः⁽³⁾ ।
 सो च गच्छो ग्रच्छो ग्रसभूतो मायमरीचिसमा क्व विकल्पाः⁽⁴⁾ ॥ इति ।

5 तदेवमेते ऽस्वभावा भावाः स्वविपर्ययविठपिता बालानां संज्ञेशक्तेयो भवन्ति
 संसार इति स्थितं⁽⁶⁾ ।

यथा च मृषास्वभावानां पदार्थानां संज्ञेशव्यवदानहेतुत्वं तथा मध्यमकावतारा-
 द्विस्तरैणावसेपं ।

ग्रत्राह 'यदि स्वतः परत उभयतोऽहेतुतश्च नास्ति भावानामुत्पादस्तत्र कथम-
 10 विद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युक्तं भगवता ॥ उच्यते [Tib. 20b] । संवतिरेव न तत्त्वं⁽⁸⁾
 किं संवृतेर्व्यवस्थानं वक्तव्यं ॥ इदं प्रत्ययतामात्रेण संवृतेः सिद्धिरभ्युपगम्यते । न
 तु पतचतुष्टयाभ्युपगमेन सस्वभाववादप्रसङ्गात् 'तस्य चापुक्तत्वात्' इदं प्रत्ययतामात्रा-

1) Mss. *saṃjñitā*, *saṃjñitā gresṭhah*; Tib. མོ་རྟོག་ བ་ཤེས་; *saṃjñitā* = *vikasita*?

2) *vikalpita* = རྟོག་པར་ འཇགས་

3) Mss. *rasah*, *balah*. — Tib. ཤེས་པ་ རྟོག་པར་ཤེ་ (*vi-bhaj.*).

4) Mss. *bho ca*, *sāra*, *sa ca*, *so ca*. — Tib. རྟོ་ ལས་

5) Mss. °*samo*...°*kalpah*; °*samā*...°*kalpāh*.

6) Voir ci-dessus 46. 7.

7) Voir ci-dessus 13. n. 3.

8) Mss. *saṃvṛti evā na*.... D'après le Tib. *ciad eva saṃvṛtir na tatt-
 vam cra*. — Comp. infra Tib. fol. 26a.

9) Voir ci-dessus 9. n. 7 et 8.

भ्युपगमे हि सति हेतुफलयोरन्योन्यापेक्षान्नास्ति स्वाभाविकी सिद्धिरिति नास्ति
सस्वभाववादः । अत एवाहुः

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति⁽¹⁾

इहापि [15b] वक्ष्यति ।

5

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ इति⁽²⁾

भगवताप्येतावन्मात्रमेवाहुः । तत्रायं धर्मसंकेतो यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमि-
त्यादि⁽³⁾ ॥

10

अत्र के चित्परिचोदयति । अनुत्पन्ना भावा इति किमयं प्रमाणज्ञो निश्चय उता-
प्रमाणज्ञः । तत्र यदि प्रमाणज्ञ इष्यते तदेदं वक्तव्यं । कति प्रमाणानि किलतणानि
किंविषयाणि किं स्वत उत्पन्नानि किं परत उभयतो ऽहेतुतो वेति । अथाप्रमाणज्ञः स न
युक्तः । प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयाधिगमस्य⁽⁴⁾ । [Tib. 21a] अनधिगतो ह्यर्थो न विना प्रमा-
णैरधिगन्तुं शक्यत इति प्रमाणाभावादर्थ्याधिगमाभावे सति कुतोऽयं सम्यग्निश्चय इति न¹⁵
युक्तमेतदनिष्पन्ना भावा इति । यतो चायं निश्चयो भवतो ऽनुत्पन्ना भावा इति भविष्यति
तत एव ममापि सर्वभावाः सन्तीति । यथा चायं ते निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति तथैव

1) Citation non identifiée, mais comp. le sūtra XII. 1.

2) = VIII. 12.

3) Voir supra p. 9 n. 7.

4) Voir Col. Jacob, *Laukikanyāyāñjali*, p. 30 *mānādhinā meya-*
siddhiḥ; Sarvadārṣ. s. 8. 12 *ekākinī pratijñā hi pratijñātām na sādhyat*; *Nya-*
yavart. 345. 11.

गमापि सर्वभावोत्पत्तिर्भविस्यति⁽¹⁾। यद्य ते नास्ति निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वभावा इति 'तदा स्वयमनिश्चितस्य परप्रत्यय[1]यनासंभवाच्छास्त्राभिवैयर्थ्यमेवेति सत्यप्रतिषिद्धाः सर्वभावा इति ॥

उच्यते। यदि काश्चिन्निश्चयो ना[मा]स्माकं स्यात्⁽¹⁾ 'स प्रमाणज्ञो वा स्यादप्रमाणज्ञो
5 वा। न त्वस्ति। किं कारणं। इहानिश्चयसंभवे सति स्यात्तत्प्रतिपत्तस्तदपेक्षो निश्चयः।
यदा त्वनिश्चय एव तावदस्माकं नास्ति 'तदा [16a] कुतस्तद्विरुद्धाविरुद्धो निश्चयः
स्यात्संबन्ध्यत्तर्निरपेक्षत्वात् खर्विषाणस्य कृस्वदीर्घतावत्। यदा चैवं निश्चयस्या-

1) «Vous n'avez pas de preuves? nous aussi nous nous en passerons.» C'est l'objection proposée Vīgrahavyāvartanī, stance 18 (= *yadi bhavatām hetvabhāve svābhārapratishedhah siddhah, asmakam api hetvabhāve svābhārah siddhyati*) et réfutée st. 69.

Comp. Nyāyasūtra II. 1. 8 et suiv., et surtout les explications de Vācaspatimiśra (Tātparyāṣṭ. 248. 25): *sarvair eva tadabhih svasiddhāntavyavasthapanāya pramāṇāny abhyupagantavyam, tadabhih tadavyavasthanupapattih, yasya tu svapakṣa eva nāsti, nāsan laukiko na parikṣaka: ity unmattavad upakṣaṇāyah* — L'attitude des philosophes bouddhiques est expliquée avec précision: *ayam atra pūrtapakṣiṇo Mādhyamikasyābhisandhah: gady api mama vicāricarasaḥatvādinah pramāṇaṁ nāma na kṛi ead asti v. rasaham, tathapi lokasiddhāny eva pramāṇāni tair eva pramāṇaiḥ paryalocyanenāni vicaram na sahanṭe: so 'yam pramāṇānam aparādho yoni sevirodhena vligante na mamāparadha itī.* — M. Garbe a résumé la discussion des Sāṃkhya et des Mādhyamika, Die Sāṃkhya-Philosophie, p. 203. 20.

2) Tib. ཀུན་པོ་ཤིང་ཕྱུང་བར་བྱེད་པ་ མེ་མིན་པའི་བྱེད་པ་ = *parāvabodhana*°.

Voir Böhtlingk, s. voc. *pratigyanā*, M. Vynt. 215. 742 (°*arthah*), Bodhic. p. VIII. 101, ad fin.

3) Calc. *apratiddhā*; Camb., Paris *aprasiddhā*. Tib. རེས་ན་ རྟོག་པོ་མེད་པ་ ཅན་གཤམ་མེད་པར་ ཡོད་པ་ ཡིན་ནོ = par conséquent tous les êtres, n'étant pas niés, existent.

4) གཤམ་ནེ་ ཁྱི་མོ་ཅན་ལ་ རེས་པ་ རེས་བྱ་བ་ རགག་ནིག་ ཡོད་པར་འགྱུར་ན་ནི་
— *hga-g-zhig*, erreur pour *hga*.

5) D'après le Tib. *tadvirudhho niṣcayah* = རེ་ རྟོག་ རགག་པ་.

भावः । तदा कस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि परिकल्पयिष्यामः । कुतो वैषां संख्या लक्षणं
त्रिषयो वा भविष्यति । स्वतः परत उभयतो [ऽहेतुतो] वा समुत्पत्तिरिति सर्वमेतच्च
वक्तव्यमस्माभिः [Tib. 21 b] ॥

यद्येवं निश्चयो नास्ति सर्वतः । कथं पुनरिदं निश्चितद्वयं वाक्यमुपलभ्यते भवतां ।
न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतो भावा भवन्तीति ॥ उच्यते । निश्चितमिदं 5
वाक्यं लोकस्य स्वप्रसिद्धैवोपपत्त्या नार्वाणां ।

किं खल्वार्याणामुपपत्तिर्नास्ति । केनैतदुक्तमस्ति वा नास्ति वेति । परमार्थो
ह्यार्या[णां] ⁽¹⁾ तूष्णीभावः । ततः कुतस्तत्र प्रपञ्चसंभवो ⁽²⁾ यदुपपत्तिरुपपत्तिर्वा स्यात् ।

यदि ह्यार्या उपपत्तिं न वर्णयन्ति केन खल्विदानीं परमार्थं लोकं बोधयिष्यन्ति ॥
न खल्वार्या लोकसंख्यवहारेणोपपत्तिं वर्णयन्ति । किं तु लोकत एव या प्रसिद्धोपपत्ति- 10
स्तां परावबोधार्थमभ्युपेत्य तथैव ⁽³⁾ लोकं बोधयन्ति । यथैव हि विद्यमानामपि शरीराशु-
चित्तां विपर्यासानुगता रागिणो नोपलभन्ते शुभाकारं चाभूतमध्यारोप्य परिक्लिश्यन्ते ।
तेषां वैराग्यार्थं तथागतनिर्मितो देवो वा शुभसंज्ञया प्राक् प्रवृत्तादितान् ⁽⁴⁾ कायदोषानुपवर्णा-
येत् । सत्यस्मिन्काये केशा ⁽⁵⁾ [इत्या]दिना । ते च तस्याः शुभसंज्ञाया विमुक्ता ⁽⁶⁾ वैराग्यमासाद-

1) Mss. *āryas tūṣṇīm*; Tib. འཇམ་མཁའ་ལྷན་གྱི་ཤིང་། — Aug. N. IV. 153. 9

...ariyaṃ vā tūṣṇībhāvaṃ nūtimāññati. A ce silence s'oppose la *dharmī kathā*.
— Le *paramārtha* est indicible, *akṣaravarjita*. — On sait d'ailleurs que les Tathā-
gatas gardent le silence, Lañkāv. 17. 15 et sources citées J. R. A. S. 1902,
p. 374, n. 1.

2) D'après le Tib. *tasmād yatropapattyanupapattiyasambhavas tatra pra-
pañcasambhavaḥ kutaḥ*.

3) Mss. *masaiva, mamaiva*. Tib. རེ་ཞིང་གི་ཤིང་།

4) Mss. *kāmadogṣṇ*. Tib. ལུས་ཤིང་།

5) Comparer Bodhic. ‡ 295. 4, Majjh. N. III. 90, Āṅg. 228, etc.

6) Mss. *°sañjñāyām viṣamā*; Tib. ཀའྲང་པའི་འདུ་ཤེས་ནི་དང་གཤམ་པས་

मेयुः । एवमिहाप्यार्यैः सर्वथाप्यनुपलभ्यमानात्मकं [16b] भावानामविद्यातिमिरोपकृत-
मतिनयनतया विपरीतं [Tib. 22a] स्वभावमध्यारोप्य वा चिच्च कं चिद्विशेषमतितरां
परिक्लिश्यति पृथग्जनाः । तानिदानीमार्यास्तत्प्रसिद्धयैवोपपत्त्या परिबोधयन्ति । यथा
विद्यमानस्य घटस्य न मृदादिभ्य उत्पाद् इत्यभ्युपेतमेवमुत्पादात्पूर्वं विद्यमानस्य⁽¹⁾ विद्य-
मानत्वात्तास्त्युत्पाद् इत्यवसीयतां । यथा च परभूतेभ्यो ज्वालाङ्गारादिभ्यो ऽङ्कुरस्योत्प-
त्तिर्नास्तीत्यभ्युपेतमेव विवर्तितेभ्यो ऽपि बीजादिभ्यो नास्तीत्यवसीयतां ।

अथापि स्यादनुभव एषोऽस्माकमिति ॥ एतदप्युक्तं । यस्मादनुभव एष मृषा⁽²⁾
अनुभवत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्राख्यनुभावावदिति । ततश्चानुभवस्यापि साध्यसमत्वात्तेन
प्रत्ययस्थानं न युक्तमिति⁽³⁾ ।

10 तस्मादनुत्पन्ना भावा इत्येवं तावद्विपरीतस्वत्रयपाध्यारोपप्रतिपत्तेण प्रथमप्रकरणा-
रम्भः । इदानीं वा चिच्चः कश्चिद्विशेषोऽध्यारोपितस्तद्विशेषावाकरणार्थं जेषप्रकरणारम्भः ।
गतगन्तव्यगमनादिकोऽपि निरवशेषो विशेषो नास्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्येति प्रतिपाद-
नार्थं ॥

अथ स्यादेष एव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो लौकिकोऽस्माभिः [Tib. 22b] शास्त्रेणानुव-
15 र्णित इति ॥ तदनुवर्णनस्य तर्हि फलं वाच्यं ॥ कुतार्किकैः स नाशितो विपरीतलक्षणा-

1) Les Mss. ajoutent *ghatasya*, qui manque dans le Tib.

2) Tib. = *mṛṣārthaḥ*.

3) Le Tib. place ici les mots *tatprasiddhayaivopapattyā bodhayanti*. (Voir ci-dessus l. 3.)

4) Chapitre II.

5) Je ne sais de quel *gāstra* il est question, ni quel est l'objectant. — Tib.

त्रिंशत्तुल्यैः सङ्गुह्यैः = *asmākaṃ gāstre*.

6) Tib. *ṭṭāṇaṃ* = *tārṇika*.

भिधानेन 'तस्यास्माभिः सम्यगलक्षणमुक्तमिति चेत् ॥ एतदप्युक्तं । यदि हि कुता-
किर्केर्विपरीतलक्षणप्रणयनं कृतं लक्ष्यवैपरीत्यं लोकस्य स्यात् । तदर्थं प्रयत्नसा-
फल्यं स्यात् । न चैतदेवमिति व्यर्थं एवायं प्रयत्न इति ।

अपि च । यदि प्रमाणाधीनः प्रमेयाधिगमः [17a]स्तानि प्रमाणानि केन परिच्छिद्यन्त
इत्यादिना विप्रकृत्यावर्तन्यां विहितो दोषः । तदपरिहारात् सम्यगलक्षणाद्येतकत्वमपि 5
नास्ति ।

किं च यदि स्वसामान्यलक्षणद्वयानुरोधेन प्रमाणद्वयमुक्तं । यस्य तल्लक्षणद्वयं किं
लक्ष्यमस्ति । अथ नास्ति । यद्यस्ति तदा तदपरं प्रमेयमस्तीति कथं प्रमाणद्वयं । अथ
नास्ति लक्ष्यं । तदा लक्षणमपि निराश्रयं नास्तीति कथं प्रमाणद्वयं । वदयति हि ।

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

10

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः ॥ इति ॥

1) Tib. རྩོམ་གྱི་རྩོམ་པ་ = *kutārka*.

2) D'après Tib. ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་ —

3) Voir p. 16 n. 5. Comparer pour le sens la st. 31 de la *Vigrahavyāvartanī* (= *yadi bhavatām arthah pramāṇair eva sidhyante, bhavatpramāṇany apy katham sidhyante vada*). Notre version tibétaine (qui donne l'indication ལྟོས་པ་ལྟོས་པ་) n'est pas rythmée.

4) Paris, Camb. *kiṃ lakṣaṇam*; mais Tib. མཆོད་གཞི་

5) *tadaparam...* = རྟོག་པ་ལྟོས་ གཞི་ལྟོས་པ་ གཞི་ལྟོས་པ་ གཞི་ལྟོས་པ་ = *tayor aparasya prameyabhūvāt* ... — Si la chose à laquelle appartiennent le *svalakṣaṇa* et le *samānyalakṣaṇa* est un *lakṣya*, il nous faut alors, outre le *pramāṇa* qui connaît le *svalakṣaṇa* (1er *prameya*) et celui qui connaît le *samānyalakṣaṇa* (2ème *prameya*), un troisième *pramāṇa* qui connaisse la chose à laquelle appartiennent les deux *lakṣaṇas* (3ème *prameya*). «Comment donc y aurait-il deux *pramāṇas*?»

6) Voir ci-dessous fol. 20a (Tib. 26b *init.*). — *pramāṇa*, traduit plus haut par མཆོད་མ་, a ici pour équivalent མཆོད་མ་.

7) = V. 4.

घथ स्यान्न लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं । किं तर्हि कृत्यन्त्युद्यो बहुलमिति ⁽¹⁾ कर्मणि
 ल्युट् क्त्वा लक्ष्यते तदिति लक्षणं ॥ एवमपि तेनैतस्य ⁽²⁾ लक्ष्यमाणत्वात्संवाद्येनैतन्नक्ष्यते
 तस्य कर्णस्य कर्मणो र्थात्तरत्वात् । स एव दोषः [Tib. 23a] ।

अथ स्यात् । ज्ञानस्य करणात्वात्तस्य च स्वलक्षणान्तर्भावादयमदोष इति ॥ उ-
च्यते । इह भावानामन्यासाधारणमात्मोपपत्तस्त्वैक्यं तत्स्वलक्षणं^(१) । तद्यथा पृथिव्याः
काठिन्यं वेदनाया विषयानुभवो विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः^(५) । तेन हि तल्लक्ष्यत^(६) इति
कृत्वा प्रसिद्धानुगतां च व्युत्पत्तिमवधूय कर्मसाधनमभ्युपगच्छति । विज्ञानस्य च करण-
भाव प्रतिपद्यमानेनेत्युक्तं भवति । स्वलक्षणस्यैव कर्मता स्वलक्षणान्तर्भावात्^(७) ।

1) Pāṇ. III. 3. 113. — Tib. བྱེད་པ་དང་ལྷ་རྒྱུ་ནི་ཕྱལ་ཆེན་.

2) Mss. *tena evum*. — *tena* manque dans Tib.

3) D'après Tib. *tenaiwa*.

4) Définition classique: Nyāyabinduṭ. 15. 19.

5) Définitions classiques. — Pour le *kāthinya* de l'élément terre, voir notamment Sarvadārṣ. s. 21. 5, Bodhic. f. 327. 12, Īkṣāṣ. 245. 2 (nombreuses autorités), Majjh. N. I. 185. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241 b 7: *vedanānubhava itī; Īkṣāṣ. 233. 10*. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) 28 a: *vijñānam pratīvijñaptir itī vijñānaskandhaḥ . . pratī vipśārthah. viśayaṃ viśayaṃ pratīty arthaḥ*, et Soc. As. 239 b 8 *vijñānam pratīvijñaptir man[a]yālanam ca tat*.

6) Ex conj. — Mss. *tena hi tad vā na lakṣyate*. — Tib. འཇཉ་པ་ར་བྱ་སྟེ། རེ་ནི་གྱི་འདྲ་ར་དེ་མ་ཆོན་པ་རྩེད་པའི་ [... མའི་] ལྷ་པ་ རང་། ཆོར་པའི་ ཆུང་པ་ རང་། ... ལྟར་ བདག་ཉིད་ཀྱི་ རང་གི་ རོ་བོ་ ... གང་ ཡིན་པ་ རེ་ནི་ རང་གི་མ་ཆོན་ ཉིད་ ཡིན་ན། རབ་བྱ་སྟགས་པ་ རང་ རེ་མ་སྟེ་འབྲེལ་པའི་ ... = *ucyate: tāvad iha yathā tena tal lakṣyate, [...prthivīyāḥ] kāthinyam, vedānāyā anubhavo . . . iṣa, ātmīya-svarūpam . . . yat tat svalakṣaṇam, prasiddhām anugatām ca . . .* — *bhāvānām* n'est pas traduit dans le Tib., par contre *re-zhig (tāvat)* manque dans la version saussurite que nous avons proposée.

7) = ལས་སྤྱོད་པ་

वञ्चेति⁽¹⁾। तत्र यदि विज्ञानस्वलक्षणं करणं तस्य व्यतिरिक्तेन कर्मणा भवितव्यमिति स
एव दोषः ।

अथ स्यात् । यत्पृथिव्यादिगतं काठिन्यादिकं विज्ञानगम्यं तत्तस्य कर्मास्त्येव
तच्च स्वलक्षणव्यतिरिक्तमिति ॥ एवं तर्हि विज्ञानस्वलक्षणस्य कर्मत्वाभावात्प्रमेयत्वं
न स्यात् । कर्मरूपस्यैव स्वलक्षणस्य प्रमेयत्वात् । ततश्च द्विविधं प्रमेयं स्वलक्षणं सामा- 5
न्यलक्षणं⁽²⁾ । इत्येतद्विशेष्य वक्तव्यं । किं चित्स्वलक्षणं प्रमेयं पल्लव्यत इत्येवं व्यप-
दिश्यते । किं चिदप्रमेयं⁽³⁾ पल्लव्यतेऽनेनेति व्यपदिश्यत इति ॥ अथ तदपि कर्मसाधनं ।
तदा तस्यान्येन करणेन भवितव्यं । ज्ञानात्तरस्य [Tib. 23b] करणभावपरिकल्पनायाम-
नवस्थादोषश्चापद्यते ।⁽⁴⁾

अथ मन्यसे स्वसंवित्तिरस्ति । ततः⁽⁵⁾ स्वसंवित्या ग्रहणात्कर्मतायां सत्यामस्त्येव 10
प्रमेयात्तर्भाव इति ॥ उच्यते । विस्तरेण मध्यमकावतारे⁽⁶⁾ स्वसंवित्तिनिषेधात् । स्वलक्षणं

1) Le Tib. ne marque pas le génitif (*°lakṣaṇasya*, *°antarasya*). Mss.
"sauva, °stha, °sya: རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ ཁོ་ན་ ལས་ཀྱིས་ ཡིན་པོར་ । རང་གི་
མཆོད་ཀྱིས་ གཞན་གྱི་ རྩེ་བའི་ རོ་བོ་ ཡིན་ནོ = *svalakṣaṇam eva karmatā, anyat*
svalakṣaṇaṃ karaṇabhāvaḥ. — *zhin* = *ca*.

2) Ex conj. — Mss. *sāmānyalakṣaṇaṃ labhyetadvīṣeṣya*..... Tib.
ཕྱི་འི་ མཆོད་ཀྱིས་ནོ། ཞེས་བྱ་བར། རང་གི་ མཆོད་ཀྱིས་ ལུང་ནང་ཅིག་གི་ གཞན་བྱ་.....
... ཞེས་བརྗོད་པ་ གང་ཡིན་པའི་ ཞེས་ ལུང་བར་ འདི་ རྩེ་མེད་ཀྱི་ བརྗོད་པར་བྱ་ རྟོགས་སོ་
— *sāmānyalakṣaṇaṃ ca . iti svalakṣaṇaṃ kim cit prameyam....iti vyapadiṣṭaṃ*
nyū asti . iti vīṣeṣyāntanmātraṃ vaktavyam.

3) Mss. *kimci(t)pra°*. Tib. གཞན་ལ་བྱ་ མ་ ཡིན་ནོ་

4) Mss. *tadānityādoṣa* གྲུག་པ་མེད་པ་

5) D'après Tib. *tatas tayā sva°*.

6) Voir *supra* p. 13, n. 3. Cp. fol. 232 b 2. = དེ་ཕྱིར་ རང་རྒྱུ་ ཡིན་པ་

स्वलक्षणान्तरेण लक्ष्यते तदपि स्वसंवित्त्वा इति न युज्यते । अपि च । तदपि नाम ज्ञानं
स्वलक्षणव्यतिरेकेणासिद्धेः संभवात्तद्व्याभावे निराश्रयलक्षणप्रवृत्त्यसंभवात् सर्वथा ना-
स्तीति कुतः स्वसंवित्तिः ।

तथा चोक्तमार्गवचूडपरिपृच्छायां⁽³⁾ । स चित्तमसमनुपश्यन्⁽⁴⁾ [18a] चित्तधारां⁽⁵⁾ पश्ये-
5 षते कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । तस्यैव भवति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत्किम-
न्यदालम्बनमन्यच्छित्तं । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यच्छित्तं
तदा द्विचित्तता भविष्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । तत्कथं चित्तेन⁽⁶⁾ चित्तं समनुप-
श्यति । न च चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तथैवासिधारया सैवासिधारा न

མཁའ་ལྷོ་ལྷོ་ = *tasmād asatyām svasaṃvittau*. — Sur la *svasaṃvitti* (= *°saṃve-*
dana), dogme essentiel des Yogācāras, voir sources citées p. 62, n. 3, et notre
traduction du Sarvadarśana, (Muséon 1901—2), notes 70—72; Vedānta-
kalpataru 293. 5.

1) Tib. = *tad api tayā svasaṃvittiyā lakṣyata iti...*

2) Mss. *tatah*. — Tib. ལྟ་ལྟ་

3) Quarante deuxième traité du རྟོག་ཏུ་བརྟེན་པ་ (Ratnakūṭa), quatrième
division du Kandjour. A. M. G. p. 218. — Cette citation a été traduite par Bur-
nourf, Intr. 561. — Voir Bodhic p. ad IX. 18, Çikṣās. 235. 1, notes (La référé-
rence à l'Abhidh. k. v. que m'emprunte M. Bendall est le résultat d'une con-
fusion). — M. Vynt. 65. 88, Nanjio 28. 47 (A. D. 265—316).

4) Mss. et Burnourf *cittam sam°*. — Tib. ལྟ་ཏུ་བརྟེན་པ་ལྟ་ཏུ་བརྟེན་པ་

5) *dharā* = ལྟ་ཏུ་ et ci-dessous ལྟ་ཏུ་ — Comp. Lañkāvat. 51. 10 na *ṣakyam*
svacittavikalpadīḥyadhārā draṣṭum; 59. 18 *svacittadṛṣyadhārāviṣṭuddhyartham...*
— Burnourf: le tranchant de la pensée ou de l'esprit. — *cittadhārā* = ལྟ་ཏུ་
(= ci-dessous, 63. 4) — *dhārā* = *saṃtāna* = *pravāha*; voir J. As. 1902, II. 280,
n. 1.

6) Sic Mss. — Çikṣās. (235. 6) et Bodhic. p. *na hi cittam*.

7) Sic Mss. — Çikṣās. et Bodhic. p. *na hi cittam*.

8) D'après Tib. *paṇyati*.

शक्यते क्लृप्तं । न तेनैवाङ्गुल्यग्रेण तदेवाङ्गुल्यग्रं शक्यते स्प्रष्टुं⁽¹⁾ एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं द्रष्टुं । तस्यैवं योनिशः प्रपुक्तस्य या चित्तस्यानवस्थानतानुच्छेदाशङ्क-
तता [Tib. 24a] न कूटस्थता नाहेतुकी न प्रत्ययविरूद्धा न ततो नान्यतो न सैव ना-
न्या तां चित्तधारां चित्तलतां⁽³⁾ चित्तधर्मतां चित्तानवस्थिततां चित्ताप्रचार्तां चित्तादृश्यतां
चित्तस्वलक्षणतां तथा जानाति तथा पश्यति यथा तथतां न च निरोधयति । तां च चि- 5
तत्रिवेकतां तथा प्रजानाति तथा पश्यति । इयं कुलपुत्र [बोधिसत्त्वस्य] चित्ते चित्तानुप-
श्यना स्मृत्युपस्थानमिति ॥

तदेवं नास्ति स्वसंचित्तिस्तद्भावात् किं केन लक्ष्यते ॥

किं च । भेदेन वा तल्लक्षणं लक्ष्यात्स्यादिभेदेन वा । तत्र यदि तावद्भेदेन तदा
लक्ष्यादिन्नत्वादलक्षणवत्तल्लक्षणमपि न लक्षणं । लक्षणाच्च भिन्नत्वाल्लक्ष्यवत्तल्लक्षणमपि न 10

1) Ces exemples sont indiqués par Vacaspati (Bhāmati 379. 3, Nyāyav. tātp. 255. 23, 466. 19. — Āikṣās. 235, n. 5. — Sumaṅgalavilāsa. 235 fine, — Lokavārt. 287.

2) Mss. °sthānatāmocchedāḥ°. — Je n'ose corriger. . . cittasya anavasthā, anucchinā, aṣṭāṣṭatā, . . ; la version tibétaine nous y invite peut-être.

3) Sāmkhyas. VI. 13: il y a deux espèces de nitya: kūtasthanitya ātmā, paripramāṇīyā prakṛtiḥ. — Voir Dīgha, II 26, Sumaṅgalav. I. 105, Oldenberg, Bouddha² p. 379. note

4) Mss. nasyaiva = དེ་ཉིད་ གུང་ མ་ཡིན་.

5) Mss. °latā, °lakṣyatā, °lakṣaṇatā. — Tib. འཁོར་ཤིང་.

6) དེ་བཞིན་ཉིད་ རི་ཁྲ་བ་ དེ་བཞིན་ཏུ་ མཐས་དེ་དག་ དབེན་པ་ཉིད་ཏུ་ རབ་ཏུ་ཤེས་
དེ་བཞིན་ཏུ་ མཐོང་བ་ འདི་ནི་ = tathatā yuthā tathā cillāni tāni virekatayā pr ija-
nati, tathā paśyati, iyam. . .

7) Mss. °paśyanā nāsmṛty°, leçon qui a trompé Burnouf. — Tib.: རྟོག་སྤྱོད་
ཏུ་བཞིན་ རྟོག་པ་ཉིད་པར་ཤེས་པའི་ རྟོག་པ་ ཡོངས་སུ་དག་པའི་ = ... °smṛtyupasthā-
nācaryā pariuddhā. — Cp. Dh. s. XLIV; Kern, Manual 248, 255; Āikṣās. Chap. XIII, p. 228. note 2; Jäschke 189b; Bodhic. IX. 103—6; Visuddhi-
magga (J. P. T. S. 1886, p. 102—4, 151. 158).

लक्ष्ये । तथा लक्ष्याद्विभवाल्लक्षणस्य लक्षणनिरूपेत् लक्ष्यं स्यात्ततश्च न तल्लक्ष्यं लक्षण-
निरूपेत्तवात् खपुष्पवत् [18b] ॥ अथाभिन्ने लक्ष्यलक्षणे 'तदा लक्षणादव्यतिरिक्तवाञ्छ-
नणस्वात्मवद्विकीयते लक्ष्यस्य लक्ष्यता । लक्ष्याच्चाव्यतिरिक्तवाञ्छलक्ष्यस्वात्मवल्लक्षण-
मपि [Tib. 24b] न लक्षणस्वभावं । यथा चोक्तं ।

8 लक्ष्याल्लक्षणमन्यञ्चेत् स्यात्तल्लक्ष्यमलक्षण ।

तयोर्भावोऽ[न]न्यत्वे विषयष्टे कथितं त्वया ॥ इति⁽¹⁾

न च विना तत्त्वान्यत्वेन लक्ष्यलक्षणसिद्धावन्या गतिरस्ति । तथा च वक्ष्यति ।

एकीभावेन वा सिद्धिर्नाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते । तयोः सिद्धिः कथं [न] खलु विद्यते ॥ इति⁽²⁾

10 अथवोच्यते । [अवाच्यता]⁽³⁾या सिद्धिर्भविष्यतीति चेन्नैतदेवं । अवाच्यता हि नाम
परस्परविभागपरिज्ञानभावे सति भवति । यत्र च विभागपरिज्ञानं नास्ति । तत्रेदं लक्ष-
णमिदं लक्ष्यमिति विशेषतः परिच्छेदासंभवे सति द्वयोरेकभाव एवेति । तस्मादावाच्य-
तयापि नास्ति सिद्धिः ।

अपि च । यदि ज्ञानं करणं विषयस्य परिच्छेदे कः कर्ता । न च कर्तारमन्तरेणास्ति

1) Stance non identifiée. — Prajñāp. 10. 21 *lakṣyaśvabhāvena lakṣaṇam virahitam, lakṣyaśvabhāvena lakṣyam virahitam*. — Sur les rapports du *lakṣaṇa* et du *lakṣya*, voir Nyāyakandali (Prajastapādabhāṣya) p. 28. Le sophisme bouddhique est défini: *prasiddhūc cet padārthā nā lakṣaṇīyāḥ; aprasiddhū nata-rūm aṣakyatvāt*.

2) = II. 21.

3) ཅེ་སྟེ་ བརྟེན་དུ་མེད་པ་ཉིད་དུ་ འགྲུབ་པར་ འགྲུགས་ ཞེས་. — Comp. Bo-
dhic. t. 297. 9 ... *skandhebhyaḥ tattvānyatvābhyām avācyaṃ pudgalanāmānam*
ātmanam icchanti. — Dhvanyaloka (Kāvyamāla) p. 233. *anirdeçyatvaṃ sarva-*
lakṣaṇaḥ saṃbhāve bauddhānam prasiddham. — Vedāntakalpataru 284. 5. *bhedā-*
bhedābhyām anirvācyenopakāreṇopakṛtaṃ kāraṇam kāryam anirvācyam karotīty
uktam . tad ayuktam, bhedanīḥedhe 'bhedāpatter abhedanīḥedhe ca bhedaprasaṅgād
ity ūcāṅkya bauddham prati pratibandham āha.

करणादीनां संभवः किदिक्रियायामिव ॥ अथ चित्तस्य तत्र कर्तृत्वं परिकल्प्यते । तदपि न
युक्तं । यस्मादर्थात्रदर्शनं चित्तस्य व्यापारोऽर्थविशेष(2)दर्शनं चैतसानां ।

तत्रार्थदृष्टिर्विज्ञानं तद्विशेषे(3) तु चैतसाः ।

इत्यभ्युपगमात् । एकस्यां हि प्रधानक्रियायां साध्यायां यथास्वं गुणक्रियानिर्वृ-
त्तिद्वारेणाङ्गीभावोपगमात् करणादीनां करणादित्वं(1) [Tib. 25a] न चेह ज्ञानविज्ञानयोरे- 5
का प्रधानक्रिया । किं तर्ह्यर्थात्रपरिच्छित्तिर्विज्ञानस्य प्रधानक्रिया । ज्ञानस्य तर्थावि-
शेषपरिच्छेद इति नास्ति ज्ञानस्य करणा[19a]त्वं नापि चित्तस्य कर्तृत्वं । ततश्च स एव
क्षेपः ॥

अथ स्यात् । घनात्मानः सर्वधर्मा इत्यागमात् कर्तुः सर्वव्याभावात् । कर्तारगन्तरे-
णापि विद्यत एव क्रियादिव्यवहार इति ॥ एतदपि नास्ति । घागमस्य सम्यगर्थानवधार- 10
णान् । एतदेवोक्तं मध्यमकावतारे ॥

1) Mss. *sambhedaḥ*. — Tib. འཕྲུལ་པ་མེད་པ་ལྟར་ལྟར་ ཡང་ མ་ཡིན་ནེ

2) རྟོག་པོ་ འཕྲུལ་པ་ ལྟར་ལྟར་

3) Sic Mss. — Tib. དེ་ལ་ རྟོག་མཐོང་ ལྟར་ལྟར་ རྟོག་ འཕྲུལ་པ་ མེད་པ་ལྟར་
ལྟར་ = ... *tadvijēṣāt tu*... — Voir ci-dessus 11, note 4.

Nyayabinduṭ. 14. 4: *svasaṃvedanam akhyātum aha: cittam arthamātra-
mahi, caitā viṣeṣavasthāgrahāṇaḥ sukhūdayaḥ*. — Vedāntakalpataru 278. 26.
— Kathavatthu VII. 3. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 28a *vijñānam
upalabdhir vastumātragrahaṇam; vedanūdayas tu caitasā viṣeṣagrahaṇam* —
Voir Yogasūtra I. 43–41 *arthamātranirbhāsā (nirvilarka) samāpattiḥ; deśakāla-
dharmaudāraḥito dharmimātrataya... arthah pratibhūti yasyām* (Bhojaraja).

Comp. Abhidh. k. v. cité Dh.-s. XXVIII (p. 41) *nimittodgrahaṇātmiketi
[sam]jñā, nimittam vastum 'vasthāviṣeṣo nilatrādī tasyodgrahaṇam paricchedaḥ*.
— Voir Atthasālinī 291, 308 et les notes de Mrs Rhys Davids ad Dh. Saū-
gami 4, 5. — Le *vijñāna* est distingué du *jñāna*, ci-dessous ad XXV. 16 *nimittā-
lambanam vijñānam*.

Soient les equivalences: *cittam* = *vijñānam* = *nirvikalpaka-jñānam* — *ar-
thamātragrahī*; *caitasā* = *jñānam* = *savikalpaka-jñānam* = *arthaviṣeṣagrahī*.

Voir ci-dessous p. 74, n. 6.

4) D'après le Tib. = *karaṇādīnām yathāsvam guṇa... dvāreṇa ekasyā..
sādhyāyā āṅgībhāvopagamāt karaṇādītvam*.

अथापि स्यात्⁽¹⁾ यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं राहोः शिर इति शरीरशिरव्यतिरिक्तविशेषणासंभवेऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति । एवं पृथिव्याः स्वलक्षणमिति स्वलक्षणव्यतिरिक्तपृथिव्यसंभवेऽपि भविष्यतीति ॥ नैतदेवमतुल्यत्वात् । शरीरशिरःशब्दयोर्हि बुद्ध्यादिपाप्यादिवत्सकृभाविपदार्थान्तरसापेक्षताप्रवृत्तौ शरीरशिरःशब्दमात्रालम्बनो⁽²⁾ बुद्ध्यावर्जनं⁽³⁾ सकृचारिपदार्थान्तरसाकाङ्क्ष एव वर्तते । कस्य शरीरं कस्य शिर इति । इतरोगेऽपि विशेषणानन्तरसंबन्धनिराचिकीर्षया शिलापुत्रकराहुविशेषणाध्वनिना लौकिकसंकेतानुविधायिना प्रतिकर्तुः काङ्क्षामपकृताति युक्तं । इह तु काठिन्यादिव्यतिरिक्तपृथिव्यायसंभवे [Tib. 25b] सति न युक्तो विशेषणविशेष्यभावः ।

तीर्थिकैर्व्यतिरिक्तलक्ष्याभ्युपगमात्तदनुरोधेन विशेषणाभिधानमङ्गुलिमिति चेत्⁽⁵⁾ ।

1) M. Vynt. 245. 1109. — Rājamārtanḍa, I. 9. — Sāṃkhyaprav. bh. 84 27, 148. 1: *rāhoḥ śirah, śilāputrasya śarīram, puruṣasya caitanyam*; expressions métaphoriques [vikalpa]: Im Falle der Statue oder ähnlicher Dinge wird [das possessive Verhältniss] durch das Mittel [der Sinneswahrnehmung] widerlegt, welches den Gegenstand in seiner Eigenschaft [d. h. die Thatsache, dass der Körper die Statue ist.] erkennen lehrt, und deshalb liegt [in solchen Fällen] nur eine Ausdrucksweise vor, bei welcher die thatsächliche Identität in das Gewand des possessiven Verhältnisses gekleidet wird. Wenn man aber sagt: mein Körper. ...

2) Mss. °pāṇyādimal°. — Tib. ...
 3) Mss. *buddhyapajananah, buddhyupa*°. — ...

Si *lla-zhig* peut remplacer *hya-zhig, la-la-zhig*, il s'oppose à [g] *cig-ros* (itara = eka-tara), et nous avons: «Un homme intelligent (*blo-skyes-pa?* *buddhīmān janah*) entend prononcer le mot tête et se demande: la tête de qui? ...»

4) ... *gzhag-pa* (*ljog-pa*) précédé de *ñe-bar* = *upasthita* — «Dans le désir d'écarter la pensée que [le mot tête] est immédiatement en rapport avec un déterminatif».

5) Mss. °*vyatirikṭalakṣya*°. Tib. ...

नैतदेवं । न हि तीर्थिकपरिकल्पिता युक्तिविधुराः पदार्थाः स्वतमपेक्षयुपगतं न्याय्याः ।

प्रमाणात्तरादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

अपि च पुद्गलादिप्रज्ञप्तिवत्⁽²⁾ सशरीरोपादानस्य शिलापुत्रकस्योपादातुर्लौकिक-
व्यवहाराङ्गभूतस्य विशेषणस्याविचारप्रसिद्धस्य⁽³⁾ सद्भावात् । शिरउपादानस्य च राक्षो-
रूपादातुः [19b] सद्भावादपुक्तमेतन्निर्दर्शनं ॥

5

शरीरशिरव्यतिरिक्तस्यार्थात्तरस्यासिद्धेस्तन्मात्रस्योपलम्भात् सिद्धमेव निर्दर्शन-
मिति चेत् नैतदेवं । लौकिके व्यवहार इत्थेविचाराप्रवृत्तेरविचारतश्च लौकिकपदार्था-
नामस्तित्वात् । यथैव हि त्रुपादिव्यतिरेकेण विचार्यमाणं आत्मा न संभवति⁽⁴⁾ अपि च
लोकसंवृत्या स्कन्धानपादायास्यास्तित्वं । एवं राक्षशिलापुत्रकयोरेपीति नास्ति निर्दर्श-
नसिद्धिः ॥ एवं पृथिव्यादीनां यद्यपि काठिन्यादिव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लक्ष्यं नास्ति 10
लक्ष्यव्यतिरेकेण च लक्षणं निराश्रयं तथापि संवृतिरेवेति । परस्परापेक्षया तयोः सिद्ध्या
सिद्धिं व्यवस्थापयाम्भूवुराचार्याः । अत्रायं चैतदेवमभ्युपेयं । अन्यथा हि संवृतिरूप-

1) Nous aurions à admettre d'autres *pramāṇas* que le *pratyakṣa* et l'*anumāna*, à savoir le *śabda* (?). — Voir ci-dessous 69. 1.

2) གང་རྒྱལ་ལ་ སྒོ་སྒྲིལ་པར་ བརྟགས་པ་ལྟར་

3) Mss. *sa, sva*, n'est pas traduit dans la version tibétaine et peut être écarté (cp. *śira-up*^o). — Tib. = *api ca śarira-upādāna-viśeṣaṇa[sya] laukikakarya-
rahārangabhūta-avicāra-prasiddha[sya] upādātr-ṣilāputraka[sya], śira-upādāna-
[sya] upādātr-rāhoḥ ca pudgala-ādi-prajñapti-vaḥ sadbhavaṇ nidarṣanam etad
ayuktaṁ.*

4) Mss. *avicāraprasiddhasyāsud*^o. — Tib. མ་བརྟགས་ན་གྱུ་པ་ལ་ ..... ཡོད་
པའི་ལྟར་

5) *vicāra* = རྒྱལ་པར་རྟོན་པ་

6) Voir Chapitre XVIII.

7) བཞུས་པ་འཇམ་གྱིས་ = *apekṣāmātreṇa*.

⁽¹⁾पत्त्या न विपुष्येत । [Tib. 26a] तदेव तत्त्वमेव स्यान्न संवृतिः ⁽²⁾॥ न चोपपत्त्या विचार्यमा
णानां शिलापुत्रकादीनामेवासंभवः । किं तर्हि वक्ष्यमाणया युक्त्या रूपवेदनादीनामपि
नास्ति संभव इति तेषामपि संवृत्या शिलापुत्रकादि⁽³⁾वच्च[ास्ति]त्वमास्थेयं स्यात् । न चैत
देवमित्यसदेतत् ⁽⁴⁾॥

5 घथ स्यात् । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया ⁽⁵⁾ । नैव हि वयं सर्वप्रमाणाप्रमेयव्यवहारं सत्य-
मित्याचक्ष्महे । किं तु लोकप्रसिद्धिरेषामुना न्यायेन व्यवस्थाप्यत इति ।

उच्यते । वयमप्येवं ब्रूमः । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया लौकिकव्यवहारे⁽⁶⁾वतारिकया ।
तिष्ठतु तावदेषा विपर्ययमात्रासादितात्मभावसत्ताका संवृतिर्मुमुक्षूणां मोक्षावाक्यकुशल-

1) *upapatti* = འབྲས་པོ་ = *yukti*.

2) འདི་ན་ ཁོ་ཉིད་ཀྱི་ འཇུག་གི་ གྲུ་ཚྭ་ལྟ་ མེ་འཇུག་པོ་

3) Mss. °putraka ivastitvam āstheyam — Tib. དེ་དག་གྱུར་ མཆོག་གྱུ་ལ་ སྟགས་
པ་པའི་ན་ གྲུ་ཚྭ་ལྟ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་བླངས་པར་འཇུག་པོ་ ।

4) La version tibétaine ajoute: བརྟན་ནས་ བརྟགས་པར་ རུམ་པར་བཞག་པ་
འདི་ཡང་ དབྱུ་མ་ལ་འབྲུག་པ་ལས་ རུས་པར་ བརྟན་པས་ དེ་ཉིད་ལས་ ཡོངས་སུ་བཅོལ་
བར་བྱའོ། = *etad apy upādāyaprajñaptirvayavasthūnaṃ vistarēṇa Madhyamakāva-*
tare nirdiṣṭam (བཟློན་པ་?) *iti tata eva paryavaseyam*.

5) = འདི་མོ་ར་དབྱེད་པོ་. Sur les formations en *-ikā* (*varāṅikā*, *jāgarikā*,
ḡhatikā, *omukhikā*), voir Bodhic. t. 373. 22 et ad VII. 54: Çikṣās. 52. 18, 191. 6,
267. 15, 269. 2; Div. 330. 2. Cp. Mhv. I. 522, II. 498

6) Mss. *sarvata apramāṇa*°. — Tib. ཚད་མ་ རྒྱུ་ གཞལ་བྱའི་ བ་སྟན་ བམས་
ཅན་ བདེན་པ་ ཡིན་ནོ་...

7) Mss. *prasiddhīr eṣā, eva*. Tib. རེས་ཏུ་སྟགས་པ་ འདི་

8) N'est signalé (P. W.) que dans le composé *raṅga*°.

9) Mss. *mokṣogahakā*, °*vāhaka* (འཕྲོད་པར་བྱེད་པ་).

मूलोपपत्तेस्तुर्थावन्न तत्त्वाधिगम इति । भवांस्त्वेतां संवृत्तिः [20a] परमार्थसत्यविभागदुर्वि-
 द्वाधर्मुद्धतया वा चिदुपपत्तिमवतार्यान्यायतो नाशयति । सोऽहं संवृत्तिसत्यव्यवस्थावि-
 चक्षणालौकिक एव पक्षे स्थित्वा संवृत्येकदेशनिराकरणोपक्षिप्तोपपत्त्यन्तरात्तन्मूपपत्त्य-
 क्षरेण विनिवर्तयन् लोके^[1] वृद्ध इव लोकाचारात्परिधृश्यमानं भवत्तमेव निवर्तयामि न तु
 संवृत्तिं ॥ तस्माद्यदि लौकिको व्यवहारस्तदावश्यं [Tib. 26b] लक्षणवल्लक्ष्येणापि 5
 नावतव्यं । ततश्च स एव दोषः । अथ परमार्थस्तदा लक्ष्यभावाल्लक्षणद्वयमपि नास्तीति
 कृतः प्रमाणद्वयं ॥

अथ शब्दानामेवं क्रियाकारकसंबन्धपूर्विका व्युत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । तदिदमति-
 कष्टं । तैरेव क्रियाकारकसंबन्धप्रवृत्तैः शब्दैर्भवान् व्यवहरति शब्दार्थं क्रियाकरणादिकं⁽²⁾
 न नेच्छतीति । ग्रहो वर्तच्छामात्रप्रतिबद्धप्रवृत्तितो भवतः ॥ 10

यदा चेवं प्रमेयद्वयमव्यवस्थितं⁽³⁾ तदा [स्व]सामान्यलक्षण[1]विषयत्वेनागमादीनां
 प्रमाणात्तरत्वं⁽⁴⁾ ॥

किं च घटः प्रत्यय इत्येवमादिकस्य लौकिकव्यवहारस्यासंयत्ताद[न]ार्थव्यव-
 हाराभ्युपगमाच्चाव्यापिता⁽⁵⁾ लक्षणस्येति न युक्तमेतत् ।

1) Tib. -- *upapattiyantaram upa°*

2) Tib. = *kriyakarakadyabdarthum* -- *karaka* -- ཀྱི་ལ་པ་པ་

3--3) རྟེན་མེད་ ལུང་ལ་སྒྲུབ་པ་ རང་ རྟེན་ སྟེན་མེད་ཀྱི་ལྷུ་ལ་ཕྱོག་མ་
 ལྷུ་ལ་ཀྱི་ལྷུ་ སྟེན་མེད་ ལྷུ་ལ་ གནས་ཀྱི་ མ་ཡིན་པ་ མ་ཡིན་ནོ། = ... *na pra-*
manantaravabhāvaḥ.

4) ...*asamgrahād*, voir ci-dessous 71. 3. -- *anārya* = འཕྲགས་པ་ མ་ ཡིན་
 མེད་

5) མ་ལུང་ལ་ཀྱི་ལྷུ་ འཇུག་ནོ། རྟེན་མེད་ ཀྱི་ལྷུ་ མེ་ཤེས་སོ་ -- *iti* = *tataḥ*
 == *des-na*.

यथ स्यात् 'घटोपादाननीलादयः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यत्वात् । ततश्च यथैव कारणे कार्योपचारं कृत्वा बुद्धानां सुख उत्पाद इति व्यपदिश्यते । एवं प्रत्यक्षनीलादिनिमित्तकोऽपि घटः कार्ये कारणोपचारं कृत्वा प्रत्यक्ष इति व्यपदिश्यते ॥ नैवंविधे विषय उपचारो युक्तः । उत्पादो हि लोके सुखव्यतिरेकेणोपलब्धः । स च संस्कृतलक्षणस्त्व[20b]भावत्वादनैकदुष्कारशतकेतुत्वादसुख एव । स सुख [Tib. 27a] इति व्यपदिश्यमानोऽसंबद्ध एवेत्येवंविषये युक्त उपचारः । घटः प्रत्यक्ष इत्यत्र तु न हि घटो नाम कश्चिद्व्योऽप्रत्यक्षः पृथगुपलब्धो यस्योपचारात्प्रत्यक्षत्वं स्यात् ॥

नीलादिव्यतिरिक्तस्य घटस्याभावादौपचारिकं प्रत्यक्षत्वमिति चेत् । एवमपि सुतरामुपचारो न युक्त उपचर्यमाणस्याश्रयस्याभावात् । न हि खरविषाणेतैर्ह्यमुपचर्यते ।
 10 अपि च । लोकव्यवहाराद्भूतो घटो यदि नीलादिव्यतिरिक्तो नास्तीति क्त्वा तस्योपचारिकं प्रत्यक्षत्वं परिकल्प्यते । नन्वेवं सति पृथिव्यादिव्यतिरेकेण नीलादिकमपि नास्तीति नीलादेरस्योपचारिकं प्रत्यक्षत्वं कल्प्यतां । यद्योक्तं⁽⁷⁾ ।

1) M. Vynt. 245. 571—572.

2) Mss. *utpadaṅga*. — Tib. སངས་ཀྱིས་རྒྱལ་བ་དེ་འབྱུང་བ་བདེ་ལེས་ —

Exemple classique. Visuddhim. XVII (Warren, Buddhism, 194): Karma is called existence because it causes existence, just as the birth of a Buddha is called happy because it results in happiness. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241a 2, *samgatau samnīpate samavaye kāraṇe karyopacārah, sparṇa iti; yathā sukho buddhānam utpada iti*. — L'absence de *buddhotpāda* est un *akṣaṇa* (Dh.-s. LXXXIV) par excellence. *buddhotpāda 'tidurtabhaḥ* (Bodhic. p. 10. s). — Les applications du mot *sukha*, Atthasal. § 99 et 301.

3) Voir Chapitre VII.

4) དེ་ལ་བདེ་བ་ལེས་ = *tasmin sukhāṃ iti = sa sukhā iti*.

5) M. Vynt. 245. 683. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 339a 7: *upacāre bhava aupacārikah*.

6) Mss. *taicakṣu, taicatram* — Tib. རྩལ་རྩལ་པོ་

7) = Catuḥcātaka, d'Āryadeva, XIV. 14 (Muséon, 1900, p. 240); cité dans le comm. du *Madhyamakāvat*. 344b 5.

रूपादिव्यतिरेकेण यथा कुम्भो न विद्यते ।

वायादिव्यतिरेकेण तथा रूपं न विद्यते ॥ इति ।

तस्मादेवमादिकस्य लोकव्यवहारस्य लक्षणनामप्ररूपादिव्यापितैव लक्षणस्येति ।

तत्रविद्वेत्तया हि⁽¹⁾ प्रत्यक्षत्वं घटादीनां नीलादीनां च नेष्यते⁽¹⁾ लोकसंवृत्या लभ्युपगत-
व्यमेव प्रत्यक्षत्वं घटादीनां ॥ यथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

5

सर्व एव घटो ऽदृष्टो रूपे दृष्टे हि नायते ।

ब्रूयात् कस्तन्नचिन्नाम घटः प्रत्यक्ष इत्यपि⁽³⁾ ॥

एतेनैव विचारेण सुगन्धि मधुरे मृड ।

प्रतिषेधयितव्यानि सर्वाण्युत्तमबुद्धिना [Tib. 27 b] ॥ इति ॥

अपि चापरोक्षार्थवाचिवात्प्रत्यक्षशब्दस्य साक्षादभिमुखो ऽर्थः प्रत्यक्षः¹ प्रतिगत- 10
मतमस्मिन्निति कृत्वा घटनीलादीनामपरोक्षाणां प्रत्यक्षत्वं सिद्धं भवति⁽⁴⁾ । तत्परिच्छेद-

1) Ce demi-śloka (?) est traduit en prose dans le Tib. — Voir Nyāyavart. 52. 15 sqq. la discussion de la définition du *pratyakṣa* donnée par Vasubandhu, *Vasubandhuva pratyakṣalokasya* (a). Nyāyav. tatp. 154. 21, 352. 13, 100. 13 *yadi gasya vyapadiṣyate jñānam tat pratyakṣam, tato ghaṭa ity api jñānam pratyakṣam prasajyeta. tad api ghaṭasya vyapadiṣyate, na tu tato ghaṭād bhavati: tasya vicārasahatayā paramarthasattvābhāvena, sampratisato vijñānam prati karanautrābhāvat.* (b) — Voir infra, p. 74, n. 6. — Le seul *kalpanāpōdha* (*nirvikalaka*), essentiellement innommable (*abhihāpasamargūyogya*), est *pratyakṣa*.

(a) = *tato 'rthād vijñānam pratyakṣam.* (b) Le *ghaṭa* ne supporte pas l'examen (*vicāra-asaba*, voir p. 67 l. 7); il n'existe que dans la *lokaprasiddhi* (voir p. 74 n. 1), c'est à dire *avicāratat*. — Le *sampratisat*, le simultané, ne peut être *viśaya* de la connaissance, car le simultané n'est pas *karana*; et en vertu du principe *nākaraṇam viśayah* (Bodhic. p. IX. 22).

2) Chapitre XIII. 1. 2. — Voir Wassilicff, 332 (364) sous § 8.

3) Mss. *ghaṭo dṛṣṭo . . . brūyāt ka ta sya cin nūma (tat kasya cin) . . .*
ghaṭo ' pratyakṣa ity api. — ཀ་ཟུགས་མཐོང་ཏེ་དྲ་སྤྱོད་ཀྱི་མཐོང་པ་ལྟར་
མཐོང་མེད་ལྟར་ གཤམ་པ་ མཐོང་སྤྱོད་ཀྱི་མཐོང་པ་ལྟར་ རེ་ཉིད་རིགས་པ་ ལྟ་ཞིག་ ལྟོ ॥

4) Voir diverses explications étymologiques dans Nyāyakośa, notamment Praśastapāḍabh. 186. 12 (*akṣam akṣam pratityotpadyate*); Nyāyavart. 30. 4

क[११^a]स्य ज्ञानस्य तृणतुषामिवत्प्रत्ययकारणत्वात् प्रत्ययत्वं व्यपदिश्यते ॥ यस्त्वन्तगतं प्रति वर्तत इति प्रत्ययशब्दं व्युत्पादयति तस्य ज्ञानस्येन्द्रियाविषयत्वाद् विषयविषय-
त्वाच्च न युक्ता व्युत्पत्तिः । प्रतिविषयं तु स्यात् प्रत्यर्थमिति वा ॥

अथ स्यात् । यथोभयाधीनायामपि विज्ञानप्रवृत्तावाश्रयस्य षट्सन्दतानुविधानादि-
ज्ञानानां तद्विकारविकारिवादाश्रयेणैव व्यपदेशो भवति । चतुर्विज्ञानमिति । एवं य-
व्यर्थमर्थं प्रति वर्तते । तथाप्यन्तगतमाश्रित्य वर्तमानं विज्ञानमाश्रयेण व्यपदेशात् प्रत्य-
यमिति भविष्यति । दृष्टो ह्यसाधारणेन व्यपदेशो भेदो यत्राङ्कुर इति ॥

नैतत्पूर्वेण तुल्यं । तत्र किं विषयेण विज्ञाने व्यपदिश्यमाने ह्यविज्ञानमित्येवमा-
दिना विज्ञानषट्स्य भेदो नोपदर्शितः स्यात् । मनोविज्ञानस्य चतुरादिविज्ञानैः सैकैक-

(*akṣasnyākṣasya prati viśayaṃ vṛttih pratyakṣam . . ; pratigatam akṣam pratyakṣam*); Nyāyav. tātp. 64. 26; 65. 6. 12. Comp. Nyāyabinduṭ. 7. 15 *pratigatam āgritam akṣam . . ; akṣāgritavṛttim ca vyutpattinimittam cābduṣya, na tu pravṛtti-nimittam: anena tv . . . arthasākṣātkaritvam laksyate. — akṣa — organe des sens, voir Index du Harṣacarita (dans J. R. A. S. 1899 p. 507).*

1) Cp. *tiṇaggi, thusaggi*, Majjh. N. I. 259. 28. 30.

2) 'मे'ष'स' 'ने' 'र'स'स'रे' 'यु'व'र'स' 'म'प'ने'स'रे'स'रे' 'र'स' । 'यु'व'स' 'यु'व'र'स' 'यु'व'स'रे'स'रे' = Le jñāna n'a pas pour viśaya les sens, mais bien les viśayas.

3) 'यु'व'स'स'स'स'स' 'ने' 'र'स'स'स'स' 'ने' 'म' 'ने'स'रे' . . . *na syāt . . .* La négation est difficile à expliquer.

4) *paṭu* = 'प'स'प'स'. — *manda* = 'म'ने'स'.

5) Comp. Nyāyavārt. tātp. 74. 16: *yathā cakṣuṣā indriyatvena jñānam vyapadīḥyate cakṣuṣam iti. . . ; evaṃ yathā rūpeṇārthena vyapadīḥyate jñānam rūpajñānam iti . . .*

6) Mss. *ācāryasya*. — Tib. 'འགྲུ་ལྟེན་'.

7) Nyāyavārt. 34. 16 *ṛtvādīkāraṇasamnidhānāt prādurbhavann aikūro na ṛtvādībhīr vyapadīḥyate, 'pi tv asādhāranena bijena rūpādīḥyate yavānikura iti . . . .*

8) Mss. *ṣaṭkāśya*.

व्युत्पत्तिराश्रीयत इति चेत् ' उच्यते । अस्त्यपं प्रत्ययशब्दो लोके प्रसिद्धः । स तु यथा लोके तथास्माभिरुच्यत एव । यथास्थितलौकिकपदार्थतिरस्कारेण तु तद्व्युत्पादे क्रियमाणे प्रसिद्धशब्दतिरस्कारः प्रसिद्धः⁽¹⁾ स्यात् । ततश्च प्रत्ययतमित्येवं [न] स्यात् । एकस्य च चतुर्विज्ञानस्यैकेन्द्रियतणाश्रयस्य प्रत्ययतत्वं न स्याद्विपक्षार्थभावात् । एकैकस्य च प्रत्ययतत्वाभावे बहूनामपि न स्यात् ॥

5

कल्पनापोढस्यैव च ज्ञानस्य प्रत्ययतत्वाभ्युपगमात् । तेन च [Tib. 28b] लोकस्य संव्यवहारभावात् । लौकिकस्य च प्रमाणप्रमेय(व्यवहार)⁽⁵⁾स्य व्याख्यातुमिष्टत्वात् । व्यर्थं च प्रत्ययतत्वाप्रमाणकल्पना संग्रह्यते ॥ चतुर्विज्ञानसमाज्ञो नोत्तं ज्ञानाति नो तु नोलमिति चामस्य प्रत्ययतत्वाभिधानार्थस्याप्रस्तुतत्वात् । पञ्चा-

1) *prasiddha* omis dans le Tib. — *lokaprasiddhi* = weltliche Annahme, welche als Ausdruck zugelassen wird, obgleich sie keine Genauigkeit in sich enthält (Wass. 332 = 364. 1).

2) Mss. *pratyartham ity evam syat*. — Tib. རེ་འདྲི་བ་ལ་མཐོང་གི་སྒྲུབ་ ཞེས་བྲུག་

རེ་ལྟར་མེ་ འགྱུར་རྒྱུ་ ।

3) Voir *Nyāyabindu* 12. 21 sqq.

4) འཛིན་གྱིན་པའི་ བློ་སྒྲུབ་ཀྱི་པ་ མཐོང་པའི་བྱིན་. — *lokavyavahara* = weltliche Bedingung (Wass. 332 = 364. 3).

5) བློ་སྒྲུབ་.

6) Mss. *iti cāgamasya*. — La lecture peut à peine être correcte, car *iti* fait partie de *Paṅama*. — Tib. མེག་གི་ རྒྱུ་མ་པར་ཤེས་པ་ རྟེན་ ལྟན་པས་ རྟེན་པོ་ ཤེས་ཀྱི་ རྟེན་པོ་ རྒྱུ་མ་ རྟེ་ མ་ ཡིན་ན་ ཞེས་བྲུག་པའི་ ལུང་ཡང་... = ... *nālam iti* (sālam-du) *ity āgamasya*.

Cet āgama est cité d'après l'Abhidharma dans *Nyāyabindupūrvapak-śaśamkṣepa* (Tand. Mdo CXI, fol. 108b) avec la variante རྟེན་པོ་འདྲི་ རྒྱུ་མ་ རྟེ་. Suit un autre fragment རེ་ཞེ་ལ་ རེ་ཞེ་ལ་ ཤེས་ཀྱི་ རེ་ཞེ་ལ་ མེས་སྒྲུ་ འདྲུ་ཤེས་པ་ མ་ ཡིན་ན་ -- arthe 'rtham jānāti na tr arthe dharmaṁ samjānāti, et un commentaire: *nālam*

नामिन्द्रियविज्ञानानां जडत्वप्रतिपादकत्वाच्च । नागमादपि कल्पनापोढस्यैव विज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षत्वमिति न युक्तमेतत् । तस्माल्लोके यदि लक्ष्यं यदि वा स्वलक्षणं⁽¹⁾ सा-
मान्यलक्षणं वा सर्वमेव सात्ताडुपलभ्यमानत्वादपरोक्षं । अतः प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्यते त-
द्विषयेण⁽²⁾ ज्ञानेन सह । द्विचन्द्रादीनां तैमिरिकज्ञानापेक्षयाऽप्रत्यक्षत्वं⁽³⁾ । तैमिरिकाशपे-
क्षया तु प्रत्यक्षत्वमेव ॥

5

परोक्षविषयं तु ज्ञा[22a]नं साध्याव्यभिचारिलिङ्गोत्पन्नमनुमानं । सात्तादतोन्द्रिया-
द्यविदामाप्तानां यद्वचनं स ग्राह्यः । सादृश्यादननुभूतार्थाधिगम उपमानं गौरिव गवय इति
यथा ।⁽⁴⁾

तेद्वं प्रमाणचतुष्टयाल्लोकस्यार्थाधिगमो व्यवस्थाप्यते ॥

तानि च परस्परपेक्षया सिध्यन्ति । सत्त्वं प्रमाणेषु प्रमेयार्थाः । सत्त्वं प्रमेयैर्ष्वेषु¹⁰
प्रमाणानि [Tib. 29a] । नो तु खलु स्वभाविकी प्रमाणप्रमेययोः सिद्धिरिति तस्माल्लौ-
किकमेवास्तु यथादृष्टमित्यलं प्रसङ्गेन । प्रस्तुतमेव व्याख्यास्यामः । लौकिक एव दर्शने
स्थित्वा बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना ॥

*janati, arthe 'rthan janati ity etābhyām drabhyām aviparītarīṣayapratipāda-
nad 'abhirāntam' ity [pratyakṣam] ucyate. na tu nīlam itī, na dharmam samjā-
nati ity etābhyām dvābhyām abhilāpasamsr̥gārthagrahaṇapratīṣedhāt 'kalpana-
podham' ity ucyate. (Voir Nyāyabindu, p. 10.) — A bhūdh. k. v. (Soc. As.)
21a 5. manorijānena nīlam vijānātīty abhidheyam vijānātīty arthah; nīlam itī
ca vijānātīty asyarthasyedam nāmeti vijānātī. — nīlam janati = arthamātrajñā-
nam, nīlam itī jñātī = arthaviśeṣajñānam. Voir ci-dessus p. 65 n. 3 et p. 71
n. 1 — Kathav. XI. 6, l'expression cakṣurvijñānasamavīji = °samavāgata
Mh.v., Index et I. 396.*

Notre auteur nie que cet *agama* établisse le *pratyakṣatva* du seul *kalpanā-
podha*.

7) *aprasutātātāt* = སྐྱུ་བ་མ་ཀྱིན་པའི་ཤེར་རྟེན་

1) Mss. *yudi vā lakṣaṇam svasāmānyalakṣaṇam vā*.

2) དེའི་ ཡུལ་ཅན་གྱི་.

3) *tāmirikajñāna*, a°, Bodhic. t. 246. 2. — Voir ci-dessus p. 30, n. 2.

4) Comparer les définitions classiques. — M. Vynt. 199. 5. 6.

तत्र निर्वर्तको हेतुरिति लक्षणात्¹ यो हि यस्य निर्वर्तको बीजभावेनावस्थितः स
 तस्य हेतुप्रत्ययः । उत्पद्यमानो धर्मो येनालम्बनेनोत्पद्यते स तस्यालम्बनप्रत्ययः । का-
 रणस्या[न]तिरोधः कार्यस्योत्पत्तिप्रत्ययः² । तद्यथा बीजस्या[न]तिरोधोऽङ्कुर-
 स्योत्पादप्रत्ययः⁽¹⁾ । यस्मिन् सति पद्भवति तत्तस्याधिपतेरिति त एते चत्वारः प्रत्य-
 याः ॥ ये चान्ये पुरोज्ञातसकृन्नातपश्चाज्ज्ञातादयस्त एतेष्वेवात्तर्भूताः । ईश्वरादयस्तु प्रत्यया ६
 एव न संभवतीति । घत ए[22b]वावधारयति । प्रत्ययो नास्ति पञ्चम इति ॥ तस्मादेभ्यः
 परभूतेभ्यो [Tib. 29b] भावानामुत्पत्तिरस्ति परत उत्पत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते 'नैव हि भावानां परभूतेभ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पत्तिरिति । यस्मात्'

*nam nimmittam lūḡam upaṇṣad itī paryāyīh. -- Mais 473a 4 hetur āsannah
 pratyayaḥ, viprakṛṣṭas tu pratyaya evajanako hetuḥ, pratyayas tv ālambana-
 nam (?) ity apare; paryayaiv etāv ity aparī. -- 156b 9 devindhā hi pratyaya
 janakaḥ cājanakāḥ ca, alambanapratyayaḥ cājanaka alambanamatratvāt. . . hetur
 apa janakaḥ cājanakaḥ ca. — Nettipakaraṇa III. A § 15.*

Voir M Vyat § 115 (*hetu, samanantara, alambana, adhipati*). — Laṅ-
 kavatūra (B. T. S.) 85 17 explication du sextuple *hetu bhaviṣyaddhetuḥ...
 hetukīṭyaḥ karoti... sambandhaḥhetuḥ... alambanākṛtyaḥ karoti... lakṣaṇa-
 hetuḥ... anantarakīṭyaḥ... kāraṇahetuḥ... adhipatyadhipanākṛtyaḥ karoti...
 alambanātmīparat; vyāñjanahetuḥ... upekṣāhetuḥ... — 86. 14 hetvalambana-
 samanantaradhipatipratyayādibhūh... kramavṛtīyā notpadyante, ...yugapad vā
 notpadyante. — 87. 3 na hy atrotpadyate kim cit pratyayair na nirudhyate —
 Visuddhimagga (Warren, J. P. T. S. 1893) p. 109 quatre *pratyayas* (des Kam-
 mathānas): *kamma, citta, ākāra, utu*; p. 138, liste de vingt-quatre *pratyayas* de
 Pāṇḍitī, dont les quatre premiers: *hetu, ārammaṇa, adhipati, anantara*; le
 cinquième. *samanantara*. — Kathāv. XV. 1 2.*

Voir Mrs Rhys Davids, Dh Saṅgaṇi p. 274 *hetu-hetu, pratyaya°, ut-
 tana°, sūdhāraṇa°*.

Les quatre *pratyayas* de la connaissance, Sarvadarg. s. 20. 2 (traduction
 Muscōn, note 122). Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 13a 10 *caturbhīr eva hi
 pratyayair hetusamanantaralambanādhipatipratyayaṇṇ cīlaccattā utpadyamanā
 notpadyante. teṣaṃ anyataravaikalāye 'py anutpattēh samanantarapratyayavai-
 tatyaḥ ity apare...*

1) Voir Nyāyas. IV. 1. 14.

2) Respectivement Nos 10, 6 et 11 de la liste du Visuddhimagga
 p. 109.

न हि स्व[भावो] भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते ।

अविद्यमाने स्वभावे परभावो न विद्यते⁽¹⁾ ॥ इति । ३

यदि किं क्त्वादिषु परभूतेषु प्रत्ययेषु समस्तेषु व्यस्तेषु व्यस्तसमस्तेषु क्तुप्रत्यय-
यसामध्या^(२) अन्यत्र वा क्वा चिद्भावानां कार्याणामुत्पादात्पूर्वं सत्त्वं स्यात् । स्यात्तेभ्य उ-
त्पादः । न चैवं षडुत्पादात्पूर्वं^(३) संभवः स्यात् । यदि स्याद्भ्रूते चोत्पादवैयर्थ्यं च स्यात् ।
तस्मान्न चास्ति भावानां प्रत्ययादिषु स्वभावः । अविद्यमाने च स्वभावे नास्ति परभावः ।
भवनं भाव उत्पादः । परेभ्य उत्पादः परभावः । स न विद्यते । तस्मादप्युक्तमेतत्
परभूतेभ्यो^(४) भावानामुत्पत्तिरिति ॥

10 स्ति स्वभावो निर्देतुकावप्रसङ्गात् ।

तत्किमपेक्षं परत्वं प्रत्ययादीनां । विद्यमानयोरेव हि मैत्रोपद्राक्कपोः परस्पर-
पेक्षं परत्वं । न चैवं बीजाङ्कुरयोर्भाग्यस्य । तस्मादविद्यमाने [Tib. 30a] स्वभावे कार्याणां
परभावः परत्वं बीजादीनां नास्तीति परव्यपदेशाभावादेव न परत उत्पाद इति । तस्मा-
दागमाभिप्रायानभिज्ञैव परस्य । न हि तथागता युक्तिविरुद्धं वाक्यमुदाहरन्ति । घ्राग-
15 मस्य चाभिप्रायः प्रगेवोपवर्णितः ॥

1) རྩོམ་པོ་རྩོམས་ཀྱི་རང་བཞིན་ནི། རྩོད་ལ་སྟགས་ལ་ཡོད་མེད། བདག་གི་
 རྩོམ་པོ་ཡོད་མེད་ན། གཤམ་རྩོམ་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ནོ། — Voir ci-dessus 36. 5 —
 Comp. Gksas. 358. 2 *ātmavaj na svatah siddham kun apeksya paro bhavet?* —
 La notion du *paratra* est discutée Chap. XV.

2) Mss. *samagryām* Tib. རྒྱལ་པོ་ལྔ་ལྔ་ གཞུང་ལྔ་ལྔ་ལྔ་ལྔ་ལྔ་

3) *sambhavaḥ syāt* = ཡོད་པར་འགྱུར་བ་

4) = གཞན་དུ་གྲ་བ་དག་ལས།

5) *upagrahaka* (ྱུ་ཀྱུ་མཁུ་མཁུ་) semble nouveau.

तदेवं प्रत्ययेभ्य उत्पादवादिनि प्रतिषिद्धे । क्रियात उत्पादवादी मन्यते । न चतू-
त्रया[23a]दयः प्रत्ययाः साक्षाद्विज्ञानं जनयन्ति । विज्ञानजनिक्रियानिष्पादकत्वात् प्रत्यया
उच्यन्ते⁽¹⁾ । सा च⁽²⁾ क्रिया विज्ञानं जनयति । तस्मात् प्रत्ययवती विज्ञानजनिक्रिया विज्ञान-
जनिका⁽³⁾ न प्रत्ययाः । यथा परिक्रिया⁽⁴⁾ घृदन्स्येति ॥

उच्यते ।

5

क्रिया न प्रत्ययवती⁽⁵⁾

यदि क्रिया का चित्स्यात्सा चतुरादिभिः प्रत्ययैः प्रत्ययवती विज्ञानं जनयेत् । न
तस्ति । कथं कृत्वा । इह क्रियेयमिष्यमाणा ज्ञाते वा विज्ञान इष्यते अज्ञाते वा ज्ञाय-
माने वा । तत्र ज्ञाते न युक्ता । क्रिया हि भावनिष्पादका । भावशेननिष्पन्नः किमस्य
क्रियया ।

10

ज्ञातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तं ।

इत्यादिना च मध्यमकावतारे प्रतिपादितमेतत्⁽⁶⁾ ॥ अज्ञातेऽपि न युक्ता ।

कर्त्रा विना जनिरियं [Tib. 30b] न च युक्तद्वया ।

1) Voir ci-dessus p. 77 n. 7 l. 2.

2) Mss. *bhāvakriyā*. — Tib. ལུ་ས་ རེ་ས་ གུང་ལྷོ་

3) Mss. *janikāmapra*°. — Tib. རྩོད་པར་ཤེད་པ་ ཡིན་ཀྱི་ རྩོད་དཀ་ རེ་ མ་
ཡིན་ཏེ།

4) འབྲས་ཆུ་ཉི་ འཆེད་པའི་ ལུ་ས་ — *hbras-chan* = rice-wine, rice-beer
(Jäschke), mais = gekochter Reis (Schmidt) = riz cuit à l'eau (Desgodins).
htshed-pa ou *htshod-pa* = to cook in boiling water. — *parikriyā* = *pākakriyā*
(C'est la cuisson qui fait le riz cuit, et non pas les *pratyayas* de la cuisson :
feu, eau etc.

5) Premier pāda du quatrième sūtra.

6) Voir ci-dessus 13. s. — Comp. *Prajñāp.*, citée *Āikṣāś.* 262 12 *nāham
utpannasya dharmasyotpattim icchāmi na cānutpannasya.*

इत्यादिवचनात्⁽¹⁾ ॥ ज्ञायमानेऽपि भावे क्रिया न संभवति । ज्ञाताज्ञातव्यतिरेकेण ज्ञायमानभावात् । यथोक्तं ।

ज्ञायमानार्थज्ञातत्वाज्ञायमानो न ज्ञायते ।

अथ वा ज्ञायमानत्वं सर्वस्यैव प्रसज्यते ॥ इति⁽²⁾ ॥

5 पतञ्जलौ त्रिषु कालेषु जनक्रियाया असेभवस्तस्मान्नास्ति सा ॥ अत एवाह ।
क्रिया न प्रत्ययवती । इति ।

विशेषणं नास्तीति विना विशेष्यं ।

इत्यादिना प्रतिपादितमेतन्मध्यमकावतरं⁽³⁾ । न हि बन्ध्यादुत्रो गमिनित्युच्यते ॥ यद्येव-
मप्रत्ययवती तर्हि भविष्यतीति । एतदप्युक्तमित्याह ।

10 नाप्रत्ययवती क्रिया ।⁽⁴⁾

यदा प्रत्ययवती नास्ति तदा कथमप्रत्ययवती निर्हेतुका स्यात् । न हि तत्तुमयः
पटो न युक्त इति विरामयोऽभ्युपगम्यते । तस्मात् क्रिया न [23b] भावजनिका ॥

अत्राह । यद्येवं क्रियाया असेभवः । प्रत्ययास्तर्हि जनका भविष्यन्ति भावाना-
मिति । उच्यते ।

15 प्रत्यया नाक्रियावतः ।⁽⁶⁾

यदा क्रिया नास्ति तदा क्रियारहिता अक्रियावतो निर्हेतुकाः प्रत्ययाः कथं ज-
नकाः ॥ अथ क्रियावत एव जनका इति । उच्यते ।

1) Madhyamakāvatāra VI. 19 (Muséon, 1900, p. 232). La stance est citée tout entière ci-dessous Chap. XXVI. 1 (fol. 172b).

2) Stance non identifiée.

3) VI. 57. — Mss. *viṣeṣaṇaṃ nāstīti vinā viṣeṣaṇam, ... vinā viṣeṣaṇaṃ mīly.*

4) Deuxième pāda du quatrième sūtra.

5) Les Mss. hésitent entre *virāṇa* (Lexx.) et *virāṇa* (*virāṇa*, Sam. N. III. 137. 21) = २५१ = schlechtes, grobes Gras (Schmidt). — Lañkāvatāra

85. 5: ... *ghaṭo mṛtpindū; evaṃ tantubhyaḥ paṇaḥ, virāṇebhyaḥ kaṭaḥ*... (voir ci-dessous).

6) Troisième pāda du sūtra.

क्रियावत्तश्च सत्यतु⁽¹⁾ ॥ ४

नेति प्रकृतेनाभिसंबन्धः । उतशब्दोऽप्यधारेण । तत्र क्रियाया अभाव उक्तः 'कथं क्रियावत्त्वं प्रत्ययानामिति ॥ यथा च [Tib. 31a] विज्ञानजनिक्रियोक्ता ' एवं परिक्रिया-
दयोऽपि भावा उक्ता वेदितव्या इति नास्ति क्रियातोऽपि समुत्पत्तिर्भावानामिति भवत्यु-
त्पादाभिधानमर्थशून्यं ॥

6

यत्राह । किं न एतेन क्रियावत्तः प्रत्यया इत्यादिविचारेण । यस्माच्चनुरादीन्
प्रतीत्य प्रत्ययान् विज्ञानादयो भावा ज्ञाप्यन्ते । तस्माच्चनुरादीनां प्रत्ययत्वं तेभ्यश्चोत्पादो
विज्ञानादीनामिति ॥ एतदप्ययुक्तमित्याह ।

उत्पद्यते प्रतीत्येमानितीमे प्रत्ययाः किल ।

यावन्नोत्पद्यत इमे तावन्नाप्रत्ययाः कथं⁽³⁾ ॥ ५

10

यदि चनुरादीन् प्रत्ययान् प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यत इत्यस्येमे प्रत्यया उच्यन्ते ।
ननु यावत्तद्विज्ञानाख्यं कार्यं नोत्पद्यते तावदिमे चनुरादयः कथं नाप्रत्ययाः । यप्रत्यया
एवैव्यभिप्रायः । न चाप्रत्ययेभ्य उत्पत्तिः सिकताभ्य इव तैलस्य ।

1) गु'स' छे'र'द'ब'र'न' खे'र । छे'र'द'खी'ब'र' गु'स' खे'र । गु'स'खी'ब'र'
छे'र' स' खे'र । गु'स'ब'र' खे'र' खे'र'ने'र' ॥

2) किं'नो'उत्पा'दा' छे'र'ने'र' = (Que nous importe...

3) खे'र'द'ब'र' स'खे'र' छे'र'स' र' । खे'र'द'खी'ब'र' छे'र' छे'र' द'ब'र' खे'र'स' ।
खे'र' छे'र' खे'र'द'खी'ब'र' । खे'र'द'ब'र' छे'र'खे'र' खे'र'स' ॥ Buddhapālita, 185a 1;
Bhāvaviveka, 57a 7; Akutobhaya, 40a, fournit la variante: खे'र'स' खे'र'स'ने'र'
= *gūran notpādayantime*.

Une des formes caractéristiques de ce sophisme, clef de voûte de la dialectique mādhyaṃika, Bodhicaryāṃ. IX. 114: *pitā cen na vinā putrāt, kutaḥ putrasya sambhavaḥ? putrābhāve pitā nāsti, tathāsattvaṃ tayoḥ dvayoḥ*. Voir la *śikṣā*. 345, 20 — Nyāyasūtras II. 1. 41, IV. 1. 39.

अथ मते । पूर्वमप्रत्ययाः सन्तः किं चिद्व्यं प्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययत्वं प्रतिपद्यन्त इति ।
एतद्व्ययुक्तं । यत्तत्प्रत्ययान्तरमप्रत्ययस्य^(१) प्रत्ययत्वेन कल्प्यते । तदपि प्रत्ययत्वे सत्यस्य
प्रत्ययो भवति । तत्राप्येषैव चिन्तेति न युक्तमेतत् ॥^(२)

किं चेद्दे[24a]मे चतुरादयो विज्ञानस्य प्रत्ययाः कल्प्यमानाः सतो वास्य कल्प्ये-
 5 रन्नसतो वा । सर्वथा च न गृह्यत [Tib. 31b] इत्याह ।

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य पुज्यते ।

कस्मादित्याहुः ।

असतः प्रत्ययः कस्य सतश्च प्रत्ययेन किं^(३) ॥ ६

असतो कार्यस्याविद्यमानस्य कथं प्रत्ययः स्यात् । भविष्यता⁽⁴⁾ व्यपदेशो भविष्यतीति
10 चेत् । नैवं ।

भविष्यता चेद्व्यपदेश इष्टः

शक्तिं विना नास्ति किं भावितास्य⁽⁵⁾ ।

इत्यादिनोक्तशेषत्वात् ॥ सतो ऽपि विद्यमानस्य लब्धतन्मनो निष्फलैव प्रत्यय-
कल्पना ॥

1) D'après Tib. *apratyayasya tasya*. — Le nouveau *pratyaya* que l'on suppose pour rendre *pratyaya* cet *apratyaya*. ...

2) Mss. *cintayati na*.. Tib. རྟོག་པར་ = *vicāra, nirūpaṇa*... Voir Apte
s. voc. *cintanā*.

3) མེད་དུ་མ་ ཡོད་པའི་ རྟོན་པ་ ཡང་། རྩོད་ རྟེན་ རྩེད་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། མེད་དུ་
གང་གི་ རྩོད་དུ་ འགྱུར། ཡོད་ན་ རྩོད་ལྱིས་ ཅི་ཞིག་བྱ། Ce sūtra est cité ad VII. 20.
— Buddhapālita 185a 6; Bhāvaviveka 58a 1. — Comparez la stance Sar-
vad. s. 14. 18: *na sataḥ kṛānāpekṣā...*

4) Comp. Abhidh. k. v. (Soc. As) 223a 2: ... *bhāvinyāpi samjñayā* ... *bhaviṣyatyāpi samjñayā nirdeṣaḥ kriyate*...; les expressions *samskṛtam abhisamskaroti*, *odanam pacati* sont données comme exemples.

5) = *Madhyamakāvatāra*, VI. 58 (Stance omise dans l'article cité du Muséon) — *bhāvītā* = भवति. Voir W. K. F. supplément.

एवं समस्तानां प्रत्ययानां कार्योत्पादनात्तामर्थ्येनाप्रत्ययत्वमुद्भाव्य । अतः परं व्य-
स्तानामप्रत्ययत्वं प्रतिपाद्यते ॥

अत्राहुः । यद्यप्येवं प्रत्ययानामसंभवः । तथाप्यस्त्येव लक्षणोपदेशात्प्रत्ययप्रति-
द्विः । तत्र निर्वर्तको हेतुरिति ⁽¹⁾ लक्षणमुच्यते हेतुप्रत्ययस्य । न चाविद्यमानस्य लक्षणो-
पदेशो युक्तो बन्ध्यामुतस्येवेति ॥ उच्यते । स्याद्धेतुप्रत्ययो यदि तस्य लक्षणां स्यात् । य- 5
स्मात्

न सन्नामन्न सदसन्धर्वो निर्वर्तते यदा ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ⁽²⁾ ॥ 6

तत्र निर्वर्तक उत्पादकः । यदि निर्वर्त्यो धर्मो निर्वर्तते तमुत्पादको हेतुत्त्वाद्-
वेत् । न तु निर्वर्तते । सदसदुभयद्वयस्य निर्वर्त्यस्याभावात् ॥ तत्र सन्न निर्वर्तते विद्यमा- 10
नत्वात् । असन्नप्यविद्यमानत्वात् [Tib 32a] । सदसन्नपि परस्परविरुद्धस्यैकार्थस्याभा-
वात् । उभयपक्षाभिक्रिदोषत्वाच्च ॥ यत एवं कार्यस्योत्पत्तिर्नास्ति हेतुप्रत्ययोऽप्यतो
नास्ति । ततश्च यदुक्तं 'लक्षणसंभवाद्विद्यते हेतुप्रत्यय इति' तदेवं सति न युज्यते ॥

⁽³⁾इदानीमात्मन्वनप्रत्ययनिषेधार्थमाहुः ।

1) Akutobhaya ལྷུ་ཁྱེན་ནི་སལྷེན་པའི་རྟོག་གྱིས་སོ = *hetupratyayo janana-
nathan*.

2) གང་ཆེ་ཆོས་ནི་ཡོད་པ་ནང་། མེད་ནང་ཡོད་མེད་མི་གྱུ་པ་། ཇི་ལྟར་
རྟོག་གྱེན་ལྷུ་ནེས་བྱ། དེ་ལྟར་ཡོད་ན་མི་རྟོག་སོ། ། ce qui donne la lecture: *katham
nirvartako hetur ity evam sati na yujyate* — Voir ci-dessous l. 13 — Ce sūtra est
cité ci-dessus p. 31. 8 et ad VII. 20.

3) Voir p. 76 note 7. — Akutobhaya: རྟོག་གྱིས་པའི་ལྷུན་ནི་རྟོག་གྱི་
རྟོག་གྱིས་སོ: *L'ālambanapratyaya* a pour but d'être un point d'appui. — Nan-
jo, Nos 1173. 1174. — Dignāga est l'auteur d'un traité en huit çloka *Alam-
banaparīkṣā* (Tandjour, Mdo XCV) et de sa vṛtti; il y a une ṭikā de Vinī-
tadeva (Dulvalha), Mdo CXII. La doctrine est toute idéaliste: ni les atomes,
ni les composés d'atomes ne peuvent être objet de la connaissance. — Sur la lec-
ture *ālambāṇa* (Pāli *āramāṇa*), voir Mh v. I. 470.

अनालम्बन एवायं सन् धर्मः⁽¹⁾ [24b] उपदिश्यते

अनालम्बने धर्मे कुत आलम्बनं पुनः⁽²⁾ ॥ ८

इह सालम्बनधर्माः कतमे । सर्वचित्तचैता इत्यागमात्⁽³⁾ । चित्तचैता येनालम्बनेनोत्प-
द्यन्ते यथायोगं द्वपादिना स तेषामालम्बनप्रत्ययः ॥ अयं च विद्यमानानां वा परिकल्प्ये-
5 ताविद्यमानानां वा ॥ तत्र विद्यमानानां नार्थस्तदालम्बनप्रत्ययेन । धर्मस्य क्लृप्तपत्त्यर्थमा-
लम्बनं परिकल्प्यते । स चालम्बनात्पूर्वं विद्यमान एवेति । अथैवमनालम्बने धर्मे स्वात्मना
प्रसिद्धे किमस्यालम्बनयोगेन परिकल्पितेन । इत्यालम्बन एवायं सन् विद्यमानो धर्मः
चित्तादिकः केवलं सालम्बन इत्युच्यते भवद्भिः स्वमनीषिकया⁽⁴⁾ । न तस्यालम्बनेन क-
श्चित्संबन्धोऽस्ति ॥ अथाविद्यमानस्यालम्बनं परिकल्प्यते । तदपि न युक्तं ।⁽⁵⁾ अनाल-
10 म्बन [Tib. 32b] एवायमित्यादि⁽⁵⁾ । अविद्यमानस्य हि नास्त्यालम्बनेन योगः ।

1) Mss. *sa dharma, sarvadharmā*.

2) ཡོད་པའི་ ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ ཞེ་ མེད་པ་ ཁྱེད་ཀྱི་ བསྟན་ ཅི་སྟེ་
ཆོས་ ཞེ་ རྟོགས་མེད་པ་ རྟོགས་པ་ཡོད་པར་ ག་ལ་ འགྱུར་ ॥ Lectures confirmées
par l'édition des Kārikās, Mdo XVII. — Akutobhaya རྟོགས་ ཆོས་འདི་ (*san*
n'est pas traduit); Buddhapaṇita ཡོད་པའི་ཆོས་ཞེ་ (*ayam* n'est pas traduit).

3) Je n'ai pas identifié cet āgama, que cite aussi Bhāvaviveka. — Comp. Dh.-sūi 1185. 1508. (States that have a concomitant object of thought = *sāram-
maṇa*). Le N° 1509 de la Dh.-sūi est cité, d'après le *Çāstra* (བསྟན་པ་ཅི་སྟེ་ལས་)
par Bhāvaviveka (fol. 60b). — Akutobhaya (40b 5) = ... *ye dharmā deçitās,*
te 'nālambanaṅkarasāḥ. — Voir Kathāvatthu IX. 3. 5.

4) = Eigenes Gutdunken. (Böhtlingk, q. v.).

5—5) ཆོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ མེད་པར་ ཞེ་ ཡོད་པ་ ཁྱེད་ཀྱི་ བསྟན་ ཅི་སྟེ་
ཞེས་བྱ་བ་ལ་སྟོགས་པ་ལ་ = *anālambana evāyaṁ sann evopaḍiṇyata ityādi*.

⁽¹⁾ अनालम्बन एवायं सन् धर्म उपदिश्यते ।

अत्रादिः सालम्बन इति वाक्यशेषः ⁽¹⁾ ।

अथानालम्बने धर्मे कुत सालम्बने पुनः ।

अथशब्दः प्रश्ने 'कुत इति हेतौ । तेनापमर्थः 'अथैवमनालम्बने धर्मे असत्यविद्यमाने भूयः

कुत सालम्बने । सालम्बनकाभावात्सालम्बनस्याप्यभाव इत्यभिप्रायः ।

5

कथं तर्हि सालम्बनाश्रितचेताः 'सांवृतमेतच्छ्रवणं न पारमार्थिकमित्यदोषः ॥

इदानीं समनन्तरप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानन्तरमतो युक्तं निरुद्धे प्रत्ययश्च कः ॥ १

1—1) ཚེས་ འདི་ རྟེན་གསལ་བ་མེད་པར་ ཞི། ཡིན་པ་ མྱོ་ ལུང་བ་ ཁོ་ན་ ཅིང་
ཀླ་ ཏེ་བར་བསྟན་ཏེ། རྟེན་གསལ་བ་དང་བཅས་པར་ ཞེས་བྱ་བ་ནི་ ཚེས་གཞི་ ལྟག་མེད་
= *dharmo 'yam anūlambanaḥ san bhūta eva bhavadbhir upadiṣyate; sālabana*
iti vākyāṣeṣaḥ.

2) Le mot *ālambanaka* (རྟེན་གསལ་བ་ཕྱེད་པ་) est nouveau.

3) Notre texte ne distingue pas *samanantara* (མཚུངས་པ་དེ་མ་ཐག་པ་)

et *anantara*; voir p. 76 n. 7. — Glose de l'Akutobhaya: དེ་མ་ཐག་པ་འི་ རྟེན་

ནི་ བར་རྟེན་མཚུངས་པའི་ རྟེན་གྱིས་སྟེ = *anantarapratyayo nirantaravārtham.* —

D'après la définition de notre texte, = *kāraṇasyānantaro nirodhaḥ*. Comparer Nyāyabhaṣya IV. 1. 14 ... *na ced bījopamardo 'ukurakāraṇam, anupamarde 'pi bījasyānkurotpattiḥ syād iti*. Réfutation 15 et suiv.). — Kathāv. X. 1 (Aṭṭha-kathā, p. 133): pour éviter le *saṃtativicchedo*, l'interruption de la série des moments intellectuels, les Andhakas répondent affirmativement à la question: Can five skandhas arise when the five already arisen have not ceased? (Ihys Davids, *Schools of Buddhist Belief*).

4) ཚེས་རྟེན་གསལ་ མྱོ་ ལུང་བ་ མ་ ཡིན་ན། འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་ འཕྱུར་རོ། དེ་གྱིར་
དེ་མ་ཐག་ མི་ རྟེན་གསལ། འགག་པ་ ཅན་ རྟེན་ ཡང་ གང་ཞིག་ ཡིན། ॥

པས་ ཅ་ འདི་ འབྱུང་ ཉེས། གུ་པ་ འདི་མི་ བད་མ་ཡིན།

इह यस्मिन् सति यद्वति⁽¹⁾ तत्तस्याधिपतेयमित्यधिपतिप्रत्ययलक्षणं । भावानां च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्स्वभावाभावे कुतस्तद्वदस्मिन्निति कारणत्वेन व्यपदिश्यते । कुतस्तद्वदिदमिति कार्यत्वेन । तस्मान्नास्ति लक्षणतोऽपि प्रत्ययसिद्धिः ॥

घत्राह [Tib. 33b] 'तन्त्रादिभ्यः पठादिकमुपलभ्य पठादेस्तन्त्रादयः प्रत्यया इति [25b] । उच्यते । पठादिफलप्रवृत्तिरेव स्ववृत्तपतो नास्ति 'कुतः प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं से- 5 त्स्यति । यथा च पठादिफलप्रवृत्तिरसती तथा प्रतिपादयन्नाह ।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेष्वस्ति तत्फलं ।

प्रत्ययेभ्यः कथं तच्च भवेन्न प्रत्ययेषु यत् ॥ ११⁽⁴⁾

तत्र व्यस्तेषु तत्तुतुरीवेमतसर्गलाकादिषु प्रत्ययेषु पठो नास्ति 'तत्रानुपलभ्य-मानत्वात् 'कारणबहुलाच्च कार्यबहुत्वप्रसङ्गात् । समुदितेष्वपि तन्त्रादिषु नास्ति पठः । 10 प्रत्येकमवयवेष्वविद्यमानत्वात् 'एकस्य कार्यस्य लक्षण उतपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्फलाभावात् सति प्रत्ययाः स्वभावत इति ॥

घस्यासदपि तन्त्रेभ्यः [प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते ।]

1) Buddhapālita ajoute: *yasminn asati yan na bhavati*.

2) *adhipati* བདག་པོ་, *adhipateyam* བདག་པོ་ཉིད་ (Çikṣūs. 28. 14. 117. 3: a Palicism not hitherto noted in Sanskrit) — Voir p. 76 n. 7. — Akutobhaya བདག་པོ་ཉིད་པའི་ རྒྱུ་ལྔ་མེད་པོ་ = *adhipatipratyayo 'dhikaraṇārtham*.

3) *svarūpato* n'est pas traduit dans le Tib.

4) རྒྱུ་ལྔ་མེད་པོ་ མེད་པོ་ འདུས་པ་ལ། འདུས་པ་ དེ་ནི་མེད་པ་ ཉིད་ རྒྱུ་ལྔ་མེད་པོ་ དེ་ནི་ རྒྱུ་ལྔ་མེད་པོ་ རྒྱུ་ལྔ་མེད་པོ་ རྒྱུ་ལྔ་མེད་པོ་ ॥ Buddhapālita remarque (188a 7) ཉིད་ = ཁོ་ནི་. Soit la lecture *naiva vyasta*°.

5) *svabhāvataḥ* n'est pas traduit dans le Tib.

इत्यभिप्रायः स्यात् ।

[अप्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभि]प्रवर्तते फलं ॥ ⁽¹⁾ १२

अप्रत्ययेष्वपि नास्ति फलमिति । अप्रत्ययेभ्योऽपि वीरणादिभ्यः कस्मान्नाभिप्रवर्तते
पठ इति नास्ति फलप्रवृत्तिः स्वद्वयपतः ॥ ⁽³⁾

5 यत्राह । यद्यन्यत्फलं स्यादन्ये च प्रत्ययास्तदा किं प्रत्ययेषु फलमस्ति नास्ती-
ति स्याच्चिन्ता । नास्ति तु व्यतिरिक्तं फलं । किं तर्हि प्रत्ययमयमेवेति ॥ उच्यते ।

फलं च प्रत्ययमयं प्रत्ययाद्यास्वयमेवमयाः । [Tib. 34a]

फलमस्वयमेवमयो यत्तत्प्रत्ययमयं कथं ॥ ⁽⁵⁾ १३

यदि प्रत्ययमयं प्रत्ययविकारः फलमिति व्यवस्थाप्यते तदपुक्तं । यस्मात्तेऽपि प्र-
10 त्यया अस्वयमेवमया अप्रत्ययस्वभावा इत्यर्थः ॥ तन्नुमयो हि पठ इत्युच्यते ⁽⁶⁾ । स्यात् पठो यदि

1) *Ms. athāsad api tat tebhyaḥ pravartate phalam ity abhiprāyaḥ syāt. apratyayeṣu api...* — D'après notre version tibétaine, le sūtra tout entier doit précéder la phrase *ity abhiprāyaḥ syāt*, laquelle manifestement ne porte que sur les deux premiers pādas.

D'après notre version, l'édition des *Kārikās* (Mdo XVII) et la traduction de *Buddhapālita* (188b 7): ཅི་མྱེ་ འབྲས་བུ་ རེ་ མེད་ གྲང་། རྩོད་ རེ་རྒྱལ་ལས་ རྩོད་ འགྲུར་ན། རྩོད་མེད་ལས་ གྲང་ འབྲས་བུ་ རེ། ཅི་ཡི་ཕྱིར་ ལ་ རྩོད་ མི་འགྲུར་ ॥
L'Akutobhaya (41a 5) et Bhāṣavivēka (62o 5) lisent le premier pāda: ཅི་མྱེ་ རེ་རེ་ མེད་ལས་ གྲང་, sans la répétition du mot *phala*.

2) *vīraṇa* = འཇག་མ་

3) *svarūpataḥ* manque dans Tib.

4) ཅི་ ..... བསམས་བར་གྱུར་ན་

5) འབྲས་བུ་ རྩོད་ཀྱི་ རང་བཞིན་ན། རྩོད་རྣམས་ བདག་གི་ རང་བཞིན་ མིན། བདག་རང་མེད་ལས་ འབྲས་བུ་ གང་། རེ་རེ་ ཇི་ལྟར་ རྩོད་རང་བཞིན་ ॥ Notre traduction lit à tort: *de-ni de-ltar* ... — *rai-bzhin* = *svabhāva*. — L'Akutobhaya, *Buddhapālita* et *Bhāṣavivēka* lisent: *rkyen-las hbyun, rai-las hbyun*.

6) Tib. = *paṭe paṭas tantumaya iti*.

तत्तत्र एव स्वभावसिद्धाः स्युः । ते लेशमया⁽¹⁾ अंशविकारा न स्वभावसिद्धाः । ततश्च तेभ्यो-
ऽस्वयंमये[भ्योऽ]स्वभावेभ्यो यत्फलं पटाख्यं तत्कथं तत्तुमयं भविष्यति ॥ यथोक्तं [26a]⁽²⁾ ।

पटः कारणतः सिद्धः सिद्धं कारणमन्यतः ।

सिद्धिर्यस्य स्वतो नास्ति तदन्यज्जनयेत्कथं ॥ इति⁽³⁾ ।

तस्मान्न प्रत्ययमयं

5

फलं संविद्यते ॥ अत्रत्ययमयं तर्ह्यस्तु ।

नाप्रत्ययमयं फलं ।

संविद्यते⁽⁴⁾ ।

इति तत्तुमयो यदा पटो नास्ति तदा कथं वीरणमयः स्यात्⁽⁵⁾ ॥

अत्राह । मा भूत्फलं । प्रत्ययाप्रत्ययनियमस्तु विद्यते । तथा च भवान् ब्रवीति । 10
यद्यस्तफलं प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते अत्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभिप्रवर्तत इति । न चासति
फले पटकटाख्ये तत्तुवीरणानां प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं युक्तं । अतः फलमप्यस्तीति
[Tib 34b] ॥ उच्यते । स्यात्फलं यदि प्रत्ययाप्रत्यया एव स्युः । सति हि फल इमेऽस्य
प्रत्यया इमेऽप्रत्यया इति स्यात् । तच्च विचार्यमाणं नास्तीति

फलभावात्प्रत्ययाप्रत्ययाः कुतः⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) Mss. *añṣumayā*, *añṣuvikārā*, Tib. ཆ་ཤས་ཀྱི་རང་བཞིན་ ཆ་ཤས་ཀྱི་རྣམ་པར་འགྱུར་བ་

2) Même citation dans *Buddhapālita*, 189b 1. — Pour les deux derniers pādas, comp. *Ānyatāsaptati*, Mdo XVII, 27b 5.

3) ཞེས་བཤད་དོ་ = *ity āha*.

4) Le texte du sūtra est établi d'après le tibétain.

5) དེ་ལོ་ཆོལ་ལག་ལ་འཇག་མའི་རང་བཞིན་ཏུ་རྒྱུ་འགྱུར་ = *tadū katham ciruddhavarāṇamayah*. ...

6) *kaṭa* = རེ་ལྗེ, étoffe de poils de yak et de chèvre.

7) དེ་ལྗེར་ཁྱེད་ཀྱི་རང་བཞིན་མེད། ཁྱེད་མེད་རང་བཞིན་འབས་སུ་ནི། ཡོད་མེད་འབས་སུ་མེད་པས་ན། ཁྱེད་མེད་ཁྱེད་ཏུ་ག་ལ་འགྱུར་ ॥

प्रत्ययाशाप्रत्ययाश्चेति समासः ॥ तस्मान्नास्ति भावानां स्वभावितः⁽¹⁾ समुत्पत्ति-
रिति ।

पथोक्तमार्परत्वाक्रमूत्रे⁽²⁾ ।

शून्यविद्यं न हि विद्यते क्व चि⁽³⁾ । अतरीति⁽⁴⁾ शकुनस्य वा पदे⁽⁵⁾ ।
 5 यो न विद्यति सभावतः क्व चि⁽⁶⁾ । सो न ज्ञातु परहेतु भेष्यति ॥
 यस्य नैव हि सभावु लभ्यति । सो ऽसभावु परपञ्चपः⁽⁷⁾ कथं ।
 अस्वभावु परं किं ज्ञोष्यति । एष हेतु मुगतेन⁽⁸⁾ देशितः ॥
 सर्वं धर्मं अचला दृढं स्थिता । निर्विकारं निरूपद्रवाः शिवाः ।
 अतरीतपथतुल्यं⁽⁹⁾ ज्ञानिका । तत्र मुह्यति जगं अज्ञानकं ॥
 10 शैलपर्वतं यथा अकम्पिया⁽¹⁰⁾ । एवं धर्मं अकम्पियाः सदा ।
 नो द्यवन्ति न पि चोपपद्यु⁽¹¹⁾ । एवं धर्मणा जिनन देशिताः⁽¹²⁾ ॥

1) *svabhāvataḥ* omis dans le Tib.

2) Kandjour, Mdo, VIII. foll. 333—456 (Feer, p. 248). — Voir ci-dessous ad VIII. 6. — Ratnākara est un des seize hommes vertueux «énumérés dans le Lotus, chap. I (Kern, p. 4). — Mètre Rathoddhatā ————— |

3) Mss. *vidye*. Tib. གང་ན་ འད་ མྱོང་པ་ རིག་པ་ མེད་པ་ ཅི = *yasmin (yatra) api cūnyavin na vidyate*.

4) Mss. *°rikṣe*, *°rtkṣe*, *°kṣi*; cf. Mhv. II. 341. 22.

5) གང་ན་ འད་ རོ་བོ་རྟེན་ འགྲུ་ ཡོད་མེད་པ་ = *yasminn api na kaṣ cit sva-
bhāvo vidyate*.

6) Mss. *parapratyayah*; de même *svabhāva* corrigé pour le mètre.

7) Mss. *paru*, *paraṇi*. — *parām kin*.

8) C'est-à-dire que la nature fixe des *dharma*s est d'être *acalas*.

9) མེས་པ་ མེད་པ་ Voir Mhv. I. 84. 12, Prajñāp. 275. 12 *yadū... sarva-
dharmā ajānakā apacyakās, tadā...*

10) *evam dharmā*.

11) Mss. *yu*, *yū* (cf. l'aoriste *pāli*), *yum*.

12) Mss. *dharmata*; = **dharmāṇaḥ*; Tib. ཆོས་རྒྱུས་ རྟོག་པ་ = *evam dharmāḥ*.

इत्यादि । तथा⁽¹⁾ ।

यो न पि ज्ञायति ना चुपयन्ती । नो च्यवते न पि ज्ञीर्यति [26b] धर्मः ।

तं विनु देशयतो नरसिंहः । तत्र निवेशयि⁽²⁾ सत्त्वशतानि ॥

यस्य सभावु न विद्यति कश्चि । नो परभावतु केन चि लब्धः ।

नात्तरतो न पि बाह्ुरतो वा । लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

5

शात्त गती कथिता सुगतेन । नो च गती उपलभ्यति का चि ।

तत्र च वोहुरसो गतिमुक्तो [Tib. 35a] । मुक्तकु मोचयसो बक्रुसत्वान् ॥

इति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपदोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ प्रत्ययपरोक्षे⁽³⁾

नाम प्रथमं प्रकरणं ॥

10

1) Le même fragment est cité ad XIII.6. — Metre Dodhaka ----- /

2) རེ་ལ་ བཞེད་ -- Variante (ad XIII. 6): *nideçayi satva maharṣih*.

3) Lecture préférable à celle que nous avons adoptée p. 1.

II.

गतागतपरीक्षा नाम द्वितीयं प्रकरणं

अत्राह⁽¹⁾ । यद्यप्युत्पादप्रतिषेधात्प्रतीत्यसमुत्पादस्यानिरोधादिविशेषणसिद्धिः⁽²⁾ ।
 तथाप्यनागमनिर्गमप्रतीत्यसमुत्पादसिद्धये लोकप्रसिद्धगमनागमनक्रियाप्रतिषेधार्थं किं
 5 चिदुपपत्त्यन्तरमुच्यतामिति ॥ उच्यते । यदि गमनं नाम स्यान्नियतं तद्धते वाऽध्वजाते
 परिकल्प्येतागते गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गतं न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते⁽³⁾ ॥ १

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । यावच्छ्रमानं वर्तमानगमिक्रियया⁽⁴⁾
 10 गम्यत इत्युच्यते । यद्धतमुपरतगमिक्रियं तद्धर्तमानगमिक्रियायोगवाचिना गम्यत इत्यनेन
 शब्देनोच्यमानमसंबद्धमिति कृत्वा गतं तावद्गम्यत इति न युज्यते । तावच्छब्देन च प्रति-
 षेधक्रमं दर्शयति ॥

1) Buddhapālita 190a 1.

2) Voir ci-dessus p. 58. 10.

3) རྩོམ་གྱི་སྒྲིབ་ལ་མི་འགྲོ་མྱོ། མ་སྒྲིབ་ལ་འདྲ་གྲོ་བ་མེད། སྒྲིབ་དྲུག་མ་
 སྒྲིབ་མ་གྲོགས་པར། བསྒྲིབ་པ་ཤེས་པར་མི་འགྲུང་རྟེན། Lire au deuxième pāda
yañ et non añ.

4) Mss. *gamikriyayā vartamānam*. — Voir infra ad VI. 14 (fol. 46b au début).

अगतमपि⁽¹⁾ न गम्यते । अगतं क्षानुपज्ञातगमिक्रियमनागतमुच्यते । गम्यत इति च वर्तमानं । अतोऽना[27a]गतवर्तमानयोस्त्यक्तभेदादगतमपि [Tib. 35 b] गम्यत इति न पृथ्यते । यद्यगतं कथं गम्यतेऽथ गम्यते न तदगतमिति ॥

गम्यमानेऽपि नास्ति गमनं यस्मात् ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते ।

5

इह हि गता यं देशमतिक्रातः स तस्य देशो गतो । यं च नातिक्रातः सोऽस्या-
नागतः । न च गतागतव्यतिरेकेण तृतीयमपरमध्वजातं पश्यामो गम्यमानं नाम । यतश्चैवं
गम्यमानं न गम्यते । गम्यत इति न प्रज्ञायते । तस्मान्नास्ति गम्यमानं । अतो न तदगमि-
क्रियया अविश्यते न गम्यत इति नास्ति गम्यमानेऽपि गमनं ॥ अथ स्याद्भुतगच्छतो
यश्चरणाक्रातो देशः स गम्यमानः स्यादिति । नैवं । चरणयोरेपि परमाणुसांघातत्वात् । 10
ग्रङ्गुल्ययावस्थितस्य परमाणोर्यः पूर्वी देशः स तस्य गतेऽन्तर्गतः । पार्श्वयवस्थितस्य चर्म-
परमाणोर्य उत्तरो देशः स तस्यागतेऽन्तर्गतः । न च परमाणुव्यतिरेकेण चरणमस्ति तस्मा-
न्नास्ति गतागतव्यतिरेकेण गम्यमानं । यथा चैवं चरणे विचारः । एवं परमाणूनामपि
पूर्वापरदिग्भागतन्बन्धेन विचारः कार्य इति⁽³⁾ ॥ अथाधगतं गम्यमानं⁽⁴⁾ । उक्तमुत्तरं ज्ञायमान-
विचारेण⁽⁴⁾ । तस्माद्गम्यमानं न गम्यत इति सिद्धं ॥

16

तत्राह [Tib. 36 a] । गम्यत एव गम्यमानं । इह हि

चेष्टा यत्र गतिस्तत्र गम्यमाने च सा यतः ।

न गते नागते चेष्टा गम्यमाने गतिस्ततः⁽⁵⁾ ॥ २

1) Mss. *agatam iti*.

2) Mss. *sāṃghātātāt, sāṃhāt-tvūt*. — P. W. *sāṃghāta.

3) Voir Bodhic. IX. 47.

4) Voir ci-dessus p. 80. 3.

5) གང་ན་ གཤམ་པ་ དེ་ན་ འགྲོ། དེ་ ཡང་ གང་ཕྱིར་ བསོམ་པ་ལ། གཤམ་པ་སོང་
མེད་ མ་སོང་ མེད། དེ་ཕྱིར་ བསོམ་པ་ འགྲོ་བ་ ཡོད། ॥

तत्र चेष्टा चरणोत्तरेप[प]रितेपल्लणा । यतो ब्रजतो गतुर्यत्र देशे चेष्टा गतिस्तत्रैव देशे । सा च चेष्टा न गतेऽध्वनि संभवति नाप्यगते किं तु गम्यमा[27 b]न एव । ततश्च गम्यमाने गतिः । यत्र हि गतिरूपलभ्यते तद्गम्यमानं । तच्च गमिक्रियाया आविश्यते । तस्माद्गम्यमानमेव गम्यत इति ॥ एकोऽत्र गमिर्ज्ञानार्थः⁽¹⁾ । अपरश्च देशात्तरसंप्राप्त्यर्थ इति ॥

5 एवमपि परिकल्प्यमाने गम्यमानं न गम्यत इत्याह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ३

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमानव्यपदेशमिच्छति भवांस्तच्च गम्यत इति ब्रवीति । एका चात्र गमिक्रिया । तथा गम्यमानव्यपदेशो भवतु काममधनो । गम्यत इति

10 भूयः क्रियासंबन्धो गम्यमानस्य न युज्यत इति

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ॥

कारणमाह ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते⁽³⁾ ॥ इति ।

गम्यमानमिति गम्यत इत्यर्थः ।⁽⁴⁾ द्विगतं गमनं द्विगमनं⁽⁴⁾ । एकस्या गमिक्रियाया

15 गम्यमानमित्यत्रोपपुक्तत्वाद्वितीयाया अभावाच्च । गम्यत [Tib. 96b] इत्ययं व्यपदेशो

1) Comparer l'étymologie des mots *tathāgata*, *sugata*.

2) བགོམ་ལ་ འགྲོ་བ་ ཡིན་པར་ ཉི། འི་ལྟ་བུར་ན་ འགྲོ་བ་རྒྱུར། གང་ཆེ་ འགྲོ་བ་ མེད་པ་ཡི། བགོམ་པ་ འགྲོ་བ་ མེད་ཕྱིར་རྒྱུར། ॥ = *gamyamānaṃ hy agama-*
naṃ yadā naivopapadyate (Mdo XVII et les Commentaires). — Il faut préférer
cette leçon. — Voir les notes suivantes et la glose *vinā gamanena* (p. 95. 1).

3) Le tibétain traduit comme ci-dessus (voir note 2) et ajoute འགྲོ་བ་མེད་
པ་ ཉི་ འགྲོ་བ་ ནང་ བྲལ་བ་འོ = *agamanam gamanarahitam*. Suit *gamyamānaṃ*
iti.....

4—4) Cette phrase n'est pas traduite dans le tibétain.

विना गमनेन यदा नैवोपपद्यते । तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णा वाक्यार्थो नास्ती-
त्यभिप्रायः । गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव संभवति द्वितीयक्रियाभावात् न तु गम्यत
इति ॥

अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिक्रियासंबन्ध इष्यते । एवं सति गम्यमानव्यपदेशे नास्ति
क्रियासंबन्ध इति न परिपूर्णा⁽¹⁾ वाक्यार्थस्येत्याहुः ।

5

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

ऋते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते⁽²⁾ ॥ ४

यस्य वादिनो गम्य[28a]मानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते गमिक्रि-
याशून्ये यो गमिक्रियामाधेयभूतामिच्छति । तस्य पक्ष ऋते गतेर्गम्यमानमिति प्रसज्यते ।
गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्यमानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् 10
गतिरहितमेव गम्यमानं सतस्य वादिनो गम्यते । गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात् । तस्मा-
द्गतिरहितं गम्यमानं प्रसज्यते ॥

अथोभयत्रापि क्रियासंबन्ध इष्यते गम्यमाने गम्यत इत्यत्र च । एवमपि

गम्यमानस्य गमने प्रसक्तं गमनद्वयं ।

येन तद्व्यमानं च यच्चात्र गमनं पुनः⁽⁴⁾ ॥ ५

15

1) Marqué de l'astérisque dans Böhtlingk; pour le sens, voir *paripūrṇa-*
bhasin, °*artha*.

2) गद'गो' सगो'म'ल' अशो'व । दे'यि' सगो'म'ल' अशो'मे'द'म' । सव'म'र'
अशु'र'ते' गद'गो'शु'र' । सगो'म'ल' अशो'व' यी'र'शु'र'ते' ॥

3) Mss. *saṃjñābhūte*. — Tib. མེད་ཅན་ཏུ་གྱུར་པ། (= *nāma-vad-bhūte*) corres-
pond à *saṃjñābhūte*; *can* représente le suffixe *-in* — *saṃjñā* = *hdu-çes-pa*.

4) सगो'म'ल' अशो'व' यी'र'शु'र'ते' । अशो'व' गद'गो'शु'र' । सव' अशु'र'ते' । गद'गो'शु'
दे' सगो'म'ल' अशु'र'ते' । दे'ल' अशो'व' गद' यी'र'शु'र'ते' ॥

येन गमनेन योगाद्रम्यमानव्यपदेशं प्रतिलभतेऽध्वा तदेकं गमनं । तत्र गम्यमाने-
 ऽधिकरणभूते द्वितीयं गमनं येन सोऽध्वा गम्यते । एतद्गमनद्वयं गम्यमानस्य गमने सति
 प्रसक्तं ॥

भवतु गमनद्वयं । [Tib. 37 a] को दोष इति चेत् । द्वयं दोषो 'यस्मात्' ।

6 द्वौ गतारौ प्रसज्येते प्रसक्ते गमनद्वये ।

किं पुनः कारणं गतृद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

गतारं हि तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते⁽³⁾ ॥ ६

यस्माद्वश्यं क्रिया स्वसाधनमपेक्षते कर्म कर्तारं वा । गमिक्रिया चैवं कर्तव्यवस्थि-
 ताप्तौ गतारमपेक्षते । नास्ति चेकस्मिन्नेव गच्छति देवदत्ते द्वितीयः कर्तेति । अतः कर्तृद-
 10 याभावान्नास्ति गमनद्वयं । ततश्च गम्यमानं गम्यत इति नोपपद्यते ॥

अथ स्यात् । यदायं देवदत्तः स्थितः स नानु भाषते [ननु] पश्यति । नानु⁽³⁾ तदेको
 ऽनेकक्रियो दृष्टः । एवमेकस्मिन् गतारि क्रियाद्वयं भविष्यति । इति [28 b] ॥

नैवं । शक्तिर्हि कारको न द्रव्यं । क्रियभिदाच्च तत्साधनस्यापि शक्तेः सिद्ध एव
 भेदः । न हि स्थितिक्रियया वक्ता स्यात् ॥ द्रव्यमेकमिति चेत् । भवत्वैवं । न तु द्रव्यं

1) བསྐྱོད་པའི་གཞིར་སྐྱུར་པའི་བསྐྱོད་པ་ རེ་ལ། : *tusmin gamyamāne gamana-
 ācraya-bhūte*. — གཞི = *ādhāra*, cf. ci-dessous 97. 4, 99. 11.

2) འགྲོ་བ་གཉིས་སུ་གྲུབ་འགྲུར། འགྲོ་བ་ལྟ་བུ་གཉིས་སུ་འགྲུར།
 གང་གིར་འགྲོ་བ་མེད་པར་ནི། གྲོ་བ་འགྲུར་པར་མི་འགྲུར་གྱིར། ॥ Il faut lire *hgro-
 po med-par ni*.

3—3) Cette phrase manque dans la version tibétaine qui lit: *tadaikaḥ
 kartā*. ... -- Mss. ... *sthitāḥ sa na bhāṣate paçyati na tadaiko*. ...

कारकः⁽¹⁾ 'किं तर्हि शक्तिः' सा च भिद्यत एव । अपि च सदृशक्रियाद्वयकारकत्वं नैकदे-
शिकस्य दृष्टं⁽²⁾ । अतो नैकस्य गतुर्गमनद्वयं ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि गतारि देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति व्य-
पदेशात् । ततश्च विद्यत एव गमनं गमनाश्रयगतुर्मद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेवं यदि गम-
नाश्रयो गता स्यात्⁽³⁾ । [न त्वस्ति] । कथमित्याह [Tib. 37 b] ।

5

गतारं चेत्तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते ।

गमनेऽसति गताथ कुत एव भविष्यति⁽⁴⁾ ॥ ७

गतारमन्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं । ततश्च गतारं चेत्तिरस्कृत्य प्रत्या-
ख्याय गमनं नास्ति । असति गमने कुतो निर्हेतुको गता । अतो नास्ति गमनं ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तद्वतस्तेन व्यपदेशात् । इह गता गमनेन युक्तः तथो- 10
गाच्च गच्छति । यदि गमनं न स्याद्गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् ।
दण्डभावे दण्डव्यपदेशाभाववत् ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि गच्छतीत्येवं व्यपदेशः
स्यात् । यस्मात् ।

गता न गच्छति तावद्गता नैव गच्छति ।

अन्यो गतुर्गतुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति⁽⁵⁾ ॥ ८

15

1) Mss. *kāarakam*; mais nous avons, comme plus haut, གྲུང་པ་པོ་

2) *aikadaiçika*, mot nouveau. — गठिग'दुष'गठिग'दु' rend la lecture dou-
teuse (*dus* = *kāla*).

3) དེ་ནི་མེད་པོ་ ।

4) गवा'ते' अश्वे'सो' मदे'रश्व'स' । अश्वे'स' अश्व'स'स' मी'रश्व'स'ते' । अश्वे'स'
ने'र'ते' अश्वे'स'स' । यस्'स'ते'र'दु' गवा' रश्व'स' ॥

5) मी'दे'ग' अश्वे'स' मी' अश्वे'स' । अश्वे'स'स'मी'दे' अश्वे'स' मी'दे' । अश्वे'स' अश्वे'
मी'मी'दे'स' गवा' । गवा'स' गवा'दे'ग' अश्वे'स'र'रश्व'स' ॥

इह गच्छतीति गता । स तावन्न गच्छति । यथा च न गच्छति तथोत्तरेण श्लोक-
त्रयेण प्रतिपादयिष्यति ॥ अगतापि न गच्छति । अगता हि नाम यो गमिक्रियार्हः ।
गच्छतीति च गमिक्रियायोगप्रवृत्तः शब्दः । यद्य[29a]सावगता कथं गच्छति । अथ
गच्छति नासावगतेति ॥ तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेन्नैवं । को हि नाम गतुरगत-
6 विनिर्मुक्तस्ततोपोगस्ति यो गच्छतीति कल्प्येत । तस्मान्नास्ति गमनं ॥

अत्राह । नागता गच्छति नाप्युभयपरिहितः [Tib. 38a] । किं तर्हि गतैव गच्छ-
तीति ॥ एतदप्यसत् । किं कारणं । यस्मात् ।

गता तावद्गच्छतीति कथमेवोपपत्स्यते ।

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते ॥ ९

10 गता गच्छतीत्यत्र वाक्य एकैव गमिक्रिया तथा च गच्छतीति व्यपदिश्यते ।
गतेति तु व्यपदेशे नास्ति द्वितीया गमिक्रियेति । गमनेन विना गताऽगच्छन् गतेति
यदा न संभवति तदा गता गच्छतीति न युज्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु । गतेति तु न संभ-
वतीति तदयुक्तं ॥

अथ गतियोगात्सगतिक एव गता ॥ तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्गच्छतीति
15 व्यपदेशो न स्यादित्याह ।

यतो गता गच्छतीति यस्य तस्य प्रसज्यते ।

गमनेन विना गता गतुर्गमनमिच्छतः⁽⁹⁾ ॥ १०

1) गङ्'के' अश्व'स' मेर'स'दे । अश्व'स' अश्व'स'र' मे'अश्व'र' ॥ मे'दे'ग'
अश्व'स' अश्व'स' दे'स' । ई'पु'र' अश्व'स'दे'र' ॥ अश्व'र' ॥

2) गङ्'गी' सु'गङ्'ग' अश्व'स'स' । अश्व'स' दे'स' अश्व'मे'र'स'दे । अश्व'स' यी'र'
स'र' अश्व'अश्व'र' । अश्व'स' अश्व'स'र' अश्व'स'मे'र' ॥

यस्य वाद्मिनो गमिक्रियायोगादेव गतेति पतः । तस्य गतुर्गमनमिच्छतः स[गमन]⁽¹⁾-
गत्यव्यपदेशादगमनेन विना गता गच्छतीति स्यात् । द्वितीयगमिक्रियाभावात्⁽²⁾ । अतो गता
गच्छतीति न युज्यते । गच्छतीत्येतस्यार्थे गतेतिशब्दो गमनेन विना गतेत्यत्र वाक्ये⁽³⁾ ॥

अथोभयत्रापि गतियोग इष्यते गता गच्छतीति । एवमपि ।

गमने द्वे प्रसज्येते गता यद्युत गच्छति ।

5

गतेति चोच्यते येन गता मन्यच्च गच्छति⁽⁴⁾ ॥ ११

येन गमनेन [Tib. 38b] योगाद्गतेत्युच्यते व्यपदिष्यते तदेकं गमनं । गता भवन्
यच्च गच्छति यां [29b] च गतिक्रियां करोति । तदेतद्गमनद्वयं प्रसक्तं । अतो गतृद्वयप्रसङ्ग
इति पुर्ववद्दूषणं वक्तव्यं । तस्मान्नास्ति गच्छतीति व्यपदेशः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेशसद्भावाद्गमनमस्तीति ॥ 10
नेवं । यस्मादेवदत्ताग्नयेवैषेव चित्ता⁽⁵⁾ किमसौ गता सन् गच्छति उतोऽगता गच्छति तद्य-
तिरिक्तो वेति सर्वथा च नोपपद्यत इति यत्किं चिदेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तदारम्भसद्भावात् । इह देवदत्तः स्थित्युपमर्देन गमन-

1) འགྲོ་བ་པོ་འི་ བརྗེད་པ་ འགྲོ་བ་དང་བཅས་པས་

2) Camb. *ato ga yantā gacchatīti na yujyate. gacchatīti na yujyate. gaccha-
tīti etasyārthe...* Paris, Calc. *ato gacchatīti na yujyate.*

3) C'est-à-dire: dans la phrase *gamanena vinā gantā*, le mot *gantā* a le
sens de ce mot *gacchatī* (de la phrase *gantā gacchatī*).

4) གཤམ་ཏེ་ འགྲོ་བོ་ འགྲོ་ འགྱུར་ན། འགྲོ་བ་ གཏིས་སུ་ བཤམ་འགྱུར་ཏེ། གང་
གཤམ་ འགྲོ་བོར་ མཛད་པ་ དང་། འགྲོ་བོར་གྱུར་ནས་ གང་ འགྲོ་བའོ།

5) Mss. *°ārayaiva naiva cintā* = དབྱུང་པ་ འདི་ནི་.

मारभते । न चाविद्यमानकूर्मरोमप्रवारादिकमारभते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तदारम्भ
एव स्याद्यस्मात् ।

गते नारभ्यते गतुं गतं नारभ्यतेऽगते ।

नारभ्यते गम्यमाने गतुमारभ्यते कुरु ॥ १२

- 6 यदि गमनारम्भो भवेत्तद्गते वाध्यन्त्यारभ्येत । [अगते वा] । गम्यमाने वा ॥ तत्र गते
गमनं नारभ्यते । तद्धि नामोपरतगमिक्रियं । यदि तत्र गमनमारभ्येत तद्गतमित्येवं न
स्यादतीतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ अगतेऽपि गमनं नारभ्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥
नापि गम्यमाने तद्भावात् क्रियाद्वयप्रसङ्गात् [Tib. 39a] कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च ॥ तदेवं सर्वत्र
गमनारम्भमपश्यन्नाह । गतुमारभ्यते कुरुति ॥

- 10 यथा च गमनं न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

[न पूर्वं]⁽³⁾ गमनारम्भाद्गम्यमानं न वा गतं ।

यत्रारभ्येत गमनमगते गमनं कुतः ॥ १३

इह देवदत्तो यदावस्थित आस्ति स तदा गमनं नारभते । तस्य गमनारम्भात्पूर्वं
न गम्यमानमध्वजातमस्ति न च गतं यत्र गमनमारभ्येत । तस्माद्गतगम्यमानाभावादेन-

1) रु ष'स्र'व'श्रु' श्रु' ष्र'म'म'पि'म'म' श्र'स' । — Mss. *pravārya*, *pracārya* —
pravāra = *wollenes Zeug (P. W) = an upper or outer garment usually of cotton
— Même comparaison VIII, au début; XI. 2, XVII. 25 (variante *prāvarana*). Voir
Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣya, p. 475, v. 240; p. 1488, v. 624; Khaṇḍa-
nakhaṇḍakhāḍya, p. 726 (Communiqué par M. G. A. Jacob).

2) श्र'म'व' अश्र'म'व' कु'म' मे'र' । म'श्र'म'व' अ' अश्र'कु'म' मे'र' ।
वश्र'म'व' अकु'म'व' ष्र'म'म' । ग'र'कु' अश्र'म' कु'म'म'मे'र' ॥

3) Mss. *agasti gamanārambhāt*.

4) अश्र'म' कु'म'म'व' श्र'म'म' । ग'र'कु' अश्र'म' कु'म'म'मे'र' । वश्र'म'म'
मे'र'कु' श्र'म'मे'र' । म'श्र'म' अश्र'म' ग'व' ष्र' ॥

योर्न गमनारम्भः ॥ अथ स्याद्यद्यपि [30a] गमनारम्भात्पूर्वं न गतं न गम्यमानं तथाप्य-
गतमस्ति ' तत्र गमनारम्भः स्यादिति ॥ उच्यते । अगते गमनं कुतः । अनुपज्ञातगमिक्रि-
यनारम्भगमिक्रियमगतं । तत्र गमनारम्भ इत्यसंबद्धमेतदित्याह । अगते गमनं कुत
इति ॥

5

यद्यपि गुतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो नास्ति ' गतागतगम्यमानानि तु सन्ति । न
चास्ति गमने एतानि युज्यत इति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं पद्येतान्येव स्युः । सति हि गमि-
क्रियाप्रारम्भे यत्रोपरता गमिक्रिया तद्वतमिति परिकल्प्येत ' यत्र वर्तमाना तद्गम्यमानं '
यत्राज्ञाता तद्गतमिति । यदा तु गमिक्रियाप्रारम्भ एव नास्ति ' तदा

गतं किं गम्यमानं [Tib. 39b] किमगतं किं विकल्प्येत ।

अदृश्यमान आरम्भे गमनस्यैव सर्वथा ⁽¹⁾ ॥ १४

10

प्रारम्भेऽनुपलभ्यमाने किं मिथ्याध्वत्रयं परिकल्प्येत ' कुतो वा तद्वपदेशकारणं
गमनमित्यपुक्तमेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तत्प्रतिपत्तसद्भावात् । यस्य च प्रतिपत्तोऽस्ति तद-
स्ति ' आलोकान्धकारवत् पारावारवत् संशयनिश्चयवच्च । अस्ति च गमनस्य प्रतिपत्तः
स्थानमिति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तत्प्रतिपत्तः स्थानं स्यात् । कथमिह तद् स्थानं 15
गत्तुरगत्तुस्तदन्यस्य वा परिकल्प्येत ' सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गता न तिष्ठति तावद्गता नैव तिष्ठति ।

अन्यो गत्तुरगत्तुश्च कस्तृतीयोऽयं तिष्ठति ⁽²⁾ ॥ १५

1) འགྲོ་ཚུམ་ རྒྱལ་པ་ཐམས་ཅད་ཏུ། ལྷན་པ་ མེད་པ་ཉིད་ཡིན་ན། མེད་པ་ ཅི་
ཞིག་ བགོམ་པ་ ཅི། མ་མེད་ ཅི་ཞིག་ རྒྱལ་པར་བརྟན། ॥

2) མེ་ཞིག་ འགྲོ་པ་ མི་ ལྷན་དེ། འགྲོ་པ་མི་མེད་ ལྷན་པ་ མིན། འགྲོ་པ་ འགྲོ་པ་
མེད་པས་ གཞན། གཞུམ་པ་ གང་ཞིག་ ལྷན་པར་གྱུར། ॥

यथा गता न तिष्ठति तथोत्तरेण श्लोकेनाख्यास्यति ॥ अगतापि न तिष्ठति । स हि तिष्ठत्येव । तस्य किमपर्या स्थित्या प्रयोजनं । एकया स्थित्याऽगता अपर्या तिष्ठतीति स्थितिद्वयप्रसङ्गात् स्थातृद्व[30b]यप्रसङ्ग इति पूर्ववदोषः ॥ गन्तगत्तृकृतशान्यो नास्ति ॥

- 5 अत्राह । नागता तिष्ठति । नापि गत्तृगत्तृशान्यः । किं तर्हि गतैव तिष्ठतीति ॥ नैवं । यस्मात् ।

गता तावत्तिष्ठतीति कथमेवोपपत्स्यते । [Tib. 40a]

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १६

- यदायं तिष्ठतीत्युच्यते तदा स्थितिर्विरोधि गमन[म]स्य नास्ति । विना च गमनं 10 गत्तृव्यपदेशो नास्ति । अतो गता तिष्ठतीति नोपपद्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं [त]न्निवृत्तिमद्भावात् । इह गतेर्निवर्तमानः स्थितिमारुहते । गमनाभावे तु न ततो निवर्तते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तन्निवृत्तिरेव स्यात् । [न वस्ति] यस्मात् ।

न तिष्ठति⁽³⁾ गम्यमानान्न गतान्नगतादपि ।

- 15 तत्र गता गताद्ध्वनो [न] निवर्तते गत्यभावात् । अगतादपि गत्यभावादेव । गम्यमानादपि न निवर्तते तदनुपलब्धेर्गमिक्रियाभावाच्च । तस्मान्न गतिनिवृत्तिः ॥

1) གང་ཚེ་ འགྲོ་བ་མེད་པར་ རྟེན། འགྲོ་བོ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྱུར་ རྟེན། རེ་ཞིག་ འགྲོ་བོ་ རྟེན་ནི་ ཞེས། རེ་ཞིག་ འཕྲད་པ་ཉིད་ཏུ་འགྱུར། ॥

2) རེ་ཞིག་མེད་ན་. Peut-être avons-nous tort de rétablir dans le texte cette formule qui va de soi.

3) La lecture *na tiṣṭhati* est démentie par le tibétain *ldog-pa* qui correspond à *nivartate* de notre commentaire. Il est difficile d'introduire la négation (*na nivartate gamyamānāt*); mais la syntaxe des *Kārikās* ne l'exige pas impérieusement. — Voir ci-dessous p. 104. 3. 15.

अत्राह । यदि गमनप्रतिद्वन्द्विस्थित्यभावाद्गतिरसती । एवं तर्हि गमनप्रसिद्धये स्थितिं साधयामस्तत्सिद्धौ गमनसिद्धिः । तस्माद्विद्यत एव स्थानं प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । स्थितेर्हि प्रतिद्वन्द्वि गमनं । तदस्ति । ततश्च स्थितिरपि प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् ॥ एतदप्युक्तं । यस्मात् ।

[गमनं] संप्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गतेः समा ॥ १७

5

अत्र हि यद्गमनं स्थितिप्रसिद्धये वर्णितं तद्वत्या समं गतिद्वेषणेन तुल्यमित्यर्थः । यथा गता न तिष्ठति तावदित्यादिना गतिप्रसिद्धये स्थितेर्हेतुत्वेनोपात्ताया [Tib. 40b] दूषणमुक्तं । एवमिहापि स्थितिप्रसिद्धये गमन[स्य] हेतुत्वेनोपात्त[स्य] स्थाता न गच्छति तावदित्यादिना श्लोकद्वयपाठपरिवर्तेन दूषणं वक्ता[31a]व्यमिति नास्ति गमनं । तदभावात्प्रतिद्वन्द्विनी स्थितिरपीति । एवं तावद्गमनं गत्या तुल्यं प्रत्याख्येयं ॥

10

अथ स्यात् । विद्यत एव स्थानं तदारम्भसद्भावात् । इह गत्युपमेर्देन स्थानमारभ्यते । कथं तत्र स्यात् ॥ उच्यते । संप्रवृत्तिश्च गतेः समा वाच्या । तत्र यथा पूर्वं गते नारभ्यते गन्तुमित्यादिना गमनारम्भो निषिद्धः । एवमिहापि ।

स्थिते नारभ्यते स्यातुं स्यातुं नारभ्यतेऽस्थिते ।

नारभ्यते स्वीयमाने स्यातुमारभ्यते कुरु ॥

15

1) བོད་སྐད་ལས་ ལྷོ་གྲ་མ་ མི་འགྲུ་མ་དེ། མིང་ ཏང་ མ་མིང་ལས་ ཨུང་ མིང་།
ལྷོ་གྲ་ ཏང་ བེ་ འཇུག་མ་ ཏང་། ལྷོ་གྲ་ ཡང་ བེ་ འགྲོ་ ཏང་ མཆུང་ས།

2) Böhtlingk: Nom. masc. nicht belegt.

3) C'est-à-dire: *sthātū na gacchati tāvad asthātā naiva gacchati, anyah sthātūr asthātuḥ ca kas tṛtiyo 'tha gacchati; sthātū tāvad gacchatīti katham evopapatsyate, sthānena (?) vinā sthātā yadā navopapadyate.*

4) = *sthānasampravṛtti*, voir ci-dessous p. 104. 1.

5) II. 12.

6) Ce sūtra, comme ceux qui suivent (p. 104. 3 etc.), pas plus que ceux que nous avons restitués dans une note précédente, ne compte parmi les *kārikās* telles que la version tibétaine du *Mūlamadhyamaka* et le colophon nous les font connaître.

इत्यादिना श्लोकत्रयपरिवर्तेन स्थानसंप्रवृत्तिरपि गतेः समा ॥ स्थाननिवृत्तिरपि गतिनिवृत्त्या समा प्रत्याख्येया । यथा गतिनिषेधे ।

न तिष्ठति गम्यमानान्न गतान्नागतादपि ।

इति गतेर्द्वेषणमुक्तं । एवं स्थितिनिषेधेऽपि ।

८ न गच्छति स्थीयमानान्न स्थितान्नास्थितादपि ।⁽¹⁾

इति गत्या तुल्यं [Tib. 41 a] दूषणमिति नास्ति स्थितिः । तद्भावात्कुतो गति-
प्रतिपत्तस्थितिसद्भावादिनां गतेः सिद्धिरिति ॥

अपि च यदि गमनं स्याद्व्यतिरेकेण वा स्याद्व्यतिरेकेण वा । सर्वथा च विचार्यमाणं न संभवतीत्याहुः ।

10 पदेव गमनं गत्ता स एवेति न पुज्यते ।

अन्य एव पुनर्गता गतेरिति न युज्यते ^(२) ॥ १८

कथं पुनर्न पुज्यत इत्याह ।

यदेव गमनं गत्ता स एव हि भवेद्यदि ।

एकीभावः प्रसज्येत कर्तुः कर्मण एव च ॥ १९ ⁽³⁾

15 येयं गमिन्निया सा यदि गत्तुरव्यतिरिक्ता नान्या स्यात् । तदा कर्तुः क्रियायाश्चै-
कत्वं स्यात् । ततश्चेयं क्रियायं कर्तेति विशेषो न स्यात् । न च च्किदि⁽⁴⁾क्रियायाः प्रहेतुशै-
कत्वं । अतो यदेव गमनं स एव गतेति न युज्यते ॥

1) Le traducteur tibétain a lu *na nivantate* = རྒྱལ་པར་ མི་ རྒྱུར་

2) འགྲོ་བ་ རེ་ རང་ འགྲོ་བ་ལོ། རེ་ཉིད་ ཅེས་ ཨང་ བྱར་ མི་ ཡུང་། འགྲོ་བ་
རང་ རེ་ འགྲོ་བ་ལོ། གཞན་ཉིད་ ཅེས་ ཨང་ བྱར་ མི་ ཡུང་༥

3) གཤམ་ཏེ་འབྲེལ་བ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ཉིད་ འབྲེལ་བ་ ཡིན་འགྲུང་ན། ཕྱེད་པ་མོ་
དང་ འཕམ་ཉིད་ གྲང་། གཅིག་པ་ཉིད་ བཤམ་བར་འགྲུང་།

4) Mss. *chidi*^o, *chedikriyā*. — Dhātup. 7.8: *chidir dvaidhikarane*.

अन्यत्वमपि गन्तुगमनयोर्पथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गता गतेर्यदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादते गत्तुर्गता स्याद्गमनादते ॥ २० ⁽¹⁾

पदि हि गत्तृगमनः(31b)योऽन्यत्वं स्यात् । तदा गमननिरपेक्षो गत्ता स्यात् । गत्तृ-
निरपेक्षं च गमनं गृह्यते पृथक्सिद्धं घटादिव पटः । न च गत्तुः पृथक्सिद्धं गमनं गृह्यत 5
इति । अन्य एव पुनर्गत्ता गनेरिति न पुच्यत इति प्रसाधितमेतत् ॥ तदेवं ।

एकोभावेन [Tib. 41b] वा सिद्धिर्नानाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते ॥ २१ ⁽²⁾

ययोर्भूतगमनयोर्यद्योदितेन न्यायेन एकोभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति सिद्धिः ।
तयोर्दिष्टानीं केनान्येन प्रकारेण सिद्धिरस्तु । अत आह । तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विवक्ष्यते ॥
इति । नास्ति गन्तुगमनयोः सिद्धिरित्यभिप्रायः ॥

यत्राह । इह देवदत्तो गत्वा गच्छन्तीति लोकप्रसिद्धं । तत्र यथा वक्ता वाचं भाषते
कर्ता क्रियां करोतीति प्रसिद्धं । एवं यथा गत्या गन्तव्यभिव्यज्यते तां गच्छन्तीति न
यथोक्तदोषः ॥ तदप्यसत् । यस्मात् ।

गत्या पयोच्यते गत्ता गतिं तां स न गच्छति ।

15

1) གཤམ་ཏེ་ འཕྲོ་ རྟ་ འཕྲོ་བ་པོ། གཤམ་པ་ཉིད་ཀྱི་ རྣམ་པར་གྲགས་ན། འཕྲོ་བ་
ཉིད་པའི་ འཕྲོ་བ་ རྟ་ འཕྲོ་བ་མེད་པའ་ འཕྲོ་བ་རྩུང་།

2) གང་དག་ རོངས་པོ་ གཅིག་པ་ རང་། རོངས་པོ་ གཞན་པ་ཉིད་ཏུ་ ཞི། ལུ་
པ་ལུ་ལུ་པ་ ཡོད་མེད་ན། དེ་ཉིད་ ལུ་པ་པ་ རི་ལུ་ ཡོད། Cité ci-dessus p. 64. 8.

यया गत्या देवदत्तो गतेत्यभिध्ययते । स गत्ता संस्तां^[1] ⁽¹⁾ [तां] वन्न गच्छति न प्राप्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः ।

यस्मान्न गतिपूर्वोऽस्ति ।

गतेः पूर्वा गतिपूर्वः । यदि गत्ता गतेः पूर्व सिद्धः स्यात् । स तां गच्छेत्⁽²⁾ । कथं ।

5 यस्मात् ।

कश्चित् किं चिद्धि गच्छति⁽³⁾ ॥ २२

कश्चिद्देवदत्तः किं चिदर्थान्तरभूतं ग्रामं नगरं वा गच्छतीति दृष्टं । न चेवं यया गत्या गतेत्युच्यते तस्याः पूर्व सिद्धरूपो गतिनिर्पेक्षो गत्ता नामास्ति यस्तां गच्छेत् ॥

अथ मन्यसे यया गत्या गतेत्यभिध्ययते तामेवासौ न गच्छति । किं तर्हि ततो-
10 ज्यां गतिमिति ॥ एतदप्यसम्बन्धात् ।

गत्या ययोच्यते गत्ता [Tib. 42a] ततोऽज्यां [32a] स न गच्छति ।

गतो द्वे नोपपद्येते यस्मादेके प्रगच्छति⁽⁵⁾ ॥ २३

1) དེ་ནི་ འགྲོ་བ་ མ་ ཡིན་ཏེ་ — Le traducteur tibétain a lu: ...*vyajyate sa tān na gacchati na prāpnoti*.

2) དེ་ དེར་ འགྲོ་བར་ འགྱུར་ཞིག་གོ་ ། རི་ཁྱུར་ ཞེན། གང་གི་ཕྱིར། གང་ཞིག་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ འགྱུར།

3) *kam* d'après les Mss.

4) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བར་ མཛད་ན། འགྲོ་བ་ དེ་ནི་ དེ་ འགྲོ་མཛད་ གང་ ཕྱིར་ འགྲོ་བའི་ ལྷ་ལོང་ མཛད། གང་ཞིག་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་འགྱུར།

5) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བར་ མཛད་ན། དེ་ལས་ གཞན་པ་ དེ་ འགྲོ་ མཛད་ གང་ཕྱིར་ འགྲོ་བ་ གཞིག་ ལྷ་ལོང་ འགྲོ་བ་ གཞིས་ ལྷ་ལོང་ མཛད་ན། འགྲོ་བ་ གཞིས་ ལྷ་ལོང་ མཛད་ན།

यया गत्या गताभिव्यज्यते ततोऽन्यामपि स गता सन्न गच्छति । गतिद्वयप्रस-
ङ्गात् । यया गत्या गताभिव्यज्यते गता सन् यां चापरां गच्छतीत्येतद्वतिद्वयं प्रसक्तं । न
वैकस्मिन् गतारि गतिद्वयमित्यपुक्तमेतत् । एतेन वक्ता वाचं भाषते कर्ता क्रियां करो-
तीति प्रत्युक्तं ॥

तदेवं ।

5

सद्भूतो गमनं गता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासद्भूतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं स गच्छति ॥ २४

गमनं [सद्]सद्भूतः त्रिप्रकारं न गच्छति ।

तत्र गम्यत इति गमनमिच्छते । तत्र सद्भूतो गता यो गमिक्रियापुक्तः । घस-
द्भूतो गता यो गमिक्रियारहितः । सदसद्भूतो य उभयपक्षीयरूपः । एवं गमनमपि त्रिप्र- 10
कारं गमिक्रियासंबन्धेन वेदितव्यं ॥ तत्र सद्भूतो गता सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतं त्रिप्रकारं
गमनं न गच्छति । एतच्च कर्मकारकपरीतायामाख्यास्यते । एवमसद्भूतोऽपि गता त्रिप्र-
कारं गमनं न गच्छति । सदसद्भूतोऽपीति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं गतृगतव्य-
गमनानि विचार्यमाणानि न सन्ति ।

तस्माद्वतिश्च गता च गतव्यं च न [Tib. 42b] विद्यते ॥ २५

15

1) Paris, Calc. *prayuktam*; Camb. *pratyayuktam*. Tib. དཔུང་པོ་ཡིན་པོ་

2) འགྲོ་མོ་ ཡིན་པར་གྱུར་པ་ནི། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མོ་ ཟེད། མ་ཡིན་
པར་གྱུར་ རེ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་མོ་ཟེད།

3) Mss. *opakṣeyarūpa*.

4) Chapitre VIII.

5) ཡིན་ནང་མ་ཡིན་གྱུར་པ་ ཡང་། འགྲོ་ རྒྱལ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མོ་ཟེད། རེ་ཟེར་
འགྲོ་ རྒྱལ་ འགྲོ་མོ་ རྒྱལ་། བསྟོན་པར་ཏུ་མ་ ཡིན་མ་ཡིན།

यथोक्तमार्गतपमतिनिर्देशसूत्रे⁽¹⁾। अगतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र संकर्षणपदमेतत् ।
गतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र निष्कर्षणपदमेतत् । यत्र न संकर्षणपदं न निष्कर्षणपदं
तदार्थाणां पदमपदयोगेन घनागतिरगतिश्चार्थाणां गतिरिति ॥

यदि बीजमेवाङ्कुरे संक्रमति बीजमेव तत्स्यान्न पदङ्कुरः शाश्वतदोषप्रसङ्गश्च ।
5 यथाङ्कुरोऽन्यत आगच्छति [32b] । अहेतुकदोषप्रसङ्गः स्यान्न चाहेतुकस्योत्पत्तिः खर-
विषाणस्येव ॥

अत एवाह भगवान् ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजु स चैव अङ्कुरो ।
न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद अशाश्वत धर्मता ॥ इति⁽²⁾
10 मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो एवं संस्कार ऽनुक्षेदशाश्वताः ॥ इति [च]⁽³⁾ ।
तथा⁽⁴⁾ ।
घादर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे निरीक्षते नारिमुखमलंकृतं⁽⁵⁾ ।

1) '...सङ्गस्यैव'। Sur le *°nirdeśasūtra*, voir *Çikṣās.* 278. 4 et sources citées p. 11, n. 6.

2) Je conserve la lecture des Mss., confirmée par M. Vynt. 223. 15. 16 et Bodhic. p. ad II. 9 *pūrvam ca pāpam samatikramāmi*... *samatikramānāt* *uktam cūbdaryavahareṣv anādarāt*. — Sur la *saṃkrānti*, voir le fragment (Çāli-stambasūtra cité J. As. 1902, II, p. 272 n. 2, ci-dessus p. 25 n. 3. Le mot *saṃkrānti* est employé dans Mhv. (I. 442) pour marquer le passage d'une *bhūmi* à une autre.

3) = Lalitav. 210. 4-5; voir ci-dessus p. 26, n. 4.

4) = Lalitav. 210. 8-9; cité Bodhic. t. 342. 3 et *Çikṣās.* 229. 3 dont nous adoptons la lecture et l'interprétation métrique (à un détail près: *saṃskāra* 'nucchedaṣṭvātāt' au lieu de *saṃskār* 'ūnūched 'āṣṭvātāt'). — *anyato* correspond au tibétain གཤམ་པ་ (= *anyatra*), རྩ་པ་ = *tatra*. On n'aperçoit la *mudrāsamkrānti* ni dans le cachet, ni dans l'empreinte.

5) Ces deux stances (citées Chap. XXIII, *ad fin.*) sont extraites du *Samādhirāja*, p. 29. 4-9 de l'édition de la B. T. S.

6) *nārimukham alankṛtam*, lecture correcte. Le *m* est doublé *metri causa* d'après l'analogie du redoublement de *n* en sanscrit après voyelle brève et devant voyelle (Observation de M. Kern).

सो तत्र रागं जनयित्वा बालो प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥
 मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।
 मूढो⁽³⁾ यथा सो जनयेत् रागं तद्योपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥ इति ।

तथा[र्यसमाधिरागसूत्रे ऽपि] ।

तस्मिन् कालि सो दशबलो [अ]नघो
 जिनु भाषते इमु समाधिवरं⁽⁵⁾ ।
 सुपिनोपमा भवगती सकला⁽⁶⁾
 न किं कश्चि ज्ञायति न चो भिष्यते ॥

5

न च सबु लभ्यति न ज्ञोयु नरो
 इमि धर्म⁽⁹⁾ फेनकदलीसदृशाः [Tib. 43a] ।

10

मायोपमा गगनविद्युसमा
 दकचन्द्रसन्निभ मरीचिसमाः ॥

1) Les Mss. portent *bala*.

2) དེར་ = *tatra*.

3) མེད་པ་འཇིག་པ་ = *mūḍhā yathante janayanti rāgam*.

4) Cette indication est fournie par le tibétain; d'ailleurs les stances qui suivent sont répétées au cours du traité (Chap. IX, XXI, XXIII *ad fin.*) et la source est quelquefois nommée.

Metre: xy-----

5) Variante: *bala*; mais Tib. མེད་པ་ =

6) Mss. *bhagavatī*; mais Tib. སྤྱི་པ་འཇིག་པ་ = *sakalā* n'est pas traduit.

7) འཇིག་ = *atra*.

8) Mss. *ca, vo, co*.

9) Mss. *imu, imi, dharma, dharmi*.

10) *daka* = *udaka*, voir (*u*)*daka*, (*a*)*ranya*, (*a*)*sau* (?), Çikṣās. 57. 2, 204. 15, 429. 13; Mh v. I. 463. 4.

न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो
 परलोक संक्रमति गच्छति वा ।
 न च कर्म नश्यति कदा च कृतं
 फलु⁽¹⁾ देति कृष्णशुभ संमर्तो ॥

5

न च शाश्वतं न च उक्ते⁽²⁾ पुनो
 न च कर्मसंचयु⁽³⁾ न चापि स्थितिः
 न च सोऽपि कृत् पुनरास्पृशति⁽⁴⁾
 न च अन्यु⁽⁵⁾ कृत् पुन वेदयते ॥

10

न च संक्रमो न च पुनागमनं
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरि⁽⁶⁾
 न च सत्त्व चार्मुपशात्तगति⁽⁷⁾ ॥

1) = *phalam dadāti*. — Mss. *phaladevi*, *phaladevi*; Tib. འཕགས་པུ་སྤྱོད་
 = *phalan ipākāḥ*.

2) *puno* (= *punar*) n'est pas traduit dans le tibétain.

3) = བསལ་སྤྱོད་

4) *ā-sparṣ*. = leicht berühren (Böhtlingk).

5) Mss. *anyu kṛtvā*, *kṛtya*. — Le tibétain a འཕགས་པུ་, *anyakṛtam* (opposé à
 བསལ་སྤྱོད་ de la ligne précédente).

6) *drṣṭāsthāna*°.

7) Mss. *ihā*, *ihō* = འཕགས་པུ་.

8) Mss. *coru*°. — Tib. སེམས་ཅན་ རྟོན་པ་ རབ་ཏུ་ འཇིག་པ་ མེད། = *na
 sattvavicārapracāntigatih*. — རྟོན་པ་ (d'après Foucaux) = *carca*, donné par les
 lexiques comme équivalent à *carcā* = Besprechung, Unterredung (Böhtlingk).

मुपिनोपमं हि तिभवं वसिके⁽¹⁾

लघुभग्नम----- मायस[33a]मं⁽²⁾

न च आगतं न च श्कोपगतं

मूल्यानिमित्तं सद संततियो⁽³⁾ ॥

सुगताय गताय निभया गुणाय⁽⁴⁾

बल धारयती दशमिताय बल⁽⁵⁾

बुद्धानिपं वृषभिताय⁽⁶⁾

बुद्धानिपं वृषभिताय⁽⁸⁾

5

1) = *vaçika* = *vide* = རྟོན་པོ་མེད་ = *asāra*.

2) Mss. °*bhagnamanityena* m° ལུ་རྩ་རུ་འཛིག་ཅིང་མེ་རྟག་སྐྱུ་མ་པའིན་ = *laghubhanguram anityam māyāsamam* = *laghubhanguramm anica* m°??

3) Mss. *saṃtetiyo*. Tib. སྐྱོད་རྒྱུས་ཀྱི་ཏུ་སྟོང་ཞིང་མཆོད་མ་མེད་ = *saṃ-tatnyah sadā cūnyā evānimittāh*.

4) Scandez: *anūpāda*.

5) Mss. *sugatānu*, *jinānu*; Tib. སྐྱུ་པའི་ཡོན་ཏན་ justifie la lecture ° *jinā-nām* (*jinasya*?) *gunāh*.

6) Cette ligne, dans le tibétain, est la première de la stance.

7) སྐྱུ་པས་ རང་ གཟུངས་ རྒྱུས་ རང་ ཅི་ སྐྱུ་པས་པར་ སྐྱུ་པས་ = *bulam dhā-ranyāç caiva daçabalabalam ca*. — Je suppose que l'indice du pluriel *rnams* devrait suivre le mot *stobs-bcu* (*daçabala*).

8) = *buddhān' iyam* = *buddhānām iyam* = འདི་ཅི་ སངས་རྒྱུས་

(1) वरशुक्लधर्मगुणसंनिचयो

(2) गुणज्ञानधारिणिवलं परम ।

(3) मद्भोविकुर्वणाविधिः परमो

(4) वरपञ्चभिन्नपतिलाभनयः । इति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्नयादायां मध्यमकवृत्तौ गतागतापरीक्षायां
नाम द्वितीयं प्रकरणं [Tib. 43 b] ॥

1) *vara: vanocukla, varanukla, varanukla.*

2) *vara: gona: gunanukla.*

3) *vara: gona: gunanukla* Var. Mhv. I. 425

4) *vara: gona: gunanukla*

RECTIONS.

[à réviser.]

- P. 1
 » 3, n. 2
 » 4, » 6
 » 5, » 1
 » 13, » 2
 » 15, » 6
 » 1
 » 2
 » 4
 » 9
 » 20, l. 2
 » 27, n. 5 in fine
 » 32, notes, ligne 3
 » 35, l. 9
 n. 2, l. 9
 » 36, titre
 » 47, n. 5
 » 50, » 1
 » 52, » 3
 » 63, l. 7
 » 9
 » 64, n. 3, l. 5
 » 73, » 6
- Ajoutez 36. 13
 » Cf. 38. 12-39. 1
 Lire 23 4 au lieu de 11. 5
 » 18. 7, 21. 13 au lieu de 11. 14, 13. 5
 » *tatra hi tad ity anena*
 » *gugana*
 » *intéressante*
 » *stārthānumāne*
 » *a hetu*; l. 11, référence inexacte.
 » *pratyaya-parikṣā*
 » plutôt: [*nīrmitau*]
 » *°ānūlarjana*
 » *chandaḥ*
 » *°cyaṇāsmṛty°*
 » *syād abhedena*
 » *kāraṇaṃ*
 Ajoutez: Voir 65. 3, 71 n. 1

III.

चक्षुरादीन्द्रियपरोक्षा नाम तृतीयं प्रकरणां

तथा च गन्तव्यं च न विद्यते । तथापि प्रवचनसिद्ध्यपेक्षया निर्धर्म उच्यते ।

इन्द्रियाणि षडेतेषां प्र

तस्मात्तस्मिन् दर्शनादीनि स्वभावतः इति ॥ उच्यते । न साति न इष्टं न पश्य-
तीति दर्शनं चक्षुः । तस्य च त्रयं विषयत्वेनोपदिश्यते । यथा दर्शनं त्रयं न पश्यति तथा
प्रतिपादयन्नाह ।

स्वमात्मानं दर्शनं हि तत्तमेव न पश्यति⁽⁴⁾।

10

न पश्यति पदात्मानं कथं ह्रदयति तत्परान्⁽⁵⁾ । २

1) *pravacana* = l'Écriture. — Rājendralāla Mitra a traduit le commencement de ce chapitre dans *Buddhist Nep. Lit.* p. 170.

2) ལྟ་ རང་ ལྟ་ རང་ སྟོམ་ལ་ ལ། ལྟ་བར་ལྟར་ རང་ རེག་ལྟར་ ཡིད། རབ་
ལྟ་ལྟ་ ལྟ་ རེག་གི། སྟུང་ཡུལ་ བལྟ་བར་བྱ་ལ་སོགས། Mdo XVII: *byed-la-sogs*.

3) འདྲིར་ མིག་ ཅི་ ལྟ་བུམ་ན་ ལྟ་བུར་བྱེད་པ་ ཡིན་ལ་ = *sha cakṣur eva dar-*
ṣanūt paçyatiti.

4) Mss. *sva ātmānam... tattem eva...*; Rājendralāla lit *tattvam eva*,
 "the truth of his own self".

5) ལྟ་ རྟེ་ རང་གི་ བར་གཉིར་ ལི། རྟེ་ལ་ ལྟ་བ་ མ་ཡིན་ཉིར། གང་ལྟེ་ བར་གཉིར་ ལི་ ལྟ་ལ། རྟེ་ གཞན་རྟེ་ལ་ རྟེ་ལྟ་ ལྟ། Mdo XVII: *ran-gi brtag-nid, de lta lta-ba et gan-zhig dag-la mi lta-bar.*

यथा च गता न गच्छति तावदित्याश्रुक्तं^(१) । एवं न दग्धा^(२) दहति तावदित्यादि
वाच्यं । एवं न इष्टा पश्यति तावदित्यादिनाग्निदृष्टात्तेन सक्तु गम्यमानगतागतिर्यस्मा-
त्समं दूषणमतोऽग्निवद्दर्शनसिद्धिरिति न युज्यते ततश्च सिद्धमेतत् । स्वात्मवद्दर्शनं परा-
नपि न पश्यतीति ॥ एतद्वै तदा ।

नापृथग्वि यदा किं चन दर्शनं ।

युज्यते ॥ ४^(३)

यदा चैवमपश्यन् नान्यथापश्यतो दर्शनत्वायोगात् नान्यथा
 दिवत् पश्यतीति दर्शनमिति दर्शनशब्दादन-
 नुराधेन [Tib. 44b] दर्शनं पश्यतीति
 दर्शनमित्येवं कथमेतत्तु युज्यत इति पठितव्यं ॥

किं चान्यत् ' इह पश्यतीति दर्शनमित्युच्यमाने दर्शनक्रियया दर्शनस्वभावस्य वा
चतुषः संबन्धः परिकल्प्येत । अदर्शनस्वभावस्य वा । उपपत्त्या च न युज्यत इत्याह ।

पश्यति दर्शनं नैव नैव पश्यत्यदर्शनं ।

दर्शनस्वभावस्य तावद्दृष्टि⁽⁴⁾क्रियायुक्तस्य भूयः पश्यतीत्यादिना संबन्धो नोपपद्यते ।
दृष्टिक्रियाद्वयप्रसङ्गात् । दर्शनद्वयप्रसङ्गाच्च । अदर्शनमपि न पश्यति । दर्शनक्रियार्हितः 15
तद्दर्शयत्ययमदित्यभिप्रायः ॥ पदा ।

1) Voir ci-dessus II. 8.

2) Mss. *na dagdham dahyate tūvat... evaṃ na darṣanaṃ paṇyate tūvat.* —

11b. ར་ཞིག་སྟེག་པོ་མི་སྟེག་སྟེ་.....ར་ཞིག་ལྟ་པོ་མི་ལྟ་སྟེ་

3) གང་ཆོ་ འུར་ཟུང་ མི་ ལྟ་བུ། ལྟ་བར་ཕྱེད་པ་ མ་ ཡིན་ནོ། ལྟ་བུམ་ ལྟ་བར་
ཕྱེད་ ཅེས་བྱུང་། དེ་ནི་ རི་ལྟར་ རིགས་པར་ ལྟུང་།

4) *dr̥ṣir prekṣaṇe* (Dhātup. 1. 1037).

पश्यति दर्शनं नैवं नैव पश्यत्यदर्शनं ।

तदा ।

दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते ॥

इत्यनेनैव संबन्धः ॥ ये तु मन्यन्ते निर्व्यापारं ह्रीं धर्ममात्रमुत्पद्यमानमुत्पद्यत इति ।

5 नैव किं चित्कश्चिद्विषयं पश्यति क्रियाया अभावात्तस्मात् न पश्यतीति सिद्धमे-
तत्प्रसाध्यत इति । अत्रोच्यते । यदि क्रियाया अभावः स्यात् तदा धर्म-
मात्रमपि न स्यात् । क्रियाविना धर्ममात्रं न भवि-

स्यति । न पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते ॥ अथ तत्त्वचित्ता
युगम्यता⁽¹⁾ ॥ यथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

[Tib. 45a] शाश्वतो नास्ति नास्ति सर्वगतं⁽³⁾ क्रिया ।

निष्क्रिया नास्तितानुत्यो⁽⁴⁾ नैरात्म्यं किं न ते प्रियं ॥ इति ।

तस्मान्नायं विधिर्बाधकः परस्य । नाप्यस्माकं सिद्धसाधनदोषः ॥

1) Il n'existe pas de *dharmā*, de *dravya* (voir ci-dessus p. 96 l. 13) indé-
pendamment de la *kriyā*. Voir la strophe : *kṣaṇikāḥ sarvasamskāra āsthirāṇāḥ*
kutah kriyā, bhūtiḥ gaisām kriyā saiva kārakam saiva coçyāt (citée Bodhic. p.
IX. 6, Nyāyabindupūrvapakṣa, Mdo XCI fol. 118b, partiellement dans
Bhāmatī, 361.3, Vedāntakalpitaru, 278.9, Tantravārtika 170.10, Upa-
deśasāhasrī, p. 309) = «tous les saṃskāras sont momentanés et comment attri-
buer l'action au momentané? leur devenir (*bhūti*) c'est l'acte (= le fait d'être le
résultat du complexe [*sāmāgrī*] des causes), c'est ce qu'on appelle aussi la puis-
sance (le fait d'être un des coefficients d'un effet postérieur)». Syādvādamañ-
jarī (Chow. S. S.) 134 .... *kāraṇam saivoryata tti vacanāt, bhāvanam tesām*
(*paramānūnām*) *aparotpattau kāraṇam iti cet...* — La lecture *kārakam* me paraît
confirmée par le tibétain *byed-pa*; *byed-pa-po* ou *byed-po* = *kārakah*.

Si on recherche la réalité (*tattvacintā*, *vicāra*), il faut donc nier la *bhūti*
des *saṃskāras* (= *dharmamātra*): étant *asthiras*, ils ne sont ni causés (*kriyā*) ni
causes (*kārakah*); au point de vue de la vérité de l'expérience (*vyavahārasatya*)
dharmā = *kriyā*. — Voir la définition Sarvadarś. s. (trad. note 37) *çaktir hi*
bhāvalakṣaṇam et J. As., 1903, II p. 376.

2) X. 17. — Voir Muséon, 1900, p. 239.

3) གཤམ་ཏུ་འགྲོ་ལ་སྤྱི་བ་མེད་.

4) Mss. *nāsti nātulyo*; mais tibétain མེད་ནང་མཆོད་སྤྱི་

5) Mss. *vidhir na b°*. — Tib. = *tasmād ayam parasya vidhir na bā-*
dhakah.

अत्राह । नैव हि पश्यतो[34b]ति दर्शनमिति कर्तृसाधनमभ्युपगम्यते । किं
तर्हि पश्यत्यनेनेति दर्शनमिति करणसाधनं । ततश्चोक्तदोषाप्रसङ्गः । यश्चानेन दर्शनेन
करणभूतेन पश्यति स द्रष्टा । एष च विद्यते विज्ञानमात्मा वा । कर्तृसद्भावाच्च दर्शन-
मपि सिद्धमिति सिध्यते ।

नैव द्रष्टा चाप्युपगम्यतां ॥ ५⁽¹⁾

5

यथा ⁽²⁾ दर्शनस्य दूषणमुक्तमेवं द्रष्टुरपि दर्शनवदूषणं
वेदितव्यं । तद्यथा

स्वमात्मानं नैव

न पश्यति यदात्मानं कथं

इत्यादि वाच्यं । तस्मादर्शनवद्द्रष्टापि नास्तीति सिद्धम् ।

अत्राह । विद्यत एव द्रष्टा तत्कर्मकरणसद्भावात् । इह यत्रास्तीति न तस्य
कर्मकरणे विद्यते तद्यथा वक्ष्यामूनोः । अस्ति च द्रष्टुः कर्णां दर्शनं द्रष्टव्यं च कर्म ।
तस्माच्छेत्तृवद्विद्यमानकर्मकरणो विद्यत एव द्रष्टेति ॥ उच्यते । नैव हि द्रष्टव्यदर्शने
विद्यते तत्कुतो द्रष्टा स्यात् । द्रष्टृसापेक्षे हि द्रष्टव्यदर्शने [Tib. 45b] । स च निवृत्त्य-
भावाः ।

15

[तिरस्कृत्य] ⁽³⁾ द्रष्टा नास्त्यतिरस्कृत्य च दर्शनं ।

इह द्रष्टा नाम यदि कश्चित्स्यात् । स दर्शनसापेक्षो वा स्यान्निरपेक्षो वा । तत्र
यदि दर्शनसापेक्षोतिरस्कृत्य दर्शनमिष्यते । तथा सिद्धस्य वा दर्शनसापेक्षो स्यादसिद्धस्य
वा । तत्र सिद्धो द्रष्टा न हि दर्शनमपेक्षते । किं सिद्धस्य सतो द्रष्टुः पुनर्दर्शनसापेक्षा कुर्यात् ।

1) ལྟ་བུ་ ལྟ་ རྟེན་ མ་ཡིན་ནེ། ལྟ་བུ་མེན་པ་ མེ ལྟ་ རྟེན། ལྟ་བུ་རྟེན་ལྟེས་ ལྟ་བུ་
ཡང་། རྟེན་མ་ཡང་བཟང་པོས་ བེས་མ་ཡང་བུ།

2) Voir ci-dessus III. 2.

3) D'après le tibétain. — Le vers est, pour le moins, irrégulier.

[Tib. 46a] दर्शनहेतुकानि विद्यन्ते । तस्मात्कार्यसद्भावाद्द्रष्टव्यदर्शने विद्यन्ते इति ॥

उच्यते । स्यातामेते यदि विज्ञानादिचतुष्टय[मि]व स्याद्यस्मात् ।

द्रष्टव्यदर्शनभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं ।

विज्ञानस्य विज्ञानादीनि भविष्यन्ति । यतः कुतो विज्ञानादिचतुष्टयं ६

यत्राह । सत्त्वप्रत्ययमुपादानमिन्द्रियमिन्द्रियविज्ञानमिन्द्रियविज्ञानादीनि । तस्मात्सन्ति । तस्मात्कार्यसद्भावात् ॥ उच्यते । स्युर्मुपादानादीनि चतुष्टयं नैवास्ति तद्वत् ।

उपादानादीनि भविष्यन्ति पुनः कथं ॥ ८⁽¹⁾

न सत्त्वमुपादानादीनीत्यर्थः ॥ इदानीं दर्शनवच्छेषायतनव्याख्या[35b]नातिदेशा-
र्थमाह ।

à propos de l'Arhat: le *sāntūnika rūpa* de l'Arhat (*caṣurāyatanādī*) et le *rūpa* externe (bois, mur) sont *anāsravas*. — Le contact est *sāsrava* quand le *vijñāna* est *asravanām kleśānām nigraha*.

7) M. Vyut. 245. 1140 *caṣuḥsaṃsparcajā vedanā*. Abhidh. k. v. (242a 3) *caṣuḥsaṃsparcaṃ pratityotpadate: caṣuḥsaṃsparcajā vedaneti*. — Si la *vedanā* naît du *sāmsparca*, comment peut-elle être *sparcasahajā* comme le dit notre texte? L'Abhidharmakośa discute en effet le *sahotpannatva* (simultanéité) et le *janya-janakabhāva* (relation de cause à effet): l'ombre de l'*pañkura* est simultanée à l'*pañkura* qui est sa cause (théorie du *sahabhūhetu*).

8) རྟོག་པོའི་ ཡུན་ལག་ བཞིལོ། — Voir Abhidh. saṅgaha (J. P. T. S. 1884) V, 12, 16 *bhavaṃgakkhaya*.

1) བུ་བྱ་ ལྷ་བ་ མེད་པོའི་བྱིར། རྣམ་པར་ཤེས་པ་སྟོན་པ་ བཞི། ཡུན་མེད་ རྟོག་པོའི་ལྷ་སྟོན། རྟོག་པོའི་ ཡུན་པར་འགྱུར།

2) བཞིལོ་བ། Voir Schmidt, s. voc.

व्याख्यातं श्रवणं घ्राणं रसनं स्पर्शनं मनः ।

दर्शनैव ज्ञानीपाच्छ्रोतव्यकादि च ॥ इति⁽¹⁾ । १

उक्तं हि भगवता ।

न चतुः [Tib. 46b] प्रेतते रूपं मनो धर्मान्न वेत्ति च ।

5

एतत्तु परमं सत्यं यत्र लोको न यत्र

मामग्रा दर्शनं

न चतुः रूपतः चतुर्विजानमिहोपजायते ।

10

नो चतुषि रूप निश्चितं रूपसंक्रांति न चैव चतुषि ॥

नैरात्म्यशुभाश्च⁽⁶⁾ धर्मि ये तेष्वात्मेति शुभाश्च कल्पिताः ।

विपरीतमसद्विकल्पितं चतुर्विजान ततोऽपि ज्ञायते ॥

1) ལྟ་བུ་ལ་ ཉུང་ རྩོམ་པ་ རང་། མུང་བར་མེད་ རང་ རེག་མེད་ ཡིད། ཉུང་
པ་མོ་ རང་ མཉུང་ལ་སྟོན་པ། རྩོམ་པ་མེས་པར་ མེས་པར་བྱ།

2) ས་ རེ་ རོན་རྩམ་ འཛིན་པ་ རི། ཉུང་བར་བརྟག་པར་ རྩམ་པར་འཇུག་། *bhūmim*
tām paramārthagrāhaka upacārabhūtām bodhayiṣyati. Cette traduction paraît,
pour le moins, libre. — *prāha* est douteux. — Le sens est certain: là où le Maître
enseigne que le *darṣana* résulte d'un complexe de causes, c'est là un enseigne-
ment conventionnel de la réalité.

3) Mètre Vaitalīya.

4) D'après le tibétain, *rūpaṃ ca.*

5) *saṃkrānti* = ---

6) Mss. *nairātmyasvabhāvāḥ ca dharmi ye ... dharmi eteṣu rātmētī.* Tib.
བདག་མེད་ མི་སྤྱུག་ ཆོས་ འཛིན་པ། རྩོམ་ ཡང་ བདག་ རང་ སྤྱུག་ ཅེས་ བརྟག་པ།

विज्ञाननिरोधसंभवं⁽¹⁾ विज्ञानउपादव्यं⁽²⁾ विपश्यति ।

न कर्हि चि गतं न चागतं शून्यमायोपम योगि पश्यति ॥

तथा चर्योपात्तिपृच्छायां⁽⁴⁾

संभवं⁽⁵⁾ पश्यति चतुस्तत्र न पश्यति⁽⁶⁾ पत्यपहो न ।

तेन सयोगिवियोगविकल्पः ॥

मनोर्मचित्रविशिष्टः⁽⁸⁾

येन च योगिना यथा यथा कदाचि ॥

1) D'après le tibétain °sambhavaṭ.

2) *utpāda-vyaya*. — Pour le mètre: juṣṭa. — *sambhava* = འབྱུང་, *utpāda* = འཕྱུང་, *vyaya* = བྱེད་.

3) = *śūnyāmāyōpamā*.

4) Voir ci-dessus p. 53 n. 4. — Les deux premières stances sont citées Chap. XIV in fine.

5) Mss. °*saṃyoge*. — མེག་ནི་སྐུ་མཆོག་ཅན་ལྷན་ན་ = *caḥṣur eva sarvasaṃyogi* (*sarvasaṃyuktam*).

6) Le deuxième et le troisième pāda: མེག་གིས་གཟུགས་རྣམས་མཐོང་བ་
ནང་ཡིན་པའང་། མཆོག་མོ་ཁྱེད་རྣམས་མེད་ན་མཐོང་མི་འགྱུར་ = *yāny api rū-*
pamī caḥṣuḥ dṛṣyante, rātrau, pratyañānām abhāre, na dṛṣyante. — Même version
ci-dessous ad XIV 8, où les Mss. donnent simplement *caḥṣuḥ prapañcyati* pour le
troisième pāda. — *ālokaśamācṛita* de la ligne suivante confirme la leçon du
tibétain.

7) *saṃyogaviyoga*, ལྷན་དང་གྲུབ་བ་.

8) ཡིན་པའང་དང་། ཡིན་ཏུ་མི་འོང་སྤྱོད་ཆོག་ས་...

9) དེ་ལྷན་སྐུ་མཆོག་གི་མཐོང་བས་ན། དེ་ལྷན་ = *evam ālokaśamācṛi-*
tena pañcyati yasmāt, tasmāt...

यो पि च श्रूयति शब्दु मनोः सो पि च नातरि ज्ञातु पविष्टः ।

संक्रमणं न च लभ्यति तस्य कल्पवशात्⁽¹⁾ समुच्छ्रितु शब्दः⁽¹⁾ ॥ इति ।

⁽²⁾
[तथा ।]

5

गीतं न नृत्यमपि वाद्यरूतं न ग्राह्यं

स्वप्नोपमा हि रतयोऽबुधमोक्ष⁽³⁾ ।

संकल्पलालस गता धृतिः ।

किं क्षेपदाम् ।

प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ

Tib. = *ṣabāṇam āpārah*.

D'après le tibétain. — Mètre Vasantatilakā.

Tib. = *mohanasya rateṣ ca hetuh*.

IV.

स्कन्धपरीक्षा नाम चतुर्थ प्रकरणं

अत्राह चतुरादीनोन्द्रियाणि न सन्ति । न स्कन्धा अप्रतिषेधात् । तदन्त-
र्गतानि चेति न विष्यतीति ॥ उच्यते । स्युरेव यदि स्कन्धाः स्युः ।
तत्र रूपं

5

रूपकार

रूपेणापि न निर्मु

तत्र रूपं भौतिकं⁽²⁾ । तस्य कारणं

भौतिकं रूपं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शव्याख्यं नोपलभ्यते । पदं न रूपेणापि न
निर्मुक्तं रूपात्पृथग्भूतं रूपकारणमुपलभ्यते ॥

10

तदेतत्प्रतिज्ञादप्यं प्रसाधयितुकाम आह ।

रूपकारणनिर्मुक्ते रूपे रूपं प्रसज्यते ।आहेतुकं⁽³⁾ । न चास्त्यर्थः कश्चिदाहेतुकः वा चित् ॥ २⁽⁴⁾

1) गज्जगस'ऐ' कु'रै' म'ग'र'गस'स' । गज्जगस' रै' र'मै'गस'स' म' र'सु'र'स' ।
गज्जगस' रै'स'स' म'ग'र'गस'स' । गज्जगस'ऐ' कु' र'स' म' र'सु'र'स' ॥

2) rūpa [élément] est employé dans le sens de *bhautika* [corps] (= *gha-
tali*, voir ci-dessus 71. 6 et aussi 126. 1). — *Ām̐kara*, II. 2. 18 (p. 532. 8). — On
distingue le *bāhya* et le *sāntānika* (ci-dessus p. 118 n. 6).

3) Je maintiens la leçon des Mss. que je croyais devoir sacrifier p. 24, n. 8.
— On trouve en effet la même lecture *āhetuka* dans *Subhāṣitasamgraha*
fol. 21 (édité par M. C. Bendall, dans *Muséon* 1903. IV). — Signalons *ānimitta*,
M. Vyut. 30. 14, 82. 7.

4) गज्जगस'ऐ' कु'रै' म'ग'र'गस'स' । गज्जगस' रै' गज्जगस' रै' कु'रै'स' ।
म'ग'स'स'स'स' रै' र'ग' र'स' । कु'रै'स' रै' र'ग' र'स' र'स' ॥

यथा घटादर्थान्तरभूतः पटो न घटहेतुकः । एवं रूपकारणवत्तुर्महाभूतव्यतिरिक्तं
भौतिकं रूपमिष्यमाणं न भूतहेतुकं स्यात् । न चास्त्यर्थः कश्चिदहेतुकः वा चित् ।
तस्मादहेतुकत्वदोषप्रसङ्गान्न रूपकारणनिर्मुक्तं रूपमभ्युपेतव्यमिति ॥

इदानीं रूपेणापि विनिर्मुक्तं यथा रूपकारणं नास्ति तथा रूपं न भूतहेतुकं ।

5

रूपेण तु विनिर्मुक्तं यदि [Tib. 47b] स्यात्तदा

यदि कार्यरूपविनिर्मुक्तं रूपकारणं स्यात्तदा रूपं न भूतहेतुकं न
भवति । एवं कार्यत्पृथग्भूतं कारणमिष्यमाणं न भूतहेतुकं न
भवति । यथा कार्यं न भूतहेतुकं स्यात् ।
यथा कार्यं न भूतहेतुकं स्यात् । कार्य[36b]प्रवृत्तिहेतुः । कार्यनिरपेक्षाच्च
कारणत्वं न भूतहेतुकं न भवति । यच्च कार्यकं कारणं तन्निर्हेतुकत्वाद्गोरोरग-
रगविषाणवन्नास्त्येवेत्याह ।

नास्त्यकार्यं च कारणं ॥ इति⁽¹⁾ ३

अथ चेदं रूपस्य कारणमिष्यमाणं सति वा रूपे कारणत्वेनेष्यतेऽसति वा ।

उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

15

रूपे सत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ।

रूपेऽसत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते⁽²⁾ ॥ ४

सति वा संविद्यमाने रूपे किं रूपकारणेन प्रयोजनं । असत्यसंविद्यमाने रूपे किं

1) ग'य'ने' ग'त्रुण'स' डे' म'ग'ने'ग'स'म' । ग'त्रुण'स' 'उ' कु' डे'ग' 'य'द'ड'डे' ।
अ'स'स'सु'मे'द'स'वि'कु'र' अ'सु'र'डे' । अ'स'स'सु'मे'द'स'वि' कु' मे'द'ड'डे' ॥

2) ग'त्रुण'स' 'य'द'ड' 'य'द' ग'त्रुण'स' 'उ' डे' । कु' 'य'द' अ'स'द'स'म' मे' अ'सु'र'
डे' । ग'त्रुण'स' मे'द'ड' 'य'द' ग'त्रुण'स' 'उ' डे' । कु' 'य'द' अ'स'द'स'म' मे' अ'सु'र'डे' ॥

रूपकारणेन प्रयोजनं । कस्य वा तत्कारणमिति परिकल्प्यते । तस्मादसत्यपि रूपे
रूपकारणं नोपपद्यते ॥

अथ स्याद्यद्यप्येवं रूपकारणं न संभवति । तथापि कार्यं रूपं संविद्यते तत्सद्वा-
वात्कारणमपि नोपपद्यते ॥ स्यादेवं यदि कार्यं रूपं स्यान्न तस्ति यस्मात् ।

नैव नैवोपपद्यते ।

5

रूपकारणं नोपपद्यते । ननु कार्ये कुतो निर्हेतुकं कार्यं [Tib 48a]
रूपं भवेत् । नैव नैवोपपद्यते । ननु कार्ये कुतो निर्हेतुकं कार्यं [Tib 48a]
यति ॥ यतश्चेत् रूपं सर्वथा विद्यमानं नैवोपपद्यते ।

तस्मात्

तच्चदर्शा योगी

रूपगतान् कांश्चिन्न विनाल्लपान् विकल्पयत्⁽¹⁾ ॥ ५

सप्रतिधाप्रतिघसनिदर्शनानिदर्शनातीतानागतनीलपीतादिविकल्पान् रूपालम्ब-
नान् कांश्चित्परिकल्पयितुमर्हतीत्यर्थः ।

अपि चेद् रूपकारणमिष्यमाणं सदृशं कार्यं निष्पादयेदसदृशं वा । उभयथा च नो-
पपद्यते । इत्याहुः ।

15

न [37a] कारणस्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

[न कारणस्यासदृशं कार्यमित्युपपद्यते⁽²⁾ ॥] ६

1) कु'मे'स'यि' श'कुण'स'र'ग' र'। अ'स'स'र' मे' सु' सु'मे'र'र'। र'स'र'
श'कुण'स'यि'र'स'स'र'र'। अ'स'स'र' सु'स'स'र'र'मे'र' ॥ = *nāhkarāṇāni rū-*
paṇā...

2) अ'स'स' सु' सु' र'स' अ'स'स' र'स'। सु'स' अ'स'स' म'यि'र'र'। अ'स'स' सु'
सु' र'स' मे'र'स' र'स'। सु'स'स' अ'स'स' म'यि'र'र' ॥

तत्र रूपकारणं कठिणद्रवोष्णत्वस्वभावं । भौतिकं तु चतुर्ग्राह्याध्यात्मिकं
पञ्चचतुर्विज्ञानाद्याश्रयवत्प्रसादात्मकं⁽¹⁾ । बाह्यं तु रूपग्राह्यतनादिकं चतुर्विज्ञानादिप्रा-
त्यक्षलक्षणं न महामूतस्वभावमिति । अतो भिन्नलक्षणत्वान्निर्वाणवत्कार्यकारणयोः सा-
दृश्यमेव नास्तीति

5 न कारणास्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

न चापि सदृशानां शालिबोज्ञादीनां परस्परम्

न कारणास्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

न चापि सदृशानां शालिबोज्ञादीनां परस्परम्
कार्यमित्युपपद्यते ।
न चापि ॥

यथा चेदं रूपं विचार्यमाणं सर्वथा नोपपद्यते । एवं वेदनादयोऽपीत्यतिदिश-
माह ।

वेदनाचित्तसंज्ञानां संस्काराणां च सर्वशः ।

सर्वेषामिव भावानां रूपेणैव समः क्रमः⁽³⁾ ॥ ७

1) *rūpaprasāda* = ཀུན་གསལ་པ་པོ་, comme *Çikṣās.* 250, n. 3. — Les exemples cités par Candra Dās établissent que *nan-ba* = *āyatana*. — Aux sources indiquées par M. Bendall (*Dh.-Sūi* § 597, *Atthasāl.* pp. 72, 306), ajouter M. Vynt. 101. 23, *Abhidh.* s. VI. 1 (*J. P. T. S.*, 1884) *pasūdasamkhātāṃ pañcaviḍham p'ajjhattikarūpaṃ nāma*, et *Abhidh.* k. v. (*Soc. As.*) 239 b 8 *tadvijñānācārayā rūpa-prasādāc ca cakṣurādāyāḥ* = *śaḍāyatana*.

2) Confirmé par le tibétain.

3) ཚེས་རྒྱུ་འདུ་ཤེས་འདུ་ཤེས་རྒྱུ་། སེམས་རྒྱུ་རྒྱུ་ལོ་ཐམས་ཅད་
ཡན་། རྣམ་པ་རྣམ་པེ་ཐམས་ཅད་ཀྱི་ ཀུན་གསལ་ཀྱི་ཀྱི་རེམ་པ་མཆོད་སྟེ།

वेदनादिकमपि सर्वं रूपविचारेणैव समेष्ट्योच्यं । यथैव कोकस्य धर्मस्य शून्यता
प्रतिपादयितुमिष्टा माध्यमिकेन तथैव सर्वधर्माणामपीति । अतः ।

विप्रकृते यः परीक्षारं कृते शून्यतया वेदेत् ।

सर्वं तस्यापरिकृतं समं साध्येन ज्ञायते⁽¹⁾ ॥ ८

तत्र ⁽¹⁾ शून्यतया कर्णभूतया रूपं निःस्वभावमित्येवं सस्व- ४
भाववादे । ⁽²⁾ वेदनादयः साध्यसमाः । वेदनादयस्तावत्सन्ति तदद्रूपमप्य-
स्तीति । तदेतत्समं । वेदनादीनामपि सद्भावः साध्येन रूप-
सद्भावेन समो वेदितव्यः । ⁽³⁾ [37 b] विचार्यमाणमपि
स्पर्शप्रत्यया वेदना विज्ञानसकृन्नाः । ⁽⁴⁾ नास्तीति
भवति । [Tib. 49a] यथा वेदनादयः साध्यसमा एवं लक्ष्यलक्षण-
वादयोऽपि सर्व एव पदार्था रूपाणि साध्येन समा इति । कुतः परस्य परीक्षारः संभवेत् ।
सर्वं ⁽²⁾ वचनमस्य साध्यसमं भवतीति सर्वत्र शास्त्रे परीक्षारेण साध्यसमत्वं माध्यमिकेना-
⁽³⁾ परीक्षणमिति चाचार्यः शिज्ञयति ॥

यथा च परपक्षद्वेषणे विहितोऽयं विधिरेवं व्याख्यानकालेऽपीत्याह ।

15

व्याख्याने य उपालम्भं कृते शून्यतया वेदेत् ।

सर्वं तस्यानुपालब्धं समं साध्येन ज्ञायते⁽⁴⁾ ॥ ९

1) རྟོང་པ་ཉིད་ཀྱིས་ བཅད་བྱས་ཆོ། གང་ཞིག་ ལན་འདྲེབས་ ལྷ་ལྟེན་པ། དེ་ཡི་
ཐོས་ཅན་ ལན་བདག་མེད། བསྐྱལ་པར་བྱ་ དང་ མཚུངས་པར་འགྱུར།

2) ལྷ་ས་པའི་ ལན་ ཐོས་ཅན་

3) བཟློན་པར་བྱ་

4) རྟོང་པ་ཉིད་ཀྱིས་ བཟད་བྱས་ཆོ། གང་ཞིག་ རྟོན་འདྲེབས་ ལྷ་ལྟེན་པ། དེ་ཡི་
ཐོས་ཅན་ རྟོན་བདག་མེད། བསྐྱལ་པར་བྱ་ དང་ མཚུངས་ པར་ འགྱུར།

व्याख्यानकालेऽपि यः शिष्यदेशीयशोग्रमुपालम्भं कुर्यात्स्यापि तच्चोग्रमुपाल-
म्भाख्यं पूर्ववत्साध्यसमं वेदयितव्यं । यथोक्तं ।

भावस्यैकस्य यो द्रष्टा द्रष्टा सर्वस्य स स्मृतः ।

एकस्य शून्यता एव सैव सर्वस्य शून्यता ॥ इति ⁽¹⁾

5 आर्यगणगणज्ञसमाधिसूत्रेऽपि ।

एकेन धर्मेण पु सर्वधर्मान्

अनुगच्छते मायमरोचिसाद्य

मयाकृत्यकानलि

सर्वस्य तथैव सर्वत्र पेषिता बुद्धिः ।

सर्वं च तत्स्वभावा धर्म विशुद्धा गगणाकल्पाः ॥

एकेन [Tib. 49b] सर्वं जानाति सर्वमेकेन पश्यति ।

कियद्बहु पि भविष्ये ⁽⁴⁾ न तस्योत्पद्यते मदः ॥ इति ।

15 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिर्चितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ स्कन्धपरीता
नाम चतुर्थ प्रकरणां ॥

1) Comparer la citation Syādvādamāñjarī (Chow. S. S.) pp. 4. 112 *eko bhāvah sarvathā yena dr̥ṣṭaḥ sarve bhāvāḥ sarvathā tena dr̥ṣṭāḥ*.

2) Voir Çikṣās., Index I.

3) Mss. *yatha jñāta tvayā ātmasamjñā*. — Mètre Āryā.

4) Mss. *bhāvayitvā na tasyopapadyate damah*. — *है'स्ये' म'य' म'द'गु'श'*
गु'र' = bhāṣayitvā.

किं कारणं । असद्भावात् । यदि सलक्षणो नालक्षणः । अथालक्षणो न सलक्षणः ।
 अतः सलक्षणश्चालक्षणश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् । न च विप्रतिषिद्धं संभवति । तस्मा-
 दसंभवादिव सलक्षणे चालक्षणे च लक्षणप्रवृत्तिर्नापपद्यत इति ॥

अथापि स्यात् । यद्यपि न लक्षणप्रवृत्तिः । तथापि लक्ष्यमस्तीति ॥ एतदपि
 नास्ति यस्मात् ।

5

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

यदा लक्षणप्रवृत्तिरेव नास्ति तदा कथं लक्ष्यं स्यान्नैव संभवतीत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिस्त्वया निषिद्धा न तु लक्षणं । ततश्च विद्यते लक्ष्यं लक्षणा-
 सद्भावात् ॥ उच्यते ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः ⁽¹⁾ ॥ 8

10

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

इति प्रतिपादितं । तदा ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः ।

निराश्रयत्वात् ॥ यदा चैवं लक्षणं नास्ति तदा लक्षणासंप्रवृत्तिरिति
 तत्र । यतश्चेतदेवं ।

तस्मात्

इति निगमनं ⁽²⁾ । अथ लक्षणं न स्तस्तथा[39a]काशमस्ति ।
 भावद्वयं च भवद्वयं ⁽³⁾ । तस्माच्छलक्षणोऽपि ॥ इति । एतदप्य-
 युक्तमित्याह ।

1) सलक्षणं नालक्षणं सलक्षणं नालक्षणं । सलक्षणं नालक्षणं सलक्षणं नालक्षणं ।
 सलक्षणं नालक्षणं सलक्षणं नालक्षणं । सलक्षणं नालक्षणं सलक्षणं नालक्षणं ।

2) = सलक्षणं नालक्षणं

3) Contre la grammaire.

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते⁽¹⁾ ॥ ५

लक्ष्यलक्षणे यथा न स्तस्तथोक्तं प्राक् । यदानयोर्भावस्तदा लक्ष्यलक्षणरहित-
त्वादाकाशकुसुमवन्नास्त्याकाशं ॥

यद्याकाशं भावो न भवत्यभावस्तर्ह्यस्तु ॥ एतदपि नास्ति । यस्मात्

5 अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

यदाकाशं भावो न भवति तदा भावस्यासत्त्वे कस्याभावः कल्प्यतां । वक्ष्यति हि⁽²⁾ ।

भावस्य चेदप्रसिद्धिरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य स्यान्न्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

तस्माद्भावभावादभावोऽप्याकाशं न संभवति ॥ रूपभावश्चाकाशमिति व्यवस्था-
0 प्यते । यद्यपि रूपं स्यात्तदा रूपभावश्चाकाशमिति स्यात् । यदा च यथोक्तेन न्यायेन
रूपमेव नास्ति । तदा कस्याभावश्चाकाशं स्यात् ॥

अत्राह । विद्येते एव भावाभावौ तत्परीक्षकसद्भावात् । अस्ति च भवान् भावा-

व्ययोः परीक्षकः । य एव आह ।

अविद्यमाने भावे च [Tib. 51b] कस्याभावो भविष्यति ।

यथा भावो न भवति तदा भावस्यासत्त्वे कस्याभावो भविष्यति इति ॥
उच्यते । एतत्

भावभावविधौ च भावो

1) དེ་ཕྱིར་ མཆོད་གཞི་ ཡོད་མེད་ཏེ། མཆོད་ཀྱིས་ ཡོད་པ་ཀྱིས་ མ་ ཡིན། མཆོད་
གཞི་ མཆོད་ཀྱིས་ མ་གོད་གས་པར། རྟོགས་མོ་ ཡང་ ཅི་ ཡོད་པ་ཡིན།

2) Ci-dessous Chapitre XV. 5. — Voir XXV. 8.

3) *vidharman* = *visadṛṣadharman*. — P. W.: gegen das Gesetz sich ver-
fahrend.

4) Mss. *bhāvābhāvacca vetti kaḥ*. — *avaiti*, voir ci-dessous *avagamaka*.

5) རྟོགས་མོ་ ཡོད་པ་ མ་ ཡིན་ན། རྟོགས་མེད་ གང་གི་ ཡིན་པ་འགྱུར། རྟོགས་

शान्त पशान्त य चित्तयि धर्मान् [Tib. 52a]

सोऽपि च चित्तं न ज्ञातु न भूतः ।

चित्तवितर्कणं सर्व्वि पपञ्चाः

सूत्रम⁽³⁾ अचित्तयि वृध्यथ धर्मान् । इति विस्तरः ॥

5 इदानीं प्रतिपादितमर्थं निगमयन्नाह ।

तस्मान्न भावो नाभावो न लक्ष्यं नापि लक्षणं ।

आकाशं ।

इति । यथा चाकाशं । एवं ।

आकाशसमा धातवः पञ्च ये परे⁽⁶⁾ ॥ ७

- 10 पृथिव्यादिधातवो ये पञ्च परे ऽवशिष्यन्ते । तेऽप्याकाशवद्भावभाव[ल]क्ष्य[लक्ष]णपरिकल्पस्वप्नपरिकृताः परिज्ञेया इत्यर्थः ॥ तदेवं पदार्थानां स्वभावे व्यवस्थितेऽविद्यातिमिरोपकृतमतिनवनतयाऽनादिमंसाराभ्यस्ततया भावाभावादिविपरीतदर्शना निर्वाणानुग[1]म्यविपरीतनैः स्वभावव्यदर्शनसन्मार्गपरिग्रहाः ।

... *cittu, cinta* = རྟེན་པ་ལྟ་བུ་. — *na jātu* = ཉམ་པ་མེད་པུ་

4) *Vāṛhaspatya*.

5) *Mss. yasmān*.

6) དེ་ཁྱེད་ ཉམ་མཁའ་ རྟེན་པུ་ མེད། རྟེན་པུ་ མཁའ་ རྟེན་པུ་ མེད།

མཆོད་ཉེད་ མ་ཡིན་ རམས་ ལུ་མོ། གཞན་ གང་དག་ ལུང་ ཉམ་མཁའ་མཆོད་ས།

7) *Mss. °abhāvalakṣyaṇapari°*. — Tib. = °abhāvalakṣyalakṣaṇarahitāḥ *parijñeyāḥ*. — *parikalpasvarūpa* n'est pas traduit, et le texte est certainement altéré: les *dhātus* sont *parikalpasvarūpa* parce qu'ils sont *bhāva*....*lakṣaṇarahita*.

8) D'après le Tib. il faut lire: °*abhyastabhāva°*.

9) *Mss. °viparītanaihbhaga*.

विवाद⁽¹⁾प्राप्त्या न दुःखं⁽²⁾ प्रशाम्यते

अविवाद⁽¹⁾प्राप्त्या च दुःखं⁽³⁾ निरुध्यते⁽⁴⁾ ॥ इति ।

तस्मादसंभव एव यत्सांसारिकेण मार्गेण निर्वाणमधिगम्यत इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तो धातुपरीक्षा नाम

5 पञ्चमं प्रकरणं ॥

1) Mss. (ici et fol. 80) *prāptā*; B. T. S. *prāptyā*; Tib. རྒྱུ་ལྷན་ རྒྱུ་ལྷན་
= *viradan*.

2) B. T. S. *nirudhyate*; fol. 80b *praçāmyati*; Tib. བློ་

3) Mss. (ici et fol. 80) *na*.

4) B. T. S. *smṛter upasthānakatham kathetvā*.

5) Mss. *asambha eva, asambhava yut*. — *mārga* dans Cambridge seul

VI.

रागरक्तपरीक्षा नाम षष्ठे प्रकरणं

घत्राक् । विद्यत्त एव स्कन्धा[पतन]धातवः । कुतः । तदाश्रयसंज्ञेशोपलब्धेः ॥
 इह यत्रास्ति न तदा[श्रय]संज्ञेशोपलब्धिर्हस्ति बन्ध्याडुक्तिरिव बन्ध्यामनोः । सति
 च रागादयः क्लेशाः संज्ञेशनिबन्धनं ॥ यद्योक्तं भगवता ⁽¹⁾ 'बालो भित्तवो ऽमृतवान् 5
 पृथग्जनः प्रज्ञप्तिमनुपतितः चतुषा द्वयाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानोयान्यभिनिविशते ' सो-
 र्भनिविष्टः सन् रागमुत्पादयति ' रक्ताः सन् रागत्वं देषत्वं मोक्षत्वं कर्माभिसंस्करोति
 कथेन वाचा मनसेति विस्तरः ॥

1) Voir Çikṣūs. 252. 10 et note; Bodhicaryāvat t IX p. 308-9; et ci-dessous VIII initio et XXVI. 10.

2) Voir la note suivante.

3) Abhidharma k. v. (Soc. As.) 286d 7. —
 loque au nôtre: *bālo 'grutavān prthagjana ity* —
papattir laukikā prajānā nāsti sa bālo —
dhūyamajā satyābhisamayajā —
yathā sanjñā yathā v —
chandarāga iti.

Le tib. — Voir ci-dessus p. 28, n. 1. — *prag-
 jñaptisat* = २५ (Bodhicaryāvat VIII. 101).

(a) *papattilohikā.*

4) Il est dit de l'*anuṣaya* (Abhidh. k. v., Soc. As., 338b 1): *karmabhavaṃ abhinirharatīti = taṃ punarbhavābhiniṣṭhaye janayatīti*. — Je crois que l'expression *karma abhisamśkaroti*, qui ne se dit pas de l'*arhat* mais d'un *prthagjana anuṣayavān*, comporte la même notion; voir Mhv. I, 26. 7 et la note p. 391: on souffre dans l'enfer parce qu'on y emporte un *karman abhisamśkṛta*, un *karman* fécond. — L'expression *stambhaṃ mantreṇa abhisamśkṛtya = sādhyatvā* peut être comparée.

उच्यते । स्युः स्कन्धापतनधातवो यदि रागादय एव क्लेशाः स्युः ॥ इहायं रागः
परिकल्प्यमानो बालपृथग्जनैः सति रक्ते नरे परिकल्प्येतासति वा । [Tib. 53a] उभ-
यथा च न युज्यत इत्याह ।

रागाद्यदि भवेत्पूर्वं रक्तो रागतिर[40b]स्कृतः ।

5

तं प्रतीत्य भवेद्वागो रक्ते रागो भवेत्सति ॥ १

तत्र रागः सक्तिरध्यवसानं सङ्गोष्मिनिवेश इति पर्यायाः । रक्तो रागाश्रयः । स
यदि रक्तो रागात्पूर्वं रागतिरस्कृतो रागारक्तो भवेत् 'तदा तं रागतिरःकृतं रक्तं
प्रतीत्य रागो भवेत्' । एवं सति रक्ते रागो भवेदिति युक्तं । न त्वेवं संभवति यद्वागरक्तो
रक्तः स्यादर्हतामपि रागप्रसङ्गात् ॥

10

यद्येवं सति रक्ते न रागः ' घसति तर्हि रक्ते रागोऽस्तु । एतदप्युक्तमित्याह ।

रक्तेऽसति पुनः रागः कुत एव भविष्यति ।

यदा सति रक्ते रागो नास्ति ' तदा कथमसति रक्ते निराश्रयो रागः सेत्स्यति । न

रागो भवतीति ॥

15

मत्तरेण रक्तो रागो भवेत्सति । स्याद्वागो यदि रक्तः स्यात् ' ⁽¹⁾
यस्मादयं रक्त इष्यमाणः सति वा रगो भवेत् परिकल्प्येतासति वा । उभयथा च
नोपपद्यत इत्याह ।

1) Manque dans le tibétain.

2) Le tibétain ajoute: *na tu santi*

3) *nare* manque dans le tibétain.

4) गण'ने' अर्दे'कण'स' झु'रि'वा'न' । अर्दे'कण'स'मे'र'य'वे' कण'स' षि'र'न' ।
दे'वा' सदे'र'न'स' अर्दे'कण'स' षि'र'न' । कण'स'षि'र' अर्दे'कण'स' षि'र'य'र'अशु'र' ॥

5) Le tibétain ajoute: *na tv asti*.

सति वासति वा रागे रक्तेऽप्येष समः क्रमः⁽¹⁾ ॥ २

तत्र यदि सति रागे रक्तः परिकल्प्येत । तत्राप्येष एव रागानुपपत्तिक्रमोऽन-
नरोक्तो रक्तेऽपि तुल्यः ।

रक्ताद्यदि भवेत्पूर्वं रागो रक्ततिरस्कृतः ।

इत्यादि⁽²⁾ । यथासति रागे रक्त इष्यते । एतदप्युक्तं । यस्मात्

5

रागेऽसति पुनः रक्तः कुत एव भविष्यति । इति⁽³⁾ ।

तस्माद्रक्तोऽपि नास्ति । रागरक्ताभावाच्च स्कन्धादयोऽपि न सन्तीति ॥

यत्राह । नैव हि रागरक्तयोः पौर्वापर्येण संभवो यत इदं द्वयं स्यात् । किं तर्हि
रागरक्तयोः सहैवोद्भवः । चित्तसकृभूतेन रागेण हि चित्तं रज्यते । तच्च रक्तमिति । यतो
विद्यते एव रागरक्ताविति ॥ उच्यते । एवमपि ।

10

सहैव पुनरुद्भूतिर्न युक्ता [41a] रागरक्तयोः ।

सहोत्पादोऽपि न युक्तो रागरक्तयोः । यस्मात् ।

भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परं⁽⁴⁾ ॥ ३

गृहभावात् । सव्येतरगोविषाणवदित्यभिप्रायः ॥ अपि

एकत्वे परिकल्प्येत पृथक्त्वे वा । तत्र एते

15

नैकत्वे

1) ऋणस्य' अर्थात् 'स' श्रुत्यर्थः । अर्थात् 'ऋणस्य' अर्थात् 'स' श्रुत्यर्थः ।

ऋणस्य' अर्थात् 'स' श्रुत्यर्थः । अर्थात् 'ऋणस्य' अर्थात् 'स' श्रुत्यर्थः ।

2) Ci-dessus VI. 1.

3) Ci-dessus VI. 2.

4) अर्थात् 'ऋणस्य' अर्थात् 'स' श्रुत्यर्थः । अर्थात् 'ऋणस्य' अर्थात् 'स' श्रुत्यर्थः ।

कस्मात्पुनर्नास्तीत्याह ।

न तेनैव हि तत्सह ।

न [Tib. 54a] हि रागस्वात्मा रागादव्यतिरिक्तो रागेण सहेति व्यपदिश्यते ॥

इदानीं पृथक्तेऽपि सत्सभावभावमाह ।

5 पृथक्ते सत्सभावोऽथ कुत एव भविष्यति⁽¹⁾ ॥ 8

न हि पृथग्भूतयोरालोकान्धकारयोः संसारनिर्वाणयोर्वा सत्सभावो दृष्ट इति ॥ किं चान्यत् ।

एकत्वे सत्सभावश्चेत् । स्यात्सत्त्वाय विनापि सः ।

पृथक्ते सत्सभावश्चेत् । स्यात्सत्त्वाय विनापि सः⁽²⁾ ॥ ५

10 यद्येकत्वे सत्सभावः स्यात् । तदा यत्र पत्रैकत्वं तत्र तत्र सत्सभाव इत्येकस्यापि सत्सभावः स्यात् । पृथक्तेऽपि सत्सभाव इष्टमाणे । यत्र यत्र पृथक्त्वं तत्र तत्र सत्सभाव इत्यश्चादिव्यतिरिक्तस्य पृथगवस्थितस्य गोरसत्सवस्य सत्सभावः स्यात् ॥ किं च ।

पृथक्ते सत्सभावश्च यदि किं रागरक्तयोः ।

पृथक्पृथग्भावः सत्सभावो यतस्तयोः⁽³⁾ ॥ ६

མཐུན་པུ་ཡིན་ན། ལྷན་ཅིག་ན།
 2) གཤམ་ཏེ་ གཅིག་ཏུ་ ལྷན་ཅིག་ན། རྟོགས་མེད་པར་ འགྱུར་རྒྱུ་རེ།
 གཤམ་ཏེ་ མཐུན་ ལྷན་ཅིག་ན། རྟོགས་མེད་པར་ ཡང་ རེད་ འགྱུར་རྒྱུ་རེ།

3) Mss. *sahabhāvas tatas tayoh*. — Lecture confirmée par le tibétain; mais voir le commentaire.

4) གཤམ་ཏེ་ མཐུན་ ལྷན་ཅིག་ན། ཅི་གོ་ འདོད་ཀྱིས་ཀྱིས་པར་ རྟོགས་མེད་པར་ འགྱུར་རྒྱུ་རེ།
 ཅིན་ཏུ་ རྟོགས་མེད་པར་ རེད་ རེད་ཅིག་ ལྷན་ཅིག་ འགྱུར་རྒྱུ་རེ།

पृथक् सत्भावश्च रागरक्तयोः परिकल्प्यते । किमनयोः सिद्धः पृथक्पृथग्भावः ।
किं रागनिर्पेतो रक्तः सिद्धो यतस्तयोः सत्भावः स्यात् । पृथक्पृथक्सिद्धयोरेव हि
गवाश्वयोः सत्भावो दृष्टः । न त्वेवं रागरक्तौ पृथक्पृथक्सिद्धाविति नास्त्यनयोः स-
त्भावः ॥

अथ वा पृथक् पृथगसिद्धयोर्न सत्[Tib. 54b]भाव इति क्त्वा ।

5

सिद्धः पृथक् पृथग्भावो यदि वा [41 b] रागरक्तयोः ।

परिकल्प्यते भवता । किमिदानीं सत्भावेनाकिंचित्कारेण परिकल्पितेनेत्याह ।

सत्भावं किमर्थं तु परिकल्पयसे तयोः ॥ ७

रागरक्तयोः सिद्ध्यर्थं सत्भावः परिकल्प्यते । स च पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति
पृथक्पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते तया । नन्वेवं सति सिद्धत्वात्किमनयोः सत्भावेन कृत्यं ॥ 10
अथ ।

पृथग्न सिध्यतीत्येवं सत्भावं विकाङ्क्षसि ।

पृथक् पृथगरागरक्तयोः सिद्धिर्नास्तीति क्त्वा पृथग्नयोः सत्भावमिति
पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति ।

सत्भावप्रसिद्ध्यर्थं पृथक् भय

15

नन्वेवं सति सति सिद्धो सत्यां कस्य सि-
द्धिरस्तु । यावता

1) गण'ते' अर्द्ध'कण'कण'म'दण । स'द'ते'द'तु' सु'म'अ'म'र'। ते'द'ण'
सु'द'ते'ते'ते'द'तु' ते'। ते'अ'ते'म' व' अ'द'स'स'ते'ण॥

2) स'द' सु'म'म'र' म'सु'म'स'। ते'ते'म' सु'द'ते'ण' अ'र्द्ध'ते'द'तु'। सु'द'ते'ण'
म'सु'म'सु'म'म'ते'ते'म'। स'द'ते'ते'द'तु' अ'द' अ'र्द्ध'द'स'॥

पृथग्भावाप्रसिद्धेश्च सत्भावो न सिध्यति ।

कतमस्मिन् पृथग्भावे सत्भावं सतीच्छसि⁽¹⁾ ॥ ९

नास्त्येव स पृथग्भावः सत्भावानपेक्षो यस्मिन् पृथग्भावे सति सत्भावसिद्धिः
स्यादित्यसंभावपन्नाह ।

5 कतमस्मिन् पृथग्भावे सत्भावं सतीच्छसि ॥

तदेवं यद्योदितविचारपरामर्शेन रागरक्तयोरसिद्धिं निगमयन्नाह ।

एवं रक्तेन रागस्य सिद्धिर्न सत् नामह । इति ।

यथा च रागरक्तयोर्न वीर्वापर्येण [Tib. 55a] सिद्धिर्नापि सत्भावेन । एवं सर्वभा-
वानामपीत्यतिदिशन्नाह ।

10 रागवत्सर्वधर्माणां सिद्धिर्न सत् नामह⁽³⁾ ॥ १०

इति द्वेषद्विष्टमोहमूढादीनां रागरक्तवदसिद्धिर्येव्यते [42a] ॥

⁽⁵⁾
न पृथोक्तं भगवता ।

དང་སྒྲུབ་ འདྲོད་ཆགས་ཆགས་པ་དག། ལྷན་ཅིག་ ལྷན་ཅིག་མེད་ མེ་འབྲུག་།
དང་སྒྲུབ་ འདྲོད་ཆགས་ཆགས་པ་དག་ ལྷན་ཅིག་ ལྷན་ཅིག་མེད་ མེ་འབྲུག་ ॥ = *evam*

2) Voir P. W. *sub voc.* — མེ་སྒྲིབ་པར་དག།

3) དེ་ལྷན་ འདྲོད་ཆགས་ཆགས་པ་དག། ལྷན་ཅིག་ ལྷན་ཅིག་མེད་ མེ་འབྲུག་།
འདྲོད་ཆགས་ཆགས་པ་དག་ ལྷན་ཅིག་ ལྷན་ཅིག་མེད་ མེ་འབྲུག་ ॥ = *evam*
rāgaraktayoh siddhir...

4) ལྷན་ཅིག་མེད་།

5) Samādhirāje; B. T. S. p. 28, 1-11 (cf. 25. 7) et ci-dessous XXIII, *ad finem.* — Notre texte est abrégé. — Cf. *Ūkṣās.* 263.

यो रज्येत यत्र वा रज्येत येन वा रज्येत । यो दुष्येत⁽¹⁾ यत्र वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुच्येत यत्र वा मुच्येत येन वा मुच्येत । स तं धर्मं न समनुपश्यति तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन्ननुपलभमानोऽभूक्तोऽदुष्टोऽमूर्खोऽविपर्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते । तीर्णः⁽²⁾ पारग इत्युच्यते । तेमप्राप्त इत्युच्यते । अभयप्राप्त इत्युच्यते । यावत् तोषास्रव इत्युच्यते । निःक्लेशो वशीभूतः सुविमुक्तचित्तः सुविमुक्तप्रज्ञ आज्ञानियो ऽ गृहभागः कृतकृत्यः कृतकरुणायः अथकृतभारोऽनुप्राप्तस्वकार्थः परित्तीणभावसंयोजनः सत्यागज्ञासुविमुक्तचित्तः सर्वचेतोवशितापरमपारमिप्राप्तः अमणा इत्युच्यते । इति विस्तरः ॥

⁽⁵⁾
तथा ।

ये रागदोषमदमोहसभाव जावा^{(6) (7) (8) (9)}

10

संकल्पकेतुर्जनितं वितथप्रवर्तं ।

न विकल्पयति न विरागमयोह तेषाम् [Tib. 55b]

1) La confusion entre *divis* et *duṣ* est frén-

विज्ञेयं = *divis*.

2) B. T. S. *uttara*

3) Mss. *uttara* du «Porteur du fardeau»

4) Mh v. *uttara*

5) Mètre *Vāṇatīlākā*.

6) Mss. *divēṣa*.

7) Mss. *tathā moha*, Tib. *kuṅ*

8) Mss. *svabhāva*.

9) Mss. *jñātvā*.

---⁽¹⁾सर्वभयभावविभावितानामिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ रागरक्तपरीक्षा
नाम षष्ठं प्रकरणं ॥

---

1) Mss. *teṣāmāḍusarva*^o, ^o*āsu*^o. — *apīha* à la troisième ligne paraît douteux. — Tib. ཆགས་པའ་མེ་འགུར་པའི། སྒྲོམ་པ་ རེ་རྒྱ་གཞས་ ཞི་ རོལ་པོ་ཐམས་
རེ་ ཡིན། = *na virāgayanti vibhāvītānām teṣām sthānam eva sarvabhūtāḥ* (??)

VII.

संस्कृतपरीक्षा नाम सप्तमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावाः स्कन्धायतनधातव उत्पादादिसंस्कृत-
लक्षणसद्भावात् । उक्तं⁽¹⁾ हि भगवता त्रीणीमानि भिन्नवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि ।
संस्कृतस्य भिन्नव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते । व्ययोगेऽपि स्थित्यन्यथावमपि । इति । न चा- 5
विद्यमानस्य खरविषाणस्येव ज्ञात्यादिलक्षणम[42b]स्ति । तस्मात्संस्कृतलक्षणोपदेशा-
द्विद्यत एव स्कन्धायतनधातव इति ॥

उच्यते । स्युः स्कन्धायतनधातवः संस्कृतस्वभावास्तावकेन मतेन यदि ज्ञात्या-
दिलक्षणमेव भवेत् । इहायमुत्पादः संस्कृतलक्षणत्वेनेष्यमाणः संस्कृतो वा तल्लक्षणत्वेने-
ष्यते ऽसंस्कृतो वा । तत्र ।

यदि संस्कृत उत्पादस्तत्र युक्तं त्रिलक्षणी ।

त्रयाणां लक्षणानां समाहारस्त्रिलक्षणी ।

सर्वसंस्कृताव्यभिचारिणीति कृतं संस्कृतलक्षणं । उत्पादोऽपि
त्रिलक्षणी प्रमाणेन संस्कृतलक्षणत्वं ॥

1) Môme dans le *Śaṅkha*, II, k, v. (Soc. As.) 231 b 8: *yo 'yam utpādaḥ
pratītyasamutpādaḥ śāntarīyair nityaḥ parikalpyate sa saṃskṛtalakṣaṇam
uktam . trīṇīmānāni* — Voir A ſ. N. I p. 152: *tiṇ' imāni bhikkhave . . . uppādo
paññāyati vayo paññāyati tñitassu aññathattam paññāyati . . .* — Le même
texte dans *Majjhima*. — Cité *Kathā* v. I p. 61 . . . *tñitānam aññathattam*.

Sur *anyathābhāva*, voir *Saṃ*. N. II p. 274; *Bhāmati*, II. 9.

2) *saṃskṛta*° n'est pas traduit dans le tibétain.

3) गणन्यस्य = *sthīter a*°.

4) *Ms. rūpādīval lakṣ(y)ate . ut*°.

[Tib. 56a] अथोत्पादेऽपि त्रिलतणी नेष्यते । तदा त्रिलतणीरक्षितत्वादाकाशवत् संस्कृतलक्षणत्वमस्यावहोयत इत्याह ।

अथामंस्कृत उत्पादः कथं संस्कृतलक्षणं ⁽¹⁾ ॥ १

इति । नैतत्संस्कृतलक्षणमित्यभिप्रायः ॥

- 5 अपि चेम उत्पादादप्यः संस्कृतस्य लक्षणत्वेन परिकल्प्यमाना व्यस्ता वा पृथग्वा लक्षणत्वेन परिकल्प्येरन् । समस्ता वा सकभूता वा । उभयथा च न पुश्यत इत्याह ।

उत्पादाद्यास्त्रयो व्यस्ता नालं लक्षणकर्मणि ।

संस्कृतस्य समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ⁽²⁾ ॥ २

- तत्र व्यस्ता लक्षणकर्मणि न पुश्यते ॥ पद्युत्पादकाले स्थितिभङ्गी न स्यातां । तदा
10 स्थितिभङ्गरक्षितस्याकाशस्येव संस्कृतलक्षणत्वेनानुपपद्य एवोत्पादः ।

अथ स्थितिकाल उत्पादभङ्गी न स्तस्तदा तद्रक्षितस्य स्थितिः स्यात् । उत्पादभङ्गरक्षितश्च पदार्थो [43a] नास्त्येवेति नास्याविद्यमानस्य खपुष्पवत् स्थितिर्पुश्यते ।

स्थितिपुक्तस्य पश्चादनित्यतयापि योगो न स्यात् । तद्वैरोधिधर्माक्रान्तत्वात् ॥

अथ भवा पश्चादशान्त इति । न चैकपदार्थः शाश्वतशाशान्तश्च पुक्त

खपुष्पस्य स्थितिरक्षितस्य

खपुष्पस्य [Tib. 56b] व्यस्ता नालं

लक्षणकर्मणि । नालं न पर्याता इत्यर्थः ॥

1) गणने 'श्रु'स' अदुस'गुस' ङ। दे'ल' मळं'दे'ग'सुम'इ'ग'सुम'। दे'हं
श्रु'स' अदुस'म'गुस'। दे'ल'र' अदुस'गुस'मळं'दे'ग'सुम'।

2) श्रु'स'ल'स'ग'स' स'स'स'स'। अदुस'गुस' मळं'दे'ग'सुम'स' ङे। सुस'म'ग'
ग'स'ग'ल' सुस'ग'स'ग'। अदुस'स' स'स' दे'ल'र' सुस'।

इक्षानो समस्ता अपि न युष्यन्त इत्याह ।

समस्ताः स्युरेकत्र कथमेकदा ।

एकत्र पदार्थे । एकस्मिन् काले । पस्पर्वविरुद्धत्वाद्गवैराग्यवदालोकान्धका-
 र्वदान् पुश्यत इत्यभिप्रायः । यस्मिन्नेव तणे पदार्थो जायते तस्मिन्नेव तिष्ठति विन-
 श्यति चेति कः सचेताः प्रतिपद्यते । तस्मात्तस्मिन्नास्मिन्प्युत्पादादीनां संस्कृतस्य लत-
 ण्कार्मणि नास्ति सामर्थ्यं ॥

अथ यदुक्तं यदि संस्कृत उत्पाद⁽¹⁾ इत्यादि । तेन यद्युत्पादादीनां त्रिलक्षणी प्राप्ता प्रसक्ता ततः को दोषः । अथासंस्कृत एवमप्यदोष इति ॥ उच्यते ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामन्यत्संस्कृतलक्षणं ।

अस्ति चेदनवस्थैवं नास्ति चेत्ते न संस्कृताः⁽²⁾ ॥ ३

10

ननु च पतद्वयेऽपि विक्रित एव दोषः । तत्र किं पुनरुक्ताभिधानेनेति । सत्य-
मृक्तो दोषः । स खलु नाचार्येण किं तर्हि वृत्तिकारेण ॥

(3) अथ पूर्वप्रतिज्ञातमेव दूषणात्तराभिधानेन स्पष्टीकरणार्थं पक्षे भिन्न-
वान् । यद्युत्पादस्थितिभङ्गानामन्यदुत्पादादिकं संस्कृतलक्षणमि-
मप्यन्यतेषामप्यन्यदित्यपर्यवसानदोषः स्यात् ।
(4) उत्तरकालमपरं भवेदिति व्यवस्थानं यथापि प्राप्यः ॥ अथ
वा पूर्वं मुख्यत्वादुत्पादसंस्कृतत्वं सिद्धं । नास्ति चेत्ते न संस्कृता-
इति गतार्थमेतत् ।

1) VII. 1.

2) གླེ་དང་གཞི་དང་འཇིག་རྒྱལ་ལས། འབྲས་བྱས་མཚན་ཉིད་གཞན་ཞིག་
ཡི། གལ་ཏེ་ཡོད་ན་ཐུག་པ་མེད། མེད་ན་དེ་དག་འབྲས་བྱས་མིན།

3) Au lieu de འི་སྟེ་ = *atha*, le tibétain porte རྒྱུ་པ་གཅིག་ཏུ་ན་.

4) *tesām apy anyat* non répété dans le tibétain.

घत्राकूः समितोयाः ⁽¹⁾ । सति चोत्पादादीनामुत्पादादयो ' न चानवस्थाप्रसङ्गो
लक्षणानुलक्षणानां परस्परनिष्पादकत्वात् । यस्मादिह संस्कृतधर्मः कुशलः क्लिष्टो वा
उत्पद्यमानः घातमना पञ्चदश उत्पद्यते ⁽³⁾ ⁽⁴⁾ । स धर्मस्तस्य चोत्पादः समन्वागमः स्थितिर्ज्ञा-
नित्यता । यद्यसौ धर्मः क्लिष्टो भवति तस्य मिथ्याविमुक्तिः । अथ शुभस्तस्य सन्ध-
5 ग्विमुक्तिः । यदि नैर्वाणिको भवति तस्य नैर्वाणिकता । अथनैर्वाणिक[स्तस्यनैर्वा-
णिक]तेत्येष परिवारः । इदानीमुत्पादस्यापर उत्पादः ' यावदनैर्वाणिकता ⁽⁵⁾ नैर्वाणिक-
तेत्येष (परिवारस्य) परिवारः ॥ तत्र योऽयं मौल उत्पादः स आत्मानं विकल्प्यान्-
तेत्येष ⁽⁶⁾ परिवारः ॥ तत्र योऽयं मौल उत्पादः स आत्मानं विकल्प्यान् ⁽⁷⁾
चतुर्दश धर्मान् जनयति । उत्पादोत्पादसंज्ञकस्वनुलक्षणभूत [Tib. 57 b] उत्पादो मौलमे-
वोत्पादो जनयति । एवं यावदनैर्वाणिकता चतुर्दश धर्मान् निर्वाणयति ' न तन्निर्वाणं प्रा-

1) मन्-विषं-वत्पुनः = Wassilieff 231 (254) गुणविषं-वत्पुनः (Sammattiyas). — Cf. 79 (85), 233 (251), 254 (280, n. *ad finem*). — Voir Kern, *Boudhisme*, App. — Les *Sāṃmītiyas* (je conserve la lecture de nos Mss.) représentent le Petit Véhicule dans la *Madhyamakavṛtti*.

[illegible]

4) Soit un *samanvāgama* (2), *sthiti* (6), *nairyāṇikā* ou *anairyāṇikā* (6), composé des *anulakṣaṇas*: *utpādotpāda*, ...
Soit $1 + 7 + 7 = 15$.

5) རེས་པར་འབྱུང་བ་མ་ཡིན་པའི་ རེས་པར་འབྱུང་བ་མ་ཡིན་པ་ནི་ *anairyā-*
nika-a°; mais nous avons ci-dessous la même lecture correspondant au *sanskrit*
*katā-a°.

6) རཁོང་གི་ རཁོང་.

7) Mss. *viharasyonyān*. = མ་གཏོགས་པ་.

अत्रोच्यते ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मूलोत्पादस्य ते यदि ।

मौलेनाजनितस्तं ते स [Tib. 58a] कथं जनयिष्यति⁽¹⁾ ॥ ५

यदि तथोत्पादस्योत्पादो मूलोत्पादस्य जनक इति मतं । स कथमिदानीं मौलेनो-

- ५ उत्पादेनानुत्पादितः सन्नुत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति ॥ अथ मन्यसे उत्पादित एव मौलेनोत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति । एतदप्यसदित्याहुः ।

स ते मौलेन जनितो मौलं जनयते यदि ।

मौलः स तेनाजनितस्तमुत्पादयते कथं⁽²⁾ ॥ ६

स उत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादो मौलेन जनितो यदि मौलं जनयति । स मौल

- 10 उत्पादोत्पादेनाजनितो ऽविद्यमानः कथमुत्पादोत्पादं जनयिष्यति । तस्मान्मौलेन जनितः सन्नुत्पादोत्पादो मौलं जनयतीति न युज्यते । ततश्च परस्परनिर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वाभावात् स एवानवस्थाप्रसङ्ग इति नास्त्युत्पादः ॥

अत्राहुः । उत्पद्यमान एव मूलोत्पाद उत्पादोत्पादं उत्पादयति । स एवोत्पादो-

त्पादो मूलोत्पादं जनयिष्यतीति ॥ उच्यते ।

- 15 अयमुत्पद्यमानस्ते काममुत्पादयेदिमं ।

यदीममुत्पादयितुमज्ञातः शक्नुवाद्यं⁽³⁾ ॥ ७

1) ग'प'ते' छि'त्ते' छे'प'ते'छे'ष'। छ'प'ते'छे'प' छे'प'ते'छे'ष'। छि'त्ते' छ'प'ष'
म'प'छे'प' रेष'। रेष' छे'प'छे'प' छे'प'प'प'छे'प'॥

2) ग'प'ते' छि'त्ते' छ'प'प'ष'। प'छे'प' रेष'प'ष' छ'प'छे'प' रेष' म'
प'छे'प'प' छ'प'रेष'। रेष'छे'प'छे'प' छे'प'प'प'छे'प'॥

3) ग'प'ते' म'छे'प' रेष'प'ष'। रेष' छे'प'प' रेष' छे'प' रेष'। छि'त्ते' छे'
प'छे'प' रेष'प'ष'। रेष' प'छे'प' रेष' रेष'प'प' रेष'॥

काममयं मूलोत्पाद उत्पद्यमान उत्पादयेदुत्पादं यद्यमेवाज्ञातः शक्नुयाद्[द]परम-
ज्ञातमुत्पादयितुं । उत्पद्यमानो हि नामानग्नतः । स चाज्ञातः कथमुत्पादयिष्यतीति न
पुनरेवेतिदित्यभिप्रायः । एवमुत्पादोत्पादेऽपि वाच्यं ।

अत्राह । नैव ह्युत्पादस्यापरं⁽¹⁾ उत्पादोऽस्ति [44 b] यतो ऽनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् ।
किं तर्हि

प्रदीपः स्वपरात्मानो संप्रकाशयितो यथा ।

उत्पादः स्वपरात्मानावुभावुत्पादयेत्तथा ॥ ८

यथा प्रदीपः प्रकाशस्वभावत्वादात्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । एवमुत्पादोऽप्यु-
त्पादस्वभावत्वादात्मानमुत्पादयिष्यति परं चेति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदि प्रदीपः स्व-
परात्मानो संप्रकाशयेत् । [Tib. 58 b] न चैवं यस्मात् ।

प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति यत्र चासौ प्रतिष्ठितः ।

किं प्रकाशयति दीपः प्रकाशो हि तमोवधः⁽⁴⁾ ॥ ९

इह प्रकाशो नाम तमस्य⁽⁵⁾ वधः । तमश्च प्रदीपस्वात्मनि तावन्न संभवति । विरो-
धात् । यतनो निघ्नतः⁽⁶⁾ स्वात्मप्रकाशत्वं स्यात् । न चापि प्रदीपो यत्र देशे तिष्ठति तत्र

1) Mss. *utpādasyāyaca ut°*. — རྒྱུ་པ་ལ་ནི་རྒྱུ་པ་གནས་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ནེ.

2) Mss. *kaçayitu*.

3) ཇི་ལྟར་མར་མེས་རང་དང་གནས། ལྟར་བར་ཕྱེད་པ་དེ་པའི་ན་ཏུ། རྒྱུ་
པ་རང་དང་གནས་ཀྱི་དོར་ས། གཉིས་ཀ་རྒྱུ་པ་བར་ཕྱེད་པ་ཡིན།

4) མར་མེ་དང་དེ་གང་དག་ན། དེ་འདྲུག་པ་ན་ལུན་པ་མེད། མར་མེས་ཅེ་ནི་ག་
ལྟར་བར་ཕྱེད། ལུན་པ་སེལ་པ་ས་ལྟར་ཕྱེད་ཡིན།

L'exemple de la lampe est l'argument favori des Vijñānavādins en fa-
veur de la *svasamvitti* ou *svasamvedana*.

5) *tama*, °*śya*, donné dans les Lexx. (= Rāhu). — La lecture reste plus
que douteuse.

6) Voyez la ligne suivante.

तमोऽस्ति । यत्तमो निघ्नतः प्रदीपस्य परप्रकाशकत्वं स्यात् । अतोऽपि नास्ति प्रदीपस्य स्वपरात्मप्रकाशकत्वं । यदा चैवं तदा प्रदीपवडुत्पादस्य स्वपरात्मोत्पादकत्वं न संभविष्यति । इति अयुक्तमेतत् ।

अत्रारु ॥ यदेतदुक्तं । प्रदीपे नान्धकारोऽस्तीति । एतदसत्यन्धकारघाते युक्तमेव वक्तुं । यस्मात्तूत्पद्यमानेनैव प्रदीपेन तमो निवृत्तं । तत्र प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति । यत्र च प्रदीपोऽस्ति तत्रान्धकारो नास्तीति युज्यते । यदि प्रदीपेन नान्धकारघातः कृतः । तदानुत्पन्न इव प्रदीपे उत्पन्नेऽपि घटादयो नोपलभ्येरन् । अन्धकारघाताभावात्प्रागवस्थाथामिव । तस्मादस्त्येवान्धकारघातलक्षणं प्रकाशनं प्रदीपस्य । तच्चानेनोत्पद्यमानेन प्रदीपेन कृतमिति ॥ उच्यते ।

10

कथमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो कृतं ।

नोत्पद्यमानो हि तमः प्रदीपः प्राप्तुते यदा ⁽¹⁾ [Tib. 59a] ॥ १०

इहालोकान्धकारोपेर्गोपयथाभावात् प्राप्तेरभावः । यदा चैवं प्राप्तेरभावः [45a]स्तदा कथं केन प्रकारेणोदानीमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो कृतमिति युक्तं परिकल्पयितुं । यस्माच्चैवमुत्पद्यमानः प्रदीपः तमो न प्राप्नोति । तस्मान्नैवाप्राप्तत्वात्प्रदीपः किं चिदपि प्रकाशयतीत्यवसीयतां ।

अथ मन्यसे यथाऽप्राप्तामेवाविद्यां ज्ञानं निवृत्तिं ⁽²⁾ । अप्राप्तमेव रूपं चतुः पश्यति । अप्राप्तमेवायोऽवस्कातो मणिराकर्षति । एवमप्राप्तमेवान्धकारं प्रदीपो निवृत्तिं ⁽³⁾ विधत्तेति ॥ एतदप्यसार्मित्यारु ।

१) गद'के' मर'मे' श्रु'सदे'स'। सु'स' र'न' ते' स'स'दे'स'। हे'पु'र' मर'मे' श्रु'सदे'स'। सु'स' शे'प'स'स'दे'स'प'दे'॥

२) अ'हे'म'स'य'

३) शे'प'स', de même ci-dessous p. 153.

अप्राप्यैव प्रदीपेन यदि वा निवृत्तं तमः ।

इहस्थः सर्वलोकस्थं स तमो निह्निष्यति⁽¹⁾ ॥ ११

यद्यप्राप्यैव प्रदीपेन तमो निवृत्तं । एवं सति । इच्छ एव प्रदीपः सर्वलोकाश्च
तमो निवृन्ध्यति । अग्राप्तत्वात्तमोपस्थमिवेत्यभिप्रायः । एतेन न्यायेन ज्ञानेनावि-
द्याप्राप्तातः चतुषा इव दर्शनमयस्कात्तमणिना अयम्यकार्षणमिवेत्येवमादिकं साध्यतमं ज्ञेयं । ५

अथाप्राप्तावपि सत्यामयस्कात्तमणिप्रभृतीनां योग्यदेशावस्थितानामिव स्वकार्य-
कृत्वं भविष्यतीति चेत् । तदपि न युक्तं । अत्रासौ हि सत्यां विप्रकृष्टदेशान्तरावस्थित-
वर्धव्यवर्द्धितदेशान्तरावस्थितवच्चाप्राप्तत्वाद्योग्यदेशावस्थितानामपि [Tib. 59b] योग्य-
देशावस्थितत्वं न युक्तमिति कुतो योग्यदेशावस्थितानां [स्व]कार्यकृत्वं प्रसेत्स्यति ॥

दृष्टमेतल्लोकोक्त इति चेन्नैतदेवं । यथा हि भवान् परिकल्पयति न तथा लोके दष्टं । १०
यस्मान् लोकः प्राप्त्यप्राप्तिचित्तानेवमादौ विषयेष्ववतार्य प्रदीपादीनां प्रकाशकत्वादिकं
कल्पयति । यथोदितं तु विचारमनवतार्य प्रदीपेन तमो कृतं चतुषां त्र्यपर्शः[45b]नं घय-
स्कात्तमणिना अयम्यार्कधर्माणमित्यादीच्छति ॥ पश्यतु वा लोक एवं । तत्रविचारकाले तु
लोकस्याप्रामाण्यत्वात् तेन बाधा शक्यते कर्तुं ॥ एवं तावदप्राप्य प्रकाशनमयुक्तं ॥

1) མར་མེ་ ཟུང་མེད་པར་ ཡང་། གལ་ཏེ་ ཟུང་མ་ སེལ་བྱེད་ན། འདི་གཞིན་
ཟུང་ལ་ གནས་པའི་ ཟུང་། འདི་ན་ འདུག་མ་ དེས་ བསལ་འབྱུར་॥

2) Mss. °*avasthīṭavyava*°, *avasthīṭadvavyava*°. — गणेश'स' १८। २८३
 स'स'स' युवा'गणेश' गणेश'स' स'स'स' स'स'स'स'स'स'।

3) གནས་པའི་སྒོ་ནས = °*sthitadrāreṇa* = °*sthitena* = °*sthitasya*.

4) Mss. *na lokah prāptaḥ prāptaye*.

5) *cintā* = རྩུང་པ་, ci-dessous (154. 3) བསྟན་པ་.

प्राप्तावपि विषयादिप्रवृत्तमप्युक्तमेव । प्राप्तिर्हेतुके सति भवति । यदा चैकतं तदा स्वतन्त्रपददर्शनाकर्षणादिकं नास्ति ॥

यद्यपि चेयं प्राप्त्यप्राप्त्यादिचिन्ता लौकिकव्यवहारे नावतरतीति निरूपयति-
कत्वेन मृषार्थत्वादस्य । तथापि तच्चविचारेऽवतार्या मा भूत् परमार्थतोऽपि निरूपयत्तिकप-
5 ताभ्युपगम इत्यलं प्रसङ्गेन²⁾ ॥

यदि च स्वपरात्मानौ प्रदीपः प्रकाशयतीति परिकल्प्यते त्वया । तमसोऽपि तर्हि
[Tib. 60a] प्रतिपन्नभूतस्य स्वपरात्मनोऽपि प्रच्छादनं प्रकल्प्यतामित्याह ।

प्रदीपः स्वपरात्मानौ संप्रकाशयते यदि ।

तमोऽपि स्वपरात्मानौ क्वादपिष्यत्यसंशयः⁽³⁾ ॥ १२

10 प्रतिद्वन्द्वत्वात्प्रदीपवत्तमोऽपि स्वपरात्मगतं व्यापारं करिष्यति । ततश्च
पर्यवदात्मानमपि च्छादयिष्यति । यदि चात्मानं क्वादप्यतमस्तस्यैवानुपलब्धिः स्यात् ।
घटादिवत्तमसा प्रच्छादितत्वात् ॥

यत एवोक्तमप्येवालिपृच्छायां⁽⁴⁾

1) *vad* manque dans Paris et Calc. — འད་གི་ངོ་བོ་མཆོད་ཏུ་

2) D'après le tibétain: *yady api nirupapattikatvena tanmṛṣārthatvāt lokav-
vyavahāre prāptyaprāptyādicinteyam avatarati* [གཤམ་ཏེ་.....འདུག་མེད་ཀྱི་]
tathāpi [དེ་ལྟར་ ཡང་] *paramārthato 'pi nirupapattikapakṣābhyupagamiṣyamā-
natvāt* [སྒྲུང་ས་པར་འཇུག་ཏུ་འོང་ས་པས་] *tattvavicāre 'valāryā.alam prasāṅgena.*

3) མཐ་མེ་ འད་ ཏེ་ གཞན་གྱི་དངོས། གཤམ་ཏེ་ ལྷན་པར་ཐྱེད་འཇུག་ན།
ལྷན་པར་ འད་ ཏེ་ གཞན་གྱི་དངོས། ལྷན་པར་ འཇུག་པར་ ཐེ་ཆོམ་མེད།

4) Voir ci-dessous Chap. XX *ad finem*. — Mètre --- | --- | --- | ---

इह सासनि सूरमणायि
 प्रव्रजि⁽¹⁾त्वा गृहिलिङ्गं जहत्वा ।
 फलवन्तु⁽²⁾ भविष्यथ श्रेष्ठ⁽³⁾ा
 एषु निदेशितु कारुणिकेन ॥
 प्रव्रजि⁽⁴⁾त्वा गृहिलिङ्गं जहत्वा
 सर्वफलस्य⁽⁵⁾ भविष्यति प्राप्तिः ।
 पुन धर्म⁽⁶⁾सभाव तुलित्वा
 सर्वफला न फलान च प्राप्तिः⁽⁷⁾ ॥
 अलभन्त फलं तथ प्राप्ति⁽⁸⁾
 आश्चर्यं पुन जायति तेषां ।
 अहो⁽⁹⁾ एतिकारुणिको नरसिंहे
 सुष्ठुपदेशित युक्तिं विनेनेति [46a] ॥

10

1) Variante *pravrajatha*.

2) Mss. *balavantu*. — *འབྲས་ལུ་*.

3) = *setthā*.

4) *tvā* ne fait pas position. — *pravrajīyā*, possible mais incertain.

5) Mss. *satya*. *འབྲས་ལུ་* *ཐོབ་པ་ཅན་*.

6) = *svabhāva*. — *ཆོས་ཀྱི་* *རང་བཤེན་དག་ལ་* *གཤམ་བྱས་ནས་* = *dharma-svabhāvan...*

7) *འབྲས་ལུ་* *ཀུན་* *མེད་* *འབྲས་ལུ་* *ཐོབ་པ་འདྲ་* *མེད་* = *sarvaphalāni na santi phalaprāptir api nāsti* — *prāpti* = *pāpti*.

8--9) *འོན་ཀྱང་* *འབྲས་ལུ་* *ཐོབ་པ་* *ཐོབ་འགྱུར་*. .... Soit: *atha phalaprapṭi-praptāḥ*.

9) Mss. *aho 'ti'*; le tibétain *ཀྱི་མའོ་* *hā bata* — *ati'* n'est pas traduit.

तथार्थरत्नकूटसूत्रे⁽¹⁾।

- यथा हि दीपो लयने चिरस्य
 कृतो हि गेहे पुरुषेण केन चित् ।
 तत्रान्धकारस्य न भोति एवं⁽³⁾
 चिरस्थितो नाकुमितो गमिष्ये ॥
 तमान्धकारस्य न शक्तिरस्ति⁽⁴⁾
 कृते प्रदीपे न विगच्छनाय ।
 प्रतीत्य दीपं च विनश्यते तमो
 भयं पि शून्यं न च किं च मन्यति ॥⁽⁵⁾
 ज्ञानं तथा मार्यं पतीत्य [Tib. 60b] नाम्नवे⁽⁷⁾
 ग्रज्ञानं क्लेशोपचितं विगच्छति ।
 संपक्तेषां न कदा चि विनश्यते⁽⁶⁾
 ज्ञानस्य क्लेशस्य च नित्यकालं ॥

1) Voir ci-dessus p. 45, n. 1.

2) *layana* = Stätte, Haus, Sitz, «nach den Erklärern und Lexicographen» (P. W.). — *layane* n'est pas traduit dans le tibétain — *cirasya*, après un long temps, ཡུན་རིང་ཡོད་ནས་.

3) *tatra* = རྟེན་ལ་.

4) མུན་པ་ མུན་ནག་ལ་ — *mun-nag* = *mun-pa*.

5) Mss. *tama ubhayam*; ci-dessous, 157. 2, *tamobhayam*.

6) རྫོམ་སེམས་ ཅི་ ཡང་ མེད་.

7) = *āryam anāsravam jñānam pratītya*.

8) = འཕྲོགས་པ་.

ज्ञानं न कल्पेति अजानु नो भवेत्¹⁾

ज्ञानं प्रतीत्यैव विनश्यते⁽²⁾ तमो ।

भयं पि अग्राह्यं खपुष्यसंनिभं

ज्ञानं तथाज्ञानु भयं पि शून्यं ॥ इति ॥

किं चान्यत् । इत्यापमुत्पादो यद्यात्मानमुत्पादयेत् । स उत्पन्नो वा स्वात्मानमुत्पा- 5
दयेदनुत्पन्नो वा । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

अनुत्पन्नोऽप्यमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

अथोत्पन्नो जनयते वाति किं जन्यते पुनः ॥⁽³⁾ १३

यद्यनुत्पन्न उत्पादः स्वात्मानमुत्पादयेत्⁽⁴⁾ । मुण्डकब्रह्मशिरोमणिर्वात्मानमुत्पा-
दयेत् । अथोत्पन्न उत्पादयेत् । किमुत्पन्नस्यापरेणोत्पादेन प्रयोजनमिति । एवं तावदुत्पाद 10
यात्मानं नोत्पादयति ॥

इदानीं परमपि यथा नोत्पादयति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नं कथं चन ।

उत्पद्यते तथाप्यातं गम्यमानगतगतैः ॥⁽⁵⁾ १४

1—1) ཡེ་ཤེས་ མི་ཤེས་ མེད་པུ་ མི་སེམས་ཀྱང་། = Le *jñāna* ne pense pas :
«que l'*jñāna* n'existe pas!».

2) ཡེ་ཤེས་ བརྟེན་ནས་ མི་ཤེས་ མེད་པར་འགྱུར། = *ajñānaṃ vīnasyati*.

3) གློ་བ་ འདི་ནི་ མ་གླེས་པས། རང་གི་བདག་ཏེན་ ཇི་ལྟར་ བསྐྱེད། ཅི་སྟེ་ གླེས་
པས་ གྱེད་ཐེད་ན། གླེས་ན་ ཅི་ཞིག་ བསྐྱེད་ཅུ་ཡོད།

4) Même comparaison ad VIII. 4, XX. 8. Les Mss. hésitent entre *muṇḍaka* et *maṇḍūkā*. Le tibétain, ici et VIII. 4, porte : *khapusparat*.

5) གླེས་ རྒྱུ་ མ་གླེས་ གློ་བཞིན་པ། ཇི་ལྟ་ལྟར་ ཡང་ མི་བསྐྱེད་པ། དེ་ནི་ སོང་
ནོང་ མ་སོང་ རྒྱུ་ བསྐྱེད་པས་ རྒྱུ་པར་བཟད་པ་ཡིན། — Mdo XVII des *ni son*...

यदि हि किं चिदुत्पद्येत तदुत्पाद उत्पादयेत् । न तु किं चिदुत्पद्यतेऽथ्यत्रये-
 ऽप्युत्पादासंभवात् । एतच्च गम्यमानगतागतैः प्रागेवोक्तं⁽¹⁾ ॥ तत्र यथा गतं न गम्यते ।
 अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । नाप्यगतं गम्य[46b]ते । अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ।
 नापि गम्यमानं गम्यते [Tib. 61a] गतागतव्यतिरिक्तगम्यमानानुपलम्भादित्युक्तं ॥ एव-
 5 मुत्पद्यमानो भावो नोत्पद्यते । उत्पन्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानाभावात् । उत्पन्नोऽपि
 नोत्पद्यते । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । उत्पन्न इत्युपरतोत्पत्तिक्रिय उच्यते ।
 उत्पद्यत इति वर्तमानक्रियाविष्टः । ततश्चोत्पन्न उत्पद्यत इत्युच्यमाने अतीतवर्तमान-
 योरेककालता स्यात् । अनुत्पन्नोऽपि नोत्पद्यते अनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ तस्मा-
 दुत्पादः परमुत्पादयतीति न युक्तं ॥

- 10 यत्राह । उत्पद्यमानमेवोत्पद्यते नोत्पन्ने नाप्यनुत्पन्नमिति ॥ यत्र मन्यसे । उत्प-
 न्नानुत्पन्नव्यतिरेकेणोत्पद्यमानासंभवान्नोत्पद्यमानमुत्पद्यत इति । एतच्च नास्ति यस्मा-
 दिकोत्पत्तिक्रियायुक्तमुत्पद्यमानमिति व्यपदिश्यते । तस्मादुत्पत्तिं सत्यामुत्पत्तिं प्रती-
 त्योत्पद्यमानसिद्धरूपपद्यमानमेवोत्पद्यते । तच्चोत्पद्यमानमुत्पाद उत्पादयतीति ॥

उच्यते ।

- 15 उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदे न क्रगते यदा ।
कथमुत्पद्यमानं तु प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते⁽²⁾ ॥ १५

यदुक्तमुत्पत्तिं प्रतीत्योत्पद्यमानं भवति तच्चोत्पद्यत इति । ननु विशेषत एत-
 द्दक्तव्यं स्यात् । अस्त्योत्पत्तिं प्रतीत्येदं नामोत्पद्यमानं भवतीति । न चैवमुच्यते । न हि
 तदुत्पद्यमानं विशेषतो निर्धारयितुं शक्यते इदं तदुत्पद्यमानमिति । अनुत्पन्नज्ञातमि-

1) Voir ci-dessus, Chapitre II.

2) गदःकेः श्रुः च पदः च । श्रुः सदेन । देः । अमुदः केः सदेः के । देः । श्रुः च
 सदेः के । श्रुः सदेः के । देः के । सदेः च ।

मिताप्रकृषतः [Tib. 61b] । ततश्चोत्पद्यमानासंभवादुत्पत्तिक्रियापि नास्तीति । कथ-
मस्यामुत्पत्तौ तां प्रतीत्योत्पद्यमानं स्यात् । त[47a]स्मादुत्पद्यमानमुत्पद्यते तच्चोत्पाद-
उत्पाद्यतोत्यपुक्तं ॥

घञाह । घञो बतारुमतीव भवतो दृष्टादृष्टपदार्थनिरूपेतादत्यन्तनास्तिकाद्वि-
भेदि । यो हि नाम भवोस्तथागतप्रवचनव्याख्यानव्याजेन दूषणमात्रकौशलमेवात्मनः 5
प्रकृत्यन् परमार्थगदितमिदं प्रत्ययताप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणं परमार्थसत्यं तथागतानां
निरुक्तिं ॥ इह भगवता तथागतेन प्रकृतेश्चस्वभावकालाणुनारायणत्रैमिनिक्रिणादृक्-
पिलादितोर्थकार्कर्तृवादनिरासेन सर्वभावानां तत्त्वमादर्शितं¹ पडुतास्मिन् सतीदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । पडुताविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्याद्यविपरीतं प्रतीत्यस-
मुत्पादं प्रकृत्यता ॥ तस्य च त्वया नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नमित्यादिना दूषणं 10
विदधता तथागतजनन्याः प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातुर्वध एवाचरित इत्यलं² भवता सर्वना-
स्तिकेन ब्रूयते³ ॥

उच्यते । नारुं सकलदशबलजननो प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातरं निरुन्मि । भवानेव तु
परमगम्भीरप्रतीत्यसमुत्पादाधिमुक्तिविरुद्धाद्विपरीतं [Tib. 62a] तदर्थमवधार्यास्माकने-
त्राधिलयं करोति । ननु चेदं प्रतीत्येदं भवतीत्येवमभिधानेन भगवता तथागतेन निःस्व- 15
भावमेव सर्वधर्माणां स्पष्टमावेदितं । यस्मात् ।

प्रतीत्यं पश्यद्ववति तत्तच्छ्रुतं स्वभावतः ।

1) D'après le tibétain : °aṇu-nārāyaṇa-ādi-karṭṛvāda.

2) Voir ci-dessus 10, 10, 14, 25.

3) Sic Calc. et Camb. — Lacure dans Paris — ཉིད་ རྒྱུ་ བཅུན་པས་ ཆོག་གོ།
= 'ity alam trayā sārḍham vivādena.

4) La *prajñā* est fréquemment appelée *tathāgatamātr*. Or *pratyāyasamut-
pada* = *prajñā*.

5) *adhimukti* = མེས་པ་.

6) *adhilaya*. Variantes *adhiraya*, *adhirepa* — མེས་པ་.

यो हि पदार्थो विद्यमानः स सस्वभावः स्वेनात्मना स्वं स्वभावमनपायिनं वि-
भर्ति । स संबिद्यमानवान्नैवान्ध्यात्किंचिदपेक्षते । नाप्युत्पद्यते । इति कृत्वा सस्वभावभा-
वाभ्युपगमे सति कुतः प्रतीत्यसमुत्पाद् इति भवतैव सस्वभावतां भावानामभ्युपगच्छता
सर्वथा प्रतीत्यसमुत्पाद् एव बाधितो भवति । ततश्च परमधर्मबुद्धदर्शनमपि बाधितं
5 भवति । यः प्रतीत्यसमुत्पाद् पश्यति स धर्मं पश्यति । यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति-
त्यागमात्⁽²⁾ ॥ मया तु यत्प्रतीत्य बीजाख्यं कारणं यद्वत्तदङ्कुराख्यं कार्यं तच्चेभ्यमपि
शास्त्रं स्वभावविरहितं प्रतीत्यसमुत्पन्नं प्रतिपादयता सर्वथा भगवतां त[47 b]थागतानां
प्रतीत्यसमुत्पत्तिमाता द्योतिता भवति । यत एवं ।

तस्मादुत्पद्यमानं च शास्त्रमुत्पत्तिरेव च⁽³⁾ ॥ १६

10 इति स्फुटमवसीयतां ॥

अत्राह । यदुक्तं ।

उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदे न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमाने तु [Tib. 62 b] प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते ॥ इति

तदयुक्तं यस्मादिदमुत्पद्यमानमित्येव संभवति । तथा हि घटोत्पत्तिं प्रतीत्य घट उत्पद्य-

15 मानो भवति । तं चोत्पद्यमानमुत्पाद् उत्पादयतीत्युच्यते ॥ एतदयुक्तं । यस्मात् ।

यदि कश्चिदनुत्पन्नो भावः संविद्यते वा चित् ।

उत्पद्येत स किं तस्मिन्भाव उत्पद्यतेऽसति⁽⁴⁾ ॥ १७

1) *paramu* manque dans la version tibétaine.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 2.

3) རྟེན་ཅེས་འགྲུབ་པ་ གང་ ཡིན་པ། རེ་ རེ་ རོ་སྟོན་ཀྱིས་ རེ། རེ་ལྟེར་ རྟེན་ རྟེན་ རེ། རྟེན་ ཡང་ རེ་ རེ་སྟོན་ ॥

4) གལ་ཏེ་ རོ་སྟོན་པ་ མ་རྟེན་པ། འགའ་ཞིག་ གང་ན་ ཡོད་ལྟར་ན། རེ་ རེ་ རྟེན་ རོ་སྟོན་པ་ རེ། མེད་ན་ ཅེ་ཞིག་ རྟེན་པར་འགྱུར་ ॥

मुत्पादो कतमोऽपर उत्पादमुत्पादपिष्यतीति ॥ अथ स्यात् 'उत्पादस्यापर उत्पाद उत्पा-
दकः परिकल्प्येत' तदानवस्थादोषप्रसङ्ग इत्याह ।

अन्य उत्पादयत्येने यद्युत्पादोऽनवस्थितिः ।

एतच्चोक्तं ॥ अथ नास्यापर उत्पाद इष्यते । नन्वेवं सति विनोत्पादेनोत्पाद
८ उत्पद्यत इत्येवं प्राप्नोति । ततोऽन्योत्पादोत्पाद्यानामपि पदार्थानां विनोत्पादेनोत्पत्तिरस्तु
भावस्मादुत्पादवदिति प्रतिपादयन्नाह ।

अथानुत्पाद उत्पन्नः सर्वमुत्पद्यते तथा । इति ⁽²⁾ १९

अपि चोत्पाद आत्मानं परांश्चोत्पादयतीत्यत्र पक्षे दूषणमेव न वक्तव्यमधुना-
स्माभिः । यस्मादत्र पक्षे दूषणं ।

10 सतश्च तावदुत्पत्तिरसतश्च न युज्यते ।

न सतश्चासतश्चेति पूर्वमेवो[प]पादितं ⁽³⁾ ॥ २०

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य युज्यते । [इति]

न सत्तासन्न सदसन् धर्मा निर्वर्तन्ते यदा ⁽⁴⁾ ॥

इत्यादिनोत्पादो [Tib. 63b] निषिद्ध एव पूर्व ⁽⁵⁾ ॥ ततश्चैवमुत्पादे निषिद्धे उत्प-

15 यमानमुत्पाद उत्पादयति स्वपरात्मानौ चोत्पादयतीत्यस्या कल्पनायाः नास्त्ये-

1) *bhāvatvāt* = རྟོག་པའི་ཕྱིར་.

2) གཤམ་ཏེ་སྐྱེ་བ་གནས་ཞིག་གིས། དེ་བསྐྱེད་མཁས་པ་མེད་པར་འགྱུར། ཅི་སྐྱེ་སྐྱེ་
བ་མེད་སྐྱེ་ན། བམས་ཅན་དེ་བཞིན་སྐྱེ་བར་འགྱུར། ॥ — Mdo XVII *des bskyed*.

3) རེ་ཞིག་ཡིན་ནང་མེད་པ་ནང་། སྐྱེ་བར་རིགས་པ་མ་ཡིན་ཞིང་། ཡིན་
མེད་ཉིད་ཀྱང་མ་ཡིན་ཞེས། ཞོང་ཏུ་བསྐྱེད་པ་ཉིད་ཡིན་ཅོ། ॥ — Mdo XVII *skye-ba'i rig-pa*...

4) Mss. *sadā*.

5) Voir ci-dessus I. 6. 7. (pages 82 et 83).

वावत्तार इति कुत एतत्प्रसेत्स्यति उत्पाद उत्पद्यते उत्पद्यमानमुत्पद्यते स्वपरात्मानो
चोत्पादयतीति ॥

किं चान्यत् । इक्ष्वापमुत्पादः परिकल्प्यमानो निरूध्यमानस्यानित्यतानुगतस्य
वर्तमानस्य वा भावस्य परिकल्प्यते । अनिरूध्यमानस्य वा अतीतानागतस्यानित्यता-
विरहितस्य । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

5

निरूध्यमानस्योत्पत्तिर्न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरूध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ११

तत्र निरूध्यमानस्य वर्तमानस्य वि[48b]द्यमानत्वाडुत्पादो नोपपद्यते । अनिरूध्य-
मानस्यापि विनाशरहितस्यातीतानागतस्य भावलक्षणविलक्षणस्य खपुष्पस्येव नास्त्यु-
त्पाद इति ॥

10

एवं भावानामुत्पादाभावं प्रतिपाद्यातः परं स्थितिर्विचार्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव भावानामुत्पादस्तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । नानुत्पन्नस्य
स्थितिः संभवतीत्युत्पादभावेन स्थितेर्भावात् । स्थितिरूत्पादभावभाविनी भवति । तस्मा-
डुत्पादोऽप्यस्ति⁽²⁾ तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । इह यन्नास्ति न तद्भावभाविधर्मसद्भावस्तद्यथा
गगनकुसुमसौर्भ्यस्येति ॥ उच्यते । स्याडुत्पादो यदि तद्भावभाविनी स्थितिरेव स्यात् 15
[Tib 64a] । [न त्वस्ति । तदेवं ।

1) རྟོག་པོ་ འགག་པའི་ཉིད་ལ་ རི། སྐྱེ་བ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྱུར་རོ། གང་ཞིག་
འགག་པའི་མ་ཡིན་པ། དེ་ནི་ རྟོག་པོར་ མི་ འཕྲད་རོ།

2) Mss. *utpādo 'py asthitābhāva°*. ཡང་ ཡོད་རོ། དེ་ ཡོད་ན་ ཡོད་པའི་
ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་རོ། = ... *py asti | tasmin sati sataḥ dharmasya sattvāt*.

3—8) Mss. .... *sthitir eva syāt, yasmān na sthitāsthitav°*. — Nous restau-
rons le texte d'après la version tibétaine. མ་ཡིན་ཏེ། འདི་ལྟར། རྟོག་པོ་ གནས་པ་

न स्थितभावस्तिष्ठत्यस्थितभावो न तिष्ठति ।

न तिष्ठति तिष्ठमानः कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ॥ २२

तत्र स्थितं न तिष्ठति तत्र स्थितिक्रियानिरोधात् । अस्थितभावोऽपि न तिष्ठति स्थि-
तिरुक्तत्वात् । तिष्ठमानमपि न तिष्ठति स्थितिद्वयप्रसङ्गात्^{१)} स्थितास्थितव्यतिरिक्तं-
४ तिष्ठमानाभावाच्च ॥ अपि च ।

कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ।

इहोत्पादप्रतिषेधात्को ऽसावनुत्पन्नः पदार्थो यस्तिष्ठेदिति सर्वथा नास्ति स्थि-
तिः ॥

अपि चेयं स्थितिर्निरूप्यमानस्य भावस्य स्यात् 'अनिरूप्यमानस्य वा । उभयथा

10 च न पुण्यत इति प्रातपादयन्नाह ।

स्थितिर्निरूप्यमानस्य न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरूप्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ २३

निरूप्यमानस्य निरोधाभिमुखस्य तावद्भावस्य विरोधिनी स्थितिर्न संभवति ।
यश्चाप्यनिरूप्यमानः स भाव एव न भवति ' कुतस्तस्य स्थितिर्भविष्यति ॥

मि' गङ्गा'ने । ददं'स'मि' गङ्गा' गङ्गा'स' मि' । गङ्गा'स'ददं'स' य' मि' गङ्गा'ने ।
म'गङ्गा' गङ्गा'ददं' गङ्गा'स'म'म' । 'द'म' गङ्गा'स' 'मि' गङ्गा'स' 'मि' । 'द'म'
गङ्गा'स'म'म' 'म' गङ्गा'स'म'म' 'म' । 'द'म'स' मि' गङ्गा'स' य' गङ्गा'स' म'
मि'ने' गङ्गा'स' 'द'म' स'म'म'म' । गङ्गा'स'ददं'स' य' मि' गङ्गा'ने । गङ्गा'स'
गङ्गा'स' 'म'म'म'म'म'म'म' ।

1) ददं'स'मि' गङ्गा'स'म'म'म'म'म' । गङ्गा'स' 'म'म'म'म'म'म'म' । गङ्गा'
ददं'स'मि' गङ्गा'स'म'म'म'म'म'म' । 'द'म' ददं'स'म'म'म'म'म' ।

अपि च ज्ञरसा मरणेन च सर्व एव भावाः तणमपि न त्यज्यते । यदा चेतदेवं तदा
ज्ञरामरणविरोधिन्याः स्थितेर्भावेषु प्रवृत्त्यवकाश एव नास्ति । इति प्रतिपाद्यत्वात् ।

ज्ञरामरणार्थेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठति कतमे भावा ये ज्ञरामराणां विना ॥ ⁽¹⁾ [Tib. 64b] २४

के हि नाम ज्ञरा[49a]मरणरक्ता भावा येषां स्थितिः स्यात् । तस्मान्नास्त्येव ५
स्थितिरित्यभिप्रायः ॥

अपि चास्याः स्थितेरन्या वा स्थितिः स्थित्यर्थं परिकल्प्येत । स्वयं वा स्वात्मानं
स्थापयेत् । उभयत्र च न पुञ्यते इत्याह ।

स्थित्यान्यया स्थितेः स्थानं तथैव च न पुञ्यते ।

उत्पादस्य यथोत्पादो नात्माना न परात्माना ॥ ⁽²⁾ २५

10

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

इत्यादिना ⁽³⁾ यथोत्पादः स्वात्मानं न जनयति इत्युक्तमेवं स्थितिरपि नात्मानं स्थापयति
इति वक्तव्यं ।

[अ]स्थिता स्थितिरिषा चेत ⁽⁴⁾स्वात्मानं स्थापयेत्कथं ।

स्थिता चेतस्थापयत्येषा स्थितायां स्थाप्यतेऽथ किं ⁽⁵⁾ ॥

15

इति योग्यं । यथा च ।

1) Cité ad XXI. 4.—*རྟོག་པོ་ཐམས་ཅད་ རྩམ་གྱིན་ཏུ། ག་དང་ འཆི་བའི་ ཆོས་*
ཡིན་ན། གང་དག་ ག་དང་ འཆི་མེད་པར། གནས་པའི་ རྟོག་པོ་ གང་ཞིག་ ཡིན།

2) *གནས་པ་ གནས་པ་གནས་ དང་ ཅི། དེ་ཉིད་ཀྱིས་ གུང་ གནས་ མི་ཤིགས། རི་*
ལྷང་ གྱི་པ་ རང་ དང་ ཅི། གནས་ཀྱིས་ བསྐྱེད་པ་ མ་ཡིན་ བཞིན། — Variante *ji-ltar*
skye-bar (?).

3) Voir VII. 13.

4) Mss. *esā tu*.

5) Symétrique à VII. 18.

अन्य उत्पादयत्येनं यद्युत्पादेभ्यनवस्थितिः⁽¹⁾

इत्युत्पादे व्याख्यातमेवं स्थितावपि व्याख्येयं ।

अथान्या स्थापयत्येनां स्थितिर्यश्चनवस्थितिः ॥ इति ॥

एवं स्थितिरपि न युक्ता ॥

5 अत एवोक्तं भगवता ।

अस्थिता हि इमे धर्माः स्थितिश्चैषां न विद्यते ।

अस्थितिः स्थितिशब्देन⁽²⁾ स्वभावेन [न] विद्यते ॥

न स्थितिर्नापि चो⁽⁴⁾ ज्ञातिर्लोकनाथेन देशिता ।

लोकनाथं विदित्वैवं समार्थं तेन ज्ञानया ॥

10 उक्तं चार्पसचर्यगाथासु ।⁽⁵⁾

आकाशनिश्चित समारूढ आपखन्धो⁽⁶⁾

तन्निश्चिता इय मही पृथिवी [Tib. 65a] जगच्च⁽⁸⁾ ।

1) Voir VII. 19.

2) गङ्गस'मेरु' गङ्गस'मरि'क्ष्ण' सङ्गेरु' गुरु' | *asthitiḥ sthitiḥcabdena ucyamā-nāpi*...

3) D'après le tibétain *na labhyate*.

4) *co = ca + u = cu* de la māgadhi d'Açoka.

5) Mss. *uktam cāryasacaryagāthāsu*. — *འདྲགས་པ་སྤྱད་པ་ རྟོགས་སྤྱད་པ་* 'aryasamgītīgāthāsu' ? — *ཡུང་དག་པར་* *སྤྱད་པ་ = samgiti*, As. Res. XX. 462]. — *sdud-pa = samcaya, samucchraya, samhāra, samgraha*.

Sur la vieille conception cosmologique visée dans notre stance, voir Milinda, p. 60 *ad fin.* (Rhys Davids, I. 106 signale Mahāparinibbānas. III. 13) Burnouf, Intr. 448 (traduisant Abhidh. k. v., Soc. As., fol. 13a), et la citation de Çamkara ad II. 2. 24.

Mètre Vasantatilakā.

6) Mss. *āpaskandho*.

7) Mss. *bahiniṣṭā*.

8) Le tibétain ne traduit que ces deux premiers pādas: *མཁའ་ལ་* རྩེ

सञ्ज्ञान कर्मउपभोगनिदानमेवं

आकाशयानु कृतचित्तम एतमर्थं⁽¹⁾ ॥

यावत्⁽²⁾

स्थानम्मथानु अयु धानु विनेन उक्तो । इति विस्तरः ॥

अत्राह 'विद्येते एव स्थित्युत्पादौ तत्सकृचारिधर्मसद्भावात् । इकोत्पादस्थितिः 5
लक्षणसकृचारिणी संस्कृतानामनित्यतास्ति । तस्मात्स्थित्युत्पादावपि स्त [49b]
इति ॥ उच्यते । स्यातां स्थित्युत्पादौ यद्यनित्यतैव स्यात् । न तस्ति । कथमिति ।
यस्मात्'

निरुध्यते नानिरुद्धं न निरुद्धं निरुध्यते ।

⁽³⁾तिथापि निरुध्यमानं किमन्नातं निरुध्यते ॥ २६ .

10

यद्यनित्यतेति का चित्स्यात् । सा निरुद्धस्य भावस्यानिरुद्धस्य वा निरुध्यमानस्य
वा स्यात् । तत्र निरुद्धं निरुध्यत इति न युक्तं । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । अनिरु-
द्धमपि न युक्तं । निरोधविरहितत्वात् । यदनिरुद्धमेव तत्कथं निरुध्यत इति परस्पर-
विरोधाच्च⁽³⁾ । तथा[पि] निरुध्यमानं । न निरुध्यत इत्यनेन संबन्धः । निरुध्यमानमपि न

གཏོད་ རེ་ལ་ ལུ་ཡི་ ལུ་མོ་ བཏོད་ རེ་ལ་ ས་ཆེན་ འདི་ བཏོད་ རེ་ལ་ འགྲོ་བ་ བཏོད་
ཞེས་བྱ་བ་ནས་ — et passe à la ligne qui suit *yāvat* (ci-dessous 167. 4).

1) Mss. *evamākāṣṭhānu kṛtacittama etam artha, et kṛta, kṛtteṣa.*

2) Mss. *yāvad asthānu ayu sthāna* . — Tib. གནས་མེད་ གནས་ཡིན་ འདི་
དེ་ ལུ་ལ་བས་ གནས་པར་ གསུངས་ ཞེས་བྱ་བའི་ བར་རུ་ ... *asthānam sthānabhū-*
tam (?) *īdam jīnena sthānam uktam iti yāvat.*

3) La lacune n'est pas indiquée dans les Mss.; nous restaurons le texte
d'après le tibétain. འགགས་པ་ འགགས་པར་ མེ་ འགྲུར་དེ། མ་འགགས་པ་ ཡང་ འགག་
མེ་ འགྲུར། འགག་བཞེད་པ་ ཡང་ རེ་བཞེད་ མེན། མ་སྐྱེས་ གང་ཞིག་ འགག་པར་

निरुध्यते निरुध्यमानभावात् । निरोधद्वयप्रसङ्गाच्च । यतश्चैवं त्रिष्वपि कालेषु निरो-
धासंभवः तस्मान्नास्त्येव निरोध इति । कुतस्तत्सकृद्यारिस्थित्युत्पादसंभवः स्यात् ॥
अपि च प्रागुत्पादप्रतिषेधाद[Tib. 65 b]संभव एव निरोधस्येत्याहुः ।

किमत्रातं निरुध्यते ॥ इति ॥

5 अपि चायं निरोधः स्थितस्य वा भावस्य स्यादस्थितस्य वा । उभयथा च न युज्यते
इत्याहुः ।

स्थितस्य तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

स्थितस्य निरोधविरुद्धस्य नास्ति निरोधः ।

नास्थितस्यापि भावस्य निरोध उपपद्यते ⁽²⁾ ॥ २७

10 अस्थितस्याभावस्याविव्यमानस्य निरोधो नास्ति । इति सर्वथा नास्ति निरोधः ॥

किं चान्यत् । इह यदि निरोधः स्यात् । स तथैवावस्थया तस्या एवावस्थायाः
स्यादन्यया वान्यस्या अवस्थायाः स्यात् । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाहुः ।

འགྲུར། །གལ་ཏེ་ མི་རྟག་པ་ ཞེས་བྱ་བ་ འགལ་ཞིག་ ཡོད་ན་ནི། དེ་ རངོས་པོ་ འགགས་
པ་ འམ་ མ་འགགས་པ་ འམ། འགགས་པ་ཞིན་པ་ ཞིག་ལ་ འགྲུར་བ་ ཞིག་ན། །དེ་ལ་
འགགས་པ་ འགག་གོ་ ཞེས་བྱ་བ་ ཅི་ མི་རྩད་སྟེ། འདས་པ་ རྟེན་ རྟུང་བ་ གཏིས་
འགལ་བའི་བྱུང་རོ། །མ་འགགས་པ་ལ་ ཡང་ མི་རྟེན་སྟེ། འགག་པ་ རྟེན་ བུལ་བའི་
བྱུང་ རྟེན་ གང་ཞིག་ མ་འགགས་པ་ ཅི་ རྟུང་ འགག་པར་འགྲུར་ ཞེས་ བཞག་ཚུན་
འགལ་བའི་བྱུང་རོ། །

(a) Mdo XVII: བགགས་པར་.

1) Ms. *nirodhani*^o.

2) རེ་ཞིག་ རངོས་པོ་ གནས་པ་ལ། འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྲུར་རོ། རྟེན་
པོ་ མི་གནས་པ་ལ་ ཡང་ འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྲུར་རོ། །

स्वभावादप्रच्युतस्य भावस्य निरोधो न युक्तो ' यस्मात् ।

एकत्वे न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते ⁽¹⁾ ॥ ३०

निरोधो हि नामाभावः । स यस्य भवति स नैव भवति ' ततश्च सतो भावस्य निरोध इति ब्रुवता भावाभावयोरैकाधिकरूपाभावाभ्युपगता भवति ॥ एकत्वे सत्युभयं न युज्यते । यदि तदानीं भावः स्यात् ' तदा निरोधेनाभावेनावेशाद्वा ⁽²⁾ व्यपदेशो [J] युक्तः । अथाभावः ' सोऽप्यस्य न युज्यते आभविरोधिना ⁽³⁾ भावत्रयेणाविषोमात् ॥ [Tib. 66b] तस्मादेकत्वे सति भावाभावयोः स पदार्थो नैव भावो नाप्यभाव इति युज्यते ॥ अथ वा परस्परविरुद्धत्वादात्मिकान्धकारवदेकत्वे सति न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते ॥ एवं तावत्सतो भावस्य निरोधो न युक्तः ॥

10 इदानीं ' असतोऽपि न भावस्य निरोध उपपद्यते ।

अविद्यमानस्य भावस्य न विनाशोऽस्ति वन्ध्यातनयस्येवाविद्यमानत्वात् । अत एवाह ' न द्वितीयस्य शिरसः क्सेदनं विद्यते यथा ⁽⁴⁾ ॥ ३१

1) རེ་ཞིག་ རོང་མ་པོ་ ཡོད་པ་ལ། འགག་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྱུར་རོ། གཞིག་
ཉིད་ནི་ནི་ རོང་མ་པོ་ རང་། རོང་མ་པོ་མེད་པ་ འཕྲད་པ་མེད།

Ce sūtra nous donne l'axiome essentiel de la philosophie des Mādhyamikas. Si quelque chose existait, être ou illusion, ce quelque chose demeurerait. Du *kṣaṇikātva*, ou momentanéité, découle logiquement la *cūnyatā*, ou vacuité: on n'est pas plus Vedāntin.

2) Mss. *āveṣṭobhāvyapadeṣo yuktah*. — རེ་འེ་ཆེ་ འགག་པ་ རོང་མ་པོ་མེད་པས་
ཞིན་པའི་གྱུར། རོང་མ་པོར་ བསྐྱད་པ་ མི་ རིགས་སོ།

3) Mss. *°viroddhino* — «parce qu'il n'est pas disjoint de la qualité existence, laquelle est contradictoire à la non-existence».

4) རོང་མ་པོ་ མེད་པར་གྱུར་པ་ལའང་། འགག་པ་ འཕྲད་པར་མི་འགྱུར་རོ། མགོ་
གཉིས་པ་ལ་ རི་ལྟར་ནི། འཕྲད་ཏུ་ མེད་པ་ རེ་བཞིན་ནི།

प्रसि(50b)द्वासन्नस्यैव नराणां द्वितीयस्य शिरसो दृष्टान्तत्वेनोपादानात्परिपूर्णा-
तानिर्देशः सेति⁽²⁾ नोपात्तं ॥ तदेवमसतो भावस्य निरोधो न संभवति सतोऽपि न । यश्चो-
भयवापि न संभवति स केनात्मना स्थितः । नास्त्येव निरोध इति प्रतीयतां ॥

किं चान्यत् । यदि निरोधो नाम भावानां निरोधक⁽³⁾ इति कल्प्यते तस्येदानीं
किमन्यो निरोध इष्यते उत न । यदीष्यते तन्न पुष्यते ।

5

न स्वात्मना निरोधोऽस्ति निरोधो न परात्मना ।

कथं पुनर्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

उत्पादस्य यद्योत्पादो नात्मना न परात्मना⁽⁴⁾ ॥ ३२

तत्र यथा ।

अनुत्पन्नोऽप्यमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

10

इत्यादिनोत्पादः स्वात्मानं नोत्पादयति⁽⁵⁾ [Tib. 67a] । एवं निरोधोऽपि स्वात्मानं
न निरोधयति । कथमिति । उच्यते ।

अनिरुद्धो निरोधोऽप्य स्वात्मानं नाशयेत्कथं ।

अथ नष्टो नाशयति नष्टे किं नाश्यते पुनः ॥

1) *narāṇām* manque dans la version tibétaine.

2) Sic Mss. *seti*. — བཤད་པ་ མ་ ཚང་བ་ཀྱི་དྲུག་ལྟར་མེད་པ་ ལེས་ ཏེ་
བར་མ་བཞོན་དོ་ དེའི་ཕྱིར། = *drṣṭāntatvenopādānān nirdeṣāparipūrnatvān nāstīti*
nopūttam tasmāt | evam.... — Comme chacun sait que cette seconde tête n'existe
pas, l'auteur ne dit pas que cette tête n'existe pas et la phrase peut rester incom-
plète.

3) *nirodhaka* n'est donné dans les Lexx. qu'en composition.

4) འགག་པ་ རང་གི་བདག་ཀྱིས་ཀྱིས། ཡོད་མེད་ འགག་པ་ གཞན་གྱིས་ མེད།
འི་ལྟར་ཞུ་བ་ རང་ རེ། གཞན་གྱིས་ བཞུད་པ་ མ་ཡིན་ བཞེད། — Mdo XVII
kyag-par ran-gi...

5) Voir ci-dessus VII. 13 (p. 157 l. 7).

इति स[म]मुत्पादेन वक्तव्यं । एवं च स्वात्मना न निरोधोऽस्ति ॥ निरोध इदानीं
परात्मनापि नास्ति । कथं । तत्र यद्योत्पादे गदितमन्य उत्पादपत्येनमित्याद्येवं निरो-
धेऽपि वक्तव्यं ।

अन्यो विनाशपत्येनं नाशो यम्यनवस्थितिः ।

5 अथाविनाशो नष्टेऽप्यं सर्वं नश्यतु ते तथा⁽³⁾ ॥

इति । तदेवं परात्मनापि निरोधो न संभवतीति नास्ति निरोधस्य निरोधः ॥

अथ मन्यसे नास्त्येव निरोधस्य निरोध इति तदपुक्तं । यदि हि निरोधस्य नि-
रोधो न स्यात्तदा निरोधरुक्तित्वात्संस्कृतलक्षणमवकीयते । तदेवं यदि विनाशस्य
विनाशः परिकल्प्यते तथापि न युक्तो विनाशः । अथ न परिकल्प्यते तथापि न युक्त
10 इति । कथं विद्वानो विनाशो यो[51a]ह्यते परस्य ॥ अथ स्यात्तद्याप्येवमेव विचारे सति
विनाशो [भवतो ऽपि] न युज्यते⁽⁴⁾ ततो [य] उभयोर्दिषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति⁽⁵⁾ ॥

उच्यते । नैवेदं चोद्यं ममापतति । किं कारणं⁽⁶⁾ । ये स्वात्मना निःस्वभावा भावास्ते
च निःस्वभावा एव सन्तो [Tib. 67 b] बालानामिदं सत्याभिनिवेशिनां व्यवहारपथमुपयाति
अविचारप्रसिद्धेनैव न्यायेनेति तेषु नास्ति यथोदितविचारवतारोऽस्माकं । मायास्यप्रग-
15 न्धर्वनगरादिवत्तु लौकिकाः पदार्थाः निरूपपत्तिका एव सन्तः सर्वलोकस्याविद्यातिमिरो-

1) Voir ci-dessus VII. 19 (p. 162 l. 3).

2) Les deux stances, correspondant à VII. 13. 19, ne figurent pas dans le recueil des Kārikas (Mdo XVII).

3) Sic Cambr.; Paris et Calc. *parasparam* — Tib. སྤྲུལ་པར་ཤི་.

4) Le même nyāya est cité plus haut p. 34, n. 1.

5) Manque dans le tibétain.

6) Mss. *yasmān mamā niḥsvabhāvā*.

7) འདི་ བདེན་པར་ མཛོད་པར་ཞེས་པ་

घट्ट स्यात् । विनाशो हि नामाभावो । यश्चाभावः किं त[51b]स्य हेतुना कर्तव्यं ।
अतो निर्हेतुको विनाश इति ॥ ननु च भावेऽपि हेतुभावप्रसङ्गो भवति । भावो हि नाम
विद्यमानो । यश्च विद्यमानस्तस्यैव⁽⁹⁾ [किं] हेतुना प्रयोजनं । न हि ज्ञातं पुनरपि जन्यते ।
तस्मात्सर्वत्रैव हेतुभावप्रसङ्गादप्युक्तमेतत् ॥

- 5 अपि च । यद्योत्पादः सहेतुकः पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् । एवं विनाशोऽपो-
ष्यतां । विनाशो हि न सर्वदा भवति । उत्पादात्पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् ॥ यच्चोच्यते
यश्चाभावस्तस्य किं हेतुना कर्तव्यमिति तदपुक्तं । यस्मान्न वयं विनाशस्य हेतुना किं
चित्क्रियमानमिच्छामः । किं तर्हि विनाश एव क्रियत इति वर्णयामः ॥ नन्वेवं सति
क्रियमानत्वादिनाशोऽपि भावः प्राप्नोतीति चेदिष्यत एवैतत् । विनाशो हि स्वद्वयापेक्ष-
10 या भावो । दूपादिधर्मनिवृत्तिस्वभावत्वात् न भावः ॥ अपि च मरणमपि द्विविधकार्यप्रत्यु-
पस्थानं संस्कारविध्वंसनं च करोति । अपरिज्ञानानुपच्छेदं [. . . . .] [Tib. 68b]
चेत्यागमात्⁽⁴⁾ । कथं न सहेतुको विनाशः । अपि च कल्पिताभावभावतत्तत्पायाश्च शून्य-

1) Mss. *bhavato bhāvo* — འཇིག་པོ་ལ་ ཡང་ རྒྱུ་མེད་པར་ གལ་པར་འགྱུར་བ་ མ་
ཡིན་ནམ།

2) Mss. *tasya ca hetunā..* ཡོད་པ་ གང་ ཡིན་པ་ རེ་ལ་ རེ་ རྒྱུ་ རྟོགས་པ་ རེ་
ཞེས་ ཡོད་ནེ།

3) Mss. *°prasāṅgādayayuktam.*

4) Mss. *vividhakāryapratyupasthānas°..... aparījñātūnupacchedam* cat;
Calc. *°jñānupaccheda*, Paris *°jñānuparichadam* ca. — གཞན་ཡང་ འཇིག་པ་ ཡང་
བྱ་བ་ གཉིས་སུ་ ཉེ་བར་གནས་པ་ ཡིན་ནེ། འདྲ་བྱེད་ འཇིག་པར་ ཡང་ བྱེད་པ་ རང་།
ཡོངས་སུ་མེ་མིས་པ་ རྒྱུ་མེ་འཆད་པའི་ རྒྱུ་ ཡང་ འབྱེད་ པའོ་ ཞེས་བྱ་བའི་ བྱང་..... —
འབྱེད་པ་ = to remove = to emit, to exhibit. — Je comprends: ... et détruit
[ou manifeste] l'ignorance qui est la cause de la non-interruption de la série
(*aparījñānaḥ saṃtānānucchedahetum api nirākaroti* ou *āviṣkaroti* ou *ākṣipati*).

तायाः परेण भावद्वयतामभ्युपगच्छता कथमभावस्य भावत्वं नाभ्युपगतं भवति । भावत्वाच्च
कथमसंस्कृतत्वं शून्यतायाः स्यात् । अतः सर्वगभ्युपेतं विकीयते भवता ॥

अत एव वक्ष्यति ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथं ।

न संस्कृतं हि निर्वाणं भावभावौ च संस्कृतौ⁽¹⁾ ॥

6

इत्यलं प्रसङ्गेन प्रगतमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । पद्युत्पादस्थितिभङ्गाः संस्कृतस्य निषिद्धाः । तथापि संस्कृतमस्ति विशेष-
प्रलक्षणमुक्तं । तथा हि काठिण्यादि[52a]कं [सास्नादिकं]⁽³⁾ च तस्य विशेषलक्षणमुप-

Il est certain que l'*aparijñāna* s'oppose à l'interruption du *saṃtāna* (कुर्वे), on du moi : si la mort détruit l'ignorance, ou la manifeste en transportant le *vijñāna* ignorant et souillé (*saṃkliṣṭa*) dans une vie nouvelle, c'est une autre affaire. — *འཕྲིན་པ་* dans le sens de *karoti* ferait double emploi avec *བྱེད་པ་*.

Voir diverses listes de *marāṇas*, Añg. N. I^o, p. 111, *saṃmutimarāṇa*, *khaṇika*^o, *samuccheda*^o; Vis.-m. (J. P. T. S. 1893), p. 100, *samuccheda*^o, *khaṇika*^o, *saṃmuti*^o, *kāla*^o, *akāla*^o; p. 137, *saṃkhatalakhaṇa*, *ekabhavapariyāpana*, *jīvitin-*
driyuprabandhaviccheda.

Cette dernière mort correspond évidemment à « ce qu'on appelle la mort » (*saṃmutimarāṇa*), dans laquelle on distingue le *kāla*^o et l'*akālamarāṇa*. En tant que *saṃkhatalakhaṇa*, la mort est dite *khaṇikamarāṇa* : c'est le *ksaṇadharma*. Reste le *samucchedamarāṇa* ; ne serait-ce pas l'interruption définitive de la série, le *nirvāṇa* entravé par l'*aparijñāna* ?

5) Mss. *kalpitābhāvābhāva*. རྟེན་པ་མེད་ རྟེན་པ་མེད་པའི་ རྟེན་པའི་ མཆོད་
ཉིད་ལྟ་ རྟེན་པ་ཉིད་.

1) = XXV. 13. — Variante *asamskṛtam ca* = འདུལ་མ་བྱས་. — *na sam-*
skṛtam serait, ce semble, traduit འདུལ་མ་བྱས་མེད་.

2) Mss. *lakṣaṇam ayuktaṃ* མཆོད་ཉིད་ རྟེན་ ལྟ་པ་. — Ci-dessous *viç-*
ṣaṇa^o.

3) Le tibétain ajoute ལྟོག་ཤིང་ལ་སྟོག་པ་.

दिश्यते । तस्मात्संस्कृतस्य सद्भावात्तल्लक्षणमप्यस्तीति ॥ उच्यते । स्यादेवं यदि
संस्कृतमेव वस्तु स्यात् । कुतो । यस्मात् ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धेर्नास्ति संस्कृतं ।

यदा यद्येतेन न्यायेनोत्पादस्थितिभङ्गा एव निषिद्धाः । तदा कुतः संस्कृतं वस्तु
5 तद्विशेषणलक्षणमप्यस्तीति ॥

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतं तत्प्रतिपत्तासंस्कृतसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं
यद्यसंस्कृतमेव स्यात् । यस्मात् । [Tib. 69a]

संस्कृतस्याप्रसिद्धौ च कथं सेतस्यत्यसंस्कृतं⁽¹⁾ ॥ ३३

अत्रैके आकाशाप्रतिसंख्याननिरोधनिर्वाणान्यसंस्कृतानोति कल्पयन्ति । अपरे
10 शून्यतां⁽³⁾ तद्यतोस्तल्लक्षणमसंस्कृतां परिकल्पयन्ति । तदेतत्सर्वं संस्कृतस्याप्रसिद्धौ सत्यां
नास्त्येवेति स्पष्टमादर्शितं ॥

1) ཞེ་ནང་གནས་ནང་འཛིན་པ་དག། མ་གྲུབ་ཀྱི་ན་འདུས་བྱས་མེད།
འདུས་བྱས་རབ་ཏུ་མ་གྲུབ་ན། འདུས་མ་བྱས་ནི་རྟོག་གྲུབ།

2) *nirvāṇa* = *pratisaṃkhyānirodha*. — Voir Album Kern, Les trois *asamskṛtas*, p. 111.

3) *tatha* = vrai, voir Sam. N., V. 430: *cattārīmāṇi tathāni avatatham ananīnathāni*. . . (voir ci-dessus p. 41, n. 4); d'où *tathatā* = vérité, réalité. — Pour la doctrine dont parle notre auteur, voir Kathāv. XIX. 5. *sabbadhammānaṃ tathatā asamkhatā ti?* (Dans l'article Schools of Buddhist Belief, Rhys Davids, J. R. A. S. 1892, p. 33 du tiré à part, on lit: *sarvadharmaṭṭhatā*. . .). Les Uttarapathakas répondent. «Oui, tous les *dharmas* dans leur réalité sont *asamskṛtas*, — parce qu'ils n'ont pas de réalité». La doctrine officielle: *yesaṃ rūpādīnaṃ . . . rūpādīsabhāvatā*, (*tesaṃ*) *saṃkhatā tathatā nāma*. Un Mādhyamika répondrait: «Si la forme etc. avait pour *svabhāva* la forme etc., ce *svabhāva* serait *samskṛta*; mais. . .». — La *tathatā* du *loka*, des *skandhas*, des *dharmas* est le vide. C'est aussi ce qu'on veut dire quand on dit que les *mahābhūtas* reposent en dernière analyse sur l'*ākāśa*, car *asamskṛtatvād bhagavān ākāśasya nākaṃ kenā cit sthāpitam* (Prajñāp. 273. 18). — *bhūtatahatā* = *śūnyatā*.

यत्राह । यद्युत्पादस्थितिभङ्गा न सतीत्यवधारितं यत्तर्हीदमनावरणज्ञानिना
मुनिना संस्कृतस्य भित्तव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते व्ययोगपि स्थित्यन्याया]त्वमपि इत्यु-
दाहृतं तत्कार्यं वेदितव्यमिति ॥ उच्यते ।

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतं ॥ ३४

5

यथा मायादयः स्वभावेनानुत्पन्ना⁽⁴⁾ अविविध[माना] मायादिशब्दवाच्या मायादिविज्ञा-
नगम्याश्च लोकस्य । एवमेतेऽपि लोकप्रसिद्धिमात्रेणोत्पाद[ाद]यः स्वभावेनाविविधमाना⁽⁵⁾
अपि भगवता तथाविधविनेयजनानुपकृच्छिकीर्षुणा निर्दिष्टा इति ।

अत एवोक्तं⁽⁹⁾ ।

1) *anāvaraṇajñānin*. — La Bodhi consiste dans la délivrance (*prahāṇa*) du double āvaraṇa, *kleśa*², *jñeyāvaraṇa*. La connaissance qui en résulte est respectivement *nirmala* (= *akliṣṭa*) et *anāvaraṇa*. (*Bodhisattvabhūmi*, I. vii).

2) Voir ci-dessus p. 145, n. 1.

3) མེལ་མ་ རི་བཞིན་ ལྷོ་མ་ བཞིན། དེ་ཟེའི་གྲོང་ཁྱེར་ རི་བཞིན་རྒྱུ། དེ་བཞིན་
བསྐྱེད་ རང་ དེ་བཞིན་ ཀན་མ། དེ་བཞིན་རྒྱུ་ བེ་ འཛིག་པ་ ཀུན་པ་མ། — Mdo XVII
kye (= *janma*) au lieu de *bskyed* (*utpāda*).

4) མ་ལྷོ་མ་པ་ ཡིན་པ་ = *anutpannāḥ santaḥ*; voir ci-dessous n. 7.

5) = doivent être appelées *māyā*, etc., sont connues par des connaissances qui sont *māyā*, etc.

6) = ལྷོ་པ་; voir ci-dessus n. 3.

7) ཡིན་པ་ མ་ཡིན་པ་.

8) *jana* manque dans le tibétain.

9) *Samādhirājasūtre*. — La deuxième stance = p. 29, 20-21 (Édition de la B. T. S.); la troisième = 29, 8-9.

तक्त्वापुर्मासास्थिसमुच्छ्रये च
 उत्पाद्य संज्ञां मम पत्निरेषा⁽¹⁾ ।
 मूढा हि बाला जनयति रागं
 स्त्रियो न ज्ञानति यथैव माया⁽²⁾ ॥

यथा कुमारी मुपिनात्तरस्मिन्⁽³⁾
 सा पुत्र ज्ञा[52 b]तं च मृतं च पश्यति ।
 ज्ञातेऽतितुष्टा मृति दौर्मनस्थिता⁽⁴⁾ [Tib. 69 b]
 तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

यथैव गन्धर्वपुरं मरुचिका
 यथैव माया मुपिनं यथैव ।
 स्वभावशून्या⁽⁵⁾ तु निमित्तभावना
 तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

10

तथा ।

1) Mss. *mama pattir eṣām*. . . རུས་འཇུས་ལ་ འདི་དག་གི། ཟུང་མ་ ཡིད་
 ལྷུ་མ་འདུ་ཤེས་ བསྐྱེད་དུས་ ཅེ། *chun-ma* = épouse. — Je ne comprends pas la lec-
 ture *hdi-dag-gi* = *eṣām*. — Ex conject. འདི་ བདག་གི། = *sā mama patnir it*
sañjñām utpādyā.

2) «...et ne comprennent pas que les femmes ne sont qu'illusion». — La
sattvasañjñā est le principe du *rāga*. — Voir ci-dessus p. 52, 6, Añg. N. IV. 57,
 Çikṣās. 245. 6.

3) མི་ལམ་ན་

4) མི་དག་འ་ — Mss. *°sthitā*, *°syitā*; B. T. S. *°syitā*.

5) Sic Mss. et B. T. S. — མཚན་མ་ སྒྲིམ་པ་ རི་བོ་ཉིད་ཀྱིས་ ལྷོང་།

संस्कृत⁽¹⁾संस्कृतसर्वविविक्ता
 नास्ति विकल्पन तेषमृषीणां ।
 सर्वगतीषु असंस्कृतप्राप्ता
 दृष्टिगतेऽपि सदैव विविक्ता ॥

नित्यमरक्त घडुष्ट समूहाः

5

तस्य⁽²⁾ सभावसमाकृतचित्ता⁽³⁾ ।

एष समाधिबलो बलवत्तो

यो इमु ज्ञानति शून्यकथमान् ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कृतपरोक्षे

नाम सप्तमं प्रकरणं ॥

10

1) Mss. *samskṛtāsamskṛtadharmav*°. — འདུལ་ཤུལ་ འདུལ་མ་ཤུལ་ ཀུན་
 རྟེན་པ་.

2) Le tibétain a le pluriel ཀྱང་དགྱ་; il construit: *ye jñānti tatsamān dharmān, ye nityam araktāḥ...*, *teṣāṃ cittaṃ svabhāvasamāhitaṃ, te samādhibalino balavantaḥ*.

3) Sic Mss.

VIII.

कर्मकारकपरीक्षा नानाष्टमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावतो विज्ञानादपः संस्कृता धर्माः । तद्धेतुक-
र्मकारकसद्भावात् ॥ उक्तं हि भगवता⁽¹⁾ । अविद्यानुगतोऽयं भित्तवः पुरुषपुद्गलः पुण्यानपि
5 संस्कारानभिसंस्करोति अपुण्यानपि आनिन्द्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति । इत्यादिना
कर्मणां कारको व्यपदिष्टः तत्कर्मफलं च विज्ञानादिकं संस्कृतमुपदिष्टं । यस्य च कार-
कोऽस्ति तदस्ति तद्यथा घटः⁽²⁾ । यन्नास्ति न तस्य कारकः तद्यथा कूर्मरोमप्रोवा⁽³⁾रस्येति ॥
उच्यते । स्याद्विज्ञानादिकं संस्कृतं यदि तस्य निष्पादककर्मकारकौ स्यातां । न

[Tib. 70a] स्तः । यस्मात् ।

10

सद्भूतः कारकः कर्म सद्भूतं न करोत्ययं ।

कारको नाप्यसद्भूतः कर्मासद्भूतमीकृते⁽⁴⁾ ॥ १

तत्र करोतीति कारकः कर्ता । कुर्वाणस्यैव किं चित्कारकव्यपदेशो नाकुर्व्या-
णस्य । तच्च करणं सद्भूतस्य वा कर्तुः परिकल्प्ये[53a]त । असद्भूतस्य वा । सदसद्भूतस्य
वा ॥ क्रियत इति कर्म कर्तारोप्सिततमं⁽⁵⁾ । तदपि त्रिविधं सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतं च ॥

1) Voir ci-dessous ad XXVI, 10. — Comp. Āikṣāś. 223. 1; Warren, 180.

2) Paris, Cambr. *ghaṭāḥ*.

3) Voir ci-dessus p. 100, n. 1.

4) ཨྱེད་པོ་ ཡིན་པར་གྱུར་པ་ རེ། ལས་སུ་གྱུར་པ་ མི་ ཨྱེད་པོ། ཨྱེད་པོ་ མ་ཡིན་
གྱུར་པ་ ཡང་། ལས་སུ་མི་གྱུར་པ་ མི་ ཨྱེད་པོ། ॥

5) Cf. Pāp. I. 4. 49.

तत्र सद्भूतः कारकः क्रियायुक्तः सद्भूते क्रियायुक्तं कर्म न करोतीत्येका प्रतिज्ञा ।
इदानीमसद्भूतोऽपि क्रियारहितोऽसद्भूतं क्रियारहितं कर्म न करोतीत्यपरा प्रतिज्ञा ।

तत्राद्यां प्रसाधयितुकाम आह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं ।

क्रियानिबन्धनत्वात्कारकव्यपदेशस्य ' करोति क्रियायुक्त एव कश्चित्सद्भूतः 5
कारकव्यपदेशे लभते । ततश्च तस्यैवैविधस्य क्रियाहेतुकलब्धकारकव्यपदेशस्यापरा
क्रिया नास्ति यया कर्म कुर्यात् । क्रियाभावाच्च यदा कारकः कर्म न करोति । तदा का-
रकानिरपेक्षकर्तृकं कर्म स्यात् । न चाकर्तृकं कर्म संभवति । वन्ध्यासूनोरिव घटकरणा-
मिति । एवं तावत् ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं

10

इति दोषप्रसङ्गात्सद्भूतः कारकः [Tib. 70b] कर्म न करोति ॥ इदानीं सद्भूतमपि कर्म का-
रको न करोतीति प्रतिपादयन्नाह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः⁽¹⁾ ॥ २

सद्भूतं नाम कर्म क्रियायुक्तं । तस्येदानीं क्रियानिबन्धनलब्धकर्मव्यपदेशस्यापरा
क्रिया नास्ति यया कर्म क्रियेतेति । एवं तावत्सद्भूतस्य कर्मणः क्रिया नास्ति । यदा 15
नास्ति परा क्रिया । तदा कारकस्तत्सद्भूतं कर्म नैव करोति । यदा च न करोति कर्मणो
द्वितीयक्रियाभावात् । तदा ऽकर्मक एवाविद्यमानकर्मक एव तस्य कर्मणः कारकः स्यात् ।
न चैतद्युक्तं । न ह्यकृतान्तर्गकर्मणा ग्रान्तर्गकर्मकारकत्वं दृष्टमि[53b]त्येवं सद्भूतः कारकः

1) ཡིན་པར་གྱུར་ལ་ གུ་བ་ མེད། གེད་པོ་མེད་པའི་ ལས་སུ་འདྲ་ འགྱུར།
ཡིན་པར་གྱུར་ལ་ གུ་བ་ མེད། ལས་མེད་ གེད་པོ་མེད་ ཡང་ འགྱུར། ॥ Mdo XVII porte

an troisième pāda མེད་པར་གྱུར་ལ་ = *asaḍbhūtasya*.

2) མཚོ་མས་མེད་པའི་ལས་

सद्वृत्तं कर्म न करोति । इति संसाध्येदानीं यथाऽसद्वृत्तमपि कर्मासद्वृत्तः कारको न करोति
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति यद्यसद्वृत्तोऽसद्वृत्तं कर्म कारकः ।

अहेतुकं भवेत्कर्म कर्ता चाहेतुको भवेत् ॥ ३

- 5 अथसद्वृत्तः कारको यः क्रियारहितः । क्रिया च कारकव्यपदेशे हेतुरिति क्रियार-
हितः कारकोऽपि निर्हेतुकः स्यात् । कर्माप्यसद्वृत्तं निर्हेतुकं स्यात् । सति चाहेतुक्वा-
दाभ्युपगमे कार्यं च कारणं च सर्वमपोदितं स्यादित्याह ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते । [Tib. 71 a]

- सत्येव हि हेतोर्भ्युपगमे हेतुना यन्निष्पाद्यते तत्कार्यं । तस्य च यो निष्पादकः
10 तत्कारणमिति युज्यते । तद्यथा घटस्य मृदा⁽²⁾ हेतुर्घटः कार्यं तस्य च चक्रादयः सत्कारि
कारणं ॥ अहेतुकवादाभ्युपगमे तु क्लृप्तनपेतत्वात्⁽³⁾ मण्डूकनद्याशिरोमणिमयघटवन्न स्यादयं
घटः । [अ]सति घटे कुतस्तत्कारणमिति । एवं ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते ।

ततश्च ।

- 15 तदभावे क्रिया कर्ता कारणं च न विद्यते⁽⁵⁾ ॥ ४

1) ग'ल'दे' सु'द'स' म'शु'र'स'। ल'स'सु'म'शु'र' सु'द'द' दे'। ल'स'ल' सु'दे'
मे'द'स' ल'शु'र'। सु'द'स'स' ल'द' सु'मे'द' ल'शु'र'॥

2) Ci-dessous mṛd.

3) D'après le tibétain ākāṣapūṣpavat.

4) D'après le tibétain kulas tatsahakārikāraṇam.

5) सु' मे'द'द' दे' ल'स'स' सु' द'। सु' ल'द' ल'स'द'स'मे'ल'शु'र'स'। दे' मे'
द' दे' सु'स' द'। सु'द'स'स' द' सु'दे' मे'दे'ग'स'॥

तद्भावे कार्यकारणभावे । किं कुर्वाणस्य क्रिया संभवेत् । कस्यां वा क्रियायां
कुम्भकारस्य स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं स्यात् । न चापि मृदां तादात्म्यप्रवृत्त्या साधिकतमत्वेन
कारणत्वं युज्यत इति । एवं तावत् ।

तदभावे क्रिया कर्ता कर्णं च न विद्यते ॥

ततश्च ।

5

धर्मार्थमौ न विद्येते क्रियादीनामसंभवे ।

इह यदा देवदत्तः प्राणातिपातविरत्तिक्रियास्वातन्त्र्यात्कर्ता मन् स्वतन्त्रकार्येण
करणभूतेन प्राणातिपातविरत्तिक्रियां करोति । तदास्य धर्म उज्जायते । एवं दशस्वपि
[54a] कुशलेषु कर्मपथेषु कुशलक्रियानिष्पाद्येषु रत्नत्रयमातापितृतदन्यपूज्यपूजादिल-
तणेषु च कुशलधर्मप्रारम्भेषु योज्यं ॥ एवमधर्मैऽपि प्राणातिपातादिलतणे कुशलविपर्ययेण 10
क्रियाकर्तृकराणामभावे सति कर्मणामभावप्रसङ्ग [Tib. 71 b] उद्भावनीयः । यदा चैवं
धर्माधर्मा न संभवतः । तदा तत्फलमपि नास्त्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

धर्मे चास्त्यधर्मे च फलं तज्ज्ञं न विद्यते⁽⁶⁾ । ५

धर्माधर्मज्ञानितमिष्टानिष्टफलं सुगति⁽⁷⁾दुर्गत्योर्धर्माधर्मयोर्भावे सति न स्यात् ॥

ततश्च ।

15

फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गायोपपद्यते ।

मार्गः ।

4) Mss. *tādālpapra*^o དེའི་བདག་ཉིད་གྱིས་ ཉེ་བར་གྱུར་པ་ལས་

5) «being the most effective (instrument)». Voir *Sāṃkhya-sūtravṛtti*
II, 39.

6) ལྷ་པ་ལ་སྟགས་ བེ་རྟགས་ན། ཆོས་ ཉང་ ཆོས་མིན་ ཡོད་མ་ཡིན། ཆོས་
 ཉང་ ཆོས་མིན་ མེད་ན་ ཅི། རྟེན་ལས་ལྷན་པའི་ ལྟན་ལྷ་ མེད།

7) *sugatidurgatyor* manque dans le tibétain.

यदि किं फलमिष्टा⁽¹⁾निष्ठं [स्यात्] 'स्याल्लौकिकस्य मार्गस्य ध्यानाद्व्यसमाधि-
मापत्तिलक्षणं स्वर्गः' । तदानीं [तदर्थं] लौकिकमार्गभावना व्यापसी स्यात् ।⁽³⁾ कुण्ठागम-
नकर्मपथविरतिसाफल्यं च स्यात्⁽³⁾ । यदि च मोक्षलक्षणं निर्वाणं फलं स्यात् । तदर्थं लो-
कोत्तरा⁽⁵⁾र्पाष्टाङ्गमार्गभावनासाफल्यं स्यात्⁽⁶⁾ ॥ यदा तु फलं नास्ति तदा ।

5 फले ऽसति न मोक्षाप न स्वर्गायोपपद्यते ।

मार्गः ।

किं चैवं फलाभावे सति ।

सर्वक्रियाणां च निरर्थक्यं प्रसज्यते⁽⁷⁾ ॥ ६

या अपि ह्येताः कृषिवाणिज्यवल्गतादिकाः क्रियाः फलार्थं प्रारभ्यन्ते । ता अपि
10 सर्वाः फलाभावे सति नोपपद्यन्ते इति । एवं सर्वक्रियाणां निरर्थक्यं प्रसज्यते भवतां । न
चामां निरर्थक्यं । तस्मान्निरवशेषदोषविषयवृत्ताकरभूतोऽयं स्वर्गापवर्गा⁽¹⁰⁾[प]वादी नरकादि-

1) *istāniṣṭam* manque dans le tibétain.

2) *lakṣaṇam* [*phalam*], c'est-à-dire *svargah*. — བསམ་གཤམ་དང་གཟུགས་
མེད་པའི་མཆོད་ཀྱིད་ཅན་པའི་འགྲོ་

3—3) Manque dans le tibétain.

4) Mss. *yadi cetokṣalakṣaṇam nirvāṇaphalam*.

5) འཇིག་རྟེན་འདས་པ་

6) *sāphalyam* manque dans le tibétain.

7) འབྲས་བུ་མེད་ན་ཐང་པ་དང་། མཐོ་རིས་ལུང་པའི་ལམ་མི་འཐད། ལུ་པ་
དག་ནི་ཐམས་ཅད་ཀྱང་། རྟོན་མེད་ཀྱིད་ཀྱི་ཐལ་པར་འགྱུར་॥

8) Sic Mss. — ཞིང་ལས་དང་ཆོང་སྒྲིགས་དང་སྒྲ་པོལ་གྱི་ལུ་པ་ལ་
སྒྲིགས་ — Peut-être faut-il lire *gla-bkol*, = gages — service = *bhṛti*.

9) *viṣavṛkṣa* manque dans le tibétain.

10) Mss. *sanmārggāparavargāvādī narakādi*°, *°vargādi*. — མཐོ་རིས་དང་རྒྱ་
ཤོལ་ལ་སྒྲུང་པ་འདེབས་པ་.

महापापप्रपातवर्तनकेतुदृष्टदृष्टकेतु⁽¹⁾ [c] पदार्थविरोधीति कृत्वा सद्भिरसद्भूतः कारकोऽसद्भूतं
कर्म करोतीति पक्षो निकृष्ट एवेति त्याज्यः [54b] ॥

तदेवं प्रतिज्ञाद्वयं संसाध्येदानीमुभयपक्षपः कारक [Tib. 72a] उभयपक्षमपि कर्म न
करोतीत्याह ।

कारकः सदसद्भूतः सदसत्कुरुते न तत् ।

5

तत्र यदेतत्सदसद्भूतं कर्म क्रियायुक्तमक्रियायुक्तं च । तत्सदसद्भूतः कारको न
करोतीति । यस्मात् ।

परस्परविरुद्धं हि सञ्चासञ्चैकतः कुतः⁽⁴⁾ । ७

एकः पदार्थ एकस्मिन् काले क्रियायुक्तश्चाक्रियायुक्तश्चेति न युज्यत एवेतत् ।
ततश्च सदसद्भूतोऽपि कारकः सदसद्भूते कर्म न करोति । अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः ॥ 10

एवं समे पक्षे द्व्य[ण]मुद्भाव्य विषमपक्षस्यापि निराचिकीर्षया ग्राह्यम् ।

सता च क्रियते नासन्नासता क्रियते च सत् ।

कर्त्रा ।

सता सद्भूतेन तावत्कर्त्रा क्रियायुक्तेनासद्भूतमसदक्रियायुक्तं कर्म न क्रियते ।
यस्मात् ।

15

सर्वे प्रसज्यन्ते दोषास्तत्र त एव हि⁽⁵⁾ ॥ ८

1) *partana* manque dans le tibétain.

2) म'मशेन'यति' कुवे' रनेस'ये.

3) Mss. *kurute na hi*.

4) घुरे'य'ये'सु'म'सु'यस'। सु'म'सु'र' ये' मे'घुरे'र'। पी'र' र'न' म'
पी'र'सु'र' र'ग'य'। य'र'कु'र'र'ग'य'यस' ग'य' पी'र'॥

5) घुरे'य'ये'न' ये' सु'य'पी'स'। म'सु'र' य'स' ये' मे' घुरे'र'। म'सु'र'य'स'
उ'न' सु'र' मे' घुरे'। न'रै'र' य'न' कु'र' र'न' य'य'य'म'र'सु'र'॥

सद्वृत्तस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं⁽¹⁾ ।

इत्येवं तावत्सद्वृत्तः कारकः कर्म न करोति । नाप्यसद्वृत्तं कर्म क्रियते । असद्वृत्तं हि कर्माहेतुकं भवेत् । ततश्च ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते⁽²⁾ ।

5 इत्यादिना सर्वं दूषणमापद्यते । तस्मात्पूर्वोक्तैरेव हेतुभिर्दूषितत्वादस्य विषमपक्षस्य न पुनर्हेतोरुपादानमनुष्ठीयते ॥ यथा चैतत्सता कर्त्रासत्कर्म न क्रियत इति प्रतिपादितं । एवमसता कर्त्राभिक्रियायुक्तेन सत्कर्म न क्रियत इति व्याख्येयमुक्तपश्चानुसारेण [Tib. 72b] ॥

एवं तावद्विषमपक्ष एवैकपक्षपरामर्शेन दूषणमभिधायेदानीमेकैकस्य पक्षस्य पदद्वयपरामर्शेन दूषणाभिधानमाह ।

10 नासद्वृत्तं न सद्वृत्तः [55a] सदसद्वृत्तमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽³⁾ ॥ १

स कारकः सद्वृत्ता ऽसद्वृत्तं कर्म सदसद्वृत्तमेव वा न करोतीति । कथमित्याह पूर्वोक्तैरेव हेतुभिरिति ॥ तत्र सद्वृत्तस्य क्रिया नास्ति इत्यादिना सद्वृत्तः कारको न करोति । असद्वृत्तमपि कर्म न क्रियते । अहेतुकं भवेत्कर्म⁽⁴⁾ । हेतावसति⁽⁵⁾ कार्यं चेत्यादिना

15 विहितदोषात् । सदसद्वृत्तमपि कर्म न क्रियते ।

परस्परविरुद्धं हि सञ्ज्ञासञ्ज्ञकतः कुतः⁽⁷⁾ ।

इति वचनात् । एवं तावत्सद्वृत्तः कारको ऽसद्वृत्तं [सदसद्वृत्तं] च कर्म न करोति ॥

1) = VIII. 2 A.

2) = VIII. 4 A.

3) ཨེང་པ་མོར་ རེ་ ལུར་པ་ རྟེན་། བཅས་པས་ ལས་ རེ་ མ་ལུར་ རྟེན་། ལུར་མ་

ལུར་ མེ་ ཨེང་རེ། གཏུག་ཆེགས་ གཏེ་ཕུ་བསྟན་ ཨེར་རོ།

4) = VIII. 2 B.

5) = VIII. 3 B.

6) = VIII. 4 A.

7) = VIII. 7 B.

इदानीमसद्भूतोऽपि कारकः सद्भूतं कर्म सदसद्भूतं च कर्म न करोतीत्याह ।

नासद्भूतोऽपि सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽¹⁾ ॥ १०

असद्भूतः कारको निर्हेतुको भवेत्⁽²⁾ । हेतावसति कार्यं च इत्यादिनोक्तदोषादसद्भूतः
कारको न करोति ॥

5

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकाः⁽³⁾ ।

इति प्रसङ्गात् [सद्भूतं कर्म न क्रियते] ॥ सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते [73a]

परस्परविरुद्धं हि सञ्ज्ञासञ्ज्ञकतः⁽⁴⁾ कुतः⁽⁵⁾ ।

इति वचनात् ॥

इदानीं सदसद्भूतोऽपि कारक एकैक एवोभयत्रयः सन् यथा सद्भूतमसद्भूतं च भिन्न-⁽⁶⁾ 10
मीतं कर्म [न] करोति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति सदसद्भूतो न सन्नासच्च कारकः⁽⁷⁾ ।

कर्म तत्तु विज्ञानीयात्पूर्वोक्तैरेव हेतुभिः⁽⁸⁾ ॥ ११

1) छेद'स'योर' तै' म'श्रु'म'स' । अथ'तै' श्रु' र'न' व'ठ'स' 'स' र'न' । श्रु'म'स'
श्रु'म'स' मै' छेद'तै' । ग'न'र'कै'ग'स' ग'न'र'व'स'स' छेद'म'स' ॥

2) = VIII. 4 A.

3) = VIII. 2 A.

4) अथ'सु' श्रु'म'स' र'न' व'ठ'स' य'न' मै' छेद'तै' — Voir ci-dessous l. 12.

5) = VIII. 7 B.

6) Mss. *bhinnasamkata*. ग'न'य'न'र'न'स' = quel qu'il soit.

7) Mss. *na san nāsan na kārakah*.

8) Mss. *karma kartum v°, karmakan tu v°*. — तै'र' = *tatra*.

9) छेद'स'योर' श्रु' म'श्रु' तै' । अथ'सु' श्रु' र'न' म'श्रु'म'स' । मै' छेद'
अ'न' य'न' ग'न'र'कै'ग'स' तै' । ग'न'र'व'स'स' म'स'म'स' ॥

परस्परविरुद्धं हि सञ्ज्ञासञ्ज्ञातः कुतः ।

इति वचनात्सद्सद्भूतः कारको न करोति ॥

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मणः ।

5 इति प्रसङ्गात्सद्भूतं कर्म न क्रियते ॥ अ[55b]सद्भूतमपि कर्माहेतुकं कृतावसति कार्यं
चेत्यादिनोक्तदोषात् क्रियते ॥

यतश्चैवं समपक्षेषु विषमपक्षेषु च कर्तुः कर्मणाश्च सर्वथा सिद्धिरपुक्ता । तस्माद्युक्तं
विवक्ष्य एव विज्ञानादपः संस्कृता धर्माः संस्कृतस्वभावास्तद्धेतुयुक्तकर्मकारकसद्भावादिति
तदपुक्तं ॥

10 अत्राह । किमवधारितमेतद्भवता न सन्ति भावा इति ॥ न हि । भवतस्तु सस्वभा-
वभाववादिनः स्वभावस्य भावानां वैधुर्यात्सर्वभावापवादः संभाव्यते । यत् तु प्रतीत्योत्प-
न्नत्वात्सर्वभावानां स्वभावमेवं नोपलभामहे । तत्कस्यापवादं करिष्यामः ॥

यथोक्तमार्परत्नविल्यां ।

मरोचिं⁽²⁾ तोषमित्येतदिति मवागतोऽत्र सन् ।

15 यदि नास्तीति ततोयं गृह्योपान् । मूढ एव सः ॥

मरोचिप्रतिमं [Tib. 73b] लोकमेवमस्तीति गृह्यतः ।

नास्तीति चापि मोक्षोऽयं । सति मोक्षे⁽³⁾ न मुच्यते ॥

अज्ञानकल्पितं पूर्वं पश्चात्तद्वार्थनिर्णये ।

यदा न लभते भावमेवाभावस्तदा कुरु ॥ इति ।

1) Voir ci-dessus p. 135. 7 (Kandjour, Mdo VIII, Feer 248).

2) Mss. *paricinto yam*. སྒྲུ་ཁྱུ་ལ་ རི་འདི་ལྷ་ཞེས། བསམས་ཏི་

3) Mss. *salī moha* — Voir l'étymologie de *moha* dans la *Vajramāṇḍādh.*
ci-dessus p. 50, n. 6.

तदेवं निःस्वभावानां सर्वभावानां कुतो यथोक्तप्रकारसिद्धिः । तस्मादौक्तिकीं
विपर्यासमभ्युपेत्य संवृतानां पदार्थानां मरीचिकावलकल्पानामिदं प्रत्ययतामात्राभ्युपग-
मेनैव प्रसिद्धिर्नान्येनेत्याह ।

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ १२

5

इहाकुर्वाणस्य कर्मनिर्पेतस्य कारकत्वाभावात् । कर्मापेत्य कारकस्य कारकत्वं
भवति । कारकेण चाक्रियमाणस्य ⁽²⁾ [कस्य] चित्कर्मत्वाभावात् । क्रियमाणस्यैव कर्मव्य-
पदेशात् । तं कारकं ⁽³⁾ प्रतीत्य कर्म प्रवर्तते इत्येवं कर्मकारकयोः परस्परपेक्षिकीं सिद्धिं
मुक्त्वा नान्यत्सिद्धिः [56a] कार्णं पश्यामः ॥ यथा च कर्मकारकयोः परस्परपेक्षिकी सिद्धिः ।
एवमन्येषामपि भावानामित्यतिदिशन्नाह ।

10

एवं विद्यो⁽⁴⁾दुपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणः ।

कर्तुंश्च ।

एवमित्यनेनानात्तरां कर्मकारकप्रसक्तिं दर्शयति ॥ उपातिरूपादानं । घनेन चो-
पात्तिक्रियामाह । सा च स्वसाधनं कर्तारमुपादातारं कर्म चोपादानं संनिधापयति । तयो-
श्चापेक्षोपादात्रोः परस्परपेक्षयोः कर्मकारकवदेव सिद्धिर्न स्वाभाविकी ॥ [Tib. 71a] 15
तस्मात्पुनः स्वाभाविकी न भवति इत्याह व्युत्सर्गादिति कर्मणः कर्तुंश्चेति । इतिशब्दो

1) ཨེད་པོ་ལས་ལ་ བརྟེན་བྱས་ བྱིང་། ལས་ གུང་ ཨེད་པོ་ དེ་ཉིད་ལ། བརྟེན་ནས་
འབྱུང་བ་ མ་གཞི་ནས་བརྟེན་ གུང་པའི་ གུ་ཤི་ མ་མཐོང་ངོ། — Cité ci-dessus 14. 24.

2) Mss. *kāraṇena*, *kāraṇam*.

3) ལས་ལ་ཡང་

4) Mss. *evam vidyān u°*.

5) བསལ་བ་

6) ཨེད་པོ་ལ་

हेतुपरामर्शः । व्युत्सर्गो व्युदासः⁽¹⁾ । ततश्चायमर्थ उपपद्यते । वैरेव हेतुभिः कर्तुः कर्मणाश्च व्युत्सर्गोऽस्माभिरुक्तः । तैरेव हेतुभिरुपादाता⁽³⁾ उपादेयं च प्रतिषिद्धं वेदितव्यं ॥ न च केवलमनयोर्न्योन्यापेक्षिकी सिद्धिः कर्तुश्च कर्मणाश्च प्रतिषेधेनावसेया । अपि च ।

कर्मकर्तृभ्यां शेषान् भावान् विभावयेत्⁽⁵⁾ ॥ १३

- 5 प्राज्ञ⁽⁶⁾ इति वाक्यशेषः । कर्मकारकोपादेयोपादातृव्यतिरिक्ता येन्ये भावा इत्यज्ञ-
नकगत्तुगमनद्रष्टव्यदर्शनलक्ष्यलक्षणोत्पाद्योत्पादकाः । तथावयवावयविगुणगुणिप्रमाणा-
प्रमेयादयो निर्वच्यशेषा भावास्तेषां कर्तृकर्मविचारेण स्वभावतोऽस्तित्वं प्रतिषिध्य परस्पर-
रूपेक्षिकीमेव सिद्धिं प्राज्ञा निर्मुक्तुर्वराज्ञातिमरणादिबन्धनेभ्यो मोक्षाय विभावयेत् ॥

एषां च विस्तरेण विचारो मध्यमकावतारादिभ्योऽवसेयः ॥

- 10 ननु च शेषान् भावान् विभावयेदित्यनेनैवोपादानोपादात्रोर्धिगतत्वाद्वापादानोपा-
दानं पुनर्युक्तं । सत्यमेतत् । तथापि तद्विचारे प्रा[56b]धान्यज्ञापनार्थमुपादानोपादा-
त्रोर्भेदेनोपादानं । तथा न्युत्तरेषु प्रकरणेषु भूयसानयोरेव विचारो भविष्यतीति ॥

1) བྱུཅོག་པ་.

2) Mss. *vyutsargah so smabhir*.

3) ཏེ་བར་ལེན་པོ་.

4) ཏེ་བར་པལང་པ་.

5) དེ་བཞིན་ ཏེ་བར་ལེན་ རྟེན་པར་བྱ། ལས་ དང་ བྱེད་པོས་ གསལ་བྱེད་པོ་།
བྱེད་པོ་ དང་ ལས་ དག་གིས། དངོས་པོ་ ལྷན་མཁའ་ རྟེན་པར་བྱ།

6) རྟེན་པར་ཅན་.

7) Mss. *atha*. དེ་བཞིན་དུ་.

8) Mss. *durikṣayāya*, *duccakṣayāya*. — *mokṣāya* est une conjecture de l'éditeur de la B. T. S. — Le tibétain porte simplement *prājñā vibhāvayet*.

9) Voir ci-dessus p. 13, n. 3.

10) Mss. *api gatavāt*.

अत एवोक्तं भगवतर्योपासिपृच्छायां ।⁽¹⁾

भय दर्शित नैर्यिकं [Tib. 74 b] मे सत्वसरूढं सवेजित नैके ।

न च विश्वति कश्चिद् सत्त्व यो द्युतु गच्छति घोरमपापं ॥

न च कार्कु कारणं सत्ति येहि कृता अस्मिन्मर्शस्त्राः ।

कल्पवशेन तु पश्यति तत्र कायि पतति अयायित शस्त्राः ॥

5

चित्रमनोरमसञ्चितपुष्पाः स्वर्णविमानं जलति मनोज्ञाः ।

तेष्वपि कार्कु नास्तिद् कश्चि तेऽपि च स्थापित कल्पवशेन ॥

कल्पवशेन विकल्पितु लोकः संज्ञगृहेण विकल्पितु बभूव ।

सो च गच्छो अगच्छो अस्मभूतो मायमरीचिसमा हि विकल्पाः ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्मकारकप- 10

रिता नाम प्रकरणमष्टमं ॥

1) Même fragment cité ci-dessus p. 53, n. 4.

IX.

पूर्वपरीक्षा नाम नवमं प्रकरणां

अत्राह । गडुक्तमेवं विद्याडुपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणाः कर्तुंशेति⁽¹⁾ तदपुक्तं ।

यस्मात् ।

5

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

भवन्ति यस्य प्राग्नेभ्यः सोऽस्तीत्येके वदन्त्युत⁽²⁾ ॥ १

यस्योपादातुर्दर्शनश्रवणघ्राणरसनादीनि वेदनास्पर्शमनस्कारादीनि च भवन्ति न
उपादाता पूर्वमेभ्य उपादानेभ्यो ऽस्तीति सामितीया वदन्ति ॥ किं कारणां । यस्मात् ।

कथं त्वविद्यमानस्य दर्शनादि भविष्यति ।

10

भावस्य तस्मात्प्राग्नेभ्यः सोऽस्ति भावो व्यवस्थितः⁽⁴⁾ ॥ २

इह विद्यमान एव देवदत्तो धनोपादानं कुरुते नाविद्यमानो वन्द्यातनयः । एवं
यदि [57a] तावत्पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वं व्यवस्थितो न स्यात् । नासौ दर्शनादिकस्यो-

1—1) Ci-dessus p. 189 l. 11 (VIII. 13).

2) ལྟ་ རྟ་ ཏུན་ལ་སོགས་པ་ རྟ་ རྟ་སོགས་ རྟ་ ཡང་ རྟ་ལ་ཕྱེས་པ་
གང་གི་ ཡིན་པ་ དེ་རྟ་གི། ལྟ་ལ་ དེ་ ཡིན་ ཁ་ཅིག་ ལྟ།

3) མང་པོས་བཀྲུང་པ་པ་། — Voir ci-dessus p. 148, n. 1. — Rock hill, Life
of Buddha, p. 182, 183, 186, 194.

4) རྟ་ས་པོ་ ཡིན་པ་མ་ཡིན་ན། ལྟ་པ་ལ་སོགས་ རྟ་ལ་ རྟ་ལ་ དེ་ལྟར་
དེ་རྟ་ ལྟ་ལ་ན། རྟ་ས་པོ་ གནས་པ་ དེ་ ཡིན་ནོ།

पादान्मकरिष्यत् । तस्मादस्त्यसौ धनात्प्रमेव [Tib. 76a] स्थितदेवदत्तवद्दर्शनादिभ्यः
पूर्वं पुद्गलो योऽप्योपादानं करिष्यतीति ॥ उच्यते ।

दर्शनश्रवणादिभ्यो वेदनादिभ्य एव च ।

यः प्राग्व्यवस्थितो भावः केन प्रज्ञप्यतेऽथ सः ॥ ३

योऽसौ पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वमस्त्यतीति व्यवस्थाप्यते । स केन प्रज्ञप्यतां । पुद्ग- 6
लप्रज्ञप्तेर्हि दर्शनादिकं कारणं । स यदि तेभ्यः प्राग्व्यवस्थितो ऽस्त्यतीति कल्प्यते । तदा
दर्शनादिनिर्पेतः स्यात् । घटादि[व] पटः । यश्च स्वकारणनिर्पेतः स निर्हेतुको धनादि-
निर्पेतधनिकवन्नास्त्यतीत्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

विनापि दर्शनादीनि यदि चासौ व्यवस्थितः ।

अमून्यपि भविष्यन्ति विना तेन न संशयः ॥ 8

10

यदि मन्यसे दर्शनादिभ्यः पूर्वं पुद्गलो नामास्ति । स दर्शनादिकमुपादानमुपादत्त
इति । नन्वेवं सति निरस्तसंशयममून्यपि दर्शनादीनि विना पुद्गलेन भविष्यन्ति ॥ तथा
हि देवदत्तो धनसंबन्धात्पूर्वं धनव्यतिरिक्तो व्यवस्थितः सन्नधर्मात्तद्भूतमेव पृथक्सदं
धनमुपादत्ते । एवमुपादातुरपि स्वात्मव्यतिरेकेणार्थात्तद्भूतं दर्शनादिकमुपादानं स्यात् । न
तु संभवतीत्याह ।

15

1) ལྟ་ རྟ་ ལ་མོགས་པ་ རྟ་ ཆོར་པ་ལ་མོགས་ ཉིད་ཀྱིས་ རྟེ། ལྟ་ལ་
རྟོགས་པོ་གང་གནས་པ། རྟེ་རྟེ་གང་གིས་གང་གས་པར་བྱ།

2) Mss. *ghaṭādiṣṭāh*. ལྟ་པ་ རྟ་ ལྟ་ལ་ ལྟ་པ་ — Voir 203, n. 4 — De
même que le *paṭa* est indépendant du *ghaṭa*.

3) ལྟ་པ་ལ་མོགས་ མེད་པར་ ཡང་། གལ་ནེ་ རྟེ་ རྟེ་གནས་ ལྟར་ན། རྟེ་མེད་
པར་ ཡང་ རྟེ་དག་ རྟེ། ཡོད་པར་ལྟར་པར་ བེ་ཆོམ་མེད།

अव्यते केन चित् [कश्चित्] किं चित्केन चिदव्यते ।

कुतः किं चिद्विना कश्चित्किं चित्कं चिद्विना कुतः⁽¹⁾ ॥ ५

इह बोझाव्येन कारणेन किं चित्कार्यमभिव्यज्यते [Tib. 75b] ऽङ्कुराव्यं । तेन च
कार्येण किं चित्कारणमभिव्यज्यते बोझाव्यमस्येदं कारणमित्यस्य कार्यमिति ॥ एवं
5 यदि केन चिदर्शनादिकेनोपादानेन कश्चिद[57b] त्मस्वभावोऽभिव्यज्यते । अस्यायमुपा-
दातेति । केन चिच्चात्मना किं चिदुपादानं दर्शनादिकमभिव्यज्यते । इदमस्योपादानमिति ।
तदानीं स्यात्परस्परपेक्षयोरुपादानोपादात्रोः सिद्धिः ॥ यदा तूपादातारं विना पृथक्सदं
दर्शनादिकमभ्युपगम्यते । तदा तन्निराश्रयमसदेव । तस्मान्नास्त्युभयोरपि सिद्धिः । इति न
युक्तमेतत् । दर्शनादिभ्यः पृथगवस्थित उपादातेति ॥

10 अत्राहुः । यदुक्तं दर्शनश्रवणादिभ्य इत्यादि⁽²⁾ । अत्रोच्यते । यदि सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः
प्रागवस्थित इत्यभ्युप[ग]तं स्यात् । स्यादेष दोषः । यदा तु ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यः कश्चित्पूर्वा न विद्यते ।

किं तर्ह्येकैकस्मात्पूर्वा विद्यते । यदा चेवं तदा ।

अव्यते दर्शनादीनामन्येन पुनरन्यदा⁽³⁾ ॥ ६

15 [यदा] दर्शनेन द्रष्टेत्यभिव्यज्यते न तदा श्रवणादीन्युपादाय प्रज्ञायते । ततश्च पूर्वा-

1) डै'यीष' गद'देग' वषल'वरु'देरु । गद'गीष' डै'देग' वषल'वरु'देरु ।
डै'मेरु' गद'देग' ग'ल' षिर । गद'मेरु' डै'देग' ग'ल' षिर ॥

2) = IX. 3; p. 193 l. 3.

3) Mss... *daranaādīnām apy eva punar anyadā*. — लु'ल'खेग'ल' वषल'वरु'देरु ।
लु'ल'खेग'ल' वषल'वरु'देरु । लु'ल'खेग'ल' वषल'वरु'देरु । लु'ल'खेग'ल' वषल'वरु'देरु ।
लु'ल'खेग'ल' वषल'वरु'देरु ॥ — *gsal* alterne avec *bsal*. — *Buddhapālita* .... *nan-nas*
gehan-dag-gis. — *nan-nas* = from among, out of.

तदोपायवसर इति ॥ उच्यते । एतदपि न पुक्तं दर्शनादिरहितस्य निरूपादानस्य निर्ले-
तुकस्य निरञ्जनस्यास्तित्वासेधवात् ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यो यदि पूर्वा न विद्यते ।

इति परिकल्प्यते । एवमपि ।

एकैकस्मात्कथं पूर्वा दर्शनादेः स विद्यते ॥ ७⁽¹⁾

5

यो हि सर्वेभ्यः पूर्वा [Tib. 76a] न भवति । स एकैकस्मादपि न भवति । तद्यथा सर्वेभ्यो वृत्तेभ्यः प्राग्बन्धनं नास्ति । तदैकैकस्मादपि नास्ति । सर्वासां च सिकतानां तैल-
बन्धनाभावे सति । एकैकस्या अपि सिकतायास्तैलं नास्ति ।

अपि च । यो ह्येकैकस्मात्पूर्वा भवति । ननु स सर्वभ्योगपि पूर्व एवेत्यभ्युपगतं भवति । एकैकव्यतिरेकेण सर्वस्याभावात् । तस्मान्न युक्तमेकैकस्मात्पूर्वा विद्यत इति [58a] ॥

इतश्च न युक्तं । यस्मात् ।

द्रष्टा स एव स श्रोता स एव यदि वेदकः ।

तदा ।

एकैकस्माद्भवेत्पूर्वं ।

15

न च युक्तं वक्तुं । स एव द्रष्टा स एव श्रोतेति । यदि स्यात्तदा दर्शनक्रियारहि-
तस्यापि श्रोतुर्द्रष्टृत्वं स्यात् । श्रवणक्रियारहितस्यापि द्रष्टुः श्रोतृत्वं स्यात् । न चेवं दृष्टं
यदर्शनक्रियारहितोऽपि द्रष्टा स्यात् । श्रवणक्रियारहितश्च श्रोतेति । अत एवाह ।

एवं चैतन्न युज्यते^(२) ॥ ८

1) ལྷ་ལ་སོགས་པ་ ཐམས་ཅད་ཀྱི། ལྷ་རྩལ་ གཤམ་ཏེ་ ཡོད་མེད་ན། ལྷ་ལ་སོགས་པ་
རེ་རེ་ཡི། ལྷ་རྩལ་ རེ་ ཉི་རཱི་ལྷ་ཡོད།

2) ལྟ་བུ་ དེ་ཉིད་ ཉན་པ་ དེ། གཤམ་ཏེ་ ཆོང་བོ་ དེ་ཉིད་ ལྟི། རེ་རེའི་ ལྟ་རེའུ་

इति ॥ प्रतिक्रियं च कारकभेदात्कुत एतदेवं भविष्यतीति प्रतिपाद्यमाह । एवं चैतन
पुष्यत इति ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे⁽¹⁾ । एकात्वे ह्यात्मन इन्द्रियात्तरगमनप्रसङ्गः पुरुषस्य
स्यात् । वातापनान्तरोपगमनवदिति ॥ अस्याचार्यभावविवेको दूषणमाह । सर्वगतस्या-
त्मनो नेन्द्रियात्तरगमनमस्तीत्युक्तः प्रसङ्गदोष इति ॥ तदेतदुक्तं स्वयूष्यपरिकल्पि-
तपुद्गलवादनिरासस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य च सर्वगतत्वाप्रतिज्ञानात् । तस्माद्युक्तं [Tib. 76b]
एव प्रसङ्गदोषः ॥

अथापि यथोक्तदोषपरिनिर्णीषया ।

द्रष्टान्य एव श्रोतान्यो वेदकोऽन्यः पुनर्यदि ।

10 परिनित्यते । तदपि न युक्तं । एवं स्वीक्यमाणे ।

ཡོད་ལྟར་ན། དེ་ནི་དེ་ལྟར་མི་ རིགས་པོ། Buddhapālita: gal-te re-rei shu-
rol-na | lta-po de-nid nan-po de | tshor-ba-po yan de-nid hgyur....

1) Cette citation correspond à la *rtiti* de Buddhapālita (Mdo, XVII)
fol. 230 a 7: དེ་དེ་ལྟར་ན་ མི་ རིགས་པོ། ཅེ་ཅི་ཕྱིར་ ཞེ་ན། གླེ་མ་བྱ་ སྒྲུང་ཁུར་
ཐ་དང་པར་ འགྲོ་བ་ བཞིན་ཏུ་ བདག་ དབང་པོ་ གཞན་ཏུ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་བར་འགྱུར་
བའི་ཕྱིར་རོ། བདག་ རི་ དབང་པོ་ གཞན་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ མི་ འདོད་དོ། — Notre
texte: བདག་ ཅིག་ ཡིན་ན་ རི། དབང་པོ་ གཞན་ལ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་བར་འགྱུར་ནི།
གླེ་མ་བྱ་ ལྟར་ གཞན་ཏུ་ ཅེ་བར་འགྲོ་བ་ བཞིན་ན། — Si le *draṣṭar* est le même
que le *gotar*, il faut que l'âme, étant une, passe d'un organe à un autre, comme
un homme irait d'une fenêtre à une autre fenêtre. — *Bhāva-viveka* niera la
conséquence (*prasaṅga*), parce que l'âme est donnée comme omniprésente (*sarva-*
gata). — *ekatve* n'est pas représenté dans Buddhapālita. — Sur le *sarvagatatva*,
voir ci-dessus 116, n. 3, *Nyāyabindu* 115, 10.

Peut-être faut-il lire *prasaṅgaḥ syāt puruṣasya* 1°. — Les Mss. sont très
fautifs *ekatve hy atminā ... prasaṅgaḥ | puruṣasya syāt || vātāyanarajopagama-*
navaditi.

2) Mss. *svayuthāp*. — རང་གི་ སྒྲེ་བས་ — Voir ci-dessus p. 76, n. 1.

सति स्याद्द्रष्टरि श्रोता बहूवं चात्मनां भवेत् ॥⁽¹⁾ ९

तद्यथा गोरन्यो ऽश्वो । न हि गवि सति न भवति यौगपद्येन । एवं यदि द्रष्टुरन्यः
श्रोता स्यात् । स द्रष्टव्यपि सति स्याद्यौगपद्येन । न चैवमिष्यत इति नास्त्यन्यत्वं⁽²⁾ ॥
अपि चैवं सति बह्व एवात्मानः प्राप्नुवन्ति द्रष्टृश्रोतृवेदकादीनां पृथक्पृथक्समष्टापग-
मात् । तस्मादेकैकस्मादपि दर्शनादेः पूर्वं नास्ति पुरुषो नाम कश्चित् ॥

5

यत्राह । विद्य[58b]त एव पूर्वं स सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्य घात्मा⁽³⁾ । अथ मतं यद्यस्ति
तेन प्रत्ययतेऽथ स इति यदुच्यते । इह दर्शनादिभ्यः पूर्वं नामद्वपा[1]वस्थायां चत्वारि
महाभूतानि सन्ति यतः क्रमानामत्रपप्रत्ययं षडापत्तनमिति दर्शनश्रवणादीन्युत्पद्यन्ते ।
तस्मादर्शनादिभ्यः पूर्वं चतुर्महाभूतोपादानमेवास्तीति ॥ एवमपि ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

10

भवन्ति येभ्यस्तेष्वेव भूतेष्वपि न विद्यन्ते⁽⁴⁾ ॥ १०

येभ्यो महाभूतेभ्यो[1] दर्शनादिकमुत्पद्यन्ते । तेष्वपि महाभूतोपादाननिमित्तकोऽप्येष
न विद्यन्ते पूर्वाण्ये हेतुनि[2]त्यभिप्रायः । तत्र यथा पूर्वमुक्तं ।

कुतः किं चिद्विना कश्चित्किं चित्किं चिद्विना कुतः⁽⁶⁾ इति [Tib. 77 a]

1) ग'वा'ते' लु'मि' ग'व'न'ते'न'वा' 'न'न'म'म' ग'व'न' के'र' ग'व'न' न'। लु'मि'
म'न'के' 'न'न'म'म' न'म'र'। म'न'ग' 'न'न' म'न'म'ते'न'नु' न'म'र' ॥

2) Voir ci-dessus II. 6.

3) डे'श्वे' ग'वा'ते' रे' य'न'न' रे' रे' ग'न'ग'न' ग'न'ग'न'म'र'सु' लु'म'नु' से'म'न'न'।
रे'न' म'न'न'म'र'सु'श्वे' = *atha «sa yady asti sa kena prajñāpyata» iti manyate*
yadā, latra ucyate.

4) Mss. *teṣv eva*. — लु' न'न' 'न'न'म'म'ग'न'न' न'न'। के'र'म'न'ग'न'म'ग'न'न'म'
म'न'। ग'न'म'न' न'म'र'म'न' न'म'र'रे'न'न'। रे' रे' य'न'म'म'य'न'न' ॥

5) Mss. *'py eva na yu°*, *'py eṣa nai yū°*. — *eṣa* = *upādātār, draṣṭār*, etc.

6) IX. 5 b.

इहापि तथैव वक्तव्यं । मरुभूतोपादानाद्यश्चात्मा पूर्वं सिद्धः स्यात् । स मरुभू-
तान्युपादाय स्यात् । न चैवं निरुक्तुं कृत्वात् । यद्य नास्ति स कथं मरुभूतान्युपादास्यति ।
इति दर्शनोपादानवद्भूतोपादानेऽपि दूषणमुक्तमेवेति न पुनरुच्यते ॥

अत्राह । यद्यप्येवमात्मा प्रतिषिद्धस्तथापि दर्शनादिकमस्त्यप्रतिषेधात् । न चा-
5 नात्मस्यभावानां घटादीनां दर्शनादिसंबन्धोऽस्ति । तस्मात्संबन्धो विद्यत एवात्मेति ॥
उच्यते । स्यादात्मा यदि दर्शनादीन्येव स्युः । [न तु] सति । यस्य दर्शनादीन्युपादानं स
यदा नास्तीति प्रतिपादितं । तदा तस्मिन्नात्मन्युपादातर्यसति कुतो दर्शनादीनामुपादानभू-
तानामस्तिब्रमित्याह ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

10 न विद्यते चेद्यस्य स न विद्यत इमान्यपि ॥ ११

यस्य दर्शनादीनि परिकल्प्यन्ते स यदा नास्तीत्युक्तं । ननु तदैव दर्शनादिकमपि
नास्तीति स्पष्टमादर्शितं भवति । ततश्च दर्शनाद्यभावाच्चास्त्येवात्मेति ॥

अत्राह । किं खलु भवतो निश्चितमेतच्चास्त्यात्मे[59 a]ति ॥ केनैतदुक्तं ॥ ननु
चानन्तरमेवोक्तं दर्शनाद्यभावादात्मापि नास्तीति ॥ उक्तमेतद्स्माभिः । न त्वस्यार्था भवता
15 [Tib. 77 b] सम्यग्निश्चितो यतो भावद्वय आत्मेति परिकल्पितः स स्वभावतो न विद्यते ।
तस्य च मया स्वभावाभिनिवेशनिवर्तकमेव वचनमुक्तमसद्विपर्ययप्रतिपक्षेण । न त्वस्या-

1) Mss. *anātmās*°.

2) ལྟ་ རྟ་ རྟ་ལ་སྟགས་པ་ རྟ་ རྟ་ལ་སྟགས་པ་ ཡང་ ལྟ་ལི་
ཡིན་པ་ ལྟ་ལི་ རྟ་ རྟ་ལི་ ཡིན་པ་ཡིན།

3) Mss. *kenaitad yuktam*. — རྟ་ ལྟ་ ལྟ་ ལྟ་ — Correction proposée
dans l'édition de la B. T. S.

4) Mss. *parikalpitah sarvasvabhāt*°.... རྟ་ ཡང་ རྟ་ལི་ལྟ་ལི་ — Peut-
être *sa eva sva*°.

भावः परिकल्पितः । इयं ह्येतत्परित्याज्यं यश्च भावेष्वाभिनिवेशो यश्चाभावेष्वाभिनिवेश इति । यथोक्तमार्थदेवेन⁽¹⁾

यस्तवात्मा ममानात्मा तेनात्मानियमान सः ।

नन्वनित्येषु भावेषु कल्पना नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

8

प्राक् च यो दर्शनादिभ्यः सांप्रतं चोर्ध्वमेव च ।

न विद्यते ऽस्ति नास्तीति निवृत्तास्तत्र कल्पनाः⁽⁴⁾ ॥ १२

प्राक्तावदर्शनादिभ्य घात्मा नास्ति । तत्र हि तस्यास्तित्वाभावात् ॥ दर्शनादिम-
कृताणीपि नास्ति । पृथक्पृथगमिद्वयोः सकृत्वादर्शनात् शशशृङ्गयोरिव । घात्मोपादा-
नयोश्च परस्परनिरपेक्षयोः पृथक्पृथगमिद्वत्वात् । सांप्रतमपि नास्ति ॥ ऊर्ध्वमपि । यदि 10
हि पूर्वं दर्शनादीनि स्युः । उत्तरकालमात्मा स्यात् । तदानीमूर्ध्वं संभवत् । न चैवमवर्तकस्य

1) Çataka, X, 3. — Voir Muséon, 1900, p. 239. Notre version porte
ཁོ་རྩེ་ བར་གྱི་ གང་ རའི་ བར་གྱི་ མེན། དེས་ བར་གྱི་ དེས་མེད་ དེ་ཕྱིར་ བེད།
རྒྱུ་ལ་ མེ་རྒྱུ་ལ་རྒྱུ་ལ་། རྒྱུ་ལ་ དེས་ གུང་ ཏེ་བར་སྐྱེ། Il faut lire au second
pāda *nes-med-phyr de med.* — La version du Mdo XVIII (fol. 11 b 5) pour le
second pāda དེས་ དེ་ [བ]ར་གྱི་ མེན་ མ་དེས་ཕྱིར་; pour le quatrième རྒྱུ་ལ་ སྐྱེ་བར་
འགྱུར་ མེན་ལ་མ = *nanv anityeṣu bhāveṣu kalpanā na jāyate [nopajāyate]*. Dans
la première version où manquent la négation et l'interrogation, *nāma* est repré-
senté par དེས་; mais ཏེ་བར་སྐྱེ། = *upajāyate*.

2) Mss. *yaç ca vātmā*.

3) Mss. *na sv anī*.

4) གང་ཞིག་ ལྟ་ལ་སྐྱེ་གས་པ་ཡི། ལྟ་ལ་ ཏེ་ལྟ་ ཕྱི་ན་ མེད། དེ་ལ་ ཡོད་ན་
མེད་ན་ དེས། རྒྱུ་ལ་རྒྱུ་ལ་ རྒྱུ་ལ་པར་འགྱུར།

5) Mss. *prthak siddhayoh, siddhatvāt*.

कर्मणोऽसिद्धत्वात् ॥ यश्चैवमात्मा दर्शनादिभ्यः प्राक् पश्चाद्युपपन्नं परीक्ष्यमाणो नास्ति ।
तस्येदानीमनुपलब्धस्वभावस्यास्तित्वं नास्तित्वं वा कः परिकल्पयेत्प्राज्ञः । तस्मात्कर्म-
कारकत्वेदोपादानोपादात्रोः परस्परपेक्षा सिद्धिर्न स्वाभाविकीति [Tib. 78a] स्थितं ॥

यत एवोक्तं भगवता श्रार्यसमाधिराजभट्टारके ।

5

तस्मिन् कालि सो दशबलो [अ]नयो
जिनु भाषते इमु समाधि[59b]वरं ।
मुपिनोपमा भवगतो सकला
न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ॥

10

न च सखु लभ्यति न ज्ञोवु नरो
इमि धर्म फेनवादलीसदृशाः [Tib. 43a] ।
मायोपमा गगनविद्युसमा
दकचन्द्रसंनिभ मरीचिसमाः ॥

15

न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो
परलोकि संक्रमति गच्छति वा ।
न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं
फलु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥

20

न च शाश्वतं न च उक्तेर पुनो
न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः
न च सो पि कृत् पुनरास्पृशति
न च अन्यु कृत् पुन वेदयते ॥

1) D'après le tibétain *°rājasūtre*. — Voir ci-dessus p. 109 et suivantes.

न च संक्रमो न च पुनागमनं
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिह
 न च सत्त्वं चार्मुपशात्तगति ॥

अनुत्पादं शात्तं अनिमित्तपदं
 सुगतानं गोचरं त्रिनालं गुणा ।
 बलं धारणीं दशबलानं बलं
 बुद्धानियं वृषभिता परमा ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ पूर्वपरोता नाम
 नवमं प्रकरणं ॥

तत्रेध्यते पतद्दिन्धनं दास्यं काष्ठादिकसंभूतं । तस्य दग्धा कर्तामिः । तत्र यदि ता-
वद्यादिन्धनं स एवाग्निरिति परिकल्प्यते । तदा कर्तृकर्मणोरैकत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टं
घटकृम्भकारयोश्चेत्चेत्तव्ययोश्चैकत्वप्रसङ्गात् । तस्य चानभ्युपगमात् ॥ अथान्यत्वमेवम-
पि । यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । तदेन्धननिरपेक्षयाग्रेरुपलब्धिः स्यात् । न हि घटाद-
न्यः पटस्तन्निरपेक्षो न दृष्टः । न चैवमिन्धननिरपेक्षोऽग्निरिति न युक्तमेतत् ॥ अपि च । 5
यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात्तदानीं ।

नित्यप्रदीप्त एव स्यादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सति ॥ २

इन्धनात्पृथग्भूतोऽग्निरिष्यमाणो नित्यप्रदीप्त एव स्यात् । अप्रदीपनहेतुकाश्च [Tib.
79a] स्यात् । पुनरारम्भवैयर्थ्यं च स्यात् । एवं च सत्यकर्मक एव स्यात् ॥ 10

अनुमेवार्थं प्रतिपादयितुकाम आह ।

परत्र निरपेक्षत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यं नित्यप्रदीप्तः प्रसज्यते ॥ इति । ३

तत्र प्रदीप्यते तदिति प्रदीपनमिन्धनं । प्रदीपने हेतुरस्येति प्रदीपनहेतुकः । न
प्रदीपनहेतुकः अप्रदीपनहेतुकः । यदि प्रदीपनादन्योऽग्निः स्यात्तदेन्धननि[60b]रपेक्षः 15
स्यात् । यो हि यस्मादन्यः स तन्निरपेक्षो दृष्टः । घटादिव पटः । ततश्च प[र]त्र निरपेक्षत्वा-

1) Mss. *tadānam*. — Correction de l'éditeur de la B. T. S.

2) ङ्ग'हु' अस्म'भे'हु' अश्चु । अस्म'भे'हु' अस्म' भे' अश्चु'भे' ।
हु'म'भ' र्ङ्ग'भे'हु'हु' अश्चु । र्ङ्ग'भ' अस्म' अस्म' भे' ॥ — Mss. *tadā-*
lambavaijārthyam ... *evam yā kasmah sati*. — Voir ad XXII. 1.

3) ङ्ग'भ' अस्म'भ' भे' अस्म'भ' अश्चु । अस्म'भ' अश्चु' अस्म' भे' अश्चु' ।
ङ्ग'हु' अस्म'भ' अस्म' अस्म' भे' ॥

4) Tib. = *ghatapaṭavat*.

दप्रदीपनहेतुकः स्यात् । प्रदीपनसपेक्षस्य ह्यग्नेस्तद्भावे स्यान्निर्वाणं । यदा तु प्रदीपन-
निरूपेक्षस्तदा निर्वाणप्रत्ययवैकल्यान्नित्यप्रदीप्त एव भवेत् । नित्यप्रदीप्ते चाग्नी सत्यग्नेर-
परिनिर्वाणार्थं चास्योपादानसंयुतणादिकं व्यर्थमेव स्यात् । एवं च सत्यकर्मकोऽग्निः कर्ता
स्यात् । न चाविद्यमानकर्मकस्य कर्तृत्वं बन्ध्यामुत्तस्येव⁽²⁾ । तस्मादिन्धनादग्नेरन्यत्वमिति न
5 युज्यते ॥

अत्राह । यदेतदुक्तं ।

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युत्ते भवेत् । इति ।

तद्युक्तं । इहान्यत्वे ऽपि सत्यग्नीन्धनयोर्न विनेन्धनेनाग्नेरस्तित्वं । यस्माद्व्यालाप-
रिगतोऽर्थो दाक्षलक्षणे इन्धनं । तदाश्रयेण [Tib. 79b] चाग्निरूपलभ्यते [न] पृथक् । यदा
10 चैतदेवमग्निसंबन्धादेवेन्धनव्यपदेशो भवति । इन्धनाश्रयेण चाग्निरूपलभ्यते न पृथक् ।
तदा अन्यश्चेदिन्धनादग्निरित्यादिदोषप्रसङ्गस्य नास्त्येवावसर इति ॥ अस्य पक्षस्याप्यु-
क्ततामुद्भावयन्नाह ।

तत्रैतस्मादिध्यमानमिन्धनं भवतीति चेत् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥ 8⁽⁴⁾

15 यदि मन्यसे व्यालापरिगतोऽर्थो दाक्षलक्षणे इन्धनं तदाश्रयश्चाग्निरिति । एवमपि
परिकल्प्यमान इन्धनमभिर्दृक्तीति नोपपद्यते । यस्मात् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥

1) Mss. *sadhukṣana*, *sādh*°.

2) Mss. °*sutasya* ca.

3) Paris et Calc. *parigalita* — འཕྲུལ་ རྒྱུ་ — Ci-dessous l. 15 et
205. 1 uniformément *parigata*.

4) དེ་ལ་ གལ་ནེ་ འདི་ ལྷུ་རུ། རྟེན་པ་ཞིན་ བྱད་ཤིང་ ཡིན་ རེ་མས་ན། གང་ཚེ་
དེ་ཚེས་ དེ་ ཡིན་ན། གང་གིས་ བྱད་ཤིང་ དེ་ རྟེན་པ་ཞིན་། — *Buddhapālita* (292b 5)
sreg-çin bud-çin .... — *etasmāt* n'est pas représenté dans le tibétain.

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निरिन्धनं प्राप्नुयाद्यदि ।

स्त्री संप्राप्नोति पुरुषं पुरुषश्च स्त्रियं यथा⁽¹⁾ ॥ ६

स्यादेतदेवं यदि स्त्रीपुरुषवत्परस्परानपेताग्नीन्धनयोः सिद्धिः स्यात् । न त्वस्ती-
त्याहुः ।

5

अन्य ए[61 b]वेन्धनादग्निरिन्धनं काममाप्नुयात् ।

अग्नीन्धने यदि स्यातामन्योन्येन तिरस्कृतं ॥ ७ [Tib. 80 b]

न त्वेवं संभवति । यदिन्धननिरपेताग्निः स्यात् । अग्निरपेतं चेन्धनमिति ।
तस्माद्दृष्टान्तवैयर्थ्यं । अन्योन्यापेताधीनजन्मनां सत्यन्यत्वे येषां प्राप्तिः सिद्धा तेषामेव
दृष्टान्तत्वेनोपादानं न्याय्यं स्यात् । ते च न संभवन्तीति न युक्तमेतत् । अन्यत्वे सति प्रा-
10 तिरस्तीति ॥

अत्राहुः । यद्यप्यग्नीन्धनयोः स्त्रीपुरुषवत्परस्परनिरपेता⁽⁴⁾ सिद्धिर्नास्ति । तथापि
परस्परपेता तावद⁽⁵⁾स्ति । ततश्चास्त्येवाग्नीन्धनयोः स्वद्वयसिद्धिः परस्परपेतात् । न
कृत्रिम्यमानयोर्वन्ध्यापुत्रदुहितोः परस्परपेताता दृष्टेति ॥ उच्यते । एवमपि ।

1) ཇི་ལྟར་ ལུང་མེད་ གྱེལ་པ་ ཏང་། གྱེལ་པ་ལང་ ལུང་མེད་ ལྷན་པ་པཱེན། ཀལ་ཏེ་
མེད་ལས་ མེ་ ཀཱན་ན། མེད་ ཏང་ ལྷན་པར་ ལུང་པར་འགྱུར། ॥

2) ཀལ་ཏེ་ མེ་ ཏང་ མེད་རྟ་ བྷེ། ཀཱེག་གིས་ ཀཱེག་ནི་ པས་ལ་འགྱུར་ན།
མེད་ལས་ མེ་ ཀཱན་ན་ཏྲེ་ ཡིན་ ཡང་། མེད་ ཏང་ ལྷན་པར་ འཛོད་ལ་ རྟ། ॥

3) Mss. *anyonyāpekṣāyor na janmanā saty...* — ཀཱན་ན་ཏྲེ་ ཡིན་ ཡང་
པན་ཚུན་ པཱེཾ་པ་ལ་ རྟ་ལས་ ཏེ། གྱེལ་པར་གྱུར་པ་ ཀང་རྟ་ ལྷན་པར་ ལུང་པ་ ཏེ་
རྟ་ ཏྲེད་རེར་ ཏྲེ་པར་རྟོད་པར་ རེག་པར་འགྱུར་ན། = *anyatre saty api parāspa-*
rāpekṣādhanā jātā ye prāpakāḥ siddhāś teṣām eva ... On ne peut apporter
comme exemples que des êtres dont la naissance soit interdépendante.

4) Mss. *parasparāpekṣā*.

5) Mss. *yāvad*. — Tib. རེ་ཞིག་.

यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्पेक्ष्यामि यदीन्धनं ।

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्यामिर्निन्धनं⁽¹⁾ ॥ ८

अस्येन्धनस्यापमग्निर्दार्ढ्यः कर्तव्येवं यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्व्यवस्थाप्यते । अस्याग्ने-
रिदमिन्धनं कर्मत्येवमग्निमपेक्ष्य यदीन्धनं । तत्कतरदनयोः पूर्वनिष्पन्नं । किमिन्धनं
यदपेक्ष्यामिः स्यात् । उतोऽग्निर्मपेक्ष्येन्धनं स्यात् ॥ तत्र यदीन्धनं पूर्वनिष्पन्नमिति ६
कल्प्यते । तदपुक्तमग्निनिर्पेतस्यानिध्यमानस्येन्धनत्वाभावात् । तृणादेः सर्वस्य चैवेन्ध-
नत्वात्प्रसङ्गात् । अथ पूर्वमग्निः पश्चादिन्धनमिति । तदप्यपुक्तमिन्धनात्पूर्वसिद्धस्याग्नेरसं-
भवात् । निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । [Tib. 81a] पश्चाच्चापेतया निःप्रयोजनत्वात् । तस्मान्नास्त्यत्र
किं चित्पूर्वसिद्धं यदपेक्ष्येतर्हस्य सिद्धिः स्यात् ॥ अथापि मन्यसे पूर्वमिन्धनं पश्चाद्मि-
रिति । एवमपि ।

10

यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्मेः सिद्धस्य साधनं ।

अविष्य[62a]ति । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भविष्यतीति परिकल्प्यते । एवं तर्हि सि-
द्धस्य सतोऽग्नेः पुनरपि साधनं स्यात् । विद्यमानस्यैव पदार्थस्य सिद्धत्वरूपस्यापेक्षा युज्यते ।
। अविद्यमानो देवदत्तो गृहे के चिदपेतते ॥ एवं यद्यग्निर्विद्यमानो न स्यात् । नासा-
येन्धनमपेतते । तस्मादस्तित्वमग्नेरभ्युपेयं । तद् च किमस्येन्धनस्यापेतया पुनः कर्तव्यं । 15
। हि सिद्धोऽग्निः पुनरिन्धनेन कर्तव्यो यदर्थमिन्धनपेक्षासाफल्यं स्यात् । तस्मादिन्धन-
पेक्ष्यामिर्भवतीति न युक्तं ॥

अपि च । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भवतीति परिकल्प्यते ।

एवं सतीन्धनं चापि भविष्यति निर्गमिकं⁽²⁾ ॥ ९

1) ग'ल'हे' मैद' स'ल्ले'स' मे' षि'ङ्'ल' । ग'ल'हे' मे' स'ल्ले'स' मैद' षि'ङ्'ल' । ग'ल'
ल्ले'स' मे' ण'द' मैद' ण'ल्लु'र'स' । ण'द'स' सु'व'स' ग'ल'दे'ग' षि'ङ्'ल' ॥

2) ग'ल'हे' मैद' स'ल्ले'स' मे' षि'ङ्'ल' । मे' सु'व'स'ल' सु'व'स'ल'ल्लु'र' । सु'द'

यदीन्धनमसिद्धं स्यात् नैव तदग्निनापेक्ष्येत । असिद्धस्यापेक्षायोगात् । तस्मान्नि-
मित्तकस्येन्धनस्य सिद्धिरभ्युपेया न चैवमेतदिति न युक्तमेतदिति ॥

अथ मतं योगपक्षेनैवेन्धनसिद्ध्याग्निसिद्धिरग्निसिद्ध्या चेन्धनसिद्धिः । ततश्च एक-
स्यापि पूर्वसिद्धनभ्युपगमात्तत्र यदुक्तं ।

5 कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्याग्निरिन्धनं । इति ।

तदयुक्तमिति ॥ उच्यते । एवमपीष्यमाण उभयस्यापि नास्ति सिद्धिः । यस्मात् ।

योऽपेक्ष्य [Tib. 81b] सिध्यते भावस्तमेवापेक्ष्य सिध्यति ।

यदि योऽपेक्षितव्यः स सिध्यतां कमपेक्ष्य कः ⁽¹⁾ ॥ १०

तत्र यदि यो ऽग्राह्यो भावो यमिन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । इन्धनाख्यश्च
10 भावो योऽग्निनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः स यदि तमेवाग्राह्यं पदार्थमपेक्ष्य सिध्यति
कथ्यतामिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा चाग्न्यभावे सतीन्धनस्य सिद्धिरैव
नास्ति । तदा ङकाराण्येन्धनस्याभावात्कुतस्त[62b]हेतुको ऽग्नः प्रसेत्स्यति ॥

एवं य इन्धनाख्यो भावो यमग्राह्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । अग्राह्यश्च भावो य
इन्धनाख्येनात्मसिद्ध्यर्थमपेक्षितव्यः । स यदि तमेवेन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । कथ्य-
15 तां किमिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा ह्येन्धनाभावे सत्यग्नौ सिद्धिर्नास्ति
तदा निष्काराण्यग्नौ भावात्कुतस्तहेतुकमिन्धनं ॥

इतश्चाग्नीन्धनयोः परस्परपेक्षयापि सिद्धिरसती सिद्धासिद्धयोरपेक्षाभावादिति
प्रतिपादयन्नाह ।

यस्सु'सदे' मैद'ल' यद' । मे' मेद'यद' हे' अशु'यद' यै॥ — M do XVII. me
sgrub-pa-la .... me med-par yan.

1) ग'ल'दे' रदे'स'यै' ग'द' स'ल्ले'स' अशु'य' । दे'हे'द'ल' यद' स'ल्ले'स'र'स' गै'
स'ल्ले'स'सु' ग'द' यै॥ दे'अशु'य'र' । ग'द'ल' स'ल्ले'स'र'स' ग'द'दे'ग' अशु'य' ॥

योग्येह्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेतते कथं ।

अथाप्यपेतते सिद्धस्त्वपेतास्य न युज्यते ॥ ११⁽¹⁾

यो ह्याप्याख्यो भाव इन्धनाख्यं भावमपेह्य सिध्यति सोऽसिद्धो वेन्धनमपेतते सिद्धो वा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरविषाणावन्नेन्धनमपेतते । अथ सिद्धः [Tib. 82a] सिद्धत्वात्किमस्येन्धनापेतया । न हि सिद्धं पुनरपि साध्यते वैषध्यात् । एवमिन्धनेऽपि 5 वाच्यं ॥ तस्मान्नाप्येन्धनयोः परस्परपेतया योग्यत्वेन वा सिद्धिरिति ॥ यतश्चैवं तस्मात् ।

अपेह्येन्धनमग्निं ।

अथ स्यादनपेह्याग्निस्तर्हि भविष्यतीति । एतदपि न युक्तमित्याह ।

नानपेह्याग्निमिन्धनं ।

अन्यत्रप्रतिषेधादहेतुकत्वप्रसङ्गाच्च ॥

10

यथा चाग्निपेह्य वायुपेह्य वेन्धनस्य संभवति । एवमिन्धनमपीत्याह ।

अपेह्येन्धनमग्निं न नानपेह्याग्निमिन्धनं ॥ १२⁽²⁾

एतच्चानन्तरमेव⁽³⁾ गतार्थत्वात् पुनरुच्यते ॥

अत्राह । किमनयास्माकमतिमूर्खमेतिकया प्रयोजनं । ये वयं ब्रूमो यस्मादग्निनेध्य-

1) དངོས་པོ་སྟོན་ འགྲུབ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ མ་གྲུབ་ན་ རི་ལྟར་ སྟོན།
ཅི་སྟོན་ གྲུབ་པ་ སྟོན་ ཤེས་ ན། དེ་ ཅི་ སྟོན་པར་ མེ་རིགས་སོ།

2) ཤིང་ལ་ སྟོན་པའི་ མེ་ མེད་དོ། ཤིང་ལ་ མ་སྟོན་ མེ་ ཡང་ མེད། མེ་ལ་
སྟོན་པའི་ ཤིང་ མེད་དོ། མེ་ལ་ མ་སྟོན་པའི་ ཤིང་ ཡང་ མེད། Variantes aux
pādas impairs: me med-de . . . . ci med-na.

3) gata = གོ་པར་ཟད་པ་.

4) Voir ci-dessus p. 68, n. 5. — དཔྱད་པ་ ཤིན་ཏུ་སྡོ་མོ་.

5) Mss. ye bhāvantu vāyam. Le tibétain a seulement ཁོ་པོ་ཅག་ ཅི་ = va-
yam eva . . .

मानमिन्धने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवाग्निन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a]
यद्यग्निर्इन्धनं दहेत्⁽¹⁾ । गदीन्धनेऽग्निः संभवेत्स इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याह ।

आगच्छत्यन्यतो नाग्निर्इन्धनेऽग्निर्न विद्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तातावत्कुतश्चिदन्यतोऽग्नेरागमने नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चाहेतुकस्याग्नेरागमनाभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रयोजनभावात् । तत्रापि चेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । आगच्छत्यन्यतो नाग्निः [Tib. 82b] ॥ तथेन्धने
ऽप्यग्निर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

अथ स्याद्विद्यमानस्यापि⁽³⁾ मूलोद्कादिवदभिव्यञ्जकप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-
मानत्वं । घर्षणनिर्घर्षणादभिव्यञ्जकप्रत्ययसंभवात् पश्चादुपलब्धिर्इति । इदमेव तावत्सं-
10 प्रार्थयति ॥ किं पुनर्मूलोद्कादीनामभिव्यञ्जकैः प्रत्ययैः क्रियते इति । तत्र स्ववृत्तं
तावन्न क्रियते विद्यमानत्वात् । अभिव्यक्तिः क्रियते इति चेत् । केयमभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि सैव क्रियते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यत्वादित्यागश्चैवं
ज्ञायतेऽभिव्यक्तेः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्ववृत्तस्य चोत्पत्तिप्रत्ययनिरूपेण-
त्वात्खपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात्⁽⁴⁾ ॥

15 अपि केयमभिव्यक्तिर्भिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानभिव्यक्तस्य वा । तत्र
तावद्यदभिव्यक्तं तत्राभिव्यज्यते तस्याभिव्यक्तिवैपर्ययात् । अनिष्टदोषप्रसङ्गाच्च । अन-
भिव्यक्तमपि नाभिव्यज्यते खपुष्पवद⁽⁵⁾भिव्यक्तत्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain: [na tu dahati. tathā] yadīndhane ...

2) བཞུགས་པའི་སྤྱི་བའི་མཆོད་པ་.

3) རྩོམ་པའི་སྤྱི་བའི་མཆོད་པ་.

4) Voir la discussion de l'abhiivyakti (མཛོད་པའི་སྤྱི་བའི་མཆོད་པ་), Bodhicaryāra. IX. 133 et suiv.

5) མཛོད་པའི་སྤྱི་བའི་མཆོད་པའི་སྤྱི་བའི་མཆོད་པ་.

अथापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं⁽¹⁾ क्रियत इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्रियत इति [Tib. 83a] कुतः स्थौल्यापा[द]नमभिव्यक्तिः ।
सौदम्यस्य च निर्देष्टुमस्यासंभवात्कस्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
इन्धनेऽग्नेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपपत्तये ।
इत्यसत्यमेवेतदुपलभते भवान् ॥

5

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां दूषणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतेः⁽⁴⁾ ॥ १३

अग्निनेन्धनं दह्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं दूषणं गम्यमानगतागत-
दूषणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावद्दग्धं नैव दह्यते ।

10

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दह्यमानं न दह्यते⁽⁵⁾ ॥

इत्यादिना । यत एवमतो नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह⁽⁶⁾ ।

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्निरिन्धनानि न तेषु सः⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) རགས་པ་ཉིད་.

2) Les Mss. portent *sthaulyasya*; mais le tibétain རགས་པ་ཉིད་.

3) *āpādana* = རྩམ་པ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་མེ་ཁོང་སྟེ། མེད་ལའང་མེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན། དེ་མཞིན་
མེད་གི་ལྷན་མ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་གཞོམ་པས་བསྟན།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མེད་ཉིད་མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མེད་ལས་གཞན་ལའང་མེ་ཡང་མེད། མེ་ནི་
མེད་དང་ལྷན་མ་ཡིན། མེ་ལ་མེད་མེད་དེ་དེ་མེད། — Cité ad XVI. 2.

तत्र ।

यदिन्धनं स चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदित्यनेनाग्नीन्धनयोरेकत्वप्रतिषेधादिन्धनं पुनरग्निर्न ॥

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्युते भवेत् ।

5 इत्यादिनान्यत्वस्य प्रतिषेधान्नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ॥

तन्नान्यत्वोभयपक्षप्रतिषेधादेव तद्वत्पक्षाधाराधेयपक्षाणामप्यर्थतः [Tib. 83 b] प्र-
तिषिद्धत्वात्तानपि [नि]गमयन्नाह ।

नाग्नि[64 a]रिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ॥ इति ।

तत्राग्निरिन्धनवान्न भवति । इन्धनमस्यास्मिन् वा विद्यत इति व्यतिरेकेण
10 वा व्युत्पादेनाव्यतिरेकेण वा । तत्र व्यतिरेकेण तद्यथा गोमान् देवदत्तः । अव्यतिरेकेण
बुद्धिमान् देवदत्तो ब्रूयवानित्यादि । अग्नीन्धनयोश्च पक्षद्वयस्यापि प्रतिषिद्धत्वादिन्धनवा-
नाग्निरिति प्रतिषेधो विहितः ॥ अन्यच्च कुण्डं दध्न आधारात् प्रतिपद्यते । न चेन्धनादन्य-
त्वमग्निरस्तीति नाग्नाविन्धनानीति युज्यते ॥ नापीन्धनेऽस्त्यग्निरन्यत्वप्रतिषेधादिति ।
एवमाधाराधेयताप्रतिषेधोऽप्यर्थत उपपादित एव ॥

15 यथा चाग्निः पञ्चधा विचार्यमाणो न संभवति । एवमात्मापीत्यतिदिशन्नाह ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वो निर्वशेषेण ।

तत्रोपादीयत इत्युपादानं पञ्चोपादानस्कन्धाः । यस्तानुपादाय प्रपद्यते स उपा-
दाता गृहीता निष्पादक आत्मेत्युच्यते । अहंकारविषयत्वादाकृति उत्पादितोऽहंमानो-

1) *tadvat* = 'दे' 'र' 'अहं'. *ādhāra* = 'हरे' *ādheya* = 'सहरे' 'स'.

2) Mss. *tām api gamayan*. 'दे' 'र' 'अहं' 'मह' 'स' 'सु' 'स' 'दे' 'ह'.

3) D'après le tibétain. Les Mss. portent *ity upādānam . yaç copādānaskan-*
dhāns tām upādāya.

4) Mss. *ādita*. 'स' 'ह' = *nikṣipta*, *āhita*.

ऽस्मिन्निति ॥ तदस्यात्मन उपादानस्य च यः क्रमः⁽¹⁾ सिद्धिः 'स सर्वोऽग्नीन्धनाभ्यां व्या-
ख्यातोऽवगन्तव्यो निर्वशेषेण ॥

कः पुनः सर्वस्य निर्वशेषस्य⁽²⁾ च भेदः । सर्वप्रकरणेनैव [Tib. 84a] पञ्च पक्षाः समन-
त्तरप्रकाता अभिसंबध्यन्ते । सर्व एते पञ्चापि पक्षा अग्नीन्धनवदात्मोपादानयोर्प्यविकला
ढीकनीयाः । यश्चैषां प्रतिपादन उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निर्वशेषेणात्मोपादा- 5
नयोः प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वात्मना प्रतिषेधसाम्यमग्नीन्धनाभ्यामात्मोपादा-
नयोर्वेदितव्यमित्युपदर्शनार्थं सर्वो [64b] निर्वशेषेणेत्याह ॥ तत्र पदेवोपादानं स एवा-
त्मेत्येवं कर्तृकर्मणोरैकत्वप्रसङ्गात् पुन्यते । नाप्यन्यदुपादानमन्य उपादाता स्कन्धव्य-
तिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात् । परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वान्यत्वप्र-
तिषेधाच्च स्कन्धवानप्यात्मा न भवति । अन्यत्वाभावाच्च नात्मनि स्कन्धा न स्कन्धेष्वा- 10
त्मा । यत एव पञ्चषु प्रकारेष्व्वात्मनो न सत्त्वं । तस्मात्कर्मकारकवदेवात्मोपादानयोः पर-
स्परप्रेतकी सिद्धिरिति स्थितं ॥

पञ्चायमात्मोपादानयोः क्रमः स नानयोरेव किं तर्हि ।

सार्धं घटपटादिभिः ॥⁽⁴⁾ १५

निर्वशेषैः पदार्थैः सर्वथा व्याख्यातो वेदितव्यः । घटादयो हि कार्यकारणभूता घव- 15
यवावयविभूता लक्षणलक्ष्यभूता [Tib. 84b] गुणगुणिभूता वा स्युः । तत्र मृदण्डच-
क्रसूत्रसलिलकुलालकरव्यापामादयो घटस्य कारणभूताः । घटः कार्यभूतः । कपालादयो

1) Sic Mss. — शुभ'सदि'सैम'स' = *siddhikramah*.

2) Mss. *niravaçesaç ca*. — गुण' दन' म'पुष'स'वा'.

3) शुभ'सम्'पु' = *sambandhanīya*.

4) म' दन' सैद'शैष' सन' दन' शै । ठे'सम्'सद'सदि' सैम'स' गुण । शुभ'
शुभ' शैष' दन' लुङ्'ठैण' ५ । म'पुष'स' दै' दम'सम्'सम ॥ — M do XVII.

ñe-bar-len-pai.

5) Mss. °*calālakulālakala*° ह'म'नङ्'शु' ण'सदि' कुँव'स'.

नीलादयो वा अयवयभूताः । घटो ऽवयवी । पृथुबुध्नलम्बौष्ठदीर्घयीवत्वादीनि लक्षणानि ।
घटो लक्ष्यः । श्यामत्वादयो गुणाः घटो गुणो । इत्येवं व्यवस्थाप्याग्नीन्धनवत्क्रमो धोष्यः ।
एषां च घटादीनामात्मोपादानयोश्च मध्यमकावतारप्रकरणाद्व्याख्यानमवसेयं ।

तदेवं कर्मकारकवदात्मोपादानपौर्धटादीनां च परस्परपेतिक्त्वां सिद्धौ व्यवस्थि
5 तायां तथागतवचनाविपरीतार्थ⁽¹⁾[व]बोधाभिमानितया तीर्थ्यमतोपकल्पितपदार्थव्यवस्थ
सौमत्प्रवचनार्थित्वेनोपनीयातिमूढतया ।

आत्मनश्च सतत्त्वं ये भावानां च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशन्ति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान् ॥ १६⁽³⁾

तत्र [65a] सकृ तेन वर्तत इति सतत् । स[त]तो भावः सतत्त्वमपृथक्त्वमनन्यत्वमे
10 कत्वमित्यर्थः । तदेतत्सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न तानाचार्यः शासनार्थपाण्डितान् [Tib 85a
मन्यते ॥ तद्यथा । आत्मा उपादानेन प्रज्ञप्यते येन सकृव तेनोपादानेन संभवति । स ।
पृथगव्यतिरेकेणैव भवतीत्यर्थः । एवं येन कारणेन मृदादिना घटः प्रज्ञप्यते तदव्य⁽⁵⁾
तिरेकेणैव स भवति न पृथक् । एवमात्मनो भावानां च सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न ते परम

1) Mss. °aviparītārbbhabādhā° རོག་ཕྱིན་ཅི་མ་ལོག་པ་ ཡིན་པར་ རྫོམ་པ་ཏི་
ཀྲེས་ = aviparītārtha-abhimānitayā.

2) གཤམ་པ་ལས་ ཁོང་ཕྱི་ཕྱོད་པའི་ རོག་ཏིང་ཏུ་ གཏུས་ནས་ = °pravacan
adhigata-arthatvena upanīya.

3) གང་དག་ བདག་ རང་ རངས་པོ་རྣམས། དེ་བཅས་ཏིང་ རང་ བ་རང་པོ་
རྫོག་པ་ དེ་དག་ བསྐྱད་རོག་ལ། མཁས་སོ་ ལྷུ་ཏུ་ མི་ སེམས་སོ།

4) Tib. = tad atra satattvam.

5) Mss. tadvyatirekena. བ་མི་རང་པོ་ཏིང་ཏུ་

गम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शाश्वतोच्चेद्भूतस्योपादायप्रज्ञेत्यभिधान[स्य] तत्रं प-
श्याति ।

पृथक् पृथक् च ये निर्दिशन्ति । पृथगित्यात्मानं पृथगुपादानं पृथक्कार्यं पृथक्कारण-
मित्यादिनान्यत्वं पश्यन्ति । घमूनपि न शासनस्यार्थकोविदानाचार्यो मन्यते ॥ यथोक्तं ।

एकत्वान्यत्वरूपां प्रतिश्रुत्कोयमं जगत् ।

5

संक्रान्तिमासाद्य गतं बुद्ध्यांस्त्वमनिन्दितः ॥ इति ॥

एवं चाग्रोन्धनपरोत्तयाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकालालिप्सितैरपि
नैव वर्पुर्दृश्यते रागद्वेषमोहकुलताशनैरपि वेति ।

यथोक्तं भगवतः⁽⁴⁾ ।

यथ गगणु न ज्ञातु दग्धपूर्वं

10

सुबहुभि कल्पयन्तैर्किं दक्षमानं ।

गगनतम विज्ञानमान धर्मान्

सो[ऽपि]⁽⁵⁾ न दक्षति ज्ञातु साग्रिमध्ये ॥

1) འདྲེན་ནས་ གནགས་པའི་ མེད་ཅན་གྱི་ — Ci-dessus (137, n. 3) གནགས་པ་ = *prajñapti*; voir XVII. 2.

2) Sic Mss. — འཕྲོ་ ཏང་ འདྲིག་པ་ ཏང་ བཟ་བར་ = *saṃkrāntīvyayarahi-*
tan, *vyayavīgatam*; ou, plus exactement འདྲིག་པ་ = *uccheda* opposé à *saṃ-*
krānti (passage de l'être d'une existence dans une autre, ou d'un *kṣaṇa* à un
autre *kṣaṇa*)

3) Le tibétain donne une lecture plus intelligible: རུས་མཐའི་ མེ་དག་གམ་
= *yugūntajvābhir vā*. — Mss. Calc. *kalpenākālālipsitauh*, Paris *°lapsitair*,
Camb. *°ātmanair*. — *kalpāntakālāgnijvalanair*??

4) Mètre *Puṣpitāgrā*. — Voir Ed. Müller, *Der Dialect der Gāthās des*
Lalitavistara, p. 31.

5) Mss. *dharmāns te*. .... དེ་ནི་ གནང་ཡང་ མེ་ནང་ ཡོང་ མི་འཕྲོག། = *kva-*
cana na dahyati jātu so 'gnimadhye.

सर्विहि इवलापाणि बुद्धतेत्रे
 प्रणिधि करोति समाधिषे स्थिहिवा ।
 इवलात अणु पशाम्यतामशेष
 पृथिवि विनश्यि [पि] नैवस्यान्यथात्वं ॥

(5)
 ६ तथा ।

अरणि (6) यथ चोत्तराणि [Tib. 85b]
 हस्तव्यापानु त्रयेभि संगतिः ।
 इति पत्ययतोऽग्नि जायते
 ज्ञातु कृतुकार्य लघू निरुध्यते ॥

10

अथ पण्डितु कश्चि मार्ग[65b]ते
 कुतऽप्यमागतु कुत्र याति वा ।

1) Mss. *sacihe*. — *sarvhi* = *sarvinhi*, *sarvasmin*.

2) Mss. *samādhīhe*.

3) Mss. *jvalanta*. — «Que toutes ces champs de Bouddha enflammés s'éteignent sans exception!»

4) Mss. *vinaçci*. — *pi* d'après le tibétain ཤུའི་ — *naivā* 'sya. — Mss. *naivāsyā* — ས་རྒྱུ་མ་ འི་ཤུའི་ རྒྱུ་མ་ མེད།

5) Les stances qui suivent sont-elles extraites du *Lalitavistara*? Voir p. 211 de Rājendralāl, *Bodhicaryāv.* ad IX. 108 (p. 342), *Çikṣā*. 240. 1. — Mètre *Vaitaliya* འཇུག་པུ་ལུ་མེད། ॥

6) Il est difficile d'expliquer ces accusatifs.

7) རྩེ་གསུམ་ རྩེ་མ་པ་. — *hastavyāyāmu* doit être scandé རྩེ་གསུམ་ རྩེ་མ་པ་.

8) Mss. *laghu*. — Voir la note de M. C. Bendall.

9) Mss. *kuta ayam ā°*.

विदिशो दिशं सर्वं मार्गतो
नागतिनास्य गतिश्च लभ्यति ॥

स्कन्धापत्तनानि धातवः

शून्यं घ्राध्यात्मिकं शून्यं बाहिराः ।

सर्वात्मविविक्तं ज्वालाया

5

धर्मं आकाशसभावलक्षणाः ॥

इमु ईदृशं धर्मलक्षणा

बुद्धं दीपंकरदर्शने त्रया⁽³⁾ ।

अनुबुद्धं यथ त्वयात्मना⁽⁴⁾

तथ बोधेहि मदेवमानुषान् ॥

10

विपरीतं अभूतकल्पितै

रागदोषैः परिदृश्यते जगत् ।

कृपमेघशमाम्बुशोतलां

मुञ्च धाराममृतस्य नायक ॥ इति विस्तरः ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ घग्निन्धनपरोक्षे 16

नाम दशमं प्रकरणी ॥

1) ཨྱེགས་ རྒྱ་ ཨྱེགས་མཆོམས་ཀུན་ཏུ་

2) འདྲི་ཡི་ འགྲོ་ རྒྱ་ འོང་པ་ རྟེན་མེན་ སེའོ་. Nos Mss. *na gatir nāsyāgatiḥ* ca; mais voyez les leçons indiquées par M. Bendall.

3) མར་མེ་མཛེན་པ་མཐོང་ནས་ ཁྱིེ་ཨྱེགས་ རྟེན་གས་ = *dīpaṃkaradarśanāt trayā jñātāḥ*.

4) Rājendraśālī, 212, 11 *anubuddha svayaṃ yathātmanā*.

XI.

पूर्वापरकोटिपरीक्षा नामैकदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एवात्मा संसारमद्वावात् । यदि ह्यात्मा न स्यात्कस्य पाच्छं-
 तिके संसारः ⁽²⁾ आनन्दविविधभावेन जन्ममरणपरंपरया संसर्गो स्यात् । उक्तं हि भगवतां ⁽⁸⁾ अ-
 वरायो हि भित्तवो जातिविरामरणसंसार इति । अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानां तृष्णासंयो-
 जनानां तृष्णागण्डुरबद्धानां संसर्गतां संधावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत इति ॥ यदा च भग-
 वदुपदेशात्संसारोऽस्ति तदा संसर्गाप्यस्ति स चात्मोच्यत इति ॥ [Tib. 86a]

1) Mss. *pañca*°.

2) Mss. *ājavamjabijābhāvena*. — M. Vyut. § 224, 2, *ājavañjivasamāpanna*
 et variante *ājāvam* j°. — འཇེ་བ་ རྟེན་ འདེ་བའི་ རི་བོར་ རླུ་བ་ རྟེན་ འཇེ་བ་ གཞིག་
 རྟེན་ གཞིག་ 5 བརྒྱུད་པས་ = *gamāgamibhāvena* .... — M. J. S. Speyer compare
 Jāt. m. 90. 10 (*āmajjato nimajjataṣ ca*) et il conjecture *ājavajjavanmīnabhāvena*. —
 M. F. W. Thomas compare Harṣacar. (Bomb. 1892), p. 286. 8, transl.
 p. 255. 28.

3) Voir Sam. N. II. 178. 193, III. 144. 151; Divya 197. 5; Kathāv.
 I. 1. 159. — *anavarāgraṣṇyatā*, M. Vyut. 37. 10; Dh.-s. 41. — *anavarāgra*
 = *anamatagga* = *aṇavayagga* (Māhārāṣṭri Erzählungen, 33. 17). — Comp.
aṇorapāra (Guérinot, Jivaviyāra, J. As. 1902, I, p. 277). — Voir cependant
 Pischel, Gr. der Pr. Spr., § 251 qui apporte un grand nombre d'exemples et
 croit à une dérivation de *ṽnam*, dessen Anfang sich nicht wegbeugt = sich nicht
 verändert = endlos.

4) Mss. °*gardūra*° — P. W. *gaṇḍu*, *gaṇḍula* = *Knoten — རྩེད་པའི་ ལུ་གུ་
 བརྒྱུད་ཀྱིས་ བཞིངས་པ་ — *lu-gu-brgyud*, «rope to which the lambs are fastened, or
 strung». — «Attachés comme des moutons...». — Voir P. W. *gaḍḍārikā*.

5) *saṁsartar*, mot nouveau.

उच्यते । स्यादात्मा यदि संसार एव स्यात् । कथं । यस्मादस्य ।

पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्नेत्युवाच मरुमुनिः ।

संसारो ऽनवरायो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमः⁽¹⁾ ॥ १

कोटिर्भागो देश⁽²⁾ इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देश इत्यर्थः । यदि हि संसारो नाम कांश्चत्स्यात् । नियतं तस्य पूर्वमपि [66a] स्यात्पश्चिममपि वृत्तादीनामिव । उक्तं च भगवता । 5
अनवरायो हि भित्तवो ज्ञातिव्रामरणसंसार इति । यदेव [अवराये⁽³⁾ न] स्तः संसारस्यानव-
राप्रवचनात्संसार एव नास्त्येति ननु स्पष्टमादेशयामास भगवान् । तस्माच्चास्ति संसारः
पूर्वापरकोट्यनुपलम्भात् [अलात] चक्रवदिति स्थितं ॥

अत्रेदं विचार्यते । यदि पूर्वं चापरं च संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाह
तस्मात्तर्हि संसारतयाप प्रतिपत्स्यामह इत्येवं वो भित्तवः शिखितव्यमिति ॥ उच्यते । 10
अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानामित्यादिविशेषणोपादानात्तेषामेवायमनवरायः संसार इति
प्रतोयते । न पुनस्तत्त्वज्ञानानिलबलात्समुन्मूलिताविद्यानिवर्णतत्रणां । तेषां तु लो-
कोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धाशेषक्लेशवासनामूलनिःशेषपादयानां भवत्येवाप्त इति विज्ञेयं ॥

1) རྩོད་མཐའ་ རྩོད་ཅུ་ ལེས་ ལུས་ཆེ། ཐུབ་པ་ཆེན་པོས་ མེད་ ལེས་ གསུངས།
འཁོར་པ་ ཐོག་མ་ མཐའ་ མེད་དེ། དེ་ལ་ རྩོད་ མེད་ ཕྱི་མ་ མེད། Mdo XVII, troi-
sième pāda ཐོག་མ་ ཐུ་མ་ མེད།

2) *bhāga* = 𑖀; *deça* = 𑖀.ཤས་.

3) Mss. *yad eva cātāh*, ... *satah*. — Voir ci-dessous p. 220. 12. — Le tibétain ne confirme pas la conjecture; il porte *yasmād evaṃ saṃsāro 'navarāgra uktaḥ* *tasmāt saṃsāra eva*.....

4) མག་ལ་མེདི་ འཁོར་ལོ་ བཞིན་ནོ།

5) Mss. *upādānās teṣām*. — ཏེ་བར་བཞོད་པས་.

6) Mss. *°jñānenaiva ca na bolāt*. — ཡེ་ཤེས་ཀྱི་ རྩུང་གི་ མུགས་ཀྱིས་.

कथं [Tib. 86b] पुनरादिर्हितानामतोपदेश इति यावत् ॥ दृष्टमेतद्वाक्येषु त्रीणां-
दिष्वाद्यभावेऽपि दहनादिसंपर्कादसप्तद्वावः ।

यथोक्तनार्यदेवभादेः⁽²⁾

यथा बीजस्य दृष्टोऽन्तो न चादिस्तस्य विद्यते ।

5

तथा कारणवैकल्याज्जन्मनोऽपि न संभवः ॥ इति ॥

स चान्तोपदेशो लौकिक एव व्यवहारे स्थित्वा संसारचारकावबद्धानामुत्साहनार्थं
सन्नानां देशितो लौकिकज्ञानापेक्षया । वस्तुकचित्तायां तु संसार एव नास्ति⁽⁴⁾ । तत्कुतोऽस्यं
परित्यजः । प्रदीपावस्थायां रङ्गमूर्गपरित्यजः⁽⁵⁾ ॥

अत्राह । यद्येवं लौकिकज्ञानापेक्षया तत्रावदादिरपि किं नोच्यते⁽⁶⁾ ॥ उच्यते । अत्रे-
10 कदोष[66b]प्रसङ्गात् । लौकिकज्ञानापेक्षयापि संसारस्यादेरभाव इत्युभयथाप्यदेरभाव
एवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्यप्यवराधे न स्तः संसारस्य तथापि मध्यमस्त्यप्रतिषेधात् । ततश्चा-
स्ति संसारो मध्यमद्वावात् । इह यत्रास्ति न तस्य मध्यमस्ति तद्यथा कूर्मरोमप्रावरण-
स्येति ॥ कास्यः खल्वसि । ननु च भोः ।

15

नैवाग्रे नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

1) Mss. *rahitānām ekopadeṣa iti*. — གཅིག་པོ་འདི་ལྟར་བསྟན་ནོ་

2) *Ātaka*, VIII. 25. (Voir Muséon, N. S., I, p. 239.)

3) *saṃsāracāra*, *Bodhicaryā*. p., VII. 21; *bhavarāra*, M. *vyū*.
245. 224, *Bodhicaryā*. I. 9, *Rāṣṭrapāl*. 21. 13.

4) Mss. *avastuka*°. འདི་ལྟར་པོ་སྐྱེས་པ་པོ་ཡིན་ནོ་

5) N'est pas représenté dans le tibétain. — Le serpent-corde n'est pas
détruit quand on voit à la lumière que c'est une corde.

6) C'est-à-dire: pourquoi ne pas admettre que le *saṃsāra* a eu un com-
mencement comme on admet qu'il peut avoir une fin, pourquoi ne pas dire de
l'*ādi* ce qu'on dit de l'*anta*?

अथमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अथमित्यवसानमतो व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरतश्च प्रतिषिद्धस्तस्य कुतो मध्यं भविष्यति । ततश्च संज्ञामात्रमेव विपर्याप्तपरवशमानसानां संसार आदिमध्यावसानत्रिरुक्तिवादाकाशवद्भातचक्रादिवदिति भावः [Tib. 87 a] । संसारभावाच्च नास्त्यात्मेति ॥

यत एव संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति । अत एव संसारभावाज्ज्ञातिज्ञान- 5
मरणादीनां पूर्वापरसंक्रममा अपि नैव सतीत्याह ।

तस्मान्नात्रोपपद्यते पूर्वापरसंक्रममाः⁽¹⁾ । २

यथा च नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेज्ज्ञानमरणमुत्तरं ।

निर्ज्ञानमरणा ज्ञातिभवेज्ज्ञाप्येत चामृतः⁽²⁾ ॥ ३

10

यदि पूर्वं ज्ञातिभवेत् । तदा मरणरुक्ता स्यान्न च ज्ञादिरुक्तिः^[1] ज्ञातिर्युज्यते
असंस्कृतवप्रसङ्गात् । ज्ञानमरणरुक्तस्य भावस्य ज्ञातो परिकल्प्यमानायामन्यत्रामृतस्यैव
देवदत्तस्य प्रथममिह ज्ञातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान् संसारः स्याद्वेत्तुक-
दोषश्च । अभूवमतीतमध्यानमित्येवं पूर्वोक्तकल्पना च न [67 a] स्यात् । अभूवा च पूर्वं
पश्चाद्वेत्तुपादः स्यात् ॥

15

1) ग'द'ल' खेग'म' मख' मेद'य। रे'ल' द'गुख' रे' ग'ल' ङ'द'। रे'सु'र'
रे'ल' ख' छु' रे'द'। छु'द'उ'ग' रे'म'य' मे' मख'द'द'॥ — Mdo XVII ग'द'ल'
खेग' स'म' मेद'य।

2) ग'ल'दे' छु'य' ख'र' ल'गु'र'ल'। क' मे' छु'म' ङ'द'ग' रे'। छु'य' क'मे'मेद'
य' रे'द'। म'मे'य'र' ङ'द' छु'य'र'ल'गु'र'॥ — Cité ci-dessus p. 12. 6.

अथ स्याद्भादीनां यथा पूर्वं विनापि ग्रामरणासंबन्धात्प्रथममेवोत्पादो दृष्ट एव-
मात्मनोऽपीति ॥ नैवं । साध्यसमत्वात् । अभादीनामपि हि स्वबीजनिरोधे समुत्पद्यमा-
नत्वान्यत्राविनष्टानामुत्पाद इति सममेतत्पूर्वेण ॥

अथ स्याद्व्यदेव वृत्ताद्विज्ञमतोऽन्यत्र⁽¹⁾ विनाशपूर्वक एव वृत्तस्योत्पाद इति ॥ नैवं ।

5 कार्यकारणयोरन्यत्वस्य [Tib. 87b] सिद्धत्वात् । तथा च वक्ष्यति⁽³⁾ ।

प्रतोत्य यच्चद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

न च बोद्धव्यत्वन्यत्वमतः साध्यसममेतत् । यतश्चान्यत्रामृतस्यैकोत्पादो नास्ति
न पूर्वं ज्ञातिरतोऽन्युपेया ॥

10 अथ पूर्वं ग्रामरणं पश्चाज्जातिः । एवमपि ।

पश्चाज्जातिर्यदि भवेत्ग्रामरणमादितः ।

घकेतुकमज्ञातस्य स्यात्ग्रामरणं कथं⁽⁴⁾ ॥ 8

ज्ञातिप्रत्ययं ग्रामरणमिति वचनाज्जातिरुक्तं ग्रामरणमुक्तं भगवता । यद्येत्पूर्वं
स्यात्तदा निर्हेतुकं स्यात् । तस्मान्न युक्तमेतत् ॥ यतोऽप्युक्तं ।

15 यथ उक्खिते लोढम्मि उक्खिवे अत्थि कारणं ।

पउने कारणं णत्थि अण्णं उक्खिवकारणात् ॥ इति⁽⁵⁾ ।

1) Mss. *amra*, *asra*, *agra*. — Transcrit dans le tibétain ཨ་མྲ་ = *āmra* (ÇKDr.).

2) གཤན་རྩ་མ་ཞིག་པ་ཐོན་རྩ་འགྲོ་བ་ཅན་.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) གཤན་ཏེ་ རྩེ་བ་ འཕྱི་ འཕྱར་ལ། རྩེ་མེ་ ལྷན་ན་ནི། རྩེ་བ་མེད་པའི་ མ་མེ་
ནི། རྩེ་མེད་པར་ རི་ ཇི་ལྟར་ འཕྱར་ ॥

5) Restitution conjecturale. — གང་ལས། བོད་པ་ བདེགས་པར་ཕྱར་པ་ནི།

पथाप्यत्र तेषः पतनकारणी नान्यत् । एवमिहापि ज्ञातिमेव कारणत्वेन विनाशस्य वर्णायामो नान्यत् । इति नास्त्यहेतुकता विनाशस्य । ज्ञातिहेतुकावाच्चास्योद्गमनमेव [विनाशस्य] हेतुरिति क्त्वा एषापि गद्या मुनोता भवति ।

एविमे सैखता धम्माः सैभवन्ति सकारणाः ।

स भाव एव धम्माणां यं विभोत्ति समुद्गताः ॥ इति ॥

5

इदानीं सत्सुभावेनापि ज्ञाति[67b]जरामरणानामसद्भावं प्रतिपादयन्नाह ।

न जरामरणैव ज्ञातिश्च सत् युज्यते ।

स्मियेत जायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयोः ॥ ५

सतेण'स' वै कु' प'र'णे । सतेण'स' ल'ल'देण' कु'ल'स' वै । ण'ल'स' ल'ल'न'स' मे'र'
स'ते'र' ॥ = *utkṣipyamāṇe hi loṣṭe syād utkṣepa eva kāraṇam | patane nāsty anyad*

utkṣepakāraṇād. — Mss. *yatrāpy uktam | yathā ulkhittire tra (tru) sti utkheṣ ca nī kāraṇam ne tvi | amkastvike vathe (a ekattvikkhe the) ca kāraṇād itī || atrāpy atra.* — J'ai surtout tenu compte de la citation de Kumārila (Mīmāṃsātantravārt., Ben. S. S., p. 171.9) dans le curieux passage où il tire argument, contre l'autorité des Écritures bouddhiques, de la langue incorrecte dans laquelle elles sont rédigées (*prasiddhāpabhraṣṭadeṣabhāṣābhyo 'py apabhraṣṭa-tarāṇi...*). Voir J. R. A. S. 1902, p. 370. Le lecteur qui se reportera au J. R. A. S. voudra bien noter les corrections suivantes qui m'ont été indiquées par M. A. Barth; p. 370, note 2, ligne 2 *pratiyate*, ligne 10 °*tāniṣṭatā*°, ligne 11 *eva viplutam*. La récente édition du livre de Kumārila sera, le cas échéant, utilisée dans une note finale. — *yatha* appelle le *evam* de la strophe ci-dessous 223.4 — *padane* et *loḍhammi* sont justifiés par Pischel §§ 218, 304.

1) Mss. *āgamanam*, °*odgamanam* — सु'द'स' वि'द' र'द'देण'स'दे' कु' — Voir ci-dessous, l. 5 *samudgatāḥ*.

2) Mss. *eva me saṃkhyātā*° et *saṃkhatau*. — दे'ल'र' र'स'स'स'स'दे'र'ण'
— *yam* = *yad*. — Un des Mss. donne *dharmāna vibhavanti*. — La première ligne est citée par Kumārila, loc. cit. *ime sakkaḍḍā dhammā sambhavanti sakāraṇā, alāraṇā vīṇasanti aṇupiyattikāraṇāt* (?). — Voir Pischel § 76 (*sakkada*, etc.).

3) कु'ल'स' र'द' वै स'मे'र'ण । ल'ल'देण' सु'द'स' स'प'दे'र' । कु'ल'दे'र'स'दे'
र'द'दे'र' । ण'ल'स'ण' कु'ल'दे'र'स'दे'र' ॥ — Mss. *na jarāmarāṇam caiva...*

तत्र यदि पूर्वं कारणं पश्चात्कार्यं स्यादकार्यकं कारणं निर्हेतुकं स्यात् । अथ
 [Tib. 88b] पूर्वं कार्यं पश्चात्कारणमेवमपि कारणात्पूर्वं कार्यं निर्हेतुकमेव स्यात् । अथ
 युगपत्कार्यकारणे स्यातामेवमुभयमप्य[हेतु]कं स्यात् । एवं लदयलत्तणे वेदनावेदकी च
 योऽप्यौ ॥ न च केवले संसा[68a]रस्य व्याख्यानेन कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं ।
 अथि च येऽप्यन्ये पदार्था ज्ञानज्ञेयप्रमाणप्रमेयसाधनसाध्यावयवावयविगुणगुण्यादयस्ते- 5
 यामपि पूर्वा कोटी न विद्यत इति योऽप्यौ ॥

अत्र एवार्परत्नमेधमूत्रे ⁽¹⁾ आर्यसर्वनीवरणविष्कम्भिणा मरुत्रोदिसत्त्वेन भगवान्
 स्तुतः ।

आदिशान्ता क्षुनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव च निर्वृताः ।

धर्मास्ते विवृता नाथ धर्मचक्रप्रवर्तने ॥ इति ॥

10

तथा ।

आदित शून्य अनागत धर्मा

नो गतं ⁽⁹⁾ अस्थित यानविविक्ताः ।

नित्यमसारक मायसभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्वि ॥

15

यान् ⁽³⁾ च पभाषति धर्म ⁽⁴⁾ जिनस्य

तत्र च पश्यति नोऽज्ञपताये ⁽⁵⁾ ।

1) Voir Çikṣās. p. 7, n. 2 et Index p. 870; Ed. Huber, Itinéraire de Ki Ye, Bulletin de l'École Française, II, p. 258. — Notre stance est citée, sans indication de source, Subhāṣitasamgraha, Muséeon, N. S. IV. 394. 13.

2) Mss. *nāgata, anāgata*. — མོང་པ་ མེད་.

3) Mss. *yaṃ ca*. — གང་དག་.

4) Mss. *janasyo*. — རྒྱལ་པོའི་ ཆོས་ ཞེ་ གང་དག་ རབ་སྐྱོན་པ།

5) Mss. *taṃ ca na manyati so 'kṣayatāyaḥ*. — དེར་ ཡང་ མི་ཟད་པས་ ཏ་
 མེ་མཐོང་སྟེ།

आदिनिरात्मनिसत्त्वमि⁽¹⁾ धर्मा-
स्तान् च पभाषति नो लपताये ॥

कल्पित⁽³⁾ वुच्चति कल्पितमात्रं
अतु न लभ्यति संसरमाणे ।
कोटि मल्लन⁽⁴⁾ या पुरि आसी-
देति अनागति प्रत्ययताये ॥

कर्म क्रिया च पवर्तति एवं
कीनउत्कृष्टतया समुद्यति ।
अङ्कु⁽⁶⁾ धर्म सदा प्रकृतोये
शून्य⁽⁷⁾ निरात्म विज्ञानय सर्वान् ॥ इत्यादि ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां [Tib. 89 a] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ
पूर्वापरकोटिपरोक्षानामैकदशमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *nisavini*. — ཆོས་ འདི་ ལྷ་ནས་ བདག་མེད་ སེམས་ཅན་མེད་ — *ādi-nirātma-niḥsattvā ime*.

2) དེ་དག་ རབ་ཏུ་སྒྲིན་ གུང་ མེ་ཟད་འགྱུར། — Mss. *no ca kṣayeti*. — *kṣaya-tāye* = *°tāe* = *°tāyai*.

3) བདག་སྐྱེན་ = *kalpitvā; vuccati* = བསྐྱེན་ = *decyate*.

4) Mss. *vyāpuri āsī | deti*. — གང་དག་ སྒྲིན་ཕུང་ མཐའ་ བེ་ མཆོན་ཉིད་མེད། མ་འོངས་རྒྱས་ གུང་ མེས་བར་བྱ་བའི་ཕྱིར། *yāh (?) pūrvam kotir eva alakṣaṇā anāga-takāle 'pi pratyāyanārtham*.

5) བར་དང་ བམ་དག་ཏུ་ = *madhyama-utkrṣṭa*. — Pour le mètre *hīna-utkrṣṭa*^o.

6) Mss. *jaḍuka, jaḍḍuka*. — སྒྲིན་ = *jaḍa*.

7) = *prakṛtiḥ* = རང་བཞིན་ སྒྲིན་.

XII.

दुःखपरीक्षा नाम द्वादशमं प्रकरणं

घत्राह । विद्यत एवात्मा तत्संबन्धिदुःखसद्भावात् । इह किं पञ्चोपादानस्कन्धा
 दुःखमित्युच्यते तच्चास्ति । तेन च दुःखेन कस्य चिद्वचितव्यं न निराश्रयेणेति । अतो
 विद्यत एव दुःखस्याश्रयः । स चात्मेति ॥ उच्यते । स्यादात्मा यदि दुःखमेव स्यात् 'तद्धि 5
 भवत्स्वयं कृतं वा भवेत्परकृतं वा उभ[68b]यकृतं वा हेतुरहितं वा । सर्वथा चेष्ट्यमाणं
 तत्कार्यमेव नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

दुःखमित्येक इच्छति तच्च कार्यं न युज्यते⁽²⁾ ॥ १

तत्रैके वादिनः स्वयं कृतं दुःखमिति प्रतिपन्नाः । अपरे पुनः परकृतं । अन्ये चोभ- 10
 यकृतं । केचिदहेतुसमुत्पन्नमेव दुःखमिति प्रतिपन्नाः । सर्वथा च तद्दुःखमिष्ट्यमाणं कार्यं
 कर्तव्यं न युज्यते । तेदेतत्प्रतिज्ञामात्रकमिति । तत्प्रतिपादयन्नाह ।

1) *pañcopādānaskandhāḥ* = *upādānam*, ci-dessus p. 212. 18. — Pour la définition du *duḥkha*, voir Bcp. IX. 350. 4, M. Vyut. 112 ..... *samkṣepena pañcopādānaskandhaduḥkham*, et ci-dessous XXIV. 1 (fol. 149b).

2) 'स'हेण' सुण'सस्य' स'स'गैस' सुस। ग'द'ग'स' सुस' स' ग'गैस' ग'स'
 सुस। सु'मे'स'स'स' स'स'स' स'स'। स'स' सु'स' स'स'स' ॥ — Voir ci-dessus
 p. 55. 3.

saṃskāta, *paramkāta* *dukkha*, *sukha*, Sam. N. II, p. 19, Udāna, VI. 5 (p. 70), Kathāva., VII. 6. 1 et XVI. 3. — Voir l'opinion des Mahāsaṃghikas, d'après Vasumitra (Wass. 242, n. 4; Mdo, XC, fol. 172a).

स्वयं कृतं यदि भवेत्प्रतीत्य न ततो भवेत् ।

स्कन्धानिमानमी स्कन्धाः संभवन्ति प्रतीत्य किं ॥ २

(2) यस्मादिमान् (3) मरणात्तिकान् (4) स्कन्धान् प्रतीत्येयं श्रौपत्यंशिकाः (5) स्कन्धा उत्प-
द्यन्ते तस्मात्स्वयं कृतं (6) उःखमिति नोपपद्यते ॥

1) ग'ल'ने' यदग'गी'स' घु'स' सु'र'ङ्ग'। दे'सु'र' यहे'ङ'ङ'स' 'अ'सु'र' 'मि' 'अ'सु'र'।
ग'द'सु'र' सु'द'सो' 'अ'दे'ङ'ग' 'ल'। यहे'ङ'ङ'स' सु'द'सो' 'अ'दे'ङ'ग' 'अ'सु'र' ॥ — Mdo XVII
phuñ-po de-dag-la | brten-nas phuñ-po de-dag. — Il faut lire *phuñ-po hdi-*
dag-la | *phuñ-po de-dag*.... comme dans la version du commentaire de Buddha-
pālita (Mdo XVII, fol. 242b 6); et d'après l'analogie de notre commentaire à la
ligne suivante: *amī maraṇāntikāḥ* (अदे'ङ'ग'), *ima aupapattyaṃśikāḥ* (दे'ङ'ग').

Mss. *skandhān imān amī skandhāḥ* et à la ligne suivante *skandhān imān*.
— J'hésite à corriger *skandhān amūn ime skandhāḥ*, *skandhān amūn*; car, au
troisième sūtra, *amī* désigne les nouveaux skandhas, *ebhir* les anciens.

2) Le tibétain présente ici un passage qui n'est pas représenté dans nos
Mss. Par le fait, ceux-ci ne fournissent pas le commentaire de la première ligne
de la Kārikā. Voici le texte tibétain et un essai de traduction.

दे'ल' यदग'गी'स' ढे'स' 'घु' 'य' 'दे' यदग' 'द' 'गी'स' ढे'स' 'घु' 'य' 'दे' 'दे' 'ङ'। ग'ल'ने'
यदग'गी'स' सु'ग' 'य' 'ल' 'घु' 'स' 'य' 'सु' 'र' 'ङ' 'ङ' 'दे'। सु'ग' 'य' 'ल' 'घु' 'द' 'गी' 'द' 'स' 'दे' 'ङ' 'दे' 'गी'स'
सु'ग' 'य' 'ल' 'घु' 'द' 'गी' 'द' 'स' 'दे' 'ङ' 'दे' 'गी'स' 'य' 'स' [89b] 'अ'सु'र' 'द'। दे'दे'सु'र' 'ङ' 'ङ' 'डे'
अ'सु'र' 'य' 'स' 'अ'सु'र' 'य' 'स' 'मि' 'अ'सु'र' 'द'। सु' 'द' 'ङ' 'ङ' 'ल' 'मि' 'ल' 'स' 'य' 'स' 'अ'सु'र' 'य' 'स' 'मि'
अ'सु'र' 'द'। ढे'स' 'घु' 'य' 'दे' 'दे' 'ङ'। 'द' 'गी' 'द' 'स' 'य' 'स' 'अ'दे' 'ङ' 'दे' 'ङ' 'द'। 'य' 'स' 'म' 'य' 'ङ'
य' 'स' 'दे' 'द' 'गी' 'द' 'स' 'य' 'स' 'य' 'ङ' 'दे'। 'अ'दे' 'ङ' 'दे' 'ङ' 'डे' 'अ'सु'र' 'य' 'स' 'अ'सु'र' 'य' 'स' 'य' 'ङ'
य' 'ङ' 'दे'। 'अ'दे' 'ङ' 'दे'।

ग'द'सु'र' सु'द'सो' 'अ'दे'ङ'ग' 'ल'।

यहे'ङ'ङ'स' सु'द'सो' 'अ'दे'ङ'ग' 'अ'सु'र' 'य' 'दे' 'सु'र' 'ङ'।

ग'द'गी'सु'र'। अ'डे' 'य' 'दे' 'सु' 'य' 'अ'दे'ङ'ग' 'ल'....

tatra svayam iti svātmanā ity arthah . yadi svayam dukkham kṛtam bhavet

इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यमीभ्य इमेभ्ये स्युरेभ्यो वामी परे यदि ।

भवेत्परकृतं दुःखं परैरेभिरमी कृताः ॥ ३

यद्यमीभ्यो मरणात्तिकेभ्यः स्कन्धेभ्यः [इम] औपपत्त्याशिकाः स्कन्धा भ्ये स्युरेभ्यो
वा औपपत्त्याशिकेभ्यः ⁽⁹⁾ धमी मारणात्तिकाः स्कन्धाः परे स्युः । स्यात्तदानीं परकृतं दुःखं । 5
न चैषामन्यत्वं दृष्टं केतुफलसंबन्धावस्थानात् । ⁽¹⁰⁾ वदयति किं । ⁽¹¹⁾

*tenaiva duḥkhasvarūpeṇa tad eva duḥkhasvarūpam kṛtam syāt. tasmāt pratītya-
samutpannam na syāt, hetupratyayanirapekṣam na syāt(?) . ity arthaḥ. svarūpa-
sadbhāvāt. abhāvād eva svarūpam na kārakam asti. tat pratītyasamutpannam eva
tadyathā: skandhān amūn ime skandhāḥ sambhavanti pratītya hi . yasmāt . ma-
raṇakālīkūn amūn.....*

^a 'मे' doit être supprimé.

3) *imūn* = འཇིག་ལྔ་ལྔ་ = *amūn*; voir la note 1.

4) ཆེ་བའི་ རྩ་ཤི་ སྤང་བོ་ (= *marañakālīka*). — Comparer *māraṇāntika* (Çikṣ.). — *marañāntika duḥkha*, Bodhicaryāv. p. ad II. 41.

5) རྩེ་བའི་ ཆར་གཏོགས་པའི་ སྤང་བོ་ et aussi, plus simplement, ཆའི་སྤང་བོ་.

— Nos Mss. donnent ci-dessous *amṇṇika*, lecture du Çikṣās. — Voir ce livre, p. 226 et les mêmes fragments du Çālistamba dans Bodhicaryāv. t. p. 311, IX. 73 (mauvaises lectures). — M. Vynt. 223. 369, 270 *marañamṇṇika*, *upapat-
tyamṇṇika*.

6) Mss. *nopapadyante*.

7) གལ་ཏེ་ འདི་ལས་ དེ་ གནས་ བོད་ | གལ་ཏེ་ དེ་ལས་ འདི་ གནས་ན། ལྷག་
བཟུལ་ གནས་ཤིས་ རྩས་ འཇུར་བོད་ | གནས་ དེ་རྒྱ་གཞི་ དེ་ རྩས་ འཇུར་ || — Plus
correctement *Buddhapālita* (243 a 2) *gzhan-de-dag-gis hdi byas-pas | sdug-
bsnal gzhan-gyis byas-par hgyur*.

8) Mss. *aupapattyamṇṇika*.

9) Mss. *ime*.

10) གནས་པ་ མེད་པའི་ཕྱིར་ = *sambandha-sthāna-abhāvāt*.

11) Chap. XVIII. 10.

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोद्दिष्टं नापि शायतं ॥ इति ।

अतः परकृतमपि दुःखं न संभवति । यदि कान्यत्वं स्यात्¹ तदा सत्यन्य-
एतैः परभूतैः स्कन्धैरमी परभूताः कृता इति युक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृत-
5 मपि दुःखं न संभवति ॥

अथ स्यान्न ब्रूमो यस्मादुःखेनैव दुःखं कृतमतः स्वयं कृतमिति । किं तर्हि [69a
स्वपुद्गलेन यस्मात्स्वयमेव [Tib. 90a] कृतं नापरेणा कृता दत्तमित्यतः स्वयं कृतं दुःख-
मिति ब्रूमः ॥ उच्यते ।

स्वपुद्गलकृतं दुःखं यदि दुःखं पुनर्चिना ।

10 स्वपुद्गलः स कतमो येन दुःखं स्वयं कृतं ॥ 8

⁽⁵⁾यदेतन्मनुष्यदुःखं पक्षोपादानस्कन्धलक्षणां स्वयं पुद्गलेन कृतमिति परिकल्प्यते
कल्प्यतामसौ पुद्गलो येन तदुःखं स्वयं कृतं । यदि तावद्येन दुःखेन स्वपुद्गलः प्रसज्यते
तदेव दुःखं तेन कृतमिति स भेदेन कथ्यतामिदं तदुःखमयमस्य कर्ततेति ॥ अथापि मनुष्य-
दुःखोपादानेन पुद्गलेन तदेव दुःखं कृतं स्यात्⁽⁶⁾ । न तर्हि स्वपुद्गलकृतं तत्परपुद्गलकृतमे-

1) Tib. *de* = *ime*.

2) *གང་ཟག་ བདག་གིས་*.

3) Mss. *nāspareṇa*. — Le texte est altéré. — *གཞན་གྱིས་ བྱས་ནས་ འདི་འ-
ཕྱིན་* = *nāsmāi pareṇa kṛtvā dattam*.

4) *གལ་ནེ་ གང་ཟག་བདག་གིས་ རེ། སྐྱག་བསྐལ་ བྱས་ན་ གང་ བདག་གིས་
སྐྱག་བསྐལ་ བྱས་པའི་ གང་ཟག་ རེ། སྐྱག་བསྐལ་ མ་གོའི་གས་ གང་ཞིག་ ཡིན།*

5) *yad* = *yadī*.

6) Mss. *sa hedena, sa dehena*. — *ཕྱེ་ དེ་ བརྗོད་ རགོས་སོ་* = *vibhajya ta
kathyatām*.

स्यात् ॥ ग्रथोपादानभेदेऽपि पुद्गलभेद इष्यते । एतच्च नास्ति । उपादानव्यतिरिक्तस्य भि-
न्नस्य पुद्गलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं तावत्स्वपुद्गलकृतं दुःखं न भवति ॥

अत्राह । क एवमाह स्वपुद्गलकृतं दुःखमिति । किं तर्हि परपुद्गलज्ञं दुःखं । अन्य
एव देवदुःखं⁽¹⁾ खान्मनुष्यपुद्गलः⁽²⁾ । मनुष्यपुद्गलश्च देवदुःखं कृत्वा यस्मादेवपुद्गलाय ददाति तेन
च देवदुःखेन देवपुद्गलः प्रज्ञप्यते तस्मात्तस्य पुद्गलस्य तदुःखं परपुद्गलज्ञमेव भवति ॥ 5
उच्यते ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि यस्मै प्रदोषते ।

परेणा [Tib. 90b] कृत्वा तदुःखं स दुःखेन विना कुतः⁽³⁾ ॥ ५

यदि देवदुःखं मनुष्यपुद्गलकृतं । तेन च मनुष्यपुद्गलेन तदुःखं कृत्वा यस्मै देवपु-
द्गलाय प्रदोषत इति स देवपुद्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयतेति । एवं ता- 10
वदपरपुद्गलज्ञस्य दुःखस्य प्रतिप्राकृक एव नास्ति [69b] ॥

इदानीं यश्च ददात्यसायपि नास्तीत्याह ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि कः⁽⁴⁾ परपुद्गलः ।

विना दुःखेन यः कृत्वा यस्मै प्रद्विणोति तत्⁽⁵⁾ ॥ ६

1) ལྷའི་སྐྱུག་པསྐལ་.

2) མའི་གང་ཟག་.

3) གལ་ཏེ་གང་ཟག་གཞན་ལས་ རེ། སྐྱུག་པསྐལ་ འབྱུང་ན་གཞན་ཞིག་གིས།
སྐྱུག་པསྐལ་ རེ་བྱས་གང་སྐྱིན་རེ། སྐྱུག་པསྐལ་ མ་གོའི་གས་ ཅེ་ལྟར་རྩད་ ॥ -
Mss. *krteā yad duḥkham*; mais voir le commentaire. — *ci-ltar (ji-ltar) = katham*.

4) Mss. *puḍgalayasya*, °*ksasya*. — གང་ཟག་འབྱུང་པ་.

5) གལ་ཏེ་གང་ཟག་གཞན་ སྐྱུག་པསྐལ་ འབྱུང་ན་གང་གིས་ རེ་བྱས་ནས།
གཞན་ལ་ སྐྱེར་བའི་གང་ཟག་གཞན་ སྐྱུག་པསྐལ་ མ་གོའི་གས་ གང་ཞིག་ ཡིན་ ॥

येनोपादानेन स [मुन्य]पुद्गलः प्रज्ञप्यते स मनुष्योपादानव्यतिरिक्तः कतमो यो
देवपुद्गलाय देव⁽²⁾डुःखं कृत्वा प्रक्षेप्यति । तस्मात्परपुद्गलमपि डुःखं न संभवति । ततश्च ।

स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेडुःखं परकृतं कुतः ।

परो हि डुःखं यत्कुर्यात्तत्तस्य स्यात्स्वयं कृतं⁽³⁾ ॥ ७

- 5 यदि देवपुद्गलडुःखं मनुष्यपुद्गलेन कृतत्वात्परकृतं भवति । ननु मनुष्यपुद्गलस्य
स्वयं कृतमेव तद्वति । एतच्च नास्तीत्युक्तं । ततः स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेर्यदा मनुष्यपुद्गलेन
स्वयं तदुःखं न कृतं तदा कुतः परपुद्गलस्य देवाख्यस्य तदुःखं परकृतं भविष्यतीति ।
अतोऽपि परकृते डुःखं न संभवति ॥

इदानीं प्रकरणात्तरेणापि पक्षद्वयासंभवं प्रतिपादयन्नाह ।

- 10 न तावत्स्वकृतं डुःखं न हि तेनैव तत्कृतं [Tib. 91a] ।

परो नात्मकृतश्चेत्स्यादुःखं परकृतं कथं⁽⁴⁾ ॥ ८

इतश्च स्वपराभ्यां डुःखस्य करणं न युज्यते यस्मान्न तावत्स्वकृतं डुःखं । किं
कारणं । यस्मान्न तेनैव हि तत्कृतं स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः स्वकृतं नास्ति । [n]
परकृतमपि । यस्माद्योऽसौ परः करोतीति परिकल्प्यते स एव तावन्नात्मना कृतो

1) Mss. *sa pudgalaḥ* — मैदे'गद'त्रग' दे'र' गद'ग'स'म'.

2) Mss. *sa devaduḥkham*.

3) मद'ग'गी'स' सु'स'म'र' म' सु'स'म'स' । सु'ग'स'सु'ल' ग'द'र'गु'स' ग'ल' सु'स' ।
ग'द'र'गु'स' सु'ग'स'सु'ल' ग'द' सु'द'म' । दे'दे' दे'यै' मद'ग'सु'स' म'सु'र' ॥

4) दे'दे'ग' सु'ग'स'सु'ल' मद'ग'सु'स' मै'र' । दे'दे'र'गु'स' दे' दे' म' सु'स' । ग'ल'ने'
ग'द'र' मद'ग' म' सु'स'र' । सु'ग'स'सु'ल' ग'द'र'गु'स' ग'ल' म'सु'र' ॥ Mss. *au troisième*
pāda paro nātmakṛtāḥ ce syāt. — D'après le Commentaire *paro nātmakṛto*
yasmāt.

नात्मना निष्पन्नः 'तस्यापि हेत्वन्तरापेक्षणात् । यद्य स्वात्मना न निष्पन्नः स कथमवि-
द्यमानस्वभावः सन् परं करिष्यतीति न युक्तमेतत् ॥

इदानीमुभयकृतमपि दुःखमसदित्याह ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि एकैकेन दुःखस्य क[70a]रणं स्यात् । स्यात्तदानीमुभाभ्यां कृतं दुःखं । न ५
चैकैककृतं तदुक्तदोषात् । न चैकैकेन प्राणातिपाते ऽकृते⁽¹⁾ द्वाभ्यां कृतं इति व्यपदेशो
दृष्टः ॥

इदानीं निर्हेतुकमपि दुःखं यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पराकारास्वयंकारं दुःखमहेतुकं कुतः ॥ इति⁽²⁾ । §

परेणाकारोऽकारणमस्येति पराकारं । [न] स्वयंकारोऽस्येत्यस्वयंकारं । यदि दुःखं 10
स्वयंकृतं नास्ति परकृतमपि नास्ति यथोक्तेन न्यायेन । तदिदानीं कुत एव निर्हेतुकं
भविष्यति ख[Tib. 91b]पुष्पसौगन्ध्यवत् । दुःखाभावात्कुतस्तस्याश्रयभूतं घातमा ॥

यथा च चतुर्धा विचार्यमाणां दुःखमसदेवं बाल्या अपि बीजाङ्कुरघटपटादयो भावा
वेदितव्या इति प्रतिपादयन्नाह ।

न केवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

15

सर्वेषां

बाल्यानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते⁽⁴⁾ ॥ १०

1) Mss. °pātena kṛtena . . . . kṛtam iti.

2) ग'ल'हे' रे'रे'स' सु'स' सु'र'र'। सु'ग'स'स'ल' ग'हे'स'ग'स' सु'स'स'र'
सु'र'। स'र'ग'ग'स' स' सु'स' ग'र'र' स' सु'स'। सु'ग'स'स'ल' कु'मे'र' ग'ल' र'सु'र'॥

3) Tib. = pareṇa akaraṇam.

4) Mūlamadhyamaka. सु'ग'स'स'ल' र'स'र'दे'ग' कु'स'स'स'दे'। य'र' स'

पूर्ववत्सर्वं समं योज्यं ॥ यदि खल्वेषां दुःखादीनां चातुर्विध्यासम्भवस्तत्कालमेव
तदीदीनां प्रकारिण्येषां सिद्धिरिति ॥ उच्यते । स्वभावतो यद्येतानि दुःखादीनि स्यु-
नियतमेषां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमेन प्रकारेण सिद्धिः स्यात् 'न त्वस्ति' तस्मात्स्व-
भावतो न सति दुःखादीनीत्यवसीयते । अथ विपर्ययमात्रलब्धात्मसत्ताकायां दुःखा-
5 दिसंबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था मृग्यते तदा कर्मकारकपरीक्षाप्रकाराविकृतविधिना
यद्योदितपक्षचतुष्टयतिरस्कारेणोदप्रत्ययतामात्रार्थप्रतीत्यसमुत्पादसिद्ध्या सिद्धिरभ्युपेया ॥
यथोक्तं ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यर्थं ॥ इति ।

10 [उक्तं च भगवताप्योपाधिपृच्छायां ।

. . . . . [70 b] . . . . .
. . . . .
. . . . .]

(4)
तथा ।

ཡིན་པའི་མ་བཟོ་གྱི། གྱེ་རོལ་ རྟོག་པོ་རྣམས་ལ་ ཡང་། རྣམ་པ་ བཞི་པོ་ ཡོད་མ་ཡིན།
Dans notre Commentaire, au deuxième pāda མ་ཡིན་གྱི། རྟོག་པོ་རྣམས་ཅན་དག་ལ་
ཡང་། ... = *sarveṣāṃ api bhāvānām*...

1) Voir ci-dessus 68. 8, 73. 7.

2) Tib. = °*samutpādasiddhīr abhyupeyā*.

3) Les Mss. reproduisent ici quatre stances, citées ci-dessus pp. 53. 7—54. 4
et 191. 2—9. — La version tibétaine les omet, ainsi que la mention: *uktam ca*...

4) Au lieu de la mention *tathā*, nous avons བཅོམ་ལྷན་པ་ཀྱིས་ གྱུང་། ...
... | རྟོག་པོ་པ་ལ་སོགས་པ་ གསུངས་སོ། = *bhagavatā ca* .... *ityādy uktam*.

संवृति⁽¹⁾ भाषितु धर्म जिनेन
 संस्कृत [ऽसंस्कृत] पश्यथ एव ।
 नास्तिक⁽²⁾ भूतु घात्म नरो वा
 एतकु⁽³⁾ लक्षण सर्वज्ञस्य ॥

कृष्णशुभं च न नश्यति⁽⁵⁾ कर्म
 घात्मन कृत् च वेदपितव्यं [Tib. 92a] ।
 नोऽपि तु संक्रम कर्मफलस्य
 नो च घटेतुक प्रत्यनुमोति ॥

सर्वि भवा मलिका वसिकाश्च
 रिक्तक तुच्छक फेनमाश्रय ।
 मायमरीचिसमा सद शून्या
 देशितु संवृत्ते च विविक्ताः⁽⁶⁾ ॥

5

10

1) གཤམ་ཐུ་ནི་ = *saṃvṛtitāḥ*.

2) འདུལ་བྱས་ འདུལ་མ་བྱས་ ཡིན་ དེ་ལྟར་ ལྟོས།

3) ཡང་དག་ཉིད་ཀྱི་ བདག་ ནང་ ཡིད་མེད་དེ། *nara* est omis.

4) Mss. *etuku*; voir Mhv. I. 384 (ad 18. 1). Le tibétain porte འདི་འདྲའི་
 = *idṛṣa*.

5) Mss. *paçyati*. Tib. མི་འཇིག་སྟེ།

6) ལྟོ་ཡིས་ བཤད་ རྩེ་ དེ་དག་ རེ་མེད་པ་ ཡིན། = *śabdāna deçitā api te
 viviktāḥ*.

शैलगुहागिरिडुर्गनदोषु

पद्म पतिश्रुक ज्ञायि प्रतीत्य⁽¹⁾ ।

एविमु संस्कृत सर्वविज्ञान⁽²⁾

मायमरोचिसमं जगु सर्वे ॥ इत्यादि ।

- 5 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ डुःखपरोक्षी
नाम द्वादशमे प्रकरणं ॥

1) *yadvat pratiçrutkū jāyate.*

2) मैत्रायणश्रुतिः ।

XIII.

संस्कारपरीक्षा नाम त्रयोदशमं प्रकरणां

यतश्चैवं समनसरातिक्रान्तप्रकरणविधिना स्वपरोभपकृत[त्व]महेतुसमुत्पन्नत्वं च
निवृत्त्यमाणां भावानामसदन्यशोत्पादको विधिरसन् । [71a] उत्पन्नवृत्तयेन चैते भावा
अविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनानां बालपृथग्जनानां व्याप्ति । तस्मान्निःस्वभावा एव सतो 5
बालानां विसैवाद्का मायाकारितुरगादिवत्तदनभिज्ञानां न तु विज्ञानां । अत एव सर्वध-
र्मस्वाभाव्यापरोक्षधीनयनः समुन्मूलिताशेषाविद्यावासनशतुर्विपर्यासविपर्यस्तात्राणसत्त्व-
परित्राणापाविपरीतनैः स्वाभाव्योपदेशतत्परो बुद्धो जगद्विबोधको मूकाकारुणिकः ।

तन्मृषा मोषधर्मं यद्गमवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणाः संस्कारास्तेन ते मृषा ॥ १

10

⁽³⁾ सूत्र उक्तं तन्मृषा मोषधर्मं यदिदे संस्कृतं [Tib. 92b] । एतद्धि खलु भिन्नवः
परमे सत्यं यदिदममोषधर्मं निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणा इति । तथा । [नास्त्यत्र

1) Mss. °svabhāvyaparokṣādhīnayanah. ལྟོ་འཇིགས་མཁས་པ་ཅན་གྱི་ རང་
པོའི་ ལྟོ་ལྟ་ཏུ་མ་གྱུར་པ་ མངའ་པ།

2) བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་ རྩོམ་ ཀང་ཞིག། བསྐྱེད་པ་ དེ་ནི་ བརྒྱུན་ ཞེས་
གསུངས། འདུ་ཕྱེད་ བཅམས་ཅན་ བསྐྱེད་པའི་ རྩོམ། དེས་ན་ དེད་ག་ ལྷན་པ་ ཡིན།། -
Cité ci-dessus p. 42. 10.

3) Voir ci-dessus p. 41. 4 et suiv.

4) *yad uta a°*, p. 41. 4.

तथता ⁽¹⁾ वा अतितथता वा] मोषधर्मकमप्येतत् ⁽²⁾ प्रलोपधर्मकमप्येतदिति ॥ तदनेन न्यायेन यन्मोषधर्म ⁽³⁾ तन्मूषेत्येव यस्मादुक्तवान् तथागतो भगवान् । सर्वे च मोषधर्माणाः संस्कारा-
स्तस्मान्मोषधर्मकत्वेन ते संस्कारा मूषा भवन्ति ⁽⁴⁾ 'चित्रकल्पदार्ष्टिकवत्' । लक्षणोपेत-
यत्नमप्यवधारणवञ्चितोदयनवत्सराज्ञवत् ⁽⁴⁾ । तत्र विस्वादकं मोषधर्मकं वितथव्याख्यालात-

५ चक्रवत् ॥

अतो [निः]स्वभावत्वेन मूषा सर्वसंस्कारा मोषधर्मकत्वात् । मरीचिकादिज्ञलवत् ॥
यत्तु सत्यं न तन्मोषधर्मकं । तद्यथा निर्वाणमेकं ⁽⁵⁾ । ततश्च विहितयोपपत्त्याऽस्माच्चागमा-
तिसिद्धे सर्वभावानां नैःस्वभाव्यं । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति च प्रज्ञापारमिता
अर्धशतिकापाठात् ⁽⁶⁾ ॥

10 अत्राह । यद्येवं मोषधर्मकत्वेन सर्वसंस्काराणां मूषा[71b]त्वं प्रतिपादितं भवता ।
नन्वेवं सति न सति सर्वे भावा इति सर्वपदार्थापवादिनी मिथ्यादृष्टिरेव स्यात् ॥
उच्यते । सत्यं मोषधर्मकाः सर्वसंस्कारा येऽप्यपि भवन्ति मुष्णन्ति । ननु च भोः ।

तन्मूषा मोषधर्मं यद्यदि किं तत्र मुष्ण्यते ।

1) Manque dans les Mss. et dans le tibétain.

2) Le tibétain porte འདྲི་ཞེ་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ། = *vināṣadharmakam etat*.

3) ལང་གསུ་ཞེས་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ་ཞེ་...

4—4) Manque dans la version tibétaine. Mss. °*mantrasabhavārāṇa*°, °*mabha*°. — Mahāsena s'empara d'Udayana au moyen d'un éléphant artificiel, voir Kathās., XII, init.; Harṣacarita, VI sub fin. Schiefner, Mahākā-
tyāyana und König Tschanda Pradyota, pp. 36—7 (*māyāmātāṅga*, H.-c.
= *kapatakuñjāra*, Comm. = *yantrahasti*, K.-s.). — Communiqué par M. F. W. Thomas.

5) *ekam* manque dans la version tibétaine.

6) Sic Mss. — Çer-phyin, VI, 8 (A. M. G. II, p. 201). — Même citation, *uktam bhagavatā*, ci-dessous XXII, 11, *prajñāpāramitābhīdhanāt*, XXIV. 14, *dyardhaḥatikāyām*, XXIV, 18. — Voir l'édition de Rājendralāl, p. 405.

यदास्माभिस्तन्मृषा मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किं तत्र मुष्यते । किं तत्राभावो भव-
ति । कश्चिद्यदि [Tib. 93 a] पदार्थो ऽभविष्यत्स्यात्स्यापवादाद्भावदर्शनान्मिथ्यादृष्टिः ।
यदा तु पदार्थमेव के चिन्न पश्यामस्तदा किं तत्र मुष्यते । नैव किं चिद्भावो भवतीत्यपु-
क्तोऽप्यमुपालम्भो भवतः ॥

अत्राह । यद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किं पुनरेवेनागमेन प्रतिपाद्य[त] ॥ ५
इति ॥ उच्यते ।

एतत्तूक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकं⁽¹⁾ ॥ २

यदेतदुक्तं भगवता तन्न भावानामभावपरिदीपकं । किं तर्हि शून्यतापरिदीपकं
स्वभावानुत्पादपरिदीपकमित्यर्थः ॥ यथोक्तमनवतप्तक्रुदापसंक्रमणामूत्रे ।

यः प्रत्यपैर्ज्ञायति स ह्यज्ञातो

10

नो तस्य उत्पादुः सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्यपाधोनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ॥

1) ग'ल'ते' स'सु'ळ'स' ग'न' य'न'स'। ते' हु'न' ते'ल' ते'ले'न' स'सु'। स'ळ'स'
सु'न'न'स'ते'न' ते' ग'सु'न'स'स'। सु'न'ते'न' य'न'स'स'स'स'स'स' य'न'॥

2) Le tibétain a simplement མེད་ལས་ = *sūtrāt*. — Voir Kandjour, Mdo XII, foll. 317—390 (Ann. M. G. p. 253), Nanjio, № 437, traduit A. D. 308, Anavataptanāgarājapariprecchāsūtra, qui est nommé par Wassilieff, Bouddhisme p. 327, comme un des sūtras «des ausschliesslich echten Sinnes» au point de vue des Mādhyamikas. — Sur Anavatapta, lac ou *nāga*, voir notamment Burn., Intr. 171, 330, 396 et Lotus 3; Fujishima, Bouddh. japonais, 55. — Notre stance est citée (sans indication de source et avec variantes) Bodhicaryā. p. IX. 2 (Bibl. Ind. p. 355. 10 et Bouddhisme p. 241, n 1), Subhās. sgr. (Muséon, N.S. IV, 395. 22), et ci-dessous, trois fois, au chap. XXIV.

3) Mss. °*dīnu*.

(1) अत्राह । नापमागमो भावस्वभावानुत्पादं परिदीपयति किं तर्हि निःस्वभावत्वं
स्वभावस्यानवस्थापितं विनाशित्वमिति ॥ कुत एतदिति चेत् ।

भावानां निःस्वभावत्वमन्यथाभावदर्शनात् (3) ।

विचार्यमाणानामन्यथात्वं विपरिणामदर्शनादित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । यदि भावानां
6 स्वभावो न स्यात्तदानीं नैवेद्यामन्यथात्वमुपलभ्ये[72a]त । उपलभ्यते च परिणामः । तस्मा-
त्स्वभावानवस्थापितमेव सूत्रार्थ इति विज्ञेयं ॥

इतश्चेतदेवं । यस्मात् ।

अस्वभावो भावो नास्ति भावानां शून्यता यतः (9) ॥ ३

यो ह्यस्वभावो भावः स [Tib 93b] नास्ति । भावानां च शून्यता नाम धर्म इष्यते ।
10 न चास्ति धर्मिणि तदाश्रितो धर्म उपपद्यते । न ह्यस्ति बन्ध्यातनये तच्छ्यामतोपपद्यते
इति । तस्मादस्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

1) L'adversaire prend la parole.

2) Ce sūtra définit le *niḥsvabhāvatva* (ou *cūnyatā*) comme étant le *svabhā-
rasya vināṣitva*.

3) = On dit que les êtres n'ont pas de *svabhāva* parce qu'on voit que leur
svabhāva est sujet au changement. — Par le fait, le changement prouve l'existence
du *svabhāva*.

4) *vicāryamāṇānām* n'est pas représenté dans le tibétain.

5) ཡོངས་སུ་འགྲུབ་.

6) D'après le tibétain; Mss. *niḥsvabhāvo*.

7) Le sūtra cité p. 237. 11.

8) Mss. *nāsvabhāvaḥ ca bhavo nāsti*. — Voir ci-dessous 245. 9.

9) རྣམས་ཀྱིས་ངོ་བོ་ཉིད་མེད་པེ། གཞན་ཏུ་འགྲུབ་པ་ ལྟོང་གྱིས་རྟོག་ རྣམས་
ངོ་བོ་ཉིད་མེད་པེ། གང་གྱིས་རྣམས་ ལྟོང་པ་ཉིད་། — Notre commentaire
au troisième pāda རྣམས་ཀྱིས་མེད་པེ = *bhāvasvabhāvo nāsti*.

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चेन्न विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्याद्योऽप्यं विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्या-
दिति ॥

अत्रोच्यते । एवमपि परिकल्प्यमाने ।

5

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते⁽¹⁾ । ४

इह गो धर्मो यं पदार्थं न व्यभिचरति स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । अपरप्र-
तिबद्धत्वात् । अग्रेऽप्यं हि लोके तदव्यभिचारित्वात्स्वभाव इत्युच्यते । तदेवौष्ण्यम-
पूपलभ्यमानं परप्रत्ययसंभूतत्वात्कृत्रिमत्वात् स्वभाव इति । यदा चैवमव्यभिचारिणा
स्वभावेन भवितव्यं तदास्याव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्याद्भावः । न ह्यग्रेः शैत्यं प्रति- 10
पद्यते । एवं भावानां सति स्वभावाभ्युपगमेऽन्यथात्वमेव न संभवेत् । उपलभ्यते चैषामन्य-
थात्वमते नास्ति स्वभावः ॥

अपि चापमन्यथाभावो भावानां नैव संभवति यद्दर्शनात्सस्वभावता स्यात् । यथा च
न संभवति तथा प्रतिपाद्यत्वात् ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव युज्यते ।

15

युवा न जीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णो न जीर्यते⁽²⁾ ॥ ५

1) ग'ल'ते' द'से'ते'न' मे'र'न'। ग'र'र'र'र'र'र'र' ग'र'ग' ग'र'। ग'ल'ते' द'से'
ते'न' मे'र'न'। द'से'ते'न' र' ग'र'र'र'र'र'र'र'।

2) र'ते'र'ल' र' ग'र'र'र'र'र' मे'र'। ग'र'र'र'र'र'ल' य'न' मे'र'म'मे'र'। ग'र'
ते'न' ग'र'र'र'र' मे' क'र'ते'। ग'र'ते'न' क'र'म' य'न' मे' क'र'ते'॥

तस्यैव तावत्प्राग्वत्प्रागवस्थायां वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्वं नोपपद्यते ।
 [Tib. 94a] तथा हि यूनो युवा[72b]वस्थापामेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं ॥ अथाप्य-
 वस्थात्तरप्राप्तस्यैवान्यथात्वं परिकल्प्यते । तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्वं नाम जरायाः
 पर्यायः । तद्यदि यूनो नेष्यतेऽन्यस्यैव जीर्णस्य भवतीति । तदपि न युज्यते । यस्माच्च हि
 5 जीर्णस्य पुनर्जरया संबन्धो निःप्रयोजनत्वात् । किं हि जीर्णस्य पुनर्जरया संबन्धः
 कुर्यात् । तादागमनात्तरेण⁽¹⁾ जीर्णताभावाज्जीर्णो जीर्यत इति न युज्यते । अथ यून एवा-
 न्यथाभावस्तदयुक्तं । अत्राप्तजरावस्थस्य युवेति व्यपदेशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरु-
 द्धत्वात् ॥

अपि च ।

10

तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेद्दधि ।

अथ स्यात्⁽²⁾ । क्षीरावस्थापरित्यागेन दध्यवस्था भवति । अतो न क्षीरमेव दधि
 भवतीति ॥ उच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेष्यते परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य कस्य चिदधिभावो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ६

किमुदकस्य दधिभावो भवतु । तस्मादसंबन्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यती-
 15 ति ॥ तदेवमन्यथात्वासंभवात्कुतस्तदर्शनात्सस्वभावता भावानां प्रसेत्स्यतीति न युक्त-
 मेतत् ॥

1) Le tibétain porte དེ་མེད་པར་ ཀས་པ་ཉིད་ ཡོད་པས་ = *tadantareṇa jir-
 natāyā bhāvat.*

2) *Ms. athāsyaākṣīra.*

3) གཤམ་ཏེ་ དེ་ཉིད་ གཞན་ གཞུར་ན། འོ་མ་ཉིད་ བེ་ ཟོར་ འགུར་རོ། འོ་མ་འས་
 གཞན་ གང་ཞིག་ བེ། ཟོ་ཡི་ རྟོགས་པོ་ ཡིན་པར་ འགུར་ ॥ — *Ms. au troisième pāda:*
kṣīrād anyasya kasyārtha d°.

यथोक्तमार्यरत्नाकरमहायानसूत्रे⁽¹⁾

यो न पि ज्ञायति नो चुपयथी
नो व्यवते न पि ज्ञीर्यति धर्मः ।
ते त्रिनु⁽²⁾ दर्शयती नरसिंह-
स्तत्र निदेशयि सत्त्व मरुषा⁽³⁾ ॥

5

यस्य स्वभावे⁽⁴⁾ न निश्चयि कश्चि
नो [ऽ]परभावतु केन चि लब्धः⁽⁵⁾ । [Tib. 94 b]
नात्तरतो नपि बाहिरतो वा
लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

शाक्त गती कथिता मुगतेन
नो च गती उपपद्यति का चि ।
तत्र च व्योहरसी⁽⁶⁾ गतिमुक्तो
मुक्तकु मोच[73a]यसी बद्धमहान् ॥

10

1) Voir ci-dessus p. 90, n. 2. — Les trois premières stances, p. 91, 2—7.

2) Mss. *deçayati*.

3) Sic Mss. — Tib. སེམས་ཅན་ བརྒྱ་མཉམ་པ་ དེ་ལ་ བཞོན་ = *tatra niveçayi sattvaçatāni*.

4) Pour le mètre *yasya sabhāvu*.

5) གཞན་ ཡང་ མ་ཡིན་ ཟུམ་ གྱང་ མི་ རྟོན་པ། Même version, p. 91. 4.

6) Lire *upalabhyati* རྟོན་པ་.

7) Pour le mètre *voḥarasi*. — དེ་རྒྱ་ འགྲོ་ལས་ ཞོ་ལ་བར་ རྒྱ་མཉམ་པ་ཟུང་ས།
= *tāç ca gatimuktā vyākhyātāh*.

सर्वि⁽¹⁾ वदेसि निरात्मक धर्मान्
 सवतु⁽²⁾ धातु मोचसि लोकं ।
 मुक्त स्वयं गतितो गतिमुक्तो
 तेन सि पार⁽³⁾गतो न च तीर्णो⁽⁴⁾ ॥

6

पारगतो सि भवार्णवतीर्णः⁽⁵⁾
 पारगतो न च लभ्यति कश्चि ।
 पारु न विद्यति नापि अपारु
 पारगतोऽस्मि वदेसि च वाक्यं ॥

10

वाचं न विद्यति यां च वदेसि
 यं पि वदेसि न विद्यति तं पि ।
 यस्य वदेसि न विद्यति सोऽपि
 यो पि विज्ञानति सोऽपि असतो ॥

तत्र प्रणष्टु⁽⁶⁾ ब्रह्मं शुभं सर्व
 वितथविकल्पनिवेशवशेन ।

1) Mss. *vadāmi*.

2) Mss. *sarvatu*. सार्वतु = *sattvagrāhāt*.

3) सार्वगतो.

4) सार्वगतो.

5) सार्वगतो भवार्णवतीर्णः = *pāragato 'si maharṣi bhavasya*.

6) Mss. *vāra na*.

7) लभ्यति = *labhyati*.

8) भ्रान्तः = *bhrānta*. — Voir p. 248, n. 6.

9) *niveça* = ऋणः. — Le mètre est irrégulier.

शास्त्रं विज्ञानंति यो नरु धर्मा-

स्तेहि तथागतु दृष्टं स्वयंभूः ॥

शास्त्रं प्रज्ञानंति धर्मप्रणीतान्⁽²⁾

प्रीतिं स विन्दति तोषति सत्त्वान् ।

सो भवती जिनु जित्वन ज्ञेशान्⁽⁴⁾

आत्मा -----⁽⁵⁾ ॥

5

तेन विज्ञानित बोधि ज्ञानानां

बुद्धिं बोधयते स जगं पि । इत्यादि ॥

यच्चोक्तमस्वभावो भावो नैवास्ति शून्यता च भावानामिष्यते । तस्मादस्ति शून्य-
ताप्रयोगो भावस्वभाव इति । एतदपि न पुन्यत इत्याह ।

10

यद्यशून्यं भवेत्किं चित्तस्याच्छून्यमिति किं चन ।

न किं चिदस्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति⁽⁸⁾ ॥ ७

1) Mss. *ye na ca*. རྟེན་པུ་གང་ནིག་.

2) རྟེན་མཆོག་.

3) Mss. *toṣasi, toṣati*.

4) Mss. *jītvā ca*. ཉིན་མེད་ས་ཀྱིས་ནས་དེ་ཉིད་ཀྱིས་ཤར་འགྱུར་.

5) Mss. *ṣ(t)āma jīno ca arā(o)ma(e) sthitaṣ ca*. — བདག་ཉིད་ཀྱིས་ཤར་
འགྱུར་ནས་གནས་པ་མེད་.

6) Mss. *puṣpiya bādho*. སངས་ཀྱིས་ནས་ནི་འགྲོ་བ་ཤེས་པར་བྱེད་.

7) Voir ci-dessus p. 240. 8.

8) གཤམ་ནི་སྟོང་མེད་ཅུང་ཟད་ཡིན། སྟོང་པ་འདྲ་ཅུང་ཟད་ཡིན་པར་འགྱུར།
མེ་སྟོང་ཅུང་ཟད་ཡིན་མེད་ན། སྟོང་པ་འདྲ་ཡིན་པར་གཤམ་འགྱུར་།

यदि शून्यता नाम काचित् [Tib. 95a] स्यात्तदाश्रयोभावस्वभावः स्यात् । न त्वेवं । इह
 किं शून्यता नामेति सर्वधर्माणां सामान्यलक्षणमित्यभ्युपगमादशून्यधर्माभावादशून्यतैव
 नास्ति । यदा चाशून्याः पदार्था न सन्ति । अशून्यता च नास्ति । तदा प्रतिपत्तिरपेक्ष-
 ताच्छून्यतापि खपुष्पमालावन्नास्तीत्यवसीयता । यदा च शून्यता नास्ति तदा तदाश्रया
 ८ अपि पदार्था न सन्तीति स्थितमविकलं ॥

अत्राह । त्रीणि विमोक्तमुखानि⁽¹⁾ शून्यतानिमित्ताप्रणिहिता [73b] ध्यानि विमुक्तये
 विनयेभ्यो भगवता निर्दिष्टानि सर्वतीर्थिकमारमतासाधारणानि सौगत एव प्रवचने
 समुपलभ्यन्ते । येषामुपदेशार्थमेव बुद्धा भगवतोऽशेषतीर्थवादमहामोक्षान्धकारानुगत-
 गति जगदेकप्रदीपा नैरात्म्योपदेशाविच्छिन्नशिक्षा उत्पद्यन्ते । स भवांस्तथागतप्रवच-
 10 नव्याध्यानव्याजनेदानो तामेव शून्यतां प्रतिक्षेप्तुमाश्चयानित्यलं भवता स्वर्गापवर्ग-
 मार्गसमुच्छेदकेनेति ॥

उच्यते । अहो वत भवानत्यन्मुख इवात्यन्तविपर्ययासामिर्वाणपुरगामिनं शिवमुं
 परमं पन्थानमवधूय भावाभिनिवेशव्याकुलितं संसारकात्तारानुगमेव मार्गं मोक्षपुरगामि-
 त्वेन [Tib. 95b] समाश्रितो⁽²⁾ निर्मुक्तुः सन् संसाराटवीकात्तारः⁽³⁾ सद्भिर्हृपालभ्य एव सन्-
 15 भिमानाभिनिवेशप्रवृत्ततया तानिबोपालभते । ननु भो निर्विशेषज्ञेशव्याधिचिकित्स-
 कर्मकृद्वैद्यराज्ञेः ।

1) Voir ci-dessus p. 43, n. 4. — Dh.-s. LXXIII; Dh. sui, § 248; Atthas. § 474; Nettip. 90. 119. 126; Vis. magga (J. P. T. S. 1891) p. 155. — *vimokṣā nāma dhāraṇī pratilabdā*, Rāṣṭrap. 50. 4.

2) सु'क्षेप'स'दे' श्रु'द'पु'ण'स' = *sarvatīrthikasamaya*°. — Mss. *tīrthika-māra-mata*, lecture peu admissible.

3—3) Ces mots ne sont pas représentés dans la version tibétaine.

4) Mss. *°kāntārāsadbhir*. — द'स'स'द'ण'शै'स' श्रु'द'स'स'स'स'प'द'द'द'द'द' = Alors que vous devez être réprimandé par les bons. ....

5) *abhimāna* = स'द'द'स'स'स'कु'प'.

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं त्रिभिः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानमाध्यान् ब्रूषिरे⁽¹⁾ ॥ ८

इह सर्वेषामेव दृष्टिकृतानां सर्वयद्गुणनिवेशानां यन्निःसरणमप्रवृत्तिः सा शून्यता ।
न च दृष्टिकृतानां निवृत्तिमात्रं भावो⁽⁴⁾ । ये तु तस्यामपि शून्यतायां भावाभिनिवेशिनस्तान्
प्रत्यवाचका वयमिति⁽⁶⁾ कुतोऽस्मदुपदेशात्सकलकल्पनाव्यावृत्त्या मोक्षो भविष्यति । यो 5
न किं चिदपि ते पण्यं दास्यामोत्युक्तः⁽⁷⁾ सचेदेहि भोस्तदेव मर्त्यं न किं चिन्नाम पण्य-

1) कुल'स'रुमस'श्रु'स' श्रु'स'रु'स' । श्रु' श्रु' देस'स'रु'स'रु'स' श्रु'स'रु' ।
श्रु'स'रु' श्रु'स'रु'स' श्रु'स' । दे'स' श्रु'स'रु'स'रु'स' श्रु'स'रु' ॥ — Notre commen-
taire, *sgrub-tu-med-par*. — Cité Subhāṣitas., Muséon, IV, 397.23 et Bcp.
IX. 33 qui traduit *niḥsaraṇa* par *ñes-par-hbyin-pa* et *asādhya* par *gso-bya-*
min-pa. — देस'स'रु' = *ni, nis, prati* (Foucaux, Grammaire p. 191).
रु'स'रु' = to emit, to remove (*niḥ-sārayati*), est le «transitif» de रु'स'रु' —
Pour la doctrine du vide, ci-dessous XXV. 10 et Bodhic. p., IX, 33 a. *cūnyatāvā-*
sanidhānād hiyate bhāvaśāsanā | *kim cin nāstīti cābhyāsāt sāpi paścāt pra-*
hiyate ॥

2) श्रु'स'रु'स' ।

3) Sur la lecture *niḥsaraṇa*, Mhv. I. 433. *pratisaraṇa*, Bendall, Mu-
séon, IV, p. 899, n. 6. — *appravṛtti* = रू'स'रु' । — Il y a (M. Vyut. 82) six
niḥsaraṇiyadhātu à savoir *maitrī, karuṇā, ... asmimānasamudghāta, animitta*;
et trois (Itivuttaka § 72, § 43) *nekkhammam (kāmaṇaṃ nissaraṇam), āruppam*
(rūpāṇaṃ . . .), ajātam . . . . asaṅkhatam (jātassa . . . . saṅkhatassa). — Le suffixe
aniya doit s'entendre comme dans *tapaniya = tūpajanaka* (Aṅg. N. I^a p. 115),
vedanīya, vedanīya (Abhidh. k. v. Soc. As. 303 b): *kartary anīyaḥ karaṇe vā*.
(Voir Bodhic. p. 16. 1, et sources grammaticales citées *in loco*.)

niḥsaraṇaprajña (grāvaka), M. Vyut. 48. 31.

4) Sic Mss. — श्रु'स'रु'स'रु'स'रु'स' रू'स'रु'स'रु'स'रु'स'रु'स'रु'स'रु'स'रु'स' ।
श्रु'स'रु' . . . = . . . *bhāvah . ye tu*.

5) Mss. *avācakā rayam*. दे'स'रु'स'रु'स'रु'स'रु'स' ।

6) *iti* = दे'स'रु'स' ।

7) Mss. *sarva dehi, sa ca dehi*.

मिति ब्रूयात्स केनोपायेन शक्यः पण्यभावं याक्यितुं । एवं येषां शून्यतायामपि भावा-
भिनिवेशः केने[74a]दानो स तेषां तस्यां भावाभिनिवेशो निषिध्यतामिति । अतो मत्ता-
भैषज्येऽपि दोषसंज्ञित्वात्परमचिकित्सकैः मत्तवैद्यैस्तथागतैः प्रत्याख्याता एव ते ॥

यथोक्तं भगवतार्यार्वकमूत्रे⁽¹⁾ । यत्र शून्यतय! धर्मान् शून्यान् करोति । अयि तु
5 धर्मा एव शून्याः । यन्नानिमित्तेन धर्माननिमित्तान् करोति । अयि तु धर्मा एवानिमित्ताः ।
यन्नाप्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति । अयि तु धर्मा एवाप्रणिहिताः । [Tib. 96a]
यैवं प्रत्यवेत्ता इयमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेत्ता । ये हि काश्यप
शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रतिस्मरन्ति तानहं नष्टप्रणाष्टानिति वदामि । इति⁽⁵⁾ प्रवचनात् ॥
वरं खलु काश्यप सुमेरुमात्रा पुद्गलदृष्टिराश्रिता न त्वेवाभावाभिनिवेशिकस्य शून्यताद-
10 ष्टिः । तत्त्वस्य हेतोः । सर्वदृष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यता निःसर्गा । यस्य खलु पुनः
शून्यतैव दृष्टिस्तमकमचिकित्स्यमिति वदामि । तद्यथा काश्यप ग्लानः पुरुषः स्यात्तस्मै
वैद्यो भैषज्यं दद्यात्तस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत्किं
मन्यसे काश्यप अयि तु स पुरुषस्ततो ग्लान्यान्मुक्तो भवेत् ॥ नो ह्रीदं भगवन् गाढतरं
तस्य पुरुषस्य ग्लान्यं भवेद्यस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य कोष्ठगतं न निःसरेत् ॥ भगवा-

1) Voir p. 46, n. 1. — རྟོག་མཆོག་ བརྟེན་པའི་མཛོད་.

2) ཆོས་རྒྱལ་ལ་ ཡང་དག་པར་ སོ་སོར་རྟོག་པ་ ཞེས་བྱའོ།

3) སྟོང་པ་ཉིད་ཀྱི་ དམིགས་པས་ = śūnyatāmbanena.

4) རྟོག་པ་.

5) དེ་དག་ བྱི་ ངས་ གསུངས་པ་ འདི་ལས་ ཉམས་ རབ་ཏུ་ཉམས་ བྱས་ བཤོ་

རྟོ། = tān aham asmāt pravacanān naṣṭān prapaṣṭān iti vadāmi.

नाह । एवमेव काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यता निःसरणं । यस्य खलु पुनः शून्यतैव दृष्टि-
स्तमकमचिकित्स्यमितं वदामि⁽¹⁾ ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कारपरीता
नाम त्रयोदशमं प्रकरणं ॥

---

1) Le rapport étroit du Ratnakūṭa et du sūtra de Nāgarjuna est digne de remarque. — La théorie de la *durgrahītā*, des dangers que présente une fausse conception des doctrines bouddhiques, et en particulier de la *śūnyatā*, est développée dans un grand nombre de textes. (Voir Dogmatique Bouddhique, I, p. 26 = J. As. 1902, II, p. 258.) — La *śūnyatā* est couramment comparée à un serpent, qu'il faut saisir au bon endroit. Cette métaphore (*alagarda* = *alagadda*) est développée dans un sūtra que cite Buddhaghosa, Sum. Vil. p. 21; mais il s'agit de la doctrine bouddhique en général, *duggahītattā bhikkhave dhammānam*. — Pour l'école du Kathāvatthu (XIX. 2) les *skandhas* sont vides par l'absence l'atman (*anattalakkhaṇa*), le *nirvāṇa* seul est *animitta*, *apraṇihita*. Les Andhakas ont tort de ne pas distinguer le sens des expressions scripturales (*avbhajjavādi-uda*).

XIV.

संसर्गपरीक्षा नाम चतुर्दशमं प्रकरणं

अत्राह । अस्त्येव भावस्वभावस्तत्संसर्गोपदेशात् । इह यस्मास्ति न तस्य संसर्ग-
स्तद्यथा बन्ध्यासुत[74b]डुकित्रोः । अस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः⁽¹⁾ चतुः प्रतीत्य
5 वृषाणि चोत्पद्यन्ते चतुर्विज्ञानं । त्रयाणां संनिपातः [Tib. 96b] स्पर्शः । स्पर्शसङ्गा
वेदनेति विस्तरः । तथा संज्ञा च वेदना च संस्पृष्टावेतौ धर्मा न[1]संस्पृष्टाविति [संस्काराणां⁽³⁾
संसर्गोपदेशः] । तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥

उच्यते । स्यादेतदेवं यदि संसर्ग एव⁽⁴⁾ भवेत् । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

ऋष्टव्यं दर्शनं ऋष्टा त्रीण्येतानि द्विशो द्विशः ।

10 सर्वशश्च न संसर्गमन्योन्येन ब्रजत्युत⁽⁵⁾ ॥ १

तत्र ऋष्टव्यं रूपं दर्शनं चतुर्दश विज्ञानं । एषां त्रयाणां द्विशो द्विशः संसर्गो ना-
स्ति । चतुषो ब्रपस्य च चतुषो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य ब्रपस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं
द्विशो द्विशः संसर्गो न भवति । सर्वशोऽपि त्रयाणामप्येषां युगपच्च संसर्गो नास्ति ॥

1) Sur le *samsarga* de l'œil et de la couleur, etc., *Gikṣās*. 263. १.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 5.

3) ॠडु'खेड'ङ्गमस'य' ॠ' खड'सड' वङ्गङ्ग'स' यड' यिङ्ग'ङ्ग'।

4) Mss. *bhavato bhāvet*.

5) सङ्ग'सु' लु'स' लु'स'सो'। गङ्गुम'सो' दे'दग' गङ्गिस'गङ्गिस' द'स'। खमस'ङ' ॠड' ॠ' सङ्ग'कुङ्ग'डु'। खड'सड'ॠडु'ड'स' यिङ्ग'म'यिङ्ग'॥

यथा च द्रष्टव्यदर्शनद्रष्टृणां द्विशो द्विशः सर्वशश्च संसर्गाभावः ।

एवं रागश्च रक्तश्च रञ्जनीयं च दृश्यतां ।

रागस्य रक्तस्य च संसर्गा नास्ति । रागस्य⁽³⁾ रञ्जनीयस्य च । त्रयाणामपि युगपत्सं-
सर्गा नास्ति । यथा चैषामेवं ।

त्रैधेन शेषाः क्लेशाश्च शेषाण्यप्यतनानि च ॥ २

5

अन्योन्येन संसर्गं न व्रजति । त्रयः प्रकारास्त्रिधा त्रिधाभावस्त्रिधं । तेन त्रैधेन
शेषाः क्लेशा द्वेषमोहादयस्त एते द्वेषद्विष्टद्वेषणीयादिना त्रैधेन श्रोत्रश्रोतृश्रोतव्यादिना
च [Tib. 97 a] ॥ कस्मात्पनुरेषां संसर्गा नास्तीत्याहुः ।

अन्येनान्यस्य संसर्गस्तच्चान्यत्वं न विद्यते ।

द्रष्टव्यप्रभृतीनां यत्र संसर्गं व्रजत्यतः ॥ ३

10

यदित्ययं यस्मादर्थः । यदि द्रष्टव्यादीनां परस्परमन्यत्वं स्यात् 'तदा तीरोदकयो-
रिवान्येनान्यस्य संसर्गः स्यात् । तच्चान्यत्वं यस्मादेषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां न संभवत्यतो नैते
संसर्गं व्रजति ॥ अथि च ।

1) Mss. *rañjanīyaç ca*.

2) Mss. *rāgasya raktasya rañjanīyasya ca*. Il faut ajouter *raktasya rañja-
niyasya ca*.

3) དེ་བཞིན་ འདོད་ཆགས་ ཆགས་པ་ རང་། ཆགས་པར་བྱ་བ་ རྟོན་མོངས་པ།
ལྷག་མ་རྣམས་ རང་ རྟེན་མཆེད་ཀྱི། ལྷག་མ་འདྲ་ རྣམ་པ་ གསུམ་གྱིས་སྟོ།། Dans cette
version (Mūlam.), *dr̥ṣyatām* (2ème pāda) n'est pas traduit. Notre commentaire, au
lieu de *ñon-moñs-pa* porte *lta bya ste*, *kleçāh* n'est pas traduit. — Au 4ème pāda,
commentaire: *rnām gsum-ñid-kyis-so*.

4) གཞན་ རང་ གཞན་ཏུ་ སྤང་ འགྱུར་ན། གང་གི་རྩེ་ བཟླ་བྱ་ལ་ སྟོགས་ལ།
གཞན་ དེ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ། དེ་གི་རྩེ་ སྤང་བར་ མེ་ འགྱུར་རོ།

न च केवलमन्यत्वं द्रष्टव्यादेर्न विद्यते ।

कस्य चित्केन चित्तमार्थं नान्यत्वमुपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

न च केवलं कार्यकार[75a]णभावस्थितानां द्रष्टव्यादीनामन्यत्वं न संभवति । घट-
पटादीनामपि पदार्थानां सर्वेषां नैव संभवतीत्यवसीयतां ॥ यथा चैषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां
४ परस्परतोऽन्यत्वमसत्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यन्नान्यदन्यदते⁽²⁾ अन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च यत्तस्मात्तदन्यन्नोपपद्यते⁽³⁾ ॥ ५

इह यदेतद्वटाख्यं वस्तु पटादन्यदिति व्यपदिश्यते । तदेतदन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यद्व-
ति⁽⁴⁾ । अन्यवस्तु[न स्ते] स्ते अन्यतो विना[न्य]दन्यदन्यन्न भवति । यच्च पटाख्यं वस्तु अन्यद्व-
10 टाख्यं वस्तु प्रतीत्यान्यद्वति । तस्मात्पटाख्यादस्तुनस्तद्वटाख्यं वस्तु नान्यद्वतीत्यव-
सीयतां । यस्माद्यत्प्रतीत्य यद्वति [Tib. 97b] तस्मात्तदन्यन्न भवति । सापेक्षत्वाद्वा-
ङ्मुरवत् क्रुस्वदीर्घवच्चेति । तथा च वदति ।

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति⁽⁴⁾ ॥

15 यत्राह । यदि घटादन्यः पटः स्यात्तं च पृथग्भूतं पटमपेक्ष्यान्यो घटः स्यात्तदा को
दोष इति ॥ उच्यते ।

1) सङ्ग'सु'ल'स'ग'स' ल'स'ल'स'ग'ल' ग'ल'स'ल'स' मे'स'स' स' स'स' । ग'ल' स'
ग'ल' स' स' स'स'स'ग'स' । ग'ल'स'स'ल'स'स' मे' ल'स'स' ।

2) ग'ल'स' स' ग'ल'स'ल' स'स'स' ग'ल'स' । ग'ल'स'मे'स'स' ग'ल'स' ग'ल'स' मे'
ल'स'स' । ग'ल'ल' स'स'स' ग'ल' स'स'स' स' स' स' स'ल'स' ग'ल'स' मे' ल'स'स' ॥

3) Mss. *anyatas tu r̥te 'nyato* à quoi correspond *स'स'स' ग'ल'स' मे'स'स'*
= *anyavastuna r̥te*.

4) = XVIII. 10.

यद्यन्यदन्यद्व्यस्मादन्यस्मादप्यृते भवेत् ।

तदन्यदन्यद्व्यस्मादृते नास्ति च नास्त्यतः⁽¹⁾ ॥ ६

एकोऽत्रान्यशब्द उपदर्शने । अपरश्चार्थात्तरपरामर्शा । अन्यश्च प्रसिद्धोच्चारणमित्य-
न्यशब्दत्रयोपादानै । यदि क्षेत्रद्वयाख्यं वस्तु पठादन्यस्मादन्यत्स्यात्⁽³⁾ । तद्व्याख्यं वस्तु-
न्यस्मादपि पठ्याख्यादृतेऽन्यद्ववेत् । तदा च पठनिरपेक्षस्यैव⁽⁴⁾ एकैकस्य घटस्यान्यत्वं 5
भवेत् । यद्धि यस्मादन्यतन्तेन विनापि सिद्ध्यति । तद्यथा स एव घटो न स्वप्नपनिष्पत्ता-
वन्धं परमपेक्षते । एवमन्यत्वमपि यदि घटस्यान्यस्मात्पठ्यादृते भवेत् [75b] । तदान्नो पठ-
निरपेक्षस्य घटस्य परत्वं स्यात् । न त्वैकैकस्य पठनिरपेक्षस्य घटस्यान्यत्वं दृष्टं । तस्मा-
दन्यद्ववतीति ब्रुवता यदपेक्ष्य पदन्यतन्तस्तदन्यन्न भवतीति स्फुटमभ्युपेतं भवति ॥

यत्राह । यदि खल्वन्यत्वमेवं [Tib. 98a] कुतश्चित्कस्य चिन्नास्ति । नन्विदमपि 10
तदा न संभवति वक्तुं । यस्मादन्यत्प्रतीत्यान्यदन्यद्ववतीति तस्मादेव तदन्यदन्यन्न भव-
तीति ॥ उच्यते । यत एव हि परस्परपेक्षितौ भावानामन्यत्वसिद्धिरत एवान्यदित्युच्यते
लौकिके व्यवहारे स्थित्वा । वस्तुतस्तु परीक्ष्यमाणमन्यत्वं न संभवतीति ब्रूमः ॥

यदि तर्ह्येवमप्यविद्यमानेऽप्यन्यत्वे लोकसंवृत्या पठान्यो घट इति व्यपदिश्यते ।
अथ कस्माद्विज्ञाङ्कुरयोरेवमन्यत्वं न व्यपदिश्यते ॥ 15

उच्यते । नैव हि लोको घटपटयोरिव बीजाङ्कुरयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते । घटपटयोरिव
ग्रन्थजनकत्वाभावप्रसङ्गात् । यौगपद्यभावप्रसङ्गात् । अथ च यस्माद्विज्ञानात्रमुत्त्वा बीजाकार्यं

१) ग'ग'हे' ग'ब'ब' के' ग'ब'ब'ग'ब' ग'ब'ब' । दे'के' ग'ब'ब'मे'द'स' ग'ब'ब' अ'गु'र' ।
ग'ब'ब'मे'द'स' के' ग'ब'ब' अ'गु'र' । प'द'मे'द' दे'प'प'प'र' के' मे'द' ॥

2) Mss. *arthāsāra*.

3) Mss. *anyasmāt*.

4) Les Mss. *ponctuent*.

5) Ci-dessus 252. 6.

वृत्तमुपदर्शयति पुमान् लोकेऽपि वृत्तो मयोप्त इति । तस्माच्छ्लोकेऽपि कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परत्वमिति व्यवस्थाप्यते ॥

अत्राह । यदि पदार्थात्तरे पदार्थात्तरसापेक्षा परबुद्धिः स्यात्स्यादेष दोषः ⁽¹⁾ 'तस्मात् तदन्यन्न भवतीति । न त्वेवं ब्रूमः । किं तर्हि इहान्यत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति' तद्यत्र ⁽²⁾ समवेतं स पदार्थः पदार्थात्तरनिर्पेक्षयापि पर इत्युच्यते । तस्मादुक्तदोषानवसरोऽस्मत्पत इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदन्यत्वमेव स्यात् । न त्वस्ति । [Tib. 98b] इहेदमन्यत्वं कल्प्यमानमन्यस्मिन् वा क[76a]ल्प्येतानन्यस्मिन् वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्वमन्यस्मिन् न विद्यते ।

- 10 तत्रान्यस्मिन्नन्यत्वमस्तीति कल्प्यते ⁽⁴⁾ 'किं तदानीमन्यत्वं परिकल्पनया । अन्यव्यपदेशसिद्ध्यर्थं हि भवताऽन्यत्वं परिकल्प्यते । स चान्यव्यपदेशो ⁽⁵⁾ विनाऽन्यत्वेन सिद्ध एव यस्मात्तद्विनाऽन्यव्यपदेश एव पदार्थेऽन्यस्मिन्नन्यत्वं कल्प्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ इदानीमन्यस्मिन्नन्यत्वं नास्ति' परागदन्य उच्यते ⁽⁶⁾ एकस्तत्र चान्यत्वविरुद्धमेकत्वमस्तीति । यतो विरोधादन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ यच्चेदानीं
- 15 नान्यस्मिन्नन्यस्मिन् विद्यते ⁽⁷⁾ तद्यतिरिक्तस्य पदार्थात्तरस्यासंभवादेत्यतिरिक्तेऽपि

1) *tasmāt* = དེ་འི་ཕྱིར་.

2) Tib. ཅེ་ ཡང་ ཡིན་ལ་ ལྷན་པར་.

3) Mss. *samacetam, samacedam* — འདྲ་བ་.

4) Mss. *anyatvam api pari*°.

5) Mss. *°vyapadeṣe*.

6) གནད་མ་ཡིན་པ་ རེ་ གཅིག་ཉིད་ལ་ ལྷན་པར་.

7) *tad* = དེ་དག་ལས་ = *anya-ananya*°.

पदार्थे न संभवति । तन्नैवास्ति ।⁽¹⁾ यदा चैवमन्यत्वेमेव नास्ति तदान्यत्वसमवायनिबन्धनो-
न्यबुद्धिध्वनिप्रवृत्तिकेतुरन्योऽपि पदार्थो नास्तीति सिद्धे ॥

अत्राहुः । यद्याप्यन्यत्वं नास्ति तथाप्यन्यस्तावदस्ति । न चास्त्यन्यत्वेऽन्यो भवि-
तुमर्हति । अतोऽन्यत्वं भविष्यतीति ॥ उच्यते ।

अविद्यमाने चान्यत्वे नास्त्यन्यद्वा तदेव वा ॥ ७

5

यदान्यत्वमेव नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं तदा कुतोऽस्त्यन्यत्वेऽन्यद्वा तदेव वा
भविष्यति । तदेवेति अनन्यत्वमित्यर्थः । तस्मान्नास्त्यन्यद्वा तदेव वा ॥

अत्राहुः । [Tib. 99a] विद्यन्त एव दर्शनादयः संसर्गसद्भावात् । इह दर्शनादीनां
यद्यप्यन्यत्वं नास्तीति प्रतिपादितं तथापि त्रयाणां संनिपातः संगतिः स्पर्श इति संसर्गा-
ऽस्ति । ततश्च संसर्गसद्भावाद्विद्यन्त एव दर्शनादय इति ॥ उच्यते । स्युरेवं यदि तेषां संसर्ग 10
एव स्यान्न तस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपाद्यन्नाहुः ।

न तेन तस्य संसर्गो नान्योन्यास्त्य युज्यते ।

इह यदि दर्शनादीनां संसर्गः स्यात् । स एकत्वेन वा परिकल्प्येता[76b]न्यत्वेन
वा । तत्रैकत्वे नास्ति संसर्गो । न ह्येककं तीरमुदकनिरपेतमुदकेन संसृज्यत इत्युच्यते ।
यत्केऽपि संसर्गो नास्ति । न ह्युदकात्पृथगवस्थितं तीरमुदकेन संसृज्यत इति कथ्यते । 15

1) Mss. *tan naivāsti . deidyamāne cānyatve yadā.*

2) རེའི་ཆོཾ་ གཞན་ཉིད་ རང་ འདུ་པའི་ ལྷན་ཅན་ ལྷོ་རང་གློ་ འདུག་པའི་ ལྷན་ རང་ས་
མོ་ གཞན་ ཡང་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ནོ་ ལེས་་་་ = *tadā anyatva-samavāyanibandhano*
buddhiḥ°. — Le sens paraît certain: si l'*anyatva* n'existe pas, il n'existe pas de
chose (*padārtha*) «autre» qui soit cause de la création de l'idée et du mot *anyatva*,
car cette chose «autre» ne peut être «autre» qu'en raison de l'inhérence de l'*an-*
yatva.

3) གཞན་ཉིད་ གཞན་ལ་ ཡོད་མ་ཡིན། གཞན་མ་ཡིན་ལ་རང་ ཡོད་མ་ཡིན། གཞན་
ཉིད་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གཞན་ནམ་ རེ་ཉིད་ ཡོད་མ་ཡིན།

एवं दर्शनादीनां पद्येकत्वे सति संसर्गः परित्यक्तव्यते सोऽनुपपन्न एककस्यापि चतुषः संसृष्टिप्रसङ्गात् । अथ पृथक्त्वमेवमप्यनुपपन्न एककस्यापि चतुषो रूपादिभ्यः पृथग्भूतस्य संसृष्टिप्रसङ्गात् । असति संसर्गे नास्ति दर्शनादिकमिति सिद्धे ॥

अत्राह । यद्यपि संसर्गो नास्ति तथापि संसृज्यमानं संसृष्टं संसृष्टा चास्ति तदप्रतिषेधात् । न च संसर्गमन्तरेण संसृज्यमानं संसृष्टं संसृष्टा च संभवति । तस्मात्संसर्गोऽपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । एतदपि न युक्तं । यस्माद्यदा संसर्ग एव नास्तीति प्रतिपादितमसति च संसर्गे तदा कुतः [Tib. 99b] संसृज्यमानादिकं । तत्र वर्तमानसंसर्गक्रियासाधन-कर्मभूतं संसृज्यमानं । संसृष्टं निष्पन्नसंसर्गक्रियं । संसृष्टा कर्ता क्रियानिष्पत्तौ स्वातन्त्र्येणावस्थितः । तदत्र संसर्गभावादेव संसृज्यमानादिकमपश्येत्तत्प्रतिषेधं निगमयन्नाह ।

10 संसृज्यमानं संसृष्टं संसृष्टा च न विद्यते ॥ इति⁽¹⁾ ८

यथोक्तं⁽²⁾ भगवता ।

सर्वसयोगि तु पश्यति चतु-

स्तत्र न पश्यति प्रत्यपक्वीनं ।

[नैव च] चतु पश्यति [रूपं]

तेन सयोगवियोगविकल्पः ॥

आलोकसमाश्रित पश्यति चतु-

रूप मनोरम चित्रविशिष्टं ।

येन च योगसमाश्रित चतु-

स्तेन न पश्यति चतु कदाचि ॥

1) དེ་ནི་དེ་དང་སྤྲེལ་མེད། གཞན་ནི་གཞན་དང་སྤྲེལ་མེད་ཀྱི་ལུགས། སྤྲེལ་མེད་ཀྱི་དང་སྤྲེལ་དང་། སྤྲེལ་མེད་ལྟ་བུ་ཡིན་པ་ཡིན།

2) Dans l'*Upālipariprechā*; voir ci-dessus p. 53, n. 4 et pour les deux premières stances, p. 121. 4.

ते⁽¹⁾ परिानर्वृत लौकिक⁽²⁾ शूरा

येहि [5]स्वभावत ज्ञातिमि धर्माः । [77a]

कामगुणैर्हि चरन्ति समङ्गाः⁽³⁾

संग विवर्त्तिष्य सत्त्व विनेत्ति⁽⁴⁾ ॥

नो पि च सत्त्व न ज्ञोविकृ कश्चि

5

सत्त्वकृतं च करोति त्रिनेन्द्राः⁽⁵⁾ ।

* * * * *

सत्त्व न प्रप्ति करोति च घर्थ⁽⁶⁾ ॥

सद्गु न विद्यति घत्र कदा चि

⁽⁷⁾
* * * * *

10

* * * * *

तस्य न विद्यति वेदन लोके ॥

1) Mss. *ye*. 'गद'रग' रद'वद'र'मेर' ल'स' र'रे' गे'स'म। र'म'र'मे' र'रे'ग'
= ग'रे'ग' सु'द'र'र'र'र'।

2) *laukika?* Tib. = *loke?*

3) Mss. *°gūṇair bha°*.

4) र'र'र'र'र'र'र'।

5) र'रे'र'र'र'र'र' = *narendrāḥ* -- Mss. *karoti, karonti*.

6) र'रे'र'र'र'र' र'रे'र'र'र' र'रे' र'रे'र'र'र'र'र' र'रे'र'र'र'र'र' = *a dso api sattveṣu karonty artham, teṣāṃ*
ul eva mahātustih. -- Mss. *imu dastu rule ca mahāntam satva na asti karoti*
u artham.

8) Mss. *devam asagatayo dhimukta, tasya na vidyati...*; -- *taṃ devam...*
र'रे'ग' ल'स'र'रे'र'र'र' र'रे'ग' सु'द'र'। र'रे'ग' र'रे' र'रे' र'रे'ग' ल'स'र' र'रे' र'रे'ग'।
esām dharmatāyām tasyām adhimuktis teṣām mano bhavze 'saktam.

(1)
तथा ।

भावितु मार्गं पवर्तितु ज्ञानं

शून्यकं धर्मं निरात्मकं सर्वम् ।

येन विभावितं भोक्तिमि धर्मा-

5

स्तस्य भवेत्प्रतिभानमनन्तं ॥ इत्यादि ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमवृत्तौ संसर्गपरीक्षा
नाम चतुर्दशमे प्रकरणे ॥

1) 'देस' 'गु' 'स' 'व' 'र' 'स' 'र' 'स' । 'दे' 'स' 'दे' 'र' 'र' ।

स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं

घट्नाह । [Tib. 100a] विद्यत एव भावानां स्वभावस्तन्निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानात् । इह यन्नास्ति न तस्य निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानमस्ति यथा खपुष्पस्य । उपादायते च बीजाविद्यादयो हेतुप्रत्यया घट्ठुरसंस्कारादीनां निष्पादका इत्यतो विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥ उच्यते । यदि भावानां संस्काराङ्कुरादीनां स्वभावोऽस्ति किमिदानीं 5 विद्यमानानां हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनं । यथा वर्तमानभूतानां संस्काराङ्कुरादीनां भूयो निष्पत्तये नाविद्याबीजादीनामुपादानं क्रियते । एवमन्यदपि तदुत्पत्तये न कर्तव्यं स्यात्तत्स्वभावस्य विद्यमानत्वादिति प्रतिपादयन्नाह ।

न संभवः स्वभावस्य युक्तः प्रत्ययहेतुभिः ।

अथ स्यान्नैवोत्पादात्पूर्वं कस्य चिद्भावस्य [स्व]भावोऽस्ति यतोऽस्य विद्यमानत्वा- 10
दुत्पत्तिवैषम्यं स्यात् । किं तर्ह्युत्पादात्पूर्वमविद्यमानस्यैव स्वा[77b]भावस्य हेतुप्रत्ययान
प्रतोत्य पश्चादुत्पादो भवतीति ॥ एवमपीष्यमाणे ।

हेतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत् ॥ १

1) གཞན་ལ་ ཡང་ དེ་ རྟེན་པར་བྱ་བའི་ལྷན་ རྒྱུར་བར་མེ་ བྱ་བར་ འགྱུར་
-- *ecum anyad api . . nopādāni-kartavyam.*

2) རང་བཞིན་ ལྷན་ དང་ རྟེན་ལས་ རྟེན་ འགྱུར་བར་ རིགས་པ་ མ་ཡིན་ནོ། ལྷན་
དང་ རྟེན་ལས་ རྟེན་པ་ཡི། རང་བཞིན་ རྟེན་པ་ཅན་ཏུ་ འགྱུར། Akutobhaya
traduit *svabhāva* par རང་བཞིན་.

अथ स्यादिष्यत एव हेतुप्रत्ययसंभूतत्वात्स्वभावस्य कृतकत्वं । तस्मात्कृतकस्यैव स्वभावस्याभ्युपगमात्कृतकत्वप्रसङ्गो नास्माकं बाधक इति ॥ एतदपि न युक्तमित्याह ।

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथं⁽¹⁾ [Tib. 100b] ।

कृतकश्च स्वभावश्चेति परस्परविरुद्धत्वादसंगतार्थमेव तत् ॥ इह हि स्वो भावः
5 स्वभाव⁽²⁾ इति व्युत्पत्तयः कृतकः पदार्थः स लोके नैव स्वभाव इति व्यपदिश्यते तद्यथा
अपामौष्यं⁽³⁾ धातुपिशाचप्रयत्ननिष्पादितः कर्कटनादीनां पद्मरागादिभावश्च । यस्तत्कृतकः
स स्वभावस्तद्यथा अग्नेरौष्यं जातानां पद्मरागादीनां पद्मरागादिस्वभावश्च । स हि तेषां
पदार्थान्तरसंपर्काजनितत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

तदेवमकृतकः स्वभाव इति लोकव्यवहारे व्यवस्थिते वपमिदानो ब्रूमो येदेत-
10 दीष्यं तदप्यग्नेः स्वभावो न भवतीति गृह्यतां कृतकत्वात् । इह मणीन्धनादित्यसमाग-
मादरणिनिर्घर्षणादेशाग्नेर्हेतुप्रत्ययसापेक्षतैवोपलभ्यते । न चाग्निव्यतिरिक्तमौष्यं संभ-
वति । तस्मादौष्यमपि हेतुप्रत्ययजनितं । ततश्च कृतकं । कृतकत्वाच्चापामौष्यवत्स्व-
भावो न भवतीति स्फुटमवसीयते ॥

ननु च गोपालाङ्गनाम्नप्रसिद्धमेतदग्नेरौष्यं स्वभाव इति ॥ किं खल्वस्माद्विरुद्धं
15 न प्रसिद्धमिति । एतत्तु वयं ब्रूमो नायं स्वभावो भवितुमर्हति स्वभाववत्तत्वाविवृत्तत्वात् ।

1) རྩལ་པ་ཞེས་ གུས་པ་ཅན་ ཞེས་ཀྱང་། རྩལ་པ་ཅན་ རྩལ་པ་ཅན་ རྩལ་པ་ཅན་ — la seconde partie du sūtra, ci-dessous p. 262. 11.

2) Calc. insère ici les lignes 9 et 10, depuis *loka*° jusque *svabhāvo*.

3) *apānoṣṇyam, āyāmauṣṇyam*. — Tib. *udakasya*...

4) Sic Mss. — རྩལ་པ་ཅན་ མཁའ་ལྷོ་ རྩལ་པ་ཅན་ — «habile dans la transformation des pierres (*nor-bu*)». — La contrefaçon du rubis avec le chrysobéryl n'est pas mentionnée dans les sources de L. Finot, *Lapidaires indiens*, p. XLl.
— L'expression *dhātupīṭṭha*, non confirmée par le tibétain, reste douteuse.

5) ཀེ་ཀེ་ཏུ་ལ་སྟོགས་པ་.

प्रविश्याविपर्यासानुगमात् लो[78a]को निःस्वभावमेव भावज्ञातं सस्वभावत्वेन प्रति-
 पन्नः [Tib. 101a] । यथा हि तैमिरिवास्तिमिरप्रत्ययादसत्तमेव केशादिस्वभावं⁽¹⁾ सस्व-
 भावत्वेनाभिनिविष्टः । एवमविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनतया बाला निःस्वभावं भावज्ञातं
 सस्वभावत्वेनाभिनिविष्टा यथाभिनिवेशे⁽²⁾ लक्षणमाचक्षते । श्रेयैषां स्वलक्षणं । ततोऽन्य-
 त्रानुपलम्भादसाधारणत्वेन स्वमेव लक्षणमिति कृत्वा । बालजनप्रसिद्धैव च भगवता 5
 तद्वैषां⁽⁴⁾ सावृते⁽⁵⁾ स्वतृपमभिधर्म⁽⁵⁾ व्यवस्थापितं । साधारणं त्वनित्यत्वादिकं समान्यलक्षण-
 मिति चोक्तं । यदा तु विगताविद्यातिमिरावदातप्रज्ञाचक्षुषां दर्शनमपेक्ष्यते । तदा विति-
 मिरैस्तैमिरिकोपलब्धकेशादर्शनवद्बालजनमतिपरिकल्पितानुपलब्धस्वभावैरायैः⁽⁸⁾ पुर उ-
 च्यते परकृतव्यापारेर्नायं⁽⁹⁾ स्वभावो भावानामिति ॥

1) D'après le tibétain : *nḥsvabhāvam eva kečādi sasvabhāvatvena*

2) Mss. *abhinirīṣṭāḥ . yathābhiniveṣat*°. — Sur les *taimīrikas*, voir ci-dessus p. 30, n. 2; 75, n. 3. — Sur le *sva-lakṣaṇa*, ci-dessus 60, n. 4. — *lakṣaṇavikalpa* = *yaś uta tasmīn evābhidhēye mrgatṛṣṇākhye lakṣaṇavaicitryabhiniveṣanabhinivṛtate yaś utosādravacalalathinalakṣaṇān sarvabhāvān vikalpayati* (Lañkav. p. 127, Ms. Dev. 92 Bibl. Nat., fol. 39a). Pour les Vijnānavādins, il existe quelque chose, mais ce quelque chose est vide de tout *abhidhēyatva*, *Bodhi-sattvabh.* I, iv.

3) D'après le tibétain : *tatprasiddhīyā*.

4) Le *sāmṛta svabhāva*, *Bodhic.* p., 360. 10.

5) Définitions ci-dessus p. 60, n. 5. — De même celle de *dura* (*Abhidh.* k. v. 380b), de *vītarāga* (*Nāmasaṃg.* f. VI. 11), etc.

6) Mss. *avaḍata*.

7) Mss. *apekṣate*.

8) Mss. *āryaḥ sya pūrum, āryasya puram*. — འཇགས་པ་པུ་རུམ་ཀུན་གྱིས་ཤིག་གིས་གསལ་བར་གསུང་བར་མཛད་པ་ཡིན་ཏེ.

9) *parahitavyāpārāḥ* (Camb. Calc.), — Paris *parahitāya tai nāyam*, — n'est pas représenté dans le tibétain.

10) La *cūnyatā* est le *sva-lakṣaṇa* de tous les *skandhas*, *Madh. avat.* fol. 239a 7, et non pas *Panītyatva*.

यथोक्तमार्यलङ्कावतारसूत्रे ।

केशोपडुकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरिर्वैर्जनैः⁽¹⁾

तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥

न स्वभावो न विज्ञप्तिर्न च वस्तु न चालयः ।

5 बालैर्विकल्पिता ह्येते शक्नुतेः कुतार्थिनैः⁽²⁾ ॥ इति ।

तथा । स्वभावानुत्पत्तिं संघाय महामते मया सर्वधर्मा अनत्युक्ता इत्युक्ता इति वि-
स्तारः⁽³⁾ ॥ [Tib. 101b]

अत्रारु । यदि खल्विदमग्रादेरौष्यादिकं हेतुप्रत्ययसंभूतत्वेन कृतकत्वान्निस्य-
भावमित्युच्यते । किमिदानो तत्स्वभावस्य लक्षणं कश्चासौ स्वभाव इति वक्तव्यं ॥

10 उच्यते ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरूपेतः परत्र च ॥ २

इह स्वो भावः स्वभाव इति यस्य पदार्थस्य पदात्मीयं रूपं [78b] तत्तस्य स्वभाव

1) Pāda incorrect. — *janaiḥ* n'est pas représenté dans le tibétain. — Cp. Lañkāv. 97 *skandhāḥ keṇopadukakārāḥ*.

2) Mss *vastur*. — *ālaya*, ཀུན་གཤི། — Lañkāv. 97. *viñaptir nānamu-
tredaṃ lakṣaṇena na vidyate*.

3) *çava* = pāli *chava* = bas, vil; voir Mh v. I. 583. — Tib. རྩོ = *cadavre*.

4) Voir la citation, ci-dessous ad XXIV. 18, où *cūnya* remplace *anutpanna*. Nos Mss. portent *sattvāya*; mais རྩོ་མཛོད་ལྗང་། = *saṃdhāya*.

5) Mdo XVII རང་བཞིན་ རྟེན་ རྟེན་ བཞིན་མེན་ རང་། གཞན་ལ་ བཞིན་པ་
མེན་པ་ ཡིན། Commentaire: རང་བཞིན་ རྟེན་ལ་ རྟེན་ ce qui donne un pāda faux.
རྟེན་ = *hi* (Jäschke 248a, Candra Dās, 612b). — Akutobhaya et Bud-
dhapālita རྩོ་མཛོད་ལྗང་། རྟེན་ བཞིན་མེན་ རང་། གཞན་ལ་.....

ऽप्यव्यभिचारि निजं रूपमकृत्रिमं ' पूर्वाभाभूवा पश्चाद्यन्न भवति ' यच्च हेतुप्रत्ययसापेक्षं
न भवत्यपामौष्ण्यवत्पारावारवदीर्घकृस्ववद्वा ' तत्स्वभाव इति व्यपदिश्यते ॥ किं
खलु [अग्रेऽ] तदित्थं स्वरूपमस्ति ॥ न तदस्ति न चापि नास्ति स्वरूपतः । यद्यप्येवं
तथापि [Tib. 102a] श्रोतृणामुल्लासपरिवर्जनार्थं संवृत्या समारोप्य तदस्तीति ब्रूमः ।

5 यथोक्तं भगवता⁽³⁾ ।

अनन्तरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

श्रूयते देश्यते चापि समारोपादनन्तरः ॥ इति ॥

इहापि च वक्ष्यति⁽⁴⁾ ।

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

10 उभयं नेभयं चेति प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति ॥

यदि खलु तदध्यारोपाद्वन्निर्स्तीत्युच्यते कीदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मता
नाम सैव तत्स्वरूपं । अथ केयं धर्माणां धर्मता ' धर्माणां स्वभावः । कोऽयं स्वभावः '
प्रकृतिः । का चेयं प्रकृतिः ' येयं शून्यता । केयं शून्यता ' नैःस्वभावं । किमिदं नैःस्वा-

1) ཅེ་མེའི་རང་གི་ངོ་ཤོ་དེ་ལྟ་བུར་སྤྲུང་བ་དེ་ཡིན་ནམ་ ལེན། Les mots *na tad asī* ne sont donnés que dans le Ms. de Paris.

2) Sur le *trāsa* qu'inspire la *śūnyatā*, voir Bodhic. IX. 53. — Ce thème est fréquemment développé dans les sūtras de la Prajñāpāramitā.

3) Cette stance est citée Bodhic. p., 365. 9, avec la mention *yaṁ uktam* et la variante *śrūyate deçyate cārthaḥ*. Les versions tibétaines divergent pareille-
ment ལྟེ་བཤད་གསུང་བ་ལས་ ཡི་གེ་མེད། དེ་ལྟ་བུར་ ལྟེ་བཤད་ ཡིན་ et Bep. དེ་
གང་ ལྟ་བུར་ ལྟེ་བཤད་པ།

4) = XXII. 11.

5) Mss. *tadadhyāropeṣo bha°*, °*ropeṣo*. — *adhyāropa* = ལྟེ་བཤད་གསུང་ = *sa-
māropa*.

भाव्यं । तथता । केयं तथता । तथाभावो ऽविकारिस्त्वं सदैव स्थायिता⁽²⁾ । सर्वदा⁽³⁾ [79a] नुत्पाद
एव स्याद्यादीनां परनिर्पेतत्वादकृत्रिमत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावज्ञातं येनात्मना विगताविद्या-
तिमिराणामार्याणामदर्शनयोगेन विषयत्वमुपपाति तदेव स्वप्नपमेषां स्वभाव इति व्यव-
स्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणं ।

5

अकृत्रिमः स्वभावो हि निर्पेतः परत्र च ।

इति व्यवस्थापयाम्बभूवुराचार्या इति विज्ञेयं ॥ स चैष भावानामनुत्पादात्मकः [Tib. 102b]
स्वभावो ऽकेचिन्नेनाभावमात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयं ॥

यथोक्तं भगवता⁽⁵⁾ ।

भावानभावानिति यः प्रजानति

10

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते ।

[यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सज्जते]

स ग्रानिमित्तं स्पृशते समाधिं ॥ इति ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावो नास्ति भावानां तथापि परभावस्तावदस्ति तदप्रतिषे-
धात् । सति च परभावे स्वभावोऽपि भविष्यति । स्वभावमन्तरेण परभावाप्रसिद्धेरिति ॥ 15
उच्यते ।

कुतः स्वभावस्याभावे परभावो भविष्यति ।

1) D'après le tibétain : *tathābhāvāvikāritvam*.

2) Ponctué d'après le tibétain.

3) D'après le tibétain *sarvathānutpāda*: རྒྱལ་པོ་ཐོས་པའི་ཕྱི་ལོ་

4) Mss. *ācāryānām*. — Voir la stance Madh. avatāra (fol. 249a 4) ...
upadayaṃ bibhrati sarvabhāvāḥ, citée et commentée Bodhic. p. 361. 4.

5) Cité ci-dessus p. 133. 9.

स्वभावः परभावस्य [परभावो हि कथ्यते⁽¹⁾] ॥ ३

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित्स्वभावान्नरोपेतया पर इति व्यपदिश्यते । यदि
(9) क्षेपेणैषण्यं स्वभावः स्यात् । इवस्वभावसलिलसोपेतया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा
तु मुमुक्षुभिर्विचार्यमाणस्य कस्य चित्स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परभा-
5 वाच्च स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

अत्राहुः । यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः । तथापि भावस्तावदस्त्यप्रतिषेधात् । स
च भावो भवन् स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तस्मात्स्वभावपरभावावपि भविष्यत इति ॥
उच्यते ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते [79b] भावः कुतः पुनः ।

10 स्वभावे [Tib. 103a] परभावे वा सति भावो हि सिध्यति⁽⁴⁾] ॥ ४

भावो हि परिकल्प्यमानः स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न
स्त इति तयोर्भावाद्भावोऽपि नास्तीत्यवसीयतां ॥

अत्राहुः । यद्यपि भवतो भावः प्रतिषिद्धस्तथाप्यभावोऽस्ति प्रतिषेधाभावात् ।
ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिद्वन्द्विसद्भावाद्भाववदिति ॥ उच्यते । स्याद्भावो यद्यभाव
15 एव स्यान्न तस्तीत्याहुः ।

1) རང་པོ་ཞེས་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གཞན་གྱི་རང་པོ་ག་ལ་ ཡོད། གཞན་གྱི་
རང་པོ་ལེ་ རང་པོ་ཞེས་ རྟེན། གཞན་གྱི་རང་པོ་ ཡིན་ ཞེས་ བརྗོད།

2) Mss. *yadi nāgner*.

3) C'est-à-dire examiné avec le *prajñācāstra*; voir Bodhic. p. IX, 93. 151

4) རང་པོ་ཞེས་ རང་ རྟེན་ གཞན་རང་པོ་རྟེན། མ་གཏོགས་ རང་པོ་ག་ལ་ ཡོད།
རང་པོ་ཞེས་ རང་ རྟེན་ གཞན་རང་པོ་རྟེན། ཡོད་ན་ རང་པོ་ འགྲུབ་པར་འགྲུར།
= ... *parabhūve ca*....

अत एव बुद्धानामेव भगवतां वचने⁽¹⁾ प्रमाणमित्युपवर्णयन्ति विचक्षणाः सोपपत्ति-
कत्वेनाविसेवादकत्वात् । अत एव च⁽²⁾ आग्नेभ्यः प्रक्षीणाशिषदोषेभ्य आगतत्वात्⁽³⁾ आगमप-

1) La parole des Bouddhas seule fait autorité parce que, étant appuyée sur des preuves (*sopapattikatvā* འགྲུབ་པ་དང་པར་ཀློང་བ་ལས་), elle est *avisamvādaka*

(Nyāyabindu. 3. 15). — De nombreux textes établissent les droits de la spéculation libre [... *yuktipratīsarāṇo bhavati; na «sthavireṇābhijñānena (?) vā pudgalena tathāgatena vā saṅghena vā ime dharmā bhāṣitā» iti pudgalapratīsarāṇo bhavati* ... non pas que les Tathāgatas se trompent peut-être, mais parce qu'il faut connaître *kālāpadeśas* et *mahāpadeśas* (cp. Dīgha N. II 124) — Bodhisattvabhūmi, I. xvii]. Non moins nombreux et très significatifs ceux qui ordonnent d'accepter la parole du Maître, même quand on ne la comprend point. Le premier des caractères de la *samyakcintanā* est l'*acintyavarjāna*, «ne pas s'arrêter à ce qui est incompréhensible» (cp. Sum. Vil. p. 22); le troisième, d'examiner ce qui doit être examiné (*kim cid yuktyā paricārayati*); le quatrième, de croire ce qui ne doit pas être examiné (*kim cid adhimucyate*) en disant: «ceci n'est intelligible qu'aux Tathāgatas» (*tathāgatagocārā ete dhārmāḥ*. — Cp. Ratnakūṭa dans Ākṣā. 55. 4 et sources J. As., 1903, II, p. 264). — Par l'*adhimukti*, confiance, adhésion (*adhimucyase sampratyēṣi cāradadhāsi*, Bodhic. p. VIII. 63), le fidèle possède la Prajñā à l'état de cause (*adhimukticaritasya hetubhūtā prajñā*, Bodhic. p. 349), en attendant qu'il acquière l'*abhisamaya*, le *jñāna* (*jñāna-pratīsarāṇa* opposé à *viññāna*³). — *adhimokṣa* ailleurs est défini *niṣcīte vastuni tathāivāvadhāraṇam* (Abhidh. k. v., Soc. As. 243 b. 6); *tadadhimuktas, tadārāmas, teṣa eva sāradaṛṣi* (Bodhisattvabh. I. xvii).

2) Mss. *aptebhyah prahīnāṣeṣadoṣebhyah agatatvāt āgamayatitī... abhi-mukhyāgamanaḍ vā* .... — དེ་ཉིད་ཀྱི་ཕྱིར་ ཉམས་པ་མ་ལུས་པ་སྤངས་པ་ ཡིད་ཆེས་པ་ དག་ལས་ འོངས་པའི་ཕྱིར་རམ། ཀྱན་ཏུ་གོ་བར་ཐེད་པ་སྟེ། དེ་ཁོ་ན་ཉིད་ ཀྱན་ནས་ གོ་བར་ཐེད་པའི་ཕྱིར་རམ། མངོན་ཏུ་ཕྱོགས་ནས་ འགྲོ་བ་སྟེ། དེ་ལ་ བརྟེན་ནས་ འཛིག་རྟེན་ ཟུང་ན་ལས་ འདས་པར་ འགྲོ་བའི་ཕྱིར་ རྟོགས་པའི་སངས་རྒྱལ་གྱི་ གསུང་ ཉིད་ ལུང་ཏུ་ རྣམ་པར་བཞག་ལ།

འོང་བ་ = arriver (*āgam*). — གོ་བ་ = comprendre. — འགྲོ་བ་ = partir, se mouvoir, entrer (*gam*). — Voir ci-dessus 31, n. 1. 94, n. 1.

La définition de l'*āpta* est classique, *prahīnādoṣatvam avehi cāptatām prahīnādoṣo hy arntam na vakṣyati* (Buddhacar. IX. 66). — Voir Nyāyabindu, p. 117. — Pour les logiciens bouddhiques, l'*āgama* fait partie de l'*anumāna*, voir Abhidh. k. v. citée J. As. 1902, II, 264, n. 1.

तीति समत्तात्तत्त्वं गमयतीति वागिमुष्याद्रमनादा तदाश्रयेण लोकस्य निर्वाणगम[ना]त्सं-
बुद्धवचनस्यैवागमत्वं व्यवस्थाप्यते । तदन्यमतानां तूपपत्तिविपुक्तत्वात् प्रामाण्यमागमा-
भासत्वं च व्यवस्थाप्यते । यस्माच्चैतानि स्वभावपरभावभावभावदर्शनानि [Tib. 104a]
पुक्तिविधुरत्वात् तन्नानि । अत एव मुमुक्षूणां विनयेजनानां

कात्यायनाववादे चास्ती[ति] नास्तीति चोभयं ।

5

प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभाविना⁽¹⁾ ॥ ७

उक्तं हि भगवता आर्यकात्यायनाववादसूत्रे⁽²⁾ । यदूपसा कात्यायनायं लोकोऽस्तितां
वागिनिविष्टो नास्तितां च⁽³⁾ तेन न परिमुच्यते । ज्ञातिवराव्याधिमरणशोकपरिदेवदुःख-
दीर्गमस्योपायसेभ्यो न परिमुच्यते । पाञ्चगतिकात्संसारचारकागारबन्धनान्न परिमुच्यते ।
मातृमरणसंतापदुःखान्न परिमुच्यते । पितृमरणसंतापदुःखादिति विस्तरः ॥

10

इदं च सूत्रं सर्वनिकायेषु पठ्यते । तदस्मादगमाद्यथोपवर्णितायाश्चोपपत्तेर्नार्हति

1) सँहस'ल्लस' सँस' सँस'मेस'स। मल्लेस'सस' गू'ह'य'स'यि। गदस'स'
सग'ल्लस' सँ' यँस' सँ'। मेस'स' ग'स'ग'ग' सग'स'स' ग'सुस'स'॥ — La version
de notre commentaire ग'स'ग'ग'स' सग'स'स' मँस'स'॥ — Ce sūtra est cité ci-
dessus p. 43. 1.

2) Comparer Sain. N. II, p. 17 (XII. 15) *Kaccāyanagotto: sammādiṭṭhi sammādiṭṭhī bhante vuccati. kittāvatā nu kho bhante sammādiṭṭhi hotīti.* — *drayanissito khv ayaṇi Kaccāyana loko yebhuyyena althitaṇ ceva natthitaṇ ca.*

3) Sic Mss.

4) Ms. *pañca*°. — Voir ci-dessous, XVII. 1. Six ou cinq *gatis*, voir Chavannes, Inscr. de Bodh-Gayā, p. 13, qui cite Lotus (pp. 81, 377) etc. — Kathāv. VIII. 1, six, d'après les Andhakas et Uttarāpathakas.

5) सँस'स'स'स' = dans toutes les écoles. — Minayeff nous a fait connaître une formule plus intéressante: *sarvanikāyāntareṣu iti Tāmrāparāṇyāni-kāyādiṣu* (d'après l'Abhidh. k., Recherches, p. 227).

Dans le bhāṣya du Madhyamakāvatāra (I. 6) le Kātyāyanas. est allégué en vue de prouver que la connaissance de la *gūṇyatā* est commune aux Śravakas et aux Bodhisattvas.

6) Mss. *asmaḍ*°.

प्राज्ञः स्वभावपरभावभावावदर्शनं तथागतवचनादत्यन्तविरुद्धमास्थातुं भग[80b]वता
प्रतिषिद्धत्वात् ॥

किंविशिष्टेन भगवता ' भावाभावविभाविना । भावाभावौ विभावयितुं शीलमस्येति
भावभावविभावी ' यथावस्थितभावाभावाविपरीतस्वभावपरिज्ञानाद्भावभावविभावीति
5 भगवानेवोच्यते । तेन भगवता भावाभावविभाविना यस्मादस्तित्वं च नास्तित्वं चोभयगे-
तत्प्रतिषिद्धं [Tib. 104b] तस्मान्न युक्तं भावाभावदर्शनं तन्ममित्यास्थातुं ॥

तथा ⁽¹⁾ । अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तो नास्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तः । यदेनयो-
र्द्वयोर्तयोर्मध्यं तद्वत्त्वमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविज्ञप्तिकमियमुच्यते काश्यप
मध्यमा प्रतिपद्धमाणां भूतप्रत्यवेत्तेति ॥

10 तथा ⁽²⁾ ।

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता
शुद्धी अशुद्धीति श्मेऽपि अन्ता ।
तस्मादुभे अन्त विवर्जयित्वा
मध्येऽपि स्थानं न करोति परिणतः ॥

15

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः
शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ।
विवादप्राप्त्या न दुःखं प्रशाम्यति
अविवादप्राप्त्या च दुःखं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि पुनरेवमग्यादोनां स्वभावत एवास्तित्वं स्यात्को दोषः स्यात् ॥

20 उक्तदोषः ।

1) Citation du Ratnakūṭa, voir ci-dessous fol. 106b. — Comparer Sam. N. II, p. 17 = *sabbam atthīti kho Kaccāyana ayam eko anto . sabbam natthīti ayam dutiyo anto . etc te Kaccāyana ubho ante anupagamima majjhena Tathāgato dhammam deseti.*

2) Samādhirāja; voir ci-dessus 135. 10 — 136. 2.

केतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत्⁽¹⁾

इत्यादिना ॥ अपि च यद्यप्येषामभ्यादीनां स्वभावः स्यात्तस्य विद्यमानस्य सतो न स्या-
त्पुनरन्यथावमिति प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यस्तित्वं प्रकृत्या स्यान्न भवेदस्य नास्तिता ।

यद्यभ्यादेर्भावस्य प्रकृत्या स्वभावतोऽस्ति त्वं ' तदास्य स्वभावस्य प्रकृत्या विद्य- 5
मानस्य पुनरन्यथात्वं न स्यात् । यस्मात् ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न हि ज्ञातूपपद्यते⁽²⁾ । ८

यद्येषामभ्या[81a]दीनामियमेव प्रकृतिः स्यात्^१ [Tib. 105a] स्वभावः स्यात्^२ ।
तदा प्रकृतेरविकारिणीत्वात् कदा चित्पुनरन्यथाभाव उपपद्येत । न स्यात्काशस्थानाविरूपात्वं⁽³⁾
कदा चिदप्यन्यथात्वं प्रतिपद्यते । एवमभ्यादीनामपि प्रकृत्या विद्यमानानां पुनरन्यथात्वं⁽⁴⁾
न स्यात्^५ । उपलभते च भवानेषामन्यथात्वप्रबन्धोपरमलक्षणं विनाशं⁽⁶⁾ । तस्माद्विपरिणा-
गधर्मत्वादपामौष्ण्यवन्नायमेषां स्वभाव इति प्रतीयतां ॥

अत्राह । यदि प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वात्संभवादन्यथात्वस्य चोपलभ्यमान-
तात्प्रकृतिरेषां भावानां नास्तीत्युच्यते । ननु चैवमपि ।

प्रकृतौ कस्य चास्त्यामन्यथात्वं भविष्यति⁽⁷⁾ ।

15

1) = XV. 1 (p. 259. 13).

2) ग'अ'हे' र'स'व'वै'व'श्रै'स' य'र' व'। र' वै' मे'र'हे'र' मे' र'श्रु'र'रे'। र'स'
मे'र' ग'व'र'र' र'श्रु'र'र' वै'। र'म'य'र' र'व'र'स' मे' र'श्रु'र'रे'॥

3) La forme est intéressante. L'auteur prend *avikāriṇī* comme substantif. *Prakṛti* est une femme exempte de *vikāra*; une telle personne peut se nommer correctement une *avikāriṇī*. (J. S. Speyer).

4) Voir ci-dessus 129, n. 3.

5) Mss. *obhyate bhāvo na sām*.

6) M. Vyut. § 101, ०० *anyathātva*, 91 *prabandhoparama*.

7) Mss. *kasya vāsatyām*.

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वहृषेणाविद्यमानस्य खपुष्पस्येवान्यथात्वं भविष्यति । तस्मा-⁽¹⁾
दविद्यमानप्रकृतिकस्यान्यथात्वानुपलम्भादन्यथात्वस्य च दर्शनादस्त्येव स्वभाव इति ॥
उच्यते । यदि तावकेन मतेन प्रकृत्या [स्व]भावेन[1]संविद्यमानस्यान्यथा[त्वा]भावाद-
न्यथात्वस्य च दर्शनात्प्रकृतिरित्युच्यते । एवमपि ।

5 प्रकृतौ कस्य च सत्यामन्यथात्वं भविष्यति⁽²⁾ । §

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्यथात्वं भविष्यति ।
तस्मात्प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं नास्तीति सर्वथान्यथात्वासंभव एव । ततश्च नास्ति
[Tib. 105 b] प्रकृतिर्भावानामिति विज्ञेयं ॥

यच्चाप्युक्तमन्यथात्वस्य दर्शनात्वास्ति प्रकृतिरिति⁽³⁾ । तदपि परप्रसिद्धान्यथा[त्वा]वद-
10 र्शनमधिकृत्योक्तं । न तस्माभिः कदा चिदपि कस्य चिदन्यथात्वमभ्युपेतं ॥ तदेवमत्यन्ततः
प्रकृतावसंविद्यमानायां सर्वधर्मेष्वसंविद्यमा[81 b]नेष्वस्वभावेषु तदन्यथात्वे चासंविद्यमाने
यो ह्रीदानीमस्ति त्वं नास्ति त्वं च भावानां परिकल्पयति । तस्यैवं परिकल्पयतो निय-
तमेव ।

अस्तीति शाश्वतयाको नास्तीत्युच्छेददर्शनं⁽⁵⁾ ।

1) Mss. *tasmāt vi*°.

2) ཨང་པལྷོན་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ན། ཀལན་རུ་འགྱུར་པ་ ཀང་གི་ ཡིན། ཨང་པལྷོན་
ཡོད་པ་ ཡིན་ན་ ཡང་། ཀལན་རུ་འགྱུར་པ་ རི་ལྷར་ རུང་ ॥ = *prakṛtau katham en*
satyām....

3) Voir ci-dessus 270. 10.

4) Mss. *paraprasiddhyā*.

5) *caṣṣatadr̥ṣṭi* = *bhāva*°; *uccheda*° = *vibhava*°, Mhv. III. 448. 8. — Les
textes abondent sur ce thème; citons seulement, pour le *sassata*, Majjh. I 326,
pour l'*uccheda*, Dīgha, I. 55. — Le Mhv. croit, comme les Nikāyas, que la
théorie du *pratītyasamutpāda* (*sahetudr̥ṣṭi*) suffit à éviter les deux *antas* (ci-dessus
1, n. 4). Notre auteur va affirmer, et démontrer, qu'elle est insuffisante.

प्रसज्यत इति वाक्यशेषः । तच्चैतच्छास्त्रतोच्छेददर्शनं स्वर्गापवर्गमार्गात्तरापकर्त्वा-
द्यस्मान्महानर्थकरं ।

तस्मादस्तिबनास्तिबे नाश्रयेत विचक्षणः⁽¹⁾ ॥ १०

कस्मात्पुनर्भावाभावदर्शने सति शास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भवतीति । यस्मात् ।

अस्ति यद्धि स्वभावेन न तत्रास्तोति शास्त्रतं ।

5

नास्तीदानीमभूत्पूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते⁽²⁾ ॥ ११

यत्स्वभावेनास्तीत्युच्यते स्वभावस्यानपायितान्न तत्कदा विदपि नास्तीति । एवं
भावस्यास्तित्वाभ्युपगमे सति शास्त्रतर्जनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वत्र-
यमभ्युपेत्येदानीं तद्विनष्टवान्नास्तोति पश्चादभ्युपगच्छन् उच्छेददर्शनं प्रसज्यते ॥ यस्य तु
भावस्वभाव एव नोपपद्यते न तस्य शास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भावः [Tib. 106a] स्वभावानु- 10
पलम्भात् ॥

ननु च भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छतो मा भूद्भावदर्शनाभावाच्छास्त्रतर्जन-
मुच्छेददर्शनं तु निषत्तं प्रसज्यत इति ॥ नैवमभावदर्शनं भवति । यो हि पूर्वं भावस्वभाव-
मभ्युपेत्य पश्चात्त्रिवृत्तिमालम्बते तस्य पूर्वोपलब्धस्वभावापवादात्तस्यादभावदर्शनं । यस्तु

1) ཡོད་ ཅེས་ཀྱི་ལ་ རྟག་པར་ འཛོལ། མེད་ ཅེས་ཀྱི་ལ་ རྟག་པར་ ལྟ། དེ་གྱིས་
ཡོད་ རྟག་ མེད་པ་ལ། མཁས་པ་མ་ གནས་པར་ མི་ བྱེད། Mss. *asti yad va yad hi*.
Cité Pañcakramat, p. 40, l. 45, avec de mauvaises lectures: *asti yac ca*.

2) གང་ཞིག་ རང་པོ་ཞིག་གྱིས་ ཡོད་པ། དེ་ནི་ མེད་པ་ མེད་པས་ རྟག། རྟོན་
བྱེད་ རྟག་ མེད་ ཅེས་པ། དེས་ན་ རྟག་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར། — Notre commen-
taire porte *མཚན་* au lieu de *རྟག་*.

3) Mss. *yat svabhāvena nāsti*. — L'auteur démontre que toutes les *dr̥ṣṭis*
ont pour racine la *satkāyadr̥ṣṭi*.

4) Objection que nous rencontrons souvent: les *Mādhyamikas* ne sont-ils pas des *nāstikas*?

तैमिरिकोपलब्धकेशेष्विव चित्तैमिरिको न किं चिदुपलभते¹⁾ स नास्तीति ब्रून् किं चिन्नास्तीति ब्रूयात्प्रतिषेध्याभावात्¹⁾। विपर्यस्तानां तु मिथ्याभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमैमिरिका इव वयं ब्रूमो न सन्ति सर्वभावा इति । न चैवं ब्रुवताम[82a]स्माकं परकृतव्यापारपरापणानामुच्छेददर्शनप्रसङ्गः ॥

8 यथोक्तं⁽²⁾ सूत्रे 'यो हि भगवन् पूर्वं रागद्वेषमोक्षभावाभ्युपगमं कृत्वा पश्चात् सन्ति रागद्वेषमोक्षभावा इति ब्रवीति' स भगवन् वै नास्तिको भवतीति विस्तरः ॥

यस्तु⁽³⁾ परतत्त्वचित्तवैतवस्तुमात्रमभ्युपेत्य तस्य⁽⁴⁾ परिकल्पितस्वभावाभावादस्तित्व-

1) Sic Mss. — Tib. དེས་ མེད་དོ་ མེས་ ཅི་ཞིག་ ལྷན་པས་ མེད་པར་ ལྷན་པར་འཇུག་ཏུ། རྟག་པ་ཏུ་ མེད་པའི་བྱེད་རོ། — ce qui n'est guère plus satisfaisant. On obtient, en déplaçant l'interrogatif ཅི་ཞིག་, un sens très net: *su nāstīti bruvan kim nāstīti brūyāt*. — On peut corriger *su nāstīti bruvan na kim cin nāstīti brūyāt*.

2) Je ne réussis pas à identifier ce sūtra.

3) Doctrine du Yogācāra (= Vijñānavādin). — «Celui qui, admettant la réalité nue [le fait d'être quelque chose, *vastumātra*] de la pensée et de ses dérivés (*cittacaitta*) qui sont le *paratantra*, prétend éviter l'hérésie de l'existence (*astitvadarśana*) en niant leur *svabhāva* qui est *parikalpita*, et l'hérésie de la non-existence (*nāstītvadarśana*) en admettant l'existence de la réalité nue de ce *paratantra*, propre à être souillé et purifié (*saṃkleṣa, vyavadāna*), celui-là n'évite pas en effet ces deux hérésies puisqu'il nie le *parikalpita* et affirme le *paratantra*; sa théorie ne vaut rien, en outre, puisque nous avons établi que [le *paratantra*, c'est à-dire] ce qui est produit par des causes (*hetupratyayaśānita*), n'existe pas en soi. C'est donc le seul Madhyamaka qui échappe aux deux vues hérétiques de l'existence et de la non-existence».

Sur le *paratantra*° (གཞན་གྱི་རབང་), le *parikalpita*° (ཀྱན་ཏུ་བརྟགས་པ་)

et le *pariniṣpanna lakṣaṇa* (ཤེས་པ་གྲུབ་ — M. Vyut. § 87), voir notamment Wassilieff, Bouddhisme, pp. 292 et suiv. et Dogmatique bouddhique II (J. As. 1903, II, 380 et suiv.).

4) Mss. *tasya*. — རེ་ལ་. — C'est-à-dire le *paratantra*.

दर्शनं परिक्रति । संक्षेपव्यवदाननिबन्धनस्य च परतन्त्रवस्तुमात्रसद्भावमस्तिवदर्शनं परिक्रति । तस्य परिकल्पितस्याविद्यमानत्वात्परतन्त्रस्य च विद्यमानत्वात् [Tib. 106b] स्तिवनास्तिवदर्शनद्वयस्याप्युपनिपातात्कुतोऽसद्व्यपपरिकारः । हेतुप्रत्ययवन्नितस्य च तत्क्रमावेनापुक्तव्यप्रतिपादनादपुक्तमेवास्य व्याख्यातम् । तदेवं मध्यमकदर्शन एवास्तिव-
नास्तिवद्वयदर्शनस्याप्रसङ्गो न विज्ञानवादिदर्शनादिष्विति विज्ञेये ॥

5

अत एवाक्तमार्परत्वावल्यां ।

(4) सप्तोऽप्यौलूक्यनिर्ग्रन्थपुद्गलस्कन्धवादिनः ।

पृच्छ लोके यदि वदत्यस्तिनास्तिव्यतिक्रमं ॥

धर्मयौतिकमित्यस्मादस्तिनास्तिव्यतिक्रमः ।

विद्धि गम्भीरमित्युक्तं बुद्धानां शासनामृतं ॥ इति ॥

10

1) *saṃkleṣavyavādānanibandhanasya ca paratantravastumātrasadbhāvāt*
= 'གནས་ཤིང་བར་གཟི' (sic) 'དང་པོ་ལོ་' 'ཀྱན་ནས་ཉེར་མེད་ས་པ་' 'དང་' 'རྣམ་པར་བྱུང་བའི་'
ཁྱུར་ཁྱུར་པ་' 'ཅམ་ཞིག་' 'ཡོད་པ་ས་' = *paratantrasya vastunaḥ saṃkleṣavyavādāna-*
hetubhūtamātrasya sadbhāvāt (?).

2) Mss. *svasva*°, *sva*°. རང་པ་ཞིན་དང་བཅས་པ་ཉིད་རྩ་.

3) Voir p. 135. e, une citation du même texte.

4) D'après le tibétain: *saṃkhyāulūkyanirgranthaṃ p*°.

གང་ཟག་ སྤང་པོར་ ལྷ་བ་ཡི། འཇིག་རྟེན་ གངས་ཅན་ འུག་ཕུག་ དང་། གོས་
མེད་བཅས་ལ་ གལ་ཏེ་ ཞིག་། ཡོད་མེད་འདས་པ་ ལྷ་ན་ རིམ། དེ་ཕྱིར་ སངས་རྒྱལ་རྣམས་
ཀྱི་ རི། བསྐྱེད་པ་ འཆི་མེད་ ཡོད་མེད་ལས། འདས་པ་ ཟབ་མོ་ ཞེས་བཤད་པ། ཆོས་
ཀྱི་ འུད་པ་ ཡིན་ ཞེས་ བཤེས།

5) འུག་ཕུག་ manque dans les lexiques; འུག་ = owl, ཕུག་ = a young one of animals.

6) Paris *nirgrantha*.

7) Qui appartient en propre au Dharma. — འུད་པ་ = qui embrasse, qui comprend le Dharma.

तथाविधविनेयजनबोधानुगोधानु परमार्थदर्शनस्योपायभूतत्वात्तैयार्थत्वेन भगवता
महाकरुणापरतत्त्वतया विज्ञानादिवादे⁽¹⁾ देशितः साम्प्रतीयपुद्गलवादवत्⁽²⁾ न नीतार्थ इति
विज्ञेयं ॥

यथोक्तमार्गसमाधिराजभट्टारके⁽³⁾ ।

5

नीतार्थसूत्रात्तविशेष ज्ञानति

यथोपदिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गल सत्त्व पूरुषो

नेयार्थतो ज्ञानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चाप्यन्तयमतिनिर्देशादिषु विस्तरेण बोद्धव्यमिति ॥ भावाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गे

10 यावतावत्संसार इत्यवेत्य [Tib. 107a] मुमुक्षुभिरितदर्शनद्वयनिरासेन सद्भिर्मध्यमा प्रति-

पद्मावनीया यथावदिति [82b] ॥

एतच्चोक्तं भगवता ।

¹⁵ भाव अभाव विभावयि ज्ञानं

सर्वि अचित्तयि सर्वि अभूतं ।

15

ये पुन चित्तवशानुग बालाः

ते दुःखिता भवन्कोटिशतेषु⁵⁾ ॥

1) D'après le tibétain *vijñānavādo*. — Le parallélisme recommande cette lecture.

2) Voir ci-dessus 148, n. 1, 192, n. 3 Vasumitra, Bhavya (Wassilieff et Rockhill) s'accordent avec le Kathāv. pour attribuer aux Saṃmitiyas la croyance au *puḍgala*.

3) Voir ci-dessus p. 44, 2—5.

4) Voir en effet ci-dessus p. 43. 4.

5—5) Samādhirāja, probablement. — Cité ci-dessous, Chap. XXI ad finem, avec variantes; mais la version tibétaine est la même: *ཐམས་ཅད་* *ལས་མེད་*

(1)
 भोत्रानभावानिति यः प्रज्ञायती
 स सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।
 यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।
 स अस्मिन्नित् स्पृशने समाधिं ॥ इति ॥

(2)
 तथा ।

5

स्मराम्यकं पूर्वमतीतं घट्ध्वनि⁽³⁾
 अचित्तिये कल्पि नराणामुत्तमः ।
 उत्पन्नं लोकार्थकारो मरुषा⁽⁴⁾
 नामेन⁽⁵⁾ सोभावममुद्रतोऽभूत् ॥

स ज्ञातमात्रो गगने स्थित्वा
 सर्वाणां धर्माणामभाव⁽⁶⁾ देशयि ।
 तदानुव्रपे कृत नामधेयं
 शब्देन सर्वत्रिमकुलं विज्ञायी ॥

10

ཡས་ བསམ་རྒྱུ་འབྲུང་མེད་པས། རྟོགས་ རང་ རྟོགས་མེད་ བེས་པ་ རྒྱུ་པར་ཤིག།

= *sarvācāntyatvāt sarvābhūtātadvā bhāvābhārajñānam vinūṣaya*. — Voir ci-dessus p. 269 n. 1 la traduction de *vibhāvin*.

1—1) = 183. 9—12 et 265. 11. — Manque dans le tibétain.

2) = *Samādhirāja*, p. 26.

3) *Mss. atitam adhvani*.

4) ཀལྱེངས་ཀྱི་ རྟོག་ = *kolārt' a*, mauvaise lecture du traducteur tibétain?

— Amar. Koṣa, *uḍupā tu plavaḥ kolaḥ*...

5) L'éditeur de la B. T. S. corrige *nāmnā hy asau*.

6) B. T. S. *abhāvagāyī*. — མྱོད་པ་.

7) བློ་མཁས་པར་བྱས་ = *kīrtita*.

पावन्ति शब्दास्तकिं लोकधातौ

सर्वे ह्यभावा न किं कश्चि भावः ।

इत्यादि 'भूत्वा' अभावप्रतिषेधविवक्षितत्वात् 'भावभावार्थ एव स्वभावभावार्थः ।]

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां [Tib. 107b] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं ॥

5

མདོའི་རོན་ཁོང་རུ་ཆུང་པར་བྱ་སྟེ། འདྲིལ་རྟེན་དེ་ན་རི་སྟེང་སྤྱོད་པ། །ཐམས་ཅད་
དངོས་མེད་ཅི་ཡང་མེད་པ་སྟེ། ཞེས་བྱ་བ་ལ་སོགས་པ་ འཕྱུང་བས་ན། མེད་པར་
དགག་པ་ བརྗོད་པར་འདོད་པའི་བྱེད་ དངོས་པོ་མེད་པའི་རོན་ནི། རང་བཞིན་མེད་པའི་
རོན་ ཡིན་ནི། །སྟོབ་དཔོན་.....

XVI.

बन्धनमोक्षपरोक्षता नाम षोडशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसर्पणं संसृ[83a]ति-
 गतिर्गत्यत्तरगमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतिर्गत्यत्तरगमनं
 5 संसारः स्यात् ' न क्वविद्यमानानां वन्ध्यामूनुसंस्काराणां संसर्पणं दृष्टं ' तस्मात्संसारस-
 द्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि संसार एव
 भवेत् ' न त्वस्ति । इह यदि संसारः स्यात्तस्य नियतं संस्काराणां⁽¹⁾ वा भवेत्सत्त्वस्य वा । किं
 चात उभयथा च दोष इत्याह ।

संस्काराः संसर्पति चेन्न नित्याः संसर्पति ते ।

10

संसर्पति च नानित्याः सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः ॥ १

तत्र यदि संस्काराः संसर्पतीति परिकल्प्यते ' किं ते नित्याः संसर्पन्त्युत्तानि-
 त्याः । तत्र न नित्याः संसर्पति निष्क्रियत्वादनित्यानां च घटादीनां सक्रियत्वोपलम्भात् ।

1) *samskāras* = les cinq *skandhas*, comme l'explique Buddhaghosha; cp. Childers, 454 a 3. — Childers, 453 b 5, corrige l'interprétation que Bur-
 nouf a donnée (Intr. p. 505) du problème *Buddho ti ko satta vā saṅkhāro vā* ...
 «The word *satta* applies to the living and moving being as a person or individual
 only [*pudgala*], the separate elements of which the being is composed belonging
 to the *saṅkhārāloka*».

2) Mss. *kim vāta*; non représenté dans le tibétain.

3) ལལ་ཏེ་འདུ་ཕྱེད་འཁོར་ལོན། དེ་དག་རྟག་ན་མི་འཁོར་ཏེ། མི་རྟག་
 ན་ཡང་འཁོར་མི་འཇུག། རེམས་ཅན་ལ་ཡང་རིམ་འདི་མཆུངས།

4) «Parce que le *nitya* est inactif». Allusion à l'argumentation reproduite
 dans le *Sarvadarśanas*. (Muséon, N. S. II), trad. fr. notes 19 et suiv. — Rien
 n'existe que ce qui est capable d'action (*arthakriyāsamartha*, Nyāya b. et
 Wass. 272) et le *nitya* est *niskriya*, donc inexistant.

अनित्याः 'ये क्षणित्यास्त उत्पादमनन्तरमेव विनष्टाः' ⁽¹⁾ ये च विनष्टाः कुतस्तेषाम-
विद्यमानत्वाद्ध्यासूनसंस्काराणामिव क्वचिद्वनमनमित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः।

अथापि स्यादनित्या एव सत्तो हेतुफलसंबन्धपरम्पर्याविच्छिन्नक्रमाः ⁽²⁾ संतोनेन च

1) «L'*anitya* disparaît immédiatement après sa naissance», en d'autres termes, *anitya* = *kṣaṇika*. Il y a de bonnes raisons pour croire que certains sūtras (et le Bouddha lui-même?) entendaient tout autrement l'*anityatva*: Est *anitya* ce qui n'est pas éternel (*cācāta, dhruva, avipariṇāmadharman*), ce qui est destiné à périr; est *kṣaṇika* ce qui dure le temps d'une pensée (*ekacittakṣaṇika*), ce qui est momentané (*Abhidh. k. v. Soc. As. 225b 1: kṣaṇikaḥ kṣaṇe bhavaḥ kṣaṇo 'syāstīti vā*) et n'a pas de durée. — Bhagavat enseigne que le *samskṛta* a trois caractères, naissance, durée (*sthiti*), destruction (voir ci-dessus p. 145, n. 1); et ceci rappelle fort la doctrine Jaina. — L'orthodoxie du Kathāvatthu, contre les Pubbaseliyāparaseliyas, distingue des degrés dans l'*aniccatā*, XXII. 8. *eko lahu bhijjati eko cirenā ti*. Il est faux que tous les *saṃkhatadhammā* soient *ekacittakṣaṇikā*, car, s'il en était ainsi, l'objet de la connaissance visuelle et la connaissance visuelle naîtraient et mourraient ensemble (voir aussi XI.6). ^(*) — Wassilieff (p. 277—8) nous apprend que la même question divisait les Vaibhāṣikas et les Sautrāntikas: «Les Vaibhāṣikas divisent les choses (Substanzen) en éternelles et non-éternelles, et bien qu'ils rangent sous cette seconde catégorie tous les composés, ils ne les appellent pas instantanés, «augenblickliche» (mais seulement non-éternels, «nicht-ewige»). Les Sautrāntikas disent aussi: Toute chose, en tant que composée par la réunion de causes, est instantanéité: car elle existe seulement au moment de la naissance (c'est-à-dire que l'existence d'une chose est seulement une série de moments de naissance). On ne peut pas distinguer en elle le caractère (〜) de la naissance de celui de la destruction ...». — Le Kathāvatthu appartient à l'école des Vibhajyavādins, et il semble que ce nom caractérise une secte qui «distingue». Un exemple est fourni par Kathāv. XIX. 2. Bhagavat a dit que tous les *samskṛtas* sont vides: il veut dire «vides de personnalité», et non pas «vides de caractères» (voir ci-dessus). — Cp. le *vibhajyavyākaraṇa* (M. Vyut. § 86.2).

(a) Je dois avouer que je m'écarte de l'interprétation de M. Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief* p. 37. — Le texte du commentaire n'est pas sans difficultés: *tattha yasmā sabbe saṃkhatadhammā aniccā tasmā ekacittakṣaṇikā yeva . samānāya hi aniccātāya eka lahu bhijjati eko cirenā 'ti ko ettha niyamo 'ti yesaṃ laddhī ...*. — [L'édition: ... *cirenā 'ti . ko...*]. — M. R. D. comprend: «Are all qualities only momentary in thought? No ...». — Je comprends: «La non-éternité étant également [affirmée par Bhagavat], d'où viendrait cette distinction que certaines choses disparaissent vite, d'autres après un temps?». — Le sens de *ekacittakṣaṇika* me paraît établi par XI. 6 où est rappelée la définition du *samādhi*: *ekacittakṣaṇe uppamā ekaggatā*.

2) *saṃtāna*, voir ci-dessus p. 85, n. 3 et ci-dessous 283. 1.

प्रवर्तमानाः संस्काराः [Tib. 108a] संसरतीति ॥ एतदपि नोपपद्यते । कुतः । यत्ताव-
दुत्पद्यते कार्यं तस्य संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्कचिच्चागमनात् । यच्च कारणं नष्टं
तस्यापि संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्कचिच्चागमनात्⁽¹⁾ । संस्कारमात्रव्यतिरेकेणा-
तीतानागतयोरभिद्वत्वात्⁽²⁾ । नष्टाज्ञातत्वेनाविद्यमानत्वात्⁽²⁾ ॥

- 6 उत्तरस्मिन् क्षण उत्पन्ने पूर्वः संसरतीति चेत् । यदि पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरेकत्वं
स्यात्स्यदेतदेवं । न त्वेकत्वमस्ति कार्यकारणभावात् । चतुर्त्रयचतुर्विज्ञानानां नास्ति च ।
किं च । [83b] एकत्वे सति पूर्वोत्तरक्षणवाच्यत्वे न स्यात् । न ह्येको देवदत्त एवदा
पूर्वोत्तरश्चेति व्यपदिश्यते । एवमिहोपेकत्वात्पूर्वोत्तरक्षणव्यपदेश एव न स्यात् ॥ अयि
च पूर्वक्षणो नष्ट इति न स्यादुत्तरक्षणवदव्यतिरिक्तत्वात् । उत्तरक्षण उत्पन्न इति न
10 स्यात्पूर्वक्षणवदव्यतिरिक्तत्वात् ॥ अथान्यत्वे सति संसरणं स्यात् । एवं सत्यर्कतामपि
संसरणं स्यात् । अन्यस्य पृथग्जनस्य संसारेत्पत्तिमद्भावात् । निर्वृतश्च प्रदीपः प्रदीपान्तरे
ज्वलति ज्वलतीति स्यात् ।

किं चान्यत् । नष्टाद्वा पूर्वक्षणोदुत्तरस्य क्षणस्योदयः स्यादनष्टानश्यमानाद्वा ।
[Tib. 108b] तत्र यदि नष्टादिष्यते वक्त्रिदग्धादपि बोझा[द]ङ्कुरोदयः स्यात्ततश्च निर्केतुकः

15 स्यात् ॥

अथानष्टदेवमपि । अविकृतेऽपि बोझेङ्कुरोदयः स्यात् । कार्यकारणयोश्च योगपथं
स्यान्निर्केतुकश्चोत्पादः स्यात् ॥ नश्यमानादिति चेत् । नष्टानष्टव्यतिरेकेण नश्यमानाभा-
वान्नष्टानष्टयोश्च विहितदोषत्वानश्यमानादपि नास्त्युत्पत्तिरिति ॥ कुतः कार्यकारणव्य-
वस्था [पूर्वोत्तरक्षणव्यवस्था]⁽⁴⁾ वा भविष्यति । यदा च पूर्वोत्तरक्षणव्यवस्था कार्यकारणव्य-

1) ཀར་ ཡང་ མེ་འགྲོ་པའི་ཕྱིར་འོ།

2) D'après le tibétain: *avidyamānatvā ca*.

3) Mss. *vācyataikena na*.

4) '... २५' སྤྲོད་ཅིག་མ་ ལྷ་མ་ २५' ཕྱི་མའི་ རྒྱུ་པར་པའི་གཤམ་པར་ ཡོད་པར་
གཤམ་པར་ འགྲུར་ = ... *pūrvottarakṣaṇavyavasthā cāpi bhaviṣyati*.

वस्था⁽¹⁾ नास्ति 'तदा सेतानोऽपि नास्ति तद्भावान्नास्ति भवतां संसार⁽²⁾ इत्यनित्यानामपि संस्काराणां नास्ति संसार इति ॥

घट्टैके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति ' उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सत्त्वः संसरतीति ॥ उच्यते । सत्त्वेऽप्येष समः क्रमः । सत्त्वः संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः स ५
[स]मत्वात्सत्त्वेऽपि समो [84a] निपतति ' तस्मात्सत्त्वेऽपि न संसरति ॥

अत्राह । नैव हि सत्त्वसंस्काराणां संसरानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्माद्दिह संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्तीत्युक्तं [Tib. 109a] । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वावक्तव्यतावन्नित्य[त्वेनानित्य]त्वेनाप्य-

1) D'après le tibétain [ca].

2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. °kramah sa matyātsatye 'pi sato ni°. — samatvāt manque dans le tibétain.

4) D'après le tibétain. — Mss. *tatvānyatvāvāpyetāvan* — La thèse du *sattva* «indescriptible» est la thèse des Pudgalavādins, voir Bodhic. p. IX. 60 ad finem (cité partiellement, ci-dessus p. 64, n. 3) *pudgalavādinā tu punar antaḥcaratīrthikāḥ skandhebhyaḥ tattvānyatvābhyām avācyaṃ pudgalanāmānam ātmānam icchanti, anyathā tīrthikasiddhāntābhīniveṣadarśanam syāt*. — Comme le remarque le docteur tibétain cité par Wassilieff (p. 270), on ne peut admettre l'existence d'un moi personnel, «das Ich als Persönlichkeit», sans cesser d'être bouddhiste; aussi les hérétiques déguisés que sont les Pudgalavādins, *antaḥcaratīrthikas, tīrthiyappakkantakas, saugatamanyas*, soutiennent-ils que le *pudgala* n'est ni différent des *skandhas*, ni identique aux *skandhas*. «Da Buddha, indem er sagte, dass der *pudgala* das ist, was die Last trägt [Bhārahārasūtra, Saṃ. N, voir J. As. 1902, II, p. 266-8], nicht bestimmt hat, ob es ewig oder nicht ewig ist, so nennen wir diesen *pudgala* oder das Ich als unausdrückbar, unerklärbar» (ཀཤན་ཞེས་ཀྱིས་བཤད་ཀྱི་པུ་ཤེད་པ་). En ce qui regarde les Vātsīputriyas

(Wass. p. 252): «Der *pudgala* ist weder identisch mit den *skandhas*, noch (etwas) von den *skandhas* Getrenntes». — Pour les Saṃkrāntivādins (Wass. p. 258), «Der *pudgala* existirt in der absoluten Idee; c'est-à-dire, si je ne me trompe, *paramārthataḥ*, réellement.

Voir ci-dessus p. 64. 10 la discussion de l'*avācya*tā.

वक्तव्यता व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चोक्तदोषप्रसङ्ग इति ॥ उच्यते ।

पुद्गलः संसरति चेत्स्कन्धापतनधातुषु ।

पञ्चधा मृग्यमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति⁽¹⁾ ॥ २

यदि पुद्गलो नाम कश्चित्स्यात्स संसरेत्⁽²⁾ । न त्वस्ति । यस्मात्स्कन्धापतनधातुषु
5 पञ्चधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं कृत्वा ।

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः⁽³⁾ ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः⁽⁴⁾ ॥

इत्येवं स्कन्धापतनधातुस्वभाव आत्मा न भवति । नापि तेभ्यो व्यतिरिक्तः । न स्कन्धा-
10 पतनधातुमान् । न स्कन्धापतनधातुष्वात्मा । नात्मनि स्कन्धापतनधातवः । इत्येवं
पञ्चधा मृग्यमाण आत्मा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन ॥ यद्येदानो स्कन्धापतनधातुष्वेवं
विचार्यमाणः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि
नास्ति संसारो वन्द्यासुतस्येवाविद्यमानत्वात् ॥ अपि चायमात्मः ।

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

15 विभवश्चानुपादानः कः स किं संसरिष्यति⁽⁵⁾ ॥ ३ [Tib. 109 b]

1) ग'ल'ते' ग'द'त्रे' ल'सि'र' दे'ङ् । सु'द'सि' श्रु'म'के'र' ल'म'स'क'म'स'ल' दे'ङ्
क'म'स'ल'स' व'र'ल'ङ् । मे'र'ङ् ग'द'दे'ग' ल'सि'र'स'र'ल'सु'र' ॥

2) दे' ल'सि'र'स'र'ल'सु'र' — Mss. syāt saṃsaret.

3) = X. 14.

4) = X. 15 (212. 16).

5) ते' स'र'वे'ङ् स'स' ते'र'वे'ङ् स'र' । ल'सि'र'ङ् श्रु'द'स'मे'र'स'र'ल'सु'र' । श्रु'द'
मे'र' ते'र'वे'ङ् मे'र'ङ् । दे' ग'द' उ'दे'ङ् ल'सि'र'स'र'ल'सु'र' ॥

भवतु काममात्मनः [84b] संसारो यच्चनुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् ।

कथं पुनरस्यानुपादानता प्रसज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानादुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

इति ॥ इह हि मनुष्योपादानादेवोपादानं गच्छन् परित्यज्य वा मनुष्योपादानं देवोपादानं गच्छेत्परित्यज्य वा । यदि तावत्परित्यज्य गच्छतीत्युच्यते । तदा पूर्वोपादानस्य परित्या- 5
गादुत्तरस्य चानुपादानात्तद्वत्तरेणे विभवः स्यात् । विगतो भवो यस्येति विभवः । [भवः]
पक्षोपादानस्कन्धाः । तद्वद्विहितः स्यात् । यद्य विभवो ऽनुपादानः [त] स्कन्धरहितत्वा-

1) ཇི་ལྟར་ རེ་ལ་ ཏེ་བར་ལེན་པ་ཏེ་དྲ་ གལ་བར་ = *katham punar asyopādānatā* ... = «et comment il lui est indispensable de posséder un ou des *upādānas*, l'auteur l'explique. ...».

2) *vibhava*, comme adjectif, est nouveau. — Pour le sens *Vernichtung*, *Untergang* ou mieux *néant*, que le Dict. de St.-Petersbourg marque de l'astérisque, les sources sont nombreuses. — Voir ci-dessous XXV. 10.

3) On a beaucoup écrit sur l'expression *upādānaskandha*. — Voir Childers p. 525: «*skandhas springing from u°*». — D'après le *Visuddhim.* (Warren p. 155) un *skandha*, extérieur ou intérieur, est *upādānask°* quand il est «coupled with depravity [*klesa*] and attachment [*upādāna*]». — D'après *Pitāputras.* (Çiks. 248. s. 6) *ādhyātmikas tejodhātuh* = *yad ... asmin kāye tejas ... upagatam upāttam; bāhyah* = *yad ... anupagatam anupāttam*. La version chinoise (Muséon, 1904, p. 213) traduit par *sensible, insensible*. — *upātta* = *upādinna*, p. ex. *upādinnarūpa kammaja* (*Abhidh. s. VI. 4, J. P. T. S. 1884 et Morris, 1887, p. 135*); *M. Vyut. 101.10 upādāyarūpa* (cp. *upādā°*, *Wallereser, Phil. Grundlage, p. 107*), *101.11 bhautikarūpa*. — *upāttapañcaskandhamātra* (*Bodhic. p. VIII. 97. 101*); *upāttamahābhūtatetuka*, *M. Vyut. 101. 58*.

4) ཇི་ལྟེ་ སྤང་པོ་དང་གལ་བས་ བདགས་པའི་ ཏེ་བར་ལེན་པའི་ སྤང་བལ་བའི་སྤྱིར་ སྤྱི་ལེན་པར་ འགྱུར་ལ། — Nous avons rencontré ci-dessus (X. 16, p. 215.1) l'expression *upādāyaprajñaptiabhīdhanā pratītyasamutpāda*. — Comparer l'*upādāyapaññatti-anuyogo* (*Kathāv. a., p. 25*): De même que de l'ombre en raison de l'arbre, de même que du feu en raison du combustible, de même *rūpādāni upādāya puggalassa paññattim paññāpanam avabodhanam icchati* [*puggalavādi*]. — A la lumière de ce texte, je comprends notre auteur: «La chose qui n'a pas d'*upādāna* est privée des causes (à savoir les *skandhas* = *upādānas*) de *prajñapti* [laquelle ne peut exister qu'en raison des *upādānas*]. — Le tibétain ne recommande pas cette traduction, je l'avoue.

a) ou གདགས་

त्प्रज्ञप्त्युपादानकारणरक्षित्वानिर्हेतुकः स्यात् ॥ यश्चानुपादानो निरञ्जनोऽव्यक्तो निर्हेतुकः कः स न कश्चित्सः । नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चास्ति [तद्]भावाद्वैवोपादानमपि निरुपादातृकं नास्तीति किं संसरिष्यति । नास्त्येव तद्यत्संसरिष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वा किमित्येतत्संस्रणक्रियाविशेषणं ततश्चाविद्यमानत्वान्नैव संस्रणक्रियां करिष्यति । एवं तावत्पूर्वोपादानपरित्यागेन संस्रणमयुक्तं ॥

अथापरित्यागेन । तथापि नोपपद्यते । किं कारणं । पूर्वस्या[परि]त्यागादुत्तरस्य च प्रकृणाश्चस्मादेकस्यात्मनो द्वात्मकता स्यात् । न चैतदिष्यत इति [Tib. 110a] । तस्मादपरित्यागेनापि संस्रणं नास्ति ॥

अथ पूर्वोत्तरयोर्भवयोर्मध्यं घात्तराभक्तिकस्त्वन्यसंभवतिश्च सोपादानत्वात्सोपादानं

1) Mss. *antarābhavika* — མྱེད་པ་པར་རྟེན་གྱི་ཡོད་པ་སྐྱོད་ཅིག་གིས་རྟེན་པར་ལེན་པ་དང་པུཅས་པའི་ཕྱིར་རྟེན་པར་ལེན་པར་འཁོར་ཡང་མྱེད་པ་མེད་པར་གྱལ་པར་མེ་འགྱུར་རྟེན་གྱི། — Abhidh. k., 307b 7 *yatra kilāntarābhaviko vipākaḥ. antarābhavā bhavāḥ. evam aupapattibhaviko 'pi...*

Sur l'état intermédiaire པར་རྟེན་ ou པར་མེ་རྟེན་, voir Jäschke p. 367 et Chandra Dās, p. 867: ce terme désigne essentiellement «the intermediate state between death and rebirth», état plus ou moins long, mais qui ne dépasse pas 40 jours (Jäschke), ordinairement de 48 jours (Ch. D.).

Le Bar-do-thos-grol-chen-po, «Direction for the departed soul to find the way to eternal happiness» (J.) enseigne comment on passe directement de cet état dans le *nirvāṇa*, et aussi comment on l'évite absolument (*bar-do grol-pa*); il énumère (Ch. D.) diverses catégories de *bar-do* dont l'*antarābhava* est la sixième. — Ch. D. donne d'autres listes, intéressantes (où il faut lire *skye-gnas* et non *skyed-gnas*).

Voir J. R. A. S. 1897, p. 466, note et J. A. S., 1902, II, p. 299, où est donnée la bibliographie palie et sanscrite. Les documents principaux sont fournis par le Kathāv., par Wassilieff, par Rockhill (Vasumitra, Bhavya, que j'espère publier prochainement) et par l'Abhidh. k. v.

2) Mss. °*sambhavāt taiva ca sopādānatvād upādānam* s°. — Peut-être: °*sambhavāt taiḥ ca tatso*°.

3) *upādānam* est inadmissible; d'après le tibétain *upādāya saṃsarato...*

संसारतोऽपि न विभवताप्रसङ्ग इति ॥ तदपि न युक्तं पूर्वभवपरित्यागापरित्यागाभ्यामा-
त्तराभविकास्कन्धसंसारोऽपि तुल्यप्रसङ्गत्वात् ॥

युगपत्यागोपादानाददोष इति चेत् ' उच्यते । किमेकदेशेन पूर्वोपादानं त्यजत
एकदेशेनात्तरा[85a]भोपादानं संचरति ' अथ सर्वात्मना । तत्र यद्यवपेनेति परिक-
ल्प्यते ' तदा व्यात्मकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । अथ सर्वात्मना ' एवमपि स एव विभव- 5
ताप्रसङ्गं प्रापद्यते । एतावांस्तु विशेषो यदत्तराभवसंचारोऽतिसामोप्यात्सूत्रं कालमनुपा-
दानं स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्य[1]भिन्नपदार्थस्य विषये युगपत्यागोपादाने
दोषे ' न लोकेस्य देवदत्तस्य सर्वात्मना गृहाद्गृहे संचरत एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे
संभवतः ॥ अथैकेन पादेनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युपत्यागोपादाने परिक-
ल्प्यते । नन्वेवं सति पादद्वयवद्व्यात्मकतात्मनः स्यात् ' अंशेन पूर्वत्रायस्थानादंशेन चोत्त- 10
रत्रायस्थानादनेकावपयता प्रसज्येत । तस्माद्यौगपद्येनापि [Tib. 110b] त्यागोपादाने न
संभवत इत्यपरिहार एवायं ॥ तस्मादत्तराभवोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वथा-
त्मनोऽपि नास्ति संसारः ॥

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति ' तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं ॥

अत्राह । विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । इह यो नास्ति न तस्य प्रति- 15
द्वन्द्वो विद्यते तद्यथा बन्ध्यामूनोरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं ' तस्मा-
दस्ति संसार इति ॥ उच्यते । स्यात्संसारो यदि तत्प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं स्यात् । न त्वस्ती-
त्याह ।

1) Mss. *vibhavati*, °ḥ — *vibhavatā*° est recommandé par ci-dessous l. 5.

2) कु'स' — Comparer la disc. sion Bodhic. IX 81 et suiv.

3) སྤེན་པ་བརྩམ་དོར་ལྷུ་པ་ན་.

4) Mss. *antarābhavaparyupādadanāsya sa eva ...* སྤེན་པ་བརྩམ་དོར་ལེན་
པ་ལ' ཡང་.

संस्काराणां न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते ।

सत्त्वस्यापि न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

यदि निर्वाणं नाम किं चित्स्यात्तत्परिकल्प्यमानं संस्काराणां नित्यानां वा परि-
कल्प्येतानित्यानां वा । तत्र नित्यानामविकारिणां किं नि[85 b]र्वाणं कुर्यात् । अनित्या-
नामपि [अ]संविद्यमानानां किं निर्वाणं कुर्यादिति । सर्वं पूर्वेण तुल्यं । न कथं चिदिति
न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥

अथ सत्त्वस्य निर्वाणं परिकल्प्यते । तदपि नित्यस्य वा[नित्यस्य वा] पूर्ववन्नोप-
पद्यते ॥

अथ नित्यानित्यत्वेनावाच्यस्य परिकल्प्यते । नन्वेवं सति निर्वाणोऽप्यात्मास्ती-
त्यभ्युपेतं भवति संसार इव । अपि च सोपादानस्यैवात्मनोऽवाच्यता युज्यते न च निर्वाण
[Tib. 111 a] उपादानमस्तीति कुतोऽस्यावाच्यता ॥ भवतु वा तत्त्वान्यत्वावाच्यतात्मनोऽपि
तु किमसौ निर्वाणोऽस्ति 'उत नास्ति । यद्यस्ति 'तदा मोक्षो[ऽपि] तस्य सद्भावान्नित्यता
स्यात् । अथ नास्ति 'तदानित्य आत्मा स्यात् । ततश्च तत्त्वान्यत्वावाच्यतावन्नित्यानित्य-
त्वेनाप्यात्मनोऽवक्तव्येति न स्यात् ॥ अथ निर्वाणोऽप्यात्मनोऽस्ति त्वनास्ति त्वेनावाच्य-
तैवेत्येते । एवमपि किमसौ तत्र विज्ञेयोऽथ न । यदि विज्ञेयो 'न तर्हि निरुपादानोऽसा-
वात्मा निर्वाणे विज्ञेयत्वासंसार इव । अथ न विज्ञाप्यते 'तत्रासावविज्ञेयस्वप्नपलातक-
पुष्पवन्नास्त्येवेति कुतोऽस्यावाच्यता ॥

1) འདྲ་ཉེ་ མྱ་ངན་འདྲ་བར་ རེ། རི་ལྷ་ཤུར་ ཡང་ མེ་འཕྲོ་རྟོ། སེམས་ཅན་
མྱ་ངན་འདྲ་བར་ ཡང་། རི་ལྷ་ཤུར་ ཡང་ འཕྲོ་མེ་འཕྲུར་ ॥

2) ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ་.

3) Mss. *tadā mokṣa tasya*. — དེ་འི་ཚེ་ བསྐྱུར་པ་ན་ ཡང་ རེ་ ཡོད་པས་.

4) Mss. *tataḥ ca tanmatvāvācyaṭā tāvan m°*.

5) Mss. *vijñeyārthena*. — འོན་ཏེ་ མ་ ཡིན།

तदेवं निर्वाणमपि नास्ति तदभावाच्चास्ति संसार इति ॥

अत एवोक्तं भगवत्यामष्टमा⁽¹⁾कृत्तिकायां । निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमं स्व-
प्रापमं । बुद्धधर्मा आयुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इत्यादि । स चेत्कुलपुत्र निर्वाणा-
दप्यधिकतरोऽन्यो धर्मेऽभिविध्यतमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥

तथार्यसमाधिराजभट्टारके ।

5

परमार्थसत्यं सुषि^(86a)नेन समं

निर्वाण⁽²⁾ स्वप्नसमाप्नोतरती ।

मन एवमोतरति येन विद्ध

मनसंवरः [Tib. 111 b] कथितुं श्रेष्ठुं श्रयं ॥

तथा ।

10

निरोधसत्यं सुषि⁽³⁾नेन यथैव

स्वप्नस्वभावामथ निर्वृतिं च ।

येनेह⁽⁵⁾ वाचोतरि बोधिसत्त्वो

श्रयं ह्यु सो वुञ्जति वाचसंवरः ॥

1) Lieu commun de la Prajñāp. — Comparer le texte de Rājendralāl p. 39—40 et la citation ci-dessous. — La seule différence notable est que l'épithète *adhikatara* est remplacée par *viṣṭatara*.

2) ལུ་ངན་འདས་པ་ མེ་ལམ་ མཆོངས་པར་ འདུག། Lire peut-être *nirvāṇa su-*
pinasamam.

3) Mss. *otarati*, *ottarati*. — གང་གིས་ མཁས་པ་ དེ་ལྟར་ འདུག་པ་ ཡང་།
དེ་གི་... = *yena vidvān evam aṭtarati sa manāḥsaṃvaraḥ*... — *vidvān*, dans
cette traduction, = *vidu*. — «La contrainte par laquelle le sage donne cette di-
rection à son esprit, ...

4) = *setṭhu*.

5) Mss. *ottari*. — གང་ལ་ གུང་ལྱུང་ མེམས་དཔའ་ གང་ འདུག་པ།

घत्राक । यद्यपि त्वया संसारनिर्वाणे प्रतिषिद्धे तथापि बन्धमोक्षौ विद्येते । न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ संभवतः । तस्माद्बन्धमोक्षसद्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षावेव स्यातां । न तु स्त इत्याक ।

5 न बध्यते न मुच्यते उदयव्ययधर्मिणः ।

संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यते न न मुच्यते⁽¹⁾ ॥ ५

इह य इमे रागादयः ज्ञेया बद्धानामस्वतन्त्रोत्करणे बन्धनमिति व्यपदिश्यते । येश बद्धाः पृथग्जनान्निधायतुर्कं नातिक्रमन्तीति व्यवस्थाप्यते । तदेतद्भागादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्ययधर्मिणां तावत्तन्त्रणिकानां संस्काराणामुत्पादानत्तरध्वंसिनां न-
10 ष्ठानामसत्त्वान् संभवति । रागादिबन्धनविच्छेदतन्त्रणोऽपि मोक्षोऽनित्यानां संस्काराणा-
मविद्यमानत्वात् संभवति । पूर्ववत्पूर्वोक्तविधिनेत्यर्थः । यथा च पूर्वोक्तविधिना संस्का-
राणां बन्धमोक्षौ न संभवतः । एवं पूर्ववदेव सत्त्वोऽपि न बध्यते [Tib. 112a] नापि मुच्यते ।
इत्येवं बन्धमोक्षावपि न स्तः ॥

घत्राक । यद्यपि संस्काराणां सत्त्वस्य वा बन्धो नास्ति । तथापि रागादिकमुत्पादा-
15 नाख्यं बन्ध[न]भूतमस्ति तत्सद्भावाद्बन्धोऽपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्यादु[86b]त्पादानं
बन्धनं यदि कं चित्पदार्थं बध्नीयान् तु बध्नाति । यथा च न बध्नाति तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

बन्धने चेदुत्पादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते नानुत्पादानः किमवस्थोऽथ बध्यते⁽⁴⁾ ॥ ६

1) རྒྱུ་འདི་གཞིས་ཅན་ འདུ་ཤེད་རྣམས། མི་ འཆིང་ ལོལ་བར་ མི་ འཇུར་
ལྷོ་མ་བཞིན་ཏུ་ རེམས་ཅན་ ཡང་། མི་ འཆིང་ ལོལ་བར་ མི་ འཇུར་རོ།

2) Voir p. 108, n. 2 et 296. 2. 4.

3) Mss. *baddho 'pi*.

4) གལ་ནེ་ ཏེ་བར་ལེན་པ་ འཆིང་ ན། ཏེ་བར་ལེན་བཅས་ འཆིང་ མི་ འཇུར་
ཏེ་བར་ལེན་མེད་ མི་ འཆིང་སྟེ། གནས་སྒྲུབས་ གང་ཞིག་ འཆིང་བར་འཇུར།

शेषमुक्तं गम्यमानगतागतिः ॥ ७

वेदितव्यं । श्लोकपाठपरिचर्तनेन

बद्धो न बध्यते तावदबद्धो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

5 इत्यादिना योज्यं ॥

मित्रात् । यद्यपि भवता बन्धनं प्रतिषिद्धं तथापि संसारचाराकारावबद्धानाम-
त्राणानां सन्धानां मत्कारुणिकैस्तथागतैः शीलसमाधिप्रज्ञात्मकस्वबन्ध⁽⁴⁾त्रयोपदेशो यद्-

1) ग'ल'दे' स'डे'प्र'वे' श्र'मे'ल'र'। अ'के'र'स' य'र'र' अ'के'र'ल'र'ग'। दे' य'र'
मे'र'दे' ल'ग'म' र'। स'र' र'र' म'स'र' स'स'म'स' स'स'र' -- Voir ci-dessus Chap. II.

2) Mss. *bhagavatā*.

3) अ'र'र'स'र' स'डे'र'र' स'स'म'स'.

4) Mss. °*skandho trayo daṣo 'yom muktaḥ sa...* — सु'र'सो' ग'सु'म' दे'र'र'
स'स'र'स' ग'र'ग' र'र'र' ग'सु'र'स'स' स'र'स' दे'दे' मे'दे'ग' य'र'र'य'र'र'। — Sur ces
trois *skandhas*, voir notamment *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) fol. 378a où sont dis-
cuté les *nīvaranās* qui leur sont opposés; le *Triskandhaka* (Kandjour, Mdo
XXII, fol. 82—111) «explication des trois aggrégats, moralité, méditation et
habileté ou sagesse» (? — Feer, p. 274); *Itivuttaka* § 59. — En y ajoutant le
vimuktiskandha, et le *vimuktijñānadarçana*°, on obtient le groupe de Dh.-s. XXIII,
dit *lokottara* (voir ci-dessus p. 48.1, *Prajñāp.* 143, *Itivuttaka* § 101,
Nettip. p. 80). — Il y a un autre groupe de trois *skandhas* qui paraissent appar-
tenir essentiellement au Vinaya des Bodhisattvas, voir *Çikṣās.* 290.1: *Āryagra-*
dattapariprocchāyām hi tri rātres trir divasasya ca çuṣeḥ çucivastraprāṇṛtasya ca
Triskandhakaparivartanam uktam . tatra trayah skandhāḥ pāpadeṣanāpūnyānu-
modanābuddhādhyeṣanākhyāh...; comparer *Bodhic.* p. II. 66, V. 98, 99, et les
sūtras cités dans *Çikṣās.* et *J. As.* 1904. II. p. 437. Ce *Triskandhaka* est
probablement celui de M. Vynt. 65.59 et de Nanjio 1090, 1106. — L'épithète
du Bouddha M. Vynt. 1. 75 (*triskandhapathadaṣṭika*) se rapporte aux trois
skandhas classiques, je veux dire, anciens.

On connaît un *Pañcaskandhaka*. — *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) 243b:
yathā Pañcaskandhake likhitam tathedaṃ grahitavyam. Les cinq *skandhas* sont
chanda, adhimokṣa, smṛti, samādhi, prajñā.

वमुक्तः स तावन्मोक्षोऽस्ति । न वाबद्धस्य पुंसो मोक्षः । तस्माद्वन्धोऽप्यस्तीति ॥ [उच्यते]
स्याद्वन्धो [Tib. 113a] यदि मोक्ष एव स्यात् । इहायं मोक्षः परिकल्प्यमानो बद्धस्य वा
परिकल्प्येताबद्धस्य वा । किं चात । उभयथा च न युज्यत इत्याहुः ।

बद्धो न मुच्यते तावद्बद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्वन्धमोक्षे ॥ ८

5

तत्र बद्धस्य मोक्षो न संभवति बद्धत्वात् । अथ बद्धस्योपायेन पञ्चान्मोक्ष इति कृत्वा
वद् एव मुच्यत इति स्यात् । न तर्हि बद्धो मुच्यत इति वक्तव्यं तर्हि मोक्ष्यत इति ।
वर्तमानसमीप्यादेव मुच्यत इति चेत् । यदि कदा चिदपि मोक्षः संभवेत्तदा समीपे स्यात् ।
यदा तु तस्यां चिदप्यवस्थायां मोक्ष इष्ट्यमाणे बद्धस्य मोक्षासंभवेन मोक्षाभावः प्रतिपि-
पादयिषितस्तदा कुतो वर्तमानसमीपता । एवं तावद्बद्धो न मुच्यत इति स्थितं ॥

10

इदानीमबद्धोऽपि न मुच्यते । स हि मुक्त एव । तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्यात् ।
मुक्तानां चार्हतां पुनरपि मोक्षापेक्षत्वाद्वन्धैव स्यात्ततश्चार्हतांऽपि बन्धः स्यात् ॥

Cet emploi du mot *skandha* est ancien, Chānd. Up., *trayo dharmaskandhū
yugāṇi 'dhyāyanam dānam*. — Par opposition à ces divers *skandhas*, dont le do-
maine est déterminé (*pratiniyataṛiṣayāḥ*), les cinq *skandhas*, *vedanā*, *saṃjñā*
spṛṣṭa, *manaskāra*, *cetanā* sont dénommés *sarvatraṣṭa* (Abhidh. k. v.).

1) मेदेण' सठेदस'स' मी' जेव'हे। म'सठेदस'स' ण' जेव'मी'अणु'र।
सठेदस'स' जेव'सदेण' ण'अणु'र'र'। सठेदस' र' जेव'स' दु'स'गठेण' अणु'र'॥

2) जेव'ण'।

3) Mss. *mokṣata*. जेव'स'अणु'र'र'।

4) Mss. *taṣyām*.

5) जेव'स'अणु'र'र'।

6) Mss. *tataṣ cārhatāṛva to 'pi bandhaḥ*. — रेदे'पु'र' र'स'सठे'स'स' ण'
सठेदस'स'अणु'र'र'।

अथ स्याद्बद्धस्य मोक्षासंभवाद्वद् एव मुख्यत इति । एवं सति बद्धे मुख्यमाने परि-
कल्प्यमाने बद्धत्वान्मुख्यमानत्वाच्च योगपक्षेन ब[87 b]न्धमोक्षणो स्यातां । न च परस्पर-
विरुद्धत्वादालोक[Tib. 113 b]ान्धकारवदेकस्मिन् काले बन्धमोक्षणे उपपद्येते ॥ यतश्चैवं
बद्धाबद्धयोर्मोक्षासंभवस्तस्मान्मोक्षोऽपि नास्ति तदभावाच्च बन्धनमपि नास्तीति सिद्धे ॥

- 5 अत्राह । यदि भवतैव संसारनिर्वाणे निषिद्धे बन्धमोक्षौ च प्रतिषिद्धौ । य एष
संसारविनिर्मुक्तूणामविद्यासान्द्रान्धकारविविधकुदर्शनकठिनातिदीर्घलतासंच्छादितस-
त्पथं ज्ञात्यादिविविधापर्यस्तव्यसनानिष्ठतरविपुलविपाकफलदानुशर्पविषवृत्तसंकुलं विं-
शतिशिखरसमुन्नततरातिपृथुसत्कायदष्टिमहाशैलपरिवेष्टितसर्वदिङ्मुखं विषयसुखाशाति-
पिच्छिलविपुलमहातटविवरवारितृष्णानदीमहापरिखं संसारमहाटवोकातारं निस्ति-
10 तीर्षणां परमाश्वासकरः कुशलो महाधर्मच्छन्दः⁽⁵⁾ । कदा नु खल्वहमनुपादानो निर्वास्यामि
कदा नु मे निर्वाणं भविष्यतीति । ननु स व्यर्थक एव संज्ञायते । यश्चाप्येवमुत्पादितकुश-
लामलविपुलधर्मच्छन्दानां कल्याणमित्रसंसेवादानशीलश्रुतचित्तभावनादिक्रमो निर्वाण-
प्राप्तये ननु तस्यापि वैषम्यं स्यादिति ॥

1) Ce sont les *anuṣayas* qui font murir le fruit, voir Nettip. p. 14 et 81 où ils sont comparés à un arbre; ci-dessous p. 304 n. 4 et Chap. XXIV, fol. 150b

2) Voir M. Vyut. § 208 *vinṣaticikharasamudgataḥ satkūyadrṣṭiṣṭāila, rū pam ātmā . . . , rūpavān ātmā*, etc.; Subhāṣitasamgr., Muséon, N. S. IV p. 395. 4 citant Madh. avat. VI. 145. — *satkūyadrṣṭiṣṭi* = འདྲིམ་ཆོག་ལ་ལྟ་བུ་ trau duction qui a donné le change à Chandra Dās (p. 457), voir Muséon, N. S. I. 234, V. 198.

3) Mss. °*ṣānti*°. — *viṣaya-sukha-āṣṭā-atipicchīla*°.

4) ལྷུ་མེ་འཁར་པར་ འབབས་པས་, qui coule sans interruption (འབབ་མ་ = rivière). — *vivara* = Zwischenraum; il faut donc *avivara*.

5) Sur *chanda*, ci-dessus 52. 3. — *chandabala*, un des éléments de la *vīrya pāramitā*, Bodhic. p. VII. 46. — Je rencontre ici pour la première fois le *mahī dharmacchanda* = *dge-bai chos-la ḥdun-pa chen-po*.

6) D'après le tibétain °*kuṣāladharmacchandānām*.

उच्यते । यो ह्येवं निःस्वभावेषु सर्वभावेषु प्रतिबिम्बमरीचिकावलालातचक्रस्व-
प्रमाणेन्द्रजालसदृशेष्व्वात्मामीयस्वभावरहितेषु [Tib. 114a] विपर्यासमात्रानुगमात्तमेव
सत्कायदृष्टिमहं ममेत्यहंकारममकारसमुदाचारपरिग्रहेणोत्पाद्य मन्यते ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां प्रकृतेषामुपादानमकृापकृः ॥ १

5

अहमनुपादानः सर्वोपादानरहितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य [88a] निर्वाणं
भविष्यतीत्येवं येषां मुमुक्षूणां प्र[1]हो भवति । ननु तदेवाहंकारममकाराख्यं सत्कायदृष्ट्यु-
पादानमेषां मकृापकृो भवति । न चैवंविधमकृापकृाभिनिविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । नि-
रवशेषप्रकृप्रकृाणेनैव मोक्षावाप्तये यावदहं ममेति प्रकृाभिनिवेशो यावच्च निर्वाणं नामा-
स्तोति (3) प्रकृाभिनिवेशो यावच्चोपादानत्यागाभिनिवेशस्तावन्नियतमेवानुपायेन निर्वाणं 10
प्रार्थयतां सर्व एवारम्भा व्यर्था भवन्ति । तस्मान्मुमुक्षूणां सर्वमेतत्परित्याज्यं [Tib. 114b] ॥

यथोक्तं भगवताऽर्ध्यापितमुष्टिसूत्रे । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद-

1) सङ्ग' ङे' वेङ्'मेङ्' छु'दङ्'अङ्'२। छु'दङ्'अङ्' सङ्ग'गै'र' अङ्गु'र' वेङ्'।
ङे'छु'र' गङ्'र'ग' अङ्गे'ङ्' दे'पि। छे'र'वेङ्' अङ्गे'र' स' के'र'पे' पिङ्'॥
— *grahaḥ* et non *grāhaḥ*, au troisième pāda, pour le mètre.

2) Mss. °mahāgrāho *grahābhi*°, °*grahāvabhi*°.

3) Mss. *grāho 'bhiniveṣo* — अङ्गे'र'स' मङ्गे'र'स'वेङ्'स'.

4) सवस'स'पिङ्'स'.

5) ङे'ङ्'रु' गङ्गे'र'स'कृ'स'छे'.

6) Cette citation, que nous retrouverons ci-dessous Chap. XXIV ad finem, manque ici dans le tibétain (voir ci-dessous p. 299 n. 1.

अङ्ग'स'स' सस'स'गङ्गे'र'स'दे' रगे'मङ्गु'छे' मङ्गे' — *muṣṭi*, retenir, conserver pour soi; voir M. Vyut. § 245. 1214, Chandra Dās, p. 184, Bodhisattva-

वोचत् । चतूष्पानार्यसत्यानां यथाभूतार्थदर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्ययैर्विपर्यस्तचित्ताः सत्त्वा एव-
 मिममभूतं संसारं नातिक्रामन्ति ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतद्वोचत् । देशयतु
 भगवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति ॥ भगवानाहुः । आत्मात्मणोपलम्भा-
 न्मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च
 5 समनुपश्यति तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान् पृथग्जनो ऽत्यन्तप-
 रिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपलभ्य[भि]निविशते । अभि-
 निविष्टः सन् [र]क्षते दुष्यते मुह्यते । स रक्तो दुष्टो मूढः सन् त्रिविधं कर्माभिसंस्काराति-
 कायेन वाचा मनसा । सो ऽसत्समारोपेण विकल्पयति । अहं रक्तोऽहं द्विष्टो अहं मूढ-
 इति । तस्य तथागतशासने प्रव्रजितस्यैवं भवति । अहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । अहं
 10 संसारं समतिक्रामिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्षयामि । स [88b]
 विकल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमेऽकुशला धर्माः । [इमे धर्माः] प्रकृतव्या इमे धर्माः सा-
 तात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः सात्तात्कर्तव्यो । मार्गा
 भावयितव्यः । स विकल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्काराः ⁽⁷⁾ अग्नीताः सर्वसंस्काराः । पञ्चहं
 सर्वसंस्कारेभ्यः पलायये । तस्यैवमवेक्षमाणस्योत्पद्यते निर्वृत्सङ्गतो मनसिकारोऽनि-

bhūmi I. viii (fol. 44 b) *sarvaṃ ca deçayati dharmamātsaryam akurvan n'vā-
 ryamuṣṭiṃ dharmeṣu karoti*. — Cp. Jāt. II. 221. 20, 250. 17. — Mais, comme le
 remarque M. C. Bendall en me communiquant ces références, *muṣṭi* n'a pas
 nécessairement le sens que lui attribue le traducteur tibétain.

1) Mss. °*arthadarçanac* — °*artha*° manque Chap. XXIV.

2) Voir ci-dessus 30, n. 2, 52, n. 7.

3) Voir ci-dessus p. 108, n. 2 et 290. 8.

4) Mss. *tasya kasyābhi*°. — Sur le *karma abhisamskṛta*, ci-dessus p. 137,
 n. 4, ci-dessous p. 303, n. 4 et 311. 1 la définition de *cetanā*.

5) La confusion *doṣa* = *doṣa* entraîne la confusion *dviṣṭa* = *duṣṭa*.

6) Mss. *mokṣāmi*.

7) «Everything, O Bhikkhus, is burning». — *Mahāvagga* I. 21. 1

8) *nirvidā* श्रुय.

मितपुरोगतः ॥ तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा येषमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यच्चैवं समुदयं प्रवक्ष्ये । स एभ्यो धर्मेभ्यः ⁽¹⁾ आतीर्यते ब्रह्मीयते वितरति विबुधुस्तत उत्तस्यति संतस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं भवति । येषमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया । इदं समुदयप्रकृष्टाणं यदिदमेभ्यो धर्मेभ्योऽतीर्यते ⁽²⁾ विबुधुस्ततः ⁽³⁾ ॥ तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति ॥ [तस्यैवं भवति] एषा सा निरोधसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्नूनमहं मार्गं भावयेयं । स एको रक्षोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् ⁽⁴⁾ शम्यं प्रतिबभूवे । तस्य [तेन] निर्वित्तकृतेन मनसिकारेण शम्य उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्र[ति]लीयते ⁽⁵⁾ प्रतिवर्तते प्रत्युदावर्तते [तेभ्यश्चा]तीर्यते ब्रह्मीयते । अनभिनन्दनाचितमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो । न मम

1) Mss. *attiyate*, *ārttiyate* et ci-dessous *attīyanā* (voir n. 2). — ཆེས་འདི་རྟག་གིས་ ཉེན་པར་འགྱུར། ཆེས་ རོ་ཆོ་པར་ འགྱུར། མི་དག་འ་པར་ འགྱུར། ལྷོད་པར་ འགྱུར། — *ñe* 'ar^{ti} 'b^{ar} 'gyur | *ñe* 'bo 'cho 'par 'gyur | *mi* 'dgar 'a 'par 'gyur | *lho* 'd 'par 'gyur | — *ñe* 'ar^{ti} 'b^{ar} = *ārti*, *ārta*; *ārttiyate* = devenir *ārta*. — Voir Morris J. P. T. S. 1886. p. 104, s. voc. *aṭṭiyanti*: *te sakena kāyena aṭṭiyanti harāyanti jigucchanti* (Suttav. I. 68). See Jāt. I, 292, II 143, Therīg. v. 140, p. 137. We also find the form *addiyati* (Th. g., Comm. p. 204) et *addito* (Ibid. v. 328, p. 155). Cp. *santi bhagavataḥ cāvakā ye 'nena pūṭikāyenārūḍhiyamānā jehrīyante vijugupsamānāḥ castram apy ādhārayanti* (Div. A v. 39. 7) — [*ardhiyamāna* = distressed about]. — M. Vynt. § 99. 12.

2) ཆེས་འདི་རྟག་གིས་ ཉེན་པར་

3) *vijugupsanā* manque dans la citation Chap. XXIV et dans la version tibétaine qui y correspond.

4) *śamatha* ཉེན་པར་

5) Mss. *cittam na prāṭhyar prativahati* — རྟོ་ ཆོས་ཐམས་ཅད་ལ་ ཐམས་ཅད་ རྟུང་པར་ འགྱུར་ཏེ། རྟུང་འདྲེན་ཞིང་ རྟུང་ལྷོག་པར་ འགྱུར་རོ། — Comp. *cittam paṭīṭiyati paṭikūṭati paṭivattati* (A Ņg. N. IV. 47 et passim).

6) Comparer Dīgha N. I 84 et Sum. Vil. 225 *vimutt'āmhīti nānam hoti, kkhīnā jāti, vusītaṃ brahmacariyaṃ, kataṃ karaṇiyaṃ, nāparaṃ tithattayāti*

⁽¹⁾ अत एवास्मादागमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

न निर्वाणसमारोपो न संसारपकर्षणं ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते¹⁾ । १०

यत्र हि नाम परमार्थसत्ये नैव⁽²⁾ न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति ।
अनुपलभ्यमानत्वात् । नापि संसारपकर्षणं संसारपरित्यक्तयो न संभवति । कस्तत्र संसारो 5
[यो] विकल्प्यते तथार्थं [Tib. 114b] किं वा तत्र निर्वाणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते ॥ अथ
वा । यत्र निर्वाणे⁽³⁾ कस्य चित्सत्त्वस्य संसारादपकर्षणमुपनयनं निर्वाणि च समारोपणं प्रय-
त्नवतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरप्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र किं निर्वाणं विक-
ल्प्यते । नैव किं चिद्विकल्पयितुं युक्त[89b]मविकल्पयतश्च नियतं यथोदितसंसारद्वी-
कात्तारातिक्रमो निर्वाणनगरपुरप्राप्तिश्च भविष्यतीति ॥ 10

अत एवोक्तमार्थमारदमनसूत्रे⁽⁵⁾ । अथ मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां वेलायां तथाह्वयं
समन्वाहुरं समन्वाहुरति स्म । यन्मारः पापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतलप्रपतित
उत्क्रोशति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि ॥ मञ्जुश्रीराह । अस्ति पापीयस्वेतस्माद्बन्धनाद्वा-

1) Nous retrouvons ici le tibétain, fol. 114a G. གང་གི་ཕྱིར་ རྒྱུ་ལ་སྐྱེས་
འདྲ་བ་ རྟོན་དམ་པ། གང་ལ་ མུ་འན་འདས་ བསྐྱེད་ མེད། འཁོར་བ་ བསལ་བའང་
ཡོད་མེད་ན། ཞེས་བྱ་བ། དེ་ལ་ འཁོར་བ་ ཅི་ཞིག་ ཡིན། མུ་འན་འདས་པའང་ ཅི་
ཞིག་ བརྟག། རྟོན་དམ་པའི་བདེན་པ་ གང་ལ་'''' — Peut-être faut-il lire, contre les
Mss., *nirvāṇasamūropo na na* . . . .

2) *naiva*, suspect, manque dans le tibétain.

3) Mss. *nirvāṇe na kasya*.

4) Mss. °*karṣaṇa apa*°, °*karṣanam upa*° — བསལ་བ་ མྱོ་ བགྲི་བ་ རྟོན།

5) འཕགས་པ་ བརྒྱུད་བརྒྱལ་བའི་མཛོད་.

ते कुतश्चिद्विमोक्ष्यन्ते । अन्यत्र यासावसङ्कृतसंज्ञा तां परिजानन्ति तां परिज्ञाय विमुक्ता
इ[90a]त्युच्यन्ते ॥

अत एवागमादसद्विपर्यासकल्पनामात्रलताबन्धनविच्छेदो विमोक्तो निर्वाणमित्यु-
च्यते स्वप्नोपलब्धदहनज्वालानिर्वाणवत्तद⁽¹⁾निलसलिलैरिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ बन्धमोक्षपरीता ॥
नाम षोडशमं प्रकरणं ॥

1) Le tibétain a simplement "'मे' འབྲས་པ་ ལུ་དག་གིས་ བསད་པ་ བཞིན་ནོ॥

XVII.

कर्मफलपरीक्षा नाम सप्तदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाश्रयत्वात् ॥

यदीह संतानाविच्छेदक्रमेण जन्ममरणपरंपरया हेतुफलभावप्रवृत्त्या [Tib. 115b]

5 संस्काराणामात्मनो वा संसरणं स्यात् ' स्यात्तदानीं कर्मफलसंबन्धः । यथावर्णितं संसारभावे तूत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वाच्चित्तस्य कर्मक्षेपकाले (3) विपाकस्यासद्भावात् कर्मफलसंबन्धाभाव एव स्यात् । संसारसद्भावे तु सतीह कृतस्य कर्मणो जन्मान्तरेऽपि विपाकफ-

1) Mss. *maraṇaparasaṇayor hetu°*. '२के'स' गडेग'३स'गडेग'हु' सङ्गु'र' गे'र'गु'स' सु'.....

2) Mss. *°samibandho yathā paṇḍitaḥ, °te*. 'है'ङ्ग'र' सु'स'य'रि' ३'सि'र'स' मे'र' र'रि' = *yathāvarṇita°*.

3) Mss. *karmākṣepayakāle vipākaḥ syāt sadbhāvāt*. '२स' (२ये'र'य'रि' सु'र' र' र'स'य'रि'र'य' मे'र'य'रि'यु'र'. — L'ākṣepa du vocu du Bodhisattva (voir ci-dessous fol. 106a init.) produit ses fruits *kulālacakraḥramaṇākṣepanyāyena* (Bodhic. p. IX. 36). — On peut entendre le composé *karmākṣepa* comme *karmaṇā ākṣepa*; c'est le fruit qui est projeté: *ākṣipyate*; cependant *narakeṣu kuṣa-lasya karmaṇas trividhasyaivaivākṣepo na caturvidhasya dṛṣṭadharmavedaniyaṃ sthāpayitvā atra narakeṣu iṣṭavipākābhāvāt* = Il y a, dans les enfers, projection de trois espèces de bon *karman*, mais non de la quatrième (acte dont le fruit mûrit dans la même existence) (Abhidh. k. v. Soc. As., 304b). — *ākṣepa* est glossé par *āvedha* (Ms. *āvadha*): *karmākṣepapaṇḍā, yathoktam karmāvedhapaṇḍā tām tām gatiṃ narakādīkām gacchanti jvātāgamanayogena* (Ibid. 236b 9). — Sur les divers *phalas* voir ci-dessous ad XVII. 33.

4) 'के'र'स'ग'र'र'र'.

तसंबन्धात्कर्मणां फलसंबन्धो न विरोधितो भवति । तस्माद्विद्यत एव संसारः कर्मफ-
लसंबन्धाश्रयत्वादिति ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणि किं वा तत्फलमिति । तत्प्रभेदविवक्षितपेदमुच्यते ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुयाकुकं च यत् ।

मैत्रे स धर्मस्तद्विज्ञं फलस्य प्रेत्य चेत्⁽¹⁾ च ॥ १

5

तत्राकृत⁽²⁾ उत्पादितो ऽहंमानोऽस्मिन्नित्यात्मा स्वन्धानुपादाय⁽³⁾ प्रज्ञप्यमानः
पुद्गल आत्मेत्युच्यते । चिनो⁽⁴⁾त्युपचिनो⁽⁵⁾ति शुभमशुभं कर्म विपाकदानसामर्थ्ये⁽⁵⁾ नियमयती-
ति चेतः चित्तं⁽⁶⁾ मनो विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतत्त्वयति

1) यद्वा⁽²⁾ ऽहं⁽³⁾ मानो⁽⁴⁾ अस्मिन्⁽⁵⁾ इत्यात्मा⁽⁶⁾ स्वन्धानुपादाय⁽⁷⁾ प्रज्ञप्यमानः
पुद्गल आत्मेत्युच्यते । चिनो⁽⁸⁾त्युपचिनो⁽⁹⁾ति शुभमशुभं कर्म विपाकदानसामर्थ्ये⁽¹⁰⁾ नियमयती-
ति चेतः चित्तं⁽¹¹⁾ मनो विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतत्त्वयति

2) अहं⁽¹²⁾ मानो⁽¹³⁾ अस्मिन्⁽¹⁴⁾ इत्यात्मा⁽¹⁵⁾ स्वन्धानुपादाय⁽¹⁶⁾ प्रज्ञप्यमानः

3) Voir ci-dessus 285, n. 4.

4) यत्⁽¹⁷⁾ चेतः⁽¹⁸⁾ मनो⁽¹⁹⁾ विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतत्त्वयति
est indiquée Lañkāv. 52 *cittena cīyate karma*, auquel on peut comparer le
cittena loko niyyati, ... *parikissati* (Aug. N. II. p. 177, Atthas. § 211).
— Il y a une différence essentielle entre le *karma kṛta* et le *karma upacita*. Ce
dernier seul porte des fruits. Exemple: si on donne de l'or en croyant donner
une pierre, on n'a pas donné de l'or: *tadyathā avyākṛtena cittena pāsāṇaṃ dadā-
mīti suvarṇaṇaṃ dadāyāt . kṛtaṃ taṃ na punar upacitam*. — C'est en raison
des *anuṇayas* que les actes sont moralement qualifiés: *karmāṇi* .... *anuṇayaṇācā-
l upacayaṇaṃ gacchanti*, *vipākānāyamyenātra uttiṣṭhante*, *vipākādānāya niyatibha-
vanti arthaḥ* (Abhidh. k. v., Soc. As., 334 b 2, 337 b 9); ou, en d'autres termes,
c'est la pensée seule qui opère l'*abhisamskāra*. (Voir XVII. 5.)

Je crois que cette doctrine s'écarte de l'orthodoxie du Kathāv. XV. 11,
aññāṃ kammaṃ añño kammupacayo ti?

5) यत्⁽²⁰⁾ चेतः⁽²¹⁾ मनो⁽²²⁾ विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतत्त्वयति

6) यत्⁽²³⁾ चेतः⁽²⁴⁾ मनो⁽²⁵⁾ विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतत्त्वयति

k. v. citée Dh.-s. p. 69, Muséon, VI. p. 181.

7) यत्⁽²⁶⁾ चेतः⁽²⁷⁾ मनो⁽²⁸⁾ विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायाः । आत्मानं संयमति विषयेष्वस्वतत्त्वयति

रगादिक्लेश[90b]वशेन प्रवृत्तिं निवारयतीत्यात्मसंयमकं । तदेतदात्मसंयमकं कुशलं
चेतः प्राणातिपातादिषु प्रवृत्तिविधारकं⁽¹⁾ दुर्गतिगमनाद्वारयतीति धर्म इत्युच्यते ॥

धर्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थापितः स्वलक्षणधारणार्थेन⁽⁴⁾ कुगतिगमनविधा-
रणार्थेन पाञ्चगतिक[Tib. 116a]संसारगमनविधारणार्थेन⁽⁴⁾ ॥ तत्र स्वलक्षणधारणार्थेन सर्वं⁽⁵⁾
5 साम्रवा [घ]नाम्रवाश्च धर्मा इत्युच्यते⁽⁶⁾ ॥ कुगतिगमनविधारणार्थेन दशकुशलादयो धर्मा
इत्युच्यते⁽⁶⁾ ।

धर्मचारी सुखं शैतेऽस्मिँह्लोके परत्र च⁽⁷⁾ ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणार्थेन निर्वाणे⁽⁸⁾ धर्म इत्युच्यते । धर्मशरणं गच्छतीत्यत्र ॥
इह तु कुगतिगमनविधारणार्थेनैव धर्मशब्दोऽभिप्रेतः ॥

10 किं पुनरात्मसंयमकमेवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुप्राक्तं च मैत्रं च

1) = hemmend, zurückhaltend (P. W.) = སྒྲོག་པ་.

2) འཛིན་པ་སྡེད་པ་.

3) Sur le sens du mot *dharma*, voir Atthas. § 92 et suiv., Mme Rhys Davids, *Psychology*, p. XXXIII.

4) འཛིན་པ་.

5) Atthas. § 94 *attano pana sabhāvaṃ dhārentīti dhammā dhāriyanti vā paccayehi*.... — Dans le même sens, *dhriyate tiṣṭhati vartate yāh sa dharmah*, dans la définition *naīyāyika* discutée par M. Walleiser, *Phil. Grundlage* p. 98.

6) Mss. *ucyante*.

7) Voir *Dhammapada* 168—9 et Ms. Dutreuil de Rhins, J. As. 1898 II. 214, 275. — *dharma* a ici le sens de *guṇa*, comme Atthas. § 92, *adhammo nirayaṃ neti dhammo pāpeti suggaṭin ti*.

8) Mss. *nirvāṇam uc°*. — ཐུ་དན་ལས་འདས་པ་ལ་ ཆོས་ ལེས་...

9) Mss. *°kam eva ca kam | cetah*. — གཅིག་ཏུ་ = *ekāntam?*

10) ཆོས་ ཡིན་ནས་ ལེན་། ལྷན་པ་ མ་ ཡིན་ཏེ། འོ་ན་ ཅི་ ལེན་. — La né-
gation exige une lecture: *dharma iti . nety āha, kim tarhi*.

यच्चेतोऽसावपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्णाती-
ति परानुग्राहकं चेतः । चतुःसंयुक्त्वस्तुप्रवृत्तं भयपरित्राणप्रवृत्तं च यच्चेतोऽसावपि धर्मः ॥
मित्रेभ्यमविरुद्धं सन्नेषु यच्चेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यच्चेतस्तन्मैत्रचेतो मैत्रमेव वा । यच्चे-
तन्निविधं चेतो निर्दिष्टं स धर्म इत्युच्यते विपर्ययादधर्मो योज्यः ॥

यच्चेतन्निर्दिष्टप्रभेदं चेतस्तद्वीजं फलस्य । असाधारणं फलाभिनिर्वृत्तौ यत्कारणं ६
तदेव [Tib. 117 b] बीजमित्युच्यते । तद्यथा शाल्यङ्कुरस्य शालिवीजं । यत्तु साधारणं
तित्यादि न तद्वीजं कारणमेतत् । यद्यैतदेवमिकापीष्टस्य विपाकस्याभिनिर्वृत्तौ त्रिविधं
चेतो भवति बीजं । पुरु[91 a]षकाराद्यस्तु कारणमेव ॥

कस्मिन्पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याहुः । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे
जन्मानि । इहेति दृष्टे जन्मनोत्यर्थः ॥ एतच्चागमाद्विस्तरेण बोद्धव्यं ॥ 10

एवं तावच्चितात्मकमेवैकं धर्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता ।

चेतना चेतयित्वा च कर्माक्तं परमर्षिणा⁽⁶⁾

1) Le tibétain répète le deuxième pāda du sūtra, — et porte རྩ་གི་སྣ་
(sraçabāda) au lieu de རྩ་གི་སྣ་ (ca°).

2) Mss. bhava°. — འཇིགས་པ་.

3) Tib. = mitrād bhavam.

4) ཡང་ན་ ལྷུ་མས་པ་ རེ་ ཀུན་པམེས་ཀྱིས་ ཡིན་ཏེ། བདག་ལ་ བན་འདོགས་པའི་
སེམས་ ཀང་ ཡིན་པ་ རེ་ཀྱི་ཀྱིས་ ལྷུ་མས་པའི་ སེམས་ ཡིན་ནོ། = *api ca mitratvaiva*
mitram. ātmānugrahakam yac cittaṃ tad eva mitracittam. བདག་ལ་ par erreur
pour ཀུན་པ་?

5) ལྷུ་ས་ལྷུ་འི་ལྷུ་པ་. — M. V ynt. § 114. 1 *kāraṇahetu*. — Voir ci-dessous,
ad XVII. 33, la note sur les *phalas*.

6) རྩ་སོང་ མཆོག་གིས་ ལས་རྒྱུས་ རེ། སེམས་པ་ རྩ་ རེ་ བསམས་པ་པ་ ཏེ།

~ *karman* au pluriel.

तोयं चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं तत्पुनः कायिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कायवा-
ग्भ्यां प्रवर्तिष्य इत्येवं चेतसा संचित्य यत्क्रियते तच्चेतयित्वा कर्मत्युच्यते ॥ तत्पुनर्द्वि-
विधं कायिकं वाचिकं च । कायवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च निष्ठागमनात् ।⁽¹⁾ एवं च त्रिविधं
कायिकं वाचिकं मानसं च⁽²⁾ । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भियमानं सप्तविधं संज्ञायत
इत्येवं तस्य कर्मणो भगवता बहुप्रकारो भेदोऽनुवर्णितः । कथं कत्वा ।

5

वाग्विष्ण्वन्दोऽविरतयो याश्चाविज्ञप्तिर्संज्ञिताः ।

अविज्ञप्तय एवान्याः स्मृता विरतयस्तथा ॥ ४⁽³⁾

परिभोगान्वयं पुण्यमपुण्यं च तथाविधं ।

चेतना चे[91b]ति सप्तैते धर्माः कर्माज्जनाः स्मृताः ॥ ५⁽⁴⁾

तत्र व्यक्तवर्णा⁽⁵⁾ज्ञारणां वाक् । विष्ण्वन्दः⁽⁶⁾ शरीरचेष्टा⁽⁷⁾ ॥ तत्र कुशलाङ्कुशला वा 10

1) Mss. *etac ca.* དེ་ལྟར་ན

2) Mss. *mānasam cā'tra tad api, cātra etad api.*

3) དག་ རང་ བསྟོན་ རང་ མི་སྟོང་པའི། རྣམ་རྟེན་ཕྱེད་མེད་ ཞེས་ཀྱི་ གང་།
ཡང་པའི་ རྣམ་རྟེན་ཕྱེད་མེད་པ། གཞན་དག་ གུང་ རྟེ་ དེ་བཞིན་ འདོད་॥

4) ཁོངས་སྟོང་ལས་སྟུང་ བསྟོན་ནམས་ རང་། བསྟོན་ནམས་ མ་ཡིན་ རྟུལ་དེ་
འདྲ། མེས་པ་ རང་ རྟེ་ ཆོས་ དེ་ བརྒན། ལས་སྟུ་ མཛོད་པར་ འདོད་པ་ཡིན།

5) ཡི་གེར་ གསལ་པོར་ བཛྲོད་པ། — Cp. M^{do} Rhys Davids, *Psychology*,
193, n. 1. — *vāc* = *vāgviñāpti*.

7) གཞན་པ་.

6) Mss. *vispanda, nispanḍa, nisyaṇḍa*. — བསྟོན་ = *prakamp, kṣubh, cal,*
kecep, sambhram, tras. — Il faut lire *vispanda*, qui est garanti par *kāyavi-*
phandana (Atthas. § 645, et trad. p. 192, n. 3); peut-être *nispanḍa*. — La
confusion est fréquente entre *syanda*, p. ex. *nisyaṇḍaphala* (= རྟུ་མཐུན་པ།,

वाक् सर्वेव विरत्यविरतिलक्षणा⁽¹⁾ विज्ञप्तिमुत्थापिका सामान्येन वागिति गृह्यते । एवं कुशलो ङकुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणो⁽²⁾ विज्ञप्तिमुत्थापको विष्पन्दः सामान्येन गृह्यते ।

यथा चैतद्विज्ञप्तिर्द्विधाभेदे एवमविज्ञप्तेरपि । अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयो विरति-
 5 [Tib. 117 b] लक्षणाश्चेति कृत्वा । तत्राविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयः । तद्यथा 'अद्यप्रभृति
 मया प्राणिनं कृत्वा चौर्यं कृत्वा ज्ञोविका परिकल्पयितव्येति पापकर्माभ्युपगमत्तत्तात्प्र-
 भृति तदकारिणोऽप्यङ्कुशलकर्माभ्युपगमहेतुकाः सततसंमितमविज्ञप्तयः समुपज्ञायन्ते ।
 कैवर्तदिनां च ज्ञालादिपरिर्कर्मकालात्प्रभृति तदकारिणामपि या अविज्ञप्तय उपज्ञायन्ते ।
 ता एता अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥ यथा चैतास्तथान्या विरतिलक्षणाः कुश-
 10 लस्वभावा अविज्ञप्तयः । तद्यथा 'अद्यप्रभृति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामोति'⁽³⁾
 कायवागविज्ञप्तिपरिमर्माप्तिकालत्तत्तात्प्रभृति तदुत्तरकालं प्रमत्ताद्यवस्थस्यापि याः कुश-
 लोपचयस्वभावा अविज्ञप्तय उपज्ञायन्ते । ता एता विरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥

ci-dessous XVII. 33 = pāli *nissanda*), *puṇṇābhisanda* et *Ṭikṣās.* 130.2 (བཤེད་པ་
 de འཇུག་), et *spanda*, p. ex. *niṣphalaspaṇḍavarjana*, *Ṭikṣās.* 116.2—117.15,
 Bodhic. p. V. 54. — Les lectures de ces deux textes sont mauvaises.

1) Mss. 'lakṣaṇāḥ vi°, avi°. ལུས་པར་རྟེན་གྱིས་མཁྱེད་པའི་སྟོང་པ་ རྟེན་པ་
 སྟོང་པའི་མཆོད་ཀྱིས་ཅན་གྱིས་ནས་སྟོང་པར་བྱེད་པ', ce qui donne *avijñapti*.

2) Mss. 'lakṣaṇo vijñapti°. La phrase tibétaine est parallèle à celle qui
 précède, soit 'lakṣaṇo 'vijñapti°. Mais on a ci-dessous l. 4 *yathā vijñapter*. . .

3) Mss. *yathā caikav°, caikav° ཇི་ལྟར་ ལུས་པར་རྟེན་གྱིས་ འདྲིའི་རྟེན་པ'.*

4) ལྟག་པར་ ལྷན་མེ་ཆད་པར་ — M. V yu t. § 245. 856. — *satatum* = *abhiṣnam*,
samitam = *nirantaram* (A. k. v. 274 b 5).

5) Cette *vijñapti* (*karmavācāna*) constitue le *maula karmapatha* (Abhidh.
 k. v., fol. 312 a 3).

6) རྟེན་གྱིས་པས་གས་'; ci-dessous p. 310. 2 འཇུག་པ'.

एता ⁽¹⁾त्रयक्रियास्वभावा घपि सत्यो ⁽²⁾विज्ञप्तिवत्पराव विज्ञापयन्तीत्यविज्ञप्तयः ॥

तथा परिभोगोन्वयं पुण्यं कुशलमित्यर्थः । परिभोगेनान्वयो ऽस्येति परिभोगा-

1) गज्जगसं रुदं सु'समि' रद'सद्वैदं पियं'रु'वैदं गुदः.

2) Bien qu'étant *rūpa* et *kriyā*, elles n'instruisent pas les autres comme font les *viññaptis*. — Voir Abhidh. k. v., fol. 333a 6 *kuṣālah skandhā iti pañca-skandhah . kāyavāgviññaptis tadaviññaptir api vā rūpaskandho draṣṭavyah*. — La *kāya-vacī-viññatti* est *rūpaṃ bāhiraṃ cittasamutthānaṃ, cittaśatthabhu* (Dh.-sū 764, 767, 770). — Voir XXVI. 8 et Muséon, VI. p. 188.

3) M. Vynt. 101, 51 *viññapti*, 76 *avijñapti*. Définition et opinions orthodoxes, Att'has. § 645-6, Dh.-sūi § 636-7: «bodily and verbal intimation, wrong and right», Mil. p. 229 et suiv. — Définition hérétique, Kathāv. X. 10. *kāya-viññatti kāyakammaṃ vacīviññatti vacīkammaṃ*. — La *viññatti* n'est pas *śīla*, ni l'*pariññatti dussīlya*; car la moralité consiste dans la *viññatti* et n'est pas un *rūpa-dhamma*. — Abhidh. k. v. fol. 310a 9. Le *saṃādānaṭṭha* (*prati-mokṣasamvara*) est *viññaptiyādhiṇa* (*tad hi parasmaḍ ādīyate*); le *dharmaṭṭha* (*dhyānānārasavasamvara*), au contraire, *na viññaptiyādhiṇa* (*cittamātrādhiṇīyat*). Ibid. 309a 3 (sur la définition du *maṇa*) *agāḥsaṃ kāyakaṃvīññaptisvabhāvaṃ kāyamaṇaṃ evaṃ vāmaṇaṃ . atha kasmād avijñaptir api . viññaptiḥ sārasvatīvenāgāḥsatve sambhavāt*.

4) Sur le *paribhoga*, voir surtout Īkṣās., Kārikās 5, 6. — La notion du *paribhogānvaya* (ou *Ṣmaya*) *punya* est orthodoxe, étant explicitement définie Aug. N. II p. 54 (IV. 51): «Si on donne à un moine un vêtement, un vase à aumônes etc., et que le moine, employant (*paribhūṇjamāna*) ces objets, se fixe dans la concentration de la pensée, on obtient mérite, etc.» ^(a) (cp. III. p. 51). — Mais il semble que ce sūtra soit inconciliable avec quelques-unes des tendances de la dogmatique, et cela résulte de la discussion Kathāv. VII. 5. Le mérite qui provient de la jouissance d'autrui ne saurait être indépendant de la pensée (*citta-upanyutta*) de celui qui est censé mériter; il suppose l'intention, le *paṇḍhāna*; et si l'objet donné reste inemployé, étant brulé, dérobé, etc., le donneur (*dāyaka*) en est-il moins méritant? — Le mérite ne peut venir d'autrui, comme il est dit Bodhic. p. IX. 39: *na hi puṇyaṃ parānugrahāt*; il vient de la pensée (*svacittād bharet puṇyaṃ*), notamment de la satisfaction qu'on éprouve en pensant: Un homme si distingué se sert de mon *cīvara* (*anumodana*, Kathāv. VII. 5).

L'Abhidh. k. v. et la Bodhic. p. traitent cette question à peu près dans les mêmes termes, au sujet d'un point particulièrement intéressant. Quel est le mérite du culte rendu au Bouddha? *diviḍham hi puṇyaṃ, tyāgānvayaṃ ca, tyejād eva yad utpadyate, paribhogānvayaṃ ca, deya-dharmaparibhogād yad utpadyate* (B. c. p.). — *sati pratigrahitari yuktam tyāgānvayaṃ puṇyaṃ . tatra hi parānugraheṇa grahitā yujyate iti . maitryādīvaḍ agrāṇatīti maitryādīso va maitryādīvaḍ* ^(b). *agrāṇatī, asati pratigrahaḥ, puṇyaṃ bhavati . asaty api parānugrahe kuṣalamulādībalādhānāt . tathā vyatīte 'pi guṇavati tathāgatādaṃ tad-*

स्वयं परिभोगः परित्यक्तस्य वस्तुनः संघादिभिरूपभोगः । अन्वयो ऽनुगमो दायकसंतानतः
कुशलोपचय [Tib. 118a] इत्यर्थः ॥ अपुण्यं च तथाविधं परि[92a]भोगान्वयमित्यर्थः ।
तद्यथा देवकुलादिप्रतिष्ठापनं यत्र सत्त्वा कृत्यन्ते । यथा यथा हि तत्कीर्तौ प्राणिना
कृत्यन्ते तथा तथा तदेवकुलाद्युपभोगात्तत्कर्तृणां संताने परिभोगान्वयमपुण्यमपि ज्ञायत
5 इत्येवमपुण्यं च तथाविधं भवति ॥

bhaktikṛtaṃ caitye dānaṃ puṇyaṃ bhavati. — Objection: *dānamānakriyā tauha
vyarthā prāpnoti. yadi svacittād eva puṇyaṃ bhaved cittaenaiva dānamānuc
anuṣṭheyam, tata eva puṇyapṛāpteh, na tatkarṃasamutthāpikāyā bhaktiḥ.* —
Réponse: *prakṛṣṭataratvāt. naitad evam. kasmāt. yasmād dānamānau cittaṃ
treṇa cintayato yā bhaktis tata iyaṃ dānamānau kurvato bhaktiḥ prakṛṣṭatarā*
La raison en est évidente: on tue bien plus son ennemi en le tuant en effet qu'en
disant: «Je tue mon ennemi». (A. k. v. 334b).

(a) *yassa bhikkhave bhikkhu cīvaraṃ paribhuñjamāno appamāṇaṃ ceta-
samādhim upasampajja viharati appamāṇo tassa puññābhisando kusalabhi-
sando....* Il n'est pas sans intérêt de constater comment ce texte a été
mis à contribution par les rédacteurs du Ratnarāṅgis. (ap. Çikṣās. 138.)
*tatra Kūcyapa yo bhikṣu dāyakaśya dānapater antikāc cīvarapiṇḍaputram
paribhujyāpramāṇam cetaḥsamādhim samāpadyate 'pamāṇas tasya dāya-
kasya dānapateḥ puṇyakriyāvipākāḥ pratikāṅkṣitavyah .... na tv eva tasya
puṇyaniṣyandasya kaṣcit kṣaya iti.* — Voir Abhidh. k. v. 277 b 5 *yā tauha
sūtram iti vistarāḥ. apramāṇam cetaḥsamādhim iti.*

(b) Le mérite de la *maitrī* ne dépend pas de l'accueil fait au bienveillant

1) Sur les dons faits au Saṃgha, leurs mérites, voir la théorie des *upa-
dāyapūṇyakriyāvastus*, dans Minayeff, Recherches, 163 et suiv.; Çikṣās.
138; Morris, J. P. T. S. 1885, p. 38; Abhidh. k. v. 277b. — Les anciennes
écoles ne sont pas d'accord sur le mérite des dons faits au Bouddha et au Saṃgha,
voir Vasumitra et Bhavya.

2) Ms... *yathā hi tatkirtau prāpino...*, *tatkīrtito...* — Le tibétain n'a
rien qui corresponde à *kīrti*, gloire, renom, mais il répète le mot *devakula*.
ཇེ་ལྷ་ཇེ་ལྷར་ ལྷ་ཁང་དེར་ སྲོག་ལགས་དག་གསོག་པ་ དེ་ལྷ་དེ་ལྷར་ — On pense à la
glose très douteuse de Hem., *kīrti* = *prāsāda* (Med. = *prasāda*); mais *prāsāda*
correspond à peine à *devakula*. — Fait-on dans les temples des sacrifices à la
gloire du donateur?

3) = *cittasantiṇe*, dans le moi. — Comp. Abhidh. k. v., fol. 277 b 8. —
Voir ci-dessus 281, n. 1 (2).

चिताभिसेस्कारमनस्कर्मलतणा चेतना चेति ॥

सन्तेपेणैतत्सविधं कर्म भवति । कुशलाकुशला वाक् । कुशलाकुशलो विष्वन्दः ।
कुशलमविज्ञतिलक्षणं । अकुशलमविज्ञतिलक्षणं । परिभोगान्वयं पुण्यं । परिभोगान्वयम-
पुण्यं । चेतना चेति ॥

एते च सप्त धर्माः कर्माज्जनाः कर्मत्वेनाभिव्यक्ताः कर्मलतणाः स्मृताः ॥

5

अत्रैके परिचोदयन्ति ॥ यदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमाविपाककालाद्वतिष्ठते
अथ न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् । यदि तावत् ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ⁽²⁾ ॥ ६

यद्युत्पन्नं सत्कर्माविपाककालं स्वतन्त्रेणावतिष्ठत इति परिकल्प्यते तदिदं का- 10
लमप्य नित्यतापगम्यते विनाशरहितत्वात् । पञ्चाद्विनाशमद्वावात्र नित्यतामिति चेन्नै-
तदर्थं [Tib. 118b] । पूर्वं विनाशरहितस्याकाशाद्वत्पञ्चादपि विनाशेन संबन्धभावात् ।
। विनाशरहितस्य चासंस्कृतवप्रसङ्गादसंस्कृतानां च विपाकादर्शनादविपाकात्वेन सदेवा-
। सास्यानान्नित्यताभ्युपगम एव कर्मणामुपगम्यते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे दोषः ॥ अथोत्पा-
दमन्तरविनाशित्वा[92b]मेव कर्मणामेवमभ्युपगतं । नन्वेवं सति ।

15

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ।

यथावभातं सत्कर्माविद्यमानस्वभावतान्नैव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥

1) ཡིད་ཀྱི་ ལས་ཀྱི་ མཚན་ཉིད་ ཡན་ སེམས་ མཛོད་པར་འདུ་བྱེད་པ་ སེམས་པ་.

- Voir ci-dessus p. 127, n. 4, 296 n. 4 et 303, n. 4.

2) གཤམ་རྟེ་ སྒྲིན་པའི་ རུས་ པར་རུ། གནས་ན་ ལས་ རེ་ རྟག་པར་ འགྱུར།
གཤམ་ རྟག་པར་ རྟག་པར་གྱུར་པ། ཇི་ལྟར་ འགྱུར་བུ་ བསྐྱེད་པར་འགྱུར།

तत्रैके निवार्यात्तरीयाः परिकारं वर्णयन्ति । उत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात्संस्कारा-
णामनित्यत्वदोषस्तावदस्माकं नोपपद्यते । यच्चाप्युक्तं ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यतीति ।

अत्रापि परिकारं ब्रूमः ।

5 योऽङ्कुरप्रभृतिर्बोधात्संतानो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमृते बोधात्स च नाभिप्रवर्तते ॥ ७

इह बोधं क्षणिकमपि सत्स्वजातीयभाविफलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तस्यैव
संतानस्याङ्कुरकाण्डनालपञ्चाद्यभिधानस्य हेतुभावमप्युपगम्य निरूढ्यते । यथायमङ्कुर-
प्रभृतिर्बोधात्संतानः प्रवर्तते । तस्मात्क्रमेण सङ्कारिकारणवैकल्ये सति स्वल्पादपि
10 हेतोर्विपुलफलप्रचय उपजायते ॥ अस्ते [Tib. 119 a] बोधादिना बोधात्स चाङ्कुरादिसंतानो
नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्वत्त्वे भावित्वेन तदभावे चाभावित्वेन बोधहेतुकत्वमङ्कुरादिसंता-
नस्य फलस्योपदर्शितं भवति । तदेवं ।

1) ལྟེ་པ་ གཤན་དག་ བི་ཅག་. — Voir ci-dessus 76, n. 1 et 274, n. 3.

2) ལན་. — Mss. *kramam*, voir ci-dessous 313 l. 6.

3) ལུ་ལུ་ལ་སྟག་ས་ ལུན་ གང་ རེ། ས་ཤོན་ལས་ རེ་ མོང་ན་པར་འབྱུང་། རེ་ལས་
འབྱས་སུ་ ས་ཤོན་ རེ། མེད་ན་ རེ་ ཡང་ འབྱུང་ མེ་འབྱུར་ ॥ — Cette comparaison
du *saṃtāna* végétal et du *cittasaṃtāna* (*prīhisamānāśādharmya*) nous est connue
par plusieurs textes, voyez Sarvadarśanas, note 186 (Muséon, N. S. III p. 46)
et Abhidh. k. v., cité dans J. As. 1893, II. p. 299. Guṇamati et Vasumitra
(*Vaibhāṣikas*) rejettent ces explications. — La succession *āṅkura*, *kāṇḍa* etc,
est classique dans l'exposé du *bāhya pratītyasamutpāda* (*Çālistambas*).

4) Le grand fruit d'une petite cause; c'est un des caractères (*ākāra*) du
pratītyasamutpāda (*Çālistambas*). Comp. Sum. Vil. 230. 29 *appakāṇaṃ 1^a*
kāraṇānaṃ vipulaphalapaṭilābhakūraṇena. . . .; même doctrine dans *Bodhisatt-*
vābhūmi I. xvii.

5) ou *ādarṣitam*. — *saṃtāna* = *phala*. ལུན་ལྟེ་ས་ འབྱས་སུ་.

बीजाच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

बीजपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं⁽¹⁾ ॥ ८

यदीह बीजमप्रसूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्गारादिविरोधिप्रत्ययसंनिध्यानिरुध्येत⁽³⁾ ।
तदा तत्र कार्यसंतानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्यादुच्छेददर्शनं । यदि च बीजं न निरुध्येताङ्कुरादिसं-
तानश्च प्रवर्तते तदा बीजस्यानिरोधोऽभ्युपगमाच्चाश्वतर्शनं स्यात् । न चैतदेवमित्यतो ॥ ८
नास्ति बीजस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः ॥ यथा च बीजे ऽयं क्रमोऽनुवर्णित एव

यस्तस्माच्चित्तसंतानश्चेतसो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः [93a] फलमृते चित्तात्म च नाभिप्रवर्तते⁽⁴⁾ ॥ ९

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रयुक्ताच्चित्ताद्यश्चित्तसंतानस्तद्वेतुकः प्रवर्तते⁽⁵⁾ ।
तस्मात्कुशलाकुशलचेतनापरिभाविताच्चित्तसंतानात्सहकारिकारणसंनिधानावैकल्ये स- 10
तोऽष्टमनिष्टं फलमुपजायते सुगतिदुर्गतिषु । स्मृते तु तच्चित्ताच्चित्तमन्तरेण स च नाभिप्र-
वर्तते । तदेवं ।

1) गन'स्यु'र' स'चो'र'य'स' कु'र' र'न' । कु'र'य'स' अ'स'स'सु' अ'सु'र'अ'सु'र'वे'न' ।
स'चो'र' अ'स'स'सु'वे' स्त्रे'व' अ'सु'य' । रे'स्यु'र' क'र' मे'व' ह'ग' स' यि'व' ॥ — XVII hbras-
bu suon.

2) Mss. *je'ālamgūrādivirodhaḥ pratyayasānnidhyani*°.

3) Mss. *°ucchedarçanapra*°.

4) से'स'स'गु' कु'र' रे' ग'न' यि'व'य' । से'स'स'य'स' म'र'वे'य'स'अ'सु'र'व'म'अ'सु'र' ।
रे'य'स' अ'स'स'सु' से'स'स'य'वे'ग' । मे'र'र' रे'य'न' अ'सु'र' मे'अ'सु'र' ॥

5) Mss. *mat tasyā cittasamtānaç*...

6) *akuṣāla* manque dans le tibétain.

7) Mss. *°cetanāya vibhāvitaḥ cittasamtānāt* — ཡོངས་སུ་བསྐྱོས་པ་ — Fou-
caux (d'après M. Vyāt) *bsgos-pa* = *paribhāvita*. — *bsgom-pa* a le même sens.
— *bsgos-pa* (to stain, to anoint, to infect with disease) ne se prend, d'après
Jäschke, que dans un mauvais sens; mais *to anoint* donne *vāsita* (Foucaux),
un des termes consacrés pour indiquer que la série intellectuelle est «parfumée»,
imprégnée par les *samskāras*. (Voir Sarvadarç. traduction dans Muséon,
N. S. II. p. 192, note 118.)

चिताञ्च यस्मात्संतानः संतानाञ्च फलोद्भवः ।

कर्मपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ १०

यद्य[Tib. 119b]⁽³⁾कृच्चर्मचित्तमिव तद्धेतुफलपारंपर्याविच्छिन्नक्रमवर्तिनो भाविन-
श्चित्तसंतानस्य हेतुभावमनुपगम्य कुशलं चित्तं निरुद्ध्येत । तदोच्छिन्नं⁽⁴⁾ तत्कर्म स्यात् ।
5 अथाप्यनागतसंतानस्य हेतुभावमुपगम्य स्वहृत्पादप्रच्युतं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्म शाश्वतं ।
न चैतदेवमिति । तस्मात्तत्पिणिककर्माभ्युपगमेऽपि नास्त्युच्छेदशाश्वतदर्शनद्वयप्रसङ्ग इति ॥

तदत्र यथोदितकर्मप्रभेदव्याख्याने दश कुशलाः कर्मपथा व्याख्याताः । ते च

धर्मस्य साधनोपायाः शुक्लाः कर्मपथा दश ।

फलं कामगुणाः पंच धर्मस्य प्रेत्य चेत् च ॥ ११

10 त एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मस्य साधनोपाया निष्पत्तिहेतुभूता इत्यर्थः ॥ कः
पुनरसौ कुशलकर्मपथव्यतिरिक्तो धर्मा नाम यस्यैते⁽⁶⁾ साधनोपायत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।
उच्यन्ते । चित्तविशेष एव कश्चिद्धर्मशब्देनोक्तः ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुयादकं च यत् ।

मैत्रं स धर्म

1) गन्'सु'र' सेम'स'ल'स' सु'र' द'न' र'। सु'र'ल'स' ल'स'स'सु' ल'सु'न'ल'सु'र'स'द'न'।
ल'स' र' ल'स'स'सु'र'ि' सु'र' ल'स'स'। र'सु'र' ल'न' स'र' ह'ग' स'य'र'॥

2) Comparer Sum. Vil. p. 226. 11 *idāni vattamānakkhandhasantānā aparāṇi khandhasantānam mayham n'atthi.*

3) Mss. *bhāvina citta*°. — d'un futur *cittasamtāna*.

4) *uechinna* सु'र'ल'स'।

5) र'ग'स'स'दे' ल'स'शु' ल'स' स'सु'र'। ल'स'सु'र'स'य'य' स'स'स' य'र'दे'।
ल'स'शु' ल'स'स'सु' ल'दे' ग'द'न'सु'। ल'दे'र'स'दे' य'र'न'र'स'स' ल'दे'॥

6) Mss. *yasyaiha*.

इत्यनेन⁽¹⁾ अथ वा परिनिष्ठितत्वा एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवा[93b]द्या भवन्ति ।
 क्रियमाणत्वास्तु⁽³⁾ कुशलकर्मपथशब्दवाच्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणास्य एते दश कुशलाः
 कर्मपथा निष्पत्तौ हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ॥ कथं पुनरत्र प्रक्राप्ते⁽⁴⁾ कर्मविभागे दश कुशलाः
 कर्मपथा इति । [Tib. 120a] उच्यते ।

वाग्विष्यन्दो ऽविरतयो याश्चाविज्ञप्तिर्ज्ञप्तिता

5

इत्यादिना कायिकास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चत्वारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनाभिध्या-
 व्यापादासंन्यग्दृष्ट्याख्यास्त्रयो मानसा व्याख्याताः । इत्येवं दशापि कुशलाः कर्मपथा अत्र
 व्याख्याताः ।

ते च यथोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिहेतवो भवन्ति ॥ अस्य च धर्मस्य रूपशब्दगन्ध-
 रसस्पर्शव्यलक्षणाः पञ्च कामगुणाः प्रेत्य चादृष्ट परलोक इत्यर्थः । इह चेतिकलोक इत्यर्थः । 10
 फलमुपभुञ्जत इति ॥

एवं तावदेकनिकायिकैराज्ञेयपरिहारे वर्णिते सति तान्प्रत्यगरे दोषमुद्वाह्यान्त्या-
 त्पपरिहारं वर्णयन्त श्रुताः ।

1) *atha vā* est représenté par ཅམ་པ་གཅིག་ཏུ་ན་

2) ཡོད་ས་སྤྱོད་མཐར་ཀུན་གས་པའི་ངོ་པོ་ནི་

3) དེ་པའི་ན་པའི་ངོ་པོ་ནི་

4) ལྷ་པས་ཐལ་ཞེན་པ་

5) བརྒྱུ་སྐྱེས་མེད་པ་ ཅད་། གཞོད་སྐྱེས་མེད་པ་ ཅད་། ཡོད་དག་པར་ལྷ་པ་
 རྟེན་བྱ་པ་ = *anabhidhyā-avyāpāda-samyagdṛṣṭy-ākhyās*, lecture correcte.

6) *Mss. evaṃ tāvad ekīnikāyor ākṣepapayavihāre....tanprety apara do-*
ṣam udbhāva yāḥsepa°; ...tānprety..., ubhānyayā°. — Le tibétain traduit
kuṣ cid ākṣepa°.... ཁ་ཅིག་གིས་ བརྒྱུད་པའི་ལན་ བདེ་པ་ཡིན་ ཅད་། གཞན་དག་
 གིས་ དེ་ལ་ ཞྱོན་ བརྒྱུད་པའི་ལན་ གཞན་ གདེམ་པའི་ཕྱིར་ ལྷ་པ་པ་།

बह्वक्ष्य मकृतश्च दोषाः स्युरपि कल्पना ।

यद्येषा तेन नैवेषा कल्पनात्रोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १२

- यदि बीजाङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसंताने शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयोपप्रसङ्गपरिहारः
स्यात्^१ तदा बह्वक्ष्य दोषाः संख्याबहुत्वेन मकृतश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परपक्षे प्राप्नुवन्ति ।
5 कथं कृत्वा । यदि हि बीजसंतानदृष्टात्तेन शालिबीजाच्छाल्यङ्कुरादिसंतान एव प्रवर्तते न
विज्ञातीयः^२ 'शाल्यङ्कुरादिसंतानाच्च शालिफलमेवोपज्ञायते' न बित्त्वफलं भिन्नज्ञातीय-
त्वात्⁽²⁾ । एवमिहापि कुशलचित्तात्कुशल[चित्त]संतान एव स्यात्स[94 a]मानज्ञातीयत्वान्ना-
कुशलाव्याकृत[चित्त]संतानो [Tib. 120 b] विज्ञातीयत्वात् । एवमकुशलाव्याकृतचित्ताद्-
कुशलाव्याकृतचित्तसंतान एव स्यान्नान्यो भिन्नज्ञातीयत्वात् । कामरूपाव्यावचरानामव-
10 चित्तेभ्यः सदृशानामेव चित्तानां कामरूपाव्याव[च]रानामव्यावामुत्पादः स्यान्न भिन्नज्ञा-
तोर्यानां । मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनार्कतिर्यगाद्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः
स देव एव स्याद्यो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चाकुशलमपि कुर्वतां देवम-
नुष्याणां⁽³⁾ गतिर्योनिवर्णबुद्धोन्मिद्वयबलरूपभोगादिवैचित्र्यं न स्यादपायपतनं च । इष्यते
चैतत्सर्वमिति ॥ एवं बह्वक्ष्य मकृतश्च दोषा यस्माद्बीजसंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रसज्यते
15 तस्मान्नैषा कल्पनात्रोपपद्यते ॥

1) ग'ल'हे' सङ्ग'स' रे'र' अश्रु'र'ङ्ग । हे'स'स' ल'ङ्ग'स' म'र'स'र' अश्रु'र' । रे'ल'
स'स' र' सङ्ग'स' श्ले । अरे'र' रे' अश्रु'र'स' म'प'रे'र'ङ्ग ॥

2) Un des caractères (*ākāra*) du *pratītyasamutpāda* est de procéder *tal-*
sadyānuprabandhataḥ (Çālistamba).

3) D'après le tibétain.

4) लु'र'रु'म'स'सङ्ग'र'स' — *citta* manque ici dans le tibétain comme dans
les Mss.

5) Paris et Camb. °*manuṣyānām rāgavi*. . . *nivārṇa*°; Calc. *rāgavirāga*. . .
अश्रु'स' र'र' श्ले'ग'र'स' र'र' रे'ग'स' र'र' ल्ले' र'र' — Voir ci-dessous ad XVI. 20.

त्तरेण पंच[94b]मेन⁽¹⁾ धनस्कन्धेन ' तथा विनष्टे ऽपि कर्मण्यविप्रणाशाख्यधर्मात्तैर्वस्था-
नात्त्रिमितिकेन फलेनाभिसंबध्यत एव कर्ता । यथा च ऋणपत्रं दातुर्धनाभ्यागमे कृत्वा
निर्भुक्तं⁽³⁾ सत्पुनरपि विद्यमानं वाऽविद्यमानं वा न धनाभ्यागमे समर्थमेवमविप्रणाशोऽपि
दत्तविपाकः सन् विद्यमानो वा[ऽविद्यमानो वा] न शक्नोति निर्भुक्तपत्रवत्कर्तुः पुनरपि
5 विपाकसंबन्धं कर्तुं ॥

यथायमविप्रणाशो ऽस्माभिर्भुक्तः सूत्रात्तरोक्तश्चतुर्विधो धातुतः स कामद्वपात्रव्या-
वचरानाम्नवेदात्⁽⁵⁾ ॥ प्रकृत्या ऽव्याकृतश्च सः । कुशलाकुशलत्वेनाव्याकरणादव्याकृत
एवाविप्रणाशः । यद्यस्मावकुशलानां कर्मणामकुशलः स्यात् ' तदा कामं वीतरागाणां न
स्यात् । यदि च कुशलानां कुशलः स्यात् ' समुच्छिन्नकुशलमूलानां स न स्यात् । तस्मा-
10 त्प्रकृत्यव्याकृत एवासौ ॥ किं च ।

1) Le tibétain ne traduit pas *pañcamena*; il porte རུས་གཞན་གྱི་ཆེ་བསྐྱེད་
དང་བཅས་པའི་ནུས་ཀྱི་རྒྱུ་ལོ་.

2) °*antara*° manque dans le tibétain.

3) *nirbhukta*, manque dans P. W. — རྩོམ་གྱུར་པ་ = ayant été goûté.

4) *asmābhir uktaḥ* (སྤྱི་མ་པ་) *sūtrāntaroktaḥ* (གསུངས་མེད་).

5) L'*avipraṇāṣa* appartient soit au *kāmadhātu* . . . . , soit à l'*anāsrava*.

6) L'*avipraṇāṣa* est *avyākṛta*, car, résultant d'une action ancienne *akuṣala*, il existe dans la 'série' du *ṛitarāga*, et réciproquement.

7) Les *ṛitarāgas* sont de plusieurs classes *kāmadhātor bhavāgrād vā ṛita-
rāga iti. kāmaṣṭitarāgo 'nāgāmī, bhavāgrāṣṭitarāgo 'rhan* (Abhidh. k. v., ap. Mi-
nayeff, p. 217, note, qui cite Itiv. § 96).

8) Le *kuṣalamūlasamuccheda* est discuté dans Abhidh. k. v. Soc. As. fol. 317 et suiv.; il est parallèle au *kleṣaprahāṇa*; il résulte des vues erronées (*mithyā-
dr̥ṣṭi*), notamment de la négation du fruit de l'œuvre; il se produit dans le Jam-
budvīpa, dans le Pūrvavideha, mais non point dans le monde des dieux (car,
à peine nés, ils pensent: D'où viens-je? Où arrivé-je? Par quel acte? — il y a
donc *karmaphalapratyakṣatva*), ni chez les damnés (*āpāyikas*), car leur esprit est
trop faible (*kliṣṭākliṣṭayor prajñayor adṛḥatvāt*).

प्रहाणतो न प्रहेयो भावनक्ष्य एव वा ।

स चायमविप्रणाशः प्रहाणतो न प्रहेयः⁽²⁾ [Tib. 121b] पार्थग्निकानि कर्माणि
दर्शनमार्गेनैव प्रकीयते⁽³⁾ ना भूदार्यः पृथग्ननकर्मसमन्वागत इति⁽³⁾ अविप्रणाशस्तु तत्क-

1) = *darṣanamārgapraheyaprahāṇataḥ* = en rejetant ce qui peut être rejeté par la vue des vérités. (Voir la note 3).

2) Akutobhaya (fol. 77a 6) = so 'yam avipranāṣo duḥkhādīdarṣana-
praheyaprahāṇān na prahīyate . phalavyatikrame (འབྲས་བྱ་འཕྲོ་བ་ཏྲ་) bhāvanā-
mārgena prahīyate phalotpādanāc cāpi prahīyata eva . tasmād avipranāṣena
jāyate karmaṇām phalam. — Buddhapālita (f. 265a 7) so yam duḥkhasa-
mudayanirodhamārgadarṣanapraheyaprahāṇān na prahīyate . so 'yam phala-
anyatra-vyatikrame (འབྲས་བྱ་གཞན་ཏྲ་འཕྲོ་བ་ཏྲ་) bhāvanayā prahēyaḥ . tasmād
avipranāṣena . . . — འཕྲོ་བ་ traduit ci-dessous (320, n. 8) *saṃkrama*, *vyatikrama*;
on a ailleurs *saṃkrānti*. — Comp. *saṃatikram*, M. Vyut. § 68. 2.

phalavyatikrama = dépasser la conséquence, y échapper; comme quand, par exemple, avant d'avoir goûté le fruit d'un acte, on s'élève par la *bhāvanā* à l'état d'Arhat. Dans ce cas, l'*avipranāṣa* n'agit pas. De même, il n'agit plus quand il a produit le fruit: on dit donc qu'il est abandonné soit par le *phalotpādana*, soit par le *phalavyatikrama*.

3—3) Cette phrase, dans le tibétain, précède *pārthagjanikāni*. . . འཕགས་པ་

ཡང་ སྐྱེ་སྐྱེ་སྐྱེ་པའི་ འཕ་ དང་ ལྷན་པར་ འགྱུར་རུ་ འོང་བས་ མཐོང་བའི་ འམ་
ཀྱིས་ . . . — འོང་བས་ paraît avoir un sens exactement opposé à *mā bhūt*. —

Le sens est certain: Comme l'*ārya* est dépouillé des actions d'un *pārthagjana*, il est évident que ces actions sont abandonnées par le seul *darṣanamārga*. Sur le *prahāṇa* par *darṣana* et *bhāvanā*, voir ci-dessous Chap. XXIV. — Il y a, pour l'*ārya*, ce que l'auteur appelle *pārthagjanakarmasaṃkrama*: passage au dessus des actes (et des *kleṣas*) d'un homme ordinaire, c.-à-d. d'un être non arrivé au fruit de la *srotaṃpatti*. Celle-ci est conquise par l'emploi du seul [*āryasatyā*]-*darṣanamārga*, par opposition à la qualité de *sakṛdāgāmin*, etc., qui suppose la *bhāvanā* et se trouve au dessus du *kāmadhātu*. — Le *sakṛdāgāmin* passe au dessus des actes du *pārthagjana* (c.-à-d. qu'il ne peut plus les accomplir) et au dessus des conséquences de ces actes.

र्मप्रकाणेऽपि दर्शनमर्गेणा न प्रकीयते । किं तु भावनामर्गेण वा⁽¹⁾ तस्य प्रकाणां भवति ।
धातुसमतिक्रमणाप्रक्षेप⁽²⁾ एवेति वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशे
ऽपि न नश्यति । कर्मप्रकाणे ऽपि न प्रकीयते ।

तस्मादविप्रणाशेन नाप्यते कर्मणां फलं⁽⁴⁾ ॥ १५

5 यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणः प्रकाणेन प्रकाणात्प्रकाणातः⁽⁶⁾ प्रकाणां स्यात् ।
कर्मणश्च संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्मात्तर[95a]संमुखीभावेन विनाशः स्यात्को दोषः
स्यादिति । उच्यते ।

प्रकाणातः प्रक्षेपः स्यात्कर्मणाः संक्रमेण वा ।

यदि दोषाः प्रसङ्ग्येरेस्तत्र कर्मवधादयः⁽⁸⁾ ॥ १६

10 यदि दर्शनमर्गेण पार्थग्यनिकर्मवदविप्रणाशः प्रकीयते । तदा कर्मणो [वि]नाश
एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चाप्याणामिष्टानिष्टकर्मफलविपाकः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् ।

1) = གྲ་ comme ci-dessous note 4.

2) བསམ་ལས་ ཡང་དག་བར་འདས་བས་ གྲ་ སྤང་བར་བྱ་བ་ ཡིན་ནོ།

3) *eva* est traduit par གྲ་ — Quand l'agent passe d'un *dhātu* dans un *dhātu* supérieur, la conséquence des actes anciens ne l'accompagne plus: mais ce passage suppose la *bhāvanā*.

4) སྤང་བས་ སྤང་བ་ མ་ཡིན་ཏེ། སྦྱོམ་བས་ སྤང་བ་ཉིད་ གྲ་ ཡིན། རོའི་
ཕྱིར་ ལྷན་མི་བ་བ་ཡིས། ལས་ཀྱི་ འབྲས་བུ་ བསྐྱེད་བར་འགྱུར།

5) = སྤང་བ་.

6) Manque dans le tibétain — *karmanah prahāṇataḥ?*

7) = འཛོེར་བ་.

8) གལ་ཏེ་ སྤང་བས་ སྤང་བ་ ཏང་། ལས་ འཕྲོས་བ་ཡིས་ འཛིག་ འགྱུར་ན།
རོའི་ ལས་ འཛིག་ལ་ སྦྱོམ་བའི་ སྦྱོན་རྒྱས་སུ་ནི་ བལ་བར་འགྱུར། = *karma-*
ṇah samkramaṇa ca naçyeta. — Comm. *hpho-ba-yis.. hjigs-la sogs...*

अकृतस्यैव कर्मणाः फलोदयः स्यात् । कर्मफलाभावदर्शनाच्च मिथ्यादर्शनं स्यादिति । एवं कर्मवधादयो दोषाः प्रसज्यन्ते प्रकाणतः प्रकृत्याभ्युपगमे सत्यविप्रणाशस्य । एवं कर्मणाः संक्रमेणपि योज्ये ॥

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणां ।

प्रतिसंधौ सधातूनमेक उत्पद्यते तु सः ॥ १७

5

भिन्नजातीयानि कर्माणि विषभागानि । सदृशानि सभागानि । तेषां सर्वेषामेव सभागानां च विषभागानां च कर्मणां [Tib. 122a] कामद्वपाद्व्यधातुप्रतिसंधिषु सर्वकर्मोपमर्दन एक एवाविप्रणाश उत्पद्यते । स चापि [स]धातूनां समानधातुकानामेवोत्पद्यते न विषभागधातुकानां ॥

कर्मणाः कर्मणो दृष्टे धर्म उत्पद्यते तु सः ।

10

द्विप्रकारस्य सर्वस्य विपक्षेऽपि च तिष्ठति ॥ १८

स चायमविप्रणाशाख्यो धर्मः सर्वस्यैव कर्मणः चेतनचितयित्वास्वभावस्य साम्रवा-

1) ཁམས་མཆོངས་ལས་ནི་ཆ་མཆོངས་དང་། ཆ་མི་མཆོངས་པ་ཐམས་ཅད་ཀྱི་ རེ་ནི་ཉིང་མཆོངས་སྤྱོར་བའི་ཆོ་གཅིག་ལུ་ཁོ་ན་སྟེ་པར་འགྱུར་ཡང་།

2) ཁམས་མཆོངས་ནི་ཁམས་མཉམ་རྒྱུ་ཡི་ — *L'avipranāṣa disparaît, comme on a vu, quand il y a transition d'un dhātu (kāma°, etc.) dans un autre.*

3) Notre Commentaire et les Kārikās: མཐོང་བའི་ཆོས་ལ་རྒྱུ་གཅིག་པོ་ཐམས་ཅད་ལས་དང་ལས་ཀྱི་རེ། ཐ་དད་པར་ནི་སྟེ་འགྱུར་ཞིང་། རྒྱུ་པར་སྟེ་ཉིང་གནས་པ་ཡིན།

Akutobhaya (fol. 77 b 6) et Buddhapālita (fol. 266 a 2) ཆོ་འདི་ལ་ནི་ལས་དང་ལས། རྒྱུ་པ་གཅིག་པོ་ཐམས་ཅད་ཀྱི་རེ་ནི་ཐ་དད་སྟེ་འགྱུར་ཞིང་། རྒྱུ་པར་སྟེ་ཉིང་།. *ekaiika* (322. 1) est traduit dans Akutobhaya ཐ་དད་པར་སྟེ་པ་; dans notre commentaire རེ་རེ་.

नामवभेदेन वा द्विप्रकारभिनस्य दृष्टे धर्म इकैव जन्मनि कर्मणाः कर्मण एकैकोऽविप्रणाश उत्पद्यते । स चायमविप्रणाशो विपक्वेऽपि विपक्वे नावश्यं निरुध्यते निर्मुक्तपक्षवच्च विद्यमानोऽपि सन्न शक्नोति पुनरपि विपक्नुं ।

फलव्यतिक्रमाद्वा स मरणाद्वा निरुध्यते ।

5 अनाम्रवं साम्रवं च [95 b] विभागं तत्र लक्षयेत् ॥ १९

तत्र फलव्यतिक्रमान्निरुध्यते यथोक्तं भावनाद्वैत एवेति⁽³⁾ । मरणान्निरुध्यते यथोक्तं ।

प्रतिसंधौ सधातूनामेक उत्पद्यते तु सः । इति⁽⁴⁾ ।

स चायं साम्रवानां साम्रवोऽनाम्रवाणामनाम्रव इत्येवं विभागं लक्षयेत् ॥ तदेवं ।

शून्यता च न चोच्छेदः संसारश्च न शाश्वतं ।

10 कर्मणोऽविप्रणाशश्च धर्मा बुद्धेन देशितः⁽⁵⁾ ॥ २०

1) འབྲས་'ལུ་ འབྲེན་པ་ (phalaṃ dātum) — Ci-dessus ལྷོན་པ་'.

2) རེ་ རེ་ འབྲས་'ལུ་ འཕྲོ་མ་'པ་ རང་། མེ་པར་ ལྷུར་ན་ འགག་པར་ འབྲུར། རེ་
ཡི་ རྣམ་རྒྱུ་ ཟག་མེད་ རང་། ཟག་རང་པཅས་པར་ མེས་པར་བྱ། — *hpho-ba* dans
Comm.

3) Ci-dessus p. 319 l. 1.

4) Candrakīrti ne fait ici que transcrire *Akuto bhaya* (fol. 78 a 2): *tatra phalavyatikrama eva bhāvanayā prahāṇam phalotpādanena prahāṇam ceti. maraṇam: pratisaṃdhikāla eka utpadyata eva. Buddhapālita: tasya karmaṇo 'vipra-
nācasya tasya nirodho dviprakāreṇa niçcitaḥ. phalavyatikramo maraṇam ca. tatra phalavyatikrama eva «bhāvanāheya» iti nirdiṣṭaḥ. maraṇam nirodhe* (१ མེ་པར་ལྷུར་པ་ རེ་ འགག་པ་རྒྱུ་ རེ་ pratisaṃdhikāla eka eva utpadyate. — Je ne comprends le *nirodha* de l'*avipranācā* à la mort, que s'il s'agit de l'*avipranācā* correspondant à un acte qui doit être rétribué dans cette vie (*drṣṭadharmave-*
danīya).

5) ལྷོར་པ་ཉིད་ རང་ ཆད་ མེད་ རང་། འཕྲོ་མ་ རང་ རེ་ རྣམ་པ་ མེད།
འཕྲོ་མ་རྣམས་ལྷུར་མི་བ་པའི་ ཆོས། སངས་རྒྱུ་ལྷིས་ རེ་ བསྐྱེད་པ་ ཡིན། — XVII.
las rnam chud

यस्मात्कर्म कृतं तन्निरुध्यते न स्वभावेनावतिष्ठते । तस्मात्कर्मणः स्वभावेनानव-
स्थानावकूयता चोपपद्यते [Tib. 122 b] । न चैवं कर्मणोऽनवस्थानादुच्छेददर्शनप्रसंगः ।
अविप्रणाशपरिग्रहेण कर्मविपाकसद्भावात् । विपाकभावे हि कर्मण उच्छेददर्शनं स्यात् ।
अविप्रणाशधर्मसद्भावाद्ब्रह्मसंतानसाधर्म्यपरिकल्पनाभावाच्च नानागतिजातियोनिधातुभेद-
गतिश्च पांचगतिकः संसारो विचित्रः सिद्धो भवति । न च शाश्वतवादप्रसंगः कर्मणः 5
स्वतृपेणावस्थानानभ्युपगमात् । कर्मणां चाविप्रणाशोऽविप्रणाशसद्भावादिति ॥ एवं निर-
वशेषाविद्यानिद्रापगमाद्विबुद्धेन भगवता यस्मादप्यं धर्मो देशितस्तस्माद्यत्पूर्वमुक्तं परेण ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति । इति⁽¹⁾

तदस्मत्पक्षे नोपपद्यते इति । तस्मादस्माभिरुपवर्णितकल्पनैव न्यायेति ॥ 10

अत्रोच्यते । किमिह भवन्तो ग्रन्थवर्धनगर्प्राकारपतनाशकितपातोवोद्धिमा[स्त]त्प-
रित्तापरिश्रमायासमापन्नाः⁽²⁾ । ये नाम यूपं कर्मण्यनुपपद्यमाने तत्फलनिमित्तं त्रिप्रव-
दन्त्ये ॥ यदि हि कर्मणः स्वतृपेणैवोत्पादः स्यात्तस्याविपाकमवस्था[96a]नान्नित्यत्वं
स्यात् । विनाशादुच्छेदः स्यात् । यदा तु कर्म नैवोत्पद्यते स्वभावशून्यत्वात्तदा तस्य कुतो-
ऽवस्थानं विनाशो वा यत एषा चिन्ता स्यात् ॥ अत्राह । 15

कर्म नोत्पद्यते कस्मात् ।

ग्राचार्यं ग्राह ।

निःस्वभावं यतस्ततः ।

यस्मान्निःस्वभावं [Tib. 123 a] कर्म तस्मान्नोत्पद्यते ॥ यदि स्वत्वेवं निःस्वभाव-
नात्कर्म नोत्पद्यते⁽³⁾ तत्कथमेवमुक्तं भगवता ॥ 20

1) = XVII. 6. Ci-dessus 311. s.

2) = °āyāsam āpannāḥ.

3) Ms. *nopapadyate* — ॐ'५'.

न प्रणश्यति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामर्थ्यं प्राप्य कालं च फलसि खलु देहिनां ॥ इति⁽¹⁾ ॥

उच्यते ।

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्विप्रणश्यति⁽²⁾ ॥ २१

- 5 इत्येवं भगवतोऽभिप्राय इति । अतो नायमस्माकं बाधको विधिरिति ॥ अवरुणं
चैतदेवं विज्ञेयं निःस्वभावं कर्मति । अन्यथा हि ।

कर्म स्वभावतश्चेत्स्याच्छतं स्यादसंशयं ।

अकृतं च भवेत्कर्म क्रियते न हि शाश्वतं⁽³⁾ ॥ २२

यदि हि कर्म स्वभावतः स्यात् 'मुक्तसंशयं तच्छाश्वतं स्यात्' स्वभावस्यान्यथा-

- 10 भावाभावात् । ततश्चाकृतमेव कर्म भवेत्⁽⁴⁾ कर्तुः स्वतन्त्रस्य क्रियया यदीप्सिततमं तत्कर्म ।
एतच्च न युज्यते⁽⁴⁾ किं कारणं । यस्मात्क्रियते न हि शाश्वतं । शाश्वतं हि नाम यद्विद्यमान-
नसत्ताकं⁽⁵⁾ । यच्च विद्यमानं तस्य कारणानुपपत्तेस्तन्नैव कारणमपेक्षत इति ॥ शुभाशुभे कर्म-
ण्यकृत एव सकलस्य लोकस्य विपाको यस्मात्ततश्च ।

1) Fréquemment cité, par exemple neuf fois dans Div. Av. (voir J. P. T. S. 1886, p. 86), Bodhic. p. IX. 71, Abhidh. k. v., 221 a 9.

2) गद'स्रिम् लस' दे' श्रु'सम्मेद'। रदे'ल्लम् रद'सदे' मे' रदे'स्रिम्।
गद'स्रिम् दे' दे' म'श्रु'स'। दे'स्रिम् लु'र'म' म'ल्लु'म्॥

3) ग'ल'दे' लस'ल' रद'सदे' ङ'। ह'ग'स' ल्लु'स'मे' मे'ल्ल'मे'।
लस' दे' सु'स'म'म'ल्ल' ल्लु'। ह'ग'ल' सु'स' मे' स्रि'म्॥

4—4) Manque dans le tibétain.

5) ह'ग'स' दे'स'सु'स' गद'दे'ग' ङ'स'म'ल्ल'ल' ॥

6) सु'स'.

7) सु'.

8) Mss. °aṣubham karma kṛtam eva — रदे'स्रिम् र'गे'स' र'द' मे' र'गे'स'दे'

अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्मकृतकं यदि ।

अब्रह्मचर्यवासश्च दोषस्तत्र प्रसज्यते ॥ २३

पदि कृतं कर्म भवेत्तदा⁽²⁾भूताभ्यागमभयं स्यात् । येनापि हि प्राणाति[96b]पा-
तादिकं न कृतं तस्याप्यकृतमपि सतत्कर्मास्त्येवेति तेनाप्यस्य संबन्धादकृताभ्यागमभयं
स्यात् ॥ अब्रह्मचर्यवासश्च तत्र पते प्राप्नोति । किं कारणं । परिशुद्धब्रह्मचर्यवासानामपि
[Lib. 123b] सतामकृतमेव ब्रह्मचर्यमस्तीति सर्वेषामेवाब्रह्मचर्यवासानां कस्य चिन्निर्वा-
णन भवितव्यं स्यात् ॥ किं चातः ।

व्यवहारा विरुध्यन्ते सर्व एव न संशयः ।

पुण्यपापकृतोर्नव प्रविभागश्च युज्यते ॥ २४

ये ह्येते कृषिवाणिज्यगोस्तादयः क्रियारम्भाः फलार्थमारभ्यन्ते । तेषां सर्वेषामकृ- 10

ལས་མ་བྱས་པར་འཇིག་རྟེན་ལ་རྣམ་པར་སྒྲིན་པར་འབྱུང་རོ། རྟེན་སྤྱིར་ = *tasmāc*
śubhācūbham karmākṛtavato lokasya vipāko bhaviṣyati tasmād akṛtābhyāga-
mābhayam...

1) ཅི་ཕྱི་ལས་ནི་མ་བྱས་ན། མ་བྱས་པ་དང་ཐང་འཛིགས་འཕྲུར། མྱོད་གནས་པ་མ་ཡིན་པའང་། དེ་ལ་ཕྱོད་རུ་ཐལ་པར་འཕྲུར། - XVII ji uo
las me....

2) Mss. °*kṛtaka*°. Sur *akṛtābhyaṅama* et *kṛtaviṣṇaṇa*, objections des Jains contre les Bouddhistes, voir Sarvadārç. s. trad. note 188, et *Syādvā-damañjari* § 18 (p. 151, où la stance est correctement expliquée) — Bodhic. p. IX, 73. — *Advaitabrahmas*. p. 125.

3) *brahmacaryāvāsa*, voir ci-dessus 49, n. 2. — Les *brahmavihāras* (Yogaś. 33, V. 77) sont bien connus: ils constituent la *vihāraparamatā*. Les quatre *brāhmaṇapunya*: construire un *stūpa*; donner un *ārāma*, *vihāra*; rétablir l'unité du *sangha* divisé; embrasser toutes les directions cardinales dans une pensée de *maitrī* (Abhidh. k. v. Soc. As. 336a) — Les trois ou quatre *brāhmaṇasatyas*, Ang. N. II, 176. et Pischel, Bruchstücke aus Idyaksari, p. 825.

4) བ་སྒྲན་ བམས་ཅན་ ཉིད་ ཏང་ ཡང་། འགལ་བར་ འགྱུར་བར་ བེ་ཆོམ་
མེད། བསོད་ནམས་ ཏང་ ཉི་ སྤྲིག་ བྱེད་པའི། རྣམ་པར་དབྱེ་བའང་ འཕྲད་མི་འགྱུར་॥

तानामेव विद्यमानत्वात्प्रारम्भवैयर्थ्यं स्यात् । घटं कुरु षट् कुर्वित्येवमादयश्च सर्व एव
लौकिकव्यवहारा विरुध्यन्ते । घटादीनां सर्वेषामेव विद्यमानत्वात् ॥ पुण्यकृत्यं पापकृ-
यमिति च प्रविभागो न प्राप्नोति । उभयोरपि पुण्यपापकृतोरकृतयोरपि पुण्यपापयो-
प्रत्येकं विद्यमानत्वात् ॥ किं च ।

८ तद्विपक्कविपाकं च पुनरेव विपद्यति ।

कर्म व्यवस्थितं यस्मात्तस्मात्स्वाभाविकं यदि ॥ २५

विपक्वविपाकस्यापि कर्मणः पुनर्विपाकदानमापद्यते स्वतृपादप्रच्युतत्वादविपक्वा-
विपाकावस्थायामिव । तदेवं यदि कर्म स्वभाविकमिति मन्यसे यस्मात्तत्कर्म व्यावस्थि-
तमस्ति तस्मान्निःशेषं यथोपवर्णिता दोषाः प्राप्नुवन्ति सस्वभावत्वे । तस्मान्निःस्वभावं
10 कर्म । यतश्च निःस्वभावं कर्म तस्माच्छाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गदोषो नैवास्माकमेवं व्याचक्ष-
माणानामापद्यत इति ॥

अत्राह । विद्यत एव [Tib. 124a] स्वभावतः कर्म तत्कारणसद्भावात् । इह यदा-
स्ति न तस्य कारण[97a]मस्ति कर्मणोपपत्तिरस्येव । अस्ति च कर्मणः कारणं ज्ञेयः ।
अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः । उपादानप्रत्ययो भव इति वचनात्⁽³⁾ । तस्माद्विद्यत एव कर्म
15 स्वभावतः इति ॥ उच्यते । अयुक्तमेव । किं कारणं । यस्मात् ।

कर्म क्लेशात्मकं चेदं ते च क्लेशा न तद्वतः ।

न चेते तद्वतः क्लेशाः कर्म स्यात्तद्वतः कथं ॥ २६^(३)

1) དེ་ནི་རྣམ་ཐྲིན་ཐྲིན་གྱིས་པ། ཡང་དང་ཡང་ཏུ་རྣམ་ཐྲིན་པུར།
གལ་ཏེ་རང་བཞིན་ཡོད་ན་ནི། གང་ཕྱིར་ལས་གནས་དེ་ཡི་ཕྱིར།

2) *karman* = *bhava*; *kleṣa* = *upādāna*.

3) ལས་ འདི་ ཉུག་མོངས་ བདག་ཉིད་ ལ། ཉུག་མོངས་ དེདག་ ཡང་ དག་
མེད། གལ་ནི་ ཉུག་མོངས་ ཡང་ དག་ མེད། ལས་ ཅེ་ ཡང་ དག་ རི་ལྟར་ ཡིན།

इहैदं कर्म क्लेशात्मकं क्लेशहेतुकं ते च क्लेशास्तद्वतो न सन्ति ॥ वक्ष्य[ति] हि⁽¹⁾।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावाच्च विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तद्वतः ॥ इति ।

तदेवं तावच्च तद्वतः क्लेशास्तद्वतकं कर्म तदानीं कुतस्तद्वतो भविष्यति । तस्मा-
न्नास्ति कर्म स्वभावतः ॥

5

अत्राह । विद्यन्त एव क्लेशाः कर्माणि च तत्कार्यसद्भावात् । इह हि क्लेशकर्मणां
देहाख्यं कार्यमुपलभ्यते । यस्य च कार्यमुपलभ्यते तदस्ति । अविद्यमानस्य खण्डपादेः
कार्यादर्शनादिति ॥ उच्यते । स्युः क्लेशाः कर्माणि च यदि तत्कार्यं देहा⁽³⁾ विद्येरन् । न
तु विद्यन्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

कर्म क्लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाकृताः ।

10

कर्म क्लेशाश्च ते शून्या यदि देहेषु का कथा ॥ ३७

यथा कर्म क्लेशाश्च शून्यास्तथा प्रतिपादितं [Tib. 124 b] । ततश्च कर्म क्लेशा यदा
न सन्ति । तदा तत्कार्याणां देहानामसत्त्वे का कथा भविष्यति । नास्ति त्वं तेषां पूर्वमेव
सिद्धं यस्मात्तस्मान्नात्र कश्चिद्वक्तव्यविशेषोऽस्तोत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । विद्यन्त एव स्वभावतः कर्म तत्फलभोक्तृसद्भावात् । यन्नास्ति न तस्य 15
फलोपभोक्तास्ति । तद्यथा गगनचूतफलस्येति । अस्ति च कर्मणः फलोपभोक्ता ।

1) = XXIII. 2.

2) Mss. *kleśā yad atattvāhetukam*. དེའི་ རྩོམ་ དེ་དག་གི་ ལུ་ཅན་.

3) Singulier dans le tibétain.

4) ལས་ རྒྱུ་ རྩོམ་མཛུངས་པ་དག་ བེ། ལུས་རྒྱུ་མས་ཀྱི་ བེ་ རྩོམ་རུ་ བསྐྱེད། ལུ་ལ་ཏེ་
ལས་ རྒྱུ་ རྩོམ་མཛུངས་པ། དེ་ རྩོམ་ ལུས་ལ་ རྩོམ་རུ་ བསྐྱེད།

5) ལས་ ལུ་ལ་ཏེ་མཛུངས་.

अविद्यानि(97b)वृत्तो ब्रतुस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।

स भोक्ता स च न कर्तुरन्यो न च स एव सः ॥ २८

तत्राविद्याज्ञानं तमः संमोह इति पर्यायाः । अविद्याया निवृत्तः क्लृप्तः । पाद्यग्र-
तिकसंभारे पुनः पुनर्जायत इति ब्रतुः सत्त्वः पुद्गलः प्राणीति तस्यैव पर्यायाः । तृष्णा रागः
5 सक्तिर्विसक्तिश्चेति⁽²⁾ पर्यायाः । संयोजनं बन्धनं । तृष्णा संयोजनमस्येति तृष्णासंयोजनः ।
तृष्णाबन्धन इत्यर्थः । ययोक्तं सूत्रे । अविद्यानिवृत्ताः सत्त्वास्तृष्णासंयोजना इति⁽³⁾

अथ च पुनरिदं पापं कर्म स्वयमेव कृतमस्य स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य इति
⁽⁴⁾वचनात् । स च भोक्ता कर्मफलस्य । स च [न] कर्तुरन्यो न च स एव सः । तन्नान्यत्वा-
वाच्यात्वात् । तस्मात्फलोपभोक्तृसद्भावाद्वास्त्येव कर्मति ॥

10 अत्रोच्यते । स्यात्कर्मणाः [Tib. 125 a] कर्ता कर्मफलस्य चोपभोक्ता यदि कर्मव-
स्यात् 'न त्वस्ति' कथं कृत्वा ।

न प्रत्ययसमुत्पन्नं नाप्रत्ययसमुत्पन्नं ।

अस्ति यस्मादिदं कर्म तस्मात्कर्तापि नास्त्यतः ॥ २९

1) म'रिग' सञ्ज्ञिष'मरि' श्रु'सि' ग'न' । श्रु' ल'न' र' र' र' न'स'सि' र' य'न'
श्रु'न'स' ग'न'न' म'रि'र'न' । र'र'र' र' य'न' म'य'र'र'न' ॥

2) श्रु'न'स' र'न' र'र'र'र'क'ग'स' र'न' क'ग'स'स' र'न' र'स'स'र'क'ग'स' स' ।

3) *iti ne fait pas partie de la citation.*

4) Comparer pour la doctrine Div. Av. 54. 4, etc.

5) ग'न'ग' श्रु'न' र' य'स' र'र' र' । श्रु'न' य'स' श्रु'न'स' म'य'र'र'न' । श्रु'न'
म'र' य'स' श्रु'न' य'र'म'र'न' । र'श्रु'न' श्रु'न'स' य'न' म'र' ॥

कर्म चेन्नास्ति कर्ता च कुतः स्यात्कर्मज्ञं फलं ।

असत्यं फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥ ३०

यदि कर्म नाम किं चित्स्यात् । तत्प्रत्ययसमुत्पन्नं वा भवेत् । अप्रत्ययसमुत्पन्नं
या । यदि तावत्प्रत्ययसमुत्पन्नमिष्यते तन्न युक्तं प्रत्ययपरीक्षायामुक्तदोषत्वात्⁽²⁾ । अथाप्र-
त्ययज्ञानितं निर्हेतुकं तदपि हेतावसति कार्यं च कारणं चेत्यादिना⁽³⁾ कर्मकारकपरीक्षायां 5
विस्तरेण प्रतिपादितं । यतश्चैवं प्रत्ययसमुत्पन्नं वाऽप्रत्ययसमुत्पन्नं वा कर्मदे न संभवति ।
तस्मादस्य कर्मणः कर्तापि न संभवति ॥ यदा चैवं कर्म च कर्ता च नास्ति । तदा निर्हेतुकं
कर्मज्ञं फलं कुतो भ[98 a]विष्यतीति । अस्मति च फले कुत एव फलभोक्ता भविष्यतीति ।
सर्वमेतत्स्वभावतो ऽसंविद्यमानमेवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्येवं नैःस्वभाव्यं भावानां व्यवस्थापितं भवति । यत्तर्हेतुदुक्तं भगवता 10
स्वयं कृतस्य कर्मणः स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य⁽⁴⁾ इति तदेतत्सर्वमनुना न्यायेनाप्या-
कृतं भवति । कर्मफलापवादाच्च प्रधाननास्तिको भवानिति ॥

उच्यते । न वयं नास्तिकाः । [अस्तित्व]नास्तित्वद्वयवादनिरासेन तु वयं निर्वाण-
[Tib. 125 b]पुरगामिनमद्वयपथं विज्योतयामः । न च कर्मकर्तृफलादिकं नास्तीति ब्रूमः
किं तर्हि निःस्वभावमेतदिति व्यवस्थापयामः ॥ अथ मन्यसे । निःस्वभावानां भावानां 15
व्यापारकरणानुपपत्तेस्तदवस्थ एव दोष इति ॥ एतदपि नास्ति । सस्वभावानामेव व्या-
पारदर्शनान्निःस्वभावानामेव व्यापारदर्शनात् । तथा हि निःस्वभावा एव सत्तो घटादयो
लोक्ये स्वकार्यकृत उपलभ्यन्ते ॥

1) ग'ल'हे' ल'स' द'न' छे'न' से'र'ङ्ग । ल'स' छे'न' ल'स'सु' ग'ल' ङ'ङ्ग । छे'न'
ल'स'सु' ङ'ङ्ग'से'र'ङ्ग । व'स'सो' ल'स' ग'ल' ङ'ङ्ग ॥

2) Chap. I.

3) = VIII. 4.

4) Voir ci-dessus 117, n. 7.

5) Mss. *pradhānān*°. — से'र'स'स'ग'ल'से'र'.

अपि चामुष्मादृष्टात्तात्स्पष्टतराद्यमर्थोऽवसीयता ।

यथा निर्मितकं शास्ता निर्मिमीत द्विसंपदा ।

निर्मितो निर्मिमोतान्यं स च निर्मितकः पुनः ॥ ३१

तद्यथैकं निर्मितकं शास्ता बुद्धो भगवान्द्विसंपदा ऋद्धिप्रभावेन निर्मिमीत । स
5 चापि निर्मितकः पुनर्योष्यं बुद्धेन भगवता निर्मितः स पुनर्भूयोऽन्य[म]परं निर्मितकं निर्-
मिमीत । तत्र य एष निर्मितकोऽपरस्य निर्मितकस्य निर्माता स शून्यो निःस्वभाव-
स्तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथायमपरो निर्मितको यो निर्मितकेन⁽³⁾ निर्मितोऽसावपि
शून्यो निःस्वभावः [98 b] तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथात्र निःस्वभावानां निःस्व-
भावकार्यकृत्त्वं कर्मकर्तृव्यपदेशश्च भवति ।

10

तथा निर्मितकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतं ।

तद्यथा निर्मितेनान्यो निर्मितो निर्मितस्तथा ॥ ३२

1) हे'गुरु' ऋद्ध'यस' श्रु'य'स' दे। ह्र'द'सु'य' सु'य'के'यस' ग्रे'य' श्रु'य'दे'।
श्रु'य'स' दे' य'य' श्रु'य'स' दे'। श्रु'य'य'स' ग'य'य' दे' श्रु'य'स'गुरु॥ — Comparer
Cūṇyatāsaptati (Mdo XVII, fol. 29 a 1) ṛddhyā yathā nirmītakam nirmimīta
tathāgataḥ | nirmīto nirmimītānyam sa ca nirmītakah punaḥ || tatra tathāgata-
nirmītaḥ cūnyah, kim nirmītakanirmītaḥ? ubhau nāmamātrakau vikalpanātra-
kau . tathā nirmītakākāraḥ kartā, karma nirmītakanirmītakāram, na kim cid atra
svabhāvena: ubhe vikalpamātrake.

2) On suppose que le *nirmītika* créé par Bouddha a l'apparence d'un Bouddha, comme Div. Av. 166. s. Voir Bodhisattvabhūmi, I. v, sur le *pa-bhāva* et notamment la *nairmāṇikī ṛddhi* distinguée de la *pāriṇāmikī*. — Spence Hardy, *Manual*, p. 500.

3) Mss. *yo nirmāṇena nirmītakō 'sāv api*.

4) Mss. *yato tra*.

5) दे'यदे'य' ग्रे'य' दे'य' य'य' ग'य'। सु'य'य'य' श्रु'य'य'दे' कृ'य'य' य'दे'य'।
दे'य'य' श्रु'य'य' श्रु'य' ग'य'य'दे'य'। श्रु'य'य' म'दे'य' दे'य'दे'य'॥

यो ह्यत्र कर्मणः कर्ता स निर्मितकाकारः [Tib. 126a] स्वभावशून्यः । तेन च स्व-
भावशून्येन स्वतत्त्वकर्त्रा यत्किं चित्कर्म क्रियते तदपि स्वभावशून्यं⁽¹⁾ । तद्वशा निर्मितके-
नान्यो निर्मितको निर्मितस्तथा वेदितव्यं ॥

यथोक्तमागमे ॥

एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

5

एकस्य तूष्णीभूतस्य सर्वे तूष्णीभवन्ति हि ॥

तस्माद्व्यवादिनां माध्यमिकानां कुतो मिथ्यादर्शनं ॥ उक्तं चार्पसमाधिरात्रे⁽⁸⁾ ।

यद् सगु कथा⁽⁴⁾ कथेति नाथो

वीथिगतान्⁽⁵⁾ मनुजान् कृपायमानः ।

⁽⁶⁾ निर्मितं त्रिनु⁽⁷⁾ [तत्र] निर्मिनित

10

विचरति तेषु प्रणीतबुद्धधर्मान् ॥

1) *svatantra* manque dans le tibétain.

2) Dīgha N. II. p. 212. *ekasmim bhāsamānasim sabbe bhāsanti nim-
mitā | ekasmim tuṇhīm āsīne sabbe tuṇhī bhavanti te ||* — Div. Av. 166. 8.
ekasya bhāṣyamānasya (?) . . . ekasya tūṣṇībhūtasya sarve tūṣṇībhavanti te.

3) Édition de la B. T. S. p. 41, 4—5, 8—9. Les pādas d'ordre impair présen-
tent le schème ~~~~~-. Les pādas pairs ~~~~~.

4) = གཏམ་རྒྱུས་.

5) Mss. et B. T. S. *vīthigato*. — D'après le tibétain, il s'agit des hommes.

6) Mss. et B. T. S. *nirmitu*. རྒྱུ་ལ་བས་ དེར་ནི་ སྐྱུ་ལ་བ་རྒྱུས་ སྐྱུ་ལ་དེ།
= *nirmitān jinu tatra . . .* Le pluriel est confirmé par *tesu*.

7) Donné par B. T. S.

8) སྐྱེ་ — fait apparaître.

- प्राणिशतसकृन्⁽¹⁾ तं श्रुत्वा
 प्रणिदधयिमु⁽²⁾ वराप्रबुद्धज्ञाने ।
 कद वय लभि⁽³⁾ जानमेवद्वयं
 आशय⁽³⁾ आत् तिनोऽस्य⁽⁴⁾ व्याकरोति ॥
 5 रश्मिशतसकृन्⁽⁵⁾ घप्रमेयान्
 श्रवसिर्नि पादतलेहि⁽⁶⁾ धर्मराज्ञा ।
 सर्वि निरय शोतला भवति
 दुखमपनीय सुखं च वेदयन्ती⁽⁷⁾ ॥
 धर्म दशबलप्रभाषिते⁽⁸⁾ ऽत्र
 10 मरुमनुजान विशुद्ध भोति चतुः ।

इत्यादि ।

1) *taṃ* Mss. et B. T. S. — Il faut le pluriel.

2) Mss. *praṇidadhī citu*, B. T. S. *jinu*; Camb. Add. 916 *citta*. Tib. = *praṇidhīm kar*. (ཤྲོད་ལམ་འདེབས་) . — *praṇidadhayimsu*, d'après les formes *stavayimsu*, *bhramayimsu* (Ed. Müller, *Gāthās des Lalitavistara*, Weimar, 1874, p. 27).

3) Mss. *jñāna*, *jñāva*.

4) = *vākaroti*. བྱང་སྤྲོད་.

5) = B. T. S. p. 44. 21. — Cette stance, comme la suivante, manque dans le tibétain. L'édition (B. T. S.) présente d'ailleurs une lacune que j'ai pu combler grâce à l'obligeance de M. C. Bendall.

6) Mss. *anaṣivipādatarehi* Camb. Add. 916 (47a 7) *avaṣiri pādatalahi*; B. T. S. et Camb. Add. 1481 *avasariyā janalehi*.

7) D'après Camb.-Mss. — Nos Mss. *duḥkha aparīta sukhaṃ bhaved ayanti*.

8) Mss. *prabhāṣita . trā (tro) mar(n)u manu°*. — L'œil des dieux et des hommes....

(1) केचि स्पृहन्नेति तत्र काले
परमं श्रुचिह्य तेहि लब्धलाभा ।
येहि जिनु निमल्लितो नरेन्द्रो
न च परिपत्त तेषु दत्तिष्ठाया ॥

इत्यादिविस्तरः ॥

5

(2) नथा श्रार्पयिमलकीर्तिर्निर्दिशे । तन्निर्मितबोधिसत्त्वान् गन्धसुगन्धायां लोकधा-
[ती समत]भद्रतथागतोपभुक्तशेषं भोजनमानीतं नानाव्यञ्जनखाद्यादिसंप्रयुक्तं पृथक्पृथ-
ग्विविधरसमेकभोजनेन सर्वं [99 a] तच्छ्रावकबोधिसत्त्वसंघरात्ररात्रमात्मपुरोहितान्तः-
पुरद्वैवारिकसार्थवाक्कादिजनपदं संतप्य प्रीत्याकारं नाम महासमाधिं लम्बयामासेति ॥

1) = B. T. S. p. 41. 9-10 — Mss. *kecit tasyaham janayanti, keci tasya sam°, na ca dharmata (dharmanta) tasya laksunāyā*. — B. T. S. *na ca paryanta sa*. — *kāle* n'est pas traduit dans le tibétain གང་གིས་ རྒྱུ་ལ་ མེ་དཔང་སྤྱན་དངས་པ། དེ་ཡི་ སྤྱིན་པ་ ལུ་མཐའ་མེད་ འཕུར་ཏེ། རྟེན་མཆོག་ བསམ་གྱིས་མེ་ཁུབ་དེས་ རྟེན་ ཅེས། ལ་ལ་དག་ རེ་དེ་ལ་ མེས་ལ་ བསྐྱེད། — «Celui qui invite le Jina roi des hommes, il n'y a point de limites à sa *dakṣiṇā* et il obtient des dons supérieurs et incompréhensibles» pensant ainsi, quelques-uns s'attachent dévotement à lui. — Foucaux signale les équivalences སྤྱིན་པ་ = *dakṣiṇā*, ལུ་མཐའ་ = *paryanta*.

2) Cette citation manque dans le tibétain — La première partie est dans un état désespéré, *taṇu nirmita bodhisane gandha sugandhāyāloka dhūs tatra tathagata°, tatradya tathāgata°, pradya tathāgata°*. Je complète d'après Lañ-kāv. p. 106: *yathā mahāmate animiṣāyām gandhasugandhāyām ca lohadhātā samantabhadrasya tathāgatasya... buddhakṣetre* .. — M. Vyat. LXV. 15, Feer p. 265, Nanjio, №№ 146, 147, 147, 149 et aussi 144, 145, 181; Wass. pp. 152, 222; Chavannes (I-tsing) p. 170; Bendall (auquel j'emprunte ces références), Çikṣās. p. 6, n. 5, 246, n. 1, 324, n. 1 et la traduction publiée d'après le chinois dans le journal Hansei Zasshei, vol. XIII.

Notre citation appartient visiblement au chapitre dont est extrait le passage Çikṣās. p. 270. 4.

विनये च पद्यते । पापभित्तुप्रतिवृत्तको भगवता भित्तुभिनिर्मितस्तद्वचनेन शील-
वतोऽपि विशुद्धिप्रतिज्ञासंवाप्तः प्रज्ञप्त इति ॥

न च केवलं निर्माणदृष्टान्तेन नैःस्वभाव्यदर्शनमुपपद्यमानवृत्तमपि चामीभ्यो दृष्टा-
त्तेभ्यः स्फुटं नैःस्वभाव्यं भावानां प्रतीयतामिति प्रतिपादयन्नाह ।

5

क्लेशाः कर्माणि देहाश्च [कर्तारश्च] फलानि च ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥ ३३

तत्र क्लेशा रागादयः क्लिष्टास्ति सच्चित्तसंतानानीति कृत्वा 'कर्माणि कुशलाकु-
शलानेञ्जानि' देहाः शरीराणिः [Tib. 127 b] कर्तार आत्मानः 'फलानि विपाकाधिपत्य-

1) Mss. *vināya ca paṣyate*. འདྲུལ་བ་ལས་ གུང་། ..... ཞེས་ འདོན་རྟེ།

Un autre extrait du Vinaya, p. 46, n. 5.

2) Omis dans Paris et Calcutta.

3) དེའི་ཆེ་གང་གིས་ — Le sens exige *tadvacanāt* et je crois qu'il faut cor-
riger དེའི་ ཆེ་གས་

4) Sic Cambridge. — Le tibétain traduit comme s'il lisait *viṣuddhapa-
tijñā* = demeurer avec des *bhikṣus* dont la *pratijñā* est pure.

5) འཇུག་པའི་ངོ་ཤོ་

6) ཉེན་མོངས་ ལས་ ཏང་ ལུས་རྒྱལ་ས་ ཏང་། བྱེད་པ་ལོ་ ཏང་ འབྲས་བུ་དག།
དེ་བཞི་བྱང་ཆེད་ ལྷ་བུ་ ཏང་། སྒྲིག་རྒྱུ་ མི་ལམ་ འད་པ་ ཡིན།

7) Remarquer la forme neutre qui n'est pas sans exemple. — On a parlé
du *saṃkleṣa* et du *vyavādāna* de la «série». — Certaine école affirme que *kleṣa*
= *karma*; mais cette identification est en contradiction avec l'*Abhidharma*
(*karmakleṣayor aikyaṃ syāt* .... *abhidharmavirodhah*).

8) Sic Mss. — *Abhidh. k. v., S. As. fol. 268b 5 ānejjyam iti ejr kampanam
ity asya dhātor etad rūpam ānejjyam iti . yadā tv ānimjyam iti pāṭhas tadā
irjyañh (?) prakṛtyantarasya itad rūpam draṣṭavyam. — Ibid. fol. 236b 6 ānu-
jam iti . prakṛtyantaram tasyaiva tad rūpam vrajater etad rūpam ānejjyam
iti vā pāṭhaḥ. — āniñjya = མི་གཞི་བ་ = *akāmpya* (A. k. v. 302b 5). — D'après*

निष्पन्दोर्नि⁽¹⁾ । त एते क्लेशाद्योर्ध्वा गन्धर्वनगरादिवन्निःस्वभावा वेदिद्वयाः । तस्मा-
न्नायामिकानामेव भावानां स्वभावानभ्युपगमाच्छास्यतोच्चेदर्शनद्वयप्रसङ्गे नास्तीति
विज्ञेयं ॥

une note de M. Kern (Bodhicaryāv. p., *Bibl. Ind.*, p. 80, n. 4), ce mot n'a rien de commun, sauf le son, avec *ñij*, *ñing*; il se rattache au vieux mot védique *anēdya* = sanscrit *anindya*. — M. E. Leumann (Album Kern, p. 393) en même temps qu'il discute les formes *samīñjati*, *samīñjayati*, *nimīñjayati*, croit pouvoir établir qu'il existait un vieil adjectif bouddhique *aneja* dans la langue correcte, *ānīñja* dans la langue populaire et conformément aux règles du prācrit. D'où le pāli *āneja* et le sanscrit bouddhique *ānīñja*. — E. Muller, Simplified Gr 8. — Comp. Candravyāk., Dhātup. I. 73 *ejr kampane*.

Voi: Childers, s. voc. *āneja*, *ānīñja* (Add. *sañkhāro*); M. Vyut. § 244. 124. § 21. 49 *ānīñjo nāma samādhiḥ*; Udāna, III, 3 (pp. 26—7) *ānīñja* [*saṃādhi*]. — Pour la doctrine, Warren, Buddhism 179—180 (*karma leading to immovability*), Kathāv. XXII. 3., Puggalap p. 60, Aṅg. N. II, p. 184, Abhidh. k. v. fol. 302b *yad atra (dhyāneṣu) vitarkitaṃ vicaritaṃ idam atārīyā nījitaṃ ity āhuḥ . . . yad atra sukhāṃ sukhāṃ iti cetasa ābhoga idam atārīyā nījitaṃ ity āhuḥ . . . triṇi dhyānāni seṇjitāny uktāni bhagavatā . . . . . kim punaḥ kāraṇaṃ samādhisāpekṣatayā seṇjitam eva, anyatrānīñjyam uktam . . . taddhūmiṣu yataḥ karmavipākam prati neñjatīti, bhogaḍisaṃvartanīyam iti*.

1) རྩམ་པར་སྒྲིབ་པ་ རང་ བར་ག་པོ་ རང་ ལྷུ་མཐུན་པ་རྩམ་པ་དེ། — Le tibétain supprime le mot *ādi*. — Cinq *phalas* sont énumérés M. Vyut. 116. *niṣyanda*°, *adhipati*°, *puruṣakāra*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°; les mêmes Abhidh. k. v., fol. 324b 3 (*adhipati*°, *puruṣakāra*°, *niṣyanda*°, *vipāka*°, *viśamyoga*°) et Bodhisattvabhūmi, I, viii, (*vipāka*°, *niṣyanda*°, *viśamyoga*°, *puruṣakāra*°, *adhipati*°).

Les explications fournies par ce dernier texte (Yogācāravāda), sont relativement claires: *niṣyandaphala* (a): *yat punar akuṣalābhyāsāt akuṣalārūpātā saṃtiṣṭhate, akuṣalabāhulatā, . . . pūrvakarmasādr̥cyena vā paṇcāt phalānūvartanātā, tan niṣyandaphalam*. C'est le fruit, la disposition intellectuelle et morale qui résulte de l'*abhyāsa* d'après Ākṣās. 181. 10 et ceci confirme la définition de Bodhis. bh. — *nissando*, d'après Childers, «is pretty nearly a synonym of *phalam* or *vipāka*», ce qui est vrai pour les textes qu'il cite; mais on a Abhidh. s. VIII. 3 (J. P. T. S. 1884 p. 36) *sokādivacanāṃ paṇ' ettha nissandaphalanidassanam*, et ceci paraît encore confirmer l'impression que ce fruit désigne les dispositions morales (*kaukr̥tya* &c.) qui résultent de l'acte.

(a) ལྷུ་མཐུན་པ་ (Bodhic. p. ad VI. 14 = Ākṣās. 181. 10) = cause suffisante pour produire observed effect. (Chandra Dās, sans référence).

adhipatiphala: *sarveṣāṃ indriyāṇāṃ dvāvimśatīnām svena sven 'ādhipatyena yat phalam nīvartate tad adhipatiphalam . tathā prāñair aviyoḡo jīvitendriyasya*. (Voir ci-dessus *adhipatipratyaya*, 76, n. 7, 87, n. 2, et ci-dessous).

puruṣakārāphala: tout produit de l'industrie humaine.

अत्र च कर्मफलसंबन्धविषये कुचोद्येशेषोपपरिहारो मध्यमकावत्तरादिस्तरिणा-
वसेयः ॥

पयोक्तमार्यरत्नकूटमूत्रे⁽²⁾ । पञ्च च भित्तुशतानि ध्यानलाभीन्युत्थापासनेभ्यः प्रक्का-

vipākaphala: la bonne destinée (*sugatī*) fruit des bonnes œuvres «anatu-
relles» (*kuṣāla sāsra*), les mauvaises destinées, (*apāyāh*) fruit des actes
mauvais (*akuṣāla*). Le *vipākaphala* est produit dans la série même de
l'agent; il semble que l'*adhipatiphala* soit extérieur: *svasamtāne vipākaphalam
anyatrādhipatam phalam itī kṛtvā* (A. k. v., 323b 3). Kuroda, *Outlines of
the Mahāyāna*, p. 9, explique: «The aggregate actions of all sentient beings
give birth to the variety of mountains, rivers, etc. They are caused by aggregate
actions and so they are called *adhipatiphala* (aggregate fruits). . . . These good
and bad actions yield fruits, not when they are done, but at some future time, so
they are called *vipākaphala* (fruits that ripe at some future time)». [Cité par
Walliser, Phil. Grundlage p. 88. 9.] Comparer la note A. k. v., 331b: *yena
sarvasattvakarmādhipatyena trisāhasramahāsāhasraprādurbhāvas*. Cependant le
même livre rattache au *niṣyandaphala* le *viṣamartupariṇāma* (*yasminn ṛtau varṣa-
taryam tatra na varṣati*, etc.): C'est là, à considérer les êtres qui en souffrent, un
vipākaphala, mais, en soi, c'est un *niṣyandaphala* (*tad vipākaphalam itī sattra-
sarvātane . idam niṣyandaphalam itī vākyam (?) . tad vastv itī na tad vipāka-
phalam*).

viṣamyoḡaphala: le *kleṣanirodha* en tant qu'il est obtenu par le Che-
min; car, obtenu par un chemin mondain (*laukika mārga*), il n'est pas définitif
(*nātyantam anuvartate*).

Les discussions de l'A. k. v. sont trop abstruses pour que j'ose les aborder
de front dans une note déjà trop étendue. [On y rencontre les formes *ādhipata*,
et *ādhipatya*.]

1) Dans ce sens, marqué de l'astérisque dans P. W.

2) Les Mss. reproduisent ici l'histoire extraite du *Ratnakūṭa* dont la
majeure partie a été citée ci-dessus p. 47 et suivantes. Nous nous bornerons à
donner les extraits qui sont nouveaux. — Le tibétain se contente d'une brève
référence, mais il semble bien que les traducteurs avaient devant eux un texte

semblable au nôtre. འདིར་ ལྷུ་ལ་པའི་ རག་སྒྲོང་ གཏིས་ཀྱིས་ རག་སྒྲོང་ རམིགས་པ་^(a)

ལྷ་བརྒྱ་བདུལ་བ་ འཕགས་པ་ རྟོན་མཆོག་བརྟེན་པའི་ མདོ་ལས་ གསུངས་པ་ མ་

ཆོང་བ་མེད་པར་ རེའུ་ བརྟོད་པར་བྱའོ། = Il faut apporter ici comme exemple

l'histoire complète, d'après le *Ratnakūṭa*, de la conversion des cinq cents
bhikṣus par deux bhikṣus artificiels.

Sur le *Ratnakūṭa* voir les observations de M. C. Bendall, *Çikṣū*.
p. 52, n. 1.

(a) Je ne comprends pas le mot *dmigs-pa*: [*dhyāna*]*lābhin*?

तानि । इमां गम्भीरां धर्मदेशनामन[व]बुध्यमानान्यनवतरस्यनवगाकमानान्यनधिमुच्यमा-
नानि ॥

भगवानाह । तथा ह्येते काश्यप भित्तव आभिमानिका इमानान्नवां शीलविशुद्धिं⁽¹⁾
नावतरति नावगाकते नाधिमुच्यत उन्नस्यति सत्रस्यति सत्रासमापद्यते । गम्भीरः
काश्यप गांधाभिनिर्हारी गम्भीरा च बुद्धानां भगवतां बोधिः । सा न शक्याऽनवरोपितकु- 5
शलमूलैः सन्निः पापमित्रपरिगृहीतैरनधिमुक्तिबहुलैरधिमोक्तु ॥

अपि चैतानि का[99b]श्यप पञ्च भित्तुशतानि काश्यपस्य तथागतस्य प्रवचनेऽन्य-
तीर्थिकश्रावका अभूवन् । तैरेव तस्य काश्यपस्य तथागतस्यास्तिकाडुपालम्भाभिप्रयैरेषा
धर्मदेशना श्रुता श्रुत्वा चैकचित्तप्रसादो लब्धः । एवं तैर्वाग्भाषिता आश्चर्यं यावन्धुरप्रि-
वर्णाणी काश्यपस्तथागतोऽर्हन् सम्यक्संबुद्ध इति । त एतेनैकचित्तप्रसादेन प्रतिलब्धेन 10
कालगतास्त्रायास्त्रिंशेषु देवेषूपपन्नास्ते ततश्च्युताः समाना इक्षोपपन्नास्तेनैव च केतुनेह मम
शामने प्रव्रजितास्तान्येतानि काश्यप पञ्च भित्तुशतानि दृष्टिप्रस्कन्धानोमां गम्भीरां धर्म-

1) *abhimāna*, comme dans la langue classique, désigne toute idée fausse (voir Bodhic. p. VIII. 33) et est synonyme de *abhimānana* (Ibid. IX. 5). — S'ima-
giner posséder ce que l'on ne possède pas: *aparīṣuddhasamādhayo 'pare ābhimā-
nika bhavanti. asantam apy avabhāsaṃ divyacakṣuravabhāsaṃ prayogāvasthūyāṃ
santam ity eva paṇḍanti.* (Abhidh. k. v. fol. 363 a 5).

2) *ṣīlatiṣṭuddhi*. Sur le sens de cette expression en général, voir Visud-
dhimagga. La *viṣuddhi* d'une *pāramitā* consiste, croyons-nous, dans la suppres-
sion des trois idées fausses, par exemple, pour le *dāna*, l'idée de donneur, l'idée
de l'objet donné, l'idée de celui qui reçoit. Voir Ājīkṣās. 270. 18 *yathā nirmito
nirmitāya daḍḍāti*. De même pour le *śīla*.

3) La lecture *gāthā* est douteuse. — Sur *cittam abhinīharati*, voir Sum.
Vil. p. 220 (ci-dessus 137, n. 4).

4) *Maṣ. °māṇī*.

5) Comparer *nānādr̥ṣṭipraskandhaḥ*, Lalitavist. 312. 3 ^{१२} १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

देशनां नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिगुच्यन्ते उच्यन्ति संत्रस्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । कृतं पुनरेषामनया धर्मदेशनया परिकर्म न भूयो दुर्गतिविनिपातं गमिष्यन्ति ⁽¹⁾ एभिरेव च स्कन्धैः परिनिर्वीक्ष्यन्ति ॥

अथ खलु भगवानापुष्पन्तं सुभूतिमामन्त्रयते स्म । गच्छ सुभूते एतान् भित्तून् संज्ञय ॥
 5 सुभूतिराह । भगवत एव तावदेते भाषितं विलोमयन्ति । कः पुनर्वाद्ये मम ॥ अथ भगवांस्तस्यां वेलायां येन मार्गेणैते भित्तवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भित्तू निर्मिमीते स्म ॥
⁽⁹⁾ अथ तानि पञ्च भित्तुशतानि येन मार्गेण तौ द्वौ भित्तू निर्मितौ ⁽³⁾ तेनोपसंक्रामन्ति स्म । उपसंक्रम्यैतद्वोचन् । कुत्रापुष्पन्तौ गमिष्यथः ॥ ताववोचतां । गमिष्याव आवामरण्यावतनेषु । तत्र ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यावः ॥

10 * * * * * ⁽⁴⁾ तान्यपि पञ्च भित्तुशतान्येतद्वोचन् । वयमप्यापुष्पन्तौ भगवतो धर्मदेशनां नावतरामो नावगाहामहे नाधिगुच्यामहे उच्यन्ति ^(100a) संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन त्रयमरण्यावतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्याम इति ॥ निर्मितकाववोचताम् । तेन ह्यापुष्पन्तः संगस्यामो न विवदिष्यामः भविवादपरमो हि श्रमणधर्मः । ⁽⁵⁾ * * * * * यदिदमापुष्पन्त उच्यते परिनिर्वाणमिति । कतमः स धर्मो यः
 15 परिनिर्वस्यति । कश्चित्पुनरत्र काय आत्मा वा सत्त्वो वा जीवो वा जन्तुर्वा पोषो वा पुरुषो वा पुद्गलो वा मनुजो वा मानवो वा यः परिनिर्वस्यति । कस्य वा क्षयात्परिनिर्वाणं ॥ तेज्वोचन् । रागद्वेषमोक्तपात्परिनिर्वाणं ॥ ⁽⁶⁾ * * * * * निर्मितकाववोचतां । किं पुन-

• 1) C'est-à-dire sans reprendre le faix d'une nouvelle série de *skandhas*.

2) Nous retrouvons ici la citation p. 47. 1.

3) Peut-être *nirmिता*; *nirmitaka* est le substantif, *nirmita* l'adjectif.

4) Compléter d'après p. 47, 7-9.

5) Il manque quelque chose dans les deux extraits. L'omission est plus longue p. 47.

6) Compléter d'après p. 47. 12-48. 1.

राग्युष्मतां संविद्यते रागद्वेषमोक्षा यान् तपिष्यथ ॥ तेऽवोचन् । न तेऽध्यात्मं न बार्हता
 नोभयमन्तरेणोपलभ्यते । नापि ते अपरिक्लिप्ता उत्पद्यन्ते ।⁽¹⁾ * * * * *

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्म[फल]परीता
 नाम सप्तदशमं प्रकरणं ॥

---

1) Les deux textes concordent exactement, 48. 3—50. 3. — Les seules variantes dignes d'intérêt, 49, 10 *skandhamārāṇupalabdhitāḥ* au lieu de *anupalambhāt*, 49. 13 *tīrṇo* au lieu de *uttīrṇo*, 49. 14 *vimuktitaḥ* au lieu de *vinirmuktitaḥ*.

XVIII.

आत्मपरीक्षा नामाष्टदशमं प्रकरणं

अत्राह । यदि क्लेशाः कर्माणि च देहाश्च कर्तारश्च फलानि च सर्वमेतन्न तन्न ।
केवलं तु गन्धर्वनगरादिवद[त]न्नमेव सत्तन्नाकारेण प्रतिभासते बालानां । किं पुनरत्र
5 तन्नं कथं वा तन्नस्यावतार इति ॥

उच्यते । आध्यात्मिकबाह्याशेषवस्तुनूपलम्बेनाध्यात्मं बहिः पः सर्वथाहंकार-
ममकारपरित्यज्य इदमत्र तन्नं । तन्नावतारः पुनः ।

सत्कायदष्टिप्रभ[व]ानशेषान्

क्लेशांश्च दोषांश्च धिया विपश्यन् ।

10

आत्मानमस्या विषयं च बुद्ध्वा

योगी करोत्यात्मनिषेधमेव ॥

इत्यादिना म[ध्यमकावताराद्विस्तिरेणावसेयः [Tib. 127 a] ॥

कायदष्टिमूलकमेव संसारमनुपश्यंस्तस्याश्च सत्कायदष्टेरालम्बनमात्मानमेव सम-
नुपश्यन्नात्मानुपलम्भाच्च सत्कायदष्टिप्रकृणां तत्प्रकृणाञ्च सर्वक्लेशव्यावृत्तिं समनुपश्यन्
15 प्रथमतः मात्मानमेवोपपरीक्षति । कोऽयमात्मा नामेति यो ऽहंकारविषयः । स चायमहंका-
रस्य विषयः परिकल्प्यमानः स्कन्धस्वभावो वा भवेत्स्कन्धव्यति[101 b]रिक्तो वा ॥

1) Chap. VI, stance 120. — Muséon, N. S. I p. 234. — Au troisième pāda, *asyā* = *satkāyadr̥ṣṭer*. འདྲི་ཡི་ ཡུལ་ནུ་རྟོག་ཐུས་ནས་. Notre version, à tort, འདྲི་ཡིས་ — Il y a *satkāyadr̥ṣṭi* quand il y a *ahamkāra*. Voir Muséon, N. S. V p. 201—202, des extraits de l'Abhidh. k. v. et la discussion du terme *satkāya*. — Cp. ci-dessus 294, n. 2 et ci-dessous fol. 108a.

2) = *ahampratrayavisaya* = *ahamkārarāspada*, Sarvadārç. s., note 115.

आधाराधेयते⁽¹⁾द्वत्पत्ताणामप्येकत्वान्यत्र पत एवात्मर्भावात्संतेपेणैव⁽²⁾ च विवक्षितत्वा-
देकत्वान्यत्र पतद्वयप्रतिषेधेनैवात्मनिषेधमारब्धुकाम आचार्य आह ।

आत्मा स्कन्धा यदि भवेद्वद्व्ययभागभवेत् ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्वेदस्कन्धलक्षणाः⁽⁴⁾ । १

किमर्थं पुनरन्यत्र तथागतपरीक्षायां मी[न्ध]नपरीक्षायां च पञ्च पञ्च पत्ता उपन्य- 5
स्ताः ' इह तु पुनः पतद्वयमेवेति ॥ उच्यते । येनैव तत्र प्रकरणाद्वये पञ्च पञ्च पत्ता निर्दिष्टा
अत एवान्यत्र निर्दिष्टत्वान्न पुनरिह निर्दिश्यते । संतेपेण तु पतद्वयमुपन्यस्यत इति ॥

तत्र यदि स्कन्धा आत्मेति परिकल्प्यते । तद्वद्व्ययभागवत्पादी च विनाशी
चात्मा प्राप्नोति स्कन्धानामुदयव्ययभाक्तात्⁽⁷⁾ [Tib. 127 b] । न चैवमिष्यत आत्मानिकदोष-
प्रसङ्गात्⁽⁸⁾ । वदयति हि ।

10

नाप्यभूता समुत्पन्नो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।

कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति ।

1) = *ātmani skandhāḥ, skandheṣv ātmā, skandhavān ātmā*. — *ādhārapakṣa*:
voir M. Vyat. § 208. 5 *rūpe ātmā bhājanat*.

2) Mss. *samkṣepasyaiva ca*.

3) Mss. *ālabdhu*^o. La leçon *ālabdha[īrya]* «se défend et s'explique bien»
(Mhv I. 628). — *सकृत् स' = commencer*.

4) ग'वा'हे' सुद'सि' स'रा' यी'र'र'। श्रु' र'द' र'द्वे'ग'स'र'र'र'र'र'।
ग'वा'हे' सुद'सि' र'म'र'र'र' ग'र'र'। सुद'सि'र' म'र'र'र'र'र'र'र'र'र'र'।

5) Chap. XXII. 1.

6) Chap. X. 14, p. 211. 15. — Voir ci-dessous les quatre *pakṣas*.

7) = *सकृत् स'र'र'र'र'।*

8) = XXVII. 12. Plus correctement *nāpy abhūtvā samudbhūto*.

(1)
तथा ।

न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्समुदेति च ।

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति ॥ इति ।

किं च⁽²⁾ ।

5

स्कन्धा आत्मा चेदतस्तद्वृत्ताद्

आत्मानः स्युस्ते ऽपि भूषांस एव ॥

द्रव्यं चात्मा प्राप्नुयात्तादृशश्च

द्रव्ये वृत्तौ वैपरीत्यं च न स्यात्⁽³⁾ ॥

आत्मोच्छेदो निर्वृत्तौ स्यादवश्यं ।

10

नाशोत्पादौ निर्वृतेः प्राक् क्षणेषु ।

कर्तुर्नाशात्तत्फलाभाव एव

भुञ्जीतान्येनार्जितं कर्म चान्यः ॥

इत्यादिना मध्यमकावतरे विस्तरेण विहितविचारादपि गतो बोद्धव्य इति नेह
पुनर्विस्तरप्रपञ्च आरभ्यते ॥

1) = XXVII. 6.

2) *Madhyamakāvatāra* VI. 127. 128, fol. 235 a 7 (255 a 1). — Ces deux stances n'ont pas été relevées dans l'article cité ci-dessus du Muséon. — Lacune dans Paris et Calcutta, première stance b, c, d.

3) Ms. *tādr̥ṣaṣ ca*. བདག་ རེ་ རྣམ་སྤྱོད་ རྣམ་ལྟ་ས། རྣམ་ལྟ་
འཇུག་པས་ རྣམ་ལྟ་ཅེ་ལོག་ མེ་འཇུག་། — D'après le tibétain *tādr̥ṣaṣ ca* est im-
possible. — *vaiparītya* = la variété des connaissances, bleu, etc. (Comm. fol.
351 b 8 suiv.) Voir les Addenda.

4) C'est le *kṣaṇabhāṅga*. — Le *nirvāṇa* serait un *uccheda*, et, en outre, il y
aurait à chaque moment production et destruction.

5) *nācāt* est représenté par མེད་པས་.

6) Mss. *bhuñjātātmanāvarjitam*.

7) Mss. *ityādinā sūpekṣāparihāreṇa vihitavicārād api*. — རེས་བྱ་པ་ལ་

लमनुमानाभासमात्रविप्रलब्धाः सतो मोक्षात्परिकल्पयन्त्यात्मानं तस्य [च] लक्षणमा-
चक्षते । तेषां च कर्मकार[102b]कपरीक्षादिष्वात्मो[Tib. 128b]पादानयोः परस्परापेक्षिकौ
सिद्धिं ब्रुवता संवृत्यापि प्रतिषेधो विकृत एव ॥

उक्तं च ।

यथादर्शमुपादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

5

दृश्यते नाम तच्चैव न किं चिदपि तद्वत्तः ॥

घट्टकारस्तथा स्कन्धानुपादायोपलभ्यते ।

न च कश्चित्स तन्नेन स्वमुखप्रतिबिम्बवत् ॥

यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाकृमियपि ॥

10

⁽²⁾ एवंविधार्थश्रवणाद्धर्मचतुरवाप्तवान् ।

आर्यानन्दः स्वयं चैवं भित्तुभ्योऽभीक्ष्णमुक्तवान् ॥ इति ।

अतो न पुनस्तत्प्रतिपादनार्थं यत्न आलभ्यते ॥ उपादाय प्रत्ययमान एव[1]विश्या-
विपर्यासानुगतानामात्माभिनिवेशास्पद्भूतो मुमुक्षुभिर्विचार्यते । यस्येदं स्कन्धपञ्चकमुपा-
दानेन प्रतिभासते किमसौ स्कन्धलक्षण उतास्कन्धलक्षण इति । सर्वथा च विचार्यतो 15
मुमुक्षवो नैवमुपलभन्ते भावस्वभावतः । तद्दिषां ।

आत्मन्यसति चात्मीये कुत एव भविष्यति ⁽³⁾

1) J'ignore la source de cette citation. — Le début: ཇི་ལྟར་ མེ་ལོང་ སུ་རྟེན་
ནྟེན་སུ། rappelle Samādhirāja p. 29. 4. Voir le récit de la conquête de l'ar-
hattva par Ānanda, apud Rockhill, Life of Buddha, p. 155.

2) Cette dernière stance manque dans le tibétain. — Mss. *evamvidhā-*
nārtha°... *bhikṣubhṣyo bhikṣum uktavān*. — *abhikṣam* est une conjecture de l'édi-
teur de la B. T. S.

3) = XVIII. 2 A, voir p. 347 n. 6.

आत्मानुपलम्भादात्मप्रज्ञप्त्युपादानं स्कन्धपञ्चकमात्मोपमिति सुतरां नोपलभ्यते ।
यथैव हि दग्धे रथे तदङ्गान्यपि दग्धत्वान्नोपलभ्यन्ते । एवं योगिनो यदेवात्मनैरात्म्यं
प्रतिपद्यन्ते तदेवात्मोपस्कन्धवस्तुनैरात्म्यमपि निपतं प्रतिपद्यन्ते ॥

यथोक्तं रत्नावल्या ।

६ अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।

बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

स्कन्धानसत्यान्द्वैवमहंकारः प्रकीर्यते ।

अहंकारप्रकाशाच्च न पुनः [Tib. 129a] स्कन्धसंभवः ॥ इति ॥

यथैव हि योष्ये मध्याह्नकालावसानमासादितस्य विघननभोमध्यदेशमाचिक्रंसो-
10 रीषत्परि[103a]धम्यमानपटुतरकुतभुग्विततस्फुलिङ्गानिव⁽⁴⁾ विव्रलतर्मकोमण्डलोत्ताप-
नपरान् प्रदीप्तकिरणस्य किरणान् प्रतोत्य विव्रलतर्मवनिदेशं चासाद्य विपरीतं च
दर्शनमपेक्ष्य सलिलाकारा मरीचय उपलभ्यमाना विहरदेशावस्थितानां⁽⁵⁾ जन्मवतामतिप्र-
सन्नाभिनीलजलाकारं प्रत्ययमादधति न तु तत्समीपगतानां । एवमिहापि यथाव-
⁽⁶⁾
⁽⁷⁾

1) Même citation ci-dessous ad XXIII. 9.

2) བརྒྱུད་ comme ci-dessus (XVII. 1) = *mṛṣā*.

3) Mss. *viṣpane* n°. — རྒྱལ་མཁའ་ རྒྱལ་པོ་ལྷན་པོ་ལྷན་པོ་ རྒྱལ་པོ་ལྷན་པོ་ རྒྱལ་པོ་
= *nirghananabho-maṇḍala-deṣa*.

4) Mss. *bhrasyaṣ ca*. — རྒྱལ་པོ་ རྒྱལ་པོ་ རྒྱལ་པོ་.

5) Mss. *spulingāni ca*.

6) = རྒྱལ་པོ་.

7) Mss. *ativiprasama*. རྒྱལ་པོ་ རྒྱལ་པོ་. — *abhinīla* (Lal. 120. 15. 18 ap. P. W.
n'est pas traduit.

8) རྒྱལ་པོ་ རྒྱལ་པོ་. — Mss. *yathāvadasthita*°. — Peut-être *yathāvadava*°
(= རྒྱལ་པོ་ རྒྱལ་པོ་).

स्थितश्चात्मीयपदार्थतद्दर्शनविहरदेशात्तरस्थितानां संसाराद्यनि वर्तमानानामविद्या-
विपर्यासानुगमान्मृषार्थ एव स्कन्धसमारोपः सत्यतः प्रतिभासमानः पदार्थतद्दर्शनसमी-
पस्थानां न प्रतिभासते ॥

यथोक्तमाचार्यपादैः ।

हरादाल्लोकिते ब्रह्ममासन्नैर्दृश्यते स्फुटं ।

5

मरीचिर्यदि वारि स्यादासन्नैः किं न गृह्यते ॥

हराभूतैर्यथाभूतो लोकोज्यं दृश्यते यथा ।

न दृश्यते तदासन्नैर्निमित्तो मरीचिवत् ॥

मरीचिस्तोयसदृशो यथा नाम्भो न चार्थतः ।

स्कन्धास्तथात्मसदृशा नात्मानो नापि तेऽर्थतः ॥ इति ॥

10

अत एव चात्मात्मीयानुपलम्भात्परमार्थदर्शनसमीपस्थो योगो निपतं भवति

निर्ममो निरुक्कारः शमादात्मात्मनोऽनयोः ॥ २

घातमनि क्लिप्तात्मात्मनीने स्कन्धपञ्चकमात्मीयमित्यर्थः । घातमनो ऽक्कारविषय-

1) La mention *ācāryapādaiḥ* (= Nāgārjunena) manque dans le tibétain.

2) *yabhābhūto dṛṣyate* = ཡང་རྟག་ མཐོང་. A la façon dont ceux qui sont éloignés voient le monde comme existant réellement, ceux qui sont près ne le voient pas de cette façon.

3) Tib. = *na tathā tadāsanнай*.

4) Voir ci-dessus 24, n. 8, 123, n. 3, 133, n. 1.

5) Mss. *yathā combho... sadṛṣā ātmāno...* ལུ་མེན་ རོན་ཏུ་ མ་ཡིན་པ།
= n'est ni eau, ni quelque chose de réel. De même, à la ligne suivante, deux négations: *nātmāno...*

6) བདག་ཉིད་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། བན་ག་གི་ ཡོད་པར་ ག་ལ་ འགྱུར། བདག་
ནང་ བན་ག་གི་ གེ་བའི་ ལྟར། རང་འདྲིན་ ང་ཡིར་ འདྲིན་ མེད་འགྱུར།

7) *hita* = ཡན་པ་.

स्यात्मनोऽस्य च [Tib. 129b] स्कन्धादेर्वस्तुनो ममकारविषयस्य शमादनुत्पादादानुपल-
भान्निर्ममो निरद्वैकारश्च जायते योगी ॥

ननु च योऽसावेवं निर्ममो निरङ्कारश्च योगो भवति स तावदस्ति । सति च तस्मिन् सिद्धात्मा स्कन्धाश्चेति ॥ नैतदेवं । यस्मात् ।

४ निर्ममो निर्द्वंकारो यश्च सोऽपि न विद्यते । [103b]

निर्ममं निरदंकारं यः पश्यति न पश्यति⁽¹⁾ ॥ ३

घातमनि स्कन्धेषु च सर्वथानुपलभ्यमानस्वप्नपेषु कुतस्तद्यतिरिक्तोऽपरपदार्थो
भविष्यति योऽसौ निर्ममो निरुक्कारश्चेति । यस्त्वेवमसंविद्यमानस्वप्नं निर्ममं निरुक्कारं
च पश्यति स तन्त्रं न पश्यतीति विज्ञेयं ॥

10 यथोक्तं भगवता ॥

शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं बहिर्गतं ।

न विद्यते सोऽपि कश्चिद्यो भावयति शून्यतां ॥

(2)
तथा ।

यो पि च चित्तयि शून्यक धर्मान्

सोऽपि कुमार्गपपन्नकु बालः ।

अक्षरकीर्तित शून्यकधर्माः

ते च अनन्तरं अनन्तरं उक्ताः ॥

शान्त पशान्त य चित्तयि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।

1) རང་འདྲིན་ རྒྱུ་ལྡན་ འདྲིན་ མེད་ ལྟར། དེ་ ཡང་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། རང་
འདྲིན་ རྒྱུ་ལྡན་ འདྲིན་ མེད་པར། ཉམས་ལྗོངས་ མེད་པ་ མི་ མཐོང་དོ།

2) = ci-dessus 133. 14-134. 4 et ci-dessous XXI ad fin.

इति स्थितं । उपादाने हि क्षीणे तत्प्रत्ययो भवो न भवति । भवे निरुद्धे कुतो ज्ञाति-
ग्रामरणादिकस्य संभव इति । एवं कर्म[104a]क्लेशक्षयान्मोक्षो भवतीति स्थितं ॥ कर्म-
क्लेशानां तर्हि कस्य क्षयात्प्रतिपत्तिरिति वक्तव्यं ॥ उच्यते ।

कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

5 ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ ५

अयोनिशो हि द्वयादिकं विकल्पयतो बालपृथग्जनस्य क्लेश उपजायते रागा-
दिकः । वक्ष्यति हि ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

10 उक्तं च सूत्रे⁽¹⁾ ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञापसे ।

न त्वं संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥ इति ।

एवं तावत्कर्मक्लेशा विकल्पतः प्रवर्तन्ते । ते च वि[Tib. 130b]कल्पा अनादिम-
त्संसाराम्यस्तादृशानज्ञेयवाच्यवाचककर्तृकर्मकारणक्रियाघटपटमुकुटरथद्वयवेदनास्त्रीपुरुष-
15 लाभालाभमुखदुःखपशोष्यशोनिन्दाप्रशंसादिलक्षणाद्विचित्रात्प्रपञ्चादुपजायन्ते ।

स चायं लौकिकः प्रपञ्चो निरवशेषः शून्यतायां सर्वभावस्वभावशून्यतादर्शने सति
निरुध्यते ॥

कथं कृत्वा । यस्मात्सति हि वस्तुन उपलम्भे स्याद्यथोदितप्रपञ्चज्ञानं । न ह्यनु-
पलभ्य वन्द्यादुक्तिरं द्वपलावणयोर्वनवतीं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयति रागिणः । न
20 चानवतार्य प्रपञ्चं तद्विषयमयोनिशो विकल्पमवतारयति । न चानवतार्य कल्पनाज्ञानमर्हं

1) = XXIII. 1.

2) Cuvé ad XXIII. 1 *gāthābhidhānāt*.

मेत्यभिनिवेशात्सत्कायदष्टिमूलकान् क्लेशगणानुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्काय-
 दृष्ट्यात्मकान् क्लेशगणान् कर्माणि शुभाशुभानिञ्ज्यानि कुर्वति । ⁽¹⁾ न चाकुर्वाणाः कर्माणि
 आतिव्रह्मरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्य -----⁽²⁾ एकब्रालीभूतं संसारका[104b]त्तार-
 मनुभवति ॥ एवं योगिनो ऽपि शून्यतादर्शनावस्था निर्वशेषस्कन्धधात्वापतनानि स्व-
 द्वापतो नोपलभते । न चानुपलभमाना वस्तुस्वद्वयं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयति । न चा- 6
 नवतार्यं तद्विषयं प्रपञ्चे विकल्पमवतारयति । न चानवतार्यं विकल्पमहं मेत्यभिनिवे-
 शात्सत्कायदष्टिमूलकं क्लेशगणमुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्कायदृष्ट्यादिकं क्लेशगणं
 कर्माणि कुर्वति ⁽¹⁾ । न चाकुर्वाणाः आतिव्रह्मरामरणाख्यं संसारमनुभवति ॥ तदेवमशेषप्रपञ्चो-
 पशमशिवलक्षणं शून्यतामगम्य यस्मादशेषकल्पनावलप्रपञ्चविगमो भवति । प्रपञ्चवि-
 गमाच्च विकल्पनिवृत्तिः । विकल्पनिवृत्त्या चोपशेषकर्मक्लेशनिवृत्तिः । कर्मक्लेशनिवृत्त्या 10
 च त्रगनिवृत्तिः । तस्माच्छून्यतैव सर्वप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणत्वान्निर्वाणमित्युच्यते ॥

यद्योक्तं शतके ।

धर्मं समासतोऽर्हिसां [Tib. 131a] वर्णयति तथागताः ।

शून्यतमेव निर्वाणं केवलं तदिकोभयं ॥ इति ॥

⁽⁴⁾ आचार्यभावविवेकस्तु आचक्रप्रत्येकबुद्धानां यद्योदितशून्यताधिगममप्रतिपद्यमान 15
 एवं वर्णयति । अथोत्पन्नप्रतिक्षणविनश्यत्संस्कारकलापगात्रम[नात्मा]नात्मीयमवलो-

1—1) Omis dans le tibétain.

2) Mss. *daurmanasyomasamekajvātī°, jān samameka°*. — Le mot *upāyūsa* semble nécessaire. *osamañjasa?*, *aneka?* *sañkleṣa?*

3) = XII. 23, voir Muséon, N. S. I. p. 239.

4) Dans le commentaire *Prajñāpradīpa* dont il a été question ci-dessus p. 7, n. 6.

5) Mss. *pratīksaṇavisaroru*.

6) M. Max Walleser me communique, d'après l'édition noire, Mdo AXIII, fol. 205b, le texte de Bhavya, reproduit ici par Candrakīrti: འདྲིའི་

दूरंगमाया तु धियाधिक⁽¹⁾

इत्यत्रेति⁽²⁾ न पुनस्तदूषणे यत्न आस्थायते ॥

अत एवोक्तं भगवतापाष्टसाकृन्निकायां भगवत्यां । आराकबोधिमभिसंबोदुकामेन
मुभूतस्यामेव प्रज्ञापारमितायां शितितव्यं । प्रत्येकबोधिमभिसंबोदुकामेन मुभूतस्यामेव
प्रज्ञापारमितायां शितितव्यं । अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबोदुकामेन [Tib. 191b] मुभूते 5
बोधिमत्वेन महासत्त्वेनास्यामेव प्रज्ञापारमितायां शितितव्यमित्यादि ॥

आकृ च ॥⁽⁴⁾

यो इच्छतो मुगतआवकु ऽकं भवेयं

प्रत्येकबुद्ध भविज्ञा तथ धर्मराज्ञो ।⁽⁵⁾

1) Mss. *dhiyāpika iti* — རིང་རྩ་ རོང་པར་ནི་ སྤོའང་ ལྷག་པར་འགྱུར། et dans
Madh. Av. རིང་རྩ་ རོང་པར་ སྤོ ཡང་. — Le vers est incomplet. — C'est le der-
nier pāda de la stance 8 du Ier chapitre (fol. 226a 7 = p. 19 l. 1). La *dūrangamā*
est la septième bhūmi, et le chapitre VII du livre lui est consacré. — Tandis que
la méditation est la chose importante dans les stades avancés, le don et la pitié sont
la caractéristique de la première bhūmi: རང་པོ་ སྤྱིན་པ་རྟེན་ རི་ ལྷག་པར་འགྱུར།
(Ibid I 9).

dūrangama citta, «effuse vagans», dans Dhammapada, 37; mais Theri-
gāthā, 281 *dūrangamā satimanto ...dukkhass 'antaṃ pajānanti tena me sa-*
manū piyā.

2) Mss. *iti .atreti na punas te dūṣṇo, ity ucyate punanas*. — D'après le
tibétain *ity atroktatvān na...*

3) Comparer, pour la doctrine, p. 379 de l'édition de Calcutta.

4) D'après le tibétain *api ca ... ity āha*. — Mètre Vasantatilaka (~~~~~).

5) Voir Ed. Müller, *Di. l. der Gāthās*, p. 25 (Lalita p. 419 *ga-*
mjā, ogyā).

इमु त्ति नागत्य न शक्यति पापुणोतुं

यथ आरूपं गमनीयं अतीर्दशी ॥ इति ॥

अत्राह । यथेवमाध्यात्मिकबाह्यवस्त्वनुपलम्भादध्यात्मं बहिष्ठातुं ममेति कल्प-

नाज्ञानानामनुत्पादस्तत्त्वमिति व्यवस्थापितं । यत्तर्ह्येतदुक्तं भगवतः ।

5 आत्मा हि आत्मनो नाथः । को नु नाथः । परो भवेत् ।

आत्मना हि मुदुत्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

आत्मा हि आत्मनो नाथः । को नु नाथः । परो भवेत् ।

आत्मा हि आत्मनः सात्तो कृतस्यापकृतस्य च ॥

तथार्यसमाधिर्ज्ञे ।

10 कृष्ण शुभं च न नश्यति कर्म

आत्मन कृत् च वेदयितव्यं ।

1) *kṣ* ne fait pas position. — Mss. *kṣānti nāgati*. — སྐྱེན་པ་ འདི་ལ་ མ་བཟོན།
= Ils ne peuvent obtenir (ce qu'ils recherchent), s'ils ne s'appuyent sur cette
kṣānti (c'est-à-dire sur la *Prajñāpāramitā* et la doctrine du double vide) —
Comparer *anutpattikadharmakṣānti*, *anutpādañjāna*. — On peut lire *āgati*,
āgācca.

2) Mss. *yathā āre pārāgamanīyaṃ atīva ca darṣi*. རྟེན་པ་ རྒྱ་ལ་ ས་
རྟེན་ འགྲོ་ རྟེན་ མེ་མཐོང་ སཞིན། — Le sens paraît clair: de même, sans la
Prajñāp., on ne peut devenir ni *śrāvaka*, ni *pratyeka*, ni *buddha*; de même
qu'un homme [au milieu de la rivière] ne peut aborder ni à droite ni à gauche,
s'il ne voit pas la rive. D'après Pischel (*Gr. der Pr.-Spr.* § 165) *āra* = *āra*
= *avara*. D'après Foucaux (M. Vyut.) རྒྱ་རྟེན་ = *āram*, *arvāk*. — *gamanīyaṃ*
= *gantum*.

3) Mss. *kalpanūjasanūmam anut*°.

4) Comparer *Dhammapada* 160. — La première stance est reproduite
dans *Abhidh.* k. v. (apud Minayeff p. 226), et, avec variante (*yāti supanḍitā*).
Bodhic. p. IX. 73. — Elle est, dans ces deux textes, alléguée, comme elle l'est
ici, en faveur de l'existence d'un moi.

5) Mss. *ṣubha* et *ṣukra* རྟེན་པ་ = *ṣukla*).

नो च पि संक्रम कर्मफलस्य

नो च घट्केतुक प्रत्यनुभोती ॥

इति विस्तरः । तत्कथं न विरुध्यत इति ॥ उच्यते । इदमपि किं नोक्तं भगवता ।

नास्तीह सत्त्वं घात्मा वा [105b] धर्मास्तेते सकेतुकाः । इति ॥

तथा किं⁽⁴⁾ रूपं नात्मा रूपवान्नापि चात्मा रूपे नात्मा नात्मनि रूपं । एवं यावत् ॥ 5

विज्ञानं नात्मा विज्ञानवान्नात्मा विज्ञाने नात्मा नात्मनि विज्ञानमिति ॥

तथा घनान्मानः सर्वधर्मा इति ॥ तत्कथमिदानीमनेनागमेन पूर्वकस्यागमस्य वि-
ज्ञानं⁽⁵⁾ न स्यात् । तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतोऽन्वेष्टव्यः । सामान्येन तु भगवद्विबुद्धेः
प्रवचने⁽⁶⁾ नेपनीतार्थविस्तरप्रभेदेष्वन्यत्र विबुधैर्वाक्यविबोधनपरैरादित्यकल्पैरन-
स्तंगतेर्महाकारुणोपायविज्ञानमस्तिविस्तरः⁽⁷⁾ ।

10

[आत्मेत्यपि [Tib. 132a] प्रज्ञापितमन] आत्मेत्यपि देशितं ।

बुद्धेर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं⁽⁷⁾ ॥ ६

1) Mss. *no citta sa(ni)kramati*. འས་ ནང་ འབྲས་ལུ་ འཕོ་བའང་ མེད། Le kar-
man et son fruit ne passent pas d'une existence dans une autre.

2) Mss. *nāra aheturapratyanubhāvī* ལྷུ་ ནང་ རྒྱུ་མེད་པར་ ཡང་ འབྱུང་བ་
མེད། = *na cāpy aheturapratyayo bhavati*.

3) Mss. *nirudhyate*.

4) C'est le *caturdhā vicāra* que les sources pâlies développent volontiers, par exemple Sam. N. III, p. 44, IV, p. 287. — Nāgārjuna's Friendly Epistle, 49 (J. P. T. S. 1886, p. 15). — Il y a aussi quatre *pakṣas* M. Vyut. § 208, mais *ātmiyam rūpaṃ* remplace le *ātmani rūpaṃ*.

5) Mss. *nirodho*.

6--6) Manque dans le tibétain.

7) བདག་གོ་ ཞེས་ གྲུང་ བདག་སྐྱུར་ཅིང་། བདག་མེད་ ཅེས་ གྲུང་ བསྟན་
པར་ ལྷུར། སངས་རྒྱུ་རྣམས་ཀྱིས་ བདག་ ནང་ བེ། བདག་མེད་ འགའ་ མེད་ ཅེས་
ཀྱང་ བསྟན།

- अत्र चापमभिप्रायः । इह ये ⁽¹⁾आत्माभावविपर्ययसिद्धिर्दर्शनघनतिमिरपटलावच्छादि-
 ताशेषबुद्धिनयनतया लौकिकावदातदर्शनविषयानतिक्रान्तमपि भावज्ञातमपश्यन्तो⁽²⁾ व्य-
 वहारसत्यावस्थिता एव सन्तः नितिसलिलञ्चलनपवनभिधानतत्त्वमात्रानुवर्णनपरा गू-
 लौदने⁽⁴⁾किण्वादिद्रव्यविशेषपरिपाकमात्रप्रत्ययोत्पन्नमदमूर्च्छादिसामर्थ्यविशेषानुग-
 5 तम⁽⁵⁾पानोपलम्भवत् कल्लादिमरूभूतपरिपाकमात्रसंभूता एव बुद्धीरनुवर्णयन्तः पूर्वात्ता-
 परात्तापवादप्रवृत्ताः सन्तः परलोकमात्मानं चापवदन्ते । नास्त्यथ लोको नास्ति परलोको
 नास्ति सुकृतडुष्कृतानां कर्मणां फलविपाको नास्ति सत्त्व उपपांडुक इत्यादिना । तदप-
 वादाच्च स्वर्गापवर्गविशिष्टफलविशेषात्तेपराश्चुखाः सततसमितमकुशलकर्मभिसेत्स-
 रण[106a]प्रवृत्ता नरकादिमरूप्रपातयतनाभिमुखाः ॥ तेषां तदसदृष्टिनित्यर्थं चतुरशी-
 10 तिचित्तचरितसकृन्नभेदभिन्नस्य [Tib. 132b] सत्त्वधातोर्पयाशयानुवर्तकैरशेषसत्त्वधातूत्तर-

1—1) Non représenté dans le tibétain. — Mss. *ye cātma yai sa(r)viparyāsa*°

2) ལ་ངན་པའི་ལེ ལྷ་ངན་པ་.

3) རྗེས་སུ་འདྲེག་ལ་ = *anuvartana*.

4) Mss. *mūlodanodakasyādīdravya*°. — རྩ་པ་ རྩ་ ཆན་ རྩ་ བཟས་ རྩ་
 རྩ་ རྩ་ རྩ་ལ་ སྐུ་སྐུ་པ་ *rtsa* = *mūla*, *phabs* = *hīra* (ce qui est excellent, voir
 Sarvadārṣ. s. *Bibl. Ind.* p. 3, 2 en remontant. — Çarad Candra *kūṣaṇa*?,
chu = *udaka*; mais *chan* = *surā*, et *drod* = *uṣṇa*.

5) = ཆན་.

6) བཤུས་ཏེ་སྐྱེ་བ་. — Comparer les doctrines d'Ajita, *Dīgha N. I.* p. 55
n'atthi ayam loko, n'atthi paro loko ... n'atthi sattā-opapātikā...

7) Le tibétain porte simplement རྩ་པ་ = *carita*. — Le *sattvaloka*
 (= *jīva*°, *Bodhic.* p. II. 62, voir *Bodhisattvabhūmi*, I, xvii, § 5) s'oppose
 au *bhājanaloka* (*Dh.-s.* LXXXIX, cp. Childers, p. 453). — Je ne sais rien de
 cette division en 84000 catégories.

माक्षिप्रतिज्ञासंपादनतत्परैः प्रज्ञोपायमहाकरुणासंभारपुरःसरैर्निरूपमैरेकज्ञगङ्गधुभि-
 र्निर्गवशेषलेशमहाव्याधिचिकित्सकैर्महाविष्मैराज्ञभूतैर्होनिमद्योत्कृष्टविनेयज्ञानानुज्ञिघृत-
 या होनानां विनेयानामकुशलकर्मकारिणामकुशलादि निवर्तयितुं बुद्धैर्गवद्विः क्वचि-
 द्दामेत्यपि प्रज्ञपितं 'लोके व्यवस्थापितं । घृतेतुवादप्रतिषेधोपपत्तिश्च कर्मकारकपरो-
 क्षातो नाप्यहेतुतः इत्यतो मध्यमकावताराच्च विस्तरेण वेदितव्येति तत्प्रतिषेधार्थं नेक 5
 पनर्पल ग्राह्यीयेते ॥

ये तु सद्भूतात्मदृष्टिकठिनातिदीर्घतरात्मात्मीयभावस्नेहसूत्रकारवद्वा विक्लंगमा
 र्शु मुद्गरमपि गताः कुशलकर्मकारिणो ऽकुशलकर्मपथव्यावृत्त्या अपि न शक्नुवन्ति त्रैधा-

1) Voir ci-dessus 302, n. 3.

2) Tib. = doués d'*upāya*, de science et de pitié.

3) *ekajagad°*, non traduit.

4) *niravaçeṣa°*, non traduit.

5) Sur Bouddha médecin, voir J. R. A. S. 1903, 578.

6—6) Manque dans le tibétain.

7) Cp. M. Vyut. 245, 1263. s. 4. *pranīta°*, *madhya°*, *kānadhātuka*. Cette division des disciples en trois catégories peut servir à plusieurs usages; elle correspond à la distinction des trois Véhicules; elle justifie l'hypothèse d'un triple enseignement. — Cp. le *mṛdu*, *madhya*, *adhimātra*.

8) *loke* manque dans le tibétain.

9) Chap. VIII.

10) Derniers mots de la 1ère kārīka du premier chapitre. Voir ci-dessus 12 13 — *ato*: L'auteur renvoie au *çāstra* (*Madhyamakaçāstra*).

11) Chap. VI. 43. — Voir Bendall, *Subhāṣitas*. Muséon, N. S. IV. p. 391, n. 4, le texte sanscrit et la traduction tibétaine.

12) Il y a deux *sammohas*: *phalavipāka°*, *tattvārtha°* (M. Vyut. § 245. 1130, 1131). Le premier détruit la vérité relative (*saṃvṛtisatya*); le second se confond avec cette vérité. — La négation du moi est bien plus nocive que l'hérésie du moi, voir *Bodhisattvabhūmi* I. iv: *pudgaladr̥ṣṭiko jñatur jñeye kevalam muhyen na tu sarvaṃ jñeyam apavadeṭa, na tato nidānam apāyēṣūpapadyeta, na viṣaṃ-ladayen, na çāññhīko bhavet chakṣūpadeṣu*. ...

13—13) Mss. *sūtrakāl(r)abaddhā vi(tyetomadhyamakāro)haṃgamā* བསྟན་ཏུ་
 ཡེན་ཏུ་ཡང་ ལྷ་པ་ མཐེགས་པ་ ཅུ་ སྤྲོ་བུ་ ཆེས་ རྒྱུ་ཏུ་ རེང་བས་ ལྷོད་པ་ལྷ་
 = *sadbhūtātmadṛṣṭikañhinātidīrghaṣṭhīlamahāsūtra*[*baddhā*] *vihaṃgamā* *iva*;
 lectures très suspectes, car la pièce de *çīthīla* est ci-dessous, p. 358 l. 2.

14) རེང་པོར་ ལྷོད་ ཡང་ Mss. *sudūramavigatāḥ*.

तुक्रभवोपपत्तिमतिवाह्य शिवमज्ञरमरणं निर्वाणपुरुमभिगन्तु । तेषां मध्यानां विनेषानां
सत्कापदर्शनाभिनिवेशशिथिलीकरणाय निर्वाणाभिलाषसंज्ञनार्थं बुद्धैर्भगवद्भिर्विनिषज-
नानुप्रकृचिकीर्षुभिर्नात्मेत्यपि देशितं ॥

ये तु पूर्वाभ्यासविशेषानुगतगम्भीरधर्माधिभोक्तृत्वबोधपरिपाकाः प्रत्यासन्न-
वर्तिनि⁽⁴⁾ निर्वाणे तेषामुत्कृष्टानां विनेषानां विगतात्मस्नेहानां परमगम्भीरमौली⁽⁵⁾न्द्रप्रवच-
नार्थतत्त्वावगाहनसम[106b]र्थानामधिमुक्तिविशेषमवधार्य ।

बुद्धैरात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

यथैव स्यात्मादर्शनमतत्त्वमेवं [Tib. 133a] तत्प्रतिपन्नभूतमप्यनात्मदर्शनं नैव तत्त्व-
मिति । एवं नास्त्यात्मा कश्चिन्न चाप्यनात्मा कश्चिदस्तीति देशितं ॥

यथोक्तमार्पर्यवकृते । आत्मेति काश्यप घयमेकोऽस्तः । नैरात्म्यमित्यप्यं द्वितीयो-
ऽस्तः । यदेतदनयोस्तयोर्मध्यं तदद्वयमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमविज्ञातिकमनिनेतमि-
यमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्वर्माणां भूतप्रत्यवेत्तेति ॥

उक्तं चार्पर्यवत्त्वा⁽⁷⁾ ।

1) བསམས་གསུམ་ལས་ མིང་ཏུ་འདས་ནས་ = *traidhātukam ativāhya*.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) ལྷལ་པར་མེས་པ་. Le *bija* est l'*adhimokṣa*; il est *paripakva* en raison de l'*abhyāsa*.

4) Mss. °*vartiny anirvāṇe*. — Le locatif dépend de *adhimukti*, l. 6.

5) Le tibétain a simplement མུབ་པའི་དབང་པོ་ = *munindra*. — Le chef de ceux qui pratiquent le *mauna*.

6) = ci-dessus 270. 7. (*avijñaptika* précède *amketa*). Comparer 269. 7. le *Kātyāyanāvada*.

7) Ce livre est cité ci-dessus 135. 7, 188. 13 et 346. 4.

नैवमात्मा न चानात्मा यथाभूतेन लभ्यते ।

आत्मानात्मकृते दृष्टी ववारास्मान्महामुनिः ॥

दृष्टश्रुताद्यं मुनिना न सत्यं न मृषोदितं ।

यत्तादृि प्रतिपत्तः स्यादुभयं तच्च नार्थतः ॥ इति ।

यतश्चैवं होनमध्योत्कृष्टविनेयज्ञनाशयनानाखेन आत्मानात्मतदुभयप्रतिपेधेन बु- 5
द्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवृत्ता तस्मान्नास्त्यागमबाधो माध्यमिकानां ॥

अत एवोक्तमार्थदेवपादैः ।

वारुणं प्रागपुण्यस्य मध्ये वारुणमात्मनः ।

सर्वस्य वारुणं पश्चाद्यो जानीते स बुद्धिमान् ॥ इति ।

तथाचार्यपादैरुक्तं ।

10

यथैव वैयान्करणो मातृकामपि पाठयेत् ।

बुद्धोऽवदत्तया धर्मं विनेयानां यथातमं ॥

केषां चिद्वदद्धर्मं पापेभ्यो विनिवृत्तये ।

केषां चित्पुण्यसिद्ध्यर्थं केषां [Tib. 133b] विद्वयनिश्चितं ॥

1) དེ་ལྟར་ བརྗོད་ཀྱི་ = *tasmād vavāra*. — °*krte* n'est pas traduit

2) C'est-à-dire tout le *nyavahāra*, tout le *prapañca*.

3) = *āgamaṇa bādho*.

4) Dans le *Caṭuḥṣṭaka*, VIII. 15. — Voir Muséon, N. S. I. p. 239.

5) *ācārya* = *Nāgārjuna*. Ces stances ne se trouvent dans aucun des traités fondamentaux qui forment le རྟོགས་པའི་ཆོག་ཀྱི་མེ་ (Tār. p. 302).

6) བརྗོད་ཀྱི་པ་.

7) ཡི་གེའི་ཕྱི་མེ་.

दयानिश्चितमेकेषां गम्भीरं भोक्तृभीषणं ।

शून्यताकरूणागर्भं केषां चिद्विधिमाधनं ॥ इति ॥

अथ वा[107a]पमन्योऽर्थः । आत्मेत्यपि प्रज्ञापितं सांख्यादिभिः । प्रतिक्षणविनश्य-
राणां संस्काराणां कर्मफलसंबन्धाभावमुत्प्रेक्ष्य । अनात्मेत्यापि प्रज्ञापितं लोकापतिकैरू-
5 पपत्त्यात्मानं संसर्तारमपश्यद्भिः ।

एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियमोचरः ।

भद्रे वृकपदं ह्येतद्यद्वदन्ति बहुश्रुताः ॥

इत्यादिना ॥ तैमिरिकोपलब्धकेशमशकादिष्वपि तैमिरिकैरिव बालजनपरिकल्पि-
तात्मानात्मादिवस्तुस्वरूपं सर्वथैवापश्यद्भिः

10

बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

1) ལྷོན་པོ་.

2) འཇིག་རྟེན་གྱི་རྩ་བ་ (འཇིག་པ་ ou རྩ་བ་ ou འཇིག་པ་ ou རྩ་བ་?).

D'après Çarat Chandra: the cast out by the world, i. e. the despised of the people. — Cette explication, qui justifie la lecture *hphen*, est insuffisante. *rgyan-rin-ba* = *āyata*, *ātala*. — *phan-pa* joue le rôle d'un suffixe.

3) *upapattyā* = འཇིག་པ་ = par l'expérience. — Les *Cārvākas* sont *upapatti-prātilambhikas*; les Aryas *dharmatū-pratīlabdhās* (? — M. Vyut. 245. 573 et suiv.).

4) *samsattāram apacyatiḥ* — འཇིག་པ་པོ་ བདག་ མ་ མཐོང་.

5) *vrkapadam* = ལྷོན་ཀྱི་འཇིག་. — Dans le *Lokatattvanirṇaya* de Haribhadra (*Giornale della Società Asiatica Italiana*, 1905, p. 290), le 'Bhūta-vādin' (= *Cārvāka*) s'exprime ainsi: *etāvan eva loko 'yaṃ yāvān indriyagocaraḥ, bhadre vrkapadaṃ hy etad yad vadanty abahuṣrutāḥ*. Mais l'éditeur, M. L. Sualī, signale la variante *Ṣaḍdarśanasamgraha*, vers 81: *bhadre vrkapadaṃ paçya yad vadanti bahuṣrutāḥ*; et il renvoie au commentaire en cours d'édition dans la *Bibliotheca Indica*.

पद्योक्तमार्पितथागतमुक्तमूत्रे⁽¹⁾ । अथ खलु शान्तमतिर्वोधिसत्त्वो भगवत्तमेतदवोचत् ।
⁽²⁾ उपशम उपशम इति भगवन्मुच्यते । क एष उपशमो नाम 'कस्य चोपशमादुपशम इत्यु-
 च्यते ॥ भगवानाह । उपशम इति कुलपुत्रोच्यते । क्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं । क्लेशोपशम
 इति संकल्पविकल्पपरिक्लपोपशमस्यैतदधिवचनं । संकल्पविकल्पपरिक्लपोपशम इति
 [संज्ञामनसिकारोपशमस्यैतदधिवचनं] । संज्ञामनसिकारोपशम इति विपर्यासोपशम[107b]- 5
 मस्यैतदधिवचनं । विपर्यासोपशम इति क्लेशा⁽³⁾रम्बणोपशमस्यैतदधिवचनं । क्लेशारम्बणो-
 पशम इत्यविद्याभवतृष्णोपशमस्यैतदधिवचनं । अविद्याभवतृष्णोपशम इत्यहंकारममका-
 रोपशमस्यैतदधिवचनं । अहंकारममकारोपशम इत्युच्छेदशाश्वतदृष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ।
 उच्छेदशाश्वतदृष्ट्युपशम इति सत्कायदृष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ॥ इति शान्तमते ये के चि-
 दारम्बणहेतुदृष्टिसंपुक्ताः संक्लेशाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सत्कायदृष्टेरुत्पद्यन्ते सत्कायदृष्ट्युप- 10
 शमात्सर्वदृष्ट्युपशम इति । सर्वदृष्ट्युपशमात्सर्वप्रणिधानोपशम इति । सर्वप्रणिधानोपश-
 मात्सर्वक्लेशोपशमः ॥ तद्यथापि नाम शान्तमते वृत्तस्य मूले क्तिने सर्वशाखापन्नफलानि
 शुष्यन्ति । एवमेव शान्तमते सत्कायदृष्ट्युपशमात्सर्वक्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं⁽⁶⁾ । सत्कायदृष्टौ शा-

1) Sur ce texte, la version chinoise, et le livre du même titre, mais très différent, qui est classé parmi les Dharmas du Népal, voir Çikṣās. p. 7, n. 5 et 274, n. 1. — La citation (jusque p. 364 l. 1) manque dans le tibétain.

2) *upaśama* = *punaranutpattidharmakatayātyantikasamuccheda* (Bodhic. p. 350. 7).

3) Sic Mss.

4) L'ordre peut paraître étrange: *avidyā* et *trṣṇā* sont *kleṣa*, *samskāra*s et *bhava* sont *karman*. (Voir nos Deux notes sur le *Pratītyasamutpāda*, Congrès d'Alger, vol. I.)

5) C'est-à-dire que le fidèle obtient l'*apranīhitasamādhi*, définie comme il suit: *taḍ...vastu mithyāvikalpasamutthāpītena kleṣena parigrhātātād anekado-
 ṣaduṣṭaṇ paçyataḥ...tatrāpranīdhānapūrvakā cittasthītīḥ* (Bodhisattvabhūmi I. xvii, § 14). — Voir ci-dessous p. 363 n. 1.

6—6) = Çikṣās. 242, 7—9; Bodhic. p. IX. 78 ad finem (avec la lecture *upaśamyantīti*). — Même comparaison Sam. N. II. 92 (*rukkhavaggo*), Nettip. p. 14, et ailleurs.

तमते ऽपरिज्ञातायां सर्वोपादानोपल्लेशा उत्पद्यन्ते । सत्कायदृष्टिपरिज्ञातोऽपि सर्वोपादानोपल्लेशा [108a] नोत्पद्यन्ते न बाधन्ते ॥

शास्त्रमतिराह । का पुनर्भगवन् सत्कायदृष्टिपरिज्ञा ॥ भगवानाह । घात्मासमुत्थानं शास्त्रमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा मत्त्वामसमुत्थानं जी[वा]समुत्थानं पुद्गलासमुत्थानं दृष्ट्यसमुत्थानं सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । न खलु पुनः शास्त्रमते सा दृष्टिर्द्वयात्मं प्रतिष्ठिता न बहिर्धा प्रतिष्ठिता सा दृष्टिः सर्वतोऽप्रतिष्ठिता । यत्तस्या [अ]प्रतिष्ठिताया दृष्टेरप्रतिष्ठितेति ज्ञानमियं शास्त्रमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । सत्कायदृष्टिपरिज्ञेति शास्त्रमते शून्यताया एतदधिचर्चनं । यच्चूयतानुलोमिक्या ज्ञात्वा तां दृष्टिं नोद्भूयति । इयमपि

1) La *parijñā* est une connaissance d'une nature particulière, qui comporte la disparition de l'objet connu. Voir Sam. N. III, p. 169—160 (*katamā ca bhikkhava pariññā . rāgakkhaya, dosa°, moha°; ayaṃ vuccati bhikkhava pariñña*), citée (*uktam sūtre*) Abhidh. k. v. Soc. As. fol. 382b 9 (*parijñā katamā . yad atra cchandarāgaprahāṇam, chandarāgasamatikramah . iyaṃ ucyate pariññeti vistorah*).

2) Comparer et opposer le *pariyuthāna* et le *pariyavasthāna*. — L'adjectif *cittasamutthāna*, Dh.-s. i § 667, 1195, etc.

3) *ānulomikī kṣānti*, M. Vyut. § 245. 163 Bodhic. p. 428. 13; *anulomikī, Sukhāv. vyūha*, p. 55. 12 (§ 32, *ad fin*) (apud Dh.-s. CVII, q. v. ^(a)); *satyānulomāḥ kṣāntayaḥ*, Div. Av. 80. 1. — Des trois patiences de Dh.-s., la première seule (*dharmānidhyānaḥ*) nous intéresse ici ^(b). On nous apprend, Majjh. II. 175, qu'elle est l'élément essentiel du *chanda*, et qu'elle procède de l'*atthupa-parikkhā* (*no ce taṃ atthaṃ upaparikkheyya, na-y-idam dhammā nijjhānam khameyyū . yasmā ca kho atthaṃ upaparikkhati, tasmā dhammā nijjhānam khamanti* ...).

D'après les théories relatives à l'accession aux nobles *phalas*, tout *jñāna* est précédé d'une *jñānakṣānti*, qui n'est pas *jñāna* de sa nature, étant faite de *parimārgaṇa* ou de *nītirāṇa*. (Voir Dh.-s. XCVI et ci-dessous, Chap. XXIV, 4)

kṣānti, «state of saintly abstraction» (Div. 80. 2, 166. 16, 240. 20), appartient à la classe des *nirvedhabhāgīyas* (M. Vyut. § 55. *usmagata, mūrdhānaḥ, kṣānti, laukikāgradharma*, Bodhic. p. IX. 41; Wassilieff, 140). — Le disciple qui l'obtient est *nirvedhikaprajña* (M. Vyut. § 48, 32).

La *bodhisattvaḥkṣānti* est obtenue par l'intelligence de l'ineffabilité essentielle de tous les *dharma*s (*dharmāṇāṃ svabhāvārtha = nirabhūāpyasvabhāvatā*), Bodhisattvabhūmi I. xvii, § 12. — *dharmeṣu samyaksamīraṇakṣānti* (ibid. I. vi).

(a) Les traductions de Max Muller (S. B. of the East, XLIX, 2, p. 61) sont très contestables: *ghoṣānugā* = resignation following the sound; *ānulo-*

शास्त्रमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा । सत्काय इति शास्त्रमते शून्यतानिमित्तप्रणिष्कृतानभिस्त-
त्काराज्ञानानुत्पाददृष्ट्या तां दृष्टिं नोदृच्छति । इयमपि शास्त्रमते सत्कायदष्टिपरिज्ञा ।
सत्काय इति शास्त्रमते अकाय एष न कसति न विकसति न चिनोति नोपचिनोति । आ-
दित एव तदभूतं परिकल्पितं यच्चाभूतं परिकल्पितं तन्न परिकल्पितं [108b] तं न परि-
कल्प्यते न विकल्प्यते तन्न क्रियते न विठप्यते नोत्थाप्यते नाध्यवस्यते । तदुच्यते 5
उपशम इति ॥

शास्त्रमतिराक् । उपशास्त्र उपशास्त्र इति भगवन्नुच्यते कस्योपशमादुपशास्त्र इत्यु-
च्यते ॥ भगवानाक् । आरम्भनतः शास्त्रमते चित्तं ज्वलति । यत्र भूप आलम्बनीकरोति
तत्र ज्वलत्यज्वलन्नुपशास्त्र इत्युच्यते । तद्यथापि नाम शास्त्रमते ऽग्निरुपादानतो ज्वलत्यनु-
पादानतः शाम्यति । एवमेवालम्बनतश्चित्तं ज्वलति । अनालम्बनतः शाम्यति ॥ तत्र शा- 10
स्त्रमते उपायकुशलोऽयं बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितापरिशुद्ध आलम्बनसमतां च प्रज्ञानाति ।
कुशलमूलारम्भनं च शमयतीत्यादि ॥

miki = resignation to natural consequences, *anuttatikadharmā*° = re-
signation to consequences which have not yet arisen. — Sur *ghoṣa*, voir ci-
dessous p. 378, n. 1. — Sur *P'anuttattika*°, Lañkāv. p. 83... *adhyātma-*
bāhyasarvadharmānupalabdhibhiḥ (?) *niḥsvabhāvadārṣanād utpādadṛṣṭivini-*
rttau . anuttattikadharmakṣāntiṃ pratilabhate. — Cp. *P'anuttādañjāna*.

(b) Les deux autres (*duḥkḥāddivāsanaṅkṣānti*, supporter la souffrance, *parā-*
pakāramarṣaṅkṣānti, pardonner les injures) sont expliquées dans Bodhic.
Chap. VI. 9—21, 22—51. Ce texte attribué à la troisième patience (VI. 52 et
suiv.) un sens qu'elle ne paraît pas avoir habituellement: résignation résultant
de l'examen des lois de l'acte et de la nature de la souffrance.

1) *śūnyatāsamādhi* = *sarvābhilāpātmakeṇa svabhāvena virahitam nirabhi-*
lāpyasvabhāvam vastu paçyataḥ yā cittasya sthitiḥ. — *ānimittasamādhi* = *tad..*
vastu sarvavikalpaprapañcanimittāny apanīya yathābhūtaṃ cāntato manasikur-
vato . yā cittasya sthitiḥ (Bodhisattvabhūmi, I, xvii, § 14).

2) Mss. *kesati*, *keçati*.

3) Il faut donc réaliser *Pāramyaṇacchedano nāma samādhi* (M. Vyut.
§ 21. 68). — La destruction (*kṣaya*) des *kleṣas* est réalisée (1) *āiambanaparijñānāt*,
(2) *tadāiambanasamkṣayāt*, (3, 4) *āiambanaprahāṇac ca pratipakṣodayāt* (Abhidh.
k. v., Soc. As., 380a).

4) Dans le sens de combustible, cp. Mh v. III. 546. — Bh a v y a, Sectes, 185 a.

यत्राह । यदि बुद्धैर्भगवद्भिर्नात्मेति देशितं नानात्मेति किं तर्हि देशितमिति ॥

उच्यते ।

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥ ७

- 5 इह यदि किं चिदभिधातव्यं वस्तु स्यात्तद्देश्येत । यदा त्वभिधातव्यं निवृत्तं वाचां विषयो नास्ति तदा किं चिदपि नैव देश्यते बुद्धेः । कस्मात्पुनरभिधातव्यं नास्तीत्याह । निवृत्ते चित्तगोचर इति । चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः । गोचरो वि[109a]षय आरम्भण-
मि[Tib. 134a]त्यर्थः । यदि चित्तस्य कश्चिद्गोचरः स्यात्तत्र किं चिन्निमित्तमध्यारोप्य
स्याद्वाचां प्रवृत्तिः । यदा तु चित्तस्य विषय एवानुपपन्नस्तदा क्व निमित्ताध्यारोपो येन
10 वाचां प्रवृत्तिः स्यात् ॥ कस्मात्पुनः⁽³⁾ चित्तविषयो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

- यस्मादनुत्पन्नानिरूढा निर्वाणमिव धर्मता धर्मस्वभावो धर्मप्रकृतिर्व्यवस्थापिता
तस्मान्न तत्र चित्तं प्रवर्तते । चित्तस्याप्रवृत्तौ च कुतो निमित्ताध्यारोपः । तद्भावात्कुतो
वाचां प्रवृत्तिः । अतश्च न किं चिद्बुद्धैर्भगवद्भिर्देशितमिति स्थितमविकलं ॥ घत एव च
15 वदत्यति⁽⁴⁾

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥ इति ।

1) Mss. *niṛtticittagocarāḥ*; ci-dessous *niṛtta*° c° et *niṛttiḥ* c°. --
ཤེད་པར་ རུ་པ་ བཞིག་པ་སྟེ། རེམས་ཀྱི་ རྒྱུད་ལུའ་ བཞིག་པས་སོ། མ་རྒྱེས་པ་
དང་ མ་འགགས་པ། ཆོས་ཀྱིས་ རུ་དན་འདས་ དང་ མཆོདས། = *cittagocarāniṛtteḥ*.
Citée ci-dessous ad XXIV. 8.

2) Mss. *niṛttiḥ* c°.

3) Mss. *kasmāt parac*°.

4) = XXV. 24.

(1) एवं चैतत्⁽¹⁾ अथ वापमन्यः पर्युपतः⁽²⁾ । यदुक्तं प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति⁽³⁾ कथं पुनः प्रपञ्चस्य शून्यतायां निरोध इति ॥ उच्यते । यस्मान्निवृत्तमभिधातव्यमित्यादि पूर्व-वद्व्याख्येयं ॥

(4) अथ वा यदेतदुक्तं प्रागाध्यात्मिकवाक्यवस्त्वनुपलम्भेनाध्यात्मं बहिः पः सर्वदा-
हकारमकारपरितप इमत्र तन्नमिति । कोदशं तत्किंयदुक्तं वा शक्यते⁽⁵⁾ तस्मात्⁽⁶⁾ 5
निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे⁽⁷⁾ ।

तत्र⁽⁸⁾ तन्नत इति वाक्यशेषः [Tib. 134 b] । किं पुनः कारणां तत्र तन्ने निवृत्तमभि-
धातव्यं⁽⁹⁾ निवृत्तचित्तगोचर इत्याह⁽¹⁰⁾ ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्म[109 b]ता ।

इति पूर्वक्रमेवमेव व्याख्यानं पोष्यं ॥

10

1) འདྲི་ཅི་ན་ རེ་ལྟ་ ཡིན་པ་ལས། ।

2) XVIII. 5; ci-dessus p. 350 l. 5. — Le tibétain répète les deux derniers pādas de la Kārikā: ... *te prapañcāt prapañcas tu...*

3) Le tibétain répète les deux premiers pādas.

4) *atha vā* = རྒྱུ་མ་པ་གཅིག་ཏུ་

5) *sarvadā* manque dans le tibétain.

6) ཅི་སྟེ་ བརྗོད་པ་ལས། — Mss. *ki vad vahtutum vā, kum tad....*

7) འདྲི་ལྟར་ = *evam*.

8) ལྟོག་པས་ = *nivṛttam* = *nivṛtte*. Mss. *nivṛttacittagocaras tatra....*

9) Mss. *tattvata iti* — རེ་ཁོ་ན་ཉིད་ རེ་ལ་

10) Mss. *nivṛttac°* བརྗོད་པ་རྒྱུ་མ་ ལྟོག་ཅིང་ རེ་མས་ཀྱི་ སྟོན་ཡུལ་ ལྟོག་
པ་རྒྱུར་ རེ་ན།

अत एवोक्तमार्पतथागतगुह्यसूत्रे । यां च शातमते रात्रिं तथागतो अनुत्तरां सम्यक्
 संबोधिमभिसंबुद्धो यां च रात्रिमुपादाय परिनिर्वास्यति । अस्मिन्नन्तरे तथागतेनैकातर-
 मपि नोदाकृतं न प्रव्याकृतं नापि प्रव्याकुरिष्यति⁽²⁾ । कथं तर्हि भगवता सकलसुरासु-
 रनरक्किन्नरसिद्धविद्याधरोरगप्रभृतिविनेयवनेभ्यो विविधप्रकारे[भ्यो] धर्मदेशना देशिता ।
 5 एकतन्त्रवाग्दुदाहारेणैव तत्तज्जनमनस्तमोक्षणी बहुविधबुद्धिनलिनोवनविबोधिनो ब्र-
 ह्मरामरणसरित्सागरोच्छोषिणी कल्पकालानलसंसारकर्मविस्मृतिविषयो शरद्रूपमहा-
 प्रभेति⁽⁷⁾ ॥

तदेवं सूत्रे ।

पथा यत्नकृतं तूर्यं वाच्यते पवनेरितं ।

10

न चात्र वादकः कश्चिन्निश्चरत्यथ च स्वराः ॥

1) Le tibétain porte seulement མེད་ལཱ་ཅི་. — Une partie de ce fragment est cité ci-dessous fol. 171a et Bodhic. p. 419. 7 (IX. 35 — *ñikā* p. 276. 2). — On trouvera dans ce dernier ouvrage divers textes relatifs au silence de Bhagavat et visés par Kumārila dans le *Ālokavārt*. (Voir J. R. A. S. 1902, p. 374, n. 1)

Notre texte est en opposition très nette avec la vieille formule qu'il démarque: *yañ ca bhikkhave rattim tathāgato anuttaraṃ sammāsaṃbodhiṃ abhisambujjhati, yañ ca rattim anupādisesūya nibbānadhātuyā parinibbāyati, yaṃ cāsmim antare bhāsati lapati niddisati, sabbaṃ taṃ tatheva hoti no aññathā tasmā tathāgato ti vuccati* (Itiv. § 112; Sum. Vil., Intr. § 44, et ailleurs). Ce conflit n'est pas pour nous surprendre, car Wassilieff nous a appris, d'après l'autorité de Vasumitra, que les sectes se divisent sur ce point: le *saṃhita* parle-t-il? (Bouddhisme, p. 235).

2) Ex conj. *°risyatiti*. — La citation s'arrête ici dans le tibétain (qui suppose *na pravāhṛtam* et passe à la strophe l. 9); de même Bodhic. p. s'arrête à *nodāhṛtam*. Ci-dessous (fol. 171a), le texte diverge après avoir fourni la formule complète *nodāhṛtaṃ na vyāhṛtaṃ na pravāhṛtaṃ na pravāhṛisatyati*.

3) Comp. Bodhic. IX. 51. *ekena sūtratulyena kiṃ na sarvaṃ jñāditam*.

4) Mss. *tattarjananamastemo haraṇi, tatajjana-mastemo*.

5) Sur les sept soleils de la destruction du monde par le feu, voir Hopkins, *Great Epic* p. 475 (Vanap. 191.10), Dahlmann, *Mahābhārata*, I, p. 220; Hardy, *Manual*, p. 31; *Āṅg. N.* IV. 100; *Āṅg. N.* 247, n. 2.

6) Mss. *visaradrosinī, °hresinī*.

7) Paris, Calc. *prabhetyāha, pravety*.

एवं पूर्वसुशुद्धत्वात्सर्वसम्प्राण्येरिता ।
 वाग्निश्चरति बुद्धस्य न चास्यास्तीरु कल्पना ॥
 प्रतिश्रुत्कादयः शब्दा नाध्यात्मं न बहिः स्थिताः ।
 वागप्येवं नरेन्द्रस्य नाध्यात्मं न बहिः स्थिता⁽¹⁾ ॥

तथा ।

5

देवत चोद⁽²⁾नि डुन्दुभि दिव्य कर्मविपाक निवृत्त मन्त्राणां ।
 देव पमत्तविकृतिणा जाता डुन्दुभिघोष पमुञ्चि नभातो ॥
 सर्वं घनित्य श्रशाश्रत कामा इव⁽³⁾र घध्रुव केनसभावाः ।
 मायमरीचिसमा दकचन्द्राः सर्वि भवाः सुपिनान्सभावाः⁽⁴⁾ ॥
 डुन्दुभि वादित⁽⁵⁾ शक्रमरूद्भिः सार्द्धं संक्रमि धर्मसभायां [110a] ।
 धर्मकथां पकरोति मन्त्राणां या कथं शान्तविरागऽनुकूला⁽⁷⁾ ॥

10

तद्यार्थसमाधिराज्ञे⁽⁸⁾ ।

बुद्धो यदा भेष्यति धर्मराज्ञः सर्वाणां धर्माणां पकाशको मुनिः ।
 तृणगुल्मवृत्तौषधि शैल पर्वत श्रभाव धर्माणां रवो भविष्यति ॥
 यावन्ति शब्दास्तद्दि लोकधातौ सर्वे कृभावा न हि कश्चि भावः ।
 तावन्तु खो तस्य तथागतस्य स्वरू निश्चलो लोकविनायकस्य ॥

15

1) Le tibétain donne *ity ādi*, et, supprimant les autres citations, passe au texte que nous avons p. 368 l. 4.

2) Mss. *codani*, *bodani*.

3) Mss. *°samodaka°*.

4) Mss. *supinovasva°*.

5) Mss. *vādita*, *bodhita*.

6) Lecture évidemment fautive.

7) Mss. *pākaiha*.

8) Voir ci-dessus 44. 2-5, 276. 4.

इति विस्तरः⁽¹⁾ ॥ तथा ।

एकस्वरात् तव लोकहितो नानाधिमुक्तिं स्वर्गं निश्चरती ।

एकैकमन्विममभाषि त्रिनो ब्रूहि स्मितं प्रकृतकस्य कृते ॥

अत्रैके परिचोदयति । नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका यस्मात्कुशलाकुशलं कर्म
कर्तारं च फलं च सर्वं च लोके भावस्वभावशून्यमिति ब्रुवते । नास्तिका अपि क्षेत्रज्ञा-
स्तीति ब्रुवते । तस्मान्नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका इति ॥

नैवं । कुतः । प्रतीत्यसमुत्पाद[वा]दिनो हि माध्यमिका हेतुप्रत्ययान् प्राप्य
प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात्सर्वमेवेकलोकपरलोके निःस्वभावं वर्णयति । यथा स्वप्न⁽⁴⁾प्रादिनो
नैव नास्तिकाः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वा[Tib. 135a]द्भावस्वभावशून्यत्वेन न परलोकाद्यभावं
प्रतिपन्नाः । किं तर्हि ऐकलौकिकं वस्तुज्ञातमुपलभ्य स्वभावतस्तस्य परलोकादिहा-
गमनमिहलोकोच्च परलोकगमनमपश्यत इहलोकोपलब्धपदार्थसदृशपदार्थात्तत्प्राप्यादं
कुर्वन्ति ॥

तथापि वस्तुस्वप्नपेणाविद्यमानस्यैव ते नास्तित्वं प्रतिपन्ना इत्यमुना तावद्-
[110b]र्शनेन साम्यमस्तीति चेत् ॥ न हि । कुतः । संवृत्त्या माध्यमिकैरस्तित्वेनाभ्यु-
गमात् तुल्यता ॥

वस्तुतस्तुल्यतेति चेत् ॥ यद्यपि वस्तुतोऽसिद्धिस्तुल्या तथापि प्रतिपत्तेर्दृ-
तुल्यता । यथा हि कृतचौर्यं पुरुषमेकः सम्यगपरिज्ञायैव तदग्निप्रेरितस्तं मिथ्या
व्याचष्टे चौर्यमनेन कृतमिति । अपरस्तु सान्नादृष्टा दृश्यति । तत्र यद्यपि वस्तुतो नास्ति

1) Mss. *iti viṣṭer eṣā eka°*.

2) Ex conj. *ravu*.

3) Nous retrouvons ici le tibétain.

4) Manque dans le tibétain qui donne: *naivaṃ nāstikāḥ pratītya°...°ṣṇ-
nyatvena para°*. — «Les Nāstikas, affirmant le *svarūpa*, ne sont pas dans le même
cas; ils n'admettent pas (comme font les Mādhyamikas) la non existence de l'autre
monde, etc., en raison de la vacuité de toute nature propre, laquelle vacuité résulte
du Pratītyasamutpāda, mais bien au contraire.....»

भेदस्तथापि परिज्ञातृभेददेकस्तत्र मृषावादीत्युच्यते । अपरस्तु सत्यवादीति । एकस्यापशसा
चापुपयेन च सम्यक् परीक्ष्यमाणो युज्यते नापरः । एवमिहापि यथावद्विदितवस्तुस्वद्व-
याणां माध्यमिकानां ब्रुवतामवगच्छतां च वस्तुस्वद्वपभेदेऽपि यथावद्विदितवस्तुस्व-
द्वयेर्नास्तिकेः सक्तृ ज्ञानाभिधानयोर्नास्ति साम्यं ॥ [Tib. 135 b] यथैव क्लृपेतासामान्ये
[g]प्रतिसेष्या[य]⁽¹⁾प्रतिसेष्यापोपेतकयोर्वि पृथग्जनार्कतोर्ज्ञात्यन्धचतुष्मतोश्च⁽²⁾ विषमप्र- 5
पात⁽³⁾प्रदेशविनिश्चितसामान्येऽपि यथास्ति स मरुत्तन्विशेषस्तथा नास्तिकानां माध्यमि-
कानां च विशेषो भविष्यतीति पूर्वाचार्या इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ।

तस्यां च नास्ति वाक्चित्तयोः प्रवृत्तिः । तथापि नैवासावेदेश्यमाना शक्या जनैर्विज्ञातु- 10
मित्यवश्यं तस्यामवतारणार्थं विनेयजनानां संवृत्तिसत्यापेक्षया कदा चिदेशनानुपूर्वा⁽⁴⁾[111a]-
व्यां भवितव्यमित्यतः सा कथ्यतामिति ॥ उच्यते । इयमत्र बुद्धानां भगवतां तन्नामता-
वतारदेशनानुपूर्वा विज्ञेया यदुत ।

सर्वं तथ्यं [न वा तथ्यं] तथ्यं चातथ्यमेव च ।

नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतद्बुद्धानुशासनं ॥ ८

15

1) Voir M. Vyut. § 9.6. *nāsty apratisaṃkhyāyopekṣā* [tathāgatasya].
— Cp. *pratisaṃkhyāpratisaṃkhyānirodha*, Brahmas. II. 2. 22; Album Kern,
p. 111. — Ily a deux *upekṣās*, *ekatvasaṃniṣṭitā*, *nānātra*° (sūtra cité Abhidh. k. v.
S. As., 248 b 3). — Les dix *upekṣās* de Hardy, Manual, p. 505, dans Atthasāl.
§ 172; voir Dh. sūi, p. 39, 48 et 333. — Quatrième *brahmavihāra*, Dh.-s. XVI
(indifference, Kern; disinterestedness, equanimity, unbiassedness, M^{ss} Rhys
Davids).

2—2) Mss. *viṣeṣya*°. — Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *ānupūrvā* = རྒྱུ་པ་ = *krama*.

5) ཐམས་ཅད་ ཡང་དག་ ཡང་དག་མེད། ཡང་དག་ ཡང་དག་མ་ཡིན་ ཉེད། ཡང་
དག་མེད་ མེད་ ཡང་དག་ མེད། དེ་ནི་ སངས་རྒྱལ་ རྗེས་བསྐྱེད་པ་ལོ།

तत्र ।

यद्यस्य प्रियं पूर्वं तत्तत्तस्य समाचरेत् ।

न हि प्रतिकृतः पात्रं सद्धर्मस्य कथं च न ॥⁽¹⁾

नान्यया भाषया श्लेषः शक्यो प्राकृत्यितुं यथा ।

न लौकिकमृते लोकः शक्यो प्राकृत्यितुं तथा ॥⁽²⁾

तथा च भगवतोक्तं । लोको मया सार्धं विवदति नाहं लोकेन सार्धं विवदामि ॥

यल्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतं । यल्लोके नास्ति संमतं ममापि तच्चास्ति संमत-
मित्यागमाच्च ॥⁽³⁾

इत्यादित एव तावद्भगवता [Tib. 136a] स्वप्रसिद्धपदार्थभेदस्वतृपविभागप्रवणः⁽⁴⁾

10 संज्ञाताभिलाषस्य विनयजनस्य⁽⁴⁾ यदेतत्स्कन्धधात्वापतनादिकमविद्यातैमिरिकैः सत्यतः

परिक्लिप्तमुपलब्धं तदेव तावत्तद्व्यमित्युपवर्णितं भगवता तद्दर्शनपेक्षया । आत्मनि
लोकस्य गौरवोत्पादनार्थं । विदितनिर्वाणेश्लोकवृत्तान्तोऽयं भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्श⁽⁷⁾ य

1) Se lit, cité d'après une source non déterminée (*anyatra*), dans Subhāṣita-saṃgraha (Ed. C. Bendall, Musée N. S. IV. p. 385. s): *yad yad yasya hitam*. . . — Ici se placent, dans les Mss., les mots ci-dessous (9—10). — Le tibétain indique (ཤེས་བྱ་བ་དང་) que la stance suivante ne fait pas corps avec celle-ci.

2) Voir Dogmatique Bouddhique I p. 25 (J. As. 1902, II. p. 257).

3) Sañ. N. III p. 138. *nāhaṃ bhikkhave lokena vivadāmi, loko ca mayā vivadati. na bhikkhave dhammavādī kenaci lokasmiṃ vivadati. yaṃ bhikkhave natthi sammataṃ loka paññitānaṃ ahaṃ pi taṃ natthīti vadāmi*. — *sañmata* = བཤེས་བྱ་བ་ = *śad iṣṭa* = *san mata*.

4—4) Précède dans les Mss. la citation *nānyayā bhāṣayā*. . .

5) རང་ལ་ ལྟགས་པ་ = «qu'ils admettent sans discussion». Comparer

Bodhic. p. IX. 6 *pratyakṣam api rūpādi prasiddhyā na pramāṇataḥ*. — Et ci-dessous 34. 13.

6) Mss. *satyam*.

7) བཤེས་པ་ཅད་ཀྱི་ཤེས་པ་ — Mss. *°darṣa yenaivam, ya naivam*. — La fin de la phrase (*upadīṣṭavān*) rend la correction presque nécessaire.

एवं भवाप्रपर्यत्तस्य⁽¹⁾ वायुमण्डलादेराकाशधातुपर्यवसानस्य भावनलोकस्य सत्त्वलोकस्य चाविपरीतं स्थित्युत्पादप्रलयादिकं सातिविचित्रप्रभेदं सहेतुकं सफलं सास्वादं सादीनवं चोपादृष्टवानिति ॥

तदेवं भगवत्युत्पन्नसर्वज्ञबुद्धिविनेयजनस्य उत्तरकालं तदेव सर्वं न वा तथ्यमित्युपदेशितं । तत्र [111 b] तथ्यं नाम यस्यान्यथात्वं नास्ति । विन्यते च प्रतिज्ञाविना- 5 शित्वात् संस्काराणामन्यथाभावस्तस्मादन्यथाभावसद्भावान्न वा तथ्यं । वाशब्दश्चकारार्थं देशनासमुच्चये द्रष्टव्यः । सर्वं तथ्यं न च तथ्यमिति ॥

केषां चित्सर्वमेतत्तथ्यं चातथ्यमेव चेति देशितं । तत्र बालजनोपेतया सर्वमेतत्तथ्यं । ग्रार्थज्ञानोपेतया तु सर्वमेतन्मृषा । तैरेवमनुपलम्भादिति ॥

केषां चिन्नतिचिरा[Tib. 136 b]भ्यस्तत्तत्तद्दर्शनानां किञ्चिन्मात्रानुत्खातावरणत- 10 रूमूलानां नैवातथ्यं नैव तथ्यं तदिति देशितं । तस्यापि किञ्चिन्मात्रस्यावरणस्य प्रका- णार्थं बन्ध्यामुतस्यावदा[त]स्यामताप्रतिषेधवदुभयमेतत्प्रतिषिद्धं ॥

एतच्च बुद्धानां भगवतामनुशासनं । उन्मार्गादपनीय सम्यङ्मार्गप्रतिष्ठापनं शासनं⁽⁶⁾ । एतमानुपूर्व्या शासनमनुशासनं । विनेयजनानुवृत्त्येण वा शासनं अनुशासनं⁽⁷⁾ ।

1) སྤྱད་སྡེ་ རྩེ་མོ་ལ་ སྤྱུག་པ་ suit *vāyumanḍalādes* སྤྱུག་པ་ རྩེ་མོ་ལ་ རྩེ་མོ་

— Je crois que le *sattvaloka* a pour extrémité le stade d'abstraction, voisin du *anurūpa*, qui s'appelle *bhavāgra* («the limit of existence»?). — Dans le Lotus, le *bhavāgra* s'oppose à l'*avici*, car il est, dit Burnouf (p. 309) «le dernier étage du monde sans forme»; de même *Nāmasaṃgīti*. VI. 11 (52).

2) Voir p. 356, n. 7.

3) Mss. °*diṣṭatān* iti.

4) Mss. *bhagavann abhyut*°. — «Quand les fidèles ont reconnu que Bhagavat est omniscient».....

5) Voir P. W. s. voc. *gyāmāvadāta* = schwärzlich weiss, glänzend schwarz.

6) Voir ci-dessus p. 3, n. 3 — M. Vyut. § 66. 5.

7) M. Vyut. § 66. 10 *anuāsana* (-i?). — Longuement expliqué dans *Bodhisattvabhūmi*, I... *sāvadayasamudācārapratishedhāṇa*, *anavadayasamudācārābhyā-*

सर्वाधीता देशना बुद्धानां भगवतां मरुत्कारुणोपायज्ञानवतां तन्नामृतावतारोपा-
यत्वेन व्यवस्थिताः । न हि तद्यागतास्तन्नामृतावतारानुपायभूतवाक्यमुदाहरन्ति । व्या-
ध्यनुवृत्तपैष्योपसंस्कारवन्ति विनियजनानुज्ञिघृतया यथानुवृत्तं धर्मं देशयन्ति ॥

यथोक्तं शतके⁽²⁾ ।

5 सदसत्सदसच्चेति नोभयं चेति कथ्यते ।

ननु व्याधिवशात्सर्वमौषधं नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

किंलक्षणं पुनस्तत्तत्त्वं यस्यैता देशनां श्रवतारार्थमुपदिशन्ते भगवतः ॥ उक्तमेत-

द्स्माभिः

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचर इति ॥

10 य[112a]दा चैतदेवं तदा किमपरं पृच्छते ॥ यद्यप्येवं तथार्थं व्यवहारस्तथानु-

रोधेन लौकिकतथ्याद्यभ्युपगमवत्तस्यापि समारोपतो लक्षणमुच्यतामिति ॥ तदुच्यते ।

अपर[Tib. 137 a]प्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणं⁽⁷⁾ ॥ १

*nijñā, . . skhalitasamācārasamcodana, samharṣaṇa, smṛtikaraṇānupradāna. — anu-
cāsanā; Bodhic. p. 10, 7, 112. s, 133. s, (°cāsinī?); Çikṣās. 2. 6 (bhūtanaya°),
36. 2, 122. 15; Samādhir. 6. 4, Prajñāpār. p. 484; — °prātihārya, M. Vyut.
§ 16. 3 (raddhi°, ādeṣanā°) = «the mystic wonder, the wonder of manifestation, the
myster of education» (Rhys Davids, Dialogues p. 277—279 = raddhivisaṇā-
bhijñā....; cetaḥparyāyābhijñā.... idṛṣaṇ te cittam iti; āsavaḥsayābhijñānu-
sanaprātihāryaṇ yathābhūtopadeṣaḥ (Abhidh. k. v. Burn. 448b).*

1) Mss. °vartte, °varitta.

2) VIII. 20. (Muséon, N. S. I. p. 239). — Mss. °vaçāt pathyam; mais les
deux versions tibétaines, རྟམས་ཅན་.

3) Mss. deṣanā deṣanā.

4) bhagavantāḥ n'est pas traduit dans le tibétain.

5) Mss. nirvṛttac°.

6) Tib. = tathāpi laukikavyavahārābhyupagamavad vyavahārasatyasamā-
ropatas tasya lakṣaṇam api. . .

7) གཤམ་པས་ཤེས་མེད་ནི་པ་དང་། རྟོགས་པ་རྟམས་ཀྱིས་མ་རྟོགས་པ། རྟོགས་མེད་རྟོགས་དང་མེད། དེ་ནི་དེ་ཉིད་མཚན་ཉིད་རྟོགས་པོ། — Cité ci-dessous XXIV. 7.

निर्विकल्पं च तत् । विकल्पश्चित्तप्रचारः । तद्विहितत्वात्तच्च निर्विकल्पं⁽¹⁾ पथोक्तं सूत्रे । परमार्थसत्यं कतमत् । यत्र ज्ञानस्याप्यप्रचारः कः पुनर्वादिष्यतराणामिति । एवं निर्विकल्पं ।

नानार्थोऽस्येति नानार्थं भिन्नार्थं । न नानार्थोऽनानार्थः [112b] मभिन्नार्थमित्यर्थः ॥

- 5 पथोक्तमार्पसत्यद्वयावतारसूत्रे । देवपुत्र आह । कतमः पुनर्मञ्जुश्रीः सम्यक्प्रयोगः ॥ मञ्जुश्रीराह । यत्समा देवपुत्र परमार्थस्तथता धर्मधातुरत्यन्ताज्ञातिश्च तत्समानि परमार्थतः पञ्चानन्तर्याणि । यत्समानि पञ्चानन्तर्याणि तत्समानि दृष्टिकृतानि⁽⁵⁾ । यत्समानि दृष्टिकृतानि तत्समाः पृथग्जनधर्माः । यत्समाः पृथग्जनधर्मास्तत्समाः शैलधर्माः । यत्समाः शैलधर्मास्तत्समाः श्रैलधर्माः । यत्समाः श्रैलधर्मास्तत्समाः सम्यक्संबुद्धधर्माः यत्समाः
- 10 सम्यक्संबुद्धधर्मास्तत्समं निर्वाणं । यत्समं निर्वाणं तत्समः संसारः । यत्समः संसारस्तत्समः परमार्थतः संज्ञेशः । यत्समः परमार्थतः संज्ञेशस्तत्समं [Tib. 138a] परमार्थतो व्यवदानं । यत्समं परमार्थतो व्यवदानं तत्समाः परमार्थतः सर्वधर्माः । एवं परमार्थतः सर्वधर्मसमताप्रयुक्तो देवपुत्र भित्तुः सम्यक्प्रयुक्त इत्युच्यते ॥ देवपुत्र आह । कतमया पुनर्मञ्जुश्रीः समतया यावत्परमार्थतो यत्समं व्यवदानं तत्समाः सर्वधर्माः परमार्थतः इति ॥
- 15 मञ्जुश्रीराह । परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादसमतया परमार्थतः सर्वधर्मात्यन्ताज्ञातिसमतया परमार्थतः समाः सर्वधर्माः । तत्कस्माद्धेतोः । परमार्थतो निर्वाणानानाकरणा हि देवपुत्र

1) Le *Lañkāv.* énumère douze *vikalpas* qui constituent le *parikalpita* (p. 127 de l'édition de la B. T. S.).

2) Voir ci-dessus p. 4, n. 6. — Sam. N. II. 140, *dhātunānatta*; M. Vynt. § 9. 5 *nāsti nānātrasamjñā [tathāgatasya]*. Abhidh. k. v. (Burn fol. 438) *sukha-duḥkhāsuḥkhāduḥkhaviṣayyeṣu rāga dveṣa mohato nānātrasamjñā*. — Voir p. 369, n. 1.

3) *अप्यस्य च सदेव स गतिरस्य च देवस्य च देवस्य च*. — Voir Wass. p. 299 et des extraits du même sūtra, Bodhic. p. 366. 10 (démontrant que le *paramārthasatya* est ineffable), *Madhyamakāvatāra*, VI. 29.

4) Cp. Dh.-s. CVIII. *prayogavīrya*. — On sait que les *prahāṇas* du sanscrit bouddhique ne sont pas des «abandons» mais des *prayogas*.

5) Expression assez rare; cf. *dr̥ṣṭigata*.

सर्वधर्मा षट्यत्तनिरुत्पादतानुत्पादाय । तद्यथापि नाम देवपुत्र यच्च मृद्वाजनस्याभ्यन्तरमा-
काशं यच्च रत्नभाज[113a]नस्याभ्यन्तरमाकाशं । आकाशधातुरेवैषः । तत्परमार्थतो न किं-
चिन्नानाकरणं । एवमेव देवपुत्र यः [सं]क्लेशः [स] परमार्थतो⁽²⁾ ष्ट्यत्तानुत्पादता । यदपि
व्यवदानं तदपि परमार्थतोऽष्ट्यत्तानुत्पादता । संसारोऽपि परमार्थतोऽष्ट्यत्तानुत्पादता । या-
वन्निर्वाणमपि परमार्थतोऽष्ट्यत्तानुत्पादता । नात्र किं चित्परमार्थतो नानाकरणं । तत्क- 5
स्माद्धेतोः । परमार्थतोऽष्ट्यत्तानुत्पादत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

तदेवमनानार्थता तच्चस्य लक्षणं वेदितव्यं शून्यतये[Tib. 138b]⁽⁴⁾करसत्वात् । उत्त-
रेत्तरेव्याख्याने चात्र वेदितव्यं ॥

एवं तावदार्पाणां⁽⁵⁾ ज्ञातिव्ररामरणसंसारपरितयाय कृतकार्याणां⁽⁵⁾ तच्चलक्षणं । लौ-
किकं तु तच्चलक्षणमधिकृत्योच्यते । 10

प्रतीत्य यद्यद्वति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्ने नापि शाश्वतं ॥ १०

1) On pense aux discussions sur le *ghaṭākūṣa*, p. ex. *Syādvādamajjari* p. 17 (Ch. S. S.).

2) ཀུན་ནས་ཉེན་མོངས་པ་.

3) Mss. °taḥ śāntatānut°. གང་ཉེན་མེ་སྤུ་པ་ཉེད་.

4) Mss. °rūpatvāt, རྩུཔ་ཐུ་པ་ལི་བྱེར་ — *svarasa* = *svarūpa*, Abhidh. k. v., Soc. As. 312b 6 *svarasenaiva vīṇaṣṭavarāṇām skandhānām*.. «les skandhas péris-
sables de leur nature», Ibid. 313a 1 *utpannasya svarasanirodhād anāgatasyo-*
ṭṭim pratibadhnān nirodhayati ucyate. — L'Ancien Véhicule est saturé de
douleur et de délivrance, le Nouveau de vacuité.

5—5) Non traduit dans le tibétain.

6) གང་ལ་ པརྟེན་ཏེ་ གང་ འབྱུང་པ། དེ་ནི་ རྟེན་གྱི་ རྟེན་ མིན། དེ་ལས་
གནད་པ་འདྲ་ མ་ཡིན་ལྟེར། དེ་ལྟར་ ཆད་ མིན་ རྟག་ མ་ཡིན། ॥ Cité ad XXI. 6 où on
lit *nochedo* comme ci-dessous p. 376, l. 14.

यत्कारणं प्रतीत्य [यत्]कार्यमुत्पद्यते । तद्यथा शालिबीजं प्रतीत्य पृथिव्यादि-
सामर्थ्यं च शाल्यङ्कुर उपजायते । न किं तावत्तदेव तदिति शक्यते वक्तुं । नैव पदेव बीजं
स एवाङ्कुरो जन्यजनकयोरेकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च पितापुत्रयोरेकत्वं स्यात् । अनन्यत्वा-
च्चाङ्कुरावस्थापामङ्कुरवद्बीजप्रकृणामपि स्यात् । बीजवच्चाङ्कुरस्यापि प्रकृणं⁽¹⁾ स्यात् ।
८ नित्यत्वं चैवं बीजस्य स्यादविनाशाभ्युपगमात् । ततश्च शाश्वतवादप्रसङ्गान्मरुदोषराशिः
स्यात्कर्मफलाद्यभावप्रसङ्गात् [113b] । एवं तावद्यदेव बीजं स एवाङ्कुर इति न युज्यते ॥
न चान्यदपि तत्तस्मात् । नापि बीजादङ्कुरस्यान्यत्वं बीजमत्तरेणाप्यङ्कुरोदयप्रसङ्गात् ।

यद्यन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युत्ते भवेत् ।

इतिवचनादङ्कुरावस्थाने ऽपि बीजानुच्छेदप्रसङ्गात् । ततश्च सत्कार्यवाददोषः स्यात् ॥
10 यतश्चैवं यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मा-
त्कारणान्तत्कार्यम् [Tib. 139a] न्यत् । तस्मान्न कारणमुच्छिन्नं नापि शाश्वतमिति शक्यते
व्यवस्थापयितुं ॥

यथोक्तमार्यदेवपदैः ।

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

16 यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न जायते ॥ इति ॥

उक्तं चार्थललितविस्तरमूत्रे ।

1) ཡང་ན་ ས་ཤོད་ལྟར་ མུ་གུ་ ཡང་ འཇོག་པར་ མེ་ འགྱུར་རོ། = *grahana-*
na syāt.

2) Ci-dessus XIV. 6.

3) Çataka, X. 25 (Muséon, N. S. I. p. 289).

4) Sic Mss. — ཆད་པར་ མེ་འགྱུར་.

5) Page 210, l. 4 de l'édition de la Bibl. Indica (= 176. 11). — Cité
Çikṣās. 238. 9. — Le tibétain porte seulement མདོ་ལ་ས་.

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीज स चैव अङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेदं अशाश्वतधर्मता ॥ इति ॥

तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन ।

अनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्वतं ।

एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनामृतं ॥ ११

5

महाकल्पोपायमहामेघपटलनिरत्नरावच्छादिताकाशधातुपर्यन्तदिग्मण्डलानां रा-
गादिक्लेशगणसमुदाचारातितीक्ष्णतरादित्यमण्डलोपतापितन्नगज्जातिन्नरामरण्डुःखदक्-
नसंतापोपशमतत्पराणां सतताविरतयथानुवृत्तचरितप्रतिपत्तसङ्गमदेशनामृतधारापातैर्य-
थानुवृत्तविनेयन्नकुशलमूलशस्यौषधिकलपुष्पलतोत्पन्नातिवृश्चनुविधूतूणां सङ्गमामृतम-
हान्वर्यवर्षिणां सम्यक्संबुद्धमहानागानामत्राणालौकिकत्राणानामनाथनाथानां सक- 10
[114a]ललोकनाथानामेतत्तत्तसङ्गमामृतं सकलत्रैधातुकभवंदुःखतयस्वभावं यथोपवर्णितेन
न्यायेनैकत्वान्यवरहितं शाश्वतोच्छेदवादविगतं च विशेषं ॥ एतद्धर्मतत्त्वामृतप्रतिपन्नानां
आवकाणां [Tib. 139b] श्रुतचित्ताभावनाक्रमात्प्रवर्तमानानां शोलसमाधिप्रज्ञात्मक-
स्कन्धत्रयामृतसंस्थोपयोगान्विपत्तमेव ज्ञरामरणतयस्वभावनिर्वाणाधिगमो भवति ॥ अथा-

1) སངས་རྒྱལ་ འཇིག་རྟེན་མགོན་ཐུགས་ཀྱི། བསྐྱེད་པ་ བརྒྱུད་ཅིང་ གུར་པ་ རེ།
རྟོ་ ཀའིག་ མ་ ཡིན་ བརྒྱུད་ མེན། ཆད་པ་ མ་ ཡིན་ རྟོ་ མ་ ཡིན།

2) Voir ci-dessus 371. 1; cp. M. Vyut. § 245. 27; °vyāpin, °vyāpaka; ibid. § 19. 21; Bodhic. p. VII 31; °prasarāvadhī, Ibid. II. 2. 5 — digantavyāpin, Ibid. II. 16.

3) Les trois *prajñās*, *çruta*°, etc., M. Vyut. § 75, Vis. Mag. XIV, Bodhic. p. 5. 1, 110. 2, 349. 12. — Deux *prajñās* (*çruta*° = *parato ghoṣato yā uppajjati*... *cintā*° = *yā cjjhattam yoniṣomanasikāreṇa uppajjati*), Petakopadesa, ap. Minayeff, Recherches, p. 210; voir ci-dessus p. 362, n. 3a. D'après Nettip. p. 8, la *bhāvanāmayi* est produite *parato ca ghosena paccattasamuttithena ca yonisomanasikāreṇa*. — Voir aussi p. 50. — La *cintā* et la *bhāvanā* sont longuement étudiées dans Bodhisattvabhūmi, I. viii. § 4. — Avant d'être *anāsava* la *prajñā* est *kuṣālasāsravā* (Abhidh. k. v. 241b).

4) Voir ci-dessus 292, n. 4.

पि कथं चिदिहापरिपक्वकुशलमूलतया शुभाप्येतत्सद्धर्मामृतं दृष्ट एव धर्मं⁽¹⁾ न मोक्षमा-
सादयन्ति । तथापि जन्मान्तरेऽप्यवश्यमेवां पूर्वहेतुबलादेव नियता सिद्धिः संपद्यते ॥
यथोक्तं⁽²⁾ शतके ।

इह यद्यपि तत्त्वज्ञो निर्वाणं नाधिगच्छति ।

5

प्राप्नोत्यप्यत्रतोऽवश्यं पुनर्जन्मनि कर्मवदिति ॥

अथापि कथं चित् ।

संबुद्धानामनुत्पादे आचकाणां पुनः तपे ।

सत्यार्पमार्गोपदेशककल्याणमित्रप्रत्ययवैकल्यान्न स्याद्धर्मतत्त्वानुताधिगमः । तथापि पूर्व-
जन्मान्तर्धर्मतत्त्वश्रवणहेतुबलादेव ऐकलौकिकोपदेशानिरूपेताणामपि प्रविवेकमेवाभा-

10 त्रोपनतप्रत्ययानां स्वायम्भवं⁽³⁾

ज्ञानं प्रत्येकबुद्धानामसंसर्गात्प्रवर्तते⁽⁴⁾ ॥ १२

कायचेतसोः प्रविवेकोऽसंसर्गः कल्याणमित्रार्पणं वा⁽⁵⁾ ॥ तस्मादसंसर्गाद्वितोः

प्रत्येकबुद्धानामसंबुद्धकेऽपि काले यस्माद्वत्येव धर्मतत्त्वानुताधिगमः । तस्मादवन्ध्या सि-

1) Mss. āharmena.

2) VIII. 22. — Cité par Candrakīrti dans le Madhyamakāvatarābhā-
ṣya, ad I, 1, p. 2, l. 18. karmavat = ལས་པའི་ནོར་ = karmaphalavat: de même qu'on
obtient dans une naissance ultérieure le fruit de l'acte.

3) upanata = ཐོབ་པ་.

4) རྟོགས་སངས་ཀྱིས་རྒྱལ་མ་ ལུང་ནིང་། ཉན་མོས་རྒྱལ་མ་ ལུང་ནིང་པ་ནི།
རང་སངས་ཀྱིས་ཀྱི་ཡེ་མེས་ནི། བརྟེན་པ་མེད་པས་ རབ་ཏུ་སྐྱེ། — Cité dans Madh.
av. bh. 3. 1.

5) Comparer les conditions normales du salut: kalyāṇamitrānūtsargāt sūtrā-
ṇaṃ ca sadekṣaṇāt (Çikṣās. kārikā 6).

6) Mss. yasmād bhagavatteva, bhavatteva.

द्विस्व संबुद्धमहवैद्यराजप्रणीतस्य सद्धर्मतत्त्वामृतभैषज्यस्येति विज्ञेयं⁽¹⁾

यतश्चेतदेव[114b]मतोऽर्हति प्राज्ञः प्राणानपि [Tib. 140a] परित्यज्य सद्धर्मतत्त्वं
पर्येषितुमिति ॥

यद्योक्तं भगवता आर्याष्टसाकृन्निकायां भगवत्यां⁽²⁾ कथं च भवगन् सदाप्ररुदितेन
बोधिसत्त्वेन महामहत्त्वेनेयं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता⁽³⁾ ॥ एवमुक्तो भगवानायुस्मत्तं सुभूतिं स्थ- 5
विर्मेतद्वोचत् । सदाप्ररुदितेन बोधिसत्त्वेन महामहत्त्वेन पूर्व प्रज्ञापारमिता पर्येषमाणेन
कायेऽनर्थिकेन जीवितनिरूपेतेण लाभसत्कारलोकेऽनिश्चितेन पर्येषमाणेन पर्येषिता ।
तेन प्रज्ञापारमिता पर्येषमाणेनारण्यगतेनात्तरीतात्रिर्धौषः श्रुतोभूत् । गच्छ⁽⁵⁾ कुलपुत्र
पूर्वस्यां दिशि तत्र प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि । तथा च गच्छ यथा न कायक्लमथमनसि-
कारमुत्पादयसि । न स्त्यानमिद्धमनसिकारमुत्पादयसि । न भोजनमनसिकारमुत्पादयसि । 10
यावन्मा क्वचिच्चित्तं प्रणिधा म्रध्यात्मे वा बह्दिधा वा । मा च कुलपुत्र वागेनावलोकयन्
गाः । मा दक्षिणेन [मा पूर्वेण] मा पश्चिमेन मा उत्तरेण मा ऊर्ध्वं मा अधः मा चानुविदिश-
मवलोकयन् गाः । तथा च कुलपुत्र गच्छ यथा [नात्मतो] न सत्कायतश्चलसि न द्रवतो
न वेदनातो न संज्ञातो न संस्कारेभ्यो न [विज्ञानतश्चलसि [Tib. 140b] । यो ह्यतश्चलति

1) Comparer Bodhisattvabhūmi, I. vi. § 6 *tulyajātīyo 'sya (pratyekabu-
ddhasya) mārgaḥ śrāvakair, ayaṃ tu ... viṣeṣaḥ paścime bhava ... anūcāryakam
pūrvābhūyāsavaçāt saptatrimṣad bodhipakṣyān dharmān bhāvayitrū sarvakleṣa-
prahāṇam arhattraṇaṃ sākṣātkaṛoti.*

2) Chap. XXX. — Page 481. 4 de l'édition de la Bibl. Indica.

3) Sic Bibl. Ind. — Mss. *pariyaṣṭā*, de même ci-dessous.

4) Mss. *anīḥcritena* — མི་གཏོགས་པ་.

5) Bibl. Ind. *gaccha tvam.*

6) Ibid. *tataḥ.*

7) Ibid. *na pānīya°, na rātri°, na divasa°, na śīta°, noṣṇa°.*

8) Mss. *satkāryataḥ carasī* — མ་གཤོགས་པ་.

स वितिष्ठते । [कुतो⁽¹⁾ वितिष्ठते] 'बुद्धधर्मभ्यो वितिष्ठते । यो बुद्धधर्मभ्यो वितिष्ठते संसारं चरति । यः संसारं चरति स प्रज्ञापारमितायां न चरति । न च तामनुप्राप्नोतीति ॥

⁽⁴⁾ यावन्मारेण पापीयसा उदकेऽक्षरार्धापिते । ⁽⁵⁾ अथास्यैतद्भू[115a]त् । यस्त्वहमात्मनः कापं विद्धा⁽⁶⁾ [इमे] पृथिवीप्रदेशं रुधिरं सिसृधं । तत्कस्य हेतोः । अयं पृथिवीप्रदेश उद्धतरन्नस्को । मारुतोधातुरितो⁽⁷⁾ धर्मोद्धतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य⁽⁸⁾ शरीरे निपतेत् । किमहमात्मभावेन करिष्याम्यवश्यंभेदनधर्मिणा । वरं खलु पुनर्ममैवेन्न⁽¹⁰⁾ क्रियायात्मभावस्य विनाशः कृतो भवेत् । न त्वेवं निःसामर्थ्यक्रियया । बहूनि च ममात्मभावसत्त्वस्यैषाणि कामहेतोः कामनिदानं भिन्नानि पुनः पुनः संसारं संसरतो न पुनरेवंद्वेषेषु स्थानेषु⁽¹¹⁾ । * * * । अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वस्तोदणं शत्रवं गृह्णोता सम-

10 तादात्मानं विद्धा समस्ततस्तं पृथिवीप्रदेशं स्वकेन रुधिराणामिच्छदित्यादि ॥

⁽¹³⁾ अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः सहदर्शनोदेवं धर्मोद्धतस्य बोधिस-

1) 'कुतो' कुमस'स' अश्रु' दे' ।

2) Mss. samskāre — अस्मि'स' अ' श्रु' ।

3) Tib. et Bibl. Ind. *prajñāpāramitām*.

4) Chap. XXXI, p. 522. 5 ... *tat sarvaṃ udakam antardhāpitam abhūt*.

5) p. 522. 9.

6) अश्रु' अ' voir Jäschke, s. voc. अश्रु' स'.

7) *ito bhūpradeṣād*. — Dharmodgata = अस्मि'अश्रु' स'.

8) *kāye*.

9) *kiṃ vānenātmaabhāvenāvaśyaṃbhedanadharminā kuryām*.

10) ... *maññāyaṃ kāya evaṃrūpayā kriyayā vīnaśyatu, na tu niḥśāmarthyā-kriyayā .api ca kumāhetoḥ*.

11) *sthāneṣu saddharmaparigrahasya kṛtāḥ .yadi punar bhidyante kīmam evamrūpeṣu bhidyantām iti .atha khalu...*

12) *mahāsattva iti pratisamkhyāya tikṣṇam cāstram gṛhītā svakūyaṃ samantato viddhā tam pṛthivīpradeṣam sarvaṃ asiñcat*.

13) Ibid. p. 524. 22.

14) *saha darśanenaiva*.

स्य महासत्त्वस्यैवेत्त्रपे⁽¹⁾ मुखं प्रत्यलभत । तद्यथापि नाम [प्रथम]ध्यानसमापन्नस्य⁽²⁾ भित्तो-
 र्काग्रमनसिकारस्य [भित्तोः]⁽³⁾ । तत्रेयं [Tib. 141 a] धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य
 प्रज्ञापारमितादेशना पडुत सर्वधर्मसमतया प्रज्ञापारमितासमता । सर्वधर्मविविक्ततया
 प्रज्ञापारमिताविविक्तता । सर्वधर्माचलतया⁽⁴⁾ प्रज्ञापारमिताचलता । सर्वधर्मानननतया⁽⁵⁾
 प्रज्ञापारमितामननता । सर्वधर्मास्तम्भिततया प्रज्ञापारमितास्तम्भितता । सर्वधर्मकर- 5
 सतया प्रज्ञापारमितैकरसता । सर्वधर्मापर्यस्ततया प्रज्ञापारमितापर्यस्तता । सर्वधर्मानुत्पा-
 दतया प्रज्ञापारमि[115 b]तानुत्पादता । सर्वधर्मानिरोधतया प्रज्ञापारमितानिरोधता ।
 गगनापर्यस्ततया प्रज्ञापारमितापर्यस्तता । पावत्सर्वधर्मासंभेदनतया प्रज्ञापारमितासंभेद-
 नता सर्वधर्मानुपलब्धितया प्रज्ञापारमितानुपलब्धिता सर्वधर्मा[भिभावना]⁽⁶⁾समतया प्रज्ञा-
 पारमिताभिभावनासमता । सर्वधर्मनिशेष्टतया प्रज्ञापारमितानिशेष्टता सर्वधर्माचित्त्यतया⁽⁷⁾ 10
 प्रज्ञापारमिताचित्त्यता वेदितव्येति ॥

॥ इत्याचार्य[Tib. 141 b]चन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तावा-
 त्मपरीक्षा नामाष्टदशमं प्रकरणं ॥

1) *tādṛṣṭāṃ sukhāṃ*. — *Mss. imāṃ rūpāṃ*.

2) *°samūpanna ekāgramanasikāro bhikṣuḥ*.

3) D'après le tibétain.

4) *acalanatayā*.

5) *mananārthena nāmarūpa* — མྱེས་པའི་ཕྱིར་. (Gālistamba). — Comparer *manyānā*, Dh.-sū. § 1116, 1233, Nettip. p. 24, Bodhic. p. IX. 88, ad finem, Uṣṭas. 251, n. 1.

6) རྣམ་པར་འཇིག་པ་ མཁུམ་པ་ཏིན་ = *°dharmavi°*.

7) ཕྱེད་པ་མེད་པ་ཏིན་.

8) མེ་ལྷན་པ་ཏིན་.

XIX.

कालपरीक्षा नामैकोर्नावंशतितमं प्रकराणं

यत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः कालत्रयविज्ञप्तिहेतुत्वात् ॥ इहातीताना-
गतप्रत्युत्पन्नास्त्रयः काला भगवतोपदिष्टास्ते च भावाश्चयाः । यस्मादुत्पन्नो निरुद्धो हि
5 भावस्वभावो ऽतीत इति व्यपदिश्यते । उत्पन्नो निरुद्धो हि वर्तमानः । अलब्धात्मभा-
वोऽनागत इति । एवं भावस्वभावनिबन्धनास्त्रयः काला उपदिष्टास्ते च सन्ति । तस्मात्-
निबन्धनोऽपि भावस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । स्यात्कालत्रयप्रज्ञप्तिहेतुर्भावस्वभावो
यदि कालत्रयमेव [भव]दभिमतं भवेत् । न [116a] त्वस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपा-
दयन्नाह ।

10

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥ १

इह तावद्यदि वर्तमानानगतौ स्यातां तावपेक्षयातीतं कालं भवेतामनपेक्ष्य वा ।
तत्र यद्यतीतमपेक्ष्य सिध्येते तथा नियतमतीते काले भविष्यतः । यस्माद्यस्य हि यत्रास्त्र
तत्तेन नापेक्ष्यते । तद्यथा बन्ध्या स्त्री स्वतनयेन गगनमालतोलाता स्वकुसुमेन सिकता
15 स्वतैलेन ॥ अविद्यमानमप्यन्धकारं प्रदीपेन प्रदीपोऽप्यन्धकारेण प्रतिद्वन्द्वित्वेनापेक्ष्यत
इति चेत् । नैतदेवं [Tib. 142a] । अस्यापि साध्यसमत्वात् ॥ तदत्र यद्यतीते काले वर्तमा-
नानागतौ कालाविष्येतेऽपेक्षामिच्छार्थमेवं सत्यतीते काले विद्यमानत्वादतीतकालात्मवत्-

1) द'पु' सु' द' म'दे'स'स'। ग'प'ते' अ'स'प' स'पु'स' सु'र'। द'पु'
सु' द' म'दे'स'स'। अ'स'प'ते' सु'र'द' प'द'स' अ'सु' ॥

2) yatattvenopekṣetaḥ — द'दे' द'प' स'पु'स'स' म' प'द'ते' = tat tatra.

गोर्प्यतीतत्वं स्यात् । तत्रातीतोऽपि न स्यात् । यस्माद्वर्तमानावस्थातिक्रान्तो कृती-
तोऽसंप्राप्तोऽनागत इति स्यात् । यदा तु वर्तमानागतायोरसंभव एव । तदा कुतः कस्य
चिदतीतत्वं स्यादित्यतोऽतीतोऽपि न स्यात् ॥ अथ यथोक्तदोषपरिजिहीर्षया ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि⁽¹⁾ ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं⁽²⁾ ॥ २

5

⁽³⁾ तत्रातीते काले यदि वर्तमानागतौ कालौ न स्त इति परिकल्प्यते । एवमपि
तत्राविद्यमानत्वाद्गनेन्दीवर्वचनास्त्यपेक्षा ॥

अथापि स्यात्कालवादिनां विद्यत एव कालस्तत्र किमपेक्षया प्रयोजनमिति ॥
उच्यते । एवमपि [116b]

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

10

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते⁽⁴⁾ ॥ ३

प्रत्युत्पन्नानागतयोरसम्भवंतीतानपेक्षत्वात् । खरविषाणवत् । यतश्चैवं प्रत्युत्पन्नो
ऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यत इति विज्ञेयं ॥

यदा चैवमतीतमपेक्ष्य वाऽनपेक्ष्य वा प्रत्युत्पन्नानागतयोर्नास्ति सिद्धिरेवं प्रत्युत्प-
न्नापेक्षया वाऽनपेक्षया वातीतानागतयोरु[Tib. 142b]नागतापेक्षया वाऽनपेक्षया वा प्रत्यु- 15

1) Mss. *tatra pūrva yadī*.

2) རྟུང་ཐུང་ རྟུང་ མ་ཁེངས་པ། གལ་ནེ་ རེ་ན་ མེད་འགྱུར་ན། རྟུང་ཐུང་
རྟུང་ མ་ཁེངས་པ། རྟུང་ རེ་ལ་ བཞུགས་པར་ འགྱུར་॥

3) Mss. *tatra ced atite*...

4) Tib. *ajoute darçane*.

5) འདས་པ་ལ་ རེ་ མ་ བཞུགས་པར། རེ་གཉིས་ ཐུབ་པ་ ཡིན་ མ་ ཡིན། རེ་ཕྱིར་
རྟུང་ཐུང་པ་ རྟུང་ མ་ཁེངས་ རུས་ ཐུང་ ཡིན་ མ་ ཡིན།

6) Mss. *asattvam asyātīta*°.

त्पन्नातीतयोर्सिद्धाविध्यमाणायां तेनैव प्रत्युत्पन्नानागतयोर्तीतापेक्षायाऽनपेक्षया वा।
सिद्धिक्रमेण दूषणसाम्यम[ति]दिशन्वाह ॥

एतेनैवावशिष्टौ द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादौश्च लक्षयेत्⁽²⁾ ॥ 8

5 कथं कृता ।

यद्यतीतो ऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्ने भविष्यतः ॥

कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

10 अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न⁽³⁾ ज्ञातं विद्यते तयोः ।

तेनातीतोऽनागतश्च कालो नाम न विद्यते ॥

एष तावदेकः कालपरिवर्तः ।

अतीतो वर्तमानश्च यद्यज्ञातमपेक्ष्य हि ।

अतीतो वर्तमानश्च कालेऽज्ञाते भविष्यतः ॥

15 अतीतो वर्तमानश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

अतीतो वर्तमानश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नज्ञातं विद्यते तयोः ।

अतीतो वर्तमानश्च तस्मात्कालो न विद्यते ।

1) Mss. *ahicṣyamānūpā tanaiva* — मेषस'द'.

2) डैम'सदि' कुं'य' डै' अदे'तेर'श्रिष। लुग'म' गति'स'सो' यक्षु'म' र'ते'।
म'केग' र'द' स'म' अवे'द'य' स'ग'स। ग'ठे'ग'य' स'ग'स'य'अद' मेष'स'र'गु॥

3) Mss. *anapekṣya punaḥ siddhir nātītam...* र'लु'म'य' डै' म' य'क्षु'म'स'।
jāta = *pratyutpanna*; *ajāta* = *anāgata* (l. 13 et suiv.).

एष द्वितीयः कालपरिवर्त [117a] इति⁽¹⁾ व्याख्यानकारिका इति⁽¹⁾ । एवं द्वौ कालपरिवर्तौ बोद्धव्यौ ॥ यतश्चैवं विचारणे कालत्रयं नास्ति तस्मात्कालो न विद्यते कालाभावाच्च भावसद्भावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

यथा चैतत्कालत्रयं विचारितमेवं ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादींश्च लक्षयेत् ।

5

उत्तमाधममध्यादीनि [Tib. 143a] त्यादिशब्देन कुशलाकुशलाव्याकृतानि । उत्पादस्थितिभङ्गाः । पूर्वात्तापरात्तमध्यात्ताः । कामद्वयाद्व्यधातवः । शैलाशैतनैवशैतनैवाशैतादयो यावत्तः पदार्थास्त्रिपदार्थसंबन्धव्यवस्थितास्ते सर्वं गृह्यन्ते । एकत्वादींश्चेत्यनेनादिशब्देन द्वित्वबहुत्वयोर्प्रकृणात् एवेत्तमाद्य एकत्वादप्यश्च कालत्रयव्याख्यानेन व्याख्याता वेदितव्याः ॥

10

अत्राह । विद्यत एव कालः परिमाणवद्भात् । इह यत्रास्ति न तस्य परिमाणवत्त्वं विद्यतं तद्यथा खरविषाणस्य । अस्ति च कालस्य परिमाणवत्त्वं क्षणलवगुहूर्तदिवसरात्र्यहोरात्रपतमासमेवत्सरादिभेदेन । तस्मात्परिमाणवद्भाद्विद्यत एव काल इति ॥ उच्यते । यदि कालो नाम कश्चित्स्यात्स्यात्तस्य परिमाणवत्त्वं । न तस्ति । यस्मात् ।

नास्थितो गृह्यते कालः स्थितः कालो न विद्यते ।

15

यो गृह्येतागृहीतश्च कालः प्रज्ञाप्यते कथं ॥ ५

1—1) Non traduit dans le tibétain. — Kārikās complémentaires des trois premières kārikās de ce chapitre, explicatives de la kārikā 4a.

2) Mss. *ekatvādaṁ cetyādi*. — Voir 384. 4.

3) Mss. *trihpādārthāḥ sam*. — རྟོག་པོ་གསུམ་དང་འཕྲེལ་པར་གནས་པ་
= *yavantah padārthāḥ trisambandhena vyavasthitāḥ* = toutes les triades.

4) མི་གནས་རྩམ་ནི་འཛིན་མི་ཅེས། གང་ཞིག་གཟུང་པར་བྱ་བའི་རྩམ། གནས་
པ་ཡིན་པ་མ་ཡིན་པས། མ་བཟུང་རྩམ་ནི་རྟོག་པར་གནས། Mss. *sthitah kālo na
grhyate*.

इह यदि कालो नाम कश्चिद्वस्थितः क्षणादिव्यतिरिक्तः स्यात्स क्षणादिभिः परिमाणवत्त्वाद्गृह्येत । न त्ववस्थितः कूटस्थः कश्चित्कालो नामास्ति यः क्षणादिभिर्गृह्येत । तदेवं नास्थितो गृह्य⁽²⁾[Tib. 143b]ते [117b] कालो ऽस्थितत्वात् गृह्यत इत्यर्थः ॥

अथपि स्यान्नित्य एवावस्थितस्वभावः कालो नामास्ति क्षणादिभिरभिव्यज्यते ।

६ तथा हि ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः मुक्तेषु नागतिं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति⁽⁴⁾ ।

यश्चैवंलक्षणः सोऽवस्थितस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । एवमपि स्थितः कालो न विद्यते यः क्षणादिभिरभिव्यज्यमानो गृह्येत ॥ कस्मात्पुनः स्थितः कालो नास्तीति चेत् ।

10 क्षणादिव्यतिरेकेणागृह्यमाणत्वात् ॥

अपि चापि कालः संस्कृतस्वभावः सन्नस्तीति । असंस्कृतस्वभावो वा । उभयं च संस्कृतपरीक्षायां प्रतिषिद्धं⁽⁵⁾ ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धौ नास्ति संस्कृतं !.

संस्कृतस्याप्यसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतं ॥

15 इत्यनेन । तदेवं नास्ति व्यवस्थितः कालो यो गृह्येत । यद्येदानीं कालो न गृह्यते ऽस्थि-

1) རྩེ་ཐུག་པར་གནས་པ་ — Voir ci-dessus p. 63, n. 3; Çikṣās. 261. 17.

2) Mss. *nāstitā*.

3) Mss. *lakṣaṇa*°.

4) Stance bien connue, Ind. Spr. 1688; Hopkins, Proverbs and tales in the Epics, p. 25 (Am. J. of Phil. XX. № 1); citée dans le commentaire de Nāgārjuna's Friendly Epistle, § 50 (J. P. T. S. 1886, p. 16). H. Wenzel compare les «followers of (the doctrine of) Time», རྩེ་ཐུག་པར་གནས་པ་ (= *kālavā-dinas*) aux *kālakāraṇikas* du Kāmasūtra (Aufrecht, Cat. Ox. 216b 7).

5) = VII. 33.

6) Sic Mss. — གནས་པ་ comme ci-dessus *avasthita* et *sthita* — *vy-av-* = གནས་པ་.

7) Mss. *grhyetāsthitatyād*..

तत्त्वदावद्यमानस्वरूपत्वात्सो गृह्यमाणः सन् कथं तृणादिभिः प्रक्षपयितुं भावतः पार्यत
इत्याह । अगृहीतश्च कालः प्रक्षप्यते कथमिति । तस्मान्नास्त्येव कालः ॥

अत्राह । सत्यं नास्ति नित्यः कालो नाम कश्चिद्रूपादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः ।
किं तर्हि त्रयादीनिव स संस्कारानुपादाय प्रक्षतः कालः तृणादिशब्दवाच्यो भवति ।
तस्माददोष इति [Tib. 144a] ॥ उच्यते । एवमपि

5

भावं प्रतीत्य कालश्चेत्कालो भावादृते कुतः ।

यद्येवं भावं प्रतीत्य कालो [118a] भवतीति भवता व्यवस्थाप्यते । यदा खलु
भावो[1] नास्ति । तदा नियतं तद्वस्तुकोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न च कश्चन भावोऽस्ति ।

इति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितत्वाद्व्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा चैवं न कश्चिद्भावो- 10
ऽस्ति भावतस्तदा

कुतः कालो भविष्यति⁽⁹⁾ ॥ ६

कालभावाच्च न सति तृणलवमुहूर्तादयः कालभेदास्तत्परिमाणभूता इत्यतः कुतः
परिमाणवच्चेन कालसिद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नास्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

उक्तं हि भगवता धार्यकृस्ति कथयन्⁽⁵⁾ ॥

15

1) Non représenté dans le tibétain.

2) Non traduit dans le tibétain.

3) गण'ते' दु'ख' वै' र'दो'ख' 'स' स'हे'र'ते' । र'दो'ख' 'मे'र' दु'ख' वै' ग'ण' 'प'र' । र'दो'ख'
'स' 'र'ग'ण' 'प'र' 'प'र' 'मे'र' 'र' । दु'ख' 'प'र' 'प'र' 'ग'ण' 'र'गु' ॥

4) Tib. = *kṣaṇādayaḥ*.

5) ग'ण' 'स' 'र'ग'ण' 'प'र' — Mss. *hāstikokta°*; *kakṣa*. — Voir *Çikṣās*. 133. 4
et 404; *Subhāṣitas*, Muséor., N. S., V, p. 43. 20; M. Vynt. § 65. 75, Nanjio
193-4, Feer p. 261. — Cette stance est citée ci-dessous ad XXIV, 34.

यदि को चि धर्माणा भवेत्स्वभावः
 तत्रैव गच्छेय सिनः⁽¹⁾ सप्तावको ।
 कूटस्थधर्माणा सियो न निर्वृती⁽²⁾
 न निस्पृष्यो भवि ज्ञातु पण्डित इति ॥

5 तथा ।

बुद्धसत्त्वशता य घतीता
 धर्मसत्त्वशतानि भणित्वा ।
 नैव च धर्म न चात्तर क्षोणा
 नास्ति समुद्भव तेन घतीता ॥ इति ।

10 तद्यथा ।⁽⁴⁾

उत्पादकाले हि तथागतस्य
 मैत्रेयनामा त्विह यो भविष्यति ।
 भविष्यतीये कनकास्तृता मरुती
 तस्याः तदानो कुत आगमोऽसौ⁽⁵⁾ ॥

15

उल्लापनाः कामगुणा हि पञ्च
 विधामणा मोक्तुन मोषधर्मिणः ।
 मध्याह्नकाले हि यथैव घोष्मे
 जले मरीच्या हि तथैव कामाः ॥

1) ཏུན་ཐོས་པུས་. — gam. = मण्डिष.

2) Mss. dharmāṇamiyānanirvṛti, dharmāsamayānanir°, dharmaṇam — iyā-
 nananir° — ཐེང་ཐུག་ཆོས་རྣམས་ མུ་འདྲ་འདྲ་ མེ་འགུར་ = ... na bhaven nir-
 vāṇam.

3) na... bhavi = na bhavet མེ་འགུར་.

4) Tib. = tathā.

5) Le chapitre se termine ici dans le tibétain.

एकेन कल्पेन भवेद्दि लोको

आकाशभूतो गगनस्वभावो ।

दाहं विनाशं च [प]यान्ति मेवः

कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषां ॥ इति ॥

तद्यथा । पञ्चेमानि भित्तवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृत्तिमात्रं यदु- 5
तातितोऽघ्नागतोऽघ्नाऽकाशं नि[118b]र्वाणं पुद्गलश्चेति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ कालपरीक्षा⁽²⁾ नमैकोनविंश-
तितमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *kāsyena*, *kālpēna*.

2) Voir Wassilieff, p. 331, la doctrine des Prasaṅgas sur le temps. Candrakīrti, comme on sait, est, après Buddhapālita, le chef de cette école.

XX.

सामग्रीपरीक्षा नाम विंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यते कालः फलप्रवृत्तौ सक्तु [Tib. 145b] कारिकाणभावात् । यो ना-
स्ति नासौ सक्तुकारिकाणभावेन प्रतिपद्यते । वन्ध्यातनयवत् । तस्मादस्ति कालः सक्तु-
5 कारिकाणभावात् ॥ इह बीजावनिसलिलञ्जलनपवनगगनाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्र्यो⁽¹⁾
प्रतीत्यापमङ्कुर उपजायमानः सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्यामृतुविशेषासेनिधानात्तो
पजायते । यथा च बाह्येष्वेवमाध्यात्मिकेष्वपि ।

यथोक्तं⁽⁴⁾ भगवता ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

10

सामग्र्यो प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनां ॥ इति ।

यस्माच्चैवमास्ति कालापेक्षा तस्मादस्त्यसौ कालो नाम यो ङ्कुरादिप्रवृत्तौ सक्तुका-
रिकाणां भवतीति ॥ उच्यते । स्यात्सक्तुकारिकाणता कालस्य यद्यङ्कुरादिफलस्य
प्रवृत्तिरेव स्यात् । न त्वस्ति । कथं कृत्वा । इह बीजादिहेतुप्रत्ययसामग्र्योतोङ्कुरादिफ-

1) Le *bīja* est le *hetu* de l'*aṅkura*; les cinq *dhātus* en sont les *pratyayas*; le rôle de chacun d'eux est expliqué dans le *Ālistambasūtra*, voir Bodhic. t. 370 (IX, 142), *Bhāmatī* 354. 9. — Le tibétain porte °*gagana-kāla-abhidhāna*°.

2) Mss. °*jāyamāno*.

3) Le temps est nécessaire au développement du *bāhya* et de l'*ādhyātma* *samutpāda*.

4) Voir *Divyāvadāna* passim.

5) Mss. *nāma* 'pyaṅkura'°.

6) Le tib. ne traduit pas *satyām*; il donne °*phalodaye parikalpyamāne phala-*
lasya sāmagryām vyavasthitasya vāryavasthitasya vā tata utpādo parikalpyeta.

लोदये परिकल्प्यमाने व्यवस्थितस्य वा फलस्य सामग्र्यां सत्यां तत उत्पाद[ः] परि-
कल्प्येताव्यवस्थितस्य वा ॥ किं चातः । यदि तावद्यवस्थितस्य परिकल्प्यते तन्न पुश्यत
इति प्रतिपाद्यमाह ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

फलमस्ति च [सामग्र्यां] सामग्र्या जायते कथं⁽¹⁾ ॥ १

5

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्यां [119a] तन्मतेन फलमस्ति । नन्वेवं सति यस्मात्साम-
ग्र्यामस्ति कथं तथा तन्नन्यते । न हि कुण्डे दधि विद्यमानं कुण्डेन ग्रन्थते ॥ अपि च
[Tib. 146a] यद्विद्यते तन्निष्पन्नत्वान्निष्पन्नपुरोऽवस्थितघटवन्न पुनर्नन्मापेक्षते । अन्निव्य-
क्तिः स्थौल्यं वा मूलात्मना विद्यमानस्य क्रियत इति चेत्तस्यापि पक्षस्य पूर्वमेवोत्त-
रत्वात् ।

10

आगच्छत्यन्यतो नाग्निर्न विद्यते तथेन्धने

इत्यत्रोक्तमुत्तरं⁽²⁾ ॥

अथ नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति परिकल्प्यते । एतदपि नोपपद्यत इति प्रतिपा-
द्यमाह ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

15

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथं⁽³⁾ ॥ २

1) ग'वा'ते' सु' द'न' कु'र'ङ्ग'म'स'थे । क'ग'स'स' र'द'र'व'स' श्रु'र'गु'र'व'न' ।
क'ग'स'व' र'व'स'सु' र'द'र'व'ने । हे'र'ग'स' क'ग'स'स'र'द'र'व'स' श्रु' ॥

2) = X. 13.

3) ग'वा'ते' सु' द'न' कु'र'ङ्ग'म'स'थे । क'ग'स'स'र'द'र'व'स' श्रु' र'गु'र'व'न' । क'ग'स'
व' र'व'स'सु' र'द'र'व'ने । हे'र'ग'स' क'ग'स'स'र'द'र'व'स' श्रु' ॥

यदि हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या नास्ति तत्फलं । कथं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या
फलं जन्यते । तत्राविद्यमानत्वात्सिकताभिरिव तैलं । अत एवासंभाव्यमाह ।

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या ज्ञापते कथं ।

न तत्फलं सामग्रीतो ज्ञापत इत्यभिप्रायः ॥

5 किं चान्यत् ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति चेत्फलं ।

गृह्येत ननु सामग्र्यां सामग्र्यां च न गृह्यते ॥ ३

यद्यत्रास्ति तत्तत्र गृह्यते तद्यथा कुण्डे दधि । यच्च यत्र नास्ति न तत्तत्र गृह्यते
तद्यथा सिकतासु तैलं मण्डूकजरायां शिरोमणिः ।

10 अथ स्याद्विद्यमाना अपि पदार्था अतिसौदम्यादतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षादिन्द्रि-
योपघातान्मूर्तिवद्द्रव्यव्यवधानान्मूर्त्यन्तर्धानादात्मनोऽनवस्थानात्परमाणुवदतस्थानज्ञ-
लाकावदादित्यगतित्वनैमिरिकैः⁽⁵⁾कैकेशव[119b]दन्धबधिरादि[Tib. 146b]रूपशब्दादि-
वत्कुड्यादिव्यवहितघटादिवत्सिद्धदेवपिशाचादिशरीरवद्विषयात्परव्यापृतस्य विषयात्-
रवन्न गृह्यत इति चेत् ॥ किं खल्वेषामगृह्यमाणानामस्ति त्वे लिङ्गं येनैषामस्ति त्वे सत्य-
15 नुपलब्धिर्हिति स्यात् ॥

1) «Montrant l'impossibilité». Voir ci-dessus 143. n. 2. — Tib. = *ata eva asaṃbhavāt phalam nāsti. . . . jāyate katham ity āha.*

2) गण'ते' कु' र' कु' कु' म' स' थि । क्क'ण'स' 'ल' 'ल' 'स' 'स' 'सु' 'प' 'र' 'र' 'र' । क्क'ण'स' 'ल'
ग'कु'र' 'सु' 'प' 'र' 'र' 'र' 'र' । क्क'ण'स' 'ल' 'ल' 'र' 'ल' 'ग' 'कु'र' 'सु' 'मे' ॥

3) Mss. *mūrtivaddraṣṭavya*. लु'स' 'र' 'र' 'थि' 'ह' 'स' 'थि' 'क' 'र' 'स'.

4) *antardhāna* = म' 'सु' 'र' 'स'.

5) कु' 'मे' 'मे'.

अनुमानोपमानागमैर्धर्कणादिषामस्तित्वमिति चेत् ॥ न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति
वक्तव्यमनुमानादिभिरूपलभ्यमानत्वात् ॥ यद्रूपीन्द्रियग्राह्यं तदेभिः कार्णैर्विद्यमानमपि
सन्न गृह्यत इति चेत् ॥ उच्यते । किमस्माभिरेवमुक्तं त्रयोन्द्रियैर्विद्यमानं सद्रूप्येतेति ।
किं तर्हि सामान्येनैव यद्ब्रूमः । गृह्येत ननु सामग्र्यामिति ॥

अथापि मन्यसे । यद्यत्र नास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते सिक्ताभ्यस्तैलवत् । उत्प- 6
द्यते च सामग्रीतः फलं । तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलस्यास्तित्वमिति । उच्यते । यद्य-
त्रास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते तद्यथा कुण्डाद्धीति । अस्मादव्यनुमानादस्तित्वमस्यायुक्त-
मिति कृत्वा नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति किं न गृह्यते ॥

अथापि स्यादुभयोरपि पक्षयोरनुमानविरोधाद्यथास्तित्वं न युक्तमेवं नास्तित्वम-
पीति ॥ उच्यते । न वयमस्यासत्त्वं प्रतिपादयामः । किं तर्हि परंपरिकल्पितं सन्नमस्य 10
निराकुर्मः । एवं न वयमस्य सत्त्वं प्रतिपादयामः । किं तर्हि [Tib. 147a] परंपरिकल्पित-
मसन्नमस्यापाकुर्मः । अतद्वयपरिहारेण मध्यमायाः प्रतिपदः प्रतिपादयितुमिष्टत्वादिति ॥

उक्तं चार्थदेवपादीये ⁽³⁾शतके ॥

स्तम्भादोनामलंका[120a]रो गृह्यस्यार्थे निरर्थकः ।

सत्कार्यमेव यस्येष्टं यस्यासत्कार्यमेव च ॥ इति ।

15

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते विद्यमानस्य ग्रहणप्रसङ्गादिति व्यवस्थितं ॥
अथ मन्यसे नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति । एवमपि

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति चेत्फलं ।

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥ 8

1) Voir ci-dessus 73. n. 3

2) ཅེ་སྟེ་མི་གཟུང་ — Pourquoi ne pas l'admettre ?

3) V. le śataka d'Āryadeva, XI. 15 — Muséon, N.S., I, p. 239. — āryade-
vapādiya n'est pas traduit dans le tibétain.

4) གཤམ་དེ་སྐུ་དང་ཆེན་མོས་ཀྱི། རྟོགས་ལ་འབས་ཀྱི་མེད་ན་ནི། སྐུ་རྩམ་ས་
དང་ནི་ཆེན་དག་གྱུར། སྐུ་ཆེན་མོ་ཡིན་མཚུངས་པར་འགྱུར།

यथा हि ध्वालाङ्गारादिष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य ते हेतुप्रत्यया न भवन्ति ।
एवं विवक्षितानामपि बीजादीनां हेतुप्रत्ययता न स्यात्तेष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा । न
चाहेतुप्रत्ययेभ्यः फलप्रवृत्तिरुक्तेति नास्ति स्वभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

अत्राह । नैव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यत् इयं चिन्ता स्यात् । किं
5 सामग्र्यां फलमस्ति उताहो नास्तीति । किं तर्हि हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यं । सामग्र्यो
तु हेतोरनुग्रहमात्रं करोति । स हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं दत्त्वा निरुध्यते तेन च हेतु-
नानुगृह्यमाणं फलमुत्पद्यत इति ॥

उच्यते । नैव ह्यज्ञातस्य फलस्य हेतोरनुग्रहणमस्ति । न चाप्यज्ञातस्य वन्द्या-
तनयस्येव केन चित्किं चिन्मात्रं कर्तुं शक्यमित्ययुक्तैषा कल्पना ॥ अपि च ।

10

हेतुकं फलस्य दत्त्वा यदि हेतुर्निरुध्यते ।

यद्वत्तं [Tib. 146b] यन्निरुद्धं च हेतोरुत्तमद्वयं भवेत्⁽³⁾ ॥ ५

यदि हेतुः⁽⁴⁾ फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतु⁽⁵⁾[कं] कारणं दत्त्वा निरुध्यत इति परिकल्प्यते ।
एवं सति यद्वत्तं यन्निरुद्धं च तदात्मभावद्वयं हेतोः स्यान्न चैतद्युक्तमर्थशाश्वतप्रसङ्गावि-
त्यानित्ययोश्च परस्परविरुद्धयोरेकत्वभावात् ॥ अथ हे[120b]तोरात्मभावद्वयप्रसङ्ग-
15 रिकारार्थं सर्वात्मना निरोध इष्यते फलस्योत्पत्त्यर्थं किं चिदप्यदत्त्वा । एवमपि

1) कु'ल' सङ्'ल'रे'ण'स' 'उ'म'.

2) सङ्'स'र'ण'स'.

3) ग'ल'ते' कु'स' रे' ल'स'स'सु'ल'। कु' प्रे'र'स' रे' ल'ग'ग'ल'सु'र'र'। ग'न'
प्रे'र'स' र'न' ग'न' ल'ग'ग'स'ले'। कु'प'ी' स'र'ग'ते'र' ग'ते'स'सु' ल'सु'र'॥

4) Tib. = *sa hetuh*.

5) Mss. *dekukāraṇam*. Tib. = *hetuṃ tatkāraṇahetum*. कु'रे' प्रे'र'कु' — *he-
tuka* = *haituka* = *hetu* (P. W.).

6) Comparer le *ardhajaratīyanyāya*. Col. G. A. Jacob, First Hand-
ful, p. 6.

हेतुं फलस्यादत्त्वा च यदि हेतुर्निरुध्यते ।

हेतौ निरुद्धे ज्ञातं तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥⁽¹⁾ ६

यदि फलस्य किं चिदप्यदत्त्वा सर्वात्मना हेतुर्निरुध्यते । ननु तस्मिन् हेतौ निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते तदाहेतुकमेव स्यान्न चाहेतुकमस्तीत्यपुनैषा कल्पना ॥

अत्राह । यद्येवं फलस्य हेतोरुत्पत्तौ दोष एवं सति सहोत्पन्नैव सामग्री फलस्य ५
जनिकास्तु तद्यथा प्रदीपप्रभाया इति ॥ एषापि कल्पना नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

फलं सदैव सामग्र्या यदि प्रादुर्भवेत्पुनः ।

एककालौ प्रसज्येते जनको यश्च जन्यते ॥⁽²⁾ ७

न चैककालयोः सव्येतरगोविषाणयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टं वामदक्षिणकरणोच्चरणयो-
र्वर्त्यपुनैषा कल्पनेत्युक्तमेतत् ॥

10

अत्राहुरेके । नैव ह्यभूत्वा भावानामुत्पत्तिर्युक्ता घाकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्धे-
तुप्रत्ययसामग्रीतः [Tib. 147 a] पूर्वमेव तत्फलमनागतावस्थायां व्यवस्थितमनागता-
त्मना । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था जन्यते । द्रव्यं तु व्यवस्थितमेवेति⁽³⁾ ।
तान्⁽⁴⁾ प्रत्युच्यते ।

१) गण'दे' कु' रे' ऽस'स'सु'ल'। कु' म'सु'दे'स'स' ऽस'स'सु'ल'। कु' ऽस'स'स'
दे' रे' कु'स'स'स'। ऽस'स'स' दे' रे' कु'स'स'स' ऽस'स'स' ॥

२) गण'दे' कु'स'स'स' दे' रे' कु'स'स'स'। ऽस'स'स' दे' रे' कु'स'स'स'। कु'स'स'
दे' रे' कु'स'स'स' गण'। कु'स'स'स' दे' रे' कु'स'स'स' ऽस'स'स' ॥

3) Voir Bhavya apud Rockhill, Life, p. 195 et Abhidh. k. v. fol. 356.

4) Mss. tāvat praty. दे'रे'स'स' स'स'स' दे' रे'।

पूर्वमेव च सामग्र्याः फलं प्रादुर्भवेद्यदि ।

हेतुप्रत्ययनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत्⁽¹⁾ ॥ ८

यदि ⁽²⁾ भवतामभीप्सि[121 a]त⁽³⁾ सामग्रीतः पूर्वमेव फलं स्वद्वयतः स्यादिति तद्धेतु-
प्रत्ययनिरपेक्षं स्यात् । ततश्चाहेतुकं स्यात् । न चाहेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं युक्तं ।
5 खरतुरगोरगविषाणादीनामप्यस्तित्वप्रसङ्गात् । पूर्वसिद्धस्य च पुनर्हेतुप्रत्ययपक्षेणा नि-
ष्प्रयोजनत्वादित्यपुक्तमेतत् ।

अन्ये पुनर्वर्णयन्ति । हेतुरेव फलं जनयति न सामग्री । न चोक्तदोषप्रसङ्गो यस्मात्
न्यून्यो हेतुरन्यत्फलं यतः किं हेतुं दद्यात् फलस्य हेतुर्निरुध्यते उतादहैवेति विचारः
स्यात् । अपि तु हेतुरेव⁽⁴⁾ निरुद्धः फलात्मना व्यवस्थित इति ॥ उच्यते । एवमपि ।

10 निरुद्धे चेत्फलं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ।

पूर्वज्ञातस्य हेतोश्च पुनर्जन्म प्रसज्यते⁽⁵⁾ ॥ ९

यदि निरुद्धे हेतौ भवन्मतेन फलमुत्पद्यते । तच्च फलं हेत्वात्मकमेव भवतीति
परिक्लप्यते । एवं सति हेतोः संक्रमणं भवेत् । नटस्य वेषात्तरपरित्यागेन वेषात्तरसं-
चारवत् । हेतोः संक्रमणमात्रमेव स्यात् । न त्वपूर्वस्य फलस्योत्पादः । ततश्च हेतोर्नि-
15 त्यतैव स्यात् । न च नित्यानामस्तित्वं का चिरस्ति । यथोक्तं⁽⁶⁾ शतके [Tib. 147 b] ॥

1) ग'ग'ते' क'ग'स'सि' ह'र'वि'दु । अ'स'स'सु' श्ले'स'स' सु'र' र' र' । सु' र'र'
के'र'र'स'स' मे'र'स'र' । अ'स'स'सु' सु'मे'र' अ'सु'र'स' अ'सु'र' ॥

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. *evāniruddhah*.

4) ग'ग'ते' सु' अ'ग'ग'स' अ'स'स'सु' र' । सु' र' ग'र'र'दु'अ'स'स' अ'सु'र' । श्ले'
श्ले'स'स'सु' सु' य'र' र' । य'र' श्ले'स'स' र' स'स'स'स' अ'सु'र' ॥

5) IX, 6.

अप्रतीत्यास्तिता नास्ति कदा चित्कस्य चित्का चित् ।

न कदा चित्का चित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

किं च एतस्यां कल्पनायां पूर्वज्ञातस्य च हेतोः पुनर्न्यम प्राप्नोति । न च ज्ञातस्य पुनरपि युज्यते निष्प्रयोजनत्वात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च ॥

अथ मन्यसे येनात्मना विद्यमानो न तेनैवात्मना ज्ञायते । येन चात्मना ऽविद्यमान- 5
स्तेनैव ज्ञा[121b]यत इति ॥ एतदपि न युक्तं । अपरित्यक्त[हेतु]स्वभावस्य हेतुस्ववृत्तस्य
फलमिति संज्ञा[मा]त्रभेदादवस्थभेदाच्च द्रव्यभेदस्य⁽¹⁾ साधयितुमशक्यत्वात् । फलावस्थायां
च परित्यक्तहेतुस्वभावस्य फलशब्दवाच्यत्वाद्धेतुः फलात्मना तिष्ठतीति यत्किं चि-
देतत्⁽²⁾ ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । निरुद्धो वा जनयेदनिरुद्धो वा । फलमप्यु- 10
त्पन्नं वा जनयेदनुत्पन्नं वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽस्तंगतः कथं ।

तिष्ठन्नपि कथं [हेतुः] फलेन जनयेद्धतः⁽³⁾ ॥ १०

1) Il semble que le traducteur tibétain ait lu °*bhedasya*.

2) «Cela n'a aucune valeur»; la version tibétaine rend le sens et non pas les mots ཞེས་ གྲུ་པ་ འདྲི་ནི་ གྱི་ནེལོ། [Corriger la note 6 p. 37; remarque de M. E. Leumann].

3) Les Mss. présentent une lacune.

འགགས་པ་ ལྷུ་པར་ ལྷུ་པ་ཡིས། । འབྲས་ལྷུ་ ལྷེས་པ་ ཇི་ལྟར་ བསྐྱེད།
। འབྲས་ལྷུ་ རང་ ཅི་ འབྲེལ་པའི་ ལྷུ། । གནས་པས་ གང་ ཅི་ ཇི་ལྟར་ བསྐྱེད།
। ཅེས་གསུངས་ནི། གལ་ནེ་ རེ་ནིས། འགགས་པ་ ལྷུ་པ་ ཅིང་ ཞིག་པར་ལྷུ་པའི་ ལྷུས་

तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतवृत्तो विद्यमानेन फलेन वृतः संबद्धः कथं जनयेत् ।
३[क] किं⁽¹⁾।

कारणां विकृतिं गच्छन्नायते अन्यस्य कारणां ।

इति कारणभावं प्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्यं विकारेण भवितव्यं । यस्तु न वि-
क्रियते स हेतुलक्षणपुक्त एव न भवतीति । फलेन च संबद्धः कथं जनयेत् । फलस्य
विद्यमानत्वात् ॥

अथ मन्यसे विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वादवृत एवासंबद्ध एव हेतु
फलेन फलं जनयिष्यतीति । एतदप्यपुक्तमित्याह ।

अथावृतः फलेनासौ कतमजनयेत्फलं ।

अस्य'सु श्लेष'स' श्ले' यि'उ' स'र'ग'स' स'श्ले'र'र' ले'स'स'स'र' ह'ग'र'र' र' र' र' र'
अस्य'र' । उ'र'र'र' ले'र' । र'र'र' अ'ग'ग'स'स' यि'र'स' स'यि'र'स'र' श्लेष' अस्य'सु
श्ले'र'स'स' र'र'स'स' अस्य' । ग'र'र' श्ले'र'र' र' र' ग'ग'स'स'स'स'स' स'स' स' स'श्ले'र'स'स'
अस्य'र' । । अस्य'सु' यि'उ' स'र'ग'स' य'स' श्ले'स'स' स'श्ले'स'स'मे'र'स' य'स' श्लेष'
र'र'र' स'श्ले'र'स'स' अस्य' । उ' श्ले' य'स' श्लेष'स' मे'र'स'र'र'र' अ'ग'ग'स'स'स' र' र'
स'श्ले'र' । र'र' [148 a] उ'र'र' । श्ले' ग'र'स'स'स' र'र' अस्य'सु' स'श्ले'र'स'स' अस्य'र'
श्लेष'र' । स'र'र'स' ।

अस्य'सु र'र' र' र' अ'श्ले'स'स'र' श्ले' । ग'र'स'स'स' स'स' र' र' र'र'र' स'श्ले'र' = *yadi*
tāvan niruddho 'stamgato hetur utpannam sad vidyamānam^(a) phalam janayati
parikalpyate tan nopapadyate. kasmād iti cet. katham niruddho 'samvidyamāno
hetuḥ phalam janayet. yadi janayati vandhyāputro 'pi putram janayiṣyati. phalam
ca sad vidyamānam api janmanirapekṣam api katham hetur janayiṣyati atha
manyase caktyaabhāvān niruddho na janayati, kiṃ tu tiṣṭhann eva hetuḥ phalam
janayiṣyati. ucyate: tiṣṭhann api katham.....

(a) स'र'ग'स' = *sva*, dans l'expression *sarvasva*; mais aussi *asti*, *vidyate*,
comme par exemple ci-dessous ad XX. 21 *svabhāvena vidyamāna* traduit par
र'र' स'र'र'श्लेष' स'र'ग'स'.

1) श्ले' र' र'स'स'अस्य'स'र' । ग'र'र'श्ले' श्ले'र' अस्य'स' यि'र' ।

यदि हेतुः फलेनासंबद्ध एवेष्यते । तदा कतमदिदानीं फलं जनयेत् । सर्वमेव वा फलं जनयेदसंबद्धत्वात् । न वा किं विज्ञानपेदसंबद्धत्वादेवेत्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । स दृष्ट्वा वा फलं जनयेददृष्ट्वा वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

न ह्यदृष्ट्वा वा दृष्ट्वा वा हेतुर्जनयते फलं⁽¹⁾ ॥ ११

5

तत्र यदि हेतुर्दृष्ट्वा जनयतीति परिकल्प्यते तन्न युज्यते [122a] । यस्माद्विद्यमानमेव द्रष्टुं पार्यते नाविद्यमानं । विद्यमानं चेत्तन्न जन्यते विद्यमानत्वादिति । एवं ताव- [Tab. 148 b] हेतुः फलं दृष्ट्वा [न] जनयति । अदृष्ट्वापि न जनयति । सर्वस्य फलस्य हेतोर्जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

अथ किमिदं दर्शनं किं वादर्शनमिति ॥ उच्यते । प्रसिद्धमेतल्लोक उपलब्धिर्दर्शनमिति ॥

नन्वेतद्विज्ञादिषु निरिन्द्रियेषु [न] संभवति ॥ संभवतु मा वा । नास्माकमयं पर्यनुयोगः । किं तर्हि तस्योत्पाद्वादिनः । तत्र य उत्पाद्वादी ब्रूयात् दृष्ट्वा जनयतीति । स वक्तव्यो न दृष्टमेतल्लोके यद्विज्ञादिकं पश्यतीति । तस्मादपुनैषा कल्पना । अथ[1]- दृष्ट्वैति कल्पयेदेवमपि । यत्किं चिददृष्टं संभवति तत्सर्वमुत्पादयेन्न चोत्पादयति । तस्मा- 15 न्नादृष्ट्वापि जनयति ॥ अनिष्टापत्त्या हि वयं⁽²⁾ परकल्पनां विचारयामः संसाराटवोकात्तार-

1) ཅེ་སྟེ་རྒྱུ་ འབྲས་ མ་འབྲེལ་ན། འབྲས་ཀྱི་གང་ནི་ག་སྟེང་ཡར་ལྷོ། རྒྱུ་ནི་གསོལ་དང་ མ་མཐོང་ཡར། འབྲས་ ཟུ་བསྟེང་ཡར་ མི་ལྷོད་རོ།

2) *vayaṃ parikalpanāṃ vicārayāmāsa*. གཞན་གྱིས་ བརྟགས་པ་ འགོག་པར་ ལྷོད་པར་ ལྷོད་པ་ ཡིན་ནེ། — Pour le raisonnement *anistāpattyā* voir ci-dessus p. 56, n. 1.

3—3) Non traduit dans le tibétain. — Mss. *°samākulām ālūtārātām iva*.

गिरिदरोप्रपातडुःखमालासमाकुलामा-----तामिव³⁾ बुद्धिपूर्वकर्तृकं च पुरुषादिकारिणो
 जगद्भ्युपगच्छतो निर्ग्रन्थाश्चैकेन्द्रियं बीजादिकं प्रतिपन्नाः प्रसङ्गान्न व्यतिवर्तन्त इति ।
 तस्मान्नास्ति दोषः ॥

किं चान्यत् । यदि युष्मद्भित्तं हेतोः फलस्य चान्योन्यौकिकनलक्षणं संगमनं
 5 स्यात्स्यात्तदानीं तयोर्जन्यजनकभावः । यस्मान्न हि परस्परसंगतयोरालोकान्धकारयोः
 संसारनिर्वाणयोर्जन्यजनकभावो दृष्ट इति । अतोऽवश्यं हेतुफलभावयोर्जन्यजनकभाव-
 मिच्छता परेषा संगतिरभ्युपेया [Tib. 149a] । सा च कालत्रये[122b]ऽपि विचार्यमाणा न
 संभवति । अतो हेतुः फलं [न] जनयति ॥ यथा च संगतिर्नास्ति तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

जातीतस्य ज्ञातीन फलस्य सह हेतुना ।

10 नाज्ञातेन न ज्ञातेन संगतिर्जातु विद्यते⁴⁾ ॥ १२

अतीतस्य तावत्फलस्यातीतेन हेतुना सह जातु कदा चिदपि संगतिर्नास्ति ।
 अतीतत्वेनेभयोरप्यविद्यमानत्वात् । नाप्यज्ञातेन हेतुनाऽतीतस्य फलस्य संगतिर्जातु
 विद्यते । नष्टाज्ञातत्वेनेभयोरप्यविद्यमानत्वात् । भिन्नकालत्वाच्च । नापि ज्ञातेन वर्तमानेन
 हेतुना सहजातीतस्य फलस्य संगतिः संभवात् । भिन्नकालत्वान्नष्टस्य च फलस्याविद्यमा-
 15 नत्वाद्बन्ध्यापुत्रेणैव देवदत्तस्येत्यभिप्रायः ॥

1) Lañkāv. p. 104. *pradhāneṣvarapuruṣakālānupratyayeḥbhya ulpattiṃ ra-
 nayanti.* — Le *puruṣakāra* est d'ailleurs un sujet de discussion, voir Vasumitra.
 — *kāraṇin = *kāraṇika* = Lehrer, Kenner einer Sache (P. W.); mais nous avons
 རྒྱུ་ཤུ་ལ་སྟོན་པ་ རྒྱུ་ཤུ་པ་. — Voir ci-dessus p. 386 n. 4 *kālakāraṇika*.

2) Voir Guérinot, *Jivaviyāra*, st. 42 et Comm. (J. As. 1902, I, p. 272):
 «Les êtres pourvus d'un seul sens [*sparcana*], c'est-à-dire les êtres inanimés, possè-
 dent quatre principes vitaux: le toucher, l'air respiratoire (*ucchvāsa*), la durée
 vitale (*āyus*) et le corps....»

3) བཟླ་མུན་ འཕྲོགས་པ་, to meet, to combine.

4) འབྲས་བྱ་ འདས་པ་ རྒྱུ་ འདས་ དང་། མ་རྒྱེས་པ་ དང་ རྒྱེས་པ་ དང་། རྒྱུ་
 ཅིག་ སྐད་པར་ འགྱུར་བ་ རེ། རྣམ་ཡང་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ རེ།

यथा चातीतस्य फलस्यातीतेनानागतवर्तमानेन हेतुना सह न कदा चित्संगतिर-
स्ति । एवं वर्तमानस्यापि फलस्य त्रैकालिकेन हेतुना सह नास्ति संगतिरिति तत्प्र-
तिपादयन्नाह ।

न ज्ञातस्य कृत्रातेन फलस्य सह हेतुना ।

नातीतेन न ज्ञातेन संगतिर्ज्ञातु विद्यते⁽¹⁾ ॥ १३

5

ज्ञातस्य फलस्य भिन्नकालत्वाद्ज्ञातेन चातीतेन च हेतुना सह संगमनं नास्ति ।
नापि वर्तमानस्य वर्तमानेन हेतुना सह संगतिरस्ति हेतुफलपरोपगमपद्माभावात् । तपोश्च
संगतिवैयर्थ्यात् । किं हि विद्यमानयोः परस्परनिर्पेक्षयोः पुनः संगत्या प्रयोजनमिति
नास्ति संगतिः ॥

इदानीमनागतस्यापि [Tib. 149b] फलस्य यथातीतानागतप्रत्युत्पन्नेन हेतुना सह 10
संगमनं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नाज्ञातस्य [123a] हि ज्ञातेन फलस्य सह हेतुना ।

नाज्ञातेन न नष्टेन संगतिर्ज्ञातु विद्यते⁽²⁾ ॥ १४

अज्ञातं हि फलमसंविद्यमानं । तस्य भिन्नकालेन वर्तमानेनातीतेन च हेतुना सह
नास्ति संगमनं भिन्नकालत्वात् । अनागतेनापि हेतुना सह नास्ति संगमनमुपागौरविद्य- 15
मानत्वात् ॥ यदा चैवं सर्वथा हेतुफलयोः संगतिर्नास्ति तदा

असत्यां संगती हेतुः कथं जनयते फलं ।

1) अस्य'सु' श्लेष'स' कु' म'श्लेष । अस'स' स' नै' श्लेष'स' स' । श्रु'ते'न'
स'स'स' अस'स' नै' न'म'य'स' स'स'स' म'य'न'ने' ॥

2) अस्य'सु' म'श्लेष' कु' श्लेष' स' । म'श्लेष'स' स' अस'स' स' । श्रु'
ते'न' स'स'स' अस'स' नै' न'म'य'स' स'स'स' म'य'न'ने' ॥

अशून्यं हि फलमप्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावव्यवस्थितं । तदेवंविधं फलं नैवोत्प-
त्स्यते । स्वभावस्यानपायित्वाच्च न निरोत्स्यते । ततश्चाशून्यं तदिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं
च स्यात् ॥ न चैतदिष्टमित्यतोऽशून्यं तत्फलं न भवति । उत्पादननिरोधाभ्युपगमात् ॥

इदानीं शून्यमपि तत्फलं न संभवति । अनुदयाव्यपवत्प्रसङ्गादिति प्रतिपादय-
न्नाह ॥

5

कथमुत्पत्स्यते शून्यं कथं शून्यं निरोत्स्यते ।

शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १८

तत्र शून्यमुच्यते यत्स्वभावेन नास्ति । यच्च वस्तु स्वभावेन नास्ति तत्कथमुत्प-
त्स्यते । कथं वा निरोत्स्यते । न हि स्वभावोनाविद्यमानस्याकाशादेरुदपव्यगौ दृष्टौ ।
तस्माच्छून्यमपि तत्फलमिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं च प्रसज्यते ॥

10

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्स फलादव्यतिरिक्तो वा जनयेद्यतिरिक्तो
वा । उभयथा नोपपद्यते इत्याह ।

हेतोः फलस्य चैकत्वं न हि ज्ञातूपपद्यते ।

हेतोः फलस्य चान्यत्वं न हि ज्ञातूपपद्यते⁽³⁾ ॥ १९

तदेतत्प्रतिज्ञा[Tib. 150b]मात्रकमिति⁽³⁾ प्रतिपादयन्नाह ।

15

१) शून्यं हि फलमप्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावव्यवस्थितं । तदेवंविधं फलं नैवोत्प-
त्स्यते । स्वभावस्यानपायित्वाच्च न निरोत्स्यते । ततश्चाशून्यं तदिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं
च स्यात् ॥ न चैतदिष्टमित्यतोऽशून्यं तत्फलं न भवति । उत्पादननिरोधाभ्युपगमात् ॥

२) कुं ननु अक्षयस्य शक्तिरिति । अक्षयस्य अक्षयस्य मी अक्षयस्य । कुं
ननु अक्षयस्य शक्तिरिति । अक्षयस्य अक्षयस्य मी अक्षयस्य ।

३) अनेके समस्यस्य समं द्वेयं यदिति । हेतुस्य गुणं उच्यते । प्रसङ्गस्य
हेतुः । tad etat pratijñāmātram asti, katham sīdhyatīti cet . pratipādanūrtham ....

एकत्वे फलहेतोः स्यादैक्यं जनकजन्ययोः ।

पृथक्के फलहेतोः स्यात्तुल्यो हेतुरहेतुना ॥ इति⁽¹⁾ २०

यदि हेतोः फलस्य चैकत्वं स्यात्तदा जन्यजनकयोरेकत्वमभ्युपेतं स्यात् । न चान-
योरेकत्वं पितापुत्रयोश्चतुश्चतुर्विज्ञानयोर्बोधिङ्करयोश्चैक्यप्रसङ्गात् । एवं तावद्धेतोः फल-
5 स्य चैकत्वं नास्ति ॥ इति [124a] नीमन्यत्वमपि नास्ति । किं कारणं । यदि हेतोः फलस्य
च भवन्मतेनाभिमतमन्यत्वं स्यात् । तदा परत्र निरपेक्षत्वाद्धेतुनिरपेक्षमेव फलं स्यात् । न
चेतदेवमित्यतोऽन्यत्वमपि हेतोः फलस्य न संभवति ॥ ययोश्चैवं विचार्यमाणयोस्तत्ता-
न्यत्वे न स्तस्तयोर्न कदा चिज्जन्यजनकभाव इत्यतस्ततो नैव हेतुः फलं जनयति ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्स तत्फलं स्वभावेन सद्भूतं वा जनयेत्सद्भूतं
10 वा । किं चातः । उभयथा न च युज्यत इत्याह ।

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ।

फलं स्वभावसद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति⁽²⁾ ॥ २१

तत्र यत्फलं स्वभावेन सद्भूतं स्वभावेन विद्यमानं तन्न पुनर्जन्यते विद्यमानत्वात् ।
विद्यमानघटवत् । यदपि स्वभावनामसद्भूतं फलं । तदपि हेतुर्न जनयति स्वभावनामसद्भूत-
15 त्वात् । खरविषाणवत् ॥

• प्रतिबिम्बेनानैकान्तिकतेति चेत्⁽³⁾ । भवत्वनैकान्तिकता । [Tib. 151a] नैःस्वभावाभ्यं
तु सिद्धं भावानां । ततश्च सस्वभाववादादत्यागः स्यादस्मद्धादानुवर्णनमेव स्यात् । सस्वभावश्च

1) कुं दनं रसस्य सु गठेण भिन्नं । सञ्ज्ञेन सु भिन्नं भेदं उच्यते । कुं
दनं रसस्य सु गठेण भिन्नं । कुं दनं कुं मीढं मल्लं दस्य मरु रञ्जुम् ।

2) रसस्य सु रसं भिन्नं भिन्नं । कुं भेदं उच्यते । सञ्ज्ञेन मरु रञ्जुम् । रसस्य सु
रसं भिन्नं भेदं । कुं भेदं उच्यते । सञ्ज्ञेन मरु रञ्जुम् ।

3) गणधेः गणधस्य मङ्गलं भिन्नं । मङ्गलस्य मङ्गलं भिन्नं ।

न ऋशित्पदार्थो नाभास्तीति प्रतिद्वन्द्वभावान्निःस्वभावो ऽपि पदार्थो नास्तीति कुतो
जैसात्तिकता । न ह्यस्माकं प्रतिबिम्बकं सस्वभावं नापि निःस्वभावं । धर्मिणमन्तरेणा
नद्वर्गगोचरभावात् । न ह्यार्याः प्रतिबिम्बकं नाम किं चिन्निःस्वभावं सस्वभावं बोधल-
भक्त इति ॥

तत्र पूर्वं फलं नोत्पत्स्यत इत्यादिना श्लोकद्वयेन सात्ताडुत्पत्तिक्रियाकर्तृत्वं फलस्य 5
निषिद्धं । इदानीं हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं प्रतिषिद्धमिति । अयमस्य पूर्वका-
द्विषय इति विज्ञेयं ॥

यत्रा[124b]ह । यद्यपि हेतोः फलोत्पत्तिक्रियाप्रयोजकत्वं निषिद्धं । तथापि
हेतुस्तावत्स्वभावतोऽस्ति न चास्ति फले हेतोर्हेतुत्वं सिध्यति । तस्मात्फलमपि भवि-
ष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्धेतुर्यद्यनयतोऽस्य हेतुत्वं स्यात् 10

न चाजनयमानस्य हेतुमगुपय्यते ।

अथ स्यात् । यद्यप्येवं हेतोर्हेतुत्वं नास्ति तथापि फलं तावदस्ति । न च हेतुम-
त्तरेण फलं युक्तमिति फलमद्वावद्धेतुरपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । यदाजनयमानस्य
हेतोर्हेतुत्वं नास्तीत्युक्तं । तदा ।

हेतुवानुपपत्तौ च [Tib. 151b] फलं कस्य भविष्यति ॥ २२

15

इति । तस्मात्फलमपि नास्तीति ।

1) Mss. *pratidvandvyabhāvēbhāvēn nḥsvabhāro 'pi svabhāro nāsti*. —
འགྲུབ་ལྷོ་མེད་པའི་ཕྱིར་...

2) XX. 17 et 18. — Ci-dessus 402. 14.

3) Mss. *pūrvakāriṣṭa* — ཀོང་མ་ལས་ འདྲིའི་ ལུང་པར་ ཡིན་ནོ།

4) Mss. *hetutvaṃ na syāt*.

5) ཕྱི་པར་ ཕྱིར་པ་ མ་ཡིན་ནོ། ། ལྷོ་ཁྱོད་ བྱང་པར་ མེ་ འཇུར་རོ། ། ལྷོ་ཁྱོད་ འཇུར་
པ་ཡིན་ནོ། ། འཇུར་པ་ གང་གི་ ཡིན་པར་ འཇུར་ ॥

6) Mss. *phalam iti* — འཇུར་པ་ ཡིན་

सामग्रि पतीत्य तं च⁽¹⁾ सा

वाच मनबुद्धि⁽²⁾[125 b]सेन निश्चरो ।

मनवाच श्रद्धयव्रपिणी

बाह्यतोऽभ्यन्तरि नोपलभ्यते ॥

5 उत्पादव्ययं विपश्यतो

वाचरूतघोषस्वरस्य पण्डितः ।

तृणिकां वशिकां⁽³⁾ तदा⁽⁴⁾ दृशो

सर्व⁽⁵⁾ वाचं प्रतिश्रुतकोपमां ॥

तद्यार्यापालिपरिपृच्छायामुक्तं भगवता ।

10 इह सामनि मूर्मणीयि

प्रव्रजया गृहिलिङ्गं ब्रह्मिवा ।

फलवत्तु भविष्यथ श्रेष्ठा

एषु निदेशितु कारुणिकेन [Tib. 152 b] ॥

प्रव्रजित्वा गृहिलिङ्गं ब्रह्मिवा

15 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।

1) Mss. *sāmagrī pratītye tam* . . . — Çikṣās., Lefmann *°pratītyataḥ ca*.
— ཚུལ་ལྟར་དེ་ལ་བརྟེན་ནས་རག་དེ་ནི། ཡིད་ཀྱི་སྒྲོ་ཡི་དབང་གིས་འབྱུང་བའི་ཡིད།
tām sāmagrīm pratītya vāg eṣā manobuddhivaçena niṣcaret . . .

2) Lire *°vayam*.

3) Lire *°ghoṣasarasya*. — «Lorsque le sage examine la production et la disparition . . . ».

4) སྤྱིང་པོ་མེད་པ་ = *asāra*.

5) Sic Mss. དེ་ཆེ་རག་ཀྱང་། «Alors il voit que toute parole . . .» — Rājendralāl et Çikṣās. *tadīdṛçim*.

6) Mss. *vāca*; Rāj. et Çi. *vācaḥ*.

7) Même fragment que ci-dessus p. 155.

पुन धर्मसभाव तुलित्वा
 सर्वफला न फलान च प्राप्तिः ॥
 अलभत फलं तथ प्राप्तिं
 आश्रयिं पुन ज्ञायति तेषां ।
 अहो ऽतिकारुणिको नरसिंहो
 मुष्णपदेशित युक्तिं जिननेति ॥

5

तथार्थप्रज्ञापारमितायामष्टसाहस्रिकायां⁽¹⁾ तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन
 गह्वासनाहसंनद्धेन न रूपे स्थातव्यं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने स्था-
 तव्यं । न स्रोतध्यापत्तिफले न सकृदागामिफले नानागामिफले नार्हत्वे न प्रत्येकबुद्धत्वे न
 सम्यक्संबुद्धत्वे स्थातव्यमिति ।

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ सामग्रीपरीता
 नाम विंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Voir l'édition de la Bibl. Ind. p. 34. 22.

XXI.

गंगर्वाविभवपरीक्षा नामैकाविंशतितमं प्रकरणं

घट्नाह । विद्यत एव स्वभावतः कालः संभवविभवनिमित्तत्वात् । इह के चित्काल-
 लविशेषमपेक्ष्य⁽³⁾ हेतुपत्तिर्भावानामुत्पादो भवति । के चित्कालविशेषमपेक्ष्य विभवो वि-
 5 नाशो भवति । न सर्वदा विद्यमाना⁽³⁾मपि हेतुप्रत्ययसामग्र्यामित्यतो विद्यत एव कालः
 संभवविभवनिमित्त[126a]त्वात् ॥ उच्यते । स्यात्संभवविभवनिमित्तता कालस्य यदि संभ-
 वविभवावेव स्यातां । न तु स्तः । यथा च न स्तस्तथा प्रतिपादयन्नाह [Tib. 153a] ।

विना वा सक्तु वा नास्ति विभवः संभवेन वै ।

विना वा सक्तु वा नास्ति संभवो विभवेन वै⁽⁴⁾ ॥ १

- 10 इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावन्त्योन्यं सक्तुभावेन वा स्यातां विनाभावेन वा ।
 उभयथा च विचार्यमाणौ न संभवतः । कथं कृत्वा । तत्र तावद्यथा विना संभवोत्पादनं
 विभवो विनाशो नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) ལྟ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་རོ། = *hetuvāt*.

2) D'après le tibétain: *anṅurādīnām utpattir utpādo...* — འཁྱུར་འདོད་ཀྱི་
 བར་འགྲུར་ལ།

3) འཇིག་ཅིང་རྒྱུ་པར་འཇིག་པར་འགྲུར་གྱི།

4) འཇིག་པ་འགྲུང་པ་མེད་པར་རམ། ལྟ་ཅིག་ཡོད་པ་ཉིད་མ་ཡིན། འགྲུང་
 པ་འཇིག་པ་མེད་པར་རམ། ལྟ་ཅིག་ཡོད་པ་ཉིད་མ་ཡིན།

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना ।

विनैव जन्म मरणं विभवो नोद्वं विना⁽¹⁾ ॥ २

संभवं विना कथं नाम विभवो विनाशो भविष्यति । कथं नामेत्यनेन प्रसिद्धमत्य-
न्तासंभवं दर्शयति । कथं नाम भविष्यतीति नैवेतत्संभवतीत्यभिप्रायः ॥ यदि पुनर्विनैव
संभवं विभवः स्यात् को [दो]षः स्यात् । उच्यते । विनैव जन्म मरणं स्यात् । घनातस्य ५
मरणं स्यान्न चाज्ञातस्य मरणं दृष्टमिति ॥ तस्माद्विभवो नोद्वं विना भवितुमर्हति ॥
आद्येनात्र श्लोकस्यार्थेन प्रतिज्ञा । मध्येन पादेन प्रसङ्गापादनं । अत्येन निगमनमिति
विशेषं ॥

एवं तावद्विना संभवेन विभवो न युक्त इति प्रतिपाद्येदानीं सक्त संभवेनापि विभवो
यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

संभवेनैव विभवः कथं सक्त भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैवं तुल्यकालं हि विद्यते⁽⁴⁾ ॥ ३

यदि हि संभवेन सक्त [Tib. 153 b] युगपत्तुल्यकालं विभवः स्यादेवं सति जन्म-
मरणे युगपत्स्या[126 b]तां । न चैवं परस्परविरुद्धे आलोकान्धकारवदेकस्मिन् काले
विद्यते इति । तस्मात्सक्तपि संभवेन विभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितं ।

15

1) འཇིག་པ་ ལུང་པ་ མེད་པར་ནི། ཇི་ལྟ་བུར་ན་ ཡོད་པར་ འགྱུར། སྟེ་པ་ མེད་
པར་འཆི་པར་ འགྱུར། འཇིག་པ་ ལུང་པ་ མེད་པར་ མེད།

2) བུལ་པ་ བསྐྱབས་པ་.

3) མཐུག་བསྐྱུས་པ་.

4) འཇིག་པ་ ལུང་པ་ ལྟན་ཅིག་ཏུ། ཇི་ལྟར་ ཡོད་པ་ཉིད་ཏུ་ འགྱུར། འཆི་པ་
ཏུ་ ཉིད་ ཏུ་སྐྱེ་ཅིག་ཏུ། ཡོད་པ་ཉིད་ རི་ མ་ཡིན་ནོ།

5) Non représenté dans le tibétain.

यदा चैवं संभवेन विना वा सह वा विभवस्य नास्ति सिद्धिरिव संभवस्यापि विना
वा सह वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह ।

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना ।

अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते ⁽¹⁾ ॥ ४

5 नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते । यस्मादनित्यता हि भावेषु भवनधर्मकेषु
त्पादधर्मकेषु न कदाचिन्न विद्यते । किं तर्हि सर्वदेव विद्यते । उक्तं हि ।

ग्रामरूपाधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठन्ति कतमे भावा ये ग्रामरूपा विना ॥ इति ⁽³⁾

यदा चैवं नित्यमनित्यतानुगताः सर्वे भावास्तदा कुतः सा का चिदवस्था या वि-
10 नाश्रुता स्यादिति । अतो नास्ति विभवेन विनोत्पाद इति । एवं तावद्विना विभवेन
नास्ति संभवः ॥ शेषमत्र संस्कृतपरीक्षायां विचारितत्वाच्च विचार्यते ॥

यस्तु सहेतुको विनाशः ⁽⁵⁾ संस्कृतलक्षणत्वाद् उत्पादवदिति साधनमुत्तिष्ठति ⁽⁶⁾ व्याहृत्य-

1) ལྷུང་པ་ འཇིག་པ་མེད་པར་ རྟེན། ཇི་ལྟར་ ཡོད་པ་ཉིད་ཀྱི་ འཇུར། རྟེན་པ་
རྣམས་ལ་ མེད་ཀྱིད། རྣམ་ཡང་ མེད་པ་ མ་ཡིན་ཞོ།

2) ལྷུང་པའི་ ཆོས་ ཅན་.

3) = VII. 24.

4) Chapitre XIII.

5) Voir ci-dessus p. 29, n. 5 et p. 173, n. 8.

6) Mss. *ksipyāntyacittalakṣaṇair*, *ksipyāḷlyā*°, *ksipyābhyā*. — གཤམ་འི་
ཕྱོད་པ་ རྣམས་ལ་ ལྷུང་པའི་ མཆོད་ཀྱིད་དག་གིས་. — Le tibétain confirme donc
la lecture *lakṣaṇa*; je n'hésite pas cependant à corriger *kṣaṇa* parce que la lecture
traditionnelle ne donne aucun sens et parce qu'on constate la même confusion dans
la version tibétaine du *Laṅkāvatāra* (voir l'édition de la B. T. S. p. 43), et
aussi *Çaṅkara* ad 2, 2, 26 (Ān. S. S. I p. 544, l. 8.).

[चिंत]तणैर[Tib. 154a]नैकात्मिकतामाह । स न युक्तमाह तद्विनाशस्यापि ज्ञातिप्रत्य-
यत्वेन सहेतुकत्वात्साध्यसमवाच्चनैकात्मिकताभावात् । यदपि निर्दिष्टं । भावात्मभाव
एवाभूत्वा भावादुत्पाद उच्यते⁽¹⁾ । तस्माद्व्यसङ्गुत्पादमिद्वैव्यवहारतोऽपि दृष्टान्तभाव
इति । तदपि न युक्तं । अद्रव्यसतां प्रतिबिम्बवादीनां सहेतुकत्वाभ्युपगमात् ॥

यथोक्तमाचार्यपादैः [127 a]

5

हेतुतः संभवो येषां तदभावान्न सन्ति ये ।

कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति⁽²⁾

अस्माद⁽³⁾.... कुतो व्यवहारतो दृष्टान्तमिद्विः ॥ यदि च भावाव्यक्तमन्यत्वेन न
शक्यते वक्तुं तत्संवृत्यापि नास्तोत्पुच्यते । नीलादिकमपि नास्तोत्पुच्यते ।

यथोक्तं⁽⁴⁾ रत्नावल्यां ।

10

द्वयस्याभावमात्रवादाकाशं नाममात्रकं⁽⁵⁾

भूतैर्विना कुतो द्वयं नाममात्रकमव्यतः ॥ इति ।

1) རྟོག་པོ་ལྟེན་ བདག་ཏུ་ཤི་ རོ་པོ་ཏུ་ བྱེ་ མ་ སུང་བ་ལས་ སུང་བས་ ཤེ་བ་
ནས་བྱ་སྟེ། -- C'est l'opinion des Sautrāntikas; voir ci-dessus p. 263. n 2 et
XVII. 12.

2) D'après le tibétain *dravyasatām*.

3) Cette stance est citée Bodhic. p. IX. 145. Comparer la stance, ibid. IX.
85 (*ika*, 322. 14) qui est aussi de Nāgārjuna: *hetutah sambhavo yasya sthatur na*
pratyayair vinā, rigamaḥ pratyayābhārāt, so 'stīty avagataḥ katham (Yukti-
saṣṭhikā).

4) Mss. *asmādāgākumāto* (*asmād āgamā kuto*) . . . . *Arstāntosiddhah*.
Tib. རྟོག་པོ་ལྟེན་ བདག་ཏུ་ཤི་ རོ་པོ་ཏུ་ བྱེ་ མ་ སུང་བ་ལས་ སུང་བས་ ཤེ་བ་
di'stantāsiddhah.

5) བཤྲོད་པར་བྱ་སྟེ། = *ucyatām*.

6) Voir 135. 7, 188. 13, 275. 7, 346. 5, 359. 1, infra ad XXV. 3, et Madh.
avat. passim.

7) «*L'ākāṣa*, n'étant autre chose que l'absence du *rūpa*, n'est qu'un nom».
བཤྲོག་པོ་ ཏེ་ རྟོག་པོ་ མེད་ རྩམ་པེར། Lire *མེད་པེར།* — Comp. ci-dessus 71, 1.

तत्र तपस्य तपलक्षणस्य⁽¹⁾ भावस्य विरोधिधर्मसद्भावात्संभवो न युक्तः । अतप-
स्यापि भावलक्षणवियुक्तत्वात्खरविषाणस्येव संभवो न युक्तः । एवं तपस्य विभवो ना-
स्ति ।⁽²⁾ तपधर्मो ह्यविद्यमानस्तस्य निराश्रयो विभवो न युक्तः । तथा विभवो नातपस्य
च । अतपधर्मो हि भावाभावलक्षणविलक्षणस्तस्याविद्यमानस्य कुतो विभवो भविष्य-
5 ति ॥ यौ च संभवविभवौ न तपधर्मिणो नातपधर्मिणो भाव[128a]स्य संभव[त]स्तौ नैव
संभवत इति न स्तः संभवविभवौ ॥

अत्राह । विद्येते एव भावानां संभवविभवौ तदाश्रयिधर्मिसद्भावात् । इह भावा-
श्रयो संभवविभवौ [Tib. 155b] ' स च तावद्भावोऽस्ति ' तत्सद्भावात्तदाश्रितावपि धर्मो
भविष्यत इति ॥ उच्यते । स्यातां भावाश्रितावेतौ धर्मो यदि भावः स्यात् । यदा तु भावो
10 नास्ति ' तदा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

कस्मात्पुनर्भावो नास्तीति चेत् । यस्मात् ।

संभवं त्रिभवं चैव विना भावो न विद्यते⁽³⁾ ॥ ८

भावस्य हि लक्षणभूतो संभवविभवौ ' तौ च⁽⁴⁾ स्वतन्त्रपदौ न स्त इति⁽⁴⁾ प्रतिषिद्धौ ।
15 यदा च तौ भावतः⁽⁵⁾ प्रतिषिद्धौ ' तदा भावलक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो भावलक्षण-
विलक्षणो भावो भविष्यति । भावं च विना न स्तः संभवविभवौ ॥

1) དེས་པོ་ ཟད་པ་འི་ ཆོས་ཅན་ལ་.

2) Mss. *nākṣaya*^o. — Peut-être faut-il corriger *kṣayadharmā* et ci-dessous *akṣayadharmā*.

3) དེས་པོ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པར། འཕུང་པ་ འཇིག་པ་ ཡོད་པ་ཡིན། འཕུང་
པ་ འཇིག་པ་ མེད་པར་ནི། དེས་པོ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ནི།

4—4) Non représenté dans le tibétain.

5) Non représenté dans le tibétain.

6) མཆོད་ཉིད་ ཅད་ མེ་མཐུན་པ་.

अपरे तु पूर्वार्धं पश्चिमं कृत्वा व्याचक्षते । स्त एव संभवविभवौ भावधर्मत्वात्⁽¹⁾ । इह
 ननु तस्यास्ति भावधर्मत्वं तद्यथा मण्डूक्ये⁽²⁾ शिरोमणेः । भावधर्मो च संभवविभ-
 वौ । तस्मात्स्त एव ताविति ॥ यदि कस्यचित्परमार्थतः संभवविभवौ स्यातां । स भाव
 इति युक्तं स्यादभिधातुं । तौ च न स्त इति⁽⁴⁾

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ।

5

भावस्य संभवविभवसत्त्वे⁽⁵⁾ विद्यमानत्वादिति भावः । तदसत्त्वे च हेतोरसिद्धार्थता ॥
 तथा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

आश्रयस्याभावादाश्रितस्यासिद्धिरित्यभिसंधिरिति ॥ [Tib. 156a]

किं चान्यत् । इहेमौ संभवविभवौ परिकल्प्यमानौ शून्यस्य वा भावस्य परिक- 10
 ल्प्यतामशून्य[128b]स्य वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

संभवो विभवश्चैव न शून्यस्योपपद्यते ।

1) Mss °dharmitvāt. — དངོས་པོའི་ ཆོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་ཅོད།

2) རེ་ལེ་ལྟ་ སྤྲུལ་པའི་ རལ་པ་ བཞིན་ནོ།

3) D'après le tibétain: *tatrocyate, yadi*. . . .

4) དེ་དག་ བེ་ མེད་དེ། དེའི་ཕྱིར་ཅོད་

5) དངོས་པོ་ བེ་ འབྲུང་པ་ རྟེན་ འཇིག་པ་ ཡོད་པ་ན་ ཡོད་པ་ ཉིན་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་ཅོད་
 ཉི་ལྟ་ རྟོག་པའི་ཅོད།

6) ཉེན་མེད་པས་.

7) བཞིན་པ་.

अविद्यमानाश्रयत्वादाकाशचित्रवदित्यभिप्रायः ॥ तथा ।

संभवो विभवश्चैव नाशून्यस्योपपद्यते^(१) ॥ ९

अशून्यस्यासत्त्वाच्चिराश्रयो संभवविभवौ नोपपद्यतः ॥

किं चान्यत् । इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावेकत्वेन वा स्यातामन्यत्वेन वा ।

६ उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

संभवो विभवश्चैव नैक इत्युपपद्यते ॥

परस्परविरुद्धयोरालोकान्धकारयोरिवैकत्वानुपपत्तेः ।

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते^(२) ॥ १०

उभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात् । न हि संभवरहितस्य विनाशो न विभवरहितस्य

10 संभवो दृष्ट इति । एवमभयोः परस्परमव्यभिचारित्वात्

संभवो विभवश्चैव न नानेत्युपपद्यते ॥

अथ स्यात् । किमनया सूक्ष्मेत्तिकाया । आगोपालाङ्गनादिको हि जनो यस्मात्संभवं
विभवं च पश्यति तस्मात्तस्तः संभवविभवौ । न ह्यविद्यमानो बन्ध्यातनयः शक्यो दृष्टु-
मिति । एवमपि

1) དུམ་མཁའི་རིམོ་

2) སྒྲིང་ལ་ འབྲུང་ རང་ འདྲིག་པ་དག། འཕྲང་པ་ ཉིད་ རི་ མ་ཡིན་ནོ། མེ་སྒྲིང་
པ་ལ་ ཡང་ འབྲུང་འདྲིག་དག། འཕྲང་པ་ ཉིད་ རི་ མ་ཡིན་ནོ།

3) འབྲུང་པ་ རང་ རི་ འདྲིག་པ་དག། གཅིག་པ་ ཉིད་ རི་ མེ་འཕྲང་ནོ། འབྲུང་པ་
རང་ རི་ འདྲིག་པ་དག། གཞན་ཉིད་ཏུ་ ཡང་ མེ་འཕྲང་ནོ།

4) Voir ci-dessus 68. 5.

5) སྒྲིང་པ་ མ་ཁྲའ་ཇི་ རང་ བྱང་མེད་ ཡང་ ཆད་ཀྱིས་

दृश्यते संभवश्चैव विभवश्चैव ते भवेत्⁽¹⁾

उच्यते । धनैकात्मिकमेतत् । न हि पृथक्लोकिनोपलभ्यते तस्य तस्यास्तित्वं । तथा
क्ष्मागोपालाङ्गनादिको जनो गन्धर्वनगरमायास्वप्नालात[Tib. 156b]चक्रमरीचिकासलि-
लादिकमसंविद्यमानमपि पश्यतीन्द्रियोपघातात्⁽²⁾ । एवमिमावपि संभवविभवावसत्तौ मो-
हादेव पश्यतीत्याह ।

5

दृश्यते संभवश्चैव मोहाद्विभव एव च⁽³⁾ ॥ [129a] ११

अथ कस्मात्पुनरेतदेवं निश्चीयते । अविद्यमानस्वप्नपाविमौ संभवविभवौ मोहादेव
वार्लोकेन दृश्येते इति । युक्त्या ह्येतदेवं निश्चीयते । का पुनरत्र युक्तिः । इह यदि कश्चि-
द्वाचो नाम भवेन्नित्यं स भावाद्वा ज्ञायेताभावाद्वा । तथा पृथग्भावो नाम कश्चित्सोऽपि भा-
वाद्वा ज्ञायेताभावाद्वा । उपपत्त्या चोभयोरप्यसंभव इत्याह ।

10

न भावाज्ज्ञायते भावो भावोऽभावान्न ज्ञायते ।

[नभावाज्ज्ञायते भावो भावो भावान्न ज्ञायते⁽⁴⁾ ॥] १२

1) ग'वा'ते' दे'वा'म् । अ'मु'द'वा' द'न' दे' अ'ह'ि'ग'वा' द'ग' । स'वे'द'न' श्रु'म'तु' छि'द'न'
स'म'स' न' ।

2) Le tibétain est plus développé. द'स'न'वा'वा' ग'वे'द'न'वा'म'स'तु'द'वा'वा'स' स'वा'
दे'वा'ल'ग'छे' श्रु'म'त' द'न' । श्रु'द'म' द'न' श्रु'द'तु'स'तु' दे'द'स'न'ग'वा' स'वे'द'न'वा' यि'द'न'
दे'वा'दे'न' तु' । अ'मु'द'वा' द'न' अ'ह'ि'ग'वा' दे'द'ग' । अ'न' मे'द'न'दे'न'तु' मे'मे'स'न'वा' ग'वे'
तु'ग' ग' स'वा'स'वा'छे'स' ज्ञे'वे' मे'ग' छि'द'न'वा'म' तु'स'न'स' स'वे'द'न'वा' यि'द'न' दे'स'
मे'द'न' ।

3) अ'मु'द'वा' द'न' दे' अ'ह'ि'ग'वा' द'ग' । ग'वे'द'न'ग'वे'द'न'छे'स' स'वे'द'न'वा'यि'द'न' ॥

4) Non représenté dans le tibétain. — *vāra* = «Mengo» (P. W.).

5) द'दे'स'वा' द'दे'स'वा'स' मे'छे'छे' । द'दे'स'वा' द'दे'स'मे'द'न'वा' मे'छे' । द'दे'स'
मे'द'न' द'दे'स'मे'द'न' मे'छे'छे' । द'दे'स'मे'द'न' द'दे'स'वा'स' मे'छे'छे' ॥

भावात्तावत्संभवाख्याद्भावस्य संभवाख्यस्योत्पादो न विद्यते । कार्यकारणयोगेन ।
पद्याभावादुत्पादस्य च लब्धजन्यः पुनरुत्पादवैयर्थ्यात् ॥

अभावादपि भावो न जायते । किं कारणं । अभावो हि नाम विभवो विनाशः । स
च भावविरुद्धः । तस्माद्भावविरुद्धात्कथं भावः स्यात् । यदि स्यात्तदा वन्ध्याडुकितुरपि
५ पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादपि भावो न भवति [Tib. 157a] ॥

इदानीमभावोऽप्यभावान्न भवति । भावनिवृत्तिरूपो ह्यभावस्तत्कुतोऽस्य कार्यका-
रणसामर्थ्यं । यदि स्यान्निर्वाणस्यापि कार्यकारणसामर्थ्यं स्यात् । यदि चाभावादभावः
स्यात्तदा वन्ध्याडुकितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्मादभावादप्यभावो न भवति ॥

इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो ह्यभावः स कथं भावाद्भवेत् । यदि
10 भवेत्प्रदीपादन्धकारः स्यात् ॥ यतश्चैवं विचार्यमाणौ संभवविभवौ न स्तस्तस्मान्मो-
क्षदेव लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयं ॥

(3) अथ वायमन्यः पूर्वपक्षः । इह हि यदि संभवविभवौ स्यातां तौ भावाश्रयौ वा स्या-
तामभावाश्रयौ वा [129b] । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणौ न संभवतः । ततश्च
कुतो निराश्रयौ संभवविभवाविति । अतो

15 दृश्यते संभवश्चैव मोक्षाद्विभव एव च ।

इति विज्ञेयं । यथा च भावाभावौ न संभवतस्तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न जायते ॥

नाभावाज्जायतेऽभावो ऽभावो भावान्न जायते ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् ॥ अपि च यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् [Tib. 157b] । तस्योदय-

1) *sambhavākhyā* = ཡང་དག་པར་འབྱུང་བ་ རེས་ ལུ་པ་

2) ལྟེ་པ་

3) རྣམ་པ་ གཅིག་ཏུ་ན་ རྩུགས་ ལྷ་མ་ འདི་ གཞན་ ཡིན་ནོ།

व्ययवृत्तात्संभवविभवी स्यातां । न च कश्चिद्भावः स्ववृत्तोऽस्ति खर्विषाणवत्स्वभा-
वानुत्पन्नत्वात् ॥ घनुत्पन्नत्वमसिद्धमिति चेत् ⁽²⁾ तत्सिद्धं यस्मात् ।

न स्वतो ज्ञायते भावः परतो नैव ज्ञायते ।

न स्वतः परतश्चैव ज्ञायते ज्ञायते कुतः ॥ १३

एतच्चाद्य एव प्रकरणे व्याख्यातवान् पुनर्व्याख्यायते । यच्चैवं यथोक्तप्रकारेण ८
ज्ञायते स इदानीं कुतो ज्ञायते नैव कुतश्चिज्ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यवण्यं चैतदेवमभ्युपेयं
सर्वथा नास्ति भावस्योत्पाद इति ॥

⁽⁴⁾ भावसद्भावताभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्छेददर्शनमापद्यते बौद्धमतानुगतेत्येताः ⁽⁵⁾ ॥ १३

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनं ।

प्रसज्यते ।

10

यस्मात्

स भावो हि नित्योऽनित्यो [ऽथ] वा भवेत् ⁽⁶⁾ ॥ १४

1) Mss °anupapannatvāt. — རང་པོ་ཞིན་ཤིང་མ་ཞུས་པའི་ཕྱི་རྩེ་ཡོད་པ་ལྟར་།

2) स' गुप्त'स' म' षिद्ध'ते = nāsiddham.

3) རོང་མ་པོ་ བདག་ལས་ མི་ ཞུ་ཞུ། གནས་ལས་ ཞུ་བ་ཀྱིས་ མ་ཡིན། བདག་
པོ་ གནས་ལས་ ཞུ་བ་ རེ། ཡོད་མེད་ རྒྱུ་ལྟར་ ཞུ་བར་ རུགས།

1-4) Le tibétain porte simplement = རེ་ལྟར་ མ་ཡིན་ན་ལྟར། «S'il en est autrement».

5) °matānugatyeti, °gasyeti (Cambr.).

6) རོང་མ་པོ་ ཡོད་པར་ ཁས་ལྷན་ན། རྟག་ རང་ རྟག་པར་ ལྟ་བར་ རེ། ཐམ་
པོར་ རུགས་ཀྱི་ གང་གི་ཕྱིར། རོང་མ་པོ་ རྟག་ རང་ མི་ རྟག་ རུགས་ཕྱིར་རོ། — La
punctuation est inexacte; གང་གི་ཕྱིར་ ne fait pas partie de la kārikā

यो हि पयोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपैति तस्यावश्यं प्रवचनात्यन्तविरुद्धं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणं । यस्मात्स भावः परि-
कल्प्यमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यस्तदा नियतं शाश्वतत्वाद् । 'अथानि-
त्यस्तदा नियतमुच्छेद इति ॥

5 घत्राह । [130a]

भावमभ्युपपन्नस्य नैवाच्छेदो न शाश्वतः ।

किं कारणं । यस्मात् ।

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि⁽¹⁾ ॥ १५

यो हि हेतुफलयोरुदयव्ययानुप्रबन्धः स ह्यस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतु-
10 निरुध्येत तद्धेतुकं फलं नोत्पद्येत तदा स्यादुच्छेद⁽²⁾ [Tib. 158a]वाददोषः⁽³⁾ । यदि च हेतुन
निरुध्येत स्वप्नेणावतिष्ठेत्तदा स्याच्छाश्वतवाददर्शनदोषः⁽⁴⁾ । न चैतदेवमिति । तस्माद्भा-
वाभ्युपगमेऽपि नास्ति शाश्वतोच्छेददर्शनदोषद्वयप्रसङ्गः । ए एव संसारो योग्यं हेतुफला-
विच्छिन्नक्रमवर्ती उत्पादव्ययानुप्रबन्धः संस्काराणामिति । अतो नास्त्यस्माकमयं दोष
इति ॥ उच्यते ।

15 उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स चेत्⁽⁵⁾

1) རྟོག་པོ་ ཡིན་པར་ ཁས་སྤངས་ གུང་། རྟོག་པོ་ མེ་ འགྱུར་ རྟོག་མེ་
འགྱུར་། འབྲས་བུ་ ལུ་ཡི་ འགྱུར་འཇིག་གི། ལུ་རྟ་ཏེ་ སྤོང་བ་ ཡིན་ རྟོག་མེར་།
Mdo XVII a ལུ་ཡིས་ et འཇིག་གིས་.

2) Placé dans le Mss. avant *taddihetukam*.

3) D'après le tibétain: *syād ucchedaḥ . yndi...*

4) D'après le tibétain: *syāc chāḥvata darṣanam*

5) °*doṣadvaya* non représenté dans le tibétain.

6) རྟོག་པོར་ འགྱུར་བ་.

नन्वेवमपि सति

व्ययस्यापुनरुत्पत्तेर्हेतूच्छेदः प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १६

यो हि हेतुत्तणाः कालस्योत्पत्तौ हेतुभावमुपेत्य निरुध्यते । ननु तस्य व्ययवतो हेतुत्तणस्य पुनरुत्पादाडुच्छेददर्शनमापद्यते ॥ तत्रापि कथं न दोष इति चेत् ॥ भाव-
मभ्युपपन्नस्यापि दोषो । न च गया भावोऽभ्युपगतः स्वभावानुत्पन्नत्वात्सर्वधर्माणां । यत्रा- 5
पि गया ।

प्रतीत्य पश्चाद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शाश्वतं⁽³⁾ ॥

इत्युक्तं । तत्राप्यमुना न्यायेन नैःस्वाभाव्यमेव भावानां प्रतिपादितं । अन्यथा हि
सति भावस्वरूपे बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् । तस्मान्नापि प्रसङ्गोऽस्माकं बाधक 10
इति ॥

एवं तावद्भावमभ्युपपन्नस्य हेतोः पुनरुत्पादाडुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुदाव्येदानो शा-
श्वतवादेशप्रसङ्गमुदावयनात् ।

सद्भावस्य स्वभावेन नामद्वावश एव⁽⁵⁾

1) Mss. *yo hy udaya*°. — गण'हे' रस'स' कु' र'सु'र'र'स'ग'। कु'र' र' र'स'
न' र'स'र'स'र'। र'स'ग'र' र'स'र' र'स'र' र'स'र' र'स'र'। कु'र' र' र'स'र' र'स'र'
र'स'र' — Note commentaire porte | गण'हे' र'स'स'र' र'स'र' | Mdo XVII
lit. कु' र' र'स'.

2) र'स'र'स' र'स'र'.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) D'après le tibétain *gāḍgaladoṣa*°.

5) र'स'स' र'स'र' र'स'र'। र'स'र' र'स'र' र'स'र' र'स'र'.

यदि हि हेतोः सद्भावः स्वभावतः स्यात्तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् [Tib. 158b]
 स्वभावस्यानपायित्वात् । ततश्च शाश्वतदर्शनप्रस[130b]ङ्गस्तदवस्थ एव ॥

किं चान्यत् ।

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमाद्भवसंततः⁽³⁾ ॥ १७

5 यद्यपि हेतुफलयोरुदयव्ययसंतानप्रवृत्त्या शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परिह्रियते ।
 तथापि यत्रास्य संतानस्य पुनरप्यप्रवृत्तिस्तत्र निर्वाणे नियतमुच्छेददर्शनमापद्यते । उच्छे-
 ददर्शनं च प्रकृतव्यमित्युक्तं भगवता ॥ एवंविधमुच्छेददर्शनं न भविष्यतीति चेद⁽⁶⁾पि
 किमर्थं [भवतां] भविष्यतीति भावविच्छेदालम्बनत्वात् । निर्वाणकाले भावविच्छेदालम्ब-
 नवदित्यभिप्रायः ॥ यज्ञोक्तं ।

10 उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि ।

इति तदपि नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह हि चरमो भवो निवृत्तिलक्षणः⁽⁷⁾ प्रथमो
 गतिप्रतिसंधिलक्षणः । तत्र चरमो भवो निरुध्यमानो हेतुत्वेनावतिष्ठते⁽⁹⁾ । उपपत्तिलक्ष-
 णस्तु प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवतिष्ठते । अथ योश्च भवयोः संसार इति संज्ञा कृता ।

1) Non représenté dans le tibétain.

2) घ'अ'स' ख'अ' ण'उ'ग'ग'.

3) छ'द'अ'अ'स'स'स'स' ण'अ' ङ'। ख'अ'स' ण'उ'ग'ग' ण'उ'ग'ग' ण'उ'ग'ग'.

4) ण'उ'ग'ग' ण'उ'ग'ग'.

5) ण'उ'ग'ग' ण'उ'ग'ग'.

6) छ'द'अ' ण'अ'अ'स'स'स'स' ण'अ' ङ'। ख'अ'स' ण'उ'ग'ग'.

7) Mss. *bhavo gatiṣṭtilakṣaṇaḥ* छ'द'अ' ण'अ'अ'स'स'स'स' ण'अ' ङ'। ख'अ'स' ण'उ'ग'ग'.

8) ण'उ'ग'ग' ण'उ'ग'ग' ण'उ'ग'ग' ण'उ'ग'ग'.

9) ण'अ'अ'स'स'स'स' ण'अ' ङ'। ख'अ'स' ण'उ'ग'ग'.

10) ण'अ' ङ'। ख'अ'स' ण'उ'ग'ग'.

अत्र चेदं विचार्यते । प एष प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते⁽¹⁾ । स किं चरमे भवे निरुद्ध उपजायते । अथानिरुद्धे । उत निरुध्यमाने । यतो हेतुफलानुप्रबन्धात्संसारः⁽²⁾ स्यात् । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवतीति प्रतिपादयन्नाह ।

चरमे न निरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ॥ १८⁽³⁾

5

तत्र यदि चरमे भवे निरुद्धे [Tib. 159a] प्रथमो भवो जायत इति परिकल्प्यते । नदा निर्हेतुकः स्यात् । दहनदग्धव्रीणादप्यङ्कुरोदयः स्यान्न चेतदिष्टं । तस्माच्चरमे निरुद्धे प्रथमो भवो न युज्यते ॥

इदानीमनिरुद्धेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो [131a] न युज्यते । यदि स्यान्निर्हेतुकः स्यात् । द्वित्रयता चैकस्य सत्त्वस्य स्यात्⁽⁴⁾ । अथ पूर्वसत्त्वप्रादुर्भावश्च पूर्वस्य च नित्यता स्यात्⁽⁵⁾ । 10 अविनेष्ट च बोधे ऽङ्कुरोदयः स्यात् । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः ।

चरमे नानिरुद्धे च प्रथमो युज्यते भवः ।

इति स्थितं ॥ इदानीं निरुध्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) རྒྱུ་ཤར་གྱིས་པ་.

2) རྒྱུ་ཤྱིས་ = °prabandhāt, °samtānāt.

3) ག་མ་ འགགས་པར་ རྒྱུར་པ་ན། སྒྲིད་པ་ རྒྱུ་ཤྱི་ རྒྱུ་ཤྱི་ མི་ འགྱུར། ག་མ་ འགགས་པར་ མ་གྱུར་ རྒྱུ་ཤྱི། སྒྲིད་པ་ རྒྱུ་ཤྱི་ རྒྱུ་ཤྱི་ མི་ འགྱུར། ॥

4) རྒྱུ་ཤྱི་ཤྱི་ཤྱི་པ་.

5) སྒྲི་མ་.

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि ज्ञायते ।

निरुध्यमान एकः स्याज्ज्ञायमानो ऽप्यगो भवेत्⁽¹⁾ ॥ १९

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमानप्रत्ययात्तत्राच्यत्वात् 'ज्ञायत इत्यपि वर्तमान एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् ॥ अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यथापि 5 ज्ञायते ऽसावपि अनिक्रियाकारकस्तौ चैककालाविष्यमाणाौ यौगपद्येनैव स्तः ' ततश्च निरुध्यमान एको भवः स्याज्ज्ञायमानश्चापर इति यौगपद्येनैव द्वौ भवौ प्राप्तुतः । न चैकस्य युगपद्वौ भवौ संभवत इत्ययुक्तमेतत् ॥ तदेवं यथोक्तेन विचारक्रमेण ।

न चेन्निरुध्यमानश्च ज्ञायमानश्च युज्यते ।

सार्धं च म्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु ज्ञायते ॥ २०

10 चशब्दः⁽⁴⁾ [Tib. 159 b] समुच्चयार्थः । पृथक् पृथक् चेत्येतत्संनिधापयति । यदैवं यथो-
दितन्यायेन निरुद्धे चरमे प्रथमो भवो न संभवति ' अन्निरुद्धेऽपि चरमे प्रथमो भवो न
संभवति ' सार्धं चैकस्मिंश्च काले चरमेन भवेन सह प्रथमो भवो न संभवति । तत्किमि-
दानीं येष्वेव स्कन्धेषु म्रियते तेष्वेव ज्ञायत इति स्यात् । येषु स्कन्धेषु स्थितो म्रियते
तेष्वेव ज्ञायत इत्यत्यन्तविरुद्धमेतत् । न हि [131 b] म्रियमाणो ज्ञायत इति दृष्टं ॥ तद्⁽⁶⁾

1) ग'ल'ग्' स'म' ऽग'ग'स'स'दे'र'ग्' र'न'स' श्रु'स'र' ऽश्रु'र'ग्'ग्' ऽग'ग'
स'दे'र'स' र'ग्'ग'ग्' ऽश्रु'र'ग्'ग्' श्रु'स'दे'र'स' य'न' ग'दे'र'ग्'ग्' ऽश्रु'र'ग्'ग्'

2) र'ग'र'स'दे' श्रु'ग्'ग्' म'स'र'उ'ग्'ग्'ग्' स'दे'र'स'र'ग्'ग्' य'ग्'ग्'ग्'

3) ग'ल'ग्' ऽग'ग'स'दे'र' श्रु'स'दे'र'ग्'ग्' ग'ग्'ग्'ग्'ग्' य'न' र'ग्'ग्'ग्'ग्'ग्'
स'न'स' ग'न'ल' ऽर'ग्'ग्'ग्'ग्' र'ग्'ग्' श्रु'स'दे'र' ऽश्रु'र'ग्'ग्'ग्'ग्'

4) ऽन'ग्'ग्' श्रु'ग्'ग्'

5) *etat* = र'ग्'ग्'ग्'

6) *tad evam* र'दे'ग्'ग्'ग्' र'ग्'ग्'ग्'

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता

भयनाभिमतता

भवसंततिः⁽¹⁾

चरमे भवे निरुद्धेऽनिरुद्धे निरुध्यमाने यस्मात्प्रथमो भवो न संभवति । तस्मान्नि-
 यपि⁽²⁾ कालेषु भवसंततिर्नास्ति ।

5

[त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसंततिः⁽³⁾ ॥] २१

या चेद्दीनो⁽⁴⁾ त्रिषु कालेषु नास्ति कुतः सा ऽन्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा ना-
 स्ति भयन्मता भवसंततिः । ततश्च यदुक्तं

उदयव्ययसंतानः फलहेतोर्भवः स हि । इति⁽⁵⁾

तत्र युक्तं । ततश्च भावाभ्युपगमे सति स एव शाश्वतोच्छेद्वाद्प्रसङ्गो दुर्निवारो 10
 भयनामित्यतो नास्त्येव भावानां स्वभावत उत्पत्तिरिति सिद्धं ॥

यद्योक्तमार्यसमाधिरात्रभट्टारके⁽⁷⁾

***** [132a] *****

1) དེ་ལྟར་ རུས་གསུམ་དག་ཏུ་ ཡང་། སྤོང་པའི་ ལྷན་ རི་ མེ་ རིགས་ན།

2) རུས་གསུམ་ཆར་ཏུ་ ཡང་།

3) རུས་གསུམ་དག་ཏུ་ གང་ མེད་པ། དེ་ནི་ ཇི་ལྟར་ སྤོང་པའི་ ལྷན་།

4) *idānim* n'est pas traduit.

5) Voir p. 422, l. 15.

6) Le tibétain donne *darçana*.

7) Les Mss. reproduisent ici les stances qu'on a lues p. 109.5 — 112.4 et p. 205. — Le tibétain ne fournit pas cette citation et les variantes ont été relevées ci-dessus.

(1)
तथा ।

5

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो
न च यो बीजो स चैव घट्टुरो ।
न च घन्यु ततो न चैव त-
देवमनुक्तेर घशाश्रित धर्मता ॥

मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते
मुद्रसंक्राप्ति न चोपलभ्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो
एवं संस्कार ऽनुक्तेरघशाश्रिता ॥

10

अत एवोक्तमार्पणानागुनपदैः⁽³⁾ ।

स्वाध्यायदीपमुद्रार्पणघोषार्ककास्तबीजाज्ञैः ।
स्कन्धप्रतिसंधिरसंक्रमश्च विदद्विरवधार्य ॥ इति ॥

(6)
तथा भगवान् ।

1) Cette citation du Lalita (p. 210. 3, Lefmann, 176. 11) manque dans le tibétain. Nous l'avons rencontrée p. 26. 8 et 108. 8.

2) Nos Mss. reproduisent ici le dernier pāda de la stance précédente.

3) Nous retrouverons cette stance (*āryā*), non reproduite dans le tibétain, ci-dessous Chap. XXVI fol. 174a ad finem: malheureusement, là aussi, le tibétain fait défaut. De même, fol. 172b, l. 1. où on lit: *svādhyāyadīpamudrāprati-mudrādīnyāyena*.

4) Mss. *svādhyaya*°, *svādhyāya*°, *°kāntā*° et *°kānta*°.

5) Mss. *avadhāryata iti*. — Je corrige d'après la leçon fol. 174 *vidvad-bhir upadhāyāv iti*.

6) Le tibétain fait précéder cette citation de celle-ci བཅོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་
ཡུང་། རྟེན་གསུམ་མེ་ལམ་དང་འདྲ་སྟེང་པོ་མེད། ལུང་ཏུ་འཛིན་ཅིང་མེ་རྟག་

ज्ञापते⁽¹⁾ व्यवते चापि न च ज्ञातिर्न च च्युतिः ।

यस्य विज्ञानत⁽²⁾ एष समाधिर्नास्य दुर्लभः ॥ इति ।

तथा ।

मूमुक्षिता मद ते नर[Tib. 160a]लोके

येहि अचित्तिप जातिमि धर्माः ।

5

न च धर्म अधर्मविकल्पो

चित्तपपञ्चविभावित सर्वि ॥

⁽³⁾ भाव अभाव विभावपि ज्ञानं

सर्वमचित्तपि सर्वमभूतं ।

ये पुन चित्तवशानुग बाला-

10

स्ते दुःखिता भयक्रोडिशेषेषु ॥

⁽¹⁾ यो पि च चित्तपि शून्यकधर्मान्

सो पि कुमार्यपपन्नकु बालः ।

अतर्कीर्तित शून्यकधर्मा-

स्ते च अतर् अतर् उक्ताः ॥

15

ལྷན་པ་ བཞིན། འོང་བ་ མེད་ཅིང་ འདི་ནས་ འགྲོ་བའང་ མེད། རྒྱུན་ རྣམས་ ཏྲག་ཏུ་
སྒྲོང་ཞིང་ མཚན་མ་ མེད། ཅེས་བྱ་བ་ རང་། རི་བཞིན་ཏུ།

1) Mss. *vyayate*.

2) Mss. *yasyo* (*°sya*) *vijānato* | *eṣā* (*eṣām*)... གང་གིས་ ཤེས་པར་ འགྲུབ་པ་

ཡིས། ཏིང་ འཛིན་ འདི་ནི་ རྟེན་ མི་དགའ།

3) Voir ci-dessus p. 276. *3.

4) Voir ci-dessus p. 133. 14 et 348. 14.

शास्त्रपशात्त य चित्तयि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।

चित्तवितर्कणं सर्वं पश्यन्नाः

सूक्ष्मं चित्तं बुध्यय धर्मानिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्न[132b]पदायां मध्यमकवृत्तौ संभव-

विभवपरोक्षानामैकविंशतितमं प्रकरणं ॥

XXII.

तथागतपरीक्षा नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव भिन्नसंततिस्तथागतसद्भावात् ।

इह हि भगवता महाकरुणोपायप्रज्ञाद्वयज्ञानधारिणा सकलत्रैधातुकाशेषसङ्घा-
त्यादिदुःखव्युपशमैकमनसा²⁾ त्रिभिः कल्पसंख्येयैः⁴⁾ सप्तभिर्वा नैर्त्यक्रमेणोच्यङ्कता तैस्ते- 5
निरतिशयैरतिविचित्रैः पुण्यक्रियाप्रारम्भैः सकलग्रहणितोदयैकक्रियालक्षणैः प्रियैकपु-
त्राद्व्यधिकतरनिरवशेषज्ञगदनुग्रहतत्परेण महाकरुणापरवशेन तत्र तत्रोपपत्त्यायतने
तितिसलिलज्वलनपवनसाधारणभैषज्यमहामहोरुवृक्षनानां स्वेच्छात्⁵⁾ उपभोग्यतामा-
त्मानमुपगमयता महाकालेन⁶⁾ सार्वज्ञं सार्वकारपरिच्छेदि⁷⁾ पदमधिगतं । स एवमधिगतसर्व-

1) སྤོན་པའི་ སྐུ་.

2--2) N'est pas représenté dans le tibétain.

3) D'après un Ms. qui porte °vārinā; les autres °jñānarūsakala, jñāni-rūsasakala.

4) བསྐྱེད་པ་ བྱང་མ་མེད་པ་ གསུམ་མམ་ བརྒྱ་དྲུ་བརྒྱ་ ཆད་མེད་པའི་ཚུལ་གྱིས་...

— Il est souvent admis que la carrière du Bodhisattva dure trois *asamkhyeyas*, voir *Bodhisattvabhūmi*, I. vi § 6. — Les sept *asamkhyeyas* me paraissent être nouveaux. — Peut-être *nairāntarya*°.

5) འབྲུང་ས་པའི་ གནས་ དེ་ རྒྱུ་ དེ་.

6) Dans le tibétain, *sādhāraṇa* est placé après *bhaiṣajyavṛkṣa*. — La terre, l'eau, etc., appartiennent ou plutôt sont à la disposition de toute créature. — La comparaison est classique, voir *Bodhic. III. 20. 21* (où *upajīvyā* correspond à notre *upabhogya*).

7) Mss. *svecchatopa*°. — རྩལ་གྱི་འདོད་པས་ འོངས་སྤྱོད་པར་.

8) Mss. *mahakāreṇa*. — རྩལ་རིང་མོ་ཞིག་གིས་ བམས་ཅད་མཆིན་པའི་ གོ་
འཕར་ བརྟེན་པ་ཡིན་ལ།

9) Forme assez rare, comp. *tāhāgata*, etc.

ज्ञानानो भगवान् यथा धर्माणां तद्धै व्यवस्थितं तथैवाशेषतो गतत्वाद्दृढतातथागत⁽¹⁾
इत्युच्यते ।

यद्यपि भवसंततिर्न स्यात्तथा तथागतोऽपि न स्यात् । न ह्येकेन जन्मना शक्यं
तथागतत्वमनुप्राप्तुम् । तस्माद्विद्यत एव भवसंततिः [Tib. 160b]स्तथागतसद्भावादिति ॥

- 5 उच्यते । भवदोषमेव ह्येदमतिमरुदज्ञानं भवसंतानस्याविच्छेदवर्तितां चातिदीर्घ-
कालं च गमयति । यस्य नाम भवतोऽतिमरुदज्ञानधनान्धकारमेव विचित्रैरुपपत्तिशरच्चन्द्र-
ज्ञानालोकैर्विध्वंस्यमानमप्यतिचिरतरकालाभ्यासवासनाविस्तराभिवृद्धमद्यापि न विध्व-
स्यते न निवृ⁽³⁾[133a]तते ॥ यदि हि तथागतो नाम कश्चित्स्यात्स्वभावतस्तदा तस्य मरुता
कालेनाभिनिष्पत्तेर्भवसंततिः स्यात् । न च तथागतो नाम कश्चिद्भावस्वभावतः⁽⁶⁾ उपलभ्यते ।
10 केवलं तु भवानविद्यातिमिश्रोपकृतमतिनयनतया द्विचन्द्रकेशमशकादिवन्मिथ्या तथागतं
नाम स्वभावत उपलभते ॥ यथा च तथागतो नास्ति स्वभावतस्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥ १

- यदि हि तथागतो नाम कश्चित्पदार्थोऽमलो निष्प्रपञ्च⁽⁸⁾ स्यात् 'स स्कन्धस्वभावो
15 वा भवेत्' ब्रह्मवेदानामज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यस्कन्धपञ्चकस्वभावो वा भवेत् । यदि वा शो-

1) Voir ci-dessus 31, n. 1, et aussi les remarques de Rājendralāl, trad. du Lalita (Bibl. Indica, N° 455) p. 19 (d'après Csoma et Hodgson).

2) Mss. *tathāgatataṭṭvam*.

3) Je comprends *atidīrghakālavartitām ca*. Le tibétain ne répète pas *ca*.

4) Mss. *jñānalokair*.

5) མཐོན་པར་ འབྲུག་པའི་ཕྱིར་.

6) Mss. *bhāvasvabhāvaḥ svabhāvata upa°*.

7) སྤུང་ མེན་ སྤུང་པོལ་མ་ ཀལན་ མེན་ རེ་ལ་ སྤུང་ མེན་ རེར་ རེ་ མེན་
རེ་བཞིན་ཀཤེག་མ་ སྤུང་ལུན་ མེན་ རེ་བཞིན་ཀཤེག་མ་ ཀལན་ཞེས་ ཡིན།

8-8) Non représenté dans le tibétain.

तसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तितानदर्शनाख्यपञ्चस्कन्धस्वभावः⁽¹⁾ । तद्यतिरिक्तो वा भवेत् ।
पूर्वका एव पञ्च स्कन्धाः सत्त्वप्रज्ञातिनिमित्तत्वादिक विचारे परिगृह्यन्ते । नोत्तरे घट्याप-
क[Tib. 161 a]वारेषां पूर्वकैरुत्तर्भावितत्वादिति ॥

यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत् । तत्र तथागते वा स्कन्धाः स्युः स्कन्धेषु वा
न भवेत्तथागतो [वा स्कन्धवान् भवेत्] धनवानिव देवदत्तः ॥ सर्वथा च विचार्यमाणो न
संभवति । कथं कृत्वा । तत्र तावत्स्कन्धा एव न तथागतः । किं कारणं । उक्तं किं⁽⁴⁾ ।

यदिन्धनं स चेदग्निरेकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदिति तदिकापि योऽर्थः ।

स बुद्धो यो क्षुपादानमेकत्वं कर्तृकर्मणोः

भवेदिति⁽⁵⁾ ॥ तथा ।

10

घात्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत्⁽⁶⁾

इत्युक्तं तदिकापि योऽर्थः ।

बुद्धः स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ॥ इति ।

एवं तावत्स्कन्धा न तथागतः ॥ इदानीं नान्यः स्कन्धेभ्यस्तथागत इति । किं
कारणं । उक्तं हि⁽⁷⁾ ।

15

1) Voir ci-dessus 292, n. 4. D'après Candrakīrti, *Madhyamakāvatārabhāṣya* 62. 8, le Bouddha a deux corps, *dharmakāya*, *rūpakāya*, lequel est constitué par les *skandhas* « spirituels » qui sont énumérés ici.

2) མེས་ཅན་རྩ་གསལ་པའི་སྤྱི་ཡོན་པས་. — «C'est parce que ces *skandhas* s'y trouvent que l'on appelle *sattva* le *sattva*». Voir ci-dessus 285, n. 4.

3) Ms. *pūrvatraiva prānte bhāvayitvād iti*. — ལྷ་མའི་ཁོངས་སུ་འདུས་པའ་ཕྱིར་.

4) = X. 1 (202. 11).

5) ཏེར་མེད་གང་དེ་སངས་རྒྱལ་ན། ཕྱེད་པ་པོ་དང་ལས་གཅིག་འཕྱུར།

6) = XVIII. 1 (841. 8).

7) = X. 1 (202. 12).

अन्यश्चेद्विन्धनादग्निर्विन्धनादप्युक्ते भवेत् ।

त[133b]था ।

परत्र निरूपेतत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सतीति ॥

5 तथैकपि योऽयं ।

बुद्धोऽन्यश्चेदु[पादानाडु]पादानं विना भवेत् ।

तथा ।

परत्र निरूपेतत्वादनुपादानहेतुकः ।

पुनरारम्भवैयर्थ्यमेवं चाकर्मकः सति ॥

10 तथा ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भवेत्स्कन्धलक्षणाः । इति ॥

अन्यत्वाभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च तथागते [Tib. 161b] स्कन्धा नोप-
पद्यते । नापि स्कन्धेषु तथागत इत्युपपद्यते ॥ उक्तं चैतन्मध्यमकावितारं पञ्चदशव्याख्यानं ।

स्कन्धेष्वात्मा विद्यते नैव चामो

15 सति स्कन्धा⁽³⁾ आत्मनोतीकृ यस्मात् ।

सत्यन्यत्वे स्यादियं कल्पना वै

तच्चान्यत्वं नास्त्यतः कल्पनैषा ॥

स्कन्धवानपि तथागतो यथा न भवति तथा तत्रैवोक्तं ।

इष्टो नात्मा ब्रह्मवान्नास्ति यस्माद्

20 आत्मा ब्रह्मार्थोपयोगो हि नातः ।

1) = X. 2 (203. 7).

2) Les stances citées sont extraites du Chap. VI (142 et 143). Voir Mu-
séon, 1900, p. 226 et 1905, p. 211.

3) Mss. *nānātmani*.

4) Mss. *ātmaṃatvarthāya*°.

समिव [Tib. 162a] चक्रवर्तिनमेकत्वान्यत्नान्भ्युपगमादेव । किं तर्हि स्कन्धानमला⁽²⁾ नुपादाय तच्चान्यत्वाद्यवाच्यं तथागतं व्यवस्थापयामः । तस्मान्नायं विधिर्स्माकं बाधक इति ॥

घट्टोच्यते ।

5

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः ॥ २

यदि हि बुद्धो भगवानमलान्⁽³⁾ स्कन्धानुपादाय तच्चान्यत्वेनावक्तव्यः प्रज्ञेयते⁽⁴⁾ । न तर्हि स्वभावतः सोऽस्तीति व्यक्तमायस्यते प्रतिबिम्बवदुपादाय प्रज्ञेयमानत्वात् । पश्येदानीं स्वभावतो नास्त्यात्मनीयेन स्वतन्त्रेण स कश्चमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति । न ह्यविद्यमानो वन्द्यातनयः परभावमपेक्ष्य भवतीति पुष्टयते ॥

अथ स्याद्यथैव हि प्रतिबिम्बकं स्वभावतो ऽसंविद्यमानमपि परभावं मुखादर्शादिकमपेक्ष्य भवति । एवं च तथागतो ऽपि स्वभावतोऽसंविद्यमानो ऽनाम्रवान्⁽⁵⁾ पञ्चस्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति । एवमपि ।

1) འཕོང་ལོས་བསྐྱུང་བའི་རྒྱལ་པོ་

2—2) amalān, non représenté dans le tibétain.

3) གལ་ཏེ་སངས་རྒྱལ་གྱི་ཡུང་པོ་ལ། བརྟེན་ན་རང་གྱུང་ལས་ཡོད་མེད། རང་བཞིན་ལས་ནི་གང་མེད་པ། རེ་གཞན་དངོས་ལས་གལ་ཡོད།

4) འདོགས་ན།

5) བཞིན་དང་མེ་ལོང་ལ་སོགས་པ་གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ལ་...

6) Le tibétain porte simplement ཡུང་པོ་ལ་ བརྟེན་ནས་

प्रतीत्य परभावं यः सोऽनात्मैत्युपपद्यते ।

यथानात्मा स च कथं भविष्यति तथागतः ॥ ३

यदि प्रतिबिम्बवत्परभावं प्रतीत्य तथागत इष्यते । एवं सति प्रतिबिम्बवदेव स
नयागतोऽनात्मैत्युपपद्यते । न तु स्वभावत इति युज्यते ॥ घातम[Tib. 162b]शब्दोऽयं स्व-
भावशब्दपर्यायः यथा[ना]त्मा निःस्वभावः प्रतिबिम्बवदेव स [134b] कथं तथागतः स्व- 5
भावप्रपत्तो भविष्यति । अविपरोतमागमो न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । इह यदि तथागतस्य कश्चित्स्वभावः स्यात्तदा तत्स्वभावोपेत्या
स्तत्स्वभावः परभाव इति स्यात् । तं च परभावं प्रतीत्य तथागतः स्यात् । यदा तु
तथागतस्य स्वभाव एव नास्ति । तदा कुतः स्कन्धानां परत्वे स्यादिति प्रतिपादयन्नाह

यदि नास्ति स्वभावश्च परभावः कथं भवेत् ।

10

यदा चैवं स्वभावपरभावौ न स्तस्तदा ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते कः स तथागतः ॥ ४

पदार्था हि भवन् स्वभावो भवेत्परभावो वा । ताभ्यां तु विना कोऽसावपरः पदा-
वांस्ति यस्तथागत इति व्यवस्थाप्यते । तस्मान्नास्ति स्वभावतस्तथागत इति ॥

1) Mss. *sa nātmepratyupa*°. गद'देग' गद'दे'ग्रे' र्दे'स' सदे'द'स' र'े'
गद'ग'दे'द'स' मे'द'स'दे'द' गद'दे'ग' गद'ग'दे' मे'द'स' र'े' । ई'द'स' र'े'सदे'द'
गदे'ग'स'स' र'े'द'स' ॥

2) Non représenté dans le tibétain

3) लस'लस' गदे'ग'स'स'.

4) गद'ग'दे' र'े'स'सदे'द' गदे'ग'दे' गद'ग'दे' र'े'स'सदे'द' ई'द'स' र'े'सदे'द'
र'े'स'सदे'द' र'े'स' गद'ग'दे'स'सदे'द' । स' गदे'ग'स' र'े'सदे'द'गदे'ग'स' र'े' गद' ।

5) र्दे'स'स'.

किं चान्यत् ।

स्कन्धानुपादाय भवेत्कश्चित्तथागतः ।

स इदानीमुपादद्यादुपादाय ततो भवेत्⁽¹⁾ ॥ ५

यदि मन्यसे स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वेनावक्तव्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यत
5 इति । तत्कदा युज्यते । यदि स्कन्धानुपादायामगृहीत्वा पूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत्स
स्कन्धानुपादद्यात्⁽²⁾ । व्यतिरिक्त एव हि पूर्वमिदो धना[Tib. 163a]द्वेवदत्तो धनस्योपा-
दानं कुरुते तद्वदेतान् स्कन्धानुपादाय यदि कश्चित्तथागतः स्यात्स इदानीं स्कन्धानु-
पादद्यात्⁽⁴⁾ । ततश्च तान् स्कन्धानुपादाय ततो भवेत् ॥ विचार्यमाणस्तु सर्वथा

स्कन्धान् चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः ।

10 निर्दुतुकत्वप्रसङ्गात् ।

यश्च नास्त्यनुपादाय [स उपादास्य]ते कथं⁽³⁾ ॥ ६

अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । यदा चैवं न किं चिदप्यु[183a]पादते तदा स्कन्धा-
नुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति नोपपद्यते ॥ यदा चैवं तथागत उपादानात्पूर्वमवि-
द्यमानत्वान्न किं चिदुपादते तदा तदुपादानस्यापि केन चिदप्यनुपादीयमानस्योपादानत्वं
15 न संभवत्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ग'ल'ङ' सु'स' म'सङ्केत'स' । रे'सङ्केत'गणेश'स' ल'ल' य'र'ङ' । रे'रे'
र'ग'र'ङ' सङ्केत' ल'ल'र'ङ' । सङ्केत'र'स' रे'ल'स' ल'ल'र'ल'र'ग' ।

2) सु'स'ल' सङ्केत'र'स' ल'ल'र' । Voir ci-dessous note 4.

3) र'र' ल'ल'स' सु'र' ।

4) सु'स'र'ग'ल' सङ्केत'स' ल'ल'र' ।

5) सु'स'र'र'स'ल' म'सङ्केत'स' । रे'सङ्केत'गणेश'स' ल'ल' य'र'ङ' ।
ग'र'ङ' म'सङ्केत' य'र'र'ङ' । रे'रे' रे'र'र' र'र'र' ल'ल'र' ।

न भवत्यनुपादत्तमुपादानं च किं चन ।

यदा चैवमुपादानं केन चिदप्यनुपादीयमानत्वाद्वादानं न भवतीति तदोपादाना-
भावाद्वादातापि कश्चिन्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

न चास्ति निरूपादानः कथं चन तद्वागतः ॥ ७ ⁽²⁾

इति ॥ तदेवं यथोपपादितन्यायेन ।

तत्त्वान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणश्च पञ्चधा ।

उपादानेन स कथं प्रज्ञप्यते तत्रागतः⁽³⁾ ॥ ८

यो हि तत्रागतो विचार्यमाणो मृगमाणास्तत्रैव स्कन्धेभ्य एकावेन नास्ति । अन्य-
 नेन स्कन्धेभ्यः पृथक्त्वेन च यो नास्ति । एवं तत्रैव⁽⁴⁾न्यावासात्त्वाधाराधेयतद्वत्पत्त⁽⁵⁾प्र-
 कारैः[Tib. 163b]मृगमाणा यो नास्ति स कथमत्यन्ततोऽसंविद्यमानस्तत्रागत उपादानेन 10
 प्रक्यः प्रज्ञापयितुमित्येतोऽपि नास्ति तत्रागतो नाम [स्व]भावतः ॥

न च केवलमनेन विचारेण तथागत एव नास्ति ।

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।

1) Mss. *anupādātām*.

2) ཉེ་བར་བླངས་པ་ མ་ཡིན་པར། ཉེ་བར་ཁེད་པར་ ཅིས་ མི་ རུལ་། ཉེ་བར་
ལྟ་བ་ མེད་པ་ཡི། དེ་བཞིན་གཤེགས་པ་ ཅི་ ཡང་ མེད།

3) རྣམ་པ་ལྔ་མ་ ཉི་མའོ་མ་ལྔ་ན། ཀང་ཞིག་རེ་ཉིད་ ཀའན་ཉིད་ཀྱི། མེད་པའི་
རེ་ཞིན་ཀའི་གཞུང་པ་ རེ། ཉེ་པར་མེད་པ་མ་ རི་ལྟར་གདགས།

4) Mss. *evattvāpyāsattvāt . ādhāra*^o དེ་ཉིད་ རང་ གཞན་ཉིད་ཀྱི་ མེད་ བས་.

5) Ms. *tadvatprekṣaparakāir*. — དེ་ རང་ ལྟན་པའི་ རྟོགས་ ལྷན་པ་ ལྟས་.

3) *Ms. evaṃ tat kumādi(ya)śyapekṣaṇ*. — དེ་ལྟ་ན་ ཉེ་བར་ལེན་པ་ལོ་ལ་ བཟྱེས་
པ་ དང་ བཅས་པ་ཉི་ལྔ་ རྒྱུར་རོ།

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः⁽¹⁾ ॥ १०

नैव तत्संभवति यद्विद्यमानेनाविद्यमानस्य तथागतस्य प्रज्ञप्तिः स्यादिति ।
तस्मात्स्कन्धानुपादाय तथागतः प्रज्ञप्यत इति नोपपद्यते ॥

अत्राहुः । अहो⁽³⁾ वत कृता प्रत्याशास्माकं । ये हि नाम वयं स्वचिकित्सविक-
ल्पितातिकठिनकुर्दर्शनमालुतालतालावन्नक्षेत्रे⁽³⁾ निर्वाणपुरगाम्यविपरीतमार्गमनपरि- 5
श्रेष्ठेषु अनतिक्रान्तसंसारद्वीकात्ता[136a]रुडुर्गेषु कणभन्तालपाददिगम्बरैमिनिनैयापि-
कप्रभृतिषु तीर्थकरेष्वविपरीतस्वर्गापवर्गमार्गोपदेशाभिमानिषु स्पृहां परित्यज्य । निर-
वशेषान्यतीर्थ्यमतान्धकारोपघातकं स्वर्गापवर्गानुगाम्यविपरीतमार्गसंप्रकाशकं सद्धर्मदे-
शनातिपटुतरकिरणव्याप्तशेषाशामुखं⁽⁴⁾ विविधविनेपन्नमतिकमलकु⁽⁵⁾अलविबोधनतत्परं
[Tib. 164 b] यथावद्वस्यतपदर्थतत्त्वार्थभाजना[ना]ममलैकचक्रूर्तं सकलजगच्चारणभूत- 10

1) དེ་ལྟར་ཉེར་སྒྲངས་ཉེར་ལེན་པོ། རྣམ་པ་ཀུན་མཁྱིས་སྟོང་པ་ཡིན། སྟོང་པ་ས་
དེ་བཞིན་གཤེགས་སྟོང་པ། ཇི་ལྟ་བུར་ན་འདོགས་པར་འབྱུར་།

2) Mss. *aheṣitabhava ārhato praty°*, *aheṣitavabhavabhavannārhato*. — ཨེ་སྤྱི་བ་
མ་ལ་ཁོ་རྒྱུག་གི་རྟེན་གྲུ་བཅད་རྟོ།

3) Mss. °mārutā°. — P. W. corrige *māhulatā*, mais voyez Lalita, Lefm. 212.17 (259.2).

4) རྩུགས་ཀྱི་ངེས་.

5) བུ་འེ་ཚོགས་ ཁ་འབྱེད་པ་ — *kuḍmala*, comme substantif, marqué de l'astérisque dans P. W.²; mais voir Mon. Williams. — *kuḍmalāy*, se fermer, en parlant des yeux.

6) *artha* est représenté par འཕྲུལ་པ་.

7) Mss *°bhājanāmamalaukakacṣur* བློན་ཏུ་ ཡུར་པ་ རྣམས་ཀྱི་ རྩིས་མེད་པའི་
མེས་ གཅིག་ཡུར་ ཡུར་པ།

[शून्यमिति न वक्तव्यम]शून्यमिति वा भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति ।

सर्वमेतन्न वक्तव्यमस्माभिः ॥ किं त्वनुक्ते यथावदवस्थितं स्वभावं प्रतिपत्ता प्रति-
 पत्तुं न समर्थ इति । अतो व्यपमप्यारोपतो व्यवहारस्तस्य एव स्थित्वा व्यवहारार्थं विने-
 5 यजनानुरोधेन शून्यमित्यपि ब्रूमः । अशून्यमित्यपि शून्याशून्यमित्यपि नैव शून्यं नाशून्य-
 मित्यपि ब्रूमः । अत एवाह ।

प्रज्ञान्यर्थं तु कथ्यते ॥⁽⁸⁾ इति । ११

यथोक्तं भगवता⁽⁴⁾ शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावाः^(137a) व्ययोगेन । निर्निमित्ताः सर्वधर्मा
 निर्निमित्ततामुपादाय । [अ]प्रणिहितः सर्वधर्मा [अ]प्रणिधानयोगेन । प्रकृतिप्रभास्वराः
 10 सर्वधर्माः प्रज्ञापारमितापरिशुद्धेति ॥

अन्यत्राशून्यमुक्तं । अतीतं चेद्विज्ञवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्चावकोऽतोतं
 रूपमभ्यनन्दिष्यत् । यस्मात्तर्हि भित्तवो ऽस्त्यतीतं रूपं तस्मादार्यश्चावकः श्रुतवानतीतं
 रूपमभिनन्दतीति । अनागतं चेद्विज्ञवो रूपमित्यादि । एवं यः च्छतीतं चेद्विज्ञवो विज्ञानं
 नाभविष्यदिति पूर्ववत् ॥

15 तथा सौत्रात्तिकमते ऽतीतानागतं शून्यमन्यदशून्यं । विप्रयुक्ता विज्ञप्तिः शून्या ॥

1) Mss. *kim bhūktam* = *kim tūktam*; mais le tibétain ཁིའུ་ཁྱེད་ མ་ བཟོད་ནོ་.

2) Mss. *pratipattur*. D'après le tibétain *pratipattlārah* *pratipattun* *na samarthāh*.

3) སྟོང་ངོ་ ཞེས་ ཁེ་ མེ་ བཟོད་ནོ། མེ་ སྟོང་ ཞེས་ ཁྱད་ མེ་ བྱ་ ཞེས་། གཏེས་
 ཅད་ གཏེས་ མེལ་ མེ་ བྱ་སྟེ། གཏགས་པའི་ རོན་ཏུ་ བཟོད་པར་ བྱ།

4) Le tibétain omet toutes les citations jusque: *yena tv abhīprāyeṇa* (445 l. 5).

5) Ce texte est cité Abhidh. k. v. 357 a—b par les partisans du Sar-
 vāstivāda. — Voir ci-dessous ad XXV. 3.

विज्ञानवदेऽपि कल्पितस्वभावस्य शून्यत्वमप्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्रा-
दिदर्शनवत् ।

न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात्सर्वं विधीयते ।

* * सत्त्वादसत्त्वाच्च मध्यमा प्रतिपद्य सा ॥ इति⁽¹⁾ ।

येन त्वगिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते स आत्मपरीक्षातो बोद्धव्यः ॥

5

पथोक्तं सूत्रे ।

मायोपमं जगदिदं भवता⁽³⁾

नटर्ङ्गस्वप्नसदृशं विकृतं ।

नात्मा [न] सत्त्वं न च जीवगती

धर्मा मरोचिदकचन्द्रसमाः ॥

10

शून्यं च शास्त्रमनुपादमयं

अविज्ञानदेव जगदुद्भूतम् ।

तेषामुपायनपयुक्तिशतै-

रवतारस्यपि कृपालुतपा⁽⁵⁾ ॥

रागादिभिश्च बहुरोगशतैः

15

संत्रासितं सततमी[ति] जगत् ।

वैद्योपमो विचरसेऽप्रतिमो

परिमोचयं सुगत सत्त्वशतान् ॥

1) Les deux premiers pādas de cette stance sont cités dans Daṣabhi-
mikrame Ākṣayāraṇā (Bendall's fragments, IV. 6. a) comme extraits
du Madhyāntavi[bhāga] ou vibhāga. Sur ce cāstra de Maitreya, voir
Tāranātha p. 123, n. 3, p. 317; Th. de Stcherbatskoi, La littérature
Yogācāra d'après Bouston (Muséon, 1905, p. 146) et diverses citations
Nāmasaṅg. t. 43 et 132.

2) Chapitre XVIII.

3) Mss. bhagavatā.

4) sv ne fait pas position.

5) Le tibétain omet les deux stances qui suivent.

रथचक्रवद्भवति [137b] सर्वत्रगत्

तिर्यन्तु प्रेतनिर्येषु गताः ।

मूढा घटेशिक अनाथगताः

तेषां प्रदर्शयति मार्गवरं ॥ इति ॥

- 5 सर्वास्वेताः कल्पना निष्प्रपञ्चे तथागते न संभवन्ति । न च केवलं शून्यत्वादिकमेव चतुष्टयं तथागते न संभवति । घपि च

शाश्वताशाश्वताम्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयं ।

अतनन्तादि चाप्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयं⁽¹⁾ ॥ १२

- इह चतुर्दशाव्याकृतवस्तूनि भगवता निर्दिष्टानि । तद्यथा । शाश्वतो लोकः । अशा-
10 श्वतो [Tib. 165b] लोकः । शाश्वतशाश्वतश्च लोकः । नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्च लोक
इति चतुष्टयं । अतनवान् लोकः । अतनवान् लोकः । अतनवान् अतनवान् लोकः । नैवात-
वान् नान्तनवान् लोक इति द्वितीयं । भवति तथागतः परं मरणान्न भवति तथागतः परं
मरणाद्भवति च न भवति च तथागतः परं मरणान्नैव भवति न न भवति च तथागतः परं
मरणादिति तृतीयं । स जीवस्तच्छरीरमन्यो जीवोऽन्यच्छरीरमिति ॥

- 15 तान्येतानि चतुर्दश वस्तून्यव्याकृतत्वादव्याकृतवस्तूनात्युच्यन्ते⁽²⁾ ॥ तत्र पथोपवर्णि-
तेन न्यायेन यथा शून्यत्वादिकं चतुष्टयं प्रकृत्या शान्ते निःस्वभावे तथागते न संभवति ।
एवं शाश्वताशाश्वतादिकमपि चतुष्टयमत्र न संभवति । असंभवादेव च चतुष्टयं वन्द्यापु-

1) हुण' र्द' मै'हुण'त्वा' खेणस' यदे। दे'स' अदे'त्वा' ग'त्वा' ण्द'। मस' र्द' मस'त्वा'मे'त्वा' खेणस' यदे। दे'स' अदे'त्वा' ग'त्वा' ण्द'।

2) दे'स'दे'हुण'मेणस'त्वा' ण्द'स' यदे'त्वा' ण्द'।

3) Voir Abhidh. k. v. 355a 4: *yaḥ sthāpanīyatrena na vyākṛto na kathitoḥ so 'evyākṛtapracnas; tasya vastu adhiṣṭhānam ity avyākṛtavastu.*

त्रस्य श्यामगौरत्वादिवन्न व्याकृतं भगवता लोकस्य । यथा चैतच्छ्रुष्टुं तथागते न संभव-
[138 a]ति । एवमज्ञानतादिकमपि शास्त्रे तथागते न संभवति ॥

इदानीं भवति तथागतः परं मरणादित्यादिकस्यापि कल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्त्यसं-
भवमुद्भावयन्नाह ।

येन ग्राहो गृहीतस्तु घनो ऽस्तीति तथागतः ।

5

नास्तीति स विकल्पयन् निर्वृतस्यापि कल्पयेत्⁽¹⁾ ॥ १३

येन हि⁽²⁾ घनतरो मरुताभिनिवेशेनास्ति तथा [Tib. 166 a] गत इति ग्राहो गृहीतः
परिकल्प्य उत्पादितः । स निपतं परिनिर्वृतिं तथागते न भवति तथागतः परं मरणान्म-
रणादुत्तरकालं न भवत्युच्छिन्नस्तथागतो न संविद्यत इति परिकल्पयेत् । तस्यैवं विक-
ल्पयतः स्यादृष्टिकृतं⁽³⁾ ॥ यस्य तु न कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वभावशून्यत्वात्तथागतस्या- 10
स्तित्वनास्तित्वं । तस्य पते

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिंश्चित्ता नैवोपपद्यते ।

परं निरोधाद्वति बुद्धो न भवतीति वा⁽⁴⁾ ॥ १४

आकाशे चित्ररूपकल्पनावदेष्टा कल्पना नास्तीत्यभिप्रायः ॥ तदेवं प्रकृति-

1) ग'द'ग'स' दे'स'दे'ग'ग'ग'स' प'र' दे'स' । अ'दे'ग'स' शु'ग'स' ग'ग'र' शु'र'स' ।
दे'दे' शु'र'र'र'स'स' । मे' दे'स' र'स'ह'ग' ह'ग'स'र' ग'र' । — Notre xylographe
a *stug-pos*. — Les Mss. portent: .... *grhātas tu yenāstīti tathāgataḥ / nāstīti va
vikalpayan*.

2) Non représenté dans la version tibétaine.

3) दे'ग'र' ह'ग'स' दे'स' ग'स'र' शु'र'स'र' अ'शु'र'र' । — M. Vyāt. 205. 11.

4) र'स'स'दे'ग'स' दे' शु'र' दे'स' । स'स'स' शु'र' शु'र'र'र'स'र'स' दे' । प'र'र'
दे'र'स' मे'दे' दे'स' । स'स'स'स' र'स'र'स' दे'र' मे' अ'शु'र' । C'est à dire *param
nirvāṇād* ..., malgré les Mss. *param nirodhād*...

शास्ते निःस्वभावे तथागते सर्वप्रपञ्चातीते मन्दबुद्धितया शाश्वताशाश्वतादिकया नित्या-
नित्यास्तितानास्तिशून्याशून्यसर्वज्ञासर्वज्ञादिकया कल्पनया

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययं ।

ते प्रपञ्चकृताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतं⁽¹⁾ ॥ १५

- 5 वस्तुनिबन्धना हि प्रपञ्चाः स्युरवस्तुकः च तथागतः । कुतः प्रपञ्चानां प्रवृ-
[138b]त्तिसंभव इति । अतः प्रपञ्चातीतस्तथागतः । अनुत्पादस्वभावाच्च स्वभावात्तराग-
मनादव्ययः ॥ तमित्येवविधं तथागतं स्वोत्प्रेक्षितमिथ्यापरिकल्पमलमलिनमानसतया
विविधैर्भूतैः परिकल्पविशेषैरेव [Tib. 166b] बुद्धं भगवन्तं प्रपञ्चयन्ति । ते स्वैकैरेव प्रप-
ञ्चैर्कृताः सत्तस्तथागतगुणसमृद्धैरत्यन्तपरोक्षवर्तिनो भवन्ति । ततश्च शब्दभूता एतस्मिन्
10 प्रवचने न पश्यन्ति तथागतं ज्ञात्यन्धा इवादित्यं ।

अत एवाह भगवान्⁽²⁾ ।

ये मां वृषेण मृद्रातुर्ये मां घोषेण मन्त्रयुः ।

मिथ्याप्रकाणप्रसृता [न] मां दृष्ट्यान्ति ते जनाः ॥

धर्मतो बुद्धा दृष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः ।

- 15 धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विज्ञानितुं ॥ इति ॥

तदत्र तथागतपरीक्षायां सन्नलोकः सकलः समुरामुरनरादिः परीक्षितः । यथा चायं
सन्नलोको निःस्वभावस्तथा भाजनलोकस्यापि⁽³⁾ वायुमण्डलादेरकानिष्ठवितानभवनपर्यन्तस्य
नैःस्वभाव्यमुदावयवनाह ।

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

1) ग'द'र'ग' ष'द'स'कु'स' श्रु'स' 'द'र'स' म'द' । 'द'र'स'मे'द'ल' श्रु' 'द'र'स' । श्रु'स'
य'स' 'द'स'स'य' 'द' 'गु'द'श्रु'स' । 'द'स'द'द'ग'मे'ग'स'य' म'मे'द' म'द'श्रु'स' ।

2) Voir Vajracchedikā, p. 43; Bodhicaryāvatārap. 421. 10; J. R. A. S. 1906, p. 948.

3) Voir ci-dessus 371. 1.

इदं जगदित्यपि भावनलोक इत्यर्थः ॥ किंस्वभावस्तथागतः पुनरित्याह ।

तथागतो [निःस्वभावो] निःस्वभावमिदं जगत् ॥ इति ⁽¹⁾ १६

यथा च जगतो नैःस्वभाव्यं तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रातिपादितं ॥

अत एवोक्तं सूत्रे ।

अनुपादर्धर्मः सततं तथागतः
सर्वे च धर्माः सुगतेन सादृशाः ।

5

निमित्तप्राक्तेण तु बालबुद्धयः
असत्सु धर्मेषु चरन्ति लोके ॥

⁽³⁾ तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य अनाल्लवस्य ।

10

नैवात्र तथाता न तथागतो ऽस्ति

बि[139a]म्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

उक्तं भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां ⁽⁴⁾ । अथ खलु ते देवपुत्रा ग्रायुष्मन्तं सुभूतिं स्थवि-
रंगतद्वोचन् । किं पुनरार्यसुभूते [Tib. 167a] मायोपमास्ते सन्ना न ते माया ॥ एवमुक्त
ग्रायुष्मान् सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतद्वोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सन्नाः स्वप्नोपमास्ते 15
देवपुत्राः सन्ना इति हि माया च सन्नाश्चादप्येतद्वैधीकारं । इति हि स्वप्नश्च सन्नाश्चाद-
प्येतद्वैधीकारं । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । स्नेतघ्रापन्नोऽपि मायो-
पमः स्वप्नोपमः । स्नेतघ्रापत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागाम्यपि सकृदागा-

1) དེ་སྐྱོད་གཤེགས་པའི་རང་སྐྱོད་གང་། དེ་ནི་འགྲོ་འདྲིའི་རང་སྐྱོད་
ཡིན། དེ་སྐྱོད་གཤེགས་པ་རང་སྐྱོད་མེད། འགྲོ་པ་འདྲི་ཡི་རང་སྐྱོད་མེད།

2) Dans le premier chapitre et les suivants.

3) Cette stance est citée ci-dessous ad XXV. 24.

4) Voir Aṣṭ. prajñāp. 39. 12; Bodhicaryāv. 379. 5. — Quelques variantes.

मिकलमपि । अनागाम्यपि अनागामिकलमपि । अर्हन्नपि मायोपमः स्वप्नोपमः । अर्हन्न-
 कलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि
 मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मा-
 योपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥ यद्य खलु देवपुत्रा आयुष्मन्ते सुभूतिमेतद्वोचन् । सम्य-
 5 क्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति ⁽¹⁾ स
 आर्यसुभूते वदसि ॥ सुभूतिराह । निर्वाणमपि देवपुत्रा मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि
 किं पुनरन्यं धर्मं ॥ देवपुत्रा आहुः । निर्वाणमप्यार्यसुभूते मायोपमं स्वप्नोपममिति वद-
 सि ॥ सुभूतिराह । यद्यपि देवपुत्रा निर्वाणाद् [Tib. 167b] अन्यः कश्चिद्धर्मा विशिष्टतरः
 [139b] स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदेयमिति हि माया ⁽²⁾ च निर्वाणं चाद्यमे-
 10 तर्द्धधीकारमिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ तथागतपरीक्षा
 नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Manque dans le tibétain et dans Aṣṭ prajñāp

2) D'après le tibétain; Mss. māyopamasvapnaḥ ca nīrvāṇaṃ ca...; Aṣṭ-
 prajñāp. māyā ca nīrvāṇaṃ cādrayam...; svapnaḥ ca nīrvāṇaṃ cādrayam...

एतन्मूलकत्वादन्वेषां क्लेशानां मुख्यत्वादिषामेवोपादानं त्रयाणां [Tib. 168a] । एते च त्रयः क्लेशाः

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

तत्र हि शुभाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते । अशुभं प्रतीत्य द्वेषः । विपर्यासान् १) प्रतीत्य मोक्ष उत्प[140a]द्यते । संकल्पस्त्वेषां त्रयाणामपि साधारणकारणमुत्पत्तौ ॥

कथं पुनर्मोक्षः संकल्पप्रभवः ।] उच्यते । उक्तं हि प्रतीत्यसमुत्पादे भ[ग]वता । अविद्यापि भित्तवः संकेतुका सप्रत्यया सनिदीना । कश्च भित्तवो ऽविद्याया हेतुः । अयो- निशो भित्तवो मनस्कारो ऽविद्याया हेतुः । अविदो मोक्षो मनस्कारो भित्तवो ऽवि- द्याया हेतुरित्यतोऽविद्या संकल्पप्रभवा भवति ॥ ततश्च ।

1) Le tibétain ne marque pas le pluriel.

2) Mss. *puna mehiḥ*.

3) Il semble que ce passage soit extrait, non du Pratityasamutpāda-sūtra, mais d'un 'autre sūtra'. — Voir p. 6, n. 3 et aussi Abhidh. k. v 227b: *ayoniṣomanaskārahētukāvidyāyoktā sūtrāntara itī Sahetusapratyayasā- nidānasūtre. katham? avidyā bhikṣavaḥ sahetukā sapratyayā sanidānā kaḥ ca bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ, kaḥ pratyayaḥ, kim nidānam? avidyāyā bhikṣavo 'yo- niṣomanaskāro hetur, ayoniṣomanaskaraḥ pratyayo, 'yoniṣomanaskāro nidānam itī sūtravacanāt. — avidyāhetukaḥ cāyoniṣomanaskāra itī sūtrāntara ukta ity uddhṛtam: cakṣuḥ pratitya rūpāni cōtpadyata āvilo manaskāro mohaḥ itī sū- travacanāt kim arthaṁ tasyehāvacanam? katham nāṅgāntaram bhavatīti āha. sa cehāpy upādānāntarbhūtatvād ukto bhavatīti sa ity āvilo manaskāraḥ iheṭi Pratityasamutpādasūtre. katham ukta: upādānāntarbhūtatvāt. tatra cāyo- niṣomanaskāro viparītacetasā ābhogo 'ntarbhūta ity ukto bhavaty, ato nāsty ahetūkavram avidyāyāḥ; na cāṅgāntaram upasamkhyātavyam.*

L'auteur nie, contre Vasubandhu, que le *ayoniṣomanaskāra* (= āvilo ma- naskāra) rentre dans la catégorie *upādāna*. Et quand ce serait! *asambhavantam apy antarbhāvam abhyupetya brūmah: katham ayoniṣomanaskāro hetur at- dyāyā itī vijñāpitam bhavatī? na hi tathā sūtre vacanam asti.*

4) Tibétain = *sanidānā sapratyayā*.

5) ལྷོ་པ་འཛིན་མ་ཡིན་པ་.

6) D'après le tibétain: *kaḥ ca bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ? ayoniṣo manus- kāra itī tathāvilo manaskāro mohaḥ itī. ato 'vidyāpi saṃkalpaprabhavarā bhavati*

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावाच्च विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तद्वन्तः ॥ इति⁽¹⁾ २

यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः ' नैव ते शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य संभवेयुः
स्वभावस्याकृत्रिमत्वात्परिनिर्पेक्षत्वाच्च ' भवन्ति च शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य । तस्मा-
न्निःस्वभावा एव ते तद्वन्तो न विद्यन्ते । परमार्थतः स्वभावतो न विद्यन्त इत्यर्थः ॥ 5

अपि च ।

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथं चिच्च सिध्यतः ।

तं विनास्तित्वनास्तित्वे क्लेशानां सिध्यतः कथं⁽²⁾ ॥ ३

आत्मनो यथास्तित्वनास्तित्वे न स्तस्तथोक्तं विस्तरेण ' ततश्च [Tib. 168b] तदा-
भ्रतस्य धर्मस्य कुतोऽस्तित्वनास्तित्वे भविष्यतः ॥ 10

अथ स्याद्यद्यस्तित्वनास्तित्वे आत्मनो न स्तः ' तदा किमत्र क्लेशानामापातं यत-
स्तेषामप्यस्तित्वनास्तित्वे न स्त इति ॥ उच्यते ।

कस्य चिद्धि भवतोमे क्लेशाः स च न सिध्यति ।

कश्चिदाहो विना कं चित्सन्ति क्लेशा न कस्य चित्⁽³⁾ ॥ ४

१) गद'रग' शुग' द' मे'शुग' द'। छैरु'रै'विग'ल' सहेर' असु'म'। रे'
रग' म'स'रैर'ल'स' मे'रे। रे'छै'र' छै'र'मे'द'स' य'द'रग' मे'।

२) च'द'ग'गै' य'द'रै'र' मे'द'रै'र' वै। हे'ल्ल'सु'र' य'द' असु'म' मे'। रे' मे'र'
ल्ल'मे'द'स'द'स'स'छै' वै। य'द'रै'र' मे'द'रै'र' हे'ल्ल'र' असु'म'।

३) छै'र'मे'द'स' रे'र'ग' ग'द'गै' य'द'। रे' य'द' सु'म'स' य'द' स'य'द'। ल'ग'ल'
मे'र'स'र' वै' ग'द'गै' य'द'। छै'र'मे'द'स'स'र'ग' य'द' स'य'द'। — L'édition des Kā-
rikās (Mdo XVII) porte au troisième pada: ग'द'मे'र'स'र'दै'... — «Les passions
sont de quelqu'un; or ce quelqu'un n'existe pas... ».

इक्षामी रागादयः कुड्यं चित्रवत्फलं पक्वतादिवञ्चोत्पत्तावाग्रयमपे[140b]तते ।
ततश्च कस्य चिदेते भवन्ति । न विना कं चिदाग्रयं । स चाग्रयः परिकल्प्यमान आत्मा
वा चित्तं वा भवेत् । स चैषामाग्रयः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात्मास्ति । तं च कं चिदाग्रयं विना
कस्य ज्ञेया भवन्तु । नैव कस्य चिद्वन्ति तस्याविद्यमानत्वादित्याहो विना कं चित्सन्ति
४ ज्ञेया न कस्य चित् ॥

अत्राह । नैव हि ज्ञेयानां कश्चिदाग्रयः पूर्व सिद्धोऽभ्युपगम्यते । न चात्मा नाम
कश्चिदस्ति य आग्रयत्वेन व्यवस्थाप्येत निर्कर्तुवाद्याद्योगचूततत्त्वत् । किं तर्हि । ज्ञिष्टं
चित्तं प्रतोत्य ज्ञेया उपज्ञायते । तच्च चित्तं सदैव ज्ञेशैरुपज्ञायत इति ॥ एतदपि न युक्त-
मित्याह ।

10

स्वकायदृष्टिवत्ज्ञेयाः ज्ञिष्टे सन्ति न पञ्चधा ।

स्वकायदृष्टिवत्ज्ञिष्टं ज्ञेशेष्वपि न पञ्चधा⁽¹⁾ ॥ ५

स्वकायो हि नाम ब्रूपादिलक्षणसंज्ञातः । स्वकायदृष्टिः स्वकाय आत्मदृष्टिरात्मा-
याकारमरूपप्रवृत्ता ॥ यथेयं [Tib. 169a] पञ्चधा विचार्यमाणा स्वकाये न संभवति

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

15

तथागतः स्कन्धवान् कतमोऽत्र तथागतः ॥

1) རང་ལུས་ ལྷ་ རཞིན་ ཉུན་མཛས་རྣམས། ཉུན་མཛས་ཅན་ལ་ རྣམ་ ལྷར་
མེད། རང་ལུས་ ལྷ་ རཞིན་ ཉུན་མཛས་ཅན། ཉུན་མཛས་མ་ལ་ རྣམ་ ལྷར་ མེད། -
Pour la variante *svakāya*, *satkāya*, voir *Gikṣās.*, 289. 4 et *Buddhist Psycho-*
logy, 257, n. 2. On a *satkāyadr̥ṣṭi* = འདྲིག་ཚོགས་ལ་ལྷ་ས་.

2) རང་ལུས་ ཞེས་བྱ་བ་ དེ་ གཟུགས་ལ་ སྟགས་པའི་ མཆོད་ཉིད་ཀྱི་ ཚོགས་སོ།
saṃhāta = *saṃghāta*.

3) Mss. *svakāyārātmadr̥ṣṭir ātmīya°*, *svakāyadr̥ṣṭir ātmīya°*. — D'après
le tibétain : *svakāye dr̥ṣṭiḥ svakāyadr̥ṣṭir ātmātmīyākāra°*.

इत्यनेन⁽¹⁾ ॥ एवं क्लिष्टे ऽपि क्लेशा विचार्यमाणाः पञ्चधा न संभवन्ति । तत्र क्लि-
ष्टीतीति क्लेशाः क्लिश्यन्ति इति क्लिष्टं । तत्र यदेव क्लिष्टं तदेव क्लेशा इति न गृह्यते
इधृदाख्योर्ण्येकत्वप्रसङ्गात् । अन्यत्क्लिष्टमन्ये क्लेशा इति न गृह्यते । परत्रनिरपेक्षता-
दक्लिष्टहेतुकक्लेशप्रसङ्गात् ॥ यत एव चेकत्वान्यत्वाभावादाधारधियतद्वत्पक्षाणां चभा-
वात् क्लेशेषु क्लिष्टं । न क्लिष्टे क्लेशाः । ना[141a]पि क्लेशवत्क्लिष्टमित्येवं क्लिष्टे ८
पञ्चधा विचार्यमाणाः क्लेशा न संभवन्ति ॥

यथा च क्लिष्टहेतुकाः क्लेशा न संभवन्ति । एवं क्लेशहेतुकमपि क्लिष्टं क्लेशेषु
विचार्यमाणं पञ्चधा न संभवति । न हि क्लेशा एव क्लिष्टं यत्कर्मणोरेकत्वप्रसङ्गात्
नान्ये क्लेशा अन्यत्क्लिष्टं निरपेक्षत्वप्रसङ्गात् । न च क्लिष्टे क्लेशा न च क्लेशेषु [Tib.
169b] क्लिष्टं । न क्लिष्टवत्तः क्लेशा इत्येवं स्वकायदृष्टिवदेव क्लिष्टं क्लेशेष्वपि पञ्चध 10
नास्ति । यतश्चैवमतः परस्परापेक्षयापि क्लेशाक्लिष्टयोर्नास्ति सिद्धिः ॥

यत्राह । यद्यपि त्वया क्लेशाः प्रतिषिद्धास्तथापि क्लेशहेतवः शुभाशुभविपर्यया-
स्तावत्सन्ति । तत्सद्भावाच्च क्लेशा सन्तीति ॥ उच्यते । स्युः क्लेशा यदि शुभाशुभविपर्यया
एव स्युर्भावते⁽²⁾तेऽपि

स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः ।

15

प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्वदयमाणप्रतिषेधश्च । यदा च ते न सन्ति स्वभावतस्तदा

प्रतीत्य कतमान् क्लेशाः शुभाशुभविपर्ययान्⁽³⁾ ॥ ६

नैव सन्ति क्लेशास्तद्वन्तुशुभाशुभविपर्ययाभावादित्यभिप्रायः ॥

1) Voir XXII, 1.

2) Mss. *yāvataite'pi*; tibétain = *yas māt*.

3) ལྷུག་ནང་མེ་ལྷུག་ཕྱེད་ཅི་ལོག་། རང་པོ་ཞེས་པ་ནི་ཡོད་མེད་ན། ལྷུག་
ནང་མེ་ལྷུག་ཕྱེད་ཅི་ལོག་། བརྟེན་ནས་ཉེན་མོངས་གང་དག་ཡིན།

अत्राह । विद्यत एव ज्ञेयास्तदालम्बनमद्वात् । इह हि पञ्चास्ति न तस्या-
लम्बनमस्ति तद्यथा वन्द्यासूनोः । अस्ति च द्वपशब्दगन्धरमस्पृष्टव्यधर्माख्यं षड्विधमा-
लम्बनं । तस्मादालम्बनमद्वादिद्यत एव ज्ञेया इति ॥ उच्यते । अस्त्येतद्यद्वदिद्विः⁽¹⁾

द्वपशब्दरमस्पर्शा गन्धा घ[141 b]र्माश्च षड्विधं ।

6 वस्तु रागस्य द्वेषस्य मोक्षस्य च विकल्प्यते⁽²⁾ [Tib. 170a] ॥ 6

तत्र वस्त्वालम्बनं वसतीति वास्मिन् रागादिकं तदुत्पत्तेरिति कृत्वा । तच्च तदा-
लम्बनं षोढा भवति । इन्द्रियाणां षष्ठां परिच्छेदकराणामन्योन्यभेदात् । द्वपं शब्दा गन्धा
रसाः स्पृष्टव्यानि धर्माश्चेति ॥

तत्रेदमिहामुत्रेति⁽⁵⁾ निद्वपणात्⁽⁶⁾ । द्वपणाच्च [द्वपं] । [तेन] शब्दस्य प्रकाश्यते पदा-
10 र्था इति शब्दः । गन्ध्यते हिंस्यते⁽⁸⁾ यत्र प्राप्ताः ततोऽन्यत्रागमनादन्धाः । रस्यते आस्वा-

1) Mss. *āssetad, astetad* — རེ་ནི་ཡོད་ནི།

2) गजुगस्य श्रुं रं रसं रेणसं रसं । रे रसं क्खसं रणं क्खसं रणं ।
गणिं श्रुं अरिं रणसं क्खसं रसं । गणिं श्रुगणिं रं अरिं रसं वरुणसं ।

3) Mss. *tadutpattir*. — Comp. *Çikṣās.* 77. 13: *kāyaḥ . . . . kṣepakarva-
nām vastu*.

4) Mss. *°kārīmanyō°*.

5) अरिं रे अरिं रणिं । यणे रे यणे रणिं = *idam iheti, ado 'mutreli*.

6) रेणसं वरुणं रं रसं रणिं रणिं । — Comp. *M. Vyut.* 245. 1043.

7) गजुगस्य श्रुं रसं रसं । — Comp. *ci-dessus* p. 343, n. 7.

8) Les lexiques donnent *gandhana* = *hiṃsā*. — स्रुमसं^१ apparenté à

स्रुमसं^१ et स्रुमसं^१ 'to smell'.

9) स्रुमसं^१ = *agamana*.

अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।

मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ⁽¹⁾ ॥ ९

तदनेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वाच्चुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्मृषात्वमेव भवति ॥ य-

थोक्तं ।

8

⁽²⁾ अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनतोऽर्थतः ।

बोद्धं पस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

⁽³⁾ स्कन्धानसत्यान्दष्टैवमहंकारः प्रक्रीयते ।

अहंकारप्रकृषाणाञ्च न पुनः स्कन्धसंभवः ॥ इति ।

न च केवलमाश्रयमिथ्यात्वे शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्मिथ्यात्वमपि चानयाप्युपपत्त्या-

10 नयोर्मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ⁽⁴⁾ ॥ १०

इह यदि शुभं नाम किं चित्स्यान्निपतं तदशुभमपेक्ष्य भवेत् । पारिवारवत् । वो-
नाङ्कुरवत् । क्रुस्वदीर्घवद्वा । शुभस्य संबन्ध्यत्तरपदार्थसपेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयमशुभं

1) शुभं'मि' श्लेष'सु' लु'सु' र'न' । ग'त्रु'ग'स' स'ह'र' न'द'स' र'न'ग'ल' । शुभ'स'
र'न' र'न' स' शुभ'स' । न'सु'न'स' य'न' र'न' ग'ल' न'सु'न' ।

2) Cette ligne est citée Çuklavidarçanā (MSS. Bendall) fol. 12b. —
Voir ci-dessus 346. 6.

3) Cette stance manque dans le tibétain.

4) ग'न' ल' स'ह'र'न'स' शुभ'स' न'स' । ग'न'ग'स' स'स'स' स'शुभ'स' । शुभ'
ल' स' स'शुभ'स' य'न' स'ह'स' । र'न'स' शुभ'स' न'स' स'य'न' । «Le mauvais, en raison
du quel nous aurions la notion du bon, n'existe qu'en raison du bon: par consé-
quent.....

शुभेन [विना] नास्ति । [अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं] शुभं निरपेक्ष्याशुभं [Tib. 171a] नास्ती-
त्यभिप्रायः । यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमपेक्ष्य शुभं प्रज्ञपयेमाकि व्यवस्थापयेमाकि ॥ यच्छब्दे-
नानन्तरस्याशुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमकीत्यनेनोत्तरस्य शुभस्य संब[142b]न्धः ॥ य[त]-
श्चैवं शुभस्य प्रज्ञप्तौ संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति । तस्माच्छुभं नैवो-
पपद्यते । कृत्स्वासंभवादिव दीर्घं । पारासंभवादिवावार्तामत्यभिप्रायः ॥

5

इदानीमशुभमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमाकि ।

यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते⁽⁹⁾ ॥ ११

यदि क्यशुभं नाम किं चित्स्यान्निवर्तं तच्छुभमपेक्ष्य भवेत् । पारावारवदीर्घकृत्स्व-
वद्वा । [अ]शुभस्य संबन्ध्यत्तरपदार्थसापेक्षत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयं शुभमशुभेन विना नास्ति । 10
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति [शुभं] । अशुभं निरपेक्ष्य शुभं न संभवतीत्यभिप्रायः । यच्छुभं प्रतीत्य
यच्छुभमपेक्ष्याशुभं प्रज्ञपयेमाकि । अशुभं व्यवस्थापयेमाकि ॥ अत्रापि यच्छब्देनानन्तरस्य
शुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमकीत्यनेन चोत्तरस्याशुभस्य संबन्धः । यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञप्तौ
संबन्ध्यत्तरमपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते [Tib. 171b] ॥
यतश्चैवं शुभाशुभयोर्संभवोऽन्तः ।

15

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति⁽⁸⁾ ॥ १२

1) D'après le tibétain et ci-dessous l. 11.

2) गद'वा' यङ्गे'ङ्'स' मी'सु'ग'स'र । गद'ग'स'स'र' सु'य' सु'ग'स' री । मी'सु'ग'
स' यङ्गे'स' यङ्' मी'ङ'स' । दे'सु'र' मी'सु'ग' स'र' म'यि'ङ् ।

3) सु'ग'स' यङ'स' म' यि'ङ'ङ् । अङ्गे'ङ्'ग'स' यङ'स'र' ग'वा' अङ्गु'र । मी'
सु'ग' यङ'स' म' यि'ङ'ङ् । दे'सु'र' अङ्गु'र'स'र' ग'वा' अङ्गु'र ।

शुभाशुभनिमित्तकयो रागद्वेषयोः शुभाशुभनिमित्ताभावे सति निर्दुस्तुक्त्वाच्चास्ति
संभव इत्यभिप्रायः ॥

तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विपर्यासस्वभावभावप्रति-
[143a]पादनेन मोक्षस्याप्यधुना स्वभावाभावं प्रतिपादयन्नाह ।

5

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः⁽¹⁾ ॥ १३

इह चत्वारो विपर्यासा⁽²⁾ उच्यन्ते । तद्यथा । अनित्ये प्रतिलक्षणविनाशिनि स्कन्ध-
पञ्चके यो नित्यमिति ग्राहः स विपर्यासः ॥ तथा

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

10

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते⁽³⁾ ॥

इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदुःखं सर्वसंस्काराश्चानित्याः । तस्मादुःखात्मके स्कन्धपञ्चके
यः सुखमिति विपरीतो ग्राहः सोऽपरो विपर्यासः । तथा हि ।

शुक्रशोणितसंपर्कबीजं विण्मूत्रवर्द्धितं⁽⁴⁾ ।

अमेध्यव्रजमाज्ञानं रज्यसे⁽⁵⁾त्र कपेच्छया ॥

1) ग'ल'हे' मै'हण' हण'स' दे'स'। हे'ल्ल'स' अ'है'स' वि'ण' यि'ह'ण'। ह्ल'स'।
मै'हण' यि'ह' मै'ह'स'। अ'है'स' हे'ल्ल'स' वि'ण' स' यि'ह'। — Mais on a, ci-dessous,
461. 11 वि'ण'स'यि'ह', bonne lecture.

2) Les quatre *viparyāsas* sont mentionnés, mais non énumérés, *Lalitavistara* 481. 14 et *Mahāvastu* III. 344. 11 (510). A chacun d'eux est consacré un des quatre premiers chapitres du *Catuhçataka* d'Āryadeva.

3) Extrait du *Catuhçataka*, II. 25. — Même citation ci-dessous XXIV. 21

4) *vardhita* = व'र्द्धित'सु'ह'.

5) ङण'स'. — Mss. *raṁṣase*.

(1) धर्मैध्यपुञ्जप्रच्छन्ने तत्तन्नेदर्शेण चर्माणा ।

यः शयीत स नारीणां शयीत ब्रधनोदरे ॥

इत्यादि । एवमिदं शरीरं सर्वात्मना सततमशुचिस्वभावं । तत्र यो मोहाच्छुचिर्त्वेन प्राक्तोऽभिनिवेशः स विपर्यासः ॥

तथा पञ्चस्कन्धक्रमात्मलक्षणविलक्षणमस्थिरत्वाद्दुर्ग्रहव्यगधर्मित्वाच्च निरात्मका- 5
मात्म[Tib. 172a]स्वभावशून्यं । तस्मिन् य आत्मप्राक्तोऽभिनिवेशो ऽनात्मन्यात्माभि-
निवेशः स विपर्यासः ॥ इत्येते चत्वारो विपर्यासाः संमोहस्य हेतुभूताः ॥

अत्रेदानीं विचार्यते । (3) यदि नित्यत्वं नित्यदर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यप्राक्तो विप-
र्यास इत्येवं व्यवस्थाप्यते । ननु च स्वभावशून्येषु स्कन्धेष्वनि[143b]त्यत्वमपि नास्तीति ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो प्राक्तो विपर्यासः ॥

10

अनित्यत्वं हि विपरीतमेतत् नित्यत्वं विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते । (4) न चानि-
त्यत्वं विद्यते शून्ये । यदानित्यत्वस्याभावस्तदा कुतस्तद्विरोधि नित्यत्वं नित्यदर्शनं वि-
पर्यासो भविष्यतीति भावः । तस्मान्नास्ति विपर्यासः ॥

यथा चानित्यत्वं शून्ये न संभवति । भावस्वभाववर्हिते सस्वभावेनानुपपन्ने । एवं
दुःखत्वमपि न संभवति । अशुचिस्त्वमपि नास्ति । अनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभा- 15
वशून्यत्वादुःखत्वादिकं नास्ति । तदा कुतस्तद्विपरीतभूता नित्यमुख्यशुच्यात्मविपर्यासा
भविष्यन्ति ॥ तस्मान्न सन्ति विपर्यासाः स्वतत्पतः । तद्भावे कुतो भविष्यत्यविद्या केव-
लाभात् ।

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Notre xylographe a མེ'སྒྲུན་; lire མེ'སྒྲུན་.

3) D'après le tibétain : *yadi skandheṣu nityatvaḥcūnyeṣu nityagrāho...*

4) D'après le tibétain : *yadā cūnye 'nityatvaṃ nāsti tadānityatvābhāvāt
lutas tadvirodhi...*

5) *nityadarśanam* manque dans le tibétain.

पथोक्तं ⁽¹⁾ भगवता ।

अविद्यया नैव कदाचि विद्यते अविद्यत प्रत्ययसंभवश्च ।

अविद्यमानेपमविद्य लोके तस्मान्मया उक्तं अविद्य एषा ॥

तथा । कथं भगवन् मोक्षो धारणीयं । भगवानाह । अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रोः

४ मोक्षस्तेनोद्यते [Tib. 172b] मोक्ष इत्यादिना विपर्यय इति व्यवस्थाप्यते ॥

नन्वेवं सति स्वभावेनाविद्यमाने पदार्थे अनित्यमित्यपि प्राक्तो न संभवतीत्यसा-

वपि कस्मान्न विपर्यास इति व्यवस्थाप्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि प्राक्तो विपर्ययः ।

अनित्यमित्यपि प्राक्तः शून्ये किं न विपर्ययः ⁽⁹⁾ ॥ १४

- 10 यदा चोभयस्यापि वैपरीत्यं नित्यस्यानित्यस्य च । तदा तद्यतिरिक्तं तृ[144a]-
तीयमपरं नास्ति यत्र विपर्ययः स्यात् । यदा चाविपर्यासो नास्ति । तदा किमपेक्षो वि-
पर्यासः स्यादिति । तस्मादमुनापि न्यायेन नास्ति विपर्ययः । तस्याभावाच्च नास्त्यविद्या
स्वतन्त्रतः । यथा चानित्ये नित्यमित्यपि प्राक्तो विपर्यासो न संभवति । एवं शेषविपर्या-
सासंभवेऽपि योज्यं ॥

- 15 अत एवोक्तं भगवता ⁽⁴⁾ पदद्वयपरिपृच्छायां । भगवानाह । एवमेतत्कुलपुत्र तस्य

1) Cette stance semble extraite du *Suvarṇaprabhāsa* (Buddhist Text Soc. p. 32), dont les lectures, si incompréhensibles qu'elles soient, soutiennent les nôtres: *avidyamāne kadā cid vidyate avidyāta pratyayasambhavarū ca*. Le tibétain donne un sens très net: *avidyā yac cāvidyāpratyayaṃ sambhavati na kadācid vidyate*. — *avidyayā vidyate* = *avidyā vidyate* (?). — Comparer pour la doctrine *Aṣṭasāh.* 15. 4.

2) Voir ci-dessus, p. 50. 11.

3) ग्राह्ये मे ह्य ह्यग्रे वेत्ति । हेतुं न ह्येव वेत्ति । यद्विदुः
मे ह्यग्रे वेत्ति । न ह्येव वेत्ति । हेतुं न ह्येव वेत्ति ।

4) ग्राह्येव स्यात् स ह्यग्रे वेत्ति । — Voir ci-dessus 46, note 1.

भवति यो मार्गेण निःसर्णं पर्येषते । न कुलपुत्रं तथागतेन रञ्जनोयान् धर्मान् परिवर्ज्य
 रागप्रकाणं प्रज्ञते । एवं न दोषणीयान् मोक्षणीयान् धर्मान् परिवर्ज्य तथागतेन दोषमो-
 क्षप्रकाणं प्रज्ञते । तत्कस्माद्धेतोः । न कुलपुत्रं तथागताः कस्य चिद्धर्मस्योत्तर्गाय वा
 प्रतिलम्भाय वा धर्मं देशयन्ति न परिज्ञायै न प्रकाणाय [Tib. 173a] न साक्षात्क्रियायै
 नाभिसमयाय न संसारचरणतायै न निर्वाणगमनतायै नोत्तेषायै न प्रभेदाय । न हि ६
 कुलपुत्रं द्वयप्रभाविता तथागतधर्मता । तत्र ये द्वये चरन्ति न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्या-
 प्रयुक्तास्ते वक्तव्याः । कतमच्च कुलपुत्रं द्वयं । घटं रागं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । घटं
 द्वेषं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । घटं मोक्षं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । य एवंप्रयुक्ता न ते
 सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

(5) तद्यथापि नाम कुलपुत्रं कश्चिदेव पुरुषो मायाकारनारके प्रत्युपस्थिते मायाकार- 10
 निर्मिता [144b] स्त्रियं दृष्ट्वा रागचित्तमुत्पादयेत् । स रागपरिचित्तः पर्यच्कारश्चभवे-
 त्वायासनादपक्रमेत् । सोऽपक्रम्य तमिव स्त्रियमनुभूतो मनसि कुर्यादन्तिव्यतो दुःखतः
 शून्यतोऽनात्मतो मनसि कुर्यात् ॥ भगवानाह । एवमेव कुलपुत्रं इहैके भित्तुभित्तुण्युपा-
 सकोपासिका द्रष्टव्या येऽनुत्पन्नान् धर्माननाताननुभूतो [Tib. 173b] मनसि कुर्वन्ति । घनि-
 त्यतो दुःखतोऽनात्मतो मनसि कुर्वन्ति । नाहं तेषां मोक्षपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । 15
 मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्रं कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः स्वप्नात्तरे स्वगृहे राजभाषां पश्येत् ।

1) Mss. *parijñāyaiva pra*°.

2) Le tibétain ajoute *na bhāvanāyai* — བསྐྱེད་པར་ཀྱི་ལྗོན་པོ་.

3) Cette lecture est certainement mauvaise. Le tibétain (བསྐྱེད་པོ་) suggère
 la correction *saṃsāroccaraṇa* (?).

4) Le tibétain ajoute *na prakṣepāya* — བཀྲེགས་པར་ཀྱི་ལྗོན་པོ་.

5) Voir ci-dessus 46. 1.

6) Mss. *°antarasthagrh* — བར་ཁྱེད་ཀྱི་ཁྱིམ་རུ་.

तद्यं^(१) साधकतमेन नित्यत्वादिना 'कर्त्रा च भवितव्यं स्वतत्त्वेण^(२) नित्यात्मना चित्तेन वा ।
'कर्तृणा च कर्तृश्रुतितमेन विषयेण ब्रूपादिना^(३) । सत्यां च भावकारणकर्तृकर्णां सिद्धौ^(४)
सर्वसिद्धिरिष्टसिद्धिः स्यादस्माकमिति ॥ उच्यते । अलंकियं प्रत्याशा । ननु च यथोप-
पत्तिर्न न्यायेन

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यन्न गृह्यते ।

5

उपशान्तानि सर्वाणि तस्माद्वाहो न विद्यते⁽⁵⁾ ॥ १५

इह किं कश्चिद्भूता येन विशेषेण नित्यत्वादिना कारणभूतेन किं चित्कर्मभूतं
 त्रपणश्चादिकं वस्तु गृह्णाति [145b] । तस्यैव न संभवति तथा पूर्वं [Tib. 174 b] प्रतिपा-
 दितं । कथं क्वथा ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राह्यो विपर्यय

10

इत्यादिना^(७) यथा नित्य[त्वा]दिकं कारणं न संभवति तथा प्रतिपादितं ॥ प्रकृतापि यथा नास्ति तथा

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथं चिच्च सिध्यत

इयमेन प्रतिपादितं ॥ यच्च गृह्यते तदपि यथा नास्ति तथा

त्रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवला

15

1) *sādhakatamena* manque dans le tibétain.

2) *scatantra* et *niya* manque dans le tibétain.

3-3) Mss. *rūpādīnā vā*. — རྒྱུགས་ལ་ སྟོགས་པའི་ ལྷ་ལ་ ལས་ གྲང་ ཡོད་
དགོས་སེ.

4) *bhāva* = དངོས་པོ་བྱ་བ་.

७) गङ्गा-पूजा, अद्वैत, दत्त, अद्वैत, गङ्गा, दत्त। अद्वैत-माया, दत्त, गङ्गा, गङ्गा-माया।
सुखाभा, उद्देवता, वैष्णव, श्रद्धा, देवप्रिय, अद्वैत-माया, योनि, मायाविधि।

6) Ci-dessus XXIII, 13 et 14.

7) Ci-dessus XXIII. 3.

(1) इत्यनेन प्रतिपादितं ॥ यदा चैवं कर्तृकरणकर्माणि न सिद्धानि तदा कुतो निर्देष्टुको ग्राहो भविष्यति । ततश्च

येन गृह्णाति यो ग्राहो गृहीता यच्च गृह्यते ।

उपशात्तानि सर्वाणि ।

5 स्वभावानुत्पन्नत्वाच्चिर्वृत्तानि सर्वाणीत्यर्थः । यतश्चैवमेव ।

तस्माद्ग्राहो न विद्यते ॥

अथ वा प्रत्ययपरोक्षतादिभिः प्रकरणीयस्मात्सर्वेषामेव करणकर्तृकर्मणां सर्वथानुत्पादः प्रतिपादितः । तस्मात्सर्वाण्येतानि भावस्वरूपविरुद्धपशात्तानि । अतश्च ग्राहो न विद्यते ॥

10 अत्राह । विद्यत एव विपर्यया विपरीतसद्भावात् । इह हि विपर्यासानुगतो देव-
दत्तो नाम विद्यते । न च विना विपर्यासैः स विपर्यासानुगतः संभवति । तस्मात्सति
विपर्यासा विपर्यस्तसद्भावादिति ॥ उच्यते । इहास्माभिः करणकर्तृकर्मणामभावात्सर्वथा
ग्राहो एव नास्तीति प्रतिपादितं । ततश्च

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

15 भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याविपर्ययः (2) ॥ १६ [Tib. 175 a]

सम्य[146a]गवा मिथ्या वा कस्य चित्किं चिदप्यगृह्यतः कुतो विपरीतत्वमवि-
परीतत्वं वेति । तस्मान्न सति विपर्ययाः ॥

अपि चेमे विपर्ययाः कस्य चिदिष्यमाणा विपरीतस्य परिकल्प्येरन्नविपरीतस्य
वा विपर्यस्यमानस्य वा । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) Ci-dessus XXIII. 7.

2) འོག་པ་ལམ་ ཡང་དག་ཉིད་ཅེ་ནི། འཛིན་པ་ ཡོད་པ་ མ་ ཡིན་ན། ཀུན་ལ་
ཕྱི་ནི་ཅི་འོག་ ཡོད་ཅིང་། ཀུན་ལ་ ཕྱི་ནི་ཅི་མ་འོག་ ཡོད།

न चापि विपरीतस्य संभवात्त विपर्ययाः ।

न चाप्यविपरीतस्य संभवति विपर्ययाः⁽¹⁾ ॥ १७

न विपर्यस्यमानस्य संभवति विपर्ययाः ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवति विपर्ययाः⁽²⁾ ॥ १८

तत्र तार्वादिपरीतस्य विपर्यया न संभवति । किं कारणं । यस्माद्यो हि विपरीतः 5
स विपरीत एव किं तस्य पुनरपि विपर्ययसंबन्धः कुर्यात् । निष्प्रयोजनत्वात् ॥ अविप-
रीतस्यापि विपर्यया न युज्यन्ते । विबुद्धबुद्धिनय(ना)नामप्यज्ञाननिष्ठातिमिरोपशमाद्बुद्धानां
विपर्ययप्रसङ्गात् ॥ तथा विपर्यस्यमानस्यापि न सति विपर्ययाः । विपर्यस्यमानस्य भा-
वस्याभावात् । को हि नामासावपरः पदार्थो यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्यस्य-
मानो नाम भविष्यति । अर्धविपरीतो विपर्यस्यमान इति चेत् । अर्धविपरीतो हि नाम 10
यस्य किं चिद्विपरीतं किं चिद्विपरीतं [Tib. 175b] । तत्र यदस्य किं चिद्विपरीतं
तद्विपर्यासो न विपर्यासर्पात । विपर्यस्तत्वात् । यदप्यस्याविपरीतं तदपि विपर्यासो न
विपर्यासयति । अविपर्यस्तत्वात् । तस्माद्विपर्यस्यमानस्यापि कस्य चिद्विपर्यासो न संभव-
ति ॥ यदा चेवं विपरीताविपरीतविपर्यस्यमाना न संभवन्ति । भवानिदानीं विमृशतु स्वयं
प्रज्ञया मध्यस्थः सन् कस्य संभवति विपर्य[146b]या इति । तदेवमाश्रयस्याभावात्त सति 15
विपर्ययाः ॥

किं चान्यत् ।

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यन्ति विपर्ययाः ।

1) ཡེན་ཅི་ལོག་ཏུ་གྱུར་པ་ལ། ཡེན་ཅི་ལོག་དག་མེ་སྤེད་ེ། ཡེན་ཅི་ལོག་ཏུ་
པ་གྱུར་ལ། ཡེན་ཅི་ལོག་དག་མེ་སྤེད་ོ།

2) ཡེན་ཅི་ལོག་ཏུ་འགྱུར་བཞེན་ལ་འདྲ་། ཡེན་ཅི་ལོག་དག་མེ་སྤེད་ོ། ཀང་ལ་
ཡེན་ཅི་ལོག་སྤེད་པ། བདག་ཉིད་ཀྱིས་ནི་རྣམ་པར་རྟོག་པ།

विपर्ययेष्वज्ञातेषु विपर्ययगतः कुतः⁽¹⁾ ॥ १६

तत्र

न स्वतो ज्ञायते भावः परतो नैव ज्ञायते ।

न स्वतः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः⁽²⁾ ॥ २०

- 5 कुतो विपरीत इत्यर्थः । ततश्च यदुक्तं सति विपर्यया विपर्ययगतसद्भावादिति तत्र युक्तं ॥ ⁽³⁾यस्यापि कथं चिद्विपर्यासचतुष्टयमस्त्येवेत्यभ्युपगम्यते तथापि तस्य विपरी-
⁽⁴⁾तत्वमशक्यमास्थातुं । किं कारणं । यस्मात्

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च न विपर्ययः⁽⁵⁾ ॥ २१

- 10 यद्येतानि आत्मशुचिनित्यसुखानि विपर्यासा इति व्यवस्थाप्यन्ते । किमेतानि सन्ति अथ न सन्ति । यदि विद्यन्ते न तर्हि विपर्यासा विद्यमानत्वादनात्मादिवत् । अथ न विद्यन्ते । तदैषामविद्यमानत्वान्न केवलं नास्ति विपर्यासत्वं । विपर्यासप्रतिबन्धः⁽⁶⁾ [Tib. 176a] भावादानात्मादीनामप्यविपर्यासादीनां नास्ति सद्भाव इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) ཕྱིན་ཅི་ལོག་རྣམས་ མ་ གྱེ་ས་པ། རི་ལྷ་ཤུར་ནི་ ཡོད་པར་འགྱུར། ཕྱིན་ཅི་
ལོག་རྣམས་ གྱེ་ མེད་ན། ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཅན་ ག་ལ་ ཡོད།

2) རོང་ས་པོ་ བདག་ལས་ མེ་ གྱེ་སྟེ། གཞན་ལས་ གྱེ་བ་ ཉིད་ མ་ཡིན། བདག་
ནང་ གཞན་ལས་ གྱུང་ མེད་ན། ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཅན་ ག་ལ་ ཡོད།

3) Mss. *adhyesi*.

4) ཕྱིན་ཅི་ལོག་ཉིད་ཏུ་ གཞན་པར་ མེ་ རུས་སེ། -- Corriger བདག་པར་.

5) ག་ལ་ཏེ་ བདག་ རང་ གཅོང་བ་ རང་། རྟག་ རང་ བདེ་བ་ ཡོད་ན་ རི། བདག་
རང་ གཅོང་ རང་ རྟག་པ་ རང་། བདེ་བ་ ཕྱིན་ཅི་ལོག་ མ་ ཡིན།

6) འགལ་ཞུ་ ཕྱིན་ཅི་ལོག་ མེད་པའི་ཕྱིར་ — par suite de l'inexistence de son contraire le *viparyāsa*....

नात्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।

अनात्माऽशुच्यनित्यं च नैव दुःखं च विद्यते ॥ २२

यद्यात्मा च शुचिनित्यं च न विद्यते इति मन्यसे विद्यमानस्य विपर्ययाभावात् । एवं सत्यात्मादोनामप्यभावाद्यदेतदनात्मादिकमविपर्ययासत्वेन गृह्यते । तदपि तर्हि तद्व्यतिरिक्तं प्रतिषेधभावे प्रतिषेधस्याभावात् । यदा चैवमनात्मादिकं न संभवति [147a] तदा 5 तदपि स्वतन्त्रतोऽविद्यमानत्वादात्मादिवत्कथं न विपर्ययः स्यात् । तस्माज्जातिव्रामर-
णासंसारचारकागारबन्धनान्मुमुक्षुभिरष्टावप्येते विपर्ययास्त्याग्याः ॥ अस्य च यद्योप-
पन्नतविपर्ययासविचारस्याविद्यादिप्रकाणकृतत्वेन महार्थतां प्रतिपादयन्नाह ।

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराण्यं निरुध्यते ॥ २३

10

यदायं योगी यद्योदितेन न्यायेन विपर्ययासन्नोपलभते । तदैव विपर्ययासनुपलम्बनेन तद्वत्तत्वाविद्या निरुध्यते । तन्निरोधाच्च संस्कारादयोऽविद्याकृतुका व्रामरणाशोकापरिदे-
वदुःखदौर्मनस्योपायासपर्यन्ता धर्मा निरुध्यन्ते ॥

अविद्या हि सकलस्यैव संक्षेपशमणस्य ज्ञात्यादिदुःखस्य च कृतुभूता । यथा हि कार्यान्दिषकृतुकानि सर्वाणि ⁽³⁾ रूपीन्द्रियाणि कायेन्द्रिये निरुध्यमाने निरुध्यन्ते [Tib. 15]

1) ग'ल'ते' स'र'ण' र'न' ग'उ'र'स' र'न' । र'ण' र'न' स'र'स' मे'र'न' ते' । स'र'ण'
मे'र' मे'ग'उ'र' मे'र'ण' र'न' । श्रु'ग'स'श्रु'ल' प'र'स' म' प'र'न'ते' ।

2) दे'ल्ल'र' सु'र'र'र'र'ण' र'ग'ग'स'स' । म'र'ग'स' ते' र'ग'ग'स'स' र'श्रु'र' । म'
र'ग' र'ग'ग'स'स' श्रु'र'र' ते' । र'र'र'र'र' र'ग'ग'स'स' र'श्रु'र' ।

3) Les Mss. hésitent entre rūpāndriya et rūpendriya. — र'स'र'र' ग'उ'ग'स'
र'र'र'र'र'र' ।

176b] ' एवमविद्योक्तेतुकानि संस्कारादीनि भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि [नि]पतमविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यतेऽस्ति तर्ह्यविद्या यस्या एवं वि-
 5 पर्यासनिरोधान्निरोधो भवति । [न] तर्ह्यविद्यमानाया गणचूतलतायाः प्रकाषोपायान्वे-
 षणमस्ति । तस्माद्विद्यत एवाविद्या ' तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् । ततश्च सति तद-
 तुका रागादयः क्लेशाः । क्लेशसद्भावाच्चास्त्येव संसारे भवसंततिः ॥

उच्यते । अत्र हि नामातिमरुदनर्थपाण्डित्यं परस्य यो हि नाम सर्वात्मनात्य-
 तडुःखायासक्लेशासमञ्जसे संसारे निरन्तरफुल्लफलप्रदसंक्लेशविषवृत्ते परार्थद्वयसंबद्धकतेः
 10 साधुभिः प्रज्ञोपायमरुतानिलबलैर्निःशेषं तडुन्मूल्यमनिर्न केवलं न साहाय्येनावतिष्ठते ।
 अपि खलु त[डु]न्मूलकानामतिमरुतानिलबलानामिव भावसद्भावादमरुतशैलायमान इना-
 तिविरोधितयावस्थितो भवानाहोपुरुषिकाया तस्यैव क्लेशविषवृत्तस्य⁽⁵⁾ ज्ञातिजरामरणशो-
 कायासविसर्गदुःखैकफलस्य सुतरां भावाभिनिवेशतोयान्नवैरोपेणमाद्विपते⁽⁴⁾ ॥

अपि च । यद्यविद्यादीनां संक्लेशानां प्रकाषां संभवेत्स्यात्तत्प्रकाषोपायान्वेषणं ।
 15 न च तेषां प्रकाषां संभवति । यदि स्यात्तदा तन्नवपतो विद्यमानानां वा स्यादविद्यमानानां

1) Mss. *samskāraṇāni*.

2) *samsāre* manque dans le tibétain. — Nous savons que *bhavasamṭatā* est un équivalent exact de *samsāra*.

3—3) Le tibétain abrège: ... *yo hi nūma sādhubliṣṭh parārthodayasaṃ-
 baddhakakṣaiḥ prajñopāyabalaḥ niḥṣeṣaṃ mahākṣeyaviṣavṛkṣaṃ sarvātmanā duḥ-
 kham unmūlyamūnair*...

4—4) Le tibétain abrège: *api khalu tadunmūlakānām ativirodhitayāras-
 thitā āhopuruṣikayā tasya mahākṣeyaviṣavṛkṣasyārohanam ādriyate*.

5) Mss. *avasthito bhagavān ūha puruṣikayā*... — *āhopuruṣikā*, 'obstination',
 यत्तुमुसः.

6) *kṣeyaviṣayāṃ upetyajāti*.

7) Mss. *toyāsakavarnaroṣaṇamāndriyate*, *kair nroṣaṇamāndriyate*.

8) Peut-être *kṣeyānām*.

या [Tib. 177a] । किं चातः । तत्र यदि स्वन्नपतः सद्भूतानां ज्ञेशानां प्रकाणमिष्यते
तन्नोपपद्यते । किं कारणं । यस्मात्

यदि भूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित् ।

कथं नाम प्रकृपेरन् कः स्वभावं प्रकास्यति⁽¹⁾ ॥ २४

स्वभावतो विद्यमानानां भावानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्तयितुं । न किं तित्या- 5
दीनां कठिनत्वमिदं स्वभावो निवर्तते । एवं यदमि ज्ञेशाः स्वभावतः सद्भूताः स्युः ' के
चिदित्यविद्यादयः ' कस्यचिदिति पुद्गलस्य ' कथं नाम प्रकृपेरन् । नैव ते कस्य चित्कथ
चिन्नाम प्रकृपेरन् ॥ कस्मात्पु[148a]नर्न ते प्रकृयित इत्याह । कः स्वभावं प्रकास्यती-
ति स्वभावस्य विनिवर्तयितुमशक्यत्वात् । घ्राणाशानावरणविनिवर्तनासंभववदित्यभि-
प्रायः ॥ 10

अथ स्वभावेनासद्भूता इति विकल्प्यते । एवमपि प्रकाणासंभव एवेत्याह ।

यद्यभूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित्

कथं नाम प्रकृपेरन् कोऽसद्भावं प्रकास्यति⁽²⁾ ॥ २५

अभूता अपि ज्ञेशाः स्वभावेनाविद्यमाना अशक्या एव प्रकृतुं । न ह्यग्रे शैत्यमसं-
विद्यमानं शक्यमवाकर्तुं । एवमिमेऽपि ज्ञेशाः के चिद्यदि कस्य चित्स्वभावतो न विद्यन्ते 15
कस्तान् प्रकास्यति । नैव कश्चित्प्रकास्यति ॥ तदेवमुभयपक्षेऽपि प्रकाणासंभवान्नास्ति
प्रकाणं ज्ञेशानां प्रकाणभावाच्च कुतः ज्ञेशप्रकाणोपायान्वेषणमिति [Tib. 177b] ।

1) ग'ल'ते' ल'ल'दे' कुं'मे'द'स'स'। ग'द'र'ग' र'द'स'दे'र'गु'स' ल'द'र'। ई'ल'
स'र' र' सु'द'स'र'ल'गु'। ल'द'स' सु'दे'ग' सु'द'स'र'गु' = *kah sadbhāvam pra-*
hāṣati. — Voir la strophe suivante.

2) ग'ल'ते' ल'ल'दे' कुं'मे'द'स'स'। ग'द'र'ग' र'द'स'दे'र'गु'स' मे'द'स'। ई'ल'
ल'द'र' सु'द'स'र'ल'गु'। मे'द'स' सु'दे'ग' सु'द'स'र'गु'।

शब्देन उत्तरं^(१) द्रूपं गम्भीरं^(२) च स्वभावतः ।

समं रूपं च बोधिश्च नानात्वं स न लभ्यते ॥⁽³⁾

यथा निर्वाणु गम्भीरं शब्देन संप्रकाशितं ।

लभ्यते न च निर्वाणं स च⁽⁴⁾ शब्दो न लभ्यते ॥

(5) शब्दश्चापि निर्वाणं च उभयं तन्न लभ्यते ।

एवं शून्येषु धर्मेषु निर्वाणं संप्रकाशितं ॥

निर्वाणं निवृत्तिरेव निर्वाणं च न लभ्यते⁽⁶⁾।

अप्रवृत्तिर्हि धर्माणां यथा पश्चात्तथा पुरा ॥

सर्वधर्माः स्वभावेन⁽⁸⁾ निर्वाणसमसादृशाः ।

ज्ञाता नैष्कर्म्यसारे किं ये युक्ता बुद्धबोधये ॥

b)

10

1) Suppléez *samprakāṣitam*. — སྒྲུབ་པ་གྲུབ་པ་ཀྱི་ སྒྲུབ་པ་

2) *Ms. gambhīram ca svabhāvaḥ* (bhāvam) — རབ་ཀྱི་ཀློན་པོ་ཟེན་པ་དག
= *svabhāvena gambhīram*.

3) Mss. *nānātram cet sa . . . .* བ་ན་ འ་བ་ དེ་ མི་ རྟོན་ = *nānākriyeyam*
na labhyate.

4) D'après le tibétain *tan mrtāṇam na labhyate tacchabdo 'pi na labhyate*.

5) Mss. *çabdaç cāpy anirvāṇām ubhayam.*

6) Peut-être *nirvāṇam nirvṛtīrṭtam* = *nvrtīrūpam*. — Mss. *nirvāṇam*
(*ni*)(*r*)*vṛtī*(*i*) *vṛttā* — མྱ་ངན་འདས་ ནང་ འདའ་བ་ རེ། མྱ་ངན་འདས་པ་ མི་རྟེན་དེ།

7) Mss. *apavṛtṭeṣa*, °*vṛtṭeṣu* འཕྲི་ན་ ཆོས་རྣམས་ འབྱུག་པ་ མེད། = *atra dharmāṇāṃ apavṛttih*.

8) Les Mss. reproduisent ici les stances qui précèdent: *sarvadharmāḥ svabhāvena nirvāṇam sa ca śabdō na labhyate*, etc.

9) Mss. jñānā — ཆོས་རྒྱལ་གྱི་ཐུགས་ཅན་དང་བཞིན་གྱིས། ཁྱེད་ཀྱི་འདས་
དང་མཚན་པ་ཉམས་པར། སངས་རྒྱལ་གྱི་བསྟན་པ་ཡི། རྩལ་བ་ལྷ་རྩལ་
རྩལ་གྱིས་རིག། = budhdhadēcanāyām utśāhotīdaparāyanair (°adhīyuktair)
jñātāḥ.

तथा

ज्ञानेन ज्ञानाम्यङ्गं स्कन्धशून्यतां ।

ज्ञात्वा च क्लेशेहि न संवसामि ।

व्याकुलमात्रेण [हि] व्याकुलमि

5

परिनिर्वृतो लोकमिमं चरामि ।

(1)
तथा

परिनिर्वृतं लोकि त शूरा

येहि स्वभावतः ज्ञा[ति]मि धर्माः ।

कामगुणैर्हि चरन्ति असंगाः

10

सङ्गु विवर्जिप सन्न विनेत्ति⁽²⁾ ॥ इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपा[149a]दोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ विपरा-
सपरोक्ष नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं ॥

---

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Mss. *vineyanti*.

XXIV.

आर्यसत्यपरीक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं

घट्टारु ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ १

5

यदि पुत्र्या नोपपद्यत इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्याध्यात्मिकं भावजातं शून्यामिति [Tib. 178a] प्रतिपादितं नानु] चैवं सति बह्व्यञ्च महत्तञ्च दोषा भवत आपद्यन्ते । कथं कृत्वा । यदि सर्वमिदं शून्यं स्यात्तदा पच्छून्यं तन्नास्ति यच्च नास्ति तदविद्यमानत्वाद्ध्या-
पुत्रवन्नेवोत्पद्यते न चापि निरुध्यत इति न कस्य चित्पदार्थस्योदयो व्यपश्य ' तदभावाच्च
चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते शून्यतावादिनः प्रसज्यते ॥

10

कथं कृत्वा । इह हि पूर्वकृतुन्नतिः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः पञ्चोपादानस्कन्धा दुःख-
दुःखतया विपरिणामदुःखतया संस्कारदुःखतया च प्रतिकूलवर्तिताच्च पोडात्मका⁽²⁾ न
दुःखमित्युच्यते⁽³⁾ । एतच्च दुःखमार्या एव विपर्याप्तप्रकाशे सति दुःखमिति संज्ञानते । ना-

1) गण'ते' नरे'र'ण' गुण' श्रु'र'ण' । नृपु'र'स' मे'र'ते'र' नरे'ण'स' मे'र' । नय'ण'स'
मि'र' मरे'ण'स' मरे'ण'स' । मे'र'ण' मे'र'स' म'र'स' नृपु'र' ॥

2) गे'र'स'मि' म'र'ण'ते'र'ते'र'ते'र'ते'र' ।

3) Voir ci-dessus 227, n. 1. — Bodhicaryāvat. 346. 7. — Visuddhi-
magga XVI (J. P. T. S. 1893 p. 136). — Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 388a et
suiv. — *samskāraduḥkhatā* = *anītyatāduḥkhatā*, d'après le passage suivant:
*samskāreṇaiva duḥkhateti . samskāraṇaiva jananenaivety arthaḥ . yañ anītyaṇ
tad duḥkham , yañ na nīyatasthitam tad duḥkham , yañ jāyate vināśyati ca tad
duḥkham ity arthaḥ . tenoktam* [Koçç] : *pratyayādisamskāraṇād iti pratyayair
duḥsasamskriyate yasmāt tasmāt tad duḥkham iti*. — Bhojarāja ad Yogas. II. 15
(*samskāraduḥkhatva*). — Nāmasaṃgītī. 85 (*duḥkham saṃsāriṇaḥ skandhah*).
— Bhavya, 180b (Rockhill, Life, p. 189).

नार्या विपर्यासानुगतत्वात् । यथादर्शनं च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् । यथा हि विपर्यस्ते-
 न्द्रियाणां मधुरस्वभावमपि गुडशर्करादिकं तिक्ततयोपलभमानानां जरादिरेगातुराणां
 तिक्ततैव सत्यं तज्ज्ञानापेक्षया न माधुर्यं तेनात्मना तस्य वस्तुनो अनुपलभ्यमानत्वात् ।
 एवमिहापि यद्यपि पञ्चोपादानस्कन्धा दुःखस्वभावा भवन्ति तथापि य एतान् दुःखा-
 6 त्मकान् पश्यन्ति तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते । न विपर्यासानुगमादन्यथोपलभमानाना-
 मिति [149b] । अतः [Tib. 178b] धार्म्याणामेव दुःखात्मता सत्यमिति कृत्वा दुःखमार्प-
 सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चानार्यदुःखा वेदना दुःखमिति परिच्छिद्यत इति । एवं तत्कथं
 दुःखमार्पाणामेव सत्यं । सत्यं न हि दुःखैव वेदना केवलं दुःखसत्यं किं तर्हि पञ्चाप्यु-
 पादानस्कन्धा इत्यतः धार्म्याणामेव तत् सत्यमिति कृत्वा धार्मसत्यमिति व्यवस्थाप्यते ॥

10 यथोक्तं

ऊर्णापद्मं यथैव हि कर्तलसंस्थं न विद्यते पुंभिः ।
 अन्तिगतं तु तदेव हि जनपत्यर्तिं च पीडां च ॥
 कर्तलसदृशो बालो न वेत्ति संस्कारदुःखतापद्मम् ।
 अन्तिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्देजते गाढं ॥ इति ।

15 तस्मादधार्म्याणामेव तदुःखसत्यमिति दुःखमार्पसत्यं व्यवस्थाप्यते ॥

कदा च तदुःखमार्पसत्यं युज्यते । यदा संस्काराणामुदयव्ययौ संभवतः । यदा तु
 शून्यत्वान्न किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निरुध्यते तदा नास्ति दुःखं ॥

अस्मिन् च दुःखे कुतः समुदयसत्यं । यतो हि हेतोर्दुःखं समुदेति समुत्पद्यते स
 हेतुस्तृष्णाकर्मलेशलक्षणः समुदय इत्युच्यते । यदा तु फलभूतं दुःखसत्यं नास्ति तदा
 20 फलरहितस्य हेतुकत्वानुपपत्तेः समुदयोऽपि नास्ति [Tib. 179a] ॥

1) D'après le tibétain *tad /skandhapañcakam?* / *duḥkhātmatayā satyam*

2) *urṇāpakṣman* = *सु'र्या'पक्षे'ण*. — Comparer le *akṣipātranyāya*, Col. Jacob, Third handful, p. 103.

दुःखस्य च विगमो ऽप्यनरूपादो निरोध इत्युच्यते । यदा तु दुःखमेव नास्ति तदा
 अस्य निरोधः स्यादिति । यतो दुःखनिरोधोऽपि न संभवति । अस्माति हि दुःखे निरो-
 धस्तत्स्याप्यभावः । अस्मि च दुःखनिरोधे कुतो दुःखनिरोधगामिनो घावांष्टा[150a]
 द्वागार्गानुगा प्रतिपद्विष्यतीति मार्गस्त्यमपि नास्तीति ॥

तदेवं शून्यत्वं भावानां ब्रुवतश्चतूर्णामार्यस्त्यानामभावः प्रसज्यते । ततश्च को दोष 6
 इति । उच्यते ।

परिज्ञा च प्रकृणं च भावना सात्तिकर्म च ।

चतूर्णामार्यस्त्यानामभावान्नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ २

चतूर्णामार्यस्त्यानामभावप्रसङ्गे सति यदेतदन्तित्यादिभिराकारैर्दुःखस्त्यपरिज्ञानं
 दुःखसमुदयस्य च प्रकृणं दुःखनिरोधगामिन्याश्च प्रतिपदो भावना दुःखनिरोधस्य च 10
 सात्तिकर्म सात्तिक⁽²⁾करणं तन्नोपपद्यते ॥

यदि दुःखादीनामार्यस्त्यानामभावे सति परिज्ञा[ना]दिकं नास्ति तदा को दोष
 इति । उच्यते ।

तदभावान्न विद्यते चत्वार्यार्यफलानि च ।

फलभावे फलस्था नो न सति प्रतिपन्नकाः⁽⁴⁾ ॥ ३

15

1) འཇགས་པའི་བདེན་པ་ བཞི་མེད་པས། ཡོངས་སུ་ཤེས་ རྟོག་པ་ རྟོག་
 རྟོག་ རྟོག་ མཛོད་རྒྱ་བ་དག། འཇགས་པར་འགྱུར་བ་ མ་ཡིན་ནོ། — Nos Mas. por-
 tent ici *cāntikarma*, mais ci-dessous *sākṣīkarma*.

2) Dh.-s. XCVII; M. V, ut. § 54.

3) མཛོད་རྒྱ་བ་ རྟོག་ མཛོད་སུམ་རྒྱ་བ་.

4) དེ་དག་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་པས། འཇགས་སུ་བཞི་ ཡང་ ཡོད་ མ་ཡིན། འཇགས་སུ་
 བེད་ན་ འཇགས་གནས་ མེད། འཇགས་པ་དག་ གང་ ཡོད་ མ་ཡིན།

संघो नास्ति न चेत्सत्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते⁽¹⁾ ॥ ४

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति⁽²⁾ ।

यदा चैवं दुःखपरिज्ञानादिकं [Tib. 179b] नास्ति तदास्मिन्नसति श्रोतव्यापत्तिः.

5 सकृदागम्यनागम्यकृतफलाख्यं फलचतुष्टयं नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह ज्ञेयानां

1) ग'ल'हे' श्ले'सु'ग'द'व'ग' यकु'र'। दे'र'ग' मे'र'र' र'गे'र'दु'र' मे'र'।
द'स'ग'स'म'दे' स'दे'र'य'र'स'स' मे'र'सु'र'। र'स'स'दे' क'स' ग'द' य'र' स'य'र'॥

2) क'स' र'द' र'गे'र'दु'र' य'र' मे'र'र'। स'द'स'कु'र' हे'र'ग'र' य'र'स'र'द'सु'र'।

3) L'exposé qui va suivre des quatre fruits ou de la conquête de la qualité d'Arhat semble parfaitement conforme aux données de l'Abhidharmakośavyākhyā. Bien que relevant du même principe que le système de l'Abhidharma pāli, ramenant comme lui la conquête des fruits et la pratique du chemin à l'élimination des *anuśayas* (Atthasālinī, 324.1), distinguant comme lui les trois *dhātus*, le *darśanamārga* et la *bhāvanā*, le système que nous avons ici s'écarte sur beaucoup de points des commentaires de Buddhaghosa. — Les sectes se sont beaucoup disputées sur les *anuśayas*, *paryutthānas*, etc. — Quelques références, Mrs Rhys Davids, Man. of Psychology, *passim* et notamment 296, n. 1, 302, n. 1, 326, n. 1, Dhammasaṅgani §§ 584, 1002—7, 1254—9; Warren, p. 193; Kathāvatthu I. 4, II. 7; Sumaṅgalavil. 19—20. Visuddhimagga (J. P. T. S. p. 158). — Ci-dessus p. 319.

D'après l'Abhidharmakośa, dont nous reproduisons ici les explications, les *anuśayas* [स'कु'र'] sont examinés au point de vue de leur *ākāra* ou nature propre, de leur *prakāra* ou de leur qualité d'être éliminés par la vue ou par la méditation des vérités, enfin du *dhātu* auquel ils appartiennent.

1. Le *rāga* est un dans sa nature, étant «attachement» (*saktyākāra*); il peut appartenir aux trois *dhātus* (*kāma*, *rūpa*, *arūpya*), soit donc trois catégories dont chacune devra être éliminée par la vue de chacune des quatre vérités et par la méditation: donc 15 *anuśayas* relatifs au *rāga*.

2. De même pour le *pratigha* en ce qui regarde sa nature (*ākāra*) et son élimination (*prakāra*); mais le *pratigha* n'existe pas dans les deux *dhātus* supérieurs: donc 5 *anuśayas* relatifs au *pratigha*.

3. Il en est du *māna* (tout *māna* est *unnatyākāra*) comme du *rāga*: donc 15 *anuśayas* relatifs au *māna*.

4. Nous avons de même 15 *anuśayas* relatifs à l'*avidyā* (toute *avidyā* étant *asamkhyāna-ākāra*).

प्रह्णं संपिण्डितं कलाभ्यां प्रतिलभते । तद्यथा । संयोजनत्रयप्रह्णो सति षोडशे मार्गे

5. La *vicikitsā* est *saṃcaya-ākūra*; elle appartient aux trois *dhātus*; [mais elle est éliminée complètement par la vue des quatre vérités et la méditation n'a pas à intervenir] ⁽¹⁾; nous avons $4 \times 3 = 12$ *anuṣayas* relatifs à la *vicikitsā*.

1) Les explications entre parenthèses sont empruntées à l'exposé de la *Madhyamakavṛtti*; elles ne sont pas données *in loco* dans l'*Abhidh. koṣa*. Le fait qu'elles justifient les totaux constitue une suffisante sécurité.

6. A la *dr̥ṣṭi* se rapportent 36 *anuṣayas*. Nous savons qu'elle est multiple dans sa nature, dans les modes nécessaires d'élimination, et dans les *dhātus* auxquels elle se rattache.

On a cinq espèces de *dr̥ṣṭi* (*satkāya°*, *antagrāha°*, *mithyā°*, *dr̥ṣṭiparāmar̥ṣa*, *ṣāvarataparāmar̥ṣa*), relatives aux trois *dhātus*, exigeant pour leur élimination 1° *duḥkhasatyadar̥ṣaṇa* (qui comporte les quatre premiers *kṣaṇas* du *soḍaśaṇa*) soit $5 \times 3 \times 1 = 15$.

La *mithyādr̥ṣṭi* et le *dr̥ṣṭiparāmar̥ṣa* exigent en outre le *samudaya°* et le *mirodhadar̥ṣaṇa*. En tenant compte des trois *dhātus*, on a 2 *ākāras* $\times 2$ [*prahṇa*]/*prakāras* $\times 3$ *dhātus* = 12 *anuṣayas*.

La *mithyādr̥ṣṭi*, le *dr̥ṣṭiparāmar̥ṣa* et le *ṣāvarataparāmar̥ṣa* exigent en outre le *mārgadar̥ṣaṇa*. Soit, en tenant compte des trois *dhātus* qui sont le domaine de ces *dr̥ṣṭis*: $3 \times 3 \times 1 = 9$.

La *bhāvanā* (méditation) n'a pas à intervenir.

L'*Abhidh. k.* distingue donc, comme notre texte, 98 *anuṣayas*, parmi lesquels 10 réclament pour leur élimination la *bhāvanā*, savoir un *pratigha* (sphère du désir), trois *rāgas*, trois *mānas*, trois *avidyās* (dans les trois sphères). [Voir p. 484, n. 2 et Additions et Corrections.]

1) = $\tilde{\text{संम}}^{\text{र}}$.

2) Sur *prahṇa*, *vihāna* et *viśamyoga*, voir Additions.

3) Ces trois *samyojanas* (प्रादुर्भूतसंयोजन) sont ceux qui sont éliminés par le 'premier chemin' (chemin du *sotāṣṭāpanna*); ou, ce qui revient au même, ceux qui sont éliminés par le *satyadar̥ṣaṇa*, sans intervention de la *satyābhāvanā*. (Voir ci-dessous, p. 484 l. 8, et *Dhammasaṅgaṇi*, § 1002, *Man. of Psychology*, p. 256, suiv.). Sur ces définitions notre texte est d'accord avec les autorités pāliques. L'accord cesse quand on passe à l'énumération. On a, d'après la source pālie, *satkāyadr̥ṣṭi*, *vicikitsā*, *ṣāvarataparāmar̥ṣa*. Ici nous devons entendre les cinq *dr̥ṣṭis* (voir ci-dessus) et la *vicikitsā*, quel que soit le procédé par lequel on les ramène à trois chefs.

4) Les seize *kṣaṇas* ou *cittakṣaṇas* du *dar̥ṣanamārga*, dont le dernier correspond à l'acquisition du fruit de *sotāṣṭāpanna*, sont énumérés M. Vynt. § 56. A chaque Noble Vérité correspond une *jñānakṣānti* et un *jñāna* (adhésion à une connaissance, possession de cette connaissance ??), qui se subdivisent en 'patience',

स्वप्नज्ञानतपो यत्क्षेत्रप्रकृषां तत्स्रोतश्चापत्तिफलं ॥ कामावचराणां भावनाप्रकृतव्यानां
 ज्ञेशानामधिमात्रमध्यमूहनां प्रकाराणां पुनर्धिमात्रमध्यमूहप्रकारभेदेन प्रत्येकं [150a]
 भिद्यमानानां नव प्रकारा⁽³⁾ भवन्ति । तत्र कामावचरषष्ठक्षेत्रप्रकारपरित्ये⁽⁴⁾ विमुक्तिर्गो

'connaissance' relatives au *kāmadhātu*, et 'patience', 'connaissance' relatives aux *dhātus* de la matière et de la non-matière ^(a). — On a donc :

$$\text{duḥkhe} \begin{cases} \text{dharmajñānakṣānti,} \\ \text{dharmajñāna,} \\ \text{'nvayajñānakṣānti,} \\ \text{'nvayajñāna.} \end{cases}$$

et ainsi de suite.

^(a) *dharmajñāna* = *kāmasaṃprayukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam* (pour la douleur), *kāmasaṃprayuktānāṃ saṃskārānāṃ hetau yad anāsravaṃ jñānam* (pour la production), etc. *anvayajñāna* = *rūpārūpyapratīsamayukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam*, etc. (Abhidh. k. v. Burn. 425 a).

Les 'moments' d'ordre impair, à savoir les *jñānakṣāntis*, constituent l'*ānantaryamārga*, qui est préparatoire; les *jñānas* constituent le *vimuktimārga*. (M. Vyut. 54. 18—19).

D'après la définition de notre texte, ou a : *śrotaṭṭipphala* = l'élimination des *kleṣas* qui correspond au seizième moment du *darṣanamārga*, savoir au *mārga nvayajñāna*.

1) Les *kleṣas* sont ou *darṣana*^o ou *bhāvanāprahātavya*. L'élimination des premiers constitue le *śrotaṭṭipphala*; l'élimination des seconds constitue les trois autres fruits. Sur le *darṣana* (seeing, vision, insight) voir la note substantielle de Mrs Rhys Davids, *Psychology* ad 1002; sur la *bhāvanā* (practice, culture), ibidem ad 1007. L'Abhidharmakośa explique: *yo hi kleṣo yasya satyasyāpavādāya pravṛttaḥ, sa tasmin dṛṣṭe prahīyate, sarpabhṛāntīr ita raṇḍu-darṣanāt. satyānāṃ darṣanamātreṇa prahāṇād iti nābhyāsena prahāṇād ity abhiprāyaḥ*.

2) C'est-à-dire *rāga*, *pratigha*, *māna* et *avidyā* (M. Vyut. § 104, 23. 24 25. 32; § 109. 69). — Le *pratigha* n'existe que dans la sphère du *kāma* (*kāmāru-cara*, *°pratisaṃyukta*, *°āpta*, *°dhātuparyāpanna*, M. Vyut. § 109. 65, 70—72; རྣམ་པ་རྒྱུ་པ་). Les trois autres *kleṣas* sont du domaine des trois *dhātus* (*rūpa*, *arūpya*). Voir *Man. of Psychology*, xlv, §§ 1080—5, p 377, n. 3.

3) Les neuf catégories sont *adhimātra-adhimātra*, *madhya-adhimātra*, *mṛdu-adhimātra*, *adhimātra-madhya*, *madhya-madhya*, etc.

4) Le tibétain porte རྣམ་པ་པ་ = *°parikṣayāt*.

यत्प्रकाणं [तत्] सकृदगामिफलं⁽¹⁾ । तेषामेव कामावचराणां क्लेशानां नवप्रकारक्लेशपरित्ये विमुक्तिमार्गे यत्क्लेशप्रकाणं तदगामिफलं⁽¹⁾ । ब्रूपाद्व्यावचराणां क्लेशानां भावनाप्रकृतव्यानां भूमौ भूमौ नवप्रकारभेदभिन्नानां यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञापयतनभूमिकनव-मक्लेशप्रकारपरित्ये विमुक्तिमार्गे यत्प्रकाणं तद्वर्तुत्यफलमित्येतानि चत्वारि फलानि ॥

तान्येतानि कथं पुन्यन्ते । यदि दुःखस्य परिज्ञानं संभवति समुद्रस्य प्रकाणं नि- 5
रास्य साक्षात्करणं धर्ममार्गस्य भावना भवति । यदा तु दुःखादोनागार्यसत्यानामभावे
माति दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति । तदा न सन्ति तानि चत्वारि च फलानि । चतूणां च
फलानामभावे सति ये [Tib. 180 a] तेषु व्यवस्थिताः फलस्थानाश्चत्वार धर्मपुद्गलास्ते न
सन्ति । अत एव च प्रतिपन्नका⁽²⁾ अपि चत्वार धर्मपुद्गला न संविद्यन्ते ।

इह हि षोडशान्तमार्गेऽन्वयज्ञानतत्तात्पूर्वे⁽³⁾ ये पञ्चदश तात्तिज्ञानतत्ताः । तद्यथा 10
त्रैधातुकदुःखाभिसमये दुःख[सत्य]⁽⁴⁾लम्बनाश्चत्वारः तात्तिज्ञानतत्ताः ।

तत्र कतमे त्रैधातुकदुःखाभिसमये चत्वारः तात्तिज्ञानतत्ताः । तद्यथा⁽⁵⁾ कामावच-

1) Voir p. 484, n. 2.

2) Le *pratipannaka*, ou 'candidat au fruit' de *srotāṇipatti*, est celui qui se trouve dans un des quinze 'moments' antérieurs au seizième, lequel se confond avec le fruit. — Ou bien le *pratipannaka* est le possesseur du quinzième moment, voir p. 485. 9 et 12. La question reste obscure.

3) བརྟེན་པ་ རྩལ་ མེས་པའི་ ལྷན་ཅེག་. Il faut entendre quinze moments, les uns de *jñānaḥkṣānti* et les autres de *jñāna*, à savoir huit *jñānaḥkṣāntiḥkṣāṇas* et sept *jñānaḥkṣāṇas* (le huitième *jñānaḥkṣāṇa* = le fruit).

4) མངོན་པར་ རྟོག་པ་ རེའི་ རྟེ ག et ci-dessous (ligne 12) མངོན་པར་ རྟོག་པའི་ རྟེ་གེ. — Voir M. Vyut. 54. 20—21 *abhisamayāntakam, kṣaya-jñānalābhikam ku-
yabamūlam*.

5) Nous restituons *satya*, contre les Mss. et le tibétain, d'après l'analogie de p. 482, 3 etc.

6) D'après notre texte, — car l'Abhidharmakoçav. signale des diver-
sances d'école, — les quatre moments de la 'vue' de la vérité de la douleur ré-
partissent ainsi leur activité :

रडुःखदर्शनप्रकृतव्यसत्कायात्तमाकृमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शशीलव्रतपरामर्शविचिकित्सा-
 रागप्रतिषमनाविद्याव्यदशानुशयप्रतिषतो ऽनित्यदुःखशून्यानात्माकारोत्पन्नः कामावच-
 [151a] रडुःखसत्यालम्बन ग्रान्तर्मार्ग[ल]त्तणो दुःखे धर्मज्ञानतात्तिता एकः । तदाल-
 म्बनाकार एव [च] विमुक्तिमार्गलत्तणो दुःखे धर्मज्ञानत्तणो द्वितीयः । एवं त्रयावप्यावच-
 5 रडुःखसत्यालम्बनः प्रतिषयवर्जितान्तरोक्ताष्टादशानुशयप्रतिषतो दुःखाद्याकारोत्पन्न ग्रान-
 तर्मार्गलत्तणो दुःखेऽन्वयज्ञान[Tib. 180b]तात्तितास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव
 [च] विमुक्तिमार्गलत्तणो दुःखेऽन्वयज्ञानत्तणश्चतुर्थः ॥

⁽³⁾ यथा चैते त्रैधातुकावचरडुःखसत्याभिसमये तात्तिज्ञानत्तणाश्चत्वार एव कामाव-
 चरसमुदयदर्शनप्रकृतव्यमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्सारागप्रतिषमनाविद्याव्यस-
 10 तानुशयप्रतिषतो हेतुसमुदयप्रभवप्रत्ययाकारोत्पन्नः कामावचरसमुदयसत्यालम्बन ग्रान-

1. Le premier moment (*kṣānti*, donc *ānantaryamārga*, chemin préparatoire) exerce son pouvoir éliminatoire sur les dix *anuṣayas* (voir p. 478 n. 3), en tant qu'ils sont du domaine du désir.

2. Il en est de même du deuxième, avec cette différence qu'étant *jñāna*, il appartient au *vimuktimārga*.

3. Le troisième porte sur les dix *anuṣayas*, moins le *pratigha*, en tant qu'ils sont du domaine de la matière et de la non-matière. Soit dix-huit *anuṣayas*.

4. Le quatrième est semblable au troisième, à cela près qu'il est du *vimuktimārga*.

En résumé, le *duḥkhasatyadarśana* s'attaque aux dix *anuṣayas* de la sphère du désir, et aux neuf *anuṣayas* des deux autres sphères; il comporte l'élimination de 28 *anuṣayas* définis comme *duḥkhadarśanaprahātavya* «éliminables par la vue de la vérité de la douleur» (10 + 9 + 9).

Il faut noter que dans le premier *dhātu*, *rāga* = *kāmarāga*; dans les deux *dhātus* supérieurs, *rāga* = *bhavarāga*.

1) Donc, dans les sphères supérieures, on ne tient pas compte du premier aspect (*ākāra*) de la vérité de la douleur, à savoir *anitya*. De même, pour le *saṃudaya*, on écarte dans les mêmes sphères le *hetu-ākāra*, voir p. 483, n. 1. et aussi 483, l. 11, 484, l. 2.

2) Pour le *saṃudayaadarśana*, on a, pour les deux premiers moments, sept *anuṣayas* de la sphère du désir; pour les deux derniers, six *anuṣayas* des deux sphères supérieures (où il n'y a pas de *pratigha*). Soit donc 7, 6, 6 = 19 *anuṣayas*. Il y a trois *anuṣayas*, à savoir trois *dṛṣṭis* (*satkāya*° *antagrāha*° et *ālavrataparī-marṣa*) à l'élimination desquels ne concourt pas la vue de la vérité de la production de la douleur.

क्षर्यमार्गलक्षणः समुदये धर्मज्ञानतत्तित्ता एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः । समुदये धर्मज्ञानतत्तित्ता द्वितीयः । एवं त्रयात्रय्यावचरसमुदयसत्यालम्बनः प्रतिषेध-
विज्ञानक्षरोक्तद्वादशानुशयप्रतिपत्तः समुदयसत्याकारोत्पन्न ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणः समुदये
ऽन्वयज्ञानतत्तित्तास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुदये ऽन्व-
यज्ञानतत्तित्ताश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरदुःखसमुदयसत्याभिसमये [Tib. 181a] चत्वारः 5
तत्ताः ॥

यथा चैते चत्वारः तत्तास्त्रैधातुकदुःखसमुदयसत्याभिसमये एवं कामावचरदुःख-
[151 b] निरोधदर्शनप्रकृतव्यसमुदयोक्तसत्तानुशयप्रतिपत्तो निरोधशतप्रणोतनिःसृणा-
कारोत्पन्नः कामावचरदुःखनिरोधसत्यालम्बन ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानतत्-
तित्ता एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानतत्ता द्वि- 10
तीयः । एतेरेवाकारे त्रयात्रय्यावचरदुःखनिरोधसत्यालम्बनः प्रतिषेधक्षितद्वादशानुशय-
प्रतिपत्त ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणो निरोधेऽन्वयज्ञानतत्तित्तास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव
च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे ऽन्वयज्ञानतत्ताश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरदुःखनिरो-
धसत्याभिसमये चत्वारः तत्ताः ॥

एवं कामावचरदुःखनिरोधमार्गमार्गदर्शनप्रकृतव्यनिरोधोक्तानुशयेषु शीलत्र- 15
तपरामर्शमष्टमं प्रतिप्याष्टानुशयप्रतिपत्तो मार्गन्यायप्रतिपत्तिर्यौगिकाकारोत्पन्नः कामाव-

1) Lecture confirmée par le tibétain; peut-être *samudayādyakara*°.

2) Même théorie pour le *nirodhadarṣana*. Même nombre d'*anuṣayas* élimi-
nables.

3) Opposé aux *anuṣayas* qui doivent être éliminés par *nirodhadarṣana*,
c'est-à-dire aux sept qui sont nommés à propos du *samudaya*.

4) རྒྱལ་པར་སྤྱུལ་པ་.

5) Comparer ci-dessus l. 8. — འཕྲོལ་པ་ལ་ བཤུ་བ་རྟག་ལ་.

6) Pour le *mārgadarṣana*, il faut ajouter le *śīlavrataparāmarṣa*. On aura
donc pour les trois *dhātus* 8, 7, 7 *anuṣayas*.

चरुदुःखनिरोधगामिमार्गालम्बन आनन्तर्य[Tib. 181b]मार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानज्ञातित्तण
 एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानज्ञातो द्वितीयः । एतेरे-
 वाकारे त्रपात्रप्यावचरुदुःखनिरोध[गामि]मार्गालम्बनः प्रतिघवर्जितचतुर्दशानुशयप्रति-
 पत्त आनन्तर्यमार्गलक्षणो मार्गेऽन्वयज्ञानज्ञातित्तणस्तृतीयः । इत्येते पञ्चदश त्तणा दर्शनमा-
 5 र्गभिधानाः ॥

एवं व्यवस्थित आर्यः स्रोतश्चापत्तिफलसाक्षात्क्रियायै प्रतिपन्नक इत्युच्यते । षोडशे
 तु मार्गेऽन्वयज्ञानस्थितः स स्रोतश्चापन्न इत्युच्यते ॥

त एते ऽष्टाशीतिरनुशयाः सत्या[152a]नां दर्शनमात्रेणा भावनामनपेक्षैव प्रक्रीयते
 इति कृत्वा दर्शनप्रकृतव्या इत्युच्यते ।

10 यथादृष्टसत्याकारभावनया तु ये पश्चात्प्रक्रीयन्ते ते भावनाप्रकृतव्याः । ते च
 (2) दर्शानुशया भवन्ति । कामावचरा रागप्रतिघमानाविद्याः । त्रपावचरा एव प्रतिघवर्जिता-

1) On a 28 *anuṣayas* éliminés par la vue de la vérité de la douleur, 19 pour la production, 19 pour la destruction, 22 pour le chemin.

2) Les *kleṣas* ou *anuṣayas* «qui doivent être éliminés par la méditation» sont *pratiṣṭhā* (sphère du désir), *rāga*, *māna*, *avidyā* (dans les trois sphères) Soit dix *anuṣayas*.

Ils forment neuf catégories : *adhī mātra-adhī mātra*, *madhya-adhī mātra*, etc. Pour l'élimination de chacune d'elles, il faut deux moments (*jñāna-kṣaṇas*), le premier appartenant à l'*pānantaryamārga*, le second au *vimuktimārga*. Une connaissance *mṛdu-mṛdu* suffit à éliminer la passion *adhī mātra-adhī mātra*; mais il faut la connaissance *adhī mātra-adhī mātra* pour éliminer la catégorie la plus subtile de la passion. — Comparaison du blanchisseur.

Les fruits du Sakṛdāgāmin et de l'Anāgāmin, comportent l'élimination, par méditation, du *pratiṣṭhā*, et des *rāga*, *māna* et *avidyā* dans la sphère du désir. Le Srotaāpanna les a déjà éliminés dans la mesure où la 'vue des vérités' les élimine.

Le fruit du Sakṛdāgāmin est obtenu par l'expulsion des six catégories *adhī mātra* et *madhya*; celui d'Anāgāmin par l'expulsion des trois catégories *mṛdu*. Il ne reste donc plus chez ce saint aucune trace des passions de la sphère du désir: aussi ne renaît-il plus dans cette sphère, étant délivré des *kleṣas* *kāma-vācaras* = *avarabhāgiya saṃyojana* (M. Vyut. 109.74, comp. *orambhāgiya* Childers, p. 444).

Le fruit d'Arhat correspond à l'élimination de *rāga*, *māna*, *avidyā* dans les sphères de la matière et de la non-matière. Ces deux sphères se subdivisent

त्रयः । आद्यव्यावचाराश्च त्रय एत एवेति दश भवन्ति ॥ एते च यथोक्तेन न्यायेन भूमौ भूमौ
नवधा भिद्यन्ते कामधातौ चतुर्षु ध्यानेषु चतुर्धात्रये⁽¹⁾ । एकैकस्य च ज्ञेशप्रकारस्य प्रका-
शप्रमाणान्तर्गविमुक्तिमार्गभेदेन द्वौ द्वौ [Tib. 182a] ज्ञानतन्त्री व्यवस्थाप्येते ज्ञेशतन्त्रा-
न्यपयोगेण । अधिमात्राधिमात्रो हि ज्ञेशप्रकारो मृदुमृदुभ्यामानन्तर्गविमुक्तिमार्गाभ्यां
प्रकीर्यते । यावन्मृदुमृदुज्ञेशप्रकारो ऽधिमात्राधिमात्राभ्यां ज्ञानतन्त्राभ्यां प्रकीर्यते । ६
स्त्र्यं हि मलमल्पप्रपन्नसाध्यं सूक्ष्मं तु मरुपन्नसाध्यं रजकवस्त्रधावनसाध्य⁽²⁾मेवेति
विज्ञेयं ॥

तत्र दर्शनमार्गादूर्ध्वं कामावचरभावनाप्रकृतव्यपञ्चज्ञेशप्रकारप्रतिपत्तिविमुक्ति-
मार्गाख्यज्ञानतन्त्रा⁽³⁾द्वर्गज्ञानतन्त्रावस्थितं धार्यः । सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।
मकरिदं लोकमागत्य परिनिर्वाणात्सकृदागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नपकः प्रयो- 10
गस्य सकृदागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । पञ्चे तु तन्त्रे सकृदागामीत्युच्यते ॥

पञ्चातन्त्रादूर्ध्वं नवमज्ञेशप्रकारप्रकाशविमुक्तिमार्गतन्त्राद्वर्गज्ञानतन्त्रेषु वर्तमान
धार्यो ऽनागामि[152b]फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । अनागत्येवं लोके तत्रैव परिनिर्वाणा-

chaque en quatre degrés (ou *bhūmas*), correspondant aux quatre *dhyānas* et aux
quatre *arūpyasamāpattis*. L'Arhat est celui qui a éliminé la neuvième catégorie
(*andampāda*) des *kleśas* appartenant au quatrième *arūpya* (*navasamajñānāsamjñā-
natanubhūmika* = *bhāvāgrika*; comp. les dieux supérieurs de l'*arūpya*, et le sep-
tième *vinokṣa*).

1) Mss. *caturṣu rūpyeṣu*. — རྩུ་མ་ ཡིན་ནེ། འདོད་པའི་ ཁམས་ རྟེན་ བསམ་
གཏུག་ པའི་ རྟེན་ གཟུགས་མེད་མ་ པའི་ རྩུ་གྲག་ཏུ་འོ། — M V ynt 67 68.

2) Mss. *mahāyatnarajakavastradhavanasya karmāṇeṣu* — བླུ་མ་ཁ་བཞི་ གོ་ས་
འཁྱེད་པ་ རྟེན་ ཆོས་ མཆོད་ས་པར་.

3) Ci-dessous *°kṣaṇeṣu vartamāna*. Le tibétain n'a nulle part la marque du
pluriel. — Il porte à tort semble-t-il: *'arvak* [*kāmāvacarabhāvanāprahātavya-
°akleṣapratipakṣe*] *jñānakṣaṇe* *'vasthātah*.

4) Si ces lectures sont correctes, quiconque occupe un *lक्षण* intermédiaire
entre deux fruits, est dit *pratipannaka* du fruit supérieur.

दनागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः [प्रयोगस्थः] अनागामिफलप्रतिपन्नक इत्युच्यते । नवमे तु तन्नेषनागामीत्युच्यते [Tib. 182b] ॥

(1) कामावचरनवमविमुक्तिमार्गतन्नाद्वयं निवर्तमानासंज्ञापतनभूमिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणविमुक्तिमार्गतन्नाद्वयज्ञानतन्नेषु वर्तमान धार्योऽर्हत्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।
5 संदेवमानुषासुरास्त्रोकात्पूजार्हत्वादर्थित्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः [धर्म्हत्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते] । भवामिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणानु नवमविमुक्तिमार्गं व्य-
वस्थितोऽर्हन् भवति ॥

त एते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुद्गलाश्चत्वारश्च फलस्था इत्येतेऽष्टौ महत्पुरुषपुद्गला भवन्ति । परमदक्षिणाहं उक्ता भगवता । यथोक्तं सूत्रे (4)

10 पृष्ठः स देवराजेन शक्रेण वशवर्तिना ।
कृषतां यज्ञमानानां प्राणिनां पुण्यकाङ्क्षिणां ॥

1) Le tibétain diverge: ལྷ་ཅིག་མ་ རྒྱ་པའི་ འོག་ཡོང་ཏུ་ འཕགས་ལ་ སྤོ་
པའི་ རྩེ་མའི་ རྟོན་མོངས་པའི་ རྩམ་པ་ རྒྱ་པའི་ གཏུན་པོ་ རྩམ་པ་རྟོན་པའི་ འཕ་
ལེས་བྱ་པའི་ ཡོ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷ་ཡོང་ཀྱི་ ཡོ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷ་ཅིག་མ་ལ་ གནས་པ་ནི་ རྒྱ་པའོམ་...
= navamakṣaṇād ūrdhvaṃ bhavāgrīkanavamakṣaparakārapratipaṇḥsavamulti-
mārgākhyajñānād arvāg jñānaśaṇe vartamāna ūryo 'rhatphalapratiṇannaka ..

2) bhavāgrīka = naivasanyñānāsanyñāyatanablūmika.

3) གང་ཟག་ རྩེས་བྱ་ རྟོན་པོ་.

4) Comparer Sam. N. I p. 233: yajamānānām manuṣṣānam, puññāpek-
khāna pāṇīnam, karotam opadhikam puññam, saṃghe dinnam mahapphalam
cattāro ca puṭipannā, cattāro ca phale thitā, esa saṃgho ujubhūto, puññasā-
samāhito. — Les mêmes stances citées, dans l'ordre inverse, dans Vimānavatthu
(pages 32 et 41) et Aṅg. IV. 292-3 [R. O. Franke]; voir Minayeff, Recherches,
p. 172.

5) Sic Camb. — Paris kleṣavartinā, Calc. kleṣaṣavartinā. — C'est aussi
Sakka qui interroge Bhagavat dans le Saṃyutta.

6) Mss. śaśatām jayamānānām, kṛṣatām.... སྤོག་ཆགས་ རྟོན་པ་ རྩེ་
འཕྱར་ཞིང་ = prāṇi[nām] kṛṣīval[ānām] jayamānānām.

7) འདོད་པ་... — Mss. °kāṅkhinām.

कुर्वतां श्रद्धधानानां पुण्यमौपधिकं सदा ।

⁽²⁾मुनेत्रं ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं महत्फलं ॥

प्रतिपन्नकाशवारश्चत्वारश्च फलस्थिताः ।

⁽³⁾एष संघो दत्तिणीयो विद्याचरणसंपदा ॥ इति ।

यदि चत्वार्यार्यसत्यानि न सन्ति तेषां च परिज्ञानादीनि । तदा सत्यदर्शनभावन- 5
लभ्यानां फलानामभावात्प्रतिपन्नकफलस्थपुद्गलानामभाव एव । यतश्च संघो नास्ति ।
तत्राधिगमधर्मणा प्रत्यक्षधर्मतया सर्वमारैरपि बुद्धे [Tib. 183a] भगवत्प्रेमैश्वराद्वेत्यप्र-
सादलभेन संघः स न स्यात् । न चेत्सन्ति [153a] ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

प्रार्यसत्यानां चभावात्सद्धर्मोऽपि न संभवति । सतामार्गाणां धर्मः सद्धर्मः । तत्र

1) རྩམ་ལས་ ལུང་པའི་ བསོད་ནམས་. — Voir Minayeff, loc. cit.; M. Vyut.
§ 93 et ci-dessus 310, note 1.

2) བཟང་པོ་.

3) Mss. *evam*, *eva*

4) Littéralement རྩམ་གནས་ལུང་ནིང་ = *dānasthānabhūta*.

5) Mss. *sāmpadeti*.

6) Sic Mss. — བརྩན་ བམས་ཅན་ཀྱིས་ ལུང་། བཅོམ་ལྷན་ལས་ལས་ མི་ལྗེན་
ཟེས་. inséparable de Bhagavat même par l'effort de tous les *māras*.

7) *avetyaprasādalābhena* manque dans le tibétain. — Voir *Avadāna-
gātaka*, II, p. 92 et la note. M. Vyut. 245. 418 [ཤེས་ནས་དྲོ་བ་]. Takakusu,
JPTS. 1905 p. 112. — On a aussi *śraddhāvetyañāna*, Abhidh. k. v., Burn. 134a.

8) Cette définition du Saṅgha est la définition orthodoxe: *cattāro purisayu-
gātū* (*Kathāvatthu*, Comm. I. l. 224) Les hérétiques *Vetulyakas* (XVII. 6)
soutiennent que le Saṅgha est constitué par les seuls possesseurs des fruits.
— On observe le même flottement dans le Grand Véhicule; il semble parfois
que les seuls *Bodhisattvas* maîtres des terres constituent le Saṅgha; mais on
leur adjoint souvent de simples candidats aux terres, qui correspondent aux
pratipannakas du Petit Véhicule.

निरोधसत्यं फलधर्मः । मार्गसत्यं तु फलावतारधर्मः । एष तावदधिगमधर्मः । तत्संप्रज्ञा-
शिका देशना आगमधर्मः । सर्व एष आर्यसत्यानामभावे सति नास्तीति ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

- 5 यदि हि योक्तो धर्मः स्यात्तदा धर्मानुधर्मप्रतिपत्त्या सर्वाकारसर्वधर्माभिसंबोधा-
बुद्धो भवतीति युक्तं स्यात् । यदि च संघः स्यात्तदा तदुपदेशैरुपचोयमानज्ञानसंभारस्तदा-
नमानशरणगमनादिभिश्चोपचोयमानपुण्यसंभारः क्रमाद्बुद्धो भवेत् ।

अथ वा असति संघे स्रोतघापत्तिफलप्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात् । न च प्रति-
पन्नकादित्वमप्राप्य बुद्ध[त्व]माप्यते । अथ यं हि पूर्वं भगवता कस्मिंश्चित्फले व्यवस्था-
10 तव्यं । तत्र च फले व्यवस्थितः संघात्तः पात्येव भगवान् भवति । संघे चासति नियतं ना-
स्ति भगवान् बुद्धः [Tib. 183b] ।

अथ भगवानप्यशैतान्तर्भावात्संघात्तर्गत एव । तथा च बुद्धप्रमुखो भिन्नसंघ इत्यभि-
धानात्संघात्तर्गत एव भगवानिति के चिद्वर्णयन्ति । तेषां मतेन स्पष्टमेवैतत् ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यतीति ॥

1) Voir ci-dessus p. 304, 457. 1 et XXVII. 30.

2) Mss. *taddharma*°. — ཆོས་ རྟེན་ རྒྱུ་མཐུན་པའི་ ཆོས་ཀྱི་ རྟེན་རྟེན་
— Sur *anudharma*, Suttanipāṭa 69, Dhammapada 20; M. Vynt § 48,
49-50, § 281. 120. — Voir *Bodhisattvabhūmi* I, viii, § 4.

3) Sur les deux *sambhāras*, connaissance et mérite, voir pour le Petit Véhi-
cule Abhidh. k. v. Burn 443a *sambhāreṇa mahāpunyajañānasambhārasamulā-
gamād iti ... tatra mahāpunyasaṃbhāras tisraḥ pāramitāḥ, dānaśīlakṣāntipāra-
mitaḥ . mahājñānasambhāraḥ prajñāpāramitā ...* — Cette notion, étrangère
aux Écritures palies, a été empruntée au Grand Véhicule par les Sautrāntikas (?).

4) Le Bouddha fait-il partie du Saṃgha? Voir les opinions divergentes
des sectes, Wassiliw, p. 98, Rockhill, Life, p. 192. — La formule *buddha-
pramukho* . . . . est courante, Ūkṣās. 312. 13, etc.

मध्येदेशिकाश्च⁽¹⁾ महावस्तूपदिष्टभूमिव्यवस्थया प्रथमभूमिस्थितं बोधिसत्त्वमुत्पन्न-
दर्शनमार्गं व्याचक्षणाः संघातःपातितं व्याचक्षते । तदा संघे चासति बोधि[153b]सत्त्वोऽपि
नास्तीति कथं बुद्धो भविष्यतीति स्पष्टमेवेतत् । तद् ।

एवं त्रीण्यपि रत्नानि ब्रुवाणः प्रतिबाधसे । ५

शून्यतां ।

5

शून्यतामित्येवं वदन् बुद्धधर्मसंघाद्यानि त्रीण्यपि दुर्लभत्वात्कदा चिद्वोत्प-
त्तितो जल्पपुण्यानां च तदप्राप्तिर्महार्घमूल्यत्वाद्गतानि प्रतिबाधसे ॥

किं चान्यत ।

शून्यतां फलसद्भावमधर्म धर्ममेव च ।

सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधसे⁽²⁾ ॥ ६

10

1) Mss. *madhyadd°*. — བར་མ་ འདོན་བར་ བྱེད་པ་དག (madhya-pāṭhaka). —

De notre texte il résulte que, d'après le Mahāvastu, le Bodhisattva possède dès la première *bhūmi* le fruit de *śrotaṅgāpatti*; telle est, en effet, la portée du terme *atpannadarśanamārga*. Le Mahāvastu est bien loin d'être clair. D'après l'éditeur (I. 78. 11): «Les Bodhisattvas, dans la première terre, d'hommes ordinaires qu'ils étaient, obtiennent l'acquiescement du fruit» (voir p 437 et contra xxvii) et 102. 13: «Les Bodhisattvas des sept premières terres, par suite de leur qualité de *prthagjanas*...». — Le Daśabhūmaka (cité *Madhyamakāvatāra*, p. 60) enseigne, que les Bodhisattvas de la troisième terre sont déjà dépourvus de toute *dṛṣṭi*; que, par conséquent, ils sont des *śrotaṅgāpannas* (voir ci-dessus p 479). — Voir l'article Bodhisattva dans Hastings' Encyclopaedia of Religion and Ethics.

2) དེ་སྐོར་ སྟོང་པ་ཏེན་ ལྷན་། དགོན་མཆོག་གསུམ་ལ་ གནོད་ པ་ རེ། བྱེད་ཅེད་
འབྲས་བྱ་ ཡོད་པ་ དང་། ཆོས་ མ་ཡིན་ དང་ ཆོས་ ཡིན་ དང་། འཇིག་རྟེན་པ་ཡི་ བ་སྟེན་
ལྟེ། རྩལ་ལ་ གནོད་པ་ བྱེད་པ་ ཡིན། = *evam cūnyatāṃ vadan / triratnapratibūḍham*
va / kurvan phalasaḍbhāvam... — Akutobhaya suit le texte de plus près
དེ་སྐོར་ ལྷན་དགོན་པའི་ མཆོག་། གསུམ་ལ་ གནོད་པ་ བྱེད་པ་ཡིན། སྟོང་ཏེན་ འབྲས་བྱ་
ཡོད་པ་.....

अतो निर्विशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते [Tib. 184b] ' तस्मात्सर्वप्रपञ्चो-
पशमः शून्यतायां प्रयोजनं । भवांस्तु नास्ति त्वं शून्यतार्थं परिकल्पयन् प्रपञ्चजालमेव
सर्वधयमानो न शून्यतायां प्रयोजनं वेति ॥

अथ का पुनः शून्यता । सापि तत्रैवोक्ता⁽¹⁾ ।

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

5

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्वस्य लक्षणं ॥ इति ।

अतः प्रपञ्चनिवृत्तिस्वभावायां शून्यतायां कुतो नास्ति त्वमिति शून्यतामपि न ज्ञा-
नान्ति भवान् । यं चार्थमुपादाय शून्यताशब्दः प्रवर्तते तमपीदृक्⁽²⁾ प्रतिपादयिष्यामः ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ।

10

यः प्रत्ययैर्ज्ञापति स ज्ञातातो

न तस्य उत्पादो स्वभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्यो उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्त

इति भगवतो गद्यवचनात्⁽³⁾ ॥ एवं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दस्य योऽर्थः स एव शून्य- 15
ताशब्दस्यार्थः । न पुनरभावशब्दस्य योऽर्थः स शून्यता[शब्दस्यार्थः] । अभावशब्दार्थं च
शून्यतार्थमित्यध्यारोप्य भवानस्मानुपालभते । तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न जानाति ।
यज्ज्ञानान्न त्वमेवमुपालम्भं कुर्वन्नियतं विकृत्यसे ॥

कशास्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति । यो भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपर्ययित[Tib.

1) XVIII. 9.

2) Ci-dessous XXIV. 18.

3) Voir ci-dessus p. 239, 10.

185 a] सत्यद्वयविभागं न जानाति । केवलं तु ग्रन्थमात्राध्ययनपर एवेति [154 b] । अतः
 आचार्यः कठूपाया परस्य मिथ्याप्रवचनार्थावबोधनिरासार्थं भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपर्ययो-
 तसत्यद्वयव्यवस्थामिव तावदधिकृत्याह ।

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

5 लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ ८

इह हि भगवतां बुद्धानां सत्यद्वयमाश्रित्य धर्मदेशना प्रवर्तते । कतमतस्तद्वयं ।
 लोकसंवृत्तिसत्यं च परमार्थसत्यं च ॥ तत्र ।

स्कन्धात्मा लोक आख्यातस्तत्र लोको हि निश्चितः

इति वचनात्पञ्च स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यमानः पुद्गलो लोक इत्युच्यते ॥

10 समत्तादृशं संवृत्तिः⁽³⁾ । अज्ञानं हि समत्तात्सर्वपदार्थतत्त्वावच्छादनात्संवृत्तिरित्यु-
 च्यते । परस्परसंभवने वा संवृत्तिरन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः । अथ वा संवृत्तिः संकेतो लो-
 कव्यवहार इत्यर्थः । स चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणाः ॥

1) गङ्गुन. — Voir la théorie des *pratisaraṇas*, ci-dessus 48, n. 5, 268, n. 1.
 D'ailleurs l'*adhyāyana* est loué Çikṣās. 74. 3 (lire *yā na satyavatī* . . .); blâmable
 quand il est exclusif, ibid. 64. 10.

2) སངས་རྒྱལ་མཆོག་གིས་ ཆོས་ བསྟན་པ། བདེན་པ་ གཏིས་ལ་ ཡང་དག་ བརྟན་
 འཇིག་རྟེན་ གུན་རྫོབ་ བདེན་པ་ དང་། དམ་པའི་ དོན་གྱི་ བདེན་པ་འོ། — Cette stance
 est citée Bodhicaryāv. p. 361. 13, Nāmasaṃgītiṭīkā (voir Minayeff, Re-
 cherches, p. 226), Abhidh. k. v. Burn. 364a 2, Madhyamakāvatāra 70. 11;
 Nyāyaratnākaravyākhyā ad Çlokavārttika, 218. — Comparer Kathā-
 vatthupak. a. p. 34: *duṃsaccāni akkhāsi sambuddho vadatāṃ varo | sam-*
mutim paramatthaṃ ca tatiyaṃ n'upalabbhati | saṅketavacanāṃ saccāni loka-
sammutilāraṇaṃ | paramatthavacanāṃ saccāni dhammāṇaṃ tathā lakkaṇaṃ |

3) Voir Bodhicaryāv. p. 352. 5.

4) Lecture douteuse; le tibétain བཞག་མཆོག་པ་མཆོག་པས་ = *parasparasamācī-
 yāt*, car བདེན་པ་ཏིན་གྱིས་ = *samācīyena*.

लोके⁽¹⁾ संवृतिर्लोकसंवृतिः । किं पुनर्लोकसंवृतिरप्यस्ति यत् एवं विशिष्यते
लोकसंवृतिरिति । यथावस्थितपदार्थानुवाद एष । नात्रैषा चित्तावतरति । अथ वा ति-
मिरकामलाद्युपकृतेन्द्रियविपरीतदर्शनावस्थानास्ते⁽²⁾ लोकास्तेषां [Tib. 185 b] या संवृ-
तिरसावलोकसंवृतिः । अतो विशिष्यते लोकसंवृतिमत्यमिति । एतच्च मध्यमकावतरि⁽³⁾
विस्तरेणोक्तं । ततो वेदितव्यं ॥ लोकसंवृत्या सत्यं लोकसंवृतिमत्यं । सर्वं एवायम- 5
भिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यवहारोऽशेषो लोकसंवृतिमत्यमित्युच्यते । न हि परमार्थत
⁽⁴⁾ एव तत्संभवति । तत्र हि

निवृत्तमभिधातव्यं नवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनु[155a]त्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता⁽⁵⁾ ॥

इति क्वा कुतस्तत्र परमार्थे वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य । स हि परमार्थोऽपर- 10
त्ययः⁽⁶⁾ शास्त्रः प्रत्यात्मवेद्य आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतः ।⁽⁷⁾ स नोपदिश्येत । न चापि ज्ञाप्येत
उक्तं हि पूर्वं ।

अपरप्रत्ययं शास्त्रं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तद्वस्य लक्षणं ॥ इति ।⁽⁸⁾

1) འཇིག་རྟེན་གྱི་

2) ཀུན་སྣ་པ་ རེ་དག་ རེ་ འཇིག་རྟེན་ མ་ཡིན་ཏེ། རེ་དག་གི་

3) VI. 23 et suiv.

4) D'après le tibétain, on a *na hi paramārtha ete (vyavahārāḥ) sambha-*
vanti.

5) Voir ci-dessus XVIII. 7, p. 364. 2.

6) ཀུན་སྣ་པ་ཤེས་མ་ཡིན་

7) D'après le tibétain རེ་རེ་ བསྟན་པར་བྱ་བ་ མ་ཡིན་ རེད་. Mas. *°atito ras-*
man (m, c) upadīgyate.

8) XVIII, 9, p. 372. 12.

परमशासतार्थश्चेति परमार्थः । तदेव सत्यं परमार्थसत्यं । अनयोश्च सत्ययोर्वि-
भागो विस्तेरेण मध्यमभावतादावसेपः । तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्म-
देशना प्रवर्तते ॥ एवं व्यवस्थिते देशनाक्रमे ।

ये अनयोर्न विज्ञानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

5

ते तच्च न विज्ञानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने⁽¹⁾ ॥ § [Tib. 186 a]

अत्राह । यदि तर्हि परमार्थो निष्प्रपञ्चस्वभावः स एवास्तु । तत्किमनया उपर्या-
स्कन्धात्वापतनार्थसत्यप्रतीत्यसमुत्पादादिदेशनया प्रयोगनमपरमार्थया । अतश्च हि
परित्याज्यं । यच्च परित्याज्यं किं तेनोपदिष्टेन ॥ उच्यते । सत्यमेतदेव । किं तु लौकिकं
व्यवहारमन्युपगम्याभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणमशक्य एव परमार्थो देशयितुं ।
10 अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुं । अनधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वर्णणमधिगन्तुमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वर्णणं नाधिगम्यते ॥ इति⁽³⁾ ॥ १०

तस्मान्निर्वर्णणाधिगमोपायत्वाद्वावश्यमेव यथावस्थिता संवृत्तिरादावे(155b)वाभ्युपे-
15 या । भाजनमिव सलिलार्थिनेति ॥ तदेवं यः संवृत्तिपरमार्थलक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थाप-
पाकृत्य शून्यतां वर्णयति तं तथाविधं पुद्गलं

1) VI. 23 et suiv.

2) गद'दग' सदे'स' ग'रि'स'गु' के। रुम'रु' रुम'स' म' मे'स'स'। रे'र'ग'
स'स'कु'स' स'स'र'स' के। न'स'म'रे' रे'र'र' रुम' म' मे'स'। — Akutobhaya, plus
correctement सदे'स' रे' ग'रि'स'गु'।

3) स'स'र'स' के' म' स'दे'स'स'। र'म'स'रे' रे'र' के' स'स'र' म' कु'स'। र'म'
स'रे' रे'र' के' म' र'ग'स'स'। कु'र'र'र'स'स' र'स'रे' म' र'स'स'।

विनाशयति उर्दष्टो धर्मोऽपमविपश्चित्⁽¹⁾ ।

नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति⁽²⁾ ॥ इति ।

अथ सर्वापवादं कर्तुं नेच्छति तदा नियतमस्य शून्यतायाः प्रति[156a]क्षेप आग-
द्यते । कथं हि नामामो भावाः सकलसुरासुरनरलोकैरुपलभ्यमाना अपि शून्या भविष्य-
५ त्ति । तस्मान्न निःस्वभावार्थः शून्यतार्थ इत्येवं [Tib. 187a] प्रतितिप्त्य सद्धर्मव्यसनसं-
वर्तनायेन पापकेन कर्मणा नियतमवाप[1]न्यायात् ॥

यथोक्तमार्यरत्नावल्यां ।

अपरोऽप्यस्य⁽³⁾ दुःखानामूर्ध्वः पण्डितमानिकः ।

प्रतिक्षेपविनष्टात्मा पात्यवीचिमधोमुखः ॥ इति ।

10 एवं तावदभावेन⁽⁷⁾ गृह्यमाणा शून्यता मरुतीतरं विनाशयति ॥ अद्यापं भावेन⁽⁸⁾
शून्यतां परिकल्पयेत्तदाश्रयाणां च संस्काराणामस्तित्वं । एवमपि निर्वाणगामिनि मार्गे
विप्रतिपन्नत्वाच्चून्यतोपदेश एव विह्वलो ज्ञायते । तदेवं भावत्रयेणापि शून्यता गृह्य-
माणा मरुतीतरं विनाशयति ॥

1) Pluriel, d'après le tibétain.

2) མི་གཙང་ = açuci. — samala = kalka, viṣṭhā dans les Lexx. — Bo
corrige gamala.

3) Mss. nimajjayati སྐྱེད་བརྒྱུད་.

4) Voir ci-dessus .....

5) འཇིག་བརྒྱུད་ ཅེ་ = durgrāhāt.

6) མ་རྒྱུད་ བདག་ཉིད་ ཅེ་.

7) Mss. abhāvo.

8) Mss. yathājan bhagavān gūnyatām. — ཅེ་སྟེ་ བཅོམ་ལྷན་པོ་ལྟ་བུ་ལྟེ་

སྟེད་པ་ཉིད་ ཅེ་ atha bhagavatām gūnyatām .....

ननु च पटुपकारकं तदन्यथा * ⁽¹⁾ * * * * गृह्यमाणो मरुतो धनस्कन्धमावक-
 ति ⁽²⁾ शिरोमणिप्रकृणात्तेन च व्यालप्राकृकाणां त्रीविकाकल्पनात् ⁽³⁾। यथोद्देशतिरस्करिण
 तु गृह्यमाणो प्रकृतात्मेव विनाशयति । यथा च यथोपदेशं प्रसाधिता विद्या साधकमनु-
 गृह्णाति ⁽⁴⁾ उपदेशपरिधृष्टा तु साध्यमाना साधकमेव विनाशयति । ⁽⁵⁾ एवमिहापि यथोपदेशं
 ज्ञान्यता मरुतो विद्या साध्यमाना गृह्यमाणा [Tib. 187 b] भावाभावादिप्राकृतिरस्करिण 5
 नश्यन्मा प्रतिपदा प्रकृतात्परं परमेण ज्ञातिजगामरणादिदुःखकृतशानशमनैकरसेन निरु-
 पधिषेष्निर्वाणजलधरधारारवर्षमुखेन योत्र[156 b]यति । यथोपदेशविषेष्विगमेन तु गृह्य-
 माणा नियतं यथोदितेन न्यायेन प्रकृतात्मेव विनाशयति ⁽⁵⁾ ॥

1) गण'ते' सङ्ग'रं'गण'स' स' ग'न' य'न'स' ते' कृ'म'स' ग'न'र'सु' ग'त्र'र'स'। सङ्ग'
 रं'गण'स'स' स' स्र'स' स'र'। ग'न'र'स'स' स्र'स'स' ते' हे'ल्ल'र' स्र'स'र'। स्र'र'ग'
 ग'स'स'स'स' कृ'म'स'स'स' स'र'स'स'। स्र'र'ग'स'स' स्र'स'स' ते' स' य'न'र'
 ते'। ते' स्र' स्र'स'स'स'स'स' स'र'स'स' स'र'स'स' ते' स' य'न'र'
 स'र'। हे'ल्ल'र' स्र'स'स' स'र' ते'स' स'। स'ग'ल'ग'स' ते'स'स'स' स'स्र'स'स'
 स'र'र' ते'स'स'स' स'। हे'ल्ल'र' स्र'स' स'र' स'ग'स'स' स'स'स'स' स'र'र'
 हे'ल्ल'र' स'र'र' ग'त्र'र' ते' स'स' स'र'स' स'r'स' स'r'स' स'r'g'स'स' स'r'g'। . . . .

Sont une chose utile, mal prise, ne rend pas de service; mais comment pourrait-elle nuire? La graine, mal semée, ne détruit pas le sèmeur. — Aussi le Maître dit-il un exemple qui montre la chose en cause (*vivakṣītārtha*): «comme un serpent mal pris, comme une formule mal exécutée». De même qu'un serpent, pris conformément aux règles par la force des herbes et des *mantras*, apporte une grande richesse . . . . .

*) Xyl 'गुँस'.

2--2) Manque dans le tibétain.

3) *grāhaka* = *vyālagrāhaka*.

4) Le tibétain porte seulement: *evam ihāpi yathopadeṣam cūṇyatā grhya-*
māna grahātāraṃ paramēṇa nirvāṇasukhena yojayati.

5) Sur les dangers de la *cūṇyatā* et la comparaison du serpent, voir ci-dessus 249, n. 1.

यतश्चैवं शून्यता उर्गृहीता ग्रहीतारं विनाशयति । मन्दप्रज्ञैश्चाशक्वा सम्प्र-
ग्रहीतुं ।

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।

धर्मं मत्वास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगाकृतां ॥ १२

- 5 यस्मादयं शून्यतालतणो धर्मो मन्दमेधसमल्पप्रज्ञं सत्त्वं विपर्यासप्रकृणाद्विनाशय-
ति । अत एवास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्वगाकृतां मत्त्वानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्य सर्वस-
त्त्वधातुं चावलोक्य धर्मस्य चातिगाम्भीर्यं सद्वर्मे देशयितुं चित्तं प्रतिनिवृत्तं मुनेर्बुद्धस्य
भगवतो महोपायज्ञानविशेषशालिनः ॥

यथोक्तं सूत्रे⁽²⁾ । अथ भगवतोऽर्चराभिसंबुद्धस्यैतदभवत् । अधिगतो मया धर्मो
10 गम्भीरो गम्भीरावभासोऽन्तर्कोऽन्तर्कोऽवचरः सूक्ष्मः पण्डितविज्ञवेदनीयः । स चेतमहं परे-
षामारोचयेयं । परे च मे न विभावयेयुः । स मम विघातः स्यात् क्लान्तः स्याच्चेतसोऽनुद्यः

1) དེ་མིའི་ ལྷན་པས་ ཆོས་འདི་ཡི། ཀའིང་ རྟོགས་ རྟལ་བར་ མཆིན་ ལུ་
ནས། སྤུང་པའི་ སྤྱགས་ནི་ ཆོས་ བསྐྱེད་ལས། རབ་ཏུ་ རྟོག་པར་ ལུང་བ་ ཡིན། -

Notre xylographe a ལྷན་པས་ et ཀའིང་གཞིགས་.

2) «The agreement between the S. and the N. tradition is here very close»,
voir Mahāvastu III. 314; Lalitavistara XXV, au commencement; Majjhima
I. 167; Samyutta I. 136; Mahāvagga I. 5. 2 cités Kern, Man. 22, n. 6 --
Dans Lotus de la Bonne Loi, ii, 116, Bhagavat ne redoute pas la fatigue,
mais il craint que les créatures ne se damnent en refusant son enseignement.

3) བརྟག་པར་ ཐུ་བ་ མ་ ཡིན་ = *atarkeya*.

4) རྟོག་གའི་ སྤྱུང་ཡུལ་ མ་ ཡིན་པ་.

5) འཇོངས་པ།, d'après Jäschke et Çarad Candra, signifie: greedy,
consumed; mais འཇོངས་སྤྱོད་ = der Weise und der Narr.

6) D'après le tibétain: *tan na vibhāvacycuh* (རྟོག་པ་). — Les textes pâlis

स्यात् ॥ यच्चकमेकाकारण्ये प्रविविक्ते दृष्टधर्ममुखविकारमनुप्राप्तो विकारेयमिति वि-
स्तरः ॥

तदेवं [Tib. 188 b] सत्यद्वयाविपरीतव्यवस्थामविज्ञाय

शून्यतायामधिलयं यं पुनः कुरुते भवान् ।

दोषप्रसङ्गो नास्माकं स शून्ये नोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १३

5

योऽयं भवता महान् दोषप्रसङ्गो ऽस्मासु प्रक्षिप्तः ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्यय

इत्यादिना । स यस्मात्सत्यद्वयव्यवस्थानभिज्ञेन सता शून्यतां शून्यतार्थं शू[157 a]-
न्यताप्रयोजनं च यथावदबुद्धोपक्षिप्तः सोऽस्माकं शून्ये शून्यतावादे नोपपद्यते । यतश्च नो-
पपद्यते । अतो यं भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यतायामुद्भावयन् शून्यतायामधिलयमधिष्ठेयं निरा⁽²⁾ 10
करणं प्रतिज्ञेयं करोति सोऽधिलयोऽस्माकं नोपपद्यते ॥ अभावार्थं हि शून्यतार्थमध्या-
रोप्य प्रसङ्ग उद्भावितो भवता । न च व्ययभावार्थं शून्यतार्थं व्याचक्षते । किं तर्हि
प्रतीत्यसमुत्पादार्थमित्यतो न युक्तमेतच्छून्यतादर्शनदूषणं ॥

ont pare ca me na ājāneyyum, le Lalita te cen nājāniyuh (मेष'स'), le Mahā-
vastu pare khu ca na ājānensu.

1) མྱོད་ཀྱི་གལ་པར་འགྱུར་བ་ནི། མྱོད་ལ་འཐད་པ་མ་ཡིན་པས། ཁྱེད་ཀྱི་
མྱོད་ཀྱིས་མྱོད་ཀྱི་ཕྱེད་པ། གང་དེ་ང་ལ་མི་འཐད་རྟོ། — Mdo XVII ཁྱེད་ཀྱིས་ཕྱེད་པ་

2) Ci-dessus, p. 475. 4.

3) མྱོད་པ་. Voir ci-dessus p. 159, n. 6.

4) འདོར་བ་.

5) མེལ་པ་.

6) མྱོག་པ་.

न च केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मत्पक्षे नावतरति । अपि खलु सर्वमेव सत्या-
दिव्यवस्थानं सुतरामुपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

सर्वे च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

सर्वे न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते⁽¹⁾ ॥ १४

6 यस्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं युज्यते । तस्य सर्वमेतद्यथोपवर्णितं युज्यते । यद्यं
कृत्वा । यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पादं हि ययं शून्यतेति व्याचक्ष्महे ।

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पाद स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो

10 यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति⁽³⁾ गाथावचनात् ॥ शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञापरिमिताभिधा-
नात्²⁾ ॥

तस्माद्यस्येयं शून्यता युज्यते रोचते⁽⁴⁾ ज्ञमते तस्य [Tib. 188b] प्रतीत्यसमुत्पादो
युज्यते । यस्य प्रतीत्यसमुत्पादो युज्यते तस्य चत्वार्यार्यसत्यानि युज्यन्ते । कथं कृत्वा ।
15 यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पन्नमेव हि दुःखं भवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नं । तच्च निः[157b]स्वभा-
वत्वाच्चून्यं । सति च दुःखे दुःखसमुदयो दुःखनिरोधो दुःखनिरोधगामिनी च प्रतिप-
द्युज्यते । ततश्च दुःखपरिज्ञानं समुदयप्रवृत्तौ निर्वाधमात्रात्करणं मार्गभावना च युज्यते ।

1) གང་ལ་ རྟོང་པ་ཉིད་ རུང་བ། རྟོང་པ་ རྟོང་པ་ཉིད་ རུང་བར་ འགྱུར། གང་ལ་
རྟོང་པ་ཉིད་ རྟོང་པ་ཉིད་ རུང་བ། རྟོང་པ་ རྟོང་པ་ཉིད་ རྟོང་པ་ཉིད་ རུང་བར་ འགྱུར།

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Voir ci-dessus 239. 10.

4) Voir ci-dessous 504. 7.

5) Manque dans le tibétain

मानं च दुःखादिस्तयपरिज्ञानादिके फलानि युज्यन्ते । मत्सु च फलेषु फलास्या युज्यन्ते ।
 नत्सु च फलस्थेषु प्रतिपन्नका युज्यन्ते । मत्सु च प्रतिपन्नकफलस्थेषु संघो युज्यते । मर्या-
 न्त्यानां च सद्भावे सति सद्धर्मागपि युज्यन्ते । सति च सद्धर्मं सति च बुद्धोर्गपि युज्यते । ततश्च
 त्राण्यपि रत्नानि युज्यन्ते । लौकिकलोकोत्तराश्च पदार्थाः सर्वे विशेषार्थाधगमा युज्यन्ते ।
 धर्मार्थं तत्फलं सुमतिर्दुर्गतिर्लोकिकाश्च सर्वसंख्यकारा युज्यन्ते ॥ तदेवं

8

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।

यस्य ⁽²⁾सर्वभावस्वभावशून्यता युज्यते तस्य सर्वमतस्योदितं युज्यते संप्रत्यत इत्यर्थः ।
 यस्य तु शून्यता यथोदिता न युज्यते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादाभावात्सर्वं न युज्यते । यथा च
 न युज्यते तथा विस्तरं प्रतिपादयिष्यति ।

तदेवमास्माकानि पक्षे सुपरिशुद्धतरे सर्वा ⁽³⁾[Tib. 189a]व्यवस्थास्वचिह्ने व्यवस्थिते ⁽⁴⁾10
 प्रतिस्थूलश्रुत्यासन्ने तद्विरुद्धं च स्वक्रोये पक्षे दीष्यति ⁽⁵⁾यतिमाद्यां यथावद्विस्थितौ गुण-
 शेषावपश्यन्

1) འཛིན་པ་ལ་རྒྱུ་རྒྱུ་ལྟོགས་པ།. Voir Childers, p. 584 b. — Il est impossible
 qu'un être à sa dernière naissance meure sans avoir obtenu le *viṣṣādhigama*,
 Div. 174. 1. — Pour l'Avadānaçataka, 40, 41, 45, 58, 76, 91 et 92 (*viṣeṣa* et
mahāvīṣeṣa), Feer, Musée Guimet XVIII, p. 468 — Çikṣas. 316.5 *viṣṣagā-*
na, comp. Sapp. N. V. 108. — MVagga, i. 6. 13, Sapp. N. IV. 300, *ariyañā-*
dassanavīṣeṣa opposé à *uttarimanussadhamma*. — Vis. magga, J. P. T. S. 1891,
 p. 26 *hāna*°, *thi*°, *viṣeṣa*°, *nibbedhabhāgīya*. — Madh. avat. 51.4.

2) Mss. *yasya tu*.

3) Les Mss. reproduisent ici la stance citée ci-dessous, 505. 10, suivie de
bhūvanadvacanāt.

4) འཛིན་པ་ལ་རྒྱུ་རྒྱུ་ལྟོགས་པ་ལྟོགས་པ་ = *atisthūladōṣavati*. — *atyāsanna* n'est
 pas traduit; voir la comparaison du cavalier.

5) རྟོགས་པ་ལྟོགས་པ་ལྟོགས་པ་ = en contradiction avec toutes ces données, vérités,
 faits, etc.

6) འཛིན་པ་ལ་རྒྱུ་རྒྱུ་ལྟོགས་པ་.

स त्वं दोषानात्मनोयानस्मासु परि[158a]पातयन् ।

अस्यमेवाभिन्नः सन्नस्यमेवासि विस्मृतः⁽²⁾ ॥ १५

यथा हि कश्चिद्यमेवाश्वमावृढस्तमेव विस्मृतः संस्तदपकारदोषेण परानुपालभत ।
एवमेव भवान् प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यतादर्शनाच्च[म]ावृढ एवात्यक्तवित्तेपातमनुपल-
४ भवानो ऽस्मान् परिवदति ॥ के पुनस्ते परस्य दोषा याननुपलभमानः शून्यतावादिनमेवा-
पालभत इति तान् प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।

अहेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि⁽³⁾ ॥ १६

यदि त्वं स्वभावेन विद्यमानान् भावान् पश्यसि तदा स्वभावस्य हेतुप्रत्ययनिर्ग-
10 तत्वात् । अहेतुप्रत्ययानविद्यमानहेतुप्रत्ययान् पदार्थान् बाह्याध्यात्मिकभेदभिन्नानिर्हेतु-
कान् । त्वमेवं सति पश्यसि । सति चाहेतुकत्वाभ्युपगमे ।

1) Mss. *doṣān ūtmīyān*.

2) Mss. *bhivismṛtaḥ*. — *ཁྱོད་ནི་རང་གི་སྤྱོད་རྣམས་ནི། རང་ལ་ཡོངས་སུ་སྤྱར་གྱིད་པ། རྟེན་མཛོད་པར་ཞིན་གཞིན་ཏུ། རྟེན་བརྟེན་པར་གྱུར་པ་གཞིན།*
— Mdo XVII *ཁྱོད་ རྟེན་ = tvam eva . . .* — Comparer la citation dans Daṣa-
bhūmikrame *ṣuklavidaṛṣanā* (Bendall's Mss, 1^a) qui nous fournit une
variante: *ghoṭām evābhirūdhāḥ san ghoṭām evāsi vismṛtaḥ, svabhāvēd yadā*
bhāvānām sadbhāvam anupaśyasi, ahetupratyayān bhāvān tvam evaṁ sati pa-
śyasi; et Col. Jacob, Third handful (p. 11 et 106): *aṣṣvārūdhāḥ katham*
cūṣvān vismareyuh sacetanāḥ.

3) *གལ་ཏེ་རང་ས་རྣམས་རང་བཞིན་ལས། ཡོངས་པར་རྟེན་སྤྱོད་གྱིད་ན། རྟེན་*
ཡིན་ན་རང་ས་པོ་རྣམས་སྤྱོད་མཛོད་པར་ཁྱོད་ ལྟོའོ།

कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रियां ।

उत्पादं च निरोधं च फलं च प्रतिबाधसे⁽¹⁾ ॥ १७

कथं कृत्वा । यदोक्तं घटः स्वभावतोऽस्तांति परिकल्पयामि । तदास्य स्वभावतो विद्यमानस्य किं मृदादिभिर्हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् । निर्हेतुकं च कार्यं घटाख्यं नोपपद्यते । अस्मति चास्मिंश्चक्रादिकस्य⁽²⁾ करणस्य कर्तुः कुम्भकारस्य [Tib 5 189 b] घटकरणाक्रियायाश्चाभावादुत्पादनिरोधयोर्भावः । अस्ततोऽष्टोत्पादनिरोधयोः कुतः फलं । इति सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेतत्कार्यादिकं प्रतिबाधसं तद्वयं भवतः सस्व-
भावाभ्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते ॥ अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेत-
दुपपद्यते [158 b] इति । किं कारणं । यस्माद्वयं

यः प्रतोत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते⁽³⁾ ।

10

सा प्रजसिरूपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा⁽⁴⁾ ॥ १८

गोष्ये प्रतोत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययानपेक्षया⁽⁴⁾ कुङ्कुमाविज्ञानादीनां प्रादुर्भावः स स्मविज्ञान⁽⁵⁾उत्पादः । यश्च स्वभावानुत्पादो भावानां सा शून्यता⁽⁶⁾ ॥ [यथा भगवतोक्तं]⁽⁷⁾

१) ॠषष'सु' र'न' रै' कु'रै' र'न' । ऐ'र'स'स' र'न' ऐ'र' र'न' सु । श्रु'स' र'न' रै' ॠषष'स' र'न' । ॠषष'सु'स' य'न' गै'रै'स' ऐ'र' ।

2) Mss. *lāraṇasya*.

३) हे'र'रै'र'ॠषष'स' ॠषष'स' र'न' । रै'रै' र'न'स'रै'र'र' स'म' । रै'रै' र'न'स' र'न'स'स' र'न' । रै'रै' र'न'स'स' र'न' । रै'रै' र'न'स'स' र'न' ।

4) Mss. *rūpavijñāna*°.

5) Sic Camb.; Paris et Calc. °*pādajñāh*.

6) Manque dans le tibétain.

7) Voir ci-dessus 239, 10.

यः प्रत्ययैर्ज्ञायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पादुः स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

5 तथार्थलङ्कावतारे । स्वभावानुत्पत्तिं संधीय महामते सर्वधर्माः शून्या इति मया
देशिता इति [विस्तरणोक्तं] ।

द्वयर्थशक्तिकायां शून्याः सर्वधर्माः निःस्वभावयोगेनेति ॥

या चेयं स्वभावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरूपादाय । सैव शून्यता उपादाय⁽¹⁾ प्रज्ञप्तिरिति
व्यवस्थाप्यते । चक्रादीन्युपादाय रथाङ्गानि रथः [Tib. 190a] प्रज्ञप्यते । तस्य वा स्वा-
10 ङ्गान्युपादाय प्रज्ञप्तिः सा स्वभावेनानुत्पत्तिः । वा च स्वभावे[न]ानुत्पत्तिः सा शून्यता ॥
सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । यस्य हि स्व-
भावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तत्वाभावः । स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावान्नास्तत्वाभाव
इति । अतो भावाभावात्तद्वयरहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रति-
पन्मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ॥ तदेवं प्रतोत्यसमुत्पादस्यैवैता विशेषसंज्ञाः शून्यता उपादाय
15 प्रज्ञप्तिर्मध्यमा प्रतिपदिति ॥

1) རྟོག་པོ་ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་

2) བརྟུ་ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་ — °yog'na = ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་. — Comparer Nanjio, I (j),
18, 879, 1033 Prajñāpāramitā ardhacatika, et Cer-phyin, vol. VI, n° 6.
ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་ (Feer, p. 201).

3) svabhāva manque dans le tibétain.

4) Voir 215, n. 1, 285, n. 4.

5) རྟོག་པོ་ལྟ་བུ་. — Il semble que la *majjhima paṭipadā* s'entende du
chemin entre le rigorisme et la mollesse (M. Vagga i. 5. 17, Mhv. III. 331); mais
l'expression *majjhena dhammam deseti* se rapporte au milieu entre les deux ex-
trêmes métaphysiques, Saṃyutta, II. 17 (et III. 135), 20 et 76, 23, 61, Mhv.
III. 448.

विचार्यमाणश्च संवथा ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्माद्गून्योऽपि धर्मः कश्चिन्न विद्यते⁽¹⁾ ॥ १६

यो काप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः [159a] स न संविद्यते ॥ तथोक्तं शतके⁽⁹⁾ ।

अप्रतीत्यास्तित्ता नास्ति कदा चित्तस्य चित्तक चित् ।

5

न कदा चित्तक चित्तकश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

घाकाशादीनि कल्प्यन्ते नित्यानीति पृथग्ज्ञेयः ।

लौकिकेनापि तेष्वर्थान् पश्यन्ति विचक्षणैः ॥ इति ।

उक्तं च भगवता ।

प्रतीत्यधर्मानधिगच्छते विद्व

10

न चात्तदृष्टीय करोति निश्चयं ।

सक्रेतु सप्रत्यय धर्म ज्ञानति

अक्रेतु अप्रत्यय नास्ति धर्मता ॥ इति

एवं ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते [Tib. 190b] ।

15

प्रतीत्यसमुत्पन्नश्च शून्यस्तस्माद्गून्यो धर्मो नास्ति । यत एतदेवमतोऽस्माकं सर्व-
धर्माश्च शून्या न च परोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ भवतस्तु सस्वभाववादिनः ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

तदा नियतमुदयव्यययोर्भावे सति ।

1) གང་ཕྱིར་ རྟོག་འབྱུང་ མ་ཡིན་པ་འདི། ཆོས་ འགའ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་པ།
ཤེས་པ་ རྟོག་པ་ མ་ཡིན་པ་འདི། ཆོས་ འགའ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ནོ།

2) IX. 2 et 3.

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते⁽¹⁾ ॥ २०

किं कारणं । यस्मात् ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।

अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वाभाव्ये न विद्यते⁽²⁾ ॥ २१

- 5 यदि सस्वभावं न तत्प्रतीत्योत्पद्यते । यच्चाप्रतीत्य समुत्पन्नं न तदनित्यं भवति ।
न हि गगनकुसुममविद्यमानमनित्यं । अनित्यं च दुःखमुक्तं भगवता यदनित्यं तदुच्य-
मिति ॥ तथा च शतकशास्त्रे ।

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते ॥ इति ।

- 10 यच्चानित्यं स्वाभाव्ये सस्वभावत्वेऽभ्युपगम्यमाने भावानां [त]त्र विद्यत इति ॥ एव
तावत्स्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न युज्यते । न च केवलं दुःखमेव न युज्यते । सात
सस्वभावभावाभ्युपगमे समुद्रगोर्गण न युज्यत इति [159b] प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुदेष्यते ।

तस्मात्समुद्रयो नास्ति शून्यतां प्रतिवाधतः⁽⁶⁾ ॥ [Tib. 191a] २२

1) गण'हे' अरै' गुण' मी' श्रुत' न। अमुद'व' मेर'तेर' अद्वि'स' मेर'।
अद्य'स'स'मे' वदे'स' सदे'सो' कृम'स'। छिद'व' मेर'स'र' स'व'स'र' अमुद'।

2) हेर'तेर'अवे'व'अमुद' म' यि'न'न। श्रु'ग'स'स'व' यि'र'स'र' ग'व' अमुद'।
मी'ह'ग' श्रु'ग'स'स'व' ग'स'र'स'स' रे। र'न' सदे'न'हे'र'व' यि'र' म'यि'न'।

3) Cité ci-dessus p. 460. 9.

4) र'न'सदे'न' र'न' स'र'स'स' = *sasvabhāvābhyupagame*.

5) *Ms. samu(pa)deyyate*.

6) र'न'सदे'न'व'स' ये' यि'र' यि'न'न। ते'दे'ग' गुण'हु'अमुद'स'र' अमुद'।

इह समुदये^(१)स्मादुःखमिति दुःखस्य हेतुसमुदय इत्युच्यते । तस्य दुःखस्य शून्य-
ता प्रतिबाधयमानस्य सत्त्वभावं दुःखगम्युपगच्छन्तस्तस्य पुनरुत्पादवैपर्यायतद्भेदनुकल्प-
नावैपर्यमिव । इत्येवं शून्यतां प्रतिबाधयमानस्य समुदयोऽपि भवतो न पृथगे ॥

स्वाभाविकमेव दुःखमभ्युपगच्छतो दुःखनिरोधोऽपि न युज्यत इति प्रतिपादय-
न्नाह ।

न निरोधः स्वभावेन सतो दुःखस्य विद्यंत ।

स्वभावपर्यवस्थानान्निरोधं प्रतिबोधमे⁽³⁾ ॥ २३

यदि हि स्वभावतो दुःखं स्यात्तदा स्वभावस्यानपायित्वात्कुतोऽस्य निरोधव
र्त्तनम् । एवं स्वभावपर्यवस्थानात्स्वभावं गृह्येवा प्रत्यवतिष्ठमानो दुःखनिरोधमपि
प्रतिबाधते ॥

इदानीमार्गमार्गेऽपि सस्वभाववादिनो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथासौ भाव्यते मार्गः स्वाभाव्यं ते न विद्यते ॥ २४

ར་ཕྱིར་ རྟོང་ཉིད་ གཞོན་ཕྱེད་ལ། གྲུ་འབྱུང་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ན། — Notre xylo-
 graph, au premier pāda, ཡོད་མིན་ན།

1) Mss *samudety*, *samudayoti*.

2) རྒྱ་ལམ་ ཀུན་ཕྱུང་ = *hetutah samudaya*.

3) ལྷག་པ་ལྷུ་ལ་ རང་པ་ཞིང་གིས་ ཡོད་ལ། འགོག་པ་ ཡོད་པ་ མ་ ཡིན་ནོ། རང་
པ་ཞིང་ཉིད་ ཅེ་ ཡོངས་གནས་ ལྷིང་། འགོག་པ་ གཞིང་པ་ ལྷུ་པ་ཡིན།

4) ལམ་ལ་ རང་བཞིན་ ཡོད་ན་ རྟེ། བསྐྱེད་པ་ རམས་པར་ མི་འགྲུབ་རོ།
མེད་པའི་ ལམ་ནི་ བསྐྱེད་བྱ་ རྟེ། ཁྱེད་ཀྱི་ རང་བཞིན་ ཡོད་ མ་ཡིན།

यदि किं सस्वभावा भावा भवेयुस्तदा मार्गोऽपि सस्वभाव एवेति कृत्वा 'अभाविन
एवासावस्ति' तस्य किं पुनर्भाविनयेति । एवं

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथास्य मार्गस्य भावनाभ्युपगम्यते भवता । एवं तर्हि स्वभावतार्पमार्गस्य न
5 स्यात् 'कार्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ यपि च दुःखस्य निरोधप्राप्त्यर्थं समुदयस्य च प्रह्णार्थं
भावना मार्गस्येय्यते [Tib. 191b] 'पूर्वोक्तेन तु न्यायेन सस्वभाववादिनो भवतः'

यदा [160a] दुःखं समुदयो निरोधश्च न विद्यते ।

मार्गो दुःखनिरोधत्वात्कतमः प्रापयिष्यति⁽¹⁾ ॥ २५

⁽²⁾ नास्त्येवासौ दुःखनिरोधो यन्निरोधत्वात्तार्पमार्गो भावितः सन् प्रापयिष्यति⁽²⁾ । तस्मा-
10 द्यार्पमार्गोऽप्येवं नोपपद्यत इति ॥ एवं सस्वभावभाववादिनश्चतुर्णामार्यसत्यानामभावः
प्राप्नोति ॥

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानादिकमपि यथा परस्य न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावेनारिज्ञानं यदि तस्य पुनः कथं ।

परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः⁽³⁾ ॥ २६

1) गद'के' सुग'ससु' गुरु'असु' र'द' । अर्गे'ग'स' यि'द'स' म'यि'द'ग' । अम'
श्रु'स' सुग'ससु' अर्गे'ग'स' र्गे' । गद'दे'ग' अर्गे'स'स' अश्रु'स'स' अर्गे'द' । — Notre
xylographe a 'अम' श्रु' । — La deuxième ligne correspond à un original *mārgaṇa*
duḥkhanirodhaḥ katamaḥ prāpayiṣyati.

2—2) Camb. *duḥkhanirodho 'yaṇi ni'*. — Il n'existe pas une destruction
de la souffrance, par laquelle destruction le chemin 'existera étant pratiqué.
अम' ससु'म'स' अर्गे'ग'स' गद' दे'ग' अर्गे'स'स' अश्रु'स'स' सुग'ससु'अर्गे'ग'
स' र' र्गे' यि'द'स' म' यि'द'र' = *mārgabhāvanayā nirodho yaḥ prāpayiṣyati*
duḥkhanirodhaḥ sa na vidyate.

3) गद'दे' र'द'स'दे'द'दे'श्रु'स' र्गे' । यि'द'स'सु'मे'स'स' म' यि'द'ग' । र'गे'
दे'र'स' यि'द'स'मे'स' अश्रु'स' । र'द'स'दे'द' गद'स'स' म' यि'द'र'म' ।

यदि पूर्वं दुःखमपरिज्ञातस्वभावं तत्पश्चात्परिज्ञाप्यते इति परिकल्प्यते । तदयुक्तं । किं कारणं । यस्मान्ननु किल स्वभावः समवस्थितः । यो हि स्वभावः स किल लोके समवस्थितो नैवान्यथात्वमापद्यते वक्त्रेणैवप्यवत् । यदा च स्वभावस्यान्यथात्वं नास्ति । तदा पूर्वमपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानं नोपपद्यते इति । अतो दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ॥

5

यदा चैतदुःखपरिज्ञानमपि न संभवति । तदा

प्रकाणसात्तात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च⁽¹⁾ ॥ २७

येदेतत्समुदयस्य प्रकाणं निरोधस्य च सात्तात्करणं । ते एते हे प्रकाणसात्तात्करणे [Tib. 192a] । या च मार्गस्य भावना । एषापि । एवमेव ते दुःखपरिज्ञानासंभवाच्च 10 युज्यते । समुदयस्य स्वभावेनाप्रकृणास्य स्वभावस्यानपापित्वात्पश्चादपि प्रकाणे नोपपद्यते । एवं भावनासात्तात्करणेऽपि योऽर्थः ॥ न च केवलं परिज्ञानादिकमेव न संभवति सस्वभाववादे । अथ च

परि[160b]ज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ।

यथा स्वभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तमेवं स्वभावेनाविद्यमानस्य 15 पूर्वं स्रोतघ्रापत्तिफलस्य पश्चादस्तित्वं न संभवति । यथा स्रोतघ्रापत्तिफलस्य । एवं सकृदागम्यनागम्यकृत्फलानामभावो वेदितव्यः ॥

न च केवलमेतानि फलानि परिज्ञावन्न युज्यन्ते । किं तर्ह्यधिगमोऽप्येषां न युज्यते इति प्रतिपादयन्नाह ।

१) दे'सदे'दु' दे' छि'दे'दे'। सु' ५५' स'दे'दु'सु' ५५'। यक्षे' ५५' स'स'सु' स'दे'दे' ५५'। प'स'स'स' स'दे'दे' ५५'। सु' ५५'।

स्वभावेनानधिगतं पत्फलं तत्पुनः कथं ।

शक्यं समधिगतुं स्यात्स्वभावं परिगृह्णतः⁽¹⁾ ॥ २८

⁽²⁾ स्वभावस्याविज्ञानप्रकृतिकत्वाद्वावस्वभाववादमभ्युपगच्छन् पूर्वगनधिगतस्वभा-
वानां पश्चादप्यधिममो नोपपद्यते ॥ ततश्च

5 फलाभावे फलस्था नो न सति प्रतिपन्नकाः ।

संघो नास्ति न चेत्सति ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥ २९

अभावाच्चाप्यसत्यानां सहस्रोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ३०

घनयोश्च श्लोकयोः पूर्ववदेवार्थो वेदितव्यः ॥ अपि च [Tib. 192b] सस्वभावाभ्यु-
10 पगमे सति ।

अप्रतीत्यापि बोधिं च तव [बुद्धः] प्रसज्यते ।

अप्रतीत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते⁽⁵⁾ ॥ ३१

1) རང་ བཞིན་ ཡོངས་སུ་ འཛོན་པ་ཡིས། འབྲས་བུ་ རང་བཞིན་རྟོན་གྱིས་ ཉེ།
ཐོབ་པ་ མེན་པ་ ཀང་ ཡིན་ དེ། ཇི་ལྟར་ འཕྲོབ་པར་ རུས་པར་ འཕྱར། Les xylo-
graphes, à la fin du troisième pāda, ont ཉེ ou དེས་.

2—2) Mss. *svabhāvasyādvijahatapra°*. — རང་བཞིན་ ལྷོག་པ་ མེད་པའི་ ཕྱིར་
= *svabhāvasyāvyāvartanāt*.

3) Voir ci-dessus p. 477 et 478.

4) D'après le tibétain *svabhāvaavādābhyupagame*.

5) ཁྱིད་ཀྱི་ སངས་རྒྱལ་ བྱང་ལྷུ་ལ། མ་ བརྟེན་པར་ ཡང་ ཐལ་པར་ འཕྱར།
ཁྱིད་ཀྱི་ བྱང་ལྷུ་ལ་ སངས་རྒྱལ་ལ། མ་ བརྟེན་པར་ ཡང་ ཐལ་པར་ འཕྱར།

यदि हि स्वभावतो बुद्धो नाम कश्चिद्भावः स्यात्स बोधिं सर्वज्ञानमप्रतीत्यापि
अनपेक्ष्यापि स्यात् ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ।

इति वचनात् । तथा विनापि बुद्धेन बोधिः स्यात् । अनपेक्ष्यापि बुद्धं निराश्रया बोधिः
स्यात्स्वभावसिद्धत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

5

यश्चाबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।

न बोधिसत्त्वचर्यायां बोधिं तेऽधिगमिष्यति ॥ ३२

इह हि बुद्धत्वात्पूर्वमबुद्धस्वभावा[161 a]वा[स्य] सतः पुद्गलस्य सत्यामपि बोधिसत्त्व-
चर्यायां बोध्यर्थं घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात् । अबुद्धस्वभावस्य व्यावर्तायतुमशक्य-
त्वात् ॥ किं चान्यत् ।

10

न च धर्ममधर्मे वा कश्चिज्ज्ञातुं करिष्यति ।

किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥ ३३

सति हि स्वभाववादाभ्युपगमे धर्माधर्मयोः कर्णो नोपपद्यते । किं अशून्यस्य
कर्तव्यं । न हि स्वभावस्याशून्यस्य कर्णो[३]मुपपद्यते विद्यमानत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

१) छिंद'ग्रे' रस'सदेर'देर'ग्रे'स' दे। सस'कु'स' मेर'स' ग'द' यै'र' दे'स'। सु'द'
लु'स' सु'द'स' सु'द'कु'स' सु'द'। स'कु'स' सु'द' सु'द'कु'स' सु'द' मे' र'सु'द' ।

२) र'स'स' य'द' क'स' र'द' क'स'मे'र'स'। र'स' य'द' सु'द'स' मे' र'सु'द' ।
मे' सु'द'स'स' उ'दे'र' सु'। र'स'स'दे'र'स' दे' सु'स' मे'र'।

३) सु'स' ।

विना धर्मधर्मं च फलं हि तव विद्यते ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते⁽¹⁾ ॥ ३४

येदेतद्धर्माधर्मनिमित्तकमिष्टानिष्टफलं । यदि तत्स्वभावतोऽस्ति तद्विनापि [Tab. 189a] धर्माधर्माभ्यां स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मं च फलं तवास्ति । तदा धर्माधर्मं
5 फलं तव न संभवति । धर्माधर्मोपासनावैयर्थ्यं स्यात् ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ इति ।

अथ धर्माधर्मनिमित्तकं फलं भवतीति परिकल्प्यते । न तर्हि तत्फलमशून्यमिति
प्रतिपादयन्नाह ।

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलं ।

10 धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलं⁽²⁾ ॥ ३५

शून्यमेवैतत् । प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । प्रतिबिम्बवदित्यभिप्रायः ॥

अपि च । सर्व एव ह्येते गच्छन्तु पच पठ तिष्ठत्येवमादयो लौकिका व्यवहाराः
प्रतीत्यसमुत्पन्नाः । तान् यदि सस्वभावानिच्छति भवान् । तदा भवता प्रतीत्यसमुत्पादो
बाधितो भवति । तद्बाधनाच्च सर्व एव लौकिका व्यवहारा बाधिता भवन्तीति प्रतिपा-
15 दयन्नाह ।

1) कॅस' द' कॅस'मि' मे'स'र' प'र' । अस्स'सु' छि'र'ल' प'र'स'र' अशु'र' ।
कॅस' द' कॅस'मि' कू'स' सु'द'स'र' । अस्स'सु' छि'र'ल' प'र' म'प'र' ।

2) कॅस' द' कॅस'मि' कू'स' सु'द'स'र' । अस्स'सु' क'प'र' छि'र'ल' प'र' । कॅस'
द' कॅस'मि' ल'स' सु'द'स'र' । अस्स'सु' उ'प'र' कू'र' म'प'र' । = *kasmān na cūn-*
yaṃ phalam ou *na cūnyam* [te] *katham phalam*. — Notre xylographe छि'र'ल'प'र'

सर्वसंख्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबाधते ।

यत्प्रतीत्यसमुत्पादशून्यतां प्रतिबाधते⁽¹⁾ ॥ ३६

पट्क्वदः क्रियाविशेषणं । पट्बाधन इत्यनेन संबध्यते ॥ किं चान्यत् ।

न कर्तव्यं भवेत्किं चिद्वारब्धा भवेत्किं [161b] या ।

कारकः स्यादकुर्वाणाः शून्यतां प्रतिबाधतः⁽²⁾ ॥ ३७

5

यदि हि स्वद्वयशून्याः पदार्था न भवेयुः सस्वभावा एव भवेयुः । तदा स्वभावस्य व्यग्रमानवान्न केन चित्तकस्य चित्तिकं चित्तकर्तव्यं स्यात् [Tib. 193b] । न हि नभसोऽनावरणत्वं केन चित्तिक्रियते । यत्क्रियमाणा च क्रिया स्यात् । क्रियां चाकुर्वाणस्य कारकत्वं स्यात् । न चैतदेवमिति तस्मान्नाशून्याः पदार्थाः ॥ किं चान्यत् ।

घटातमनिरुद्धं च कूटस्थं च भविष्यति ।

10

विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभावे रक्षिते [नगत्] ॥ ३८

स्वभावेनेव⁽⁴⁾ यदि भावाः स्युस्तदा स्वभावस्याकृत्रिमत्वादव्यावर्तनत्वाच्च सर्वमिदं

॥ हेतुहेतुः अशेषः सः अत्रुतः सः यः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः । अत्रुतः सः यः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः ।

॥ श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः ।

॥ सः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः । श्रुतः सः हेतुः सः ।

svabhāve = svabhāve sati..

4) Les Mss. portent: *ricitrābhir avasthābhiḥ svabhāvaracitām / svabhāve-*
natā racitām apratītyasamūpannam jagat svabhāvēcūnyarūḍhinām — *यथा*

अगदज्ञातमनिरूढं च स्यात् । अज्ञातानिरूढवाङ्मत्कूटस्थं⁽¹⁾ स्यात् । हेतुप्रत्ययानपेक्षं चि-
त्राभिरवस्थाभिः । रूक्षितमप्रतीत्यसमुत्पन्नं अगदशून्यवादिनां स्यात् ॥

⁽²⁾ यथोक्तं पितापुत्रसमागमसूत्रे । स्याद्यदि किं चिदशून्यं न वेदंज्जितु तस्य व्या-
करणं तथा हि स्थितं तत् स्वकास्वके भावे कूटस्थमविकारं न तस्य वर्द्धिर्न परिकृषिः
5 रिति ॥

तथार्यकृस्तिवत्सूत्रे⁽³⁾ ॥

यदि को चि धर्माण भवेत्स्वभावः

तत्रैव गच्छेय जिनः सम्रावकः ।

कूटस्थधर्माण सिधा न निर्वृतो

10

न निष्प्रपञ्चो भवि ज्ञातु पण्डितः ॥ इति ॥

रदेस'मो'ङ्गस' रद'स'र' र' स'ठ'स'स' अ'सु'र' र' र' र'र'र' र' स'स'र'र'
स'ठ'स'म' म' य'र'स'र' सु'र' र' । अ'स'स' म'र'स'र' सु'र' अ'स'स' अ'र'र' स'स'
ठ' सु'स' म'र'स' र' अ'स'स' म'र'स' अ'सु'र'र' । अ'स'स' म'र'स' र' अ'स'स'
म'र'स'र'र' सु'र' र' । अ'स'स' स'र'स'स' सु'र'स'स' अ'सु'र'र' । अ'स'स' र'र'
र'र'स' म' स'स'स'स' र' । स'स'स' म'य'र'स' सु'स'स'स'स' । अ'स'स' र'र'र'
अ'स'स'स' म' सु'र' र'र' स'स'स'स' सु'र'स'स'स' र' स'स'स' अ'सु'र'र' = *yadī*
bhāvāḥ sarvabhāvāḥ syuḥ . . .

1) Voir *Dīgha* I, 15. 7, *Sumaṅgalavil.* p. 105, *Saṃyutta* III. 211.

2) र' र'र' सु' स'ठ'स' सु'र'र'स' सु'स' म' सु'र' सु'र'र' य'र'स' सु'स'स'स' ।
अ'स'स' य'र' सु'र'र'स' म' स'स'स' अ'सु'र'र' । र' र' र'र'स'स' स'र'स'स'
स'स'स' र' । अ'स'स'स' म'र' र'र' य'r'स'स' सु'r'स'स' m' m' । La citation commence
et se termine par une deuxième ligne d'*āryā*: *siyā yadī kiṃ ci aṇūya na vadī*
jīnu tasya vākaraṇam ... kūtatham avikāram na tasya vṛddhir na parihānīh.
On a quatre mesures: *tatha hi tītham tat sakasakabhāve*. — En tout cas faut-il
lire *sthitam yat* (et non *tat*) . . . . *na tasya*.

3) Voir ci-dessus p. 388. 1.

न च केवलं सस्वभाववादाभ्युपगमे लौकिका एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते । अपि च
लौकोत्तरा एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते इति प्रतिपादयन्नाह ।

असंप्राप्तस्य च प्राप्तिदुःखपर्यन्तकर्म च ।

सर्वक्लेशप्रकाणं च पद्मशून्यं न विद्यते⁽¹⁾ ॥ ३९

यदि क्लेशून्यं [Tib. 194a] सस्वभावं सर्वमेतत्स्यात् । तदा यदसंप्राप्तं तदसंप्राप्त- 5
नित्यसंप्राप्तस्य च फलस्य प्राप्तिर्न स्यात् । तदा दुःखपर्यन्तकारणं च पूर्वं नाभूदिति सां-
प्रतमपि न स्यात् । सर्वेषां च क्लेशानां पूर्वं प्रकाणं नाभूदिति प[162a]श्चादपि प्रकाणं न
स्यात् ॥ तदेवं यस्मात्सस्वभाववादाभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न युज्यते । अतः ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव⁽²⁾ च ॥ ४०

10

यो हि सर्वधर्मप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणां स्वभावशून्यतां सम्यक् पश्यति । स चत्वा-
र्यायसत्यानि पश्यति यथाभूतानि तद्धतः ।

1) गण'ते' छेद'स' ऽयं भेद'त्वा' म'स्ये' स'स'स' सु'स' न' । सु'ग'स'स'स'स'
स'स'स'स' स'स' न' । छेद'स'स' स'स'स'स' स'स'स'स' स'स' ।

2) गण'स'स' छेद'स'स'स'स'स' स'स'स' स'स'स' स'स'स' स'स'स' स'स' ।
स'स'स'स' स'स' स'स'स'स' स'स' । स'स'स'स' स'स'स' स'स' ।

3) Mdo, XIV, 1--8, Mañjuṣrīpariṣecchā, འཇམ་དབལ་ཤེས་རྡིང་གི་
(Usoma-Feer, p. 255; Nanjio, 264--5); mais il semble que ce sūtra soit hors
de cause, car notre version tibétaine porte འདགས་པ་ ཆོས་ཐམས་ཅད་ འབྱུང་གི་
མེད་པར་བསྟན་པའི་མདོ་ལས་ = Āryasarvadharmāpravṛttinirdeśasūtra
= ཆོས་ཐམས་ཅད་ འབྱུང་པ་མེད་པར་བསྟན་པ་, Mdo XIV, 429--480.

यथोक्तमार्गमञ्जुश्रीपरिपृच्छायां । येन मञ्जुश्रीरनुत्पादः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन दुःखं परिज्ञातं । येन नास्तिता सर्वधर्माणां दृष्टा तस्य समुद्रपः प्रकृिणः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येन मञ्जुश्रीरभावः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन मार्गा भावित इति विस्तरः ।

- 5 उक्तं चार्थार्थोपपत्तिमुष्टिमूत्रे । यद्य खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद्वोचत् । चनूणां मञ्जुश्रीरार्यसत्यानां यद्यभूतादर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्ययसि^[Tib. 194b]विपर्यस्तचिन्ताः स-
ह्या एवमिन्द्राभूतं संसारं नातिक्रामति ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्समेत-
द्वोचत् । देशयत् भगवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामति ॥ भगवानाह ।
आत्मात्मरूपोपलम्भतो मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामति । तत्कस्य हेतोः । यो ह
10 मञ्जुश्रीरात्मानं परं च समनुपश्यति तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रु-
तवान् पृथग्जनोऽत्यन्तपरिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं चोपलभते । उपल-
भ्य^[1]भिनिवशते । अभिनिविष्टः सन् रज्यते दुष्यते मुच्यते । स^[162b]रक्तो दुष्टो मूढः
सन् त्रिविधं कर्माभिसंस्कारोति कायेन वाचा मनसा । सोऽसत्समारीपेण विकल्पयति ।
यत् रक्तोऽहं दुष्टोऽहं मूढ इति ॥ तस्य तथागतशासने प्रवृत्तस्यैवं भवति । यत् शो-
15 लवानहं ब्रह्मचारो । यत् संसारं समतिक्रमिष्यामि । यत् निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । यत्
दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स कल्पयतीमे धर्माः कुशला इमे धर्मा अकुशला इति । इमे धर्माः
प्रकृतव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं स^[Tib. 195a]मुद्रपः प्रकृतव्यो
निरोधः साक्षात्कर्तव्यो मार्गो भावयितव्यः । स कल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्कारा आदा-
प्ताः सर्वसंस्काराः । यद्वहं सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयं ॥ तस्यैवमवेक्षमाणस्योत्पद्यते नि-
20 र्वित्सङ्गतो मनसिकारः । अनिमित्तपुरोगतः । तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा
येयमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यद्वहं समुद्रं प्रजिह्वेयं । स सर्वधर्मेभ्य आ-
र्तिषते जेह्वेयते वितरति विज्जगुप्सत उच्चस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं

1) Voir ci-dessus p. 295. 12—298. 15.

भवति । इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया इदं समुदयप्रकाशं यदिदमेभ्यो धर्मेभ्यो ज्ञाया ॥
तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति । तस्यैवं
भवति । दृष्टा [सा] निरोधसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्मम ह् मार्गं भावयेयं । स
एको रूकोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शमश्च प्रतिलभते ॥

तस्य तेन निर्वृत्तसङ्गतेन मनसिकारेण शमश्च उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं 5
न प्रलीयते प्रतिवर्तति प्रत्युदावर्तते । तेभ्यश्चातिरिक्ते ज्ञेयते । यन्मम भूय उत्तरो किं चित्कर्णायं ।
समुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो न मम भूय उत्तरो किं चित्कर्णायं ।
श्रद्धास्मोत्यात्मानं [Tib. 195b] संज्ञानाति [163a] ॥ स मरणकालसमय उत्पत्तिमात्म-
नो देवेषु पश्यति । तस्य काङ्क्षा विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचिकित्साया-
तितः कालगतो मर्कान्तिरेषु प्रपतति । तत्कस्य हेतोः । यथापोदमनुत्पन्नान् सर्वधर्मान् 10
विकल्पयित्वा तथागते विचिकित्सां विमतिमुत्पादयति ॥

अथ खलु मञ्जुश्रोः कुमारभूतो भगवन्मतेतद्वोचत् । कथं पुनर्भगवन् चत्वार्यार्यस-
त्यानि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुश्रोः अनुत्पन्नाः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन दुःखं पार-
ज्ञातं । येनासमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रकोपः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्व-
धर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भावितः ॥ 15
येन मञ्जुश्रोः चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति । इमे धर्माः कुशलाः । इमे धर्मा
प्रकुशलाः । इमे धर्माः प्रकृतव्याः । इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समु-
दयः प्रकृतव्यः । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । मार्गो भावयितव्य इति ॥ [तत्कस्यहेतोः] ।
तथा हि स ते धर्मं न समनुपश्यति नोपलभते यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्जनान्स्तेनान्
धर्मान् कल्पयन्तो रज्यन्ति च । द्विपन्ति च । मुञ्चन्ति च । स न के चिद्धर्ममाव्यूकृति निर्व्यूक- 20
ति ⁽¹⁾ तस्यैवमनाव्यूकृतोऽनव्यूकृतस्त्रैधातुके चित्तं न सज्जति । अज्ञातं [Tib. 196a] सर्व-

1) *uttari et uttarim* sont mieux attestés.

2) Manque dans le tibétain.

3) = मैत्रेयं मैत्रेयम्. On a aussi *āyūha*, *niryūha* (précrit *niyūha*), Da-
sabhūmika, VI. — Les deux termes correspondent à *samāropa*, *aparavāda*.

त्रैधातुकं समनुपश्यति । मायोपमं स्वप्नोपमं प्रतिश्रुत्कोपमं ॥ एवंस्वभावान् सर्वधर्मान् पश्यन्ननुपप्रतिष्ठापगतो भवति सर्वसत्त्वेषु । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स तान् धर्मान् नोपलभते यत्रानुनीयेत वा प्रतिलुन्येत वा ॥ स घाकाशसमेन [163b] चित्तेन बुद्धमपि न समनुपश्यति । धर्ममपि न समनुपश्यति । संघमपि न समनुपश्यति । सर्वधर्मान् शून्या-
 ६ निति समनुपश्यन्न क्वचिद्धर्मं विचिकित्सामुत्पादयति । अविचिकित्सन् निरूपादानां भवति । निरूपादानोऽनुपादाय परिनिर्वातोति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ आर्यसत्यपरोक्षता नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं ॥

XXV.

निर्वाणपरोक्ष नाम पञ्चविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुद्यो नास्ति न व्ययः ।प्रक्षणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥ १

5

इह हि भगवता उषितब्रह्मचर्याणां तत्रागतशासनप्रतिपन्नानां धर्मानुधर्मप्रतिप-
नियुक्तानां पुद्गलानां द्वाविधं निर्वाणमुपवर्णितं सोपधिशेषं निरूपधिशेषं च ।

तत्र निरूपधिशेषस्याविद्यारागादिकस्य क्लेशगणस्य प्रक्षणात्सोपधिशेषं निर्वाण-
मिष्यते । तत्रोपधीयते ऽस्मिन्नात्मस्नेह इत्युपधिः । उपधिशब्देनात्मप्रज्ञप्तिनिमित्तः
पञ्चोपदानस्कन्धा उच्यन्ते [Tib. 196b] । मिष्यते इति शेषः । उपधिरेव शेष उपधिशेषः । 10
नह उपधिशेषेण वर्तते इति सोपधिशेषं । किं तन्निरवाणं । तत्र स्कन्धमात्रक्रमेण केवलं
नन्कायदृष्ट्यादिक्लेशतत्स्फुररहित[164a]मवशिष्यते निरुतशेषचौरगणायामनात्रावस्था-
वमाधर्म्यणा । तत्सोपधिशेषं निर्वाणं ॥

1) ग'ल'ते' अरे'र'ग' गुण' श्रुते'र'। अ'रु'र'व' मे'र'ते'र' अ'रु'र'ग' मे'र'। ग'र'
रे'ग' श्रुते' र'र' अ'र'ग'ग'ल'व'। अ'र'र'र'अ'र'र' अ'र'र'र'र' अ'र'र'।

2) व'र'र'ग'ल'ल' लु'ग'ल'ल'।

3) क'र'र'ते' हे'र'र'र'र'र'र' क'र'र'ते' र'र'र'र' र'र' अ'र'र'र'र'र' = revêtus

1 application au *dharma*s conformes au *Dharma*.

4) सु'र'र'।

5) रे'र'र' र'र'र' र'र'। अ'र'र'र'र' अ'र'र'र'र' = *kim tad iti cet / nirvāṇam*

6) Mss. *nihilācāura*.

यत्र तु निर्वाणो स्कन्धमात्रक्रमपि नास्ति तन्निरूपधिशेषं निर्वाणं । निर्गत उप-
धिशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा निरुताशेषचौरगणस्य ग्राममात्रस्यापि विनाशसाधर्म्येण । तदेव
चाधिकृत्योच्यते ।

(1) अभेदि कायो * * * * *

6

* * * * *

तथा ।

असंलीनेन कायेन वेदानामध्यवासपत् ।

प्रश्नोतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ॥ इति⁽²⁾ ।

तदेव निरूपधिशेषं निर्वाणं स्कन्धानां निरोधात्प्रच्यते ॥

- 10 एतच्च द्विविधं निर्वाणं कथं युज्यते । यदि ज्ञेयानां स्कन्धानां च निरोधो भवति ।
यदा तु सर्वमिदं शून्यं नैव किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निरुध्यते । तदा कुतः ज्ञेयाः
कुतो वा स्कन्धा येषां निरोधे निर्वाणं स्यादिति तस्माद्विद्यत एव भावानां स्वभावा
इति ॥

1) Mss. *abhedhi kāyo nirodhi samvedanāpaṇṭhai (pathai) rahinsu(itsu) sahinsu(itsu) saccadhima samo sasvarāṇām vijānam arthagamed iti.* — १५५

सुखं देवा रज्जुषेस रणरा । क्लेशं वससं च वसं सुखं देव । रज्जुषेसं क्लेशं
देव रज्जु । क्लेशं वससं च वसं सुखं देव = *abhedhi kāyo vyarodhi samjñā sarva-*
vedanā vyagacchat yasya, saṃskārāṇām upaṇāmasya āstamagamaṇā cābharat.
— रणरा = *vyagacchat, vyarodhi*; avec une lecture रज्जु, on aurait *sarva ve-*
danā dahinsu. — M. R. O. Franke me signale la stance Uddāna viii. ९

abhedhi kāyo nirodhi saññā vedanā pi ti dahamsu sabbā
vūpasamimsu saṅkhārā viññānam attham agāmā ti.

M. Ed. Müller attire mon attention sur les variantes du Ms. de Mandalay
(J. P. T. S. 1890, p. 107) qui porte *vedanā sītiṃ dahimsu.*

2) Mss. *°vāsayan, °vāsadyan.* — Comparer Theragāthā, 906, Mahā-
parinibbāna, VI. 10 (Digha, II, p. 157, Buddhist Suttas, p. 118, Bur-
nouf, Lotus, 339) *asallīnena cittaṇa vedanam ajjhaṇṇasayā, pajjotass 'eva ni-*
bbānam vimokho cetaso ahū. — Voir ci-dessous p. 525.

अत्रोच्यते । नन्वेवमपि सस्वभावभावाभ्युपगमे ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

प्रहणाद्वा [Tib. 197a] निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते⁽¹⁾ ॥ २

स्वभावेन हि व्यवस्थितानां क्लेशानां स्कन्धानां च स्वभावस्यानपायित्वात्कुतो निवृत्तिर्धत्तस्तन्निवृत्त्या निर्वाणं स्यादिति । तस्मात्स्वभाववादिनां नैव निर्वाणमुपपद्यते । न च शून्यतावादिनः [स्कन्धनिवृत्तिलक्षणं] क्लेशनिवृत्तिलक्षणं वा निर्वाणमिच्छन्ति यतस्तपायनं दोषः स्यादिति । अतोऽगुपालम्भ एवा[164b]यं शून्यतावादिनां ॥

यदि खलु शून्यतावादिनः ज्ञेशाना स्वन्धानां वा निवृत्तिलक्षणां निर्व्याणां न च्छक्ति
 किंलक्षणं तर्ह्येच्छति ॥ उच्यते ।

अप्रदीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतं ।

10

अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते^(३) ॥ ३

यदि नैव प्रकीर्यते रागादिवत् । नाभिप्राप्यते ग्रामण्यकलवत् । नाप्युच्छिद्यते स्कन्धादिवत् । यद्यापि न नित्यमशून्यवत् । तत्स्वभावतो ऽनिरूढमनुत्पन्नं च सर्वप्रयत्नावशमलक्षणं निर्वाणमुक्तं ॥ तत्कुतस्तस्मिन्नित्येवंविधं निस्पृहं क्लेशकल्पना येषां क्लेशानां प्रहृष्टान्निर्वाणं भवेत् । कुतो वा स्कन्धकल्पना तत्र येषां स्कन्धानां निरोधा-

༡) གཤམ་ཏེ་འདི་ཀྱང་མི་སྟོན་ན། འབྱུང་བ་མེད་ཅིང་འཛིག་པ་མེད། གང་
ཞེས་སྟོན་ནང་འགག་པ་ལས། ལྷ་རྒྱལ་འདས་པར་འབྱུང་བར་འདོད།

ཨ་མ་མེད་པ་ མེད་པ་ འཕྲོ་མེད་པ་ ཆད་པ་ མེད་པ་ ཉག་ མེད་པ་ འགག་པ་
མེད་པ་ ལྷ་ མེད་པ་ དེ་ནི་ བྱ་རྒྱུ་འདས་པར་ བརྟེན། — Mdo XVII འདས་པར་

३११ = *nirvāṇam iṣyate*. — Comparer Laṅkāvatāra apud Burnouf, Introduction, p. 519: «le nirvāṇa n'est ni enlevé ni acquis, ni interrompu ni éternel, ni identique ni divers».

तद्वेत् । यावद्धेताः कल्पनाः प्रवर्तन्ते तावन्नास्ति निर्वाणाधिगमः । सर्वप्रपञ्चपरित-
यादेव तदधिगमात् ॥

अथ स्याद्यद्यपि निर्वाणे न सति [Tib. 197b] क्लेशा न चापि स्कन्धाः । तथापि
निर्वाणाद्व्याग्विच्यते । ततस्तेषां परित्यागनिर्वाणं भविष्यतीति ॥ उच्यते । त्यज्यतामयं
5 यादो । यस्मान्निर्वाणाद्व्याक् स्वभावतो विद्यमानानां न पुनर्भावः शक्यते कर्तुं । तस्मा-
न्निर्वाणाभिज्ञाषिणां त्यज्येया कल्पना । वदयति हि ।

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसर्गाण्य च ।

न तयोर्त्तरं किं चित्सुसूक्ष्ममपि विच्यते ॥ इति⁽¹⁾

तदेवं निर्वाणे न कस्य चित्प्रकाणं नापि कस्य चिन्निरोध इति विशेषं ॥ ततश्च
10 निर्व्यशेषकल्पनाक्षयद्वयमेव निर्वाणं । उक्तं च भगवता ।

निर्वृत्तिर्धर्मा[ण] न अस्ति धर्मा

⁽²⁾ये नेह अस्ती न ते जातु अस्ति⁽⁴⁾

अस्तोति नास्तोति [च] कल्पनावतान्

ए[165a]वं चरन्तान न दुःखं शाम्यति ॥ इति ।

15 अस्या गाथाया अयमर्थः । निर्वृतौ निरूपधिशेषे निर्वाणधातौ धर्माणां क्लेशकर्म-
बन्धमलक्षणानां स्कन्धानां वा सर्वथास्तंगमादस्तित्वं नास्ति । एवं च सर्ववादिनामभिमतं ।

1) Ci-dessous XXV. 20.

2) Mss. *nirvṛti*, *nivṛti*, *dharmo na* ... तु'द्व'द्व'द्व'द्व' क्लेश'कर्म' धर्म' धर्म'
मे' । क्लेश' धर्म' नेह' मे' = *nirvṛtau dharmāṇām astitvaṃ nāsti*; *ye dharmā*
iha na santi....

3) Mss. *ye neha nāsti na te*...

4) On a *asti* pour *hoti* pour *honti*; *dharmāṇa*, nom. pluriel; au deuxième
pāda *te* = *tī*.

nibutiyi dharmāṇa na honti; *dharmā*
ye neha honti na ti jātu honti /

न तर्हि धर्मा इह निर्वृत्तौ न सन्ति । प्रदीपोदपादन्धकारोपलब्धरज्जुसर्पभयादिवत् । न ते ब्राह्मण्ये सन्ति । न ते धर्माः क्षेपकर्मवन्मादिलक्षणाः कस्मिंश्चित्काले संसारवस्थाया-
मापि तद्वतो विद्यन्ते । न हि रज्जुरन्धकारावस्थायां स्वप्नयतः सर्पोऽस्ति । मूढतमर्षवद-
न्धकारिण्यालोक्येऽपि कायचक्षुर्भ्यामग्रहणात् ॥ कथं तर्हि संसार इति चेदुच्यते । [Tib.
198a] आत्मात्मिणामद्भ्यस्तानां बालपृथग्जनानाममत्स्ववृत्त्या अपि भावाः सत्यतः 5
प्रतिभासन्ते तैमिरिकानामिवास्त्येवमशकादप्येवेति । आह

अस्तीति नास्तीति [च] कल्पनावृत्ता-

मेवं चरन्तान न दुःखं शाम्यतीति ।

अस्तीति भावसद्भावकल्पनावृत्तां त्रैमितीयकाणादृकापिलादीनां त्रैभाषिकपर्यन्ता-
ना । नास्तीति च कल्पनावृत्तां नास्तिकानामपापमतिनिष्ठानां । तदन्वेषां चातीताना- 10
गतमंस्थानां विज्ञप्तिविप्रयुक्तसंस्काराणां । नास्तिवादिनां तदन्यदस्तिवादिनां¹⁾ [परि-
कल्पितस्वभावस्य नास्तिवादिनां परतत्त्वपरिनिष्पन्नस्वभावयोर्नास्तिवादिनामत्रमेस्ति-
नामस्तिवादिनमेवं चरन्तान न दुःखं संसारः शाम्यतीति ॥ तत्रा ।

1) D'après un Ms. °*saṃsthānāri*° — Le texte n'est rien moins que sur. —
འདྲིན་པ་ནང་མ་འོངས་པ་ནང་། རྒྱུ་ལས་རྒྱུ་མེད་མ་ཡིན་པ། མེད་ལྟན་པའི་
འདྲིན་མེད་པར་སྒྲུ་ནིང་ — *alīkānāgatānām ca arjūṇapṛakānam viprayuktānām*
leśasamskārāṇām nāstītiādīnām. — Il s'agit des Sautrāntikas qui nient l'exi-
stence du passé et de l'avenir, l'existence des *cittaviprayuktas*. Comparer ci-dessus
p. 414. — Voir Additions et Corrections.

2) Deuxième catégorie de philosophes disant à la fois *asti* et *nāsti*, à sa-
voir les Vijñānavādins (voir ci-dessus, p. 415. 1).

3) རི་ལྷར་ རྟོགས་པའི་ འདྲི་ཤེས་ཀྱིས་ རི་ རྒྱག་ འདས་པ། རྒྱག་ རི་ རྟོན་རྒྱ་
མོང་པ་ མེད་ གུང་ བརྒྱུ་པར་ འཇུར། རི་པོན་ རྟོགས་པ་ བདག་ རྟོན་ བདག་གིར་
ཁོས་ འཇུན། བདག་ རིར་ འདྲི་ཤེས་ ཡང་ རྒྱག་ མེད་ རྟོག་ རྟོན་ རིང་ འཇེ། — «Ne

(1) यथ शङ्कितेन विषसंज्ञं श्रम्युपैति

नो चापि कोष्ठम् (2) ।

एवमेव बालु उपगतो [165 b] (3) ।

* * * जायि म्रियते सदा श्रम्यते ॥ इति ।

- 5 तदेवं न कस्य चिन्निर्वाणो प्रकृषाणं नापि कस्य चिन्निरोध इति विज्ञेयं । ततश्च सर्वकल्पनात्तपद्वपमेव निर्वाणं ॥

यथोक्तमार्यरत्नावल्या (4)

न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।

भावाभावपरामर्शस्तयो निर्वाणमुच्यते ॥ इति ।

- 10 ये तु सर्वकल्पनोपशमद्वयं निर्वाणमप्रतिपद्यमाना [Tib. 198b] भावाभावतदुभयानुभयद्वयं निर्वाणं परिकल्पयन्ति तान् प्रत्युच्यते ।

भावस्तावन्न निर्वाणं ग्रहामरणलक्षणं ।

प्रसज्येतास्ति भावो हि न ग्रहामरणं विना ॥ ४ (5)

même que, par une pensée de crainte, on s'imaginerait avoir mangé du poison, et qu'on tombe en faiblesse, bien que le poison n'ait pas pénétré dans le corps; de même le sot, admettant le moi et le mien, ayant l'idée de ce moi, n'arrête pas de naître et de mourir, encore qu'il soit inexistant.»

1) Mss. *yathā*.

2) *koṣṭha gantu āviṣṭa papadyate*.

3) *upagato āṅgamaññaya jāpi ttryate*.

4) Cette stance est citée Nāmasaṅgītiṭīkā, ad 96, où la Ratnavali est attribuée à Nāgārjuna.

5) རྟོག་གི་ཐུ་བརྟེན་འདས་ རྟོག་ མེན། རྟོག་གི་མཆོད་ཉིད་ ཐལ་པར་ འགྲུབ།
མ་ རྟོག་ ཆེ་བ་ མེད་པ་ཡི། རྟོག་གི་ ཡོད་པ་ མ་ ཡོད་ན།

तत्रैके भावतो निर्वाणमभिनविष्टा एवमावस्यते । इह लोशकर्मवन्मासंतानप्रवृ-
त्तिनियतरोधभूतो बलप्रवाकुरोधभूतसेतुस्थानीयो निरोधात्मकः पदार्थः । तन्निर्वाणं । न
चाविद्यमानस्वभा[166 a]वो धर्म एवं कार्यकारी दृश्यते ॥ ननु च योऽस्या नन्दीरामसक-
गतायास्तृष्णायाः तयो विरामो निरोधो निर्वाणमित्युक्तं । न च तत्पमात्रं भावो भवितु-
मर्हति । तथा

5

प्रस्योतस्ये[व] निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस

इत्युक्तं । न च प्रस्योतस्य निवृत्तिर्भाव इत्युपपद्यते ॥ उच्यते । नैनदेवं त्रिज्ञेयं ।
तृष्णायाः तत्प्रस्योतस्य इति । किं तूर्किं तृष्णायाः तयो ऽस्माच्चान् निर्वाणाख्ये धर्मे
मति भवति स तृष्णातय इति वक्तव्यं । प्रदीपश्च दृष्टान्तमात्रं । तत्रापि यस्मिन् सति
चेतसो विमोक्षो भवतीति र्वादित्यमिति ॥

10

एवं भावे निर्वाणे व्यवस्थापित आचार्यो निरूपयति । भावगतावन्न निर्वाणं । किं
कारणं । यस्माद्विरामरूपलक्षणं प्रस्येत । भावस्य विरामरूपलक्षणव्यभिचारित्वान् ।
ततश्च निर्वाणमेव तन्न स्यात् । विरामरूपलक्षणत्वा[Tab. 199 a]द्विज्ञानादिवदित्यभि-
प्रायः ॥

तस्मिन् च विरामरूपलक्षणव्यभिचारितां स्पष्टयन्नाह । अस्ति भावो किं न विरामः 15
मरणं विवेति । यो हि विरामरूपरहितः स भाव एव न संभवति खपुष्पवद्विरामरूप-
रहितत्वात् ॥

किं चान्यत् ।

1) Sic Mss. — ཇི་ཅི་ཡང་ ལུ་ཁོ་ = *iti cedatavyam*, leçon plus correcte.

2) Mss. *nirvāṇamātram* — མཇུ་མེ་ བེ་ རྟེན་མེ་ རྟེན་

भावश्च यदि निर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत् ।

नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्व चन कश्चन⁽¹⁾ ॥ ५

यदि निर्वाणं भावः स्यात् । तदा तन्निर्वाणं संस्कृतं भवेद्विज्ञानादिवद्भावत्वात् ।
यस्त्वसंस्कृतो नासौ भावस्तद्यथा खरविषाणावदिति व्यतिरेकमुपदर्शयन्नाह ।

5 नासंस्कृतो हि विद्यते भावः [क्व चन कश्चन] ।

क्व⁽²⁾ चनेत्यधिकरणे देशे काले सिद्धास्ति वा । कश्चनेत्याधेये ग्राह्यात्मिको बाह्या-
त्मिको [166 b] वेत्यर्थः ॥

किं चान्यत् ।

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथं ।

10 निर्वाणं नानुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्यते⁽⁴⁾ ॥ ६

यदि भवन्मतेन निर्वाणं भावः स्यात्तदुपादाय भवेत् । स्वकारणसामग्र्यमाश्रित्य
भवेदित्यर्थः । न चैवमुपादाय निर्वाणमिष्यते । किं तर्ह्यनुपादाय । तद्यदि भावो निर्वा-
णमनुपादाय तत्कथं निर्वाणं स्यात् । नैवानुपादाय स्याद्भावत्वाद्विज्ञानादिवत् । व्यतिरे-
ककारणमाह । नानुपादाय [Tib. 199 b] कश्चिद्भावो हि विद्यते इति ॥

1) गण'ते' कु'दङ'अङ'स' र'द'स' ङ। कु'दङ'अङ'स'स' अङ'स' अङ्गु'र। र'द'स'स'
अङ'स'सु'स' स' य'द'स'। अण'र' य'द' गण'द'अङ'स' य'द' स' य'द'।

2) गण'द'अङ'स' ङ'स' सु'स'दे' सङ्केत'ते — Voir ci-dessus, 13.1 — «en aucun
lieu, en aucun temps, dans aucun système».

3) अण'र' य'द' ङ'स' सु'स'दे' सङ्केत'स' ङे.

4) गण'ते' कु'दङ'अङ'स' र'द'स'ङ्। हे'अङ्गु'र कु'द'अङ'स' र'दे' सङ्केत'म'ङ्। र'द'स'
स' सङ्केत'ङ'स' स'य'द'स'। अण'र' य'द' य'द'स' स' य'द'ङ्।

घट्नात् । यदि भावो हि [न] निर्वाणं यथोदितदोषप्रमङ्गात् । किं तर्ह्यभाव एव
निर्वाणं क्लेशजन्यनिवृत्तिमात्रत्वादिति ॥ उच्यते । एतदप्ययुक्तं यस्मात् ।

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति ।

निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विन्यते⁽¹⁾ ॥ ७

यदि भावो निर्वाणं नेष्यते । यदि निर्वाणं भाव इति नेष्यते । तदा किमभावो ५
भविष्यति निर्वाणं । अभावोऽपि न भविष्यतीत्यभिप्रायः । क्लेशजन्यनोर्भावो निर्वाण-
मिति चेदेवं तर्हि क्लेशजन्यनोर्नित्यता निर्वाणमिति स्यात् । अतएव न हि क्लेश-
जन्यनोर्भावो नान्यदित्यतोऽनित्यतैव निर्वाणं स्यात् । न चैतदिष्टं । अयत्नैव मोक्षप्र-
सङ्गादित्ययुक्तमेवैतत् ॥

किं चान्यत् ।

10

यद्यभावश्च निर्वाणमनुपादाय तत्कथं ।

निर्वाणं न ह्यभावोऽस्ति [Tib. 200a] योऽनुपादाय विन्यते⁽²⁾ ॥ ८

तत्रभावोऽनित्यता वा भावमनुपादाय⁽³⁾ प्रज्ञप्यते । त्वरवि[167a]वाणादीनामनित्य-
तानुपलम्भात् । लक्षणमाश्रित्य लक्ष्यं प्रज्ञप्यते लक्ष्यमाश्रित्य च लक्षणं । घतः परस्पर-

1) गण'ते' छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् । र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् ।
ग'द'वा' छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् । र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् । — Mdo XVII
ग'द'वा'स' ... र्द'स' मे'ङ् । — C'est-à-dire : *nirvāṇe gatra* ...

2) गण'ते' छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् । छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् ।
ग'द'वा'स' र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् । — Mdo XVII
ग'द'वा'स' र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् । — Mdo XVII

3) *anīyatā bhāvaṃ ropātāya*. — Le tibétain donne un sens très net :
« *anīyatā*, c'est-à-dire l'*abhāvatā*, ... » र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् ।
ग'द'वा'स' र्द'स' मे'ङ् छु'दङ'अङ'स' र्द'स' मे'ङ् । — Mdo XVII

रूपान्तिकां लक्ष्यलक्षणप्रवृत्तौ । कुतो लक्ष्यं भावमनपेक्ष्यानित्यता भविष्यति । तस्माद्-
भावोऽप्युपादाय प्रज्ञप्यते । ततो यद्यभावश्च निर्वाणं तत्कथमनुपादाय निर्वाणं भवेत् ।
उपादायैव तद्वेदभावत्वाद्भिनाशवत् ॥ एतदेव स्पष्टयन्नाह । न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपा-
दाय विव्यत इति ॥

- 5 यदि तर्ह्यभावोऽनुपादाय नास्ति किमिदानीमुपादाय बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा भवि-
ष्यति ॥ केनैतदुक्तं बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा इति । उक्तं किं ⁽¹⁾पूर्व ।

भावस्य चेदप्रमिद्वरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावगभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

तस्मान्न बन्ध्यापुत्रादीनामभावत्वं । यत्राप्युच्यते ।

- 10 आकाशे शशशृङ्गे च बन्ध्यायाः पुत्र एव च ।

असत्तथाभिलप्यते तथा भविषु कल्पना ॥ इति ।

तत्रापि भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रं नाभावकल्पना भावत्वसिद्धेरेवति विशेषे ।
बन्ध्यापुत्र इति शब्दमात्रमेवेतत् । नास्यार्थ उपलभ्यते यस्यार्थस्य भावत्वम् [Tib. 200b]
भावत्वं वा न्यादिनि कुतोऽनुपलभ्यमानस्वभावस्य भावाभावकल्पना योह्यते ॥ तस्माद्
15 बन्ध्यापुत्रो जाय इति विशेषे ॥ ततश्च स्थितमेव न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विव्यत
इति ॥

अत्राह । यदि भावो निर्वाणं न भवति । अभावोऽपि । किं तर्हि निर्वाणमिति ॥
उच्यते । इह किं भगवद्भिन्नतयागतिः ।

1) XV. 5.

2) Peut-être dans le Catuhcataka? — Voir ci-dessus p. 505, 7.

य आननवन्तवीभाव उपादाय प्रतीत्य वा ।

सोऽप्र[167b]तोत्यानुपादाय निर्वाणमुपदिश्यते⁽¹⁾ ॥ ६

तत्राननवन्तवीभाव आगमनगमनभावज्ञानमरणपरंपरेत्यर्थः । स चापमानवन्तवीभावः कदा चिद्धेतुप्रत्ययसामग्र्योमाश्रित्यास्तीति प्रज्ञप्यते । दीर्घरूस्त्वत् । कदा चिद्धेतु⁽³⁾ इति प्रज्ञप्यते । प्रदीपप्रभावद्वोऽज्ञा⁽³⁾रूस्त्वत् । सवथा यद्यप्यनुपादाय प्रज्ञप्यते । यदि व 5 प्रतीत्य ज्ञापत इति व्यवस्थाप्यते सर्वथास्य जन्ममरणपरंपराप्रबन्धस्याप्रतीत्य वानुपादाय वा याऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणमिति व्यवस्थाप्यते ॥ न चाप्रवृत्तिमात्रं भावो आ[वो] वेति परिकल्पितुं पार्यत इति । एवं न भावो नाभावो निर्वाणं ॥

अथ वा येषां संस्काराः संसरत्तीति पक्षस्तेषां प्रतीत्य⁽⁶⁾ प्रतीत्य य उत्पादश्च विनाशश्च सोऽप्रतीत्य[1]प्रवर्तमानो निर्वाणमिति ऋष्यते । येषां तु पुद्गलः संसरति । तेषां 10 तस्य नित्यानित्यत्वेना[Tib. 201a]वाच्य[स्य] तत्तदुपादानमाश्रित्य य आननवन्तवीभावः

1) འོང་མ་ རྟེ་ འགྲོ་བའི་ རྟོན་། བརྟེན་ནས་ རྒྱུར་བྱས་ ཀྱང་ ཡིན་པ། རེ་ རེ་བརྟེན་ མེན་ རྒྱུར་བྱས་ མེན། བྱ་ངན་འདས་པ་ ཡིན་པར་ བསྟན། — Sur l'expression *ājāṇjavavibhāva*, voir ci-dessus 218, n. 2. — Le M. V yut. (édition rouge) a *āja-rañjivasamāpanna* — འོང་མ་ རྟེ་ འགྲོ་བར་ འགྱུར་བ་ — (Communiqué par M. le Dr. Cordier). — M. J. S. Speyer pense que la formation en *i*, qui marque transition d'un état dans un autre (Pāṇ. V. 4. 50), est ici anormale.

2) རེས་ འགྲའ་ རེ་ རྒྱུར་བྱས་ནས་ འདོགས་ནེ་ = *kadā cid upādāya prajñāpyate*. — La version tibétaine doit être fautive, voir ci dessous n. 5—5).

3) Ce second exemple manque dans le tibétain.

4) *sarvathā* manque dans le tibétain.

5—5) ཀྱང་ཀྱང་ འདིར་ རྒྱུར་བྱས་ནས་ འདོགས་སམ། བརྟེན་ནས་ རྒྱུ་བོ་(?) རེས་ རྟེས་པར་ འཇོག་ གྱང་ རྟེན་ལྟེ།

6) རྟེང་ཅིང་ བརྟེན་ནས་.

स उपादाय प्रवर्तते । स एवोपादायोपादाय प्रवर्तयमानः सन्निदानीमनुपादाय[1]प्रवर्तय-
मानो निर्वाणमिति व्यपदिश्यते ॥ न च संस्काराणां पुद्गलस्य वाऽप्रवृत्तिमात्रकं भावो-
ऽभावो वेति शक्यं परिकल्पयितुमित्यतोऽपि न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥

किं चान्यत् ।

5

प्रकाशं चाब्रवीच्छास्ता भवस्य विभवस्य च ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते⁽³⁾ ॥ १०

तत्र⁽⁴⁾ सूत्र उक्तं । ये के चिद्विज्ञेयं भवेन भवस्य निःसरणं पर्येषते विभवेन वाऽपरि-
ज्ञानं तत्तेषामिति । उभयं ह्येतत्परित्याज्यं भवे तृष्णा विभवे तृष्णा [168a] च । न चैत-
न्निर्वाणं प्रकृतव्यमुक्तं भगवता । किं तर्ह्यप्रकृतव्यं । तद्यदि निर्वाणं भावद्वयं स्याद-
10 भावद्वयं वा । तदपि प्रकृतव्यं भवेत् । न च प्रकृतव्यं ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥

येषामपि ज्ञेयज्ञानमोस्तत्राभावाद्भावद्वयं निर्वाणं स्वयं च भावद्वयत्वाद्भावद्वय-
मित्युभयद्वयं तेषामुभयद्वयमिति निर्वाणं नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) कुट्टुसुख'दस'.

2) कुट्टुसुख'मिदं कुट्टुसुख'दस'.

3) अमुद'स' दस' वै अद्वि'स'दस'। सुद'स' सुद'स' स'स' सुद'स'। दै'
सुद'स' सुद'स'दस'स' वै। दस'स' मिद' दस'स'स' मिद'स'स' दै'स'।

4) Le texte pali le plus voisin de ce sūtra est, à ma connaissance, Udāna p. 33 (iii. 10); sur la *bhava*^o et *vibhavadiṭṭhi*, Itivuttaka, § 49, Aṅg. n. I. 83, Majjh. I. 65. — Lotus, VI. 29; et ci-dessus 272, n. 5. Sur la *bhava* et *vibhava-tṛṣṇā*, on connaît le conflit des indianistes: Vergänglichkeitsdurst (Oldenberg), Durst nach (ewigem) Tode (Pischel), Durst nach Mehrsein (E. Hardy), craving for success (in this present life) (Rhys Davids qui cite Spence Hardy, très ingénieux: « *Wibhava-Taṇhā* is the love of the present life, under the notion that existence will cease therewith »).

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।

भवेद्भावो भावश्च मोक्षस्तच्च न युज्यते⁽¹⁾ ॥ ११

यदि [Tib. 201 b] भावाभावोभयद्वयं निर्वाणं स्यात्तदा भावश्चाभावश्च मोक्ष इति स्यात् । ततश्च यः संस्काराणामात्मलभस्तस्य च विगमः स एव मोक्षः स्यात् । न च संस्कारा एव मोक्ष इति युज्यते । घत एवाह । तच्च न युज्यत इति ॥

5

किं चान्यत् ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।

नानुपादाय निर्वाणमुपादायोभयं हि तत्⁽²⁾ ॥ १२

यदि भावाभावद्वयं निर्वाणं स्यात्तदा हेतुप्रत्ययसामग्र्योमुपादायाश्चित्य भवेन्नानुपादाय । किं कारणा । यस्मादुपादायोभयं हि तत् 'भावमुपादायाभावोभावं चोपादाय भाव 10 इति कृत्वा उभयमेतद्भावं चाभावं चोपादायैव भवति नानुपादाय । एवं निर्वाणं भवेद्भावाभावद्वयं । न चैतदेवमिति न युक्तमेतत् ॥

किं चान्यत् ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथं ।

असंस्कृतं च निर्वाणं भावाभावौ च संस्कृतौ⁽³⁾ ॥ १३

15

1) गण'ते' तु'दङ'अङ'स'स' ङे। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' ग'ते'स' ङे'द' ङ।
दँ'स' दँ' दँ'स'मे'मे'द'स'द'ग। स'द'स'द' अ'गु'द'द' दे' मे' दे'ग'स।

2) गण'ते' तु'दङ'अङ'स'स' ङे। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' ग'ते'स' ङे'द' ङ। तु'
दङ'अङ'स'स' स'मे'द' मे'द'। दे' ग'ते'स' स'मे'द'द'स' ङे'द' सु'द' र'।

3) हे'द'द' तु'दङ'अङ'स'स' ङे। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' ग'ते'स' ङे'द' ङ। तु'
दङ'अङ'स'स' अ'द'स'स' सु'स। दँ'स' दँ' दँ'स'मे'द' अ'द'स'स' ङे'द'। — Voir

भावो हि स्वहेतुप्रत्ययसामग्रीसंभूतत्वासंस्कृतः । अभावोऽपि [भावं] प्रतीत्य
सं[168 b]भूतत्वाज्जातिप्रत्ययवत्तद्वत्त्ववचनाच्च संस्कृतः । तद्यदि भावाभावस्वभावं निर्वाणं
स्यात्तदा नासंस्कृतं संस्कृतमेव । यस्मान्न च संस्कृतमिष्यते तस्मान्न भावाभावस्वरूपं नि-
र्वाणं युज्यते ॥

5 अथापि स्यान्नैव [Tib. 202 a] हि निर्वाणं भावाभावस्वरूपं । किं तर्हि निर्वाणि
भावाभावविविधं । एवमपि न युक्तं । कुतो यस्मात्

भवेद्भावो भावश्च निर्वाण उभयं कथं ।

[न तयोरेकत्रास्ति त्वमालोकितमसोर्यथा]⁽³⁾ ॥ १४

भावाभावयोरपि परस्परविरुद्धयोर्येकत्र निर्वाणि नास्ति संभव इति ॥ अतः ।

10 भवेद्भावो भावश्च निर्वाण उभयं कथं ।

नैव भवेदित्यभिप्रायः ॥

इदानीं यथा नैव भावो नैवाभावो निर्वाणं युज्यते तथा प्रतिपादयन्माह ।

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति वा ऽञ्जना ।

अभावे चैव भावे च सा सिद्धे सति सिध्यति ॥ १५

1) གླེ་བའི་ཆུན་གྱིས་ཆ་ཤི་ནས་འགྲུབ་བའི་ཕྱིར་

2) ཇི་ལྟར་ཆུ་ངན་འདས་པ་ལ། དངོས་དང་དངོས་མེད་གཉིས་ཡོད་དེ། དེ་
གཉིས་གཅིག་ལ་ཡོད་མེད་དེ། ལྟར་བ་དང་ནི་ཆུན་པ་བཞིན། — La deuxième
ligne manque dans nos manuscrits comme dans le xylographe, mais elle est
donnée dans l'édition des kārikās (Mdo XVII) et dans une citation du Madhya-
makāvataṅga, fol. 302a. — On est tenté de reconstituer : *parasparaviruddhaya-*
ekatra nāsti sambhavaḥ (ci-dessous l. 9); mais le tibétain ne donne pas à ce
passage la forme métrique.

3) དངོས་མེད་དངོས་པོ་མེད་མེད་པ། ཆུ་ངན་འདས་པར་གང་སྟོན་པ། དངོས་
པོ་མེད་དང་དངོས་པོ་དག། གུལ་ན་དེ་ནི་འགྲུབ་པར་འགྲུར།

यदि हि भावो नाम कश्चित्स्यात्तदा तत्प्रतिषेधेन नैव भावो निर्वाणमित्येषा कल्पना । यदि कश्चिद्भावः स्यात्तदा तत्प्रतिषेधेन नैवाभावो निर्वाणं स्यात् । यदा च भावाभाववैव न स्तस्तदा तत्प्रतिषेधोऽपि नास्तीति । तस्मान्नैव भावो नैवाभावो निर्वाणमिति या कल्पना सापि नोपपद्यत एवेति न युक्तमेतत् ॥

किं चान्यत् ।

5

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणं यदि [Tib. 202b] विद्यते ।

नैवाभावो नैव भाव इति केन तद्व्यति⁽¹⁾ ॥ १६

यद्येतन्निर्वाणं नैवाभाव[द्वयं] नैव भावद्वयमस्तीति कल्प्यते । केन तदानीं तद्वि-
त्वंविधं नोभयद्वयं निर्वाणमस्तीति श्रूयते गृह्यते प्रकाशयते वा । किं तत्र निर्वाणे
कश्चिद्विधः प्रतिपत्तास्ति । अथ नास्ति । यद्यस्ति । एवं सति निर्वाणोऽपि तवात्मा ॥ 10
स्यात् । न चेष्टं निरूपादानस्यात्मनो [169a]ऽस्ति तवाभावात् । अथ नास्ति । केनैतद्वि-
विधं निर्वाणमस्तीति परिच्छिद्यते । संसारवस्थितः परिच्छिन्नस्तोति चेत् । यदि संसा-
रावस्थितः परिच्छिन्नः । स किं विज्ञानेन परिच्छिन्नः उत ज्ञानेन । यदि विज्ञानेनेति
परिच्छिद्यते तन्न युज्यते । किं कारणं । यस्मान्निमित्तालम्बनं विज्ञानं न च निर्वाणे किं
विनिमित्तमस्ति । तस्मान्न तत्तावद्विज्ञानेनालम्ब्यते । ज्ञानेनापि न ज्ञायते । किं कारणं । 15
यस्माज्ज्ञानेन हि शून्यतालम्बनेन भवितव्यं । तच्चानुत्पादद्वयमेवेति । कथं तेनाविद्यमा-
नस्वद्वयेण नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति गृह्यते सर्वप्रपञ्चातीतद्वयत्वाज्ज्ञानस्येति ।

1) गण'ते' कु'दङ्'अदङ्'स'के । ददङ्' लेङ्' ददङ्'स'स'मेङ्' लेङ्'ङ् । ददङ्'
लेङ्' ददङ्'स'स'मेङ्' लेङ्' लेङ् । ददङ्'लेङ्'गैङ्'के'रे'स'दङ्'मेङ् ।

2) Sur l'opposition du *jñāna* et du *vijñāna*, voir la théorie des quatre *pratisaranas* (ci-dessus 43, n. 5 et Additions). -- Elle correspond à la définition donnée par R. Garbe, *Bhagavadgītā*, p. 85, ad iii. 41: «die Erkenntnis der philosophischen Wahrheit, das durch die eigene Erfahrung erworbene Wissen», avec cette nuance que le *vijñāna* est discursif, intellectuel, et que le *jñāna* est intuitif. (Voir aussi ci-dessus 65, n. 3, 74, n. 6).

4) བཙུམ་ལྷན་ བུག་པ་པར་ རྒྱུར་ན་ ཡང་། ཡོད་པར་ མི་ མངོན་ དེ་ བཞིན་ཏེ།

⁽¹⁾ यथा च नाद्यं न चोक्तं⁽¹⁾ तथा तत्रागतपरीक्षायां प्रतिपादितं ॥ अत एव

न सं[169b]सारस्य निर्वाणात्किं चिदस्ति विशेषणं ।

न निर्वाणस्य संसारात्किं चिदस्ति विशेषणं⁽²⁾ ॥ २९

यस्मात्तिष्ठन्नपि भगवान् भवतोत्थेवमादिना नोक्षते । परिनिर्वृतोऽपि नोक्षते
भवतोत्थेवमादिना । अत एव संसारनिर्वाणयोः [Tib. 203b] परस्परतो नास्ति कश्चि- 5
द्विशेषो विचार्यमानयोस्तुल्यवृत्तात् ॥ यच्चापीदमुक्तं भगवता । अत्राप्यो हि भित्तयो
त्रातित्रागमरणसंसार इति । तदप्यत एवोपपन्नं संसारनिर्वाणयोर्विशेषस्याभावात् ।
तथा हि

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसारस्य च ।

न तयोर्त्तरं किं चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते⁽³⁾ ॥ ३०

10

न च केवलं संसारस्य निर्वाणेनाविशिष्टत्वात्पूर्वापरकोटिकल्पना न संभवति ।
या श्रव्येताः ।

མེད་ནི་ ལེ་འཇམ་གཤི་ག་ རྟེན་། གཤིས་མེད་ ལེས་ གུང་མེ་ མངོན་ནི། — Pour les
sources canoniques du dogme de la non-existence du Tathāgata même vivant, voir
Oldenberg, Buddha ⁵, p. 330 et suiv.

1—1) Mss. *yathā ca nājyam na cāhyam (cāksyam)* — ཇི་ལྟར་མེ་མངོན་
པ་ནི་ལྟར་།

2) འཁོར་པ་གུ་ངན་འདས་པ་ལས། ལྷན་པར་རྩུང་ཟད་ཡོད་མ་ཡིན། གུ་ངན་
འདས་པ་འཁོར་པ་ལས། ལྷན་པར་རྩུང་ཟད་ཡོད་མ་ཡིན།

3) གུ་ངན་འདས་མཐའ་གང་ཡིན་པ། དེ་ནི་འཁོར་པའི་མཐའ་ཡིན་ནི། དེ་
གཤིས་ལྷན་པར་རྩུང་ཟད་ནི། མེད་ཀྱི་སྐབས་ཡོད་མ་ཡིན།

परं निरोधादत्ताद्याः शाश्वताद्याश्च दृष्टयः ।

निर्वाणमपरात्तं च पूर्वात्तं च समाश्रित्यः⁽¹⁾ ॥ २१

ता अप्यत एव नोपपद्यते संसारनिर्वाणयोरुभयोरपि प्रकृतिशास्त्रत्वेनैकारसत्वात् ॥
तत्र परं निरोधादित्यनेनोपलक्षणो चतस्रो दृष्टयः परिगृह्यते । तद्यथा ' भवति तथागतः
5 परं मरणात् ' न भवति तथागतः परं मरणात् ' भवति च न भवति च तथागतः परं मर-
णात् ' नैव भवति न न भवति तथागतः परं मरणादिति ' एताश्चतस्रो दृष्टयो निर्वाणप-
रामर्शेन प्रवृत्ताः ॥

अत्ताद्या अपि च दृष्टयः । तद्यथा ' अस्तवान् लोकोऽनन्तवांशा[त्तवांशा]नन्तवांश्च
नैवास्तवानानन्तवान् लोक इति ' एताश्चतस्रो दृष्टयोऽपरात्तं समाश्रित्य [Tib. 204a] प्रवृ-
10 [170a]त्ताः ॥ तत्रात्मनो लोकस्य⁽²⁾ वा⁽³⁾नागतमुत्पादमपश्यन्नस्तवान् लोक इत्येवं कल्पयन्न-
परात्तमालम्ब्य प्रवर्तते । एवमनागतमुत्पादं पश्यन्नस्तवान् लोक इति प्रवर्तते । पश्यं-
शापश्यंशोभयथा प्रतिपद्यते । द्वयप्रतिषेधेन नैवास्तवानानन्तवानिति प्रतिपद्यते ॥ शा-
श्वतो लोकोऽशाश्वतो लोकः शाश्वतशाश्वतश्च नैव शाश्वतो नैवाशाश्वतो लोक इत्येताश्च-
तस्रो दृष्टयः पूर्वात्तं समाश्रित्य प्रवर्तते । तत्रात्मनो लोकस्य⁽²⁾ वा⁽³⁾तीतमुत्पादं पश्यन् शा-
15 श्वतो लोक इति प्रतिपद्यते । अपश्यन्नशाश्वत इति प्रतिपद्यते । पश्यंशापश्यंश्च शाश्वतशा-
शाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते । नैव पश्यन्नैवापश्यन् नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते
पूर्वात्तमाश्रित्य ।

1) ग'द' ँद'स' यङ'ऊङ' मस्र'स'शे'ग'स' द'द' । ङ'ग' 'ल' 'शे'ग'स' 'म' 'ल' 'म' 'द'ग' ।
छु' 'द'ङ' 'ल' 'द'स' द'द' छु' 'म'स्र' 'द'द' । छे'ङ' 'छे' 'म'स्र' 'ल' 'म' 'द'ङ' 'म' 'यि'ङ' ।

2) म'द'ग' द'द' ँद'ग' 'ङ'ङ' = ... lokasya ca.

3) ँद'स' 'म'द' । Fautif pour म' 'द'द'स' 'म'द' ।

ताद्येता दृष्टयः कथं पुण्यन्ते । यदि कस्य चित्पदार्थस्य कश्चित्स्वभावो भवेत्तस्य
भावभावकल्पनात्स्युरेता दृष्टयः । यदा तु संसारनिर्वाणयोर्विशेषः प्रतिपादितस्तदा

शून्येषु सर्वधर्मेषु किमनन्तं किमन्तवत् ।

किमनन्तमन्तवच्च नानन्तं नान्तवच्च किं ॥ २२

किं तदेव किमन्यत्किं शाश्वतं किमशाश्वतं ।

5

घशाश्वतं शाश्वतं च किं वा नोभयमप्यतः ॥ २३

चतुर्दशा[Tib. 204 b]प्येतान्यव्याकृतवस्तून्त्यसति भावस्वतूपे नैव पुण्यन्ते । यस्तु
भावस्वतूपमध्यारोप्य तद्विगमाविगमत एता दृष्टीरूपाभ्यभिनिविशते तस्यायमभिनि-
वेशो निर्वाणपुरगामिनं पन्थानं विरूपादि सांसारिकेषु च दुःखेषु नियोजयतीति वि-
ज्ञेयं ॥ [170 b]

10

यत्राह । यद्येवं भवता निर्वाणमपि प्रतिषिद्धं । ननु च य एष भगवता जनसत्त्व-
रितसङ्घराश्यनुवर्तकेन विदिताविपरीतसकलजगदशयस्वभावेन मरुाकरूपापरतत्त्वेण
“प्रियैकपुत्रकप्रेमानुगतशेषत्रिभुवनजनेन” चरितप्रतिपत्तानुवृत्तयो धर्मो देशितो लोकस्य
निर्वाणाधिगमार्थं स एवं सति व्यर्थ एव ज्ञाप्यते ॥ उच्यते । यदि कश्चिद्धर्मो नाम स्वभा-

- 1) རྟོག་པོ་ བཅས་ཅན་ རྟོང་པ་ལ། མཐའ་ཡོད་ ཅེ་ ཞིག་ མཐའ་མེད་ ཅེ།
མཐའ་ རྟོག་ མཐའ་མེད་ ཅེ་ ཞིག་ ཡིན། མཐའ་རྟོག་ མཐའ་མེད་ མེད་པ་ ཅེ།
2) དེ་རྟོག་ ཅེ་ ཞིག་ གཞན་ ཅེ་ ཡིན། རྟོག་པ་ཅེ་ ཞིག་ མི་རྟོག་ ཅེ། རྟོག་ རྟོག་
མི་རྟོག་གཞིག་ཅེ། གཞིག་ མེད་པ་འདྲ་ ཅེ་ ཞིག་ ཡིན།

3) Les deux derniers *avyākṛtas* (*kim tad eva kim anyat*) ne sont pas ex-
pliqués par Candrakīrti. — Sur les diverses *dr̥ṣṭis*, voir Chapitre XXVII.

4) Mss. *tadvigamādhigata*. དེ་ རྟོག་ བཅས་པ་ རྟོག་ མ་ བཅས་པ་ལས་.

5) *āḥaya* manque dans le tibétain.

6—6) Manque dans le tibétain.

वक्ष्यतः स्यात् 'के चिच्च सत्तास्तस्य धर्मस्य ओतारः स्युः' कश्चिद्वा देशितो बुद्धो भग-
वान्नाम भावस्वभावः [स्यात्] स्यादेतदेवं । यदा तु

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न का चित्तकस्य चित्तकश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः⁽³⁾ ॥ ३४

- 5 तदा कुतोऽस्माकं यथोक्तदोषप्रसङ्गः । इह हि सर्वेषां प्रपञ्चानां निमित्तानां य
उपशमो ऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणं । स एव चोपशमः प्रकृत्यैवोपशात्तत्ताच्छिवः । वाचानप्रवृ-
त्तेर्वा प्रपञ्चोपशमश्चित्तस्याप्रवृत्तेः शिवः । ज्ञेयानामप्रवृत्त्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञान[नो]-
ऽप्रवृत्त्या⁽⁴⁾ शिवः । ज्ञेयप्रकाशेन वा [Tib. 205 a] प्रपञ्चोपशमो निर्ववशेषवासनाप्रकाशेन
शिवः । ज्ञेयानुपलब्ध्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञानानुपलब्ध्या शिवः ॥ यदा चैवं बुद्धा भगवतः
10 सर्वप्रपञ्चोपशात्तत्रापे निर्वाणे शिनेऽस्थानयोगेन नभसीव हंसराज्ञाः स्थिताः स्वपुण्यज्ञा-
नसंभारपक्षपातवते वातगर्भे⁽⁸⁾ [वा] गगनस्याकिञ्चनत्वात् । तदा सर्वानिमित्तानुपलम्भान्

1) D'après le tibétain *ke ciul vā*.

2) Mss. *deyitā* — རྟེན་པ་མི་.

3) དམིགས་པ་ བམས་ཅད་ ཉེར་ནི་ ཞེས། རྟེན་པ་ ཉེར་ནི་ ཞེས་སྟེ། སངས་
རྒྱལ་ཀྱིས་ ཞི་གང་རྩ་ ཡང་། སྤྱུ་ལའང་ ཆོས་ འགའ་ མ་ བསྐྱེད་ཏེ། — Cité ad
XVIII. 7.

4) Mss. *°pravṛtṭyā vā śivah*.

5) Mss. *°prahāṇena vā śivah*.

6) Mss. *haṁsarāṇaḥ*.

7) *punyaññānasambhāra* manque dans le tibétain. — Les deux *sambhāras*
de mérite et de savoir) du Bodhisattva sont fréquemment comparés aux deux
ailes de l'oiseau.

8) Mss. *pakṣayotavāte vā toḥ ca gagane* རང་གི་ གཤོག་པ་ བདམས་པའི་

རྒྱུ་ལ་ གནས་པའམ། རྣམ་མཁའ་ ཅི་ ཡང་ མ་ ཡིན་པ་ཉེར་ཉི་ རྩེར་ རྒྱུ་ རྣམ་
མཁའ་ལ་ གནས་པ་ ལྟར་. — «Placé sur le vent de son vol (*pakṣapāta*) ou, en
raison du néant de l'espace, sur [cet] espace (c'est-à-dire sur ce néant) qu'est le
vent». L'oiseau n'a pas de *sthāna*.

क्व चिदेवेषु वा मनुष्येषु वा न कस्य चिदेवस्य वा मनुष्यस्य वा न कश्चिद्धर्मः संज्ञितः-
शिक्षो वा [171a] वियवदानिको वा देशित इति विज्ञेयम् ॥

यथोक्तमार्गतथागतमुख्यसूत्रे । यां च रात्रिं शास्त्रमते तथागतोऽनुतरां सम्यक्संज्ञो-
धिमभिसंबुद्धो यां च रात्रिमनुपादाय परिनिर्वास्यति । अत्राक्षरे तथागतेनैकमप्युत्तरं नो-
दाकृतं न व्याकृतं नापि प्रव्याकृति नापि प्रव्याकृतिष्यति । अथ च यथाधिमुक्ताः 5
सर्वसंज्ञा नानाधात्वाशयास्तां तां विविधां तथागतवाचं निश्चरन्तो संज्ञानस्ति । तेषामेवं
पृथक् पृथग्भवति । अयं भगवानस्मभ्यमिमं धर्मं देशयति । वयं च तथागतस्य धर्मदेशनां
ज्ञातुमः । तत्र तथागतो न कल्पयति न विकल्पयति । सर्वकल्पविकल्पनालवासनाप्र-
पञ्चविगतो हि शास्त्रमते तथागत इति विस्तरः ॥

तथा ।

10

अवाच ऽनतराः सर्वं शून्याः शास्तादिनिर्मलाः ।

य एवं ज्ञानति धर्मान् कुमारो बुद्ध सोच्यते ॥ इति ॥

यदि तर्हि⁽¹⁾ [न] क्व चित्कस्य चित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितस्तत्कथमिम एते
विविक्ताः प्रवचनव्यवहाराः प्रज्ञायन्ते ॥ उच्यते । अविद्यानिद्रानुगतानां देहिनां स्वप्ना-
यमानानामिव स्वविकल्पाभ्युदय एषः । अयं भगवान् संकल्पाभिभवनमुरामुरनराथ इमं 15
धर्ममस्मभ्यं देशयतीति [Tib. 205b] ॥ यथोक्तं भगवता

1) Voir ci-dessus 366. 1.

2) La citation s'arrête ici dans le tibétain qui passe à la l. 10.

3) Mss. *avoca*. — རྒྱལ་མེད་, sans voix, ineffables. — རྒྱལ་རྒྱལ་སྐུ་ལྷ་
ལུས་ཤེས་པ། དེ་ནི་གཞིན་ཏུ་སངས་རྒྱལ་པའོ། «On l'appelle un Bouddha-
Prince, un Bodhisattva de la terre des *kumāras*.» (?)

4) རྒྱལ་མེད་རྒྱལ་པའོ་པ་རྒྱལ་ས།

5—b) Manque dans le tibétain.

तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य सनातनस्य ।

नैवात्र तथता⁽¹⁾ न तथागतोऽस्ति

बिम्बं⁽²⁾ च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

- 5 एतच्च तथागतवाग्मुख्यपरिवर्ते विस्तरेण व्याख्यातं ॥ ततश्च निर्वा[171b]णार्थं
धर्मदेशनाया सभावात्कुतो धर्मदेशनायाः सद्भावेन निर्वाणस्यास्तित्वं भविष्यति । तस्मा-
न्निर्वाणमपि नास्तीति सिद्धं ॥ उक्तं च भगवता

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितं ।

आकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचितः⁽⁵⁾ ॥ इति ।

- 10 तथा । न तेषां भगवन् बुद्धोत्पादो ये कस्य चिद्धर्मस्योत्पन्नं वा निरोधं वेच्छन्ति ।
न तेषां भगवन् संसारसमतिक्रमो ये निर्वाणं भावतः पर्येषते । तत्कस्य हेतोः । निर्वाण-
मिति भगवन् यः प्रश्नः सर्वनिमित्तानामुपरतिः सर्वैजितसंमिजितानां⁽⁶⁾ । तदिमे भगवन्मो-

1) On peut corriger *naivātra tattvam*; mais le tibétain porte དེ་པའི་ན་ཉིད་.

2) གཟུགས་པར་ཏྲུང་ aussi équivalent de *pratibimba*. — C'est la théorie du *nirmāṇakāya*, à laquelle se soude celle du *sambhogakāya*, voir JRAS. 1906, 943.

3) དེ་པའི་ན་གཤེགས་པའི་ གསང་པ་ པར་ཏྲུང་པའི་ ལེའུ. On a ci-dessus p. 539
1. 3. དེ་པའི་ན་ གཤེགས་པའི་ གསང་པའི་ མདོ་.

4) Mss. °*deçanānām*.

5) ཅཔ་མཁའ་ཉིད་ཀྱིས་.

6) Restitution très douteuse. Mss. *sarvejita aninjitānām*. ལྷན་པར་རྟོག་པ་
ཐམས་ཅད་ འགགས་པ་ = *uparatiḥ sarvavikalpānām*. — Sur *inḥ*, *sammiñj* voir
Leumann, Album Kern, 393. — Les formes en *inḥ*, M. Vyut. § 126. 83,
§ 248. 28. — Ci-dessus 334, n. 8. — *inḥita*, Suttanipāta iii. 12 — *aninḥita*
(གཤེགས་མེད་) Lalita 314. 14 — *unmiñjita*, M. Vyut. 133. 24, Daṣabhumaka

रूपरूपा [ये] स्वाध्याये धर्मविनये प्रवश्य तीर्थिकदृष्टौ निपतिता निर्वाणं भावतः पर्ये-
षते । तद्यथा तिलेभ्यस्तैलं तीरात्मर्षिः । श्रत्यन्तपरिनिर्वृतेषु भगवन् सर्वधर्मेषु ये नि-
र्वाणं मार्गं तानरूपाभिमानिकान् तीर्थिकानिति वदामि । न भगवन् योगाचारः [Tib.
206a] सम्यक् प्रतिपन्नः कस्य चिद्धर्मस्योत्पादं वा निरोधं वा करोति । नापि कस्य
चिद्धर्मस्य प्राप्तिमिच्छति नाभिसम्पदमिति विस्तरः ॥

5

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ निर्वाणपरीता नाम पञ्चविं-
शतितमं प्रकरणं ॥

cité Madh. avat. 68.14 (traduction, Muséon, 1907, 311), Āṅg. 215.16; *un-
mīṇja* (?), Sukhāvatī § 11. — *nimīṇja*, M. Vyut. 133. 23. — *sammiṇja*,
Lalita 297. 7 (240. 9), Āṅg. 215 9 et sources citées Majjh. I 533, Div. 473. 6.

1) Manque dans le tibétain. Voir ci-dessus 337, n. 1. — Āṅg. 148. 10.

2) རྒྱལ་པོའི་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ = *yogin* = *yogāvacara*, «one practising yoga»
(Childers) — Comparer Āṅg. 138. 3; le conflit du *dhammayoga* et du *jhāna-
yoga*, Aṅg. III 355; je ne suis pas sûr que Mh. I. 120 vise l'école Vijnāna-
vadin.

XXVI.

द्वादशाङ्गपरोक्ष नाम षट्त्रिंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । यदुक्तं⁽¹⁾

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

5

सा प्रज्ञेतिरूपादा[172a]य प्रतिपत्तैव मध्यमा ॥ इति ।

कः पुनरसौ प्रतीत्यसमुत्पादो यः शून्यतेत्युच्यते ॥ अथवा यदेतदुक्तं ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखे समुदये चैव निरोधं मार्गमेव च ॥ इति ।

तत्कतमोऽसौ प्रतीत्यसमुत्पाद इति ॥ अतस्तदङ्गप्रभेदविवक्षयेदमुच्यते ।

10

पुनर्भावाय संस्कारानविद्यानिवृत्तस्त्रिधा ।

अभिसंस्कुरुते यास्तेर्गतिं गच्छति [कर्मभिः]⁽⁴⁾ ॥ १

तत्राविद्याऽज्ञानं तमो यथाभूतार्थप्रच्छादकं स्तिमितता । अविद्याया निवृत्तः क्लृप्तः पुद्गलः पुनर्भावाय पुनर्भावार्थं पुनर्भावोत्पत्त्यर्थमभिसंस्करोति । उत्पादयति [यान्]

1) XXIV. 18.

2) XXIV. 40.

3) देवि' ङङ'लण. — *Ms. tadasaṅga.*

4) म'रिण' सञ्ज्ञेयस'सस' ङङ'स्ये' सु'र । अ'सु'स्ये' क्लृप्त'स'ग'सु'स'स'र'ण ।
म'रि'स'स'र'अ'सु'स्ये' र'ण' ङङ'स'रि । ल'स' दे'र'ण'ग'स' अ'सु'स'र' अ'सु' । — *Ms. nirvṛta.*

5) Manque dans le tibétain, qui a: *tayā avidyayā nirvṛtah...*

6) *Ms. nirvṛtah.*

तत्र कर्मक्षेत्राविद्धं⁽¹⁾ तस्मिन् तस्मिन्नुपपत्त्यायतने नामयतीति नाम संज्ञावशेन
वार्थेषु नामयतीति नाम ॥ चत्वारोऽब्रूयिणः स्कन्धा नामेति व्यपदिश्यते⁽⁵⁾।

ब्रूयत⁽⁶⁾ इति ब्रूयं बाध्यत इत्यर्थः । इदं च ब्रूयं पूर्वकं च नाम उभयमेतदभिहितं
नामब्रूपमिति व्यवस्थाप्यते ॥

5 तत्र बिम्बप्रतिबिम्बन्याये⁽⁸⁾[172b]न स्वाध्यायदीपमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन वा⁽⁹⁾ म-
रणात्तिकेषु स्कन्धेषु निरुध्यमानेष्वेकस्मिन्नेव तणो तुलादण्डनामोन्नामन्यायेनैव [स्त्रीय]-
पत्त्यांशिकाः स्कन्धा यथाकर्मक्षेत्रत उपज्ञायन्ते ॥ एवं च बिम्बप्रतिबिम्बमुद्राप्रतिमुद्रा-
न्यायेन प्रतीत्यसमुत्पादः सिध्यति ।

1) སྐོམ་པ་. — Voir Çarad Candra sub voc. བསྐོམ་, to direct, to delite

2) བསྐོམ་པ་ de འབྱེད་ «conduire». — *nayati*.

3) མེད་གི་ དབང་གིས་.

4) རྒྱུག་པ་, oublié par Çarad Candra, «to run, to start, to go».

5—5) En prose dans le tibétain.

6) གཞིག་ཏུ་ རྒྱུད་པས་ = «parce qu'il est susceptible d'être examiné».

7) གཞིན་པར་ རྒྱུད་པར་ རྒྱུད་ = «il est susceptible d'être frappé».

8) གཟུགས་ དང་ གཟུགས་ བརྟུན་.

9—9) Manque dans le tibétain. — Voir ci-dessus 428, n. 3 et ci-dessous 551. 14.

10) བ་མ་ འཆི་བའི་ རྒྱུད་པོ་.

11) རྒྱུ་བའི་ ཆའི་ རྒྱུད་པོ་. — On peut lire *nyāyenaupap*°. — Voir ci-dessus p. 228, n. 5. — Comparer l'expression *aupapattibhāvika vipāka* (Abhidh. k. v. 307b 7).

12) ལས་ཀྱིས་ རྒྱུར་ འཕངས་པ་ལྟར་.

13) Le traducteur tibétain supprime ce qui suit jusque p. 552. 4.

14) Voir Visuddhimagga, apud Warren, *Buddhism in translations*, p. 239.

तुलादपउनमोन्नामन्यायेन तु यद्विज्ञानं संनिविशत इत्युक्तं । तद्वाल्लोकबोधानु-
रूपेण समानकाल एव भवप्रतिसंधिरिति ।

तथा समानेन समानकालं

लोकस्य दुःखं च सुखोदयं च ।

कृत्तुं च कर्तुं च सदास्तु शक्ति-

5

स्तमः प्रकाशं च यथैव भानोः ॥ इति ⁽²⁾

न तु पुनः प्रतीत्यसमुत्पादस्वप्नविचक्षणानमेवं वक्तुं पुन्यते सार्वचर्यादिवमेक-
तपो तुलादपउनमोन्नामदृष्टान्तेनेति ।

अन्मोन्मुखं न सदिदे यदि ज्ञायमानं

नाशोन्मुखं सदिपि नाम निरुध्यमानं ।

10

इष्टं तदा कथमिदे तुलया समानं

कर्त्रा विना अनिरूप्यं न च पुक्तव्या ⁽³⁾ ॥

इत्यादिवचनात् । यथा बिम्बप्रतिबिम्बमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन तणिकत्वं नेष्यते

भवेद्विस्तथान्यस्यापि भावस्योत्पादसम[न]त्तर्ध्वंसिनः तणिकत्वं न पुक्तं । यतो ज्ञातिव-

रास्थित्यनित्यताभ्यानि चत्वारि संस्कृतलक्षणान्युत्पद्यमानस्य भावस्य बाह्यास्याध्या- ⁽⁶⁾ 15

1) Sur cette comparaison du Çālistamba et sa portée, voir *Madhyamakāvatāra*, vi. 18.

2) *Madhyamakāvatāra*, vi.

3) *Madhyamakāvatāra*, vi. 19 (p. 95 de l'édition Bibl. Buddhica); le dernier pāda est cité ci-dessus 79. 13.

4) Sic Mss.

5) Mss. °thāpi, °syāpi.

6) Les textes canoniques s'accordent sur ce point qu'il y a trois *samskṛta-lakṣaṇas* (*utpāda*, *vyaya*, *sthityanyathātva* (= *jarā*), voir ci-dessus 145, n. 1. — [Ici on a *anityatā* = *vyaya* = *bhaṅga*]. — Les *Vaibhāṣika*s affirment qu'il y en a quatre: *utpāda*, *vyaya*, *sthiti*, *sthityanyathātva*, le troisième étant implicitement indiqué dans le quatrième. Bhagavat, dissimulant la *sthiti* pour effrayer les disciples, a, dans les *Sūtras*, réduit les *lakṣaṇas* à trois: *jātijarānityatā*. Mais l'enseignement de l'*Abhidharma* est *lakṣaṇika*, non plus *ābhīprāyika*. — Dans

तिमकस्य वा एकस्मिन्नेव क्षणे भवतीत्यभिधर्मपाठः । तत्र जातिश्रयोः परस्परविरोधा-
तिस्थित्यनित्यतयोश्चैकस्मिन्नेव भावे न युगपत्संभव इष्यते सद्भिः ।

(2) क्षणिके सर्वथाभावात्कुतः का चित्पुराणता ।

स्थिरादक्षणिके चापि कुतः का चित्पु[178a]राणता ॥

5

यथातोऽस्ति क्षणस्यैवमादिमध्यं च कल्प्यतां ।

(4) प्रसक्तत्वात्क्षणस्यैव न लोकस्य (5) क्षणस्थितिः ॥

अदिमध्यावसानानि चिह्नानि क्षणावत्पुनः ।

अदिमध्यावसानत्वे न स्वतः परतोऽपि वा ॥

Bodhisattvabhūmi, I. xvii, § 15, le quatrième *lakṣaṇa*, qui est la *jarā* (*anyatvam vā anyathātvam vā*), résulte de l'analyse du texte *sthitīyanyathātvam* (*sthitāssa aññathattam*), «modification de ce qui dure».

D'après ce même traité, les *lakṣaṇas* existent dans et pour chaque moment, Voici la définition de la durée: *utpānasya yas tatkālāvīpṛaṇāṣaḥ sū sthitiḥ iti* (comparer 281, n. 1).

L'Abhidh. k. v. (Burn. 124) expose le système (peut-être celui de l'auteur?) d'après lequel les trois (ou quatre *lakṣaṇas*) caractérisent la série, le *samskāraprabandha* qui est *samskṛta*, et non pas le *kṣaṇa*; *na tu kṣaṇasyot-pādādāya utpādavyayasthityanyathātvakṣaṇā dharmāḥ prajñāyante . kṣaṇaśya duravadhāratvāt*. Ne dites-pas qu'ils existent bien que non perçus (*aprajñāyamañāḥ*), car c'est précisément pour écarter cette opinion que Bhagavat a dit: *utpādo 'pi . . . prajñāyante . . .* Par *utpāda* il faut entendre le commencement de la série (*pravāhasyādīr utpāda iti*); par *sthiti* la série même (*sa eva pravāhaḥ sthitiḥ*), la série évoluant (*anuvartī*) par l'évolution de moments semblables (*sadr̥ṣakṣaṇānuvṛtti*).

1) Mss. °tity evavai abhi°, etadad abhi°. — Il est difficile, sans le secours de la version tibétaine, de s'assurer de la correction du texte.

2) L'auteur combat cette thèse des Ābhidhārmikas que le *kṣaṇa* a fin, milieu, commencement, et il aboutit à la négation du concept *kṣaṇika*. Ce concept est absurde. On ne peut pas dire que le *kṣaṇika* ou l'*akṣaṇika* vieillisse (*jarā, purāṇatā*). Si on admet que le *kṣaṇa* prend fin (ce qui est de sa définition, *vināṣa = anityatā*), on doit admettre qu'il commence et qu'il dure, puisqu'il prend fin; et il faut appliquer au commencement, au milieu et à la fin, le même raisonnement: le commencement commence, dure, finit.

3) Mss. *ajanike*.

4) Mss. *ātmaśatvāt*.

5) Or tel n'est pas l'avis du monde que le *kṣaṇa* ait une durée (?).

इति मध्यमकसिद्धान्तपाठात् क्षणिकपदार्थासिद्धेरसिद्धिरवसेषा । न च जातिमरण-
योः परस्परभिन्नलक्षणयोरैकस्मिन् क्षणे संभवो भवेत् । संशयनिश्चयज्ञानयोरालोकान्धकार-
योर्ज्ञानाज्ञानयोर्बीजाङ्कुरयोर्मरणभवोपपत्तिभवयोर्भिन्नलक्षणयोरित्यादि(वत्) ॥ परस्पर-
निरपेक्षयोरेव स्वहेतुप्रत्ययसिद्धयोः सत्भावो युज्यते मध्येतरगोविषाणयोर्युवतितस्तनयो-
र्नरर्कणयोरित्यादि(वत्) । न तु पुनः कदा चिदपि परस्परविरुद्धयोर्विनाशोत्पादयोः ॥ 5
यद्योक्तं रागरक्तपरोक्षयोः ।

सकैव पुनरुद्भूतिर्न युक्ता रागरक्तयोः ।

भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परं ॥

नैकत्वे सत्भावोऽस्ति न तेनैव हि तत्सह ।

पृथक्त्वे सत्भावोऽप्य कुत एव भविष्यति ॥

10

एवं रक्तेन रागस्य सिद्धिर्न सह नासह ।

रागवत्सर्वधर्माणां सिद्धिर्न सह नासह ॥

इति प्रतिषेधात्कुतः समानकालता भाषाणां मरणभवोपपत्तिभवयोरिति । अतः सत्भावो
विनेयजननबोधानुरोधप्रवृत्त एवेति लक्ष्यते । ते[न] नैकस्मिन्नेव क्षणे नामोन्नामौ तुलायाः
संभवतः । नामोन्नामयोः कालभेदात् । बलवत्पुरुषाच्छृङ्खलामात्रेण पञ्चषष्टिः क्षणा घ[178b] 15
निक्रामन्तीति पाठात् । उत्पलपञ्चशतसहस्रवेधवत्सूच्यग्रेणेति । घृथाप्यत्र उत्पलपञ्च-
शतसहस्रवेधः सूच्यग्रेणा क्रमशो वेधोऽवसेषः क्षणानामतिमूर्ध्वत्वात् । एकक्षणेन प्रोक्तान्त-
रपदोदाहरणवत् ॥

1) J'ignore de quel traité il est question.

2) Nous savons que l'Abhidharma admet, contre les Sūtras, le *sahotpan-*
nayor janyajanakabhāva (Abhidh. k. v. 242a).

3) VI. 3, 4, 10 (pages 139 et suiv.).

4) Mss. *atrāpy*.

5) Mss. *avaṣeṣah*.

किं च ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतोत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं ।⁽¹⁾

८ इतिपाठादुत्पादनिरोधयोरसंभव एव प्रतिपादितः शास्त्रे मध्यमके [१] आगमसूत्रेषु ।

⁽³⁾ अविनाशमनुत्पन्नं धर्मधातुसमं जगत् ।

सत्त्वधातुं च देशेति एषा लोकानुवर्तना ॥

⁽⁴⁾ त्रीषु अधसु सत्त्वानां प्रकृतिं नोपलम्भति ।

सत्त्वधातुं च देशेति एषा लोकानुवर्तना । इत्यादि ॥

1) Voir ci-dessus p. 11.

2) Sic Mss., lecture probablement incorrecte. Les deux stances qui suivent présentent une grande ressemblance, d'une part avec les *çloka*s appartenant à la secte des *Pūrvaçailas* [རྩོམ་པ་ དང་ མཐུན་པའི་ ཚོགས་སུ་བརྟན་པ་ དག་ལས།] cités dans le *Madhyamakāvatārabhāṣya* (page 134, ad VI. 44), d'autre part, du moins pour le refrain (*eṣā lokānuvartanā*), avec le *Mahāvastu*, I. 168. 170.

3) *Ms. na viç(n)adv(bd)āṇa uparñṇa(m) dharmmā vā usaṁmajagam / sat tadhā(thām) u(tu) va daṁṣes(p) i eṣ(s)ā lo āṇu(anu) vatte(a)sā.* — Le śloka des Pūrvaçailas n'est pas exactement équivalent: འཇག་པ་མེད་ཅིང་སྐྱེ་མེད་ལ། ཆོས་དབྱིངས་དང་མཉམ་པར་གྱུར་ཁྱད་། སྒྲིག་པའི་བསྐྱལ་པ་བཟོད་མཛོད་པ། འདི་ནི་འཇིག་རྟེན་མཐུན་འཇུག་ཡིན། = «Exempt de destruction, exempt de naissance [le monde] est identique au *dharmadhātu*: cependant [le Bouddha] enseigne l'âge où la destruction a lieu par le feu (*tejahsaṁvartakalpa*). C'est condescendance pour le monde. — Nos scribes ont peut-être pris indument le troisième pāda de la strophe suivante; on peut lire: *tejahkalam ca...*

4) *Mss. tisu adhyāsu sannānam paṃkatī nopalambhatī / sattathāmitu ca damṣeṣi eṣā lo anuvartitaṣyādī.* Le texte des Pūrvaçailas correspond exactement: ཐུས་གསུམ་དག་ཏུ་སེམས་ཅན་གྱི། རང་བཞིན་དམིགས་པ་མ་
ཡིན་ལ། སེམས་ཅན་ཁམས་ཀྱང་སྟོན་མཛད་པ་། འདིནྱེ་.....

(1)
तथा ।

फेनपिण्डोपमं द्रव्यं वेदना बुद्बुदोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः ।

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥

एवं धर्मान् वीक्षमाणो भित्तुराब्धवीर्यवान् ।

5

दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानं प्रतिस्मृतः ।

प्रतिविध्येत्पदं शास्त्रे संस्कारोपशमं शिवं ॥ इति ।

एताञ्च गाथाः सर्वनिकायशास्त्रसूत्रेषु पठ्यन्ते । घतः फेनपिण्डादीनां हेतुप्रत्यय-
सामर्थ्यो प्राप्य प्रतीत्य समुत्पन्नानां सार्वस्तुविगतानां कुतः क्षणिकान्तिप्रसङ्गश्चेति ॥
महायानसूत्रेषु च ।

10

मुपिनोपमा भवगतो सकला

न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ।

न च कर्म नश्यति कदाचि कृते

फलहेतुदिति कृष्णशुभ संसर्तो ॥

Nos stances sont prācrites; nous les avons reconstituées en quasi-sanscrit, désespérant de rétablir l'original. — Peut-être faut-il lire *deçesi ... pakatī nopalabhyate*....

1) Ces stances sont citées ci-dessus p. 41. 9. Les trois premières lignes = Samyutta III. p. 142, 29-31; les trois dernières correspondent moins étroitement à 143. 8-12: *evam kh. nde (?) avekkheyya bhikkhu ārabdhavīriyo / divā vā yadi vā rattim sampajāno patissato / jaheyya sabbasaññogam kareyya saraṇattano / careyyā dīttasiso va patthayaṃ accutam padan ti /*

2) « Dans les sūtras et dans les traités de toutes les sectes. » — Par traité, *śāstra* (= *prakaraṇa*), il faut sans doute entendre les livres d'Abhidharma. — Dans le *Madhyamakāvatāra*, p. 22, Candrakīrti se sert de ces stances pour établir que le Petit Véhicule enseigne le *skandhanairātmya*.

न च शाश्वतं न च उक्तेः पुरो
 न च कर्मसंघपु [174A] न चापि श्रितिः ।
 न च सोऽपि कृत्व पुनरास्पृशती
 न च स्रज्यु कृत्व पुन वेदयते ॥

5

⁽¹⁾ यथा कुमारी सुपिनात्तरस्मिं
 स्वपुत्रं ज्ञातं च मृतं च पश्यति ।
 ज्ञातेऽतितुष्टा मृतिं दीर्घमस्मिता
 तथोपमान् ज्ञानश्च सर्वधर्मान् ॥

10

यथैव ⁽²⁾ ग्रामात्तरि लेखदर्शनात्
 क्रियाः प्रवर्तन्ति पृथक् शुभाशुभाः ।
 न लेखसंक्रान्तिं गिराय विद्यते
 तथोपमाम् ज्ञानश्च सर्वधर्मान् ॥

15

⁽³⁾ मुद्रात्प्रतिमद् दृश्यते
 मुद्रसंक्रान्तिं न चोपलभ्यते ।
 [न च तत्र न चैव मान्यतो
 एवं संस्कारं अनुक्तेः शाश्वताः ॥

1) Cité ci-dessus p. 178. 5 = Samādhirāja p. 29. 20. — Je préfère la lecture *svaputra* donnée par ce texte à *sā putra* de nos Mss.

2) = Samādhirāja, p. 28, dernière ligne.

3) Voir ci-dessus 108. 10 (Lefmann, 176. 15).

बोज्ञस्य सतो यथाङ्कुरो⁽¹⁾
 न च यो बोज्ञो न चैव यङ्कुरो ॥
 न च धन्यु [ततो] न चैव तद्⁽²⁾
 एवमनुच्छेदं यथाश्रुतधर्मता ॥

यथ मुञ्ज प्रतोत्य वस्त्वन्नं⁽³⁾
 [रञ्जु] ध्यायामबलेन वर्तिता⁽⁴⁾ ।
 घटिपन्न सचक्र वर्तते
 तेषु एकैकसु नास्ति वर्तना⁽⁵⁾ ॥

8

तथ सर्वभवाङ्गवर्तिना⁽⁶⁾
 धन्यमन्योपचयेन निर्भिन्ना ।
 एकैकेषु तेषु वर्तना
 पूर्वमपरात्ततु नोपलभ्यते ॥

10

घन एवोक्तमाचार्यनागार्जुनपदैः ।

स्वाध्यायदीपमुद्रादर्पणघोषार्ककात्तबीजमिः ।

स्कन्धप्रतिसन्धिरमंक्रमश विद्वाद्भूतपथार्यो ॥ इति ।

15

1) Voir ci-dessus 108. 8.

2) Ms. *caiva caçvato*.

3) *Lalitavistara* 209. 12 (Lefmann 176. 7), *Çikṣās.* 238, 5 et *Bodhicaryāvat.* p. ad IX. 108.

4) Nos Mss. ont °*itā*; de même Bodhic.

5) Nos Mss. ont °*anā*; Bodhic. °*inā*.

6) Nos Mss. ont °*inā* comme Bodhic. — Voir *Çikṣās.* 238, n. 5.

7) La même stance est citée ci-dessus p. 428. 10. — Voir 544. 5.

(1) शतकशास्त्रे चार्पदेवपदिर्मरुबोधिचर्यास्थिरप्रस्थानस्थितैः ।

अलातचक्रनिर्माणस्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकातःप्रतिश्रुत्कामरोच्यधैः समो भवः ॥ इति ॥

(2) (3) तदेवं बिम्बप्रतिबिम्बादिन्यायेन (3) मातुः कुतौ विज्ञाने समीकृति (4) विज्ञानप्रत्ययं
5 नामद्वयं निषिध्यते (5) त्ररति प्राडुर्भवतोत्यर्थः । यदोक्तं (6) गतौ विज्ञानं न समीकृतं स्यात्तदा
नामद्वयप्राडुर्भावो न स्यात् । सचेदानन्द वि[174b]ज्ञानं मातुः कुलितं नावक्रामेत । न
तत्कललं कललत्वाय संवर्तत इति वचनात् (7) तदेवं

निषिक्ते नामद्वये तु षडायतनसंभवः (8)

दुःखोत्पत्त्य[Tib. 207a] * * * * * यद्वाग्भावेन दर्शनश्रवणस्पर्शस्पर्शमनस्पर्शान्

1) XIII. 25. — Cité ci-dessus ad VII. 32 (p. 173 l. 8).

2) Nous retrouvons ici le tibétain, 206 b 6.

3—3) Mauque dans le tibétain.

4) *མཁའི་མངལ་རྒྱ་རྒྱུ་ལ་ཤེས་པ་འགྱུར་ན།* — La *mürchā* du *vijñāna*, soit avant l'incarnation, soit après, est attestée par diverses sources

5) *ཆགས་པར་འགྱུར་ན། རེད་ཅིང་ལྷུང་པར་འགྱུར་རྒྱུ་ཡི།* — *རེད་* ne paraît pas donner un sens convenable; *རེད་པ་* = *peṭṭbhavati*.

6) *འཁྲེ་པར་* — *tha* n'est pas traduit.

7) Voir *Digha* II. 63; *Kathāv.* XIV. 2, 3; *Abhidh.* k. v. 223 a 4; *Dogmatique Bouddhique*, I. 66 (J. As. 1902, II, 298).

8) *མིང་རང་ག་ཟུགས་ནི་ཆགས་ལྱུར་ན། སྐྱེ་མཆེད་དག་ནི་འགྱུར་པར་འགྱུར།*

9) *āyadvāra*, «the place where revenues are collected» (M. W.), «Einnahmestelle» (Bö.), la porte d'arrivée, la porte de naissance (*སྐྱེ་པའི་སྐྱེ་*) — Mss.

षडापतनं नामद्वयकेतुकमुपजायते ।⁽¹⁾ स चतुषा द्वयाणि दृष्ट्वा सीमनस्यस्थानीयान्गभिनि-
विशते । अभिनिविष्टः सन् रागज्ञं द्वेषज्ञं मोक्षं कर्म करो[तो]त्यादिना दुःखोत्पत्तावाप-
द्धारत्वं प्रक्षामापतनानां⁽²⁾ ॥ तदेवं संभूते षडापतन उत्तरकालं

षडापतनमागम्य संस्पर्शः संप्रवर्तते⁽³⁾ ॥ ३

कः पुनरप्यं संस्पर्शः कथं वा संप्रवर्तत इति प्रतिपादयन्नाह ।

5

चतुः प्रतीत्य द्वयं च समन्वाहृत्मेव च ।

नामद्वयं प्रतीत्यैवं विज्ञानं संप्रवर्तते⁽⁴⁾ ॥ ४

संनिपातस्त्रयाणां यो द्वयविज्ञानचतुषां ।

स्पर्शः सः ।⁽⁵⁾

duḥkhotpattyāyadātvyādvārābhāvenā — Voir p. 564, 2, 565 1. — ལྷུག་པ་ལྷུ་ལ་
འབྱུང་བ་ལ་ སྐྱེད་པར་ བྱེད་པ་ ཉིད་ཀྱི་ལྷུང་པའི་ བྱེར་ (*duḥkhotpattan janakatrāṭ*) |
ལྷུ་པའི་ སྐྱེའི་ རངས་པོ་ ཉིད་ཀྱིས་ ཅེ། — On a Bodhicaryāv. 388 is *āyadvārār-*
thema śaṭāyatanam (སྐྱེ་པའི་ སྐྱེའི་ བྱེར་) que l'éditeur a eu tort de rapprocher de
225. 17 *saṃsāraduḥkhair nirmoktukāmasya ye satpuruṣaiḥ śaḥ lapātātrām*
apadvāratvam (སྐྱེ་སྐྱེགས་) *āgatāḥ*.

1—1) Manque dans le tibétain.

2) ལྷུ་མཆོད་ ལྷུག་ལ་ བརྟེན་ནས་ ཅི། རེག་པ་ ཡང་དག་ འབྱུང་པར་
འབྱུར།

3) རེག་པ་ — Voir p. 70, n. 2 et *Atthasāl.* § 289 (p. 109, l. 5).

4) རེག་ རང་ གཟུགས་ རང་ རྟེན་བྱེད་ལ། བརྟེན་ནས་ ལྷུ་པ་ ཁོ་ན་སྐྱེ། རེ་ལྷུར་
མེད་གཟུགས་ བརྟེན་ནས་ ཅི། རྣམ་པར་ཤེས་པ་ ལྷུ་པར་ འབྱུར།

5) རེག་ རང་ གཟུགས་ རང་ རྣམ་པར་ཤེས། གཟུགས་པོ་ འབྱུགས་པ་ གང་ ཡོད་པ།
དེ་ ཅི་ རེག་པའོ།

⁽¹⁾चतुर्विन्द्रियं प्रतीत्य ब्रूयाणि [च] समन्वाहारं च प्रतीत्य मनस्कारं विषयादिवि-
लक्षणं समनस्तरप्रत्ययं ⁽²⁾विज्ञानबीजभूतं चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चतुश्च ब्रूयायतनं च
ब्रूयं ⁽³⁾समन्वाहारश्चतुःस्कन्धलक्षणं नाम । तदेतन्नयं प्रतीत्योत्पद्यमानं चतुर्विज्ञानं ना-
मब्रूयं प्रतीत्योत्पद्यते ॥ तदेवमेषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां यः संनिपातः सहो-
5 त्पादोऽन्योऽन्योपकारेण तुल्यं या ⁽⁵⁾प्रवृत्तिः स ⁽⁶⁾स्पृष्टिलक्षणः स्पर्शः । तत उत्तरकालं
तस्मात्स्पर्शाच्च वेदना संप्रवर्तते ⁽⁷⁾॥ ५

इष्टानिष्टेभ्यविपरिज्ञात[Tib. 207b]विषयानुभूतिविषयानुभवो वेदनं वित्तिर्वेदने-
त्युच्यते । दुःखा सुखा ऽदुःखासुखा [175a] च त्रिविधा । यथा चैषां ब्रूयविज्ञानचतुषा
त्रयाणां संनिपातलक्षणं स्पर्शमागम्य वेदनोक्ता । एवं शेषेन्द्रियविषयविज्ञानत्रयसंनिपा-
10 तलक्षणस्पर्शहेतुका वेदना व्याख्येया ॥ तत उत्तरकालं

[वेदनाप्रत्यया तृष्णा]⁽⁸⁾

1) D'après le tibétain *tatra cakṣuṣ ca rūpāṇi ca samanvāhāraṃ ca* ....
..... *pratitya cakṣurvijñānam utpadyate*. — *samanvāhāra* = *manaskūra*. ...
... *vijñānabijabhūta*

Il y a *sparṣa* (= *sahotpada*) de $\left\{ \begin{array}{l} rūpa \left\{ \begin{array}{l} cakṣus \\ rūpāyatana \text{ ou } rūpāṇi \end{array} \right. \\ nāma = samanvāhāra = catvāro 'rūpi- \\ naḥ skandhāḥ = vijñāna (samanantara \\ pratyaya) \end{array} \right.$

et ce *sparṣa* donne le *cakṣurvijñāna*. Comp. 567. a et Majjh. I, 190, 32.

2) Voir ci-dessus, p. 77, note; Nyāyabindu 104.9; Ālokavārt. 160.

3) Mss. *ohāram tu sh*°. — *ཡུང་པོ་བཞིའི་མཆོད་ཀྱིར་*.

4) *vijñāna* = *nāma* = *catvāro 'rūpiṇaḥ skandhāḥ*.

5) *འདྲ་བར་ལུགས་ས་གང་ཡིན་པ་*.

6) Mss. *samsprasth*°. — *རེ་ནི་རེག་པའི་ལྟ་བུ་* — Que *sparṣa* n'est pas sim-
plement *saṃgatī*, ci-dessus p 70, n. 2 et Atthasāḷ. § 289 (p. 109, 5 et suiv.).

7) *རེག་རེ་ལས། ཆོར་བ་ཀུན་ཏུ་འབྱུང་བར་འགྱུར།*.

8) *ཆོར་བའི་ཆུན་གྱིས་སྒྲེང་བ་སྟེ།*

उपादाने सति भव उपादातुः प्रवर्तते ।

स्याद्धि यद्यनुपादानो [Tib. 208a] मुच्येत न भवेद्भवः⁽¹⁾ ॥ ७

पञ्च स्कन्धाः स च भवः⁽²⁾ ।

चतुर्विधस्य यथोक्तस्योपादानस्योपादाता प्रकृता उत्पादयिता । तस्योपादातुरु-
5 पादानप्रत्ययो भव उपजायते । किं कारणं । यस्मात् ' यो ह्यनुत्पादितवेदनातृष्णः प्रति-
संख्यानबलेन तृष्णामस्वीकुर्वन् चतुर्विधमुपादानं प्रविकृष्योपादाताऽमलाद्वयज्ञानसंमुखीभा-
वात्स्याद्धि यद्यनुपादानो मुच्येत स [175b] तदानो तस्य न भवेद्भवः ॥

कः पुनरयं भवः । पञ्चस्कन्धाः स च भवः ' य उपादानात्प्रवर्तते स पञ्चस्कन्धस्व-
भावो वेदितव्यः⁽³⁾ ॥ त्रिविधमपि कायिकं वाचिकं मानसिकं च कर्म भवत्यस्मादनागतं

1) ཏེ་ར་ལེན་ ཡོན་ན་ ལེན་པ་པོ་ལེ། སྤེན་པ་ རབ་ཏུ་འཕྱུང་བར་ འགྱུར། གཤམ་ཏེ་
ཏེ་ར་ལེན་ མེན་ན། སྤེན་པ་ར་ འཕྱུར་ཏེ་ སྤེན་ མེ་ འགྱུར།

2) སྤེན་པ་ དེ་ ཡང་ སྤང་པོ་ ལྟ།

3) Voir 349, n. 5.

4) མོ་སྤེན་ཏེ་ག་པའི་སྤྱོད་སྤེ་ཀྱིས།

5) Mss. 'para', དེ་མེན་པ་.

6) On sait que la scolastique pâlie et sanscrite distingue deux *bhavas*, *upapattibhava*, c'est-à-dire, en somme, la réincarnation du *vijñāna*, les cinq *skandhas* de l'être à venir, et le *karmabhava* ou *punarbhavajanakakarma*, l'acte qui produit la renaissance [Voir Deux Notes sur le Pratītyasamutpāda, Congrès d'Alger, I. 201]. — La définition de Nāgārjuna convient aux deux théories. Candrakīrti explique la seconde: «Le triple *karman* [ou bien: Le *karman*, bien que triple], porte aussi le nom de *bhava*, parce que la future pen-
tade des *skandhas* en tire son origine; [ou encore pour cette raison que] l'acte du corps et de la voix = *rūpaskandha*, et que l'acte de l'esprit = les quatre autres *skandhas*».

स्कन्धपञ्चकं भव इति व्यपदिश्यते । तत्र कायिकं वाचिकं कर्म रूपस्कन्धस्वभावं कर्म-
विज्ञप्तिवात्¹⁾ । मानमे तु [चतुः]स्कन्धस्वभावमिति ॥ एवं स भवः पञ्च स्कन्धा इति
विज्ञेयं । तस्मात्²⁾

भवाज्जातिः प्रवर्तते⁽⁴⁾

अनागतस्कन्धात्पादो जातिः सा च भवात्प्रवर्तते ॥ तत उत्तरकालं

5

जगामरणदुःखादि शोकाः सपरिदेवनाः ॥ ८

दीर्घनस्यमुपायामा ज्ञातिरेतत्प्रवर्तते⁽³⁾

ज्ञातिहेतुका एते जगामरणादयः प्रवर्तन्ते ॥ एषां च यथामूत्रमेव व्याख्यानं वेदि-
तव्यं⁽⁴⁾ । तत्र स्कन्धपरिपाको जगाम । जगामस्य स्कन्धभदो मरणा । म्रियमाणस्य विगच्छतः⁽⁶⁾
संमूढस्य साभिषङ्गो हृदयसंतापः शोकः [Tib. 208b] । शोकसमुत्थितो वाक्प्रलापः⁽⁷⁾ 10
परिदेवः । पञ्चेन्द्रियासातनिपातो दुःखं । मनोर्गनष्टनिपातो दीर्घनस्य । दुःखदीर्घनस्य-
वक्रुत्वसंभूता उपायामा इति ॥ तदेवं यथोपवर्णितेन न्यायेन

केवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कन्धस्य संभवः⁽⁹⁾ ॥ ९

1—1) Manque dans le tibétain. — La *vijñapti* est *rūpa*, voir ci-dessus p. 309.

2) སྤེན་པ་ལས་ རི་སྤྱི་པ་ འབྱུང་། — Notre xylographe སྤེན་པ་ རི་ལས་...

3) རྒྱ་མི་ རང་ རི་ ལུ་རྒྱ་ རང་། སྤྱི་སྤྱུགས་འདོད་ བཅུས་ སྤྱུག་བསྡུལ་ རང་།
ཡིན་ མི་བདེ་ རང་ འཕྱུག་པ་ རྣམས་། རི་རྒྱ་ སྤྱི་ལས་ རབ་ རུ་འབྱུང་། — *śoka* doit
prendre la place de *duḥkha*.

4) Voir par exemple *Ālistambasūtra*, ci-dessous p. 563 l. 7.

5) *bheda* = འཇིག་པ་.

6) *rigacchatah* = འཕྲོ་ཞིང་.

7) རག་གི་ བརྗོད་པ་.

8) *asātaniṣṭā* = གཏོད་པ་.

9) རི་ལྟར་ སྤྱུག་བསྡུལ་ རུང་པོ་ རི། འབའ་ཞིག་པོ་ འདི་ འབྱུང་བར་ འབྱུར་།

केवलस्येत्यात्मात्मोपस्वभावविगतस्य बालपृथग्जनपरिकल्पितमात्रस्य⁽¹⁾ 'दुःखा-
त्मकास्य सुखाद्यामिष्येत्यर्थः । एवमिति हेतुप्रत्ययमात्रबलेनेत्यर्थः । दुःखस्त्वन्ध-
स्येति दुःखसमुदायस्य दुःखसमूहस्य दुःखरागिरित्यर्थः⁽²⁾ ॥ यतश्चैव पद्यो[176a]पवर्णिताद-
विद्यादिकादेव भवाङ्गानां प्रवृत्तिरतः

5

संसारमूलान् संस्कारानविद्वान् संस्करोत्यतः ।

अविद्वान् कारकस्तस्मान्न विद्वान्स्त्वदर्शनात्⁽⁴⁾ ॥ १०

तत्र संसारस्य विज्ञानादिप्रवृत्तिलक्षणस्य मूलं प्रधानं कारणं संस्काराः । ततश्च
संसारमूलान् [संस्कारान्] अविद्वान् संस्करोति ॥ अविद्यानुगतो⁽⁵⁾ यः पुद्गलो भिन्नवः पुण्या-
नपि संस्कारानभिः संस्करोत्यपुण्यानपि संस्कारानभिः संस्करोत्यनेङ्गानपि संस्कारानभि-
10 संस्करोतीति भगवद्वचनात् । यतश्चैवमविद्वान् कारकस्तस्मादविद्वानेव पुद्गलः कारको
भवति संस्काराणां । न विद्वान्स्त्वदर्शां प्रकीर्णाविद्यः । किं कारणं [Tib. 209a] । तत्र-
दर्शनात् । तत्त्वदर्शने हि सर्वपदार्थानामेवानुपलम्भास्ति किं चिद्यदालम्ब्य कर्म कुर्या-
दिति ॥ यतश्चैवमविद्यायामेव सत्यां संस्काराः प्रवर्तन्ते ऽस्त्यां न प्रवर्तन्ते ऽतः ।

अविद्यायां निरूद्धायां संस्काराणामसंभवः⁽⁶⁾ ।

1) Comparer la formule du *pratītyasamutpāda*. — L'explication *kevala* = *atmarahita*, dans Bodhicaryāv. et dans Abhidh. k. v. 237a 2.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. °*dayasya*.

4) འཇོམས་པའི་རུ་བ་ འདུ་བྱེད་ནི། རེ་བྱེད་མཁས་རྣམས་ འདུ་མི་བྱེད། རེ་
བྱེད་མི་མཁས་ བྱེད་པོ་ ཡིན། མཁས་པས་ རེ་ཉིད་ མཐོང་ བྱེད་རྒྱུ། = *samsāra-*
mūlāḥ saṃskārā na vidvān saṃskaroty atah / avidvān kāraḥ tasmād vidvān
(hi) *tattvadarśanāt*.

5) Sic Mss. D'après le tibétain: °*taḥ puruṣaḥ pudgalo bhikṣavaḥ* ...

6) མ་རྒྱུ་ འགག་པར་ གུར་ནི། འདུ་བྱེད་རྣམས་ གུན་འབྱུང་ མི་ འབྱུང་།

हेतुवैधेय्यात् ॥ तस्या पुनरविद्यायाः कुतो निरोध इत्याह ।

अविद्याया निरोधस्तु ज्ञानेनास्यैव भावनात्⁽¹⁾ ॥ ११

अस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदविपरोतभावनातोऽविद्या प्रकीयते ॥ यो हि प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक् पश्यतीति स मूलमस्यापि भावस्य न स्वतन्त्रमुपलभते । प्रति-
बिम्बस्वप्नालातचक्रमुद्रादिवत्⁽²⁾ स्वभावशून्यतां सर्वेषां भावानामवतरति । स एव स्वभा- 6
वशून्यतां सर्वेषां भावानामवतीर्णो न किं चिद्वस्तूपलभते बाह्यगा⁽³⁾ध्यात्मिकं वा । सो-
ऽनुप[176b]लभमानो न ह्य चिद्वर्मं मुह्यति । अमूढश्च कर्म न करोतीति । एवं प्रतीत्यस-
मुत्पादभावनया तन्मवतरति । तद्वर्तमानो योगिनो निपत्तमेवाविद्या प्रकीयते । प्रकी-
णाविद्यस्य संस्कारा निरुध्यन्ते ॥ यथा चैवमविद्यानिरोधात्संस्कारा निरुध्यन्ते । एवं

तस्य तस्य निरोधेन तत्तन्नाभिप्रवर्तते ।

10

दुःखस्कन्धः केवलोऽयमेवं सम्यग्निरुध्यते⁽⁴⁾ ॥ १२

पूर्वस्य पूर्वस्याङ्गस्य निरोधेनोत्तरस्योत्तरस्याङ्गस्य निरोधो भवतीति विज्ञेयं ।

1) Ex conj. — Mss. *jñānasyānāiva bhāvanāt*. — Notre xyl. et Mdo XVII. *མ་རྟོག་འགགས་པར་གྱུར་པ་ནི། ཤེས་པས་རྟོག་པ་ལྟོས་པས་སོ།* — Ce qui donne *jñānena*: «par le savoir résultant de la méditation de ce [*pratītyasamut-
pāda*]»; mais la version de l'A *kutobhaya* (fol. 89a) porte *ཤེས་པ་* et le commen-
taire = *avidyānirōdha eva drāḍaṣṭāṅga jñāna[sya] a[sya] eva bhāvanām bhāva-
yitvā*. Ce qui donne pour notre *kārikā*: *jñānasyānāiva bhāvanāt* = «par la mé-
ditation de cette théorie».

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *དེ་རང་དེ་ཉི་འགགས་གྱུར་པས། དེ་རང་དེ་ཉི་མངོན་མི་འགྱུར།*
དེ་ཉི་མ་གྱུར་པ་འབྲེལ་པས། དེ་ཉི་ཉི་མ་འགགས་པར་འགྱུར།

घनया चानुपूर्व्याऽयं योगो घात्मा⁽¹⁾[Tib. 209 b]त्मीयाद्यदर्शनायासनिर्स्तः कारकवेदक-
विरहितं भावस्वभावशून्यं दुःखस्कन्धं दुःखराशिं पुनरनुत्पत्त्या सम्यग्निरोधयति ॥

यथोक्तमार्गशालिस्तम्बसूत्रे⁽²⁾ । एवमाध्यात्मिकोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यामेव
कारणाभ्यामुत्पद्यते । कतमाभ्यां द्वाभ्यां । क्तूपातिबन्धतः प्रत्ययोपातिबन्धतश्च ।

- 5 तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य क्तूपातिबन्धः कतमो । यदिदमविद्याप्र-
त्ययाः संस्काराः । संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं । विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं । नामरूपप्रत्ययं षडा-
यतनं । षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया तृष्णा । तृष्णाप्रत्य-
यमुपादानं । उपादानप्रत्ययो भवो । भवप्रत्यया जातिः । जातिप्रत्यया ज्ञरामरणशोकप-
रिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः संभवन्ति । एवमस्य केवलस्य मक्तो दुःखस्कन्धस्य समुद्रयो
10 भवति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्काराः प्रज्ञास्यन्ते । एवं [177 a] यावज्जातिशेनाभ-
विष्यन्नरामरणं न प्रज्ञास्यते ।⁽⁵⁾ अथ वा सत्यामविद्यायां संस्काराणामभिनर्वृत्तिर्भवति ।
एवं यावज्जात्यां [सत्यां] ज्ञरामरणाभ्यामभिनर्वृत्तिर्भवति ॥ अत्राविद्याया नैवं भवति । अहं
संस्कारानभिनर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति । वयमविद्याभिर्निर्वर्तित⁽⁶⁾
इति । एवं यावज्जातेरपि नैवं भवति । अहं ज्ञरामरणमभिनर्वर्तयामीति । ज्ञरामरणा-

1) On peut, à la rigueur, comprendre : « ayant chassé le trouble par la nou-
vue du moi, du mien, etc » ; mais cela présente diverses difficultés. Le tibétain
porte 'འདྲིན་པ་ལ་དཀའ་བ་མ་ཡིན་པར་ལྟ་བུ་དང་སྤྱོད་པ་' = *ādya-*
bhūtaḍaḥḥanavirahitam se rapportant à *duḥkhaśkāṇḍham*.

2) De longs fragments de ce Sūtra, que j'espère publier prochainement,
sont cités dans le *Çikṣāsamuccaya* et dans la *Bodhicaryāvatārapañjika*.
Pour le tibétain, outre la version du Kandjour, on possède les fragments trouvés
par le Dr. A. Stein et publiés par L. D. Barnett. — Nos Ms., comme celui
du *Çikṣās.*, portent *°stambha°*, mais comp la note de Bendall, 219, 7.

3) Ici commence la citation *Çikṣās.* 219. 10.

4) མེ་མངོན་པ་ཞིག་གོ.

5) Ms. *atha vā. འཇིག་ཀྱང་*. *Çikṣās. atha satyām* ... ; mais 221. 10 *atha ca*.

6) *Çikṣās. abhinirvṛtā*

लो भवति । एवमस्तत्रोवाट्याकोशविज्ञानधातवश्चाधिकला भवति । ततः सर्वेषां समवा-
यात्कायस्योत्पत्तिर्भवति ॥ तत्र [Tib. 210b] पृथिवोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य कठिन-
भावमभिनिर्वर्तयामीति । ग्रन्थोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्यानुपरिग्रहकृत्यं करोमीति ।
तेजोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्याशितपोतखादितं परिपाचयामीति । वायुधातोर्नैवं भव-
त्यहं कायस्याश्वासप्रश्वासकृत्यं करोमीति । आकाशधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्यान्तःशौ-
घीयमभिनिर्वर्तयामीति । स्मृतोरपि नैवं भवत्यहं कायस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति ⁽⁴⁾
विज्ञानधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य नामद्वयमभिनिर्वर्तयामीति । कायस्यापि नैवं भव-
त्यहमेभिः प्रत्ययैर्जनित इति ।

अथ च पुनः सतामेषां ⁽⁶⁾प्रत्ययानां समवायात्कायस्योत्पत्तिर्भवति । तत्र पृथिवी-
10 धातुर्नात्मा न सञ्ज्ञो न जीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् न पुंसकं न चाहं
न मम न चान्यस्य कस्य चित् । एवमब्धातुस्तेजोधातुर्वायुधातुराकाशधातुस्सुधातुर्वि-
ज्ञानधातुर्नात्मा न सञ्ज्ञो न जीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान् न पुंसकं न
चाहं न मम न चान्यस्य कस्य चित् ॥

⁽⁹⁾तत्राविद्या कतमा ⁽¹⁰⁾वैषामिव षणां धातूनामैक्यसंज्ञा विण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा [178a]
15 ध्रुवसंज्ञा शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा [आत्म(Tib. 211a)संज्ञा] सत्त्वसंज्ञा जीवपुद्गलमनुजमानव

1) Mss. *rāyavijñānāṅkaṣa*.

2) Ci-dessus 561. 9 *bhaksita*.

3) Çikṣās. *sansiryam karom*.

4--4) Manque dans le Çikṣās. et dans le Kandjour.

5) ལུས་ཀྱི་མིང་ནང་གཟུགས་མངོན་པར་སྤྱད་པོ། Çikṣās. présente une
lacune: *riññānadhātor navvāṇ bhavati: aham ebhāḥ pratyayoḥ janita ūi*.

6) Çikṣās. *satsv eṣu pratyayeṣu kāyasya* ...

7) Mss. *kāyasopapattir*.

8) Manque dans le Çikṣās. et dans le Kandjour.

9) Çikṣās. 221. 14 Bodhicaryāv. IX. 15 (p. 387. 13).

10) Mss. *eṣām*. — Bodhic *eteṣām eva*.... *yaikusaññā*. Çikṣās. *ya eṣā*
eva satsv dhātusv.

संज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा । एवमादिविविधमज्ञानमिषमुच्यतेऽविद्येति ॥ एवमविद्यायां
 सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी संस्कारा इत्यु-
 च्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानं । विज्ञानमहंभुवश्चत्वारः स्कन्धा ग्रन्थपिण उपादाना-
 द्यास्तन्नाम ⁽²⁾ ⁽³⁾ चत्वारि महाभूतानि तानि चोपादाय रूपं । तच्च नाम [तच्च रूपं] ऐक्य-
 मभिसंतिप्त्य तन्नामरूपं ⁽³⁾ । नामरूपमनिश्चितानीन्द्रियाणां षडायतनं । त्रयाणां धर्माणां ⁽⁴⁾
 संनिपातः स्पर्शः । स्पर्शानुभवो वेदना । वेदनाद्यवसानं तृष्णा । तृष्णावैपुल्यमुपादानं ।
 उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः ⁽⁵⁾ । भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जातस्य
 स्कन्धपरिपाको जरा । जीर्णस्य स्कन्धस्य विनाशो मरणं । म्रियमाणस्य संमूढस्य सा-
 गिष्वङ्गस्यान्तर्दहः शोकः । शोकोत्थमात्मायनं परिदेयः । पञ्चविज्ञानक्रायसंयुक्तमसातम-
 नुभवनं दुःखं । मनसा संयुक्तं मानसं दुःखं दीर्घमस्यं । ये चाप्यन्य एवमाद्य उपल्लेशास्त 10
 उपायासा इति [Tib. 211b] ॥

1) Çikṣās. et Bodhic saha-jāḍ.

2) D'après le tibétain, Çikṣās. et Bodhic vipaṇasaha-jāḍ (°bhuvāḍ)
 catvāro 'rūpa upādānaskandhās tan nama.

3-3) མེད་ ཡིན་ན། འགྲུབ་པ་ ལོན་པོ་ བཞི་ རྟེན། རེ་རྟག་ རྒྱུ་ལྷན་པ་ རེ་
 གཟུགས་ཏེ། མེད་ རེ་ རྟེན་ གཟུགས་ རེ་ གཞིག་ཏུ་ བསྐྱུ་ལ་ རེ་ རེ་ མེད་རྟེན་
 གཟུགས་སོ། catvāri mahābhūtāni, tany upādāya ca, rūpa tan nama tac ca
 rūpam aikādhyam abhisamkṣipya tan nāmarūpam = par rūpa on entend les
 quatre grands éléments et le rūpa qui en dérive, [c'est-à-dire le ādhyātma
 rūpa, le rūpa en tant qu'il constitue le corps et est un upādānaskandha]. . . . .
 - Le passage est très troublé dans toutes les sources, voir Bodhic. 388, n. 1;
 Çikṣās. 222. 3.

4) Mss. niḥśṛtāni, བཞིན་

5) Tib. = taddekkutaḥ.

6) Plutôt skandharināḍo

7) Çikṣās. lālapyanam.

तत्र मोक्षान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः । विज्ञापनार्थेन विज्ञानं । अन्योन्योपस्तम्भनार्थेन नामद्वयं । आघट्टारार्थेन षडापतनं । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । परितर्षणार्थेन तृष्णा । उपादानार्थेनोपादानं । पुनर्भवार्थेन भवः । जन्मार्थेन ज्ञातिः । परिपाकार्थेन जरा । विनाशार्थेन मरणं । शोचनार्थेन शोकः । परिदेव-
 5 नार्थेन परिदेवः । कायपरिपीडनार्थेन दुःखं । चित्तसेफीडनार्थेन दौर्मनस्यं । उपेक्षार्थेनोपायासाः ॥

अथ वा [178b] तद्वैप्रतिपत्तिर्मथ्याप्रतिपत्तिर्ज्ञानमविद्या ॥ एवमविद्यायां सत्यां त्रिविधाः संस्काराः अग्निनिर्वर्तते । पुण्योपमा अपुण्योपमा आनेङ्ग्योपमाः ॥ तत्र पुण्योप-
 गानां संस्काराणां पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमेव
 10 विज्ञानं भवति । आनेङ्ग्योपगानां संस्काराणामानेङ्ग्योपगमेव विज्ञानं भवति । इदमुच्यते [विज्ञानं ॥] विज्ञानप्रत्ययं नामद्वयमिति वेदनादयोऽद्वयिणश्चत्वारः स्वन्धास्तत्र तत्र भवे नामयत्तीति नाम । सक् द्वयस्कन्धेन च नाम द्वयं चेति नामद्वयमुच्यते ॥ नामद्वयविवृद्ध्या

1) Ce qui suit manque dans Çikṣās, mais est cité Bodhicaryav. p. 388, 17.

2) On lit ailleurs *abhisamṣkaraṇa*°.

3) Voir ci-dessus p. 552, 9.

4) Mss. *janmanārthena*. — La vraie lecture, donnée par Bodhic. et par notre xylographe: *skandhaprādurbhāvarthena*.

5) Bodhic. et xyl. = *skandhaparipākārthena*.

6) Bodhic. et xyl. *vacanaparidevana*.

7) Bodhic. plus correct *upakṣeṇa*°.

8) Voir Çikṣās 222, 11 et Bodhic. IX, 73. — Ces deux textes portent *punar aparaṃ tattve*.... — Notre lecture *atha vā* est confirmée par le xyl འཇམ་པེ་.

9) Çikṣās, et Bodhic. *°upagāḥ cema ucyante 'vidyāpratyayāḥ saṃskāra itī / punyopagānām*. .... — Notre xyl. confirme la lecture de nos Mss.

10) Lecture confirmée par le tibétain. — Çikṣās, *idam ucyate saṃskār-pratyayaṃ vijñānam itī. evaṃ nāmarūpaṃ. nāmarūpavivṛddhyā*...

11) Mss. *cattāraḥ saṃskārās*.

[Tib. 212a] षडभिप्रायतनद्वारैः कृत्याक्रियाः प्रवर्तन्ते ⁽¹¹⁾ प्रज्ञायन्ते । तन्नामरूपप्रत्ययं षडा-
यतनमित्युच्यते ॥ षडभ्यश्चायतनेभ्यः षट् स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते । ⁽¹²⁾ अथ षडायतनप्रत्ययः
स्पर्श इत्युच्यते ॥ यज्ञातीयः स्पर्शा भवति तज्ज्ञातीया वेदेना प्रवर्तते । इयमुच्यते भित्तवः ⁽¹³⁾
स्पर्शप्रत्यया वेदेनेति ॥ यस्तां वेदनां विशेषेणास्वादयति घभिनन्दति घध्यवस्यति घध्य-
वसाय तिष्ठति । सा वेदनाप्रत्यया तृष्णात्युच्यते ॥ आस्वादानाभिनन्दनाध्यवसानस्थाना- 5
दत्मप्रियाद्वयासातद्वयैर्वियोगो गा भून्नित्यमपरित्यागो भवेदिति यैवं प्रार्थना इदमुच्यते
भित्तवः ⁽¹⁴⁾ तृष्णाप्रत्ययमुपादानं ॥ यत्र वस्तुनि सत्तृष्णास्तस्य वस्तुनो र्जनाय विठपनायो-
पादानमुपादत्ते ⁽¹¹⁾ तत्र प्रार्थयते ⁽¹⁰⁾ एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवन्नको कर्म समुत्थापयति कायेन
वाचा मनसा च । स ⁽¹²⁾ उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते ॥ तत्कर्मनिर्वातानां स्कन्धानामभि-

1) Omis dans le tibétain, Çikṣās. et Bodhic.

2) D'après le tibétain et les autres sources. — Mss. *tatra te*.

3) Manque dans le tibétain et les autres sources: *ayam sparṣapratyayā redanety ucyate*.

4) Çikṣās. et Bodhic. *yas tām vedayati viṣeṣeṇa*. — Notre lecture est confirmée par le tibétain.

5) Mss. *°sāye*; mais le tibétain donne le gérondif. — Çikṣās. et Bodhic. *avatiṣṭhati*.

6) Mss. *sthānāmātma*. — Çikṣās. *°adhyavasānam mā me priyarūpasata-
rupair viyogo bhavati iti, aparitṛyāgo bhūyo bhūyo ca prārthanā*. Bodhic. se
rapproche de notre version.

7) *nityam*. . . . *iti*. Manque dans notre xylographe

8) D'après le tibétain *ity aparitṛyāgaprārthanā, idam*.

9) Manque dans le tibétain et les autres sources.

10) Manque dans Çikṣās. et Bodhic.

11) Mss. *yac ca prārthaya sa vām prārthayamānas* . . . . དེ་ནང་དེལ,
comme ci-dessus དེ་ནང་དེལ.

12) Çikṣās. *ayam*.

13) Çikṣās. *yā karma* . . . . *sā bhava*°.

निर्वृत्तिर्या सा भवप्रत्यया ज्ञातिरित्युच्यते ॥ ज्ञात्याभिनिर्वृत्तानां [179a] स्कन्धानामुपच-
यनपरिपाकाद्विनाशो भवति । तदिदं ज्ञातिप्रत्ययं ग्रामरूपमित्युच्यते ॥

एवमयं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽन्योन्यहेतुकोऽन्योन्यप्रत्ययो नैवानित्यो न
नित्यो न संस्कृतो नासंस्कृतो [नाहेतुको नाप्रत्ययो] न वेदयिता⁽³⁾ नावेदयिता न प्रतीत्य-
समुत्पन्नो नाप्रतीत्यसमुत्पन्नो⁽³⁾ न त्रयधर्मो⁽³⁾ नात्रयधर्मो न विनाशधर्मो नाविनाशधर्मो⁽³⁾ न
निरोधधर्मो⁽³⁾ नानिरोधधर्मो⁽³⁾ आदिकालप्रवृत्तोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रोतवत् ॥

यद्यप्ययं [द्वादशाङ्गः]⁽⁵⁾ [Tib. 212 b] प्रतीत्यसमुत्पादोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रो-
तवत् । अथ चेमान्यस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य चत्वार्यङ्गानि संघातक्रियायै
हेतुत्वेन प्रवर्तते । कतमानि चत्वारि । यदुताविद्या तूष्णा कर्म विज्ञानं च । तत्र विज्ञानं
बीजस्वभावत्वेन हेतुः । कर्म क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः । अविद्या तूष्णा च ज्ञेयस्वभावत्वेन
हेतुः । कर्मज्ञेया विज्ञानबीजं जनयति । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति ।
तूष्णा विज्ञानबीजं स्फुरयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकरोति ॥ असतां तेषां प्रत्ययानां
[विज्ञान]बीजस्याभिनिर्वृत्तिर्न भवति ॥ तत्र कर्मणो नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजस्य
क्षेत्रकार्यं करोमीति । तूष्णाया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानस्य स्फुरकार्यं करोमीति ।
अविद्याया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजमवकरोमीति । विज्ञानबीजस्यापि नैवं
भवति । अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति ॥

अथ च विज्ञानबीजं कर्म[179b]क्षेत्रप्रतिष्ठितं तूष्णास्फुराभिष्यन्दितमविद्या

1) Mss. *upanayana*; Çikṣās. *upacaya*.

2) Sic Çikṣās. — D'après le tibétain *°pākarināṣau bhavutah*.

3) Manque dans le tibétain, et aussi dans Çikṣās.

4) Mss. *virāga*.

5) Le tibétain répète *dvādaśāṅgaḥ pratityasamutpādo 'nyonyahetuko 'ny nyapratyayo* . . . . .

6) Çikṣās. *saṃjanayanti*.

स्ववर्कोर्णं विभज्यमाणं [विरोक्ति] ⁽¹⁾ 'तत्र [Tib. 213a] तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंघौ मातुः
कुतौ नामद्वपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । स च नामद्वपाङ्कुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभय-
कृतो नैश्वर्यकृतो ⁽⁴⁾ न कालपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधो नो नाप्यहेतुस-
मुत्पन्नः ॥ यद्य च मातापितृसंयोगात् 'स्तुसमवायात्' अन्येषां प्रत्ययानां समवायात् '
ग्रास्वादानुविद्धं विज्ञानबोद्धं मातुः कुतौ नामद्वपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति ' यस्वामिकेषु धर्मे- ^b
ष्वपरिग्रहेष्वममेषु ⁽⁵⁾ [ग्राकाशशमेषु] मायालक्षणस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ।

तद्यथा पञ्चभिः कार्पण्यैश्चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते । कतमैः पञ्चभिः 'यदुत चतुः प्रतीत्य
द्वयं चालोकं चाकाशं [च] तज्जमनसिकारं च प्रतीत्योत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । तत्र चतुर्वि-
ज्ञानस्य चतुराश्रयकृत्यं करोति ' द्वयमालम्बनकृत्यं करोति ' ग्रालोकोऽवभासकृत्यं
करोति ' ग्राकाशमनावरणकृत्यं करोति ' तज्जमनसिकारः समन्यावर्णकृत्यं करोति ॥ 10
यस्मिन्नेषां ⁽⁷⁾ प्रत्ययानां चतुर्विज्ञानं नोत्पद्यते । यदा तु चतुराध्यात्मिकमायतनमविकलं
भवति ' एवं द्वयलोकाकाशतज्जमनसिकाराशाविकला भवति । ततः सर्वेषां ⁽⁸⁾ समवाया-
च्चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते ॥ तत्र चतुषो नैवं भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्याश्रयकृत्यं करोमीति ।
एवं ⁽⁹⁾ द्वय[180a]स्यापि नैवं भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्य [Tib. 213b]ालम्बनकृत्यं करोमीति ।
ग्रालोकस्यापि नैवं भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्यावभासकृत्यं करोमीति । ग्राकाशस्यापि नैवं ¹⁵
भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्यानावरणकृत्यं करोमीति । तज्जमनसिकारस्यापि नैवं भवत्यहं

1) Çikṣās. *avidyāvakīrṇa* འཇིགས་པ་ལྟ་བུ་བྱས་པ་ལས་ ལྷོ་པ་ན།

2) Manque dans Çikṣās. et dans le tibétain, et glose *avakīrṇa*.

3) Correspond dans Bodhic. à ལྷོ་པ་ན། de la version tibétaine.

4) Çikṣās. *īcchādinirmīto*.

5) Çikṣās. ajoute *apratyarthikeṣu*, donné aussi par Bodhic., mais qui manque dans la version tibétaine de ce texte comme dans la nôtre.

6) Çikṣās. *samanvāhāra*.

7) Ibid. *asatsū teṣu pratyayeṣu*.

8) Ibid. *tataḥ sarvasamvāyāc cakṣurvijñānasyotpattir bhavati*.

9) Manque dans Çikṣās.

चतुर्विज्ञानस्य समन्वाकरणकृत्यं करोमीति । चतुर्विज्ञानस्यापि नैवं भवत्यकमेभिः
प्रत्ययैर्जनितमिति ॥ अथ च ⁽¹⁾ सतामेषां प्रत्ययानां समवायाच्चतुर्विज्ञानस्योत्पत्तिर्भव-
ति ॥ एवं शेषाणामिन्द्रियाणां यथायोगं कर्णीयं ॥

तत्र न कश्चिद्धर्माऽस्माल्लोकात्परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञ-
5 मिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ ⁽²⁾ तद्यथा भित्तवः ⁽³⁾ सुपरिशुद्ध आदर्शमण्डले मुखप्रतिवि-
म्बकं दृश्यते । न च तत्रादर्शमण्डले मुखं संक्रामति । अस्ति च मुखप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्र-
त्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमस्माल्लोकान् कश्चिद्भूतो नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च
कर्मफलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ तद्यथा भित्तवश्चन्द्रमण्डलं चवारि-
शयोन्नतशतमूर्धं व्रजति । अथ च पुनः परीति ऽप्युदकभाजने चन्द्रस्य प्रतिविम्बं दृश्यते ।
10 न च तस्मात्स्थानाद्मूर्धं नभश्च्युतं परीति उदकस्य भाजने संक्रातं भवति । अस्ति च
चन्द्रमण्डलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवमस्माल्लोकान् कश्चिद्भूतो
नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

तद्यथाग्निरूपादानप्रत्यये सति ज्वलति [Tib. 214a,] ॥ उपादानवैकल्यात् ज्वलति ⁽⁵⁾
एवमेव भित्तवः कर्म [180b] ज्ञेयजनितं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्यापतनप्रतिमयी मातुः
15 कुतौ नामत्रयाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वपरिग्रहेषु गायलतणस्वभावेष्व-
मेषु कृत्रिमेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

1) Çikṣās. satsv eṣu pratyayeṣu.

2—2) Manque dans Çikṣās. et dans Bodhic.

3) Manque dans le tibétain.

4) Ms. tasmātsthānāmūrdhvaṃ Tib. = na ca candramaṇḍalam tasmāt
sthānāt cyutam.

5) D'après le tibétain : tad-yathāgnir hetupratyayaivakalyān na jvalati,
hetupratyayasāmagrīto jvalati — Çikṣās yathāgnir upādānavakalyān na jva-
lati, evam eva . . . ; de même Bodhic., bien que la traduction tibétaine de ce der-
nier texte soit conforme à notre xylographe.

6) D'après le tibétain asvāmikeṣv amameṣv aparigraheṣv ākūṣasameḥ
māyūlakṣaṇasevalbhāreṣu hetu — Çikṣās. ajoute apratyarthikeṣu avant ākūṣa

तत्रार्थात्मकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणीर्दृष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः । न शाश्वततो नोच्छेदतो न संक्रातितः परीतेहेतुविपुलफलाभिनिर्वृत्तितः तत्सदृशानुप्रबन्धतश्चेति ॥ कथं न शाश्वततो 'यस्मादन्ये मारणात्मिकाः स्कन्धा अन्यं श्रौपपत्यंशिकाः स्कन्धाः । न तु य एव मारणात्मिकाः स्कन्धास्त एवौपपत्यंशिकाः । अपि तु मारणात्मिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते ।⁽¹⁾ तस्मिन्नेव च समये⁽²⁾ श्रौपपत्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । 5
 यतो न शाश्वततः ॥ [कथं नोच्छेदतः] । न च पूर्वानिरुद्धेषु मारणात्मिकेषु स्कन्धेषु श्रौपपत्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु मारणात्मिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते ।⁽³⁾ तस्मिन्नेव च समये⁽³⁾ श्रौपपत्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति तुलादण्डोन्मादनामवज्जन्द्विम्बप्रतिबिम्बवत् । यतो नोच्छेदतः ॥ कथं न संक्रातितः । विसदृशः सङ्घनिकायाः सभागार्था⁽⁵⁾ ज्ञातव्या ज्ञातिमभिनिर्वर्तयन्ति । यतो न संक्रातितः ॥ कथं परीतेहेतुतो 10
 विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परीते कर्म क्रियते विपुलः फलविपाकोऽभ्युपयते । यतः परीतेहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यद्यचेदनीयं [Tib. 214b]

1—1) Manque dans le xylographe. — Çikṣās. *api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānā upapattyaṇḍekah skandhā ca prādurbhavantī.*

2) *pūrva*° et *māraṇāntikeṣu* manque dans Çikṣās., mais est donné par Bodhic.

3—3) Manque dans Çikṣāsamuccaya.

4) Manque dans notre xylographe et les autres sources.

5) Mss. *sabhāgatāyāṃ satyām .... tarlayati*. — Notre xylographe comporte une lecture *sabhāgayāṃ jatayām*, mais ajoute une négation: མེས་པོ་ཅན་རིགས་མི་འདྲ་བ་རྒྱུས་སྒྲུབ་ཀྱི་མཁོ་པར་འགྲུབ་པར་མི་ཕྱིར་པའོ། *na abhinivartayanti*. — Malheureusement il n'y a accord, ni entre nos quatre sources tibétaines (l'fragment Stein, Mdo XVI, traduction de Bodhic., notre xylographe), ni entre les traditions manuscrites de Madh. vṛtti, Çikṣās. et Bodhic. — Je reprendrai ce petit problème dans l'édition du *Çalīstambasūtra*.

कर्म क्रियते तथावेदनोयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानु[प्र][181a]बन्धतश्चेति
विस्तरः⁽¹⁾ ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ द्वादशाङ्गपरीता
नाम षड्विंशतितमं प्रकरणं ॥

---

1) Pour ce *vistara*, voir ci-dessous Chap. XXVII ad finem, et Çikṣās.
p. 227. 3.

XXVII.

दृष्टिपरीक्षा नाम सप्तविंशतितमं प्रकरणं

यश्चैवं प्रतीत्यसमुत्पादं यथाभूतं सम्यक् पश्यति स न पूर्वात्तं प्रतिस्मरति । नाप-
रात्तं प्रतिस्मरतीत्यादि सूत्रे⁽²⁾ पठ्यते । तत्र कतमः पूर्वात्तः । कतमोऽपरात्तः । कथं न
प्रतिस्मरतीति तद्युत्पत्त्यर्थमिदमाह्वयते ॥

5

तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्षयातीता आत्मभावाः पूर्वात्त इत्युच्यते । पूर्वा हि जन्म-
परंपराजः पूर्वात्तः । तं न प्रतिस्मरति । दृष्टिप्रकारिर्नालम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथा-
वदवस्थित[त]त्त्वदर्शनात् । नान्यथावस्थितं वस्तुन्यथाभिनिविशते । तत्राष्टौ दृष्टयः
पूर्वात्तमालम्ब्यान्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा ।

* * * * *

10

पास्ताः शास्त्रतलोकाद्याः पूर्वात्तं समुपाश्रिताः ॥ १

1) ཨོལ་ཤི་མཐའ་ལ་རྟེན་པར་མི་བྱེད།

2) Voir ci-dessous fol. 188a

3) *ātmabhāva* = བདག་གི་དངོས་པོ་.

4) Nos Mss. présentent une lacune, provenant de la répétition de *tad-
yathā*. — འདི་ལྟ་སྟེ། འདས་རུས་བྱུང་མ་བྱུང་ནས་དང་། འདྲིལ་རྟེན་རྟག་པ་
ལ་སོགས་པར། ལྟ་བ་གང་ཡིན་པེ་རྟག་ནི། ཨོལ་ཤི་མཐའ་ལ་བརྟེན་པ་ཡིན། རེ་
ལ་ནས་ཤི་སྟེ་ནི་སོགས་པའི་རྟེན་འཁོར། ཡང་ན་ལྟ་བ་གཉིས་ཏེ་བར་བཞེད་པ་
ནི་ཏེ་བར་མཆོད་པའི་རྟེན་རུ་ཡིན་ནོ། ལྟ་བ་འདི་རྟག་པེ་བཞི་སྟེ། འདི་ལྟ་སྟེ། ཅི་
བདག་འདས་པའི་རུས་ན་བྱུང་བ་ནིག་གམ། — Mdo XVII donne la même version
de la Kārikā. — On peut restituer:

abhūm atitam adhvānaṃ nābhūm iti ca dṛṣṭayaḥ

mais l'analogie de la stauce 2 exige que la stance commence par *dṛṣṭayaḥ*; on
aurait:

dṛṣṭayo 'bhūram nābhūram kim nv atite 'dhecaniti ca.

तत्रेतिशब्द आद्यर्थः । अथ वा दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थः । चतस्रस्तेता दृष्टयः ।
तस्यथा । किं न्वक्तुमभूवगतीतमधानं । नाभूवगतीतमधानं । अभूवं च नाभूवं च । नैवाभूवं
न नाभूवामिति । एताश्चतस्रो दृष्टयः पूर्वान्तं समाश्रिताः ॥ [Tib. 215 a]

अपरा अपि चतस्र इत्याहुः⁽¹⁾ ।

5 पास्ताः शाश्वतलोकाद्याः

पूर्वं प्रसङ्गेनोपवर्णितास्ता अपि

पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥

तत्र यद्यपि पूर्वान्तादृष्टिचतुष्टयादुत्तरं दृष्टिचतुष्टयं⁽²⁾ नातिभिद्यते तथापि तां⁽³⁾
न्मात्रविशेषमाश्रित्य पृथगुपादीयते तच्चोत्तरत्र व्याख्यास्यामः । तत्र शाश्वतो लोक इत्ये-
10 तदभूवगतीतमधानमित्येतस्मान्नातिभिद्यते । अथ वायं विशेषो यच्छाश्वतो लोक इत्येषा
दृष्टिः सामान्येन पूर्वान्तमाश्रिता [181 b] । अभूवगतीतमधानमित्येषा तात्तम्येन एव पूर्वा-
न्तपरामर्शेन प्रवृत्ता न सामान्येनेति । एवमन्यास्वपि दृष्टिषु विशेषो वक्तव्यः ॥ इत्येवं
तावदष्टवेता दृष्टयः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥

उक्तः पूर्वान्तस्तदालम्बिकाभिर्दृष्टिभिः सार्धमिदानीमपरात्त उच्यते । तत्र वर्तमा-
15 न्मात्मभावमपेक्ष्य भाविन आत्मभावा अपरात्त इत्युच्यते । अपरो हि तन्मपरंपरांशो
ऽपरात्तः । तं न प्रतिसर्ति । दृष्टिप्रकारैर्नालम्ब्यते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थि-

1) Le tibétain ne traduit pas *āha* ; il reproduit les trois derniers pādas, avec la variante དེ་དག་ཀྱང་ (tā api) au lieu de དེ་དག་ནི་, soit *aparā api catasvā itī pūrvaṃ prasaṅgena upavarṇitāḥ / śāśvatalohādya dṛṣṭayo yās [sunt] tā apā pūrvāntam samupāṣṭitāḥ*.

2) ལྟེན་ལ་ *prasaṅgena*. — Aussi ལྟེན་ལ་, Çarad Candra.

3) Mss. *cātibhiṣate*, *nābhibhidyate* — ག་དག་ལ་ ཆེར་ མེད་ མེད་ གྱེ.

4) ཅུང་ཟད་ཅེས་.

तत्र य एवातीतेषु जन्मसु बभूव यदि स एवायमधुना स्यात्तदा युक्तमस्य मृक्रीतु-
मभूवमकृमतीतमध्वानमिति । न चैतदेवं संभवति नित्यत्वप्रसङ्गात् । नित्यस्य च संसर्गा-
नुपपत्तेः । एकगतिस्थस्यापि नानागतिसंगृहीतत्वप्रसङ्गात् । इह हि पूर्वं यदि नरकादि-
गतिको भूत्वा इहानो [Tib. 216a] कर्मवैचित्र्यान्मनुष्येषूपपन्न एवं कल्पपेदकमेवासौ
5 नारक आसमिति तदस्य न युक्तं । कथं हि नाम मनुष्यः सन्नारकादिकः स्यात् ॥

यत्तर्हि⁽¹⁾ पठ्यते सूत्रे । अकमेव स तेन कालेन तेन समयेन गान्धाता नाम राजा
चक्रवर्ती अभूवमिति । तत्कथं वेदितव्यमिति । अन्यत्र प्रतिषेधपरं तद्वचनं नैकत्वप्रति-
पादकमिति विज्ञेयं । अत एव हि नान्यः स तेन कालेन तेन समयेनेति पठ्यते ॥ यदि
पुनः स एवायमिति पूर्वकस्य चाधुनातनस्य चैकत्वं स्यात् । को दोषः स्यात् । उक्तस्ता-
10 वदत्र दोषो नित्यत्वं स्यादिति ॥

तथापि भूय उच्यते ।

स एवात्मेति तु भवेदुपादानं विशिष्यते ।

यदि स एव पूर्वक आत्मायमिदानीं स्यात्तदोपादानस्य पञ्चस्कन्धलक्षणास्य विशे-
षो न स्यादुपादातुरविशेषात्पूर्वावस्थायामिव । न चैवमुपादानाविशेषोऽस्यात्मनः । किं
15 तर्हि विशिष्यत एवोपादानमुपादातुः कर्मभेदात्कारकभेदाच्च । ततश्चोपादानविशे[182b]-
षात्स एवायमात्मेति न युज्यते ॥

अथ मन्यसे । विशिष्यतामुपादानमात्मा त्वेक एवेति । अत आत्मनो ऽविशिष्ट-
त्वादभूमतोतमध्वानमित्येतद्विशिष्यत्येव ॥ उच्यते ।

ཆེ་མཆོས་སུ་གང་སྤང་བ། །རེ་ཞིང་འདི་ནི་མ་ཡིན་ནོ། — La forme *abhūm* est
répétée plusieurs fois ci-dessous, metri causa.

1) Voir *Divyāvadāna* 228. 15: *yo Mūrdhāto rājāham eva sa tena kālena
tena samayena*. — Sur ce roi, Schiefner, *Ind. Erzählungen*, xlv (Pet. 1877);
JBTS. 1894, 8, p. 15; Takakusu, BEFEO. 1904, p. 1020.

उपादानविनिर्मुक्त आत्मा ते कतमः पुनः⁽¹⁾ ॥ 8

पदि क्खन्यडुपादानमन्यश्चात्मा स्यात्तदोपादानविशेषे ऽप्यात्मनो ऽविशेषात्स्यदे-
तदेवं । न चैतद्देहेन दर्शयितुं शक्यं । अयमसावात्मा इदम[Tib. 216b]स्योपादानमिति ।
***** प्रसङ्गात् ***** परूणाप्रसङ्गात् । यदा चैवमुपादानविनिर्मुक्त आत्मा दर्श-
यितुं न शक्यते । तदोपादानविशेषेऽपि आत्माविशेष इति न शक्यते कल्पयितुं ॥ 5

अथापि कश्चित्परिकल्पयेत्सत्यमुपादानविनिर्मुक्त इत्येवं न संभवति । किमुपा-
दानमेवात्मत्वेन परिकल्प्यत इति । एतदपि न युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानविनिर्मुक्तो नास्त्यात्मेति कृते सति ।

स्याडुपादानमेवात्मा नास्ति चात्मेति वः पुनः⁽⁴⁾ ॥ 9

⁽⁵⁾ यथा तावडुपादानमेवात्मा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

1) རེ་ཉིད་ བདག་ཏུ་ འགྱུར་ ལྷན་ནུ། ། ཉེ་བར་ལེན་པ་ བློ་རྟོག་པའི་ རང་
ལེན་པ་ མ་གཏོགས་པར། ། ཁྱོད་ཀྱི་ བདག་ རི་ གང་ལྷན་ ཡིན།

2) Tib. = *idam ātmana upādānam*.

3) Mss. *upādānā gati saṃgrhātavāt prasāṅgāt / mṛtena grahaṇaprasaṅ-
gāt, upādānoprasaṅgāt, mṛte grahaṇa°*. — ཉེ་བར་ལེན་པ་ལས་ བློ་རྟོག་པའི་ རང་
ལེན་ ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱིས་ བདག་ རྒྱ་ མེད་པར་ ཐལ་པའི་ རྩེར་ རང་། མེ་མེར་ བཟུང་བུ་
ཡིད་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར་པའི་ རྩེར་རོ། = *upādānaviṣṭasvabhāvatvād ātmano
'hetukatvaprasaṅgāt, prthaggrahaṇaprasaṅgāt ca (ou bhodena grahaṇa°, voir
216. 6)*.

4) ཉེ་བར་ལེན་པ་ མ་གཏོགས་པའི། ། བདག་ ཡིད་ མ་ཡིན་ བྱས་པའི་ ཆོ། ། ཉེ་
བར་ལེན་ཉིད་ བདག་ ཡིན་ན། ། ཁྱོད་ཀྱི་ བདག་ རི་ མེད་པ་ ཡིན། — Mss. *iti vā
'vunaḥ*.

5) Mss. *atha* — ཇི་ལྟར་..... རེ་ལྟར་.....

[न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्समुदेति घ ।]

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति⁽¹⁾ ॥ ६

तत्र यदेतत्पञ्चोपादानस्कन्धाख्यमुपादानं तत्प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च ।
न चैवमात्मा प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च । आत्मा स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वादिना च
६ नित्यानित्यत्वेनाप्यशक्य एव वक्तुमनेकदोषप्रसङ्गात् । नित्यत्वे न्यात्मनः शाश्वतवादः
स्यादनित्यत्वे चोच्छेदवादप्रसङ्गः । तच्च तदुभयं शाश्वतोच्छेदाख्यं महानर्थकरमिति [नो-
पगन्तव्यं] । अ[183a]त[183a]उपादानमेवात्मेति तावन्न गृह्यते ॥

अपि च

कथं हि नामोपादानमुपादाता [Tib. 217 a] भविष्यति ।

10 इहोपादीयत इत्युपादानं कर्म । तस्य चावश्यमुपादात्रोपासिकेन भवितव्यं । तस्य
चोपादानस्य यद्यात्मत्वमिष्यते । तत्रोपादानमेवोपादतित्यपि विद्यते । ततश्च कर्तृकर्म-
णोरैक्ये मति क्लृप्तकृतव्यवहृत्कुम्भकाराग्नीन्धनादानामप्यैक्यं स्यात् । न चैतद्दृष्टं युक्तं
वेति प्रतिपादयन्नाह ।

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति । इति ।

16 अपि त्वत्यन्तासंभव एवास्य पतस्येत्यभिप्रायः ॥

1) 'ते'सम्भवेत् 'ते' सद्ग' म'यि' । 'रे' अमु'स' द' अ'ए'स' यि' । 'ते'
सम्भवे'स' 'रे'स'सु' । 'ते'सम्भवे'स' यि'स' अ'सु' । — Voir ci-dessus 342. 2.

2) Mss. vijñānetyas, vijñānyas.

3—3) 'ते'स' यि'स'स' स'स'स'स' स' सु' । 'रे'स' सु' स'स'स' 'ते'स'स'स'
स' रे'ते' स'स' यि'स'...

4) 'ते'स'स'स'स'स'स' यि'स'स' द'.

5) 'ते'स'स'स'स'स'स'.

6) स'स' स'स'स'स'स'.

ज्ञात् । न चाप्यनुपादान उपादाननिरपेक्षस्य प्रकृणप्रसङ्गात् । एवं तर्हि नास्त्यात्मेत्य-
स्तु ॥ उच्यते

नापि नास्त्येष निश्चयः⁽²⁾ ॥ ८

यो हि नाम स्कन्धानुपा[183b]दाय प्रज्ञप्यते स कथं नास्तीति स्यात् । न ह्यवि-
6 ममानो बन्ध्यातनयः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यते । कथं सत्युपादान उपादाता नास्तीति
युज्यते । तस्मान्नास्तिब्रमप्यस्य न युज्यते । तस्मान्नास्त्यात्मैति निश्चयोऽप्येष नोपपद्यते ॥

घस्य त्वात्मनो व्यवस्थानं विस्तरेण मध्यमकावतारादवसेयं । इहापि च पूर्वमेव
स्थानस्थानेषु कृता⁽⁵⁾ व्यवस्थेति न पुनरिह तद्व्यवस्थाने यत्न आस्थीयते ॥

एवं तावद्भूमतीतमग्नानमित्येषा कल्पना नोपपद्यते । इदानीं नाभूमतीतमग्नान-
10 नमित्येतदपि यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नाभूमतीतमग्नानमित्येतन्नोपपद्यते ।

यो हि ज्ञानमु पूर्वेषु ततोऽन्यो न भवत्ययं⁽⁶⁾ ॥ ९

यदि पूर्ववादात्मनोऽस्याधुनातनस्यात्मनोऽन्यत्वं स्यात्तदानीं नाभूमतीतमग्नानमि-
ति स्यात् । न चैतदेवं संभवति । तस्मान्नाभूमतीतमग्नानमित्येतन्नोपपद्यते ॥

1) रे'ल्ल'ङ्ग' अ'ङ्ग' यदङ्ग' मेर'ङ्ग' लेख'पु'प' यिङ्ग'ल' र'ग'ग' स्त्रुम'ङ्ग'।

2) मेर'प'ले'ङ्ग'रु'रु'रे' म' रे'।

3) मेर'ङ्ग' स्त्रुम'म'रे' रे'प' अ'ङ्ग' . . . । -- स्त्रुम'म'रे' = 'm'.

4) स्त्रुम'प' स्त्रुम'प'र'ग'रु'.

5) पु'प' ले'ङ्ग'म'रे' पु'र'.

6) अ'ङ्ग'म'रे' पु'प' र' म' पु'र' ले'ङ्ग'। |पु'प' रे' य'र' म' अ'ङ्ग'र'।

|स्त्रु' ले'ङ्ग'म'प' स्त्रु' प'र' पु'र'। |रे'ल'प' अ'ङ्ग' ग'र' म'यि'ङ्ग'।

यदि पुनः पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात्को दोष इति ॥ उच्यते ।

यदि ह्यपे भवेदन्यः प्रत्याख्याप्यापि तं भवेत् ।

तथैव [Tib. 218a] |च स| संतिष्ठेत्तत्र ज्ञापेत वाम्तः⁽¹⁾ ॥ १०

यदि ह्ययमधुनातनं ग्यात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्यः स्यात्तदा तं पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याप्य परित्यज्य तन्निर्पेतो ऽतद्धेतुः एव स्यात् ॥ किं चान्यत् । तथैव च |स| संतिष्ठे-⁵ तत्र । यदि पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात् । तदान्यत्वाद्वेत्पादे पदाविनाशवत्पूर्व-स्यात्मन उत्तरस्मिन्नप्यात्मनि समुत्पद्यमानेऽप्यनिरोधः स्यात् । ग्रनिरूढत्वाच्च यत्र पूर्वं देवमनुष्यादिजन्ममूपपन्नो येन [181a] वर्णसंस्थानादिना पूर्वमुपलभ्यमानस्तेनैव प्रकारेण तथैव स तत्रावितिष्ठेत । पूर्वत्र⁽²⁾ वाम्तः⁽³⁾ एवेकोत्यस्येत । न चैष संभवेऽस्ति यदस्य मनुष्य-भूतस्य पूर्वको देवाद्यात्मा तथैवावतिष्ठेतीति । तस्मान्नाभूवगतोतमध्वानमित्येतन्नो-¹⁰पपस्यते ॥

अत्रारु⁴ 'तत्र यडुक्तं' ।

यदि ह्यपे भवेदन्यः प्रत्याख्याप्यापि तं भवेदिति ।

यदि पुनः पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याप्य *****⁽¹⁾ तदा तस्य पूर्व-

1) गवा'ते' ल'रे' रे' ग'र'र' ल'शु'र'र' । |रे' मे'र'र' ल'र' ल'शु'र'र' ल'शु'र' ।
|रे' र'र'र' रे'रे' ग'र'र' ल'शु'र' र'र' । |रे'र' स' मे'र'र' ल'शु'र'र' ल'शु'र' । --
Construire tatrāmṛta.

2) ग'र'र' 'स' ।

3) rā n'est pas repré: nté dans le tibétain; peut-être ca

4) Mss. pratyākhyāya syāt tada . . . — गवा'ते' ल'र'र' ग'र' मे'र'र' ल'रे' ल'रे'र' ल'शु'र'र' ल'शु'र'र' रे'र' 'स' रे'र' ल'शु'र' । रे'र' रे'र' 'स' स'र'र'र' ल'शु'र'र' । रे'र'र' रे'र' । ग'र'र' रे'र' रे'र'र' रे'र'र' ।

कस्यात्मनस्तत्र नष्टत्वादिकं चान्यस्यैव चोत्पादनात्पूर्वकस्यात्मन उच्छेदः स्यात् ।
तस्मिंश्चात्मन्युच्छिन्ने कर्मणामदत्तफलानामेवाश्रयविच्छेदेन विच्छेदादोक्तुश्रमाभावा [Tib.
218b] न्नश्च एव स्यात् । अथ पूर्वकेनात्मना कृतस्य कर्मण उत्तरेणात्मना फलपरिभोगः
परिकल्प्यते । तथाप्यन्येन कृतस्य कर्मणः फलास्यान्येनोपभोगः स्यात् । ततश्च

5 अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्माकृतकं यदि⁽³⁾ ।

इत्येवमाद्यनिष्ठमापद्यते ॥

अपि च । यद्ययमात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्य एवात्रोपपन्नः स्यात्तदा पूर्वमभूवा
पश्चादुत्पन्न इति स्यात् । न चैतन्मुक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

नाप्यभूत्वा समुद्भूतो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।

10 कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति⁽⁵⁾ १२

ཆད་ ཅད་ ལས་རྒྱམས་ ཟུང་བ་ ཅད་ । །གཞན་གྱིས་ གུས་པའི་ ལས་རྒྱམས་ནི།
།གཞན་གྱིས་ སོ་སོར་མེད་པ་ ཅད་ । རེ་ལ་ སོགས་པར་ ཐལ་པར་ འགྱུར། ११
གལ་ཏེ་ བདག་ འདི་ སྤྱི་གྱི་ བདག་ མེད་པར་ འབྱུང་པར་ འགྱུར་ན་ནི། རེ་ལ་
ཆེ་་་་ = *yadi [punah] pūrvakam ātmānaṃ pratyākhyāya ayam iha bhavet
ko doṣaḥ syāt? tatra doṣa bahavaḥ syuḥ .katham iti cet? yasmād evaṃ sati:
ucchedaḥ karmaṇām nācas tathānyena kṛtakarmaṇām /
anyena paribhogaḥ syād evamādi prasajyate || 11
yadi pūrvakam ātmānaṃ pratyākhyāya ayam ātmā bhavet, tadā pūrva-
kasyātmanus tatra naṣṭatvāt.....*

1) གྱིས་པའི་ཕྱིར་ = *utpādāt* (?).

2) ལས་གྱི་འབྲས་ཀྱི་ མཚུགས་སོགས་པ་རྒྱམས་.

3) = XVII. 23 (p. 32b).

4) Mss. *evātmātropapannuḥ*. — གྱིས་པ་ *utpanna*.

5) མ་ གུང་པ་ལས་ གུང་པ་ མེན། །འདི་ལ་ སྤྱོད་ཏུ་ ཐལ་པར་ འགྱུར། །བདག་
ནི་ གུས་པར་ འགྱུར་པ་ ཅད་ ། །འབྱུང་པའང་ གྱུ་མེད་ཅན་ཏུ་ འགྱུར། — Cité ci-
dessus XVIII. 1.

तदेवं पूर्वान्तं समाश्रितस्य दृष्टिचतुष्टयस्यासंभवमुद्भाव्येदानोमपरात्तसमाश्रितस्य
प्रतिषेधमाह ।

अधन्यनागते किं नु भविष्यामीति दर्शनं ।

न भविष्यामि चेत्त्येतदतीतिनाघना समं ॥ १४

- 5 यथैव क्वातोतेऽधनि दृष्टिचतुष्टयं निषिद्धं । एवमनागतेऽप्यधनि दृष्टिचतुष्टयं नि-
षेधनीयमुक्तपाठपरिवर्तनेन । तद्यथा ।

अधन्यनागते किं नु भविष्यामीत्यसंगतं⁽²⁾ ।

एध्यन्नानि⁽³⁾ यो भावी स एव न भवत्ययं ॥

इत्येवमादिना सर्वे समं योऽयमेकत्वप्रतिषेधे । एवमन्यत्र प्रतिषेधेऽपि समं योऽयं ।

- 10 न स्यामनागतकाल इत्येतन्नोपपद्यते ।

एध्यन्नानि यो भावी ततोऽन्यो न भवत्ययं ।

इत्येवमादिना पूर्वस्मोक्त[185 a]पाठपरिवर्तनेन ॥ [Tib. 210^h]

इदानीं पूर्वान्तं समाश्रितस्य शास्त्रतादिदृष्टिचतुष्टयस्य प्रतिषेधार्थमाह ।

1) म'दि'स'रु'स' ग'ब'र' र'सु'र' र'सु'र' र'स' । । र'सु'र'स'र' स' र'सु'र' र'स'
र'स' । । र'स' ग'र' य'र' र'र'ग' र' । । र'र'स'स'र' रु'स' र'स' स'र'र'स'स' य'र' ।
— Même version, M do XVII. — Pour ग'ब'र' voir 573. a et note.

2) म'दि'स' रु'स'र' र'सु'र' र'सु'र' र'स' । । र'स' र' र' स' र'स'र' ।

3) म'दि'स' क'र' ग'र' र'सु'र'स' । — *aisya*, manque dans M. W., = *asya*

dans Bō.

4) र'स'र' र'र'र'स' स'र'र'र' । Ci-dessus, p. 582 l. 6, र'र'र'स' र'
स'र'र'स'.

स देवः [स] मनुष्यश्चदेवं भवति शाश्वतं ।

अनुत्पन्नश्च देवः स्याज्जायते न हि शाश्वतं ॥ १५

इह हि कश्चिन्मनुष्यगतिस्त्रयः कुशले कर्म कृता देवगतिं गच्छति । तत्र यदि स
एव देवः स एव मनुष्य इति । एवमुभयोरैक्यं स्यात् । तदा शाश्वतं स्यात् । न चैतदेवं
यदेव एव मनुष्यो भवेदिति । अतो नास्ति किं चिच्छाश्वतं ॥ अपि च । शाश्वतत्वादे 5
सत्यसमुत्पन्नश्च देवः स्यात् । किं कारणां । यस्माज्जायते न हि शाश्वतं । यदि वस्तु शा-
श्वतं तादृश्यमानत्वमैव जायते । ततश्चानुत्पन्नो देवः स्यात् । अनुत्पन्नो देवो ना पुन्यत
इति । एवं तावच्छाश्वतं न पुन्यते ॥

इदानीमशाश्वतमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

देवादभ्यो मनुष्यश्चेशाश्वतमतो भवेत् ।

10

देवादभ्यो मनुष्यश्चेत्संततिर्नोपपद्यते ॥ १६

⁽⁴⁾ यदि स्यान्त्यो देवोऽभ्यश्च मनुष्यः स्यात्तदा पूर्ववत्स्य मनुष्यात्मनस्तत्र नष्टत्वादिह

1) ग'ल'ते' लु' ते' मे' ते' न । | रे'लु'न' ते' ह'ग'स'र'लु'र' । | लु' ते'
स' लु'स' ते'र' लु'र'ते' । | ह'ग'ल' लु' स' मे'र'लु'र'र' ।

2) रे'लु'र' लु' ते' स' लु'स' स' ते'र'र' लु'र'ते' । | लु' स' लु'स' स' र' ते' र'ग'स'
स' लु'र'ते' ।

3) ग'ल'ते' लु'ल'स' मे' ग'ल'न' न । | रे'लु'न' ते' मे' ह'ग'लु'र' । | ग'ल'ते'
लु' मे' ग'ल'न' लु'र'ते' । | लु'र' ते' लु'स' स' मे' लु'र'र' । — Même version

Ms. XVII.

4) Le tibétain omet ce paragraphe.

चान्यस्यैवोत्पादात् ' स पूर्वको मनुष्यात्मा तत्र विनष्ट इत्यशाश्वतं स्यात् ॥ तत्संतानानु-
वृत्त्या नाशाश्वतमिति चेदुच्यते ।

देवादभ्यो मनुष्यश्चेत्संततिर्नोपपद्यते ।

यदि देवादभ्यो मनुष्यो भवेत् ' तदा यथा निम्बस्य ⁽²⁾ नामतरुसंतानो भवत्येवं मनु-
ष्यस्य ⁽³⁾ देव एकसंतानपतितो न स्यात् ' ततश्च पूर्वकास्य विनाशादशाश्वतमेव भवेत् ॥
अथ वा यदि देवादभ्यो मनुष्यो भवेत्तदा संतानानुवृत्तिर्न स्यादस्ति चेयं संतानानुवृत्तिर्द-
वस्य ⁽¹⁾ मनुष्य एकसंतानपतित इति । तस्मात्संताना[185 b]भावप्रसङ्गादेवादभ्यो मनुष्यो
न भवति । यतश्चैवमतोऽशाश्वतमपि नास्ति ॥

इदानीं शाश्वताशाश्वतप्रतिषेधार्थम[Tib. 220 a]ाकृ ।

10

दिव्यो यद्येकदेशः स्यादेकदेशश्च मानुषः ।

अशाश्वतं शाश्वतं च भवेत्तच्च न युज्यते ॥ १७

यद्ययं मनुष्यो ऽनेन मनुष्यतां विवक्षादेशेन विवक्ष्य मनुष्यतां देवात्मभावमुपाद-
ध्यात् ' तदा एकदेशस्य नाशा[दशा]श्वतं स्यादेकदेशस्य चाऽऽस्थानाच्छाश्वतं स्यात् । एत-
च्चापुक्तं यदेकस्य दिव्यगतिर्नोपपद्यते एकदेशः स्यादेकदेशश्च मनुष्यः स्यात् ' तस्माच्छा-
श्वतं चाशाश्वतं च एतदुभयं नोपपद्यते ॥

15

इदानीं नशाश्वतनैवाशाश्वतदृष्टिप्रतिषेधार्थमाकृ ।

1) དེའི་ ཚེ་ ཨ་མའི་ མེད་ རྒྱུ་ མ་ཡིན་པ་ དེ་མཐོན་ཏུ་ . . . = De
même que l'arbre d'ainra n'est pas série du nimba (pa-ma?).

2) ལྟ་ ཡང་ མའི་ རྒྱུ་ གཅིག་ཏུ་ གོམས་པར་ མེ་ འགྱུར་རོ།

3) ལྟ་ རྒྱུ་ རྒྱུ་ རྒྱུ་ གཅིག་ཏུ་ གོམས་པ་ ཡིན་ནོ། = le dieu fait
partie d'une même série avec (དང་) l'homme.

4) གལ་ཏེ་ རྩོགས་ གཅིག་ ལྟ་ཡིན་ལ། རྩོགས་ གཅིག་ མེ་ རྒྱུ་ལྟར།
|རྩོག་ དང་ མེ་རྩོག་ འགྱུར་པ་ཡིན། | དེ་ ཡང་ རྩོགས་པ་ མེ་ ཡིན་ནོ།

अशाश्वतं शाश्वतं च प्रसिद्धमुभयं यदि ।

सिद्धे न शाश्वतं कामं नैवाशाश्वतमित्यपि ॥ १८

यदि शाश्वतं किं चिदस्तु स्यात्तदा पश्चाद्शाश्वतदर्शनान्नैव शाश्वतमिति स्यात् ।
एवं यदि किं चिद्शाश्वतं स्यात्तदा तस्य पश्चात्काश्वतोपपत्तितो नाशाश्वतमिति स्यात् ।
यदा तु शाश्वताशाश्वतमेवाप्रसिद्धं तदा कुतस्तत्प्रतिषेधेन नैव शाश्वतं नाशाश्वतं स्यादि- 5
ति । तस्मादेतदव्ययुक्तं ॥

अथ स्यादनादिजन्ममरणापरंपराप्रवृत्तमविच्छिन्नक्रमं संसारप्रबन्धमुपलभ्य शाश्व-
तमात्मानं परिकल्पयामः । अस्त्यसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थो यो हि नामैवमनादिमिति
संसारं प्ररिधगन्नद्याव्युपलभ्यत इति ॥ उच्यते । एतदपि नोपपद्यते । किं कारणां ।
[एवं]⁽⁵⁾

कुतश्चिदागतः कश्चित्किं चिद्वच्छेत्पुनः [Tib. 220b] वा चित् ।

10

यदि तस्मादनादिस्तु संसारः स्यान्न चा[186a]स्ति सः ॥ १९

1) ལལ་ཏེ་རྟག་ནང་མེ་རྟག་པ། །གཏེ་ག་གུབ་པར་འགྱུར་ན་ནི། །རྟག་པ་
མ་ཡིན་མེ་རྟག་མེན། །གུབ་པར་འགྱུར་པར་འོད་ལ་རྟག།

2) མཐོང་པ་ལས

3) རྟག་པ་མ་ཡིན་པ་ ཞེས་པར་འགྱུར་ལ

4) Mss. *çāvatopattitānāsādaçāvatam iti syāt*. — རྟག་པར་འགྱུར་པ་ལས་
མེ་རྟག་པ་མ་ཡིན་པར་འགྱུར་པ་ ཞིག་ན།

5) Le tibétain porte འདི་ལྟར་ = *evam*. — Les Mss. ont *yo hi nāma*.

6) Mdo XVII. ལལ་ཏེ་གང་ཞིག་གང་ནས་གང་། །འོངས་ཤིང་གང་རུའང་
འགྲོ་འགྱུར་ན། །དེ་ཕྱིར་འཁོར་པ་ཐོག་མེད་པར། །འགྱུར་ན་དེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན།

— Notre xyl. porte གང་ནས་གར་ = *kaç cit kutaç cit kra cid gacchet...* —
kaç cit, c'est-à-dire *ātman*; *kim cit*, quelque chose, les *samskāras*.

यदि हि संस्काराणामात्मनो वा कुतश्चिद्व्यतिरङ्गनं गत्यतिरमागमनं स्यात् ।
 ततश्च गत्यतिरात्पुनः क्व चिदगमनं स्यात् । तदानीमनादिः संसारः स्यात् । न च कुतश्चि-
 त्कस्य चिदागमनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य वागमनानुपपत्तेः । न चापीतः पुनः क-
 स्य चित्त्वा चिदगमनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य वा गमनानुपपत्तेः । यदा चैवं न संभव-
 5 ति । तदा कुतो जन्ममरणपरंपराया अतिदीर्घत्वेनाद्यनुपलम्भादनादिमान् संसारः स्यात् ।
 संसर्तुरभावात्कुतोऽनादिमत्त्वमादिमत्त्वं वा संसारस्य संभवेत् । यदा च न संभवति तदा यदु-
 क्तमस्त्वसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्थो यो हि नमैवमनादिमति संसारे परिश्रमत्रयाप्युपल-
 भ्यत इति तन्न युक्तं ॥

अतश्चैवं यथोदितन्यायेन ।

10

नास्ति चेच्छाश्वतः कश्चित्को भविष्यत्यशाश्वतः ।

शाश्वतोऽशाश्वतश्चापि द्वाभ्यामाभ्यां तिरस्कृतः ॥ २०

यदा चैवं शाश्वत एव पदार्थो न संभवति । तदा कस्य विगमनादशाश्वतः स्यात् ।

1) འགྲོ་བ་ གནས་ གང་ནས་ གར་ འགྲོ་སྟེ་ འགྲོ་བ་ གནས་ཏུ་ འོང་བར་
 འགྱུར་ཞིང་།

2) གང་ཞིག་ གང་ནས་ གར་ འོང་བ་ རི་ *kasya cit kutuḥ cit kea cid uga-*
manam.

3) *kea cit* གང་ཞིག་ཏུ་

4) གལ་ཏེ་ རྟག་པ་ འགའ་ མེད་ན། །མི་རྟག་ གང་ཞིག་ ཡོད་པར་ འགྱུར་
 །རྟག་པ་ རང་ རི་ མི་ རྟག་ རང་། །དེ་གཞིས་ གསལ་བར་ འགྱུར་བའོ།

5) ཞིག་པས་

शाश्वताशाश्वतानुपलम्भाच्च [कुतो उभयं] कुतो नोभयमिति तस्मादेवं शाश्वतादिदृष्टिचतु-
ष्टयं पूर्वास्ति संसारस्य न संभवति ॥

इदानीमन्तान्तादिचतुष्टयमपरास्ति यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

घत्तवान् [Tib. 221 a] यदि लोकः स्यात्परलोकः कथं भवेत् ।

[अथाप्यनन्तवाँल्लोकः परलोकः कथं भवेत्⁽²⁾ ॥] २१

5

यदि घत्तवान् विनाशादूर्ध्वं⁽³⁾ पूर्वलोको न स्यात् । तदा परलोको न स्यात् । अस्ति
न परलोक इति [अन्तवाँल्लोक इति] नोपपद्यते ॥

अथाप्यनन्तवाँल्लोकः स्यात् । तदानीमपि परलोकः कथं भवेत् । नैव परलोकः
स्यादित्यभिप्रायः । न च परलोको नास्ति । अतः परलोकसद्वा[186 b]वादनन्तवानपि
लोको न भवति ॥

10

इदानीमन्तवत्तमनन्तवत्तं चोपपमेतल्लोकस्य यथा न संभवति तथा प्रतिपादय-
न्नाह ।

स्कन्धानामेव संतानो यस्मादीपार्चिषामिव ।

[प्रवर्तते] तस्मान्ना[न्तानन्तवत्तं च पुण्यते⁽⁴⁾ ॥] २२

1) ग'ठे'ग' र'न' ग'ठे'ग' म'यि'स' दे'य'न' ग'य'य'र' ।

2) ग'य'ठे' न'दे'ग'ठे'र' म'य'न' य'र'न' । |न'दे'ग'ठे'र' स'म'व' दे'य'र'न' ।
|ग'य'ठे' न'दे'ग'ठे'र' म'य'न' म'र'न' । |न'दे'ग'ठे'र' स'म'व' दे'य'र'न' ।

3) *pūrvā* manque dans le tibétain. — *rimaṣād ūrdhvam* = दैर्ग'ठ'स' सु'य'

4) म'र'य'न' न'य'र'न' ।

5) ग'य'य'र' सु'य'न' द'म'स'थे' सु'य' । |न'दे' र' म'र'म'र' न'दे' र'न' म'कु'न'स' ।
दे'य'य'र' म'य'न'य'र'न' र'न' । |म'य'न'म'र'न' ग'य' म' र'ग'स'स' ।

पूर्वात्तरहेतुफलभावसंबन्धनैरक्षर्याविच्छिन्नक्रमवर्ती यस्मादयं प्रदोषवत्प्रति-
णाविनाशो स्कन्धसंतानः प्रवर्तते । तस्माद्धेतुफलप्रवृत्तिदर्शना[ज्ञातवत्त्वं] नानसवत्त्वं च
युज्यते । कथं कृत्वा

पूर्वं यदि च भयोरमुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।

5 स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमानथ लोकोऽनवान् भवेत्⁽¹⁾ ॥ २३

यदि पूर्वं मनुष्यस्कन्धा नश्येयुस्तांश्च प्रतीत्योत्तरे देवगत्युपपत्तिसंगृहीता नोप-
द्येरन्स्तदात्तवान् लोको भवेत्तैलवर्तितगनिरुद्धप्रदोषवत् । उत्तरात्मभावोत्पादाज्ञास्त्य-
सवत्त्वं ।

पूर्वं [Tib. 221 b] यदि न भयोरमुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।

10 स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमान् लोकोऽनतो भवेदथ ॥ २४

अथ यदि पूर्वकाः स्कन्धा न नश्येयुः । तान् प्रतीत्योत्तरे फलभूताः स्कन्धा नोत्प-
द्येरन् । तदान्तोऽविनाशी लोकः स्यात् । स्वप्नपादप्रच्युतत्वात् । यदा तु पूर्वकाः स्कन्धा
निरुध्यन्ते तद्धेतुकाश्चापरे स्कन्धा उत्तरकालं जायन्ते । तदा पूर्वकानाम[न]वस्थानात्कुतो
ऽनसवत्त्वं संसारस्य स्यात् ॥ इदानीं तृतीयमुभयपक्षभावं प्रतिपादयन्नाह ।

1) ग'ल'हे' श्र'म' अद्वै' अश्रु'र'दे' । । सु'द'सो' अद्वै'ल' यहे'र'पु'र'र' ।
। सु'द'सो' दे'र' म' अश्रु'र' । । दे'र'र' अद्वै'र'हे'र' म'अ' प'र' अश्रु'र' ।

2) हे'ल'म'र' र'द' श्रु'द'सो' अ'र'प'र' अ'ग'ग'र'म'र' म'र'मे' श्रु'र'

3) Mss. *uttarātmābhāvopādānte nāsty...* — लु'र' श्रु'म' अश्रु'र'म'र'श्रु'र'
— *ātmabhāva* = लु'र' = *kāya*.

4) ग'ल'हे' श्र'म' म' अद्वै'र'र' । । सु'द'सो' अद्वै'ल' यहे'र'पु'र'र' । । सु'द'सो'
दे'र' म' अश्रु'र' । । दे'र'र' अद्वै'र'हे'र' म'अ'म'र' अश्रु'र' ।

5) Ms. *nopapadyeran* — म' अश्रु'र'र' ।

घत्तवानेकदेशश्चेकदेशस्तनत्तवान् ।

स्यात्तवाननत्तश्च लोकस्तच्च न युज्यते ॥ २५

यदि हि कस्य चिदेकदेशस्य विनाशः स्यात् । एकदेशस्य च गत्यत्तरगमनं स्यात् ।
स्यात्तदानीमत्तवांश्च लोको ऽनत्तवांश्च । न चैत[187a]देवं संभवति यदेकदेशो नश्यत्येकदे-
शो न नश्यतीति । घतोऽनत्तवांश्चानत्तवांश्च लोक इति न युज्यते ॥ कस्मात्पुनरेकदेशस्य 5
विनाश एकदेशस्य चावस्थानं न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

• कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्ग्यते ।

न नङ्ग्यते चेकदेश एवं चैतन्न युज्यते ॥ २६

इहैकदेशस्य विनाश [एकदेश]स्य चावस्थाने परिकल्प्यमाने । यदि वा उपादातु-
रेकदेशस्य विनाशो ऽवस्थानं वा परिकल्प्येत । यदि वा उपादानस्य । तत्र यदि तावदु- 10
पादातुरेकदेशस्य विनाश एकदेशस्य चावस्थानं परिकल्प्येत । तन्न युज्यते [Tib. 222a] ।
किं कारणं । यस्मात् ।

कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्ग्यते ।

न नङ्ग्यत चेकदेशः ।

नैव ह्यत्र का चिदुपपत्तिरस्ति यया एकदेशस्य विनाशमेकदेशस्य चाविनाशं परि- 16
कल्पयिष्यामः । घत एवोपपत्तिमपश्यन्नाचार्य आह । एवं चैतन्न युज्यते । इति ।

1) ग'द'दे' सु'ग'स' ग'डे'ग' म'स'द' य'द'द' । सु'ग'स' ग'डे'ग' म'स'द' दे' मे'द'
सु'द'द' । द'दे'ग'दे'द' म'स'द' य'द' म'स'द' मे'द' द'सु'द' । दे' य'द' दे'ग'स' स' म'
य'द'दे' ।

2) दे'द' सु'द' दे' दे'द'दे'द'स' । सु'ग'स' ग'डे'ग' द'म'स'द' द'दे'ग' द'सु'द' ।
सु'ग'स' ग'डे'ग' द'म'स'द' स' द'दे'ग' द'सु'द' । दे'द'सु'द' दे'दे' मे' दे'ग'स'स' ।

3) Le tibétain répète *ekadeçasya*, comme ci-dessous.

4) द'स'द'स' ।

(1) तदेव

सर्वदृष्टिप्रकाणाय यः सद्धर्ममदेशयत् ।

अनुकम्पामपादाय तं नमस्यामि गौतमे ॥ ३० (2)

तत्र संसारनिर्वाणप्रकाणाधिगमोपलम्भप्रपातपतनसंघारणाद्धर्मः । संतापार्याणां कृत-
 5 (5) कार्याणां धर्मः सद्धर्मः । यदि वा शोभनो धर्मः सद्धर्मः (7) सकलसंसारदुःखतपकारत्वेन प्रशंस-
 नोपयत्नात् । [यः] सद्धर्म

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ।

प्रपञ्चोपशमं शिवं (8)

10 प्रतीत्यसमुत्पादसंज्ञया हि देशितवान् सर्वदृष्टिप्रकाणार्थं जगतामनुकम्पामुपादाय न-
 काकर्तृणामेवाश्रित्य (9) प्रियैकपुत्राधिकतरप्रेमपात्रसकलत्रिभुवनवनो (9) न लाभसत्कारप्र-

1) Le tibétain place ici la citation du Sūtra qui suit p. 593. s. Puis il re-
 prend: *tad evam: sarvadṛṣṭīnām*. . . . . — Cette disposition est plus heureuse.

2) གང་གིས་ ཐུགས་པ་ཅེ་ ཉེར་བཟུང་ནས། །ལྟ་བུ་ ཐམས་ཅད་ ལྷུང་པའི་ཕྱིར།
 དུས་པའི་ ཆོས་ རི་ བསྐྱེད་མཛེས་པ། །གྲོ་ཏམ་ རེ་ལ་ ཐུག་འཆོལ་ལོ། — Dans
 Mdo XVII གྲོ་ཏམ་རེ་ ཐུག་.

3) དམིགས་པའི་ གཡང་ས་ལས་ འཛིན་པས་. — Le sens est sûrement *upā-
 ambhāt prapāta* . . . . *saṃdhāraṇāt*. — Les étymologies du mot *dharma*, ci-
 dessus 457, n. 1.

4) དམ་པ་.

5) Manque dans le tibétain.

6—6) D'après le tibétain suit *sakala* . . . . *praṇaṃsanīyatvāt* qui se rap-
 porterait à la première explication *satām dharmāḥ*.

7) བཟང་པོ་.

8) Voir ci-dessus p. 3. s.

9) Manque dans le tibétain.

(1) सप्तः कुतः आगतः । स इत्युतः कुत्र गमिष्यतीति ॥ यान्येकेषां (2) अमण्वात्सलानां
 पृथग्लोके दृष्टिगतानि भविष्यन्ति । तद्यथा धात्मवादप्रतिसंयुक्तानि ज्ञानवादप्रतिसंयु-
 क्तानि कौतुकमङ्गलप्रतिसंयुक्तानि (3) तान्यस्य तस्मिन् समये प्रकीर्णानि भवन्ति परिज्ञा-
 तानि समुच्छिन्नमूलानि तालमस्तकवदनाभासगतानि (4) आयायामनुत्पादानिरोधधर्माणि ॥
 5 अथ क्लृप्तायुस्मान् शारिपुत्रो मैत्रेयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भाषितमभिनन्द्य (5) [ानुप्र]-
 मोद्योत्वायासनात् [प्रकाशः] प्रकाशस्ते च भित्तव इति ॥

। इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपदोपरिचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ दृष्टिपरीता नाम
 सप्तविंशतितमं प्रकरणं समाप्तं ।

। समाप्तं चेदं मध्यमकशास्त्रं सकललौकिकलोकोत्तरप्रवचननीतनेपार्थव्याख्यानै-
 10 पुण्यविशारदं आचक्रप्रत्येकबुद्धानुत्तरसम्यकसंबुद्धबोधिमण्डासनदायकमिति ॥

1) འདི་ ཅི་ཞིག་ । འདི་ཇི་ལྟ་ཀླ་ཞིག་ । ཅི་ཞིག་ ཅིར་འགྱུར་། སེམས་ཅན་
 འདི་དག་ ཀུན་ནས་ འོངས། དེ་ འདི་ནས་. — Remarquer l'emploi de དག་.

2) *ekesām* et *prthag*, non représentés dans le tibétain.

3) ལྟ་བུར་སོང་བ་.

4) ཡོད་པ་ = *bhavanti*.

5) Le tibétain ajoute *sattvavādapratīsanayuktāni*, *pudgalavāda°*, et sup-
 prime *jīvaravāda°*; il marque *vā* après chaque terme.

6) D'après le tibétain *kautukamaṅgalavāda°* — རྟོག་མཆོད་ རྟོག་ བཟླ་མེས་སུ་
 ལྟ་བུ་. — Voir *Madhyamakāvatāra*, 36, 19.

7) Le tibétain ajoute ལྟ་བུ་པར་གྱུ་ཡོད་པ་ རྟོག་ བཟླ་མེས་གྱུ་ཡོད་, c'est-à-dire,
 d'après les équivalences du *Daṣabdhūmaka* (cité *Madhyamakāvatāra*, 68. 14)
unmīṇṭa, *nīmīṇṭa*. Voir Muséon, 1907, p. 311, n. 2.

8) ཏུ་འཁོར་ མགོ་བཞིན་ མེ་སྒྲུང་བའི་ རང་བཞིན་དུ།

9) Les Mss. ont ici deux syllabes peu lisibles *abhinandyo nto dyo*. —
 མཛོད་པར་ བསྐྱོད་ཅིང་ རྟོག་སུ་ཡོད་པར་སྟེ། Voir *Çarad Candṛa* 1135b *vid-rañs-pa*
 'delighted'.

BIBLIOTHECA BUDDHICA.

СОБРАНИЕ БУДДІЙСКИХЪ ТЕКСТОВЪ

ИЗДАВАЕМЫХЪ

ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІЕЮ НАУКЪ.

ТОМЪ IV.

MŪLAMADHYAMAKĀRIKĀ

Издатель

Луи де-ла-Валле-Пуассанъ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1913.

ТИПОГРАФИЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лн., № 12.

Цена: 7 Руб. = 17 Mk. 50 Pf.

BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MŪLAMADHYAMAKAKĀRIKĀS

(MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

NĀGĀRJUNA

avec la PRASANNAPADĀ Commentaire de CANDRAKĪRTI.

PUBLIÉE PAR

Louis de la Vallée Poussin,

CORRESPONDANT DE L'ACADÉMIE ROYALE DE BELGIQUE, PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ
DE GAND.

ST.-PÉTERSBOURG, 1913.

IMPRIMERIE DE L'ACADÉMIE IMPÉRIALE DES SCIENCES.

Vass.-Ostr., 9e ligne, № 12.

Цент: 7 Py6. = 17 Mrk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des Sciences.
Mai, 1913. S. d'Oldenbourg, Secrétaire Perpétuel.

Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.
Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

Avant Propos.

Je compte publier un sommaire de la *Madhyamakavṛtti*, qui sera un exposé systématique du système de Nāgārjuna-Candrakīrti, et auquel je joindrai la traduction intégrale du premier chapitre, préparée il y a déjà dix ans avec l'assistance de MM. H. Jacobi et Th. de Stcherbatskoi (Ščerbatskoj).

On trouvera ici seulement les renseignements d'usage.

L'édition a été établie d'après les MSS. de Paris, de Cambridge et de Calcutta, copies médiocres d'un original qui ne paraît pas avoir été irréprochable. L'édition de Calcutta n'a rendu que de rares services, qui sont tous signalés à l'endroit.

Les folios du MS. de Paris sont indiqués.

L'Académie de Saint-Petersbourg a mis à ma disposition les volumes du Tandjour rouge contenant le *Mūlamādhyamaka*, l'*Akutobhaya* commentaire de Nāgārjuna, la *Madhyamakavṛtti*: les folios sont marqués avec la mention *Tib.*; je n'ai pas hésité à considérer la version tibétaine comme plus digne de confiance que la traduction manuscrite: ma préoccupation a été surtout d'établir un texte lisible. Les stances en quasi-sanscrit sont généralement intelligibles et se superposent au tibétain.

L'étude du *Madhyamakāvatāra* et de quelques autres textes *Madhyamika*s a permis d'identifier un certain nombre de citations ou de références.

A M. Auguste Barth

HOMMAGE DE RESPECTUEUSE AFFECTION.

Additions et Corrections.

- Page 1, ligne 1. Lire *Madhyamakavṛtti* = Commentaire du *Madhyamaka* ou *Madhyamakaśāstra*. De même *Madhyamakāvalāra* = Introduction au *Madhyamaka* ou *Mūlamadhyamaka*, le traité du Milieu, ou de l'entre-deux, de Nāgārjuna.
- » » » 2. Lire *prathamam*
- » » » 4. Le tibétain traduit *ārāsa* = *gnas* = *vāsa*. — Saṃ. IV, 91 *ārāsaḡalo Mārassa Mārassa vasaḡgalo*.
- » » note 4. Les *antas* sont les thèses contradictoires entre lesquelles est tracé le chemin du milieu, par exemple, identité et non-identité du *jīra* et du *garīra*, du *vedita* et du *vedayitar*, ou encore *astitā* et *nāstitā*, *çācrata* et *uccheda*, en général *samāropa* et *aparāda*. D'un certain point de vue, le chemin du milieu est constitué par la thèse de la production en raison des causes, car le fruit n'est ni le même ni autre que la cause. On dira mieux que le vrai milieu, c'est le vide (*cūnyatā*), la vraie vérité, c'est le silence: écarter le *cūnya* et l'*açūnya* (Ci-dessous 270.7; 272, n. 5; 445; Aṣṭasāhasrikā, 15.7; Bodhic. 346.5; cf. Itiv. 49). — Une fois admise l'existence du moi (*satkāyadr̥ṣṭi*), l'existence d'un *svabhāra*, se pose la question du *çācrata* et de l'*uccheda*; et aussi celle du passé et de l'avenir du moi et du monde (*antagrāhadṛṣṭi*, *antaggāhikā dīṭṭhi*, Mvagga IV, 16, 12; JPTS. 1884.70, Suttan. 582, 778; ci-dessous chap. XXVII, Madh. avatāra, 233). — Quant aux deux *antas* de la pratique, de la vie religieuse (*ātmaklamatha, kāmāsukhallikā*, Nettip. 110, Bodhisattvabhūmi, Kern, Man. 23, etc), il n'en est pas question dans notre livre.
- » » » 5. *dharmakoṣa* par ex. Aṣṭasāhasr. 464.12.
- » 2, » 3. Voir Aṅg. Ier, 122; Saṃ. II, 267.
- » » » 6. Madh. avatāra 1.14-15.
- » 3, lignes 8-10. Voir 11.12, 592.7.
- » note 2. Lire *hbrel-pa*. — Voir aussi Bhojarāja ad I, 1.
- » » » 5. *nirgama* = *gamana*. — Aṣṭas. 512.6: *na hi bhūtakoṭyā āgamanam rā gamanam vā...*

- Page 4, ligne 1. M. Vyut. 144.13-14.
- » » note 4. Voir Çikṣās. 358.12; Thibaut, Vedānta, II, 2, 22.
- » 5, » 9. M. Vyut. 245.1148.
- » 5, » 10. L'Abhidh. k. v. (Burn. 432) explique les quatre ākūras de la deuxième vérité (M. Vyut. 54): *hetu* porte contre ceux qui nient la cause (*ahetudrṣṭicarita*); *saṃudāyatas* contre ceux qui admettent une cause unique, *īcchā* ou *pradhāna* (*ekahetudrṣṭicarita*); *prabhavatas* contre ceux qui affirment la transformation (*pariṇāmate bhāvaḥ* = *pariṇāmadrṣṭicarita*); *pratīyayatas* contre ceux qui affirment un créateur (*netan īcchārabuddhikṛtaṃ jagat, kiṃ tarhi tat tat pratītya tat tad bhavātīti vīpśārtho hi pratiṣabdhah; tasmād anekapratīyayajaniṭaṃ jagad iti jñāpitaṃ bhavati*).
- » 6, » 2. Mentionnons encore Aṣṭas. 94.11 *dharmakāyā buddhā bhagavantaḥ . mā khalu punar imaṃ bhikṣavaḥ satkāyaṃ kāyaṃ manyadhvam; dharmakāyapariniṣpattīto mān bhikṣavo draṣṭavyo eṣa ca tathāgatakāyo bhūtaḥ oṭiṭi prabhūvito draṣṭavyo yad uta prajñāpāramitā*. — Et 1. 5: *ākāṣaṃ eva nirlepāṇi nihprapañcāṇi nirakṣarāṃ / yas tvāṃ (prajñāpāramitāṃ) paṣyati bhūvena sa paṣyati tathāgatam*. — (Prajñāpāramitāstotra de Nāgārjuna).—Milinda p. 71.9.— Voir la stance ci-dessous 448.12 et Add.
- » » » 4. Voir 452. n. 3.
- » » » 5. Voir Sumāṅgalavilāsinī, p. 183.
- » » » 6. Bhāvaviveka est nommé ci-dessous, voir 351, n. 4.
- » » 8, 3. L'Abhidh. k. v. a *bhaviṣṇu* dans le même emploi.
- » 9, ligne 5. Cette ligne est citée Madh. avatāra, 228.12.
- » » note 3. Lire folio 28.
- » » » 7. Voir encore Udāna, p. 2; M. Vagga I. 1.1-3; Majjh. I. 262, II. 32; Saṃ. II. 65 etc.
- » 10, ligne 7. Cette ligne est citée Madh. avatāra, 227.1.
- » » note 6. On peut encore citer M. Vyut. 245.143; Çloka-vart. p. 255; Sāṃkhyapravacanabh. I. 19 et 157, Bodhic. IX. 2, 38, Lotus V. 3 (Kern, I. 333); ci-dessous 68.7.
- » 11, ligne 11. *bstaṃ par bya bai sgo nas hdod pa dam pa yin pai phiyir deṣanākriyayepsitatamatvāt*. — On peut préférer *deṣanākriyāyā ī°*.
- » » note 4. Voir 65, n. 3; Dharmasaṃgraha, p. 41 (ad XXVIII) et 69.
- » 12, » 6. Cité Madh. avatāra, 81.7.
- » 13, ligne 1. *na jātu* = jamais, Çikṣās. 69.5; Mh. I. 101.14; *kecana, kecana*, M. Vyut. 225.75-76. — Comp. 526.8.
- » » note 2. M. Vyut. 199.104.
- » 14, ligne 1. *utpatti* = *svarūpalābha*, Nyāyabindu 50.2. — La Bhāgavati nie l'*utpāda* de l'*utpanna* et de l'*anūtpanna*. — On lit le raisonnement de Buddhapañita dans Abhidh. k. v. fol. 232. *atha sann, atha labdhātmaka utpadyata iti kal-*

*pyate, utpanna utpadyata ity aniṣṭam ... utpannasya punar utpattaḥ kalpyamānāyām anavasthūprasāṅgaḥ. dī-
tīye tṛtīye kṣaṇa utpadyata ity aniṣṭaprasāṅgaḥ.*

Page	14,	note	6.	Lire 21.8 (et non 18.8).
»	15,	»	1.	Voir 36.13.
»	»	»	2.	Voir 38.12 — 39.1.
»	»	»	4.	Lire 23.4 (et non 14.5).
»	»	»	9.	Lire 18.7 et 21.13.
»	16,	ligne	4.	Cité Nāmasaṃgīti ad VI. 16, Madh. avatāra, 297.9.
»	17,	note	c.	L'exemple <i>caṭanya</i> , 26.1, 33.4.
»	20,	ligne	2.	Lire <i>atra hi tad ity.</i>
»	24,	note	8.	Correctement <i>āhetuka</i> ou <i>ahaituka</i> .
»	26,	»	9.	Lire <i>anucheda</i> .
»	»	»	5.	Lire XVIII. 10.
»	27,	»	5.	Lire <i>gaganā</i> .
»	28,	»	1, l. 4.	Lire <i>vastu</i> ; voir Madh. avatāra, 138.18.
»	31,	»	1.	Voir 432, n. 1.
»	34,	»	1.	Voir 172, n. 4.
»	35,	ligne	9.	Lire <i>śārthanumāne</i> .
»	36,	titre		Lire <i>°parikṣā</i> .
»	37,	note	6.	Effacer la note! Le tibétain traduit fort bien <i>yat kim cit</i> par un mot qui signifie « sans valeur ». Voir p. 397, n. 2.
»	38,	»	5.	Lire Madh. avatāra, VI, 100 (= 207.7).
»	39,	»	7.	C'est la célèbre stance du parinirvāṇa: Dīgha, II, 157; Dialogues, II, 176, etc.
»	40,	»	1.	Daṣaabhūmaka, VIII, initio: <i>apī tu khalu punaḥ kula- putrasā dharmāpām dharmaṭā utpādāt vā tathāgatānām anutpādāt vā sthāvaṛasā dharmatā dharmadhātusthīṣṭh, yad idaṃ sarvadharmācūnyatā sarvadharmānupalabhiḥ. etayā tathāgatā eva ...</i>
»	41,	»	1.	Voir 44.2, 276.2. — Les Vijñānavādins ne sont pas d'accord avec les Madhyamikas sur la distribution des Sūtras dans les deux catégories; voir Madh. avatāra VI, 9* (p. 199 et suiv.).

nītārtha = *vibhaktārtha* (Abhidh. k. v. 230b), « de sens clair »; tandis que *neyārthasya sūtrasya nānāmukha-
prakṛtārthavibhāgo 'niṣcitah sandehakaro bhavati*. Aussi le sūtra *nītārtha* est-il *pratisaraṇa*, et non pas le *neyārtha* (Bodhisattvabhūmi, I, XVII, ci-dessous Add. 43.5).

La distinction est clairement marquée Dīpavamsa, p. 36 (JPTS. 1889.3) *neyyattha* = *sandhāya bhaṇita* (cf. *sandhā-
bhāṣya*, Kern, Lotus = discours intentionnel). — Il faut rapprocher la distinction Sam. II, 267 des *suttantā tathā-
gatabhāsītā gambhīratthā* . . . *suññatāpaṭisaṃyuttā* et des *suttantā* . . . *bāhīrakā*.

- Page 41, note 2. Voir ci-dessous 237.11; Bodhic. 363.1; Madh. avatāra, 119.17.
- » » » 5. Voir aussi Saṃ. IV, 205.
- » » » 8. Voir 549.2 et Madh. avatāra 165.9.
- » » » 10. Voir 549, n. 1.
- » 42, lignes 1—2. Comp. Saṃ. III, 143,8—9; I. 3. Comp. Udāna-varga, IV, 29.
- » » note 1. Voir encore M. Vagga V. 1.21 *paṭivedharahitā śāddhā*; Sūtrālaṃkāra VIII. 1. — On a aussi *prativēdhanā* (Abhidh. k. v.).
- » 43, » 5. Les quatre *pratisaraṇas* sont 1) le sens (*artha*), et non pas la lettre (*vyāñjana*); 2) la vérité en soi (*dharma*), et non l'autorité d'une personne quelconque (*pudgala*), voir 268, n. 1; 3) l'intuition (*jñāna*), et non la connaissance (*vijñāna*, Saḍḍaṇṇa, p. 26) qui comporte toujours *vikalpa*, pensée, discursion, et par conséquent ne peut conduire au nirvāna: *hetunā sadṛṣaṃ sarvaṃ phalaṃ sarvatra vidyate / na hi kodravabījebhyaḥ cālyañkurasamudbhavaḥ || vikalpavīja-sambhūtaṃ savikalpaṃ phalaṃ bhavet / nirvikalpakasaṃbhūtaṃ nirvikalpaṃ phalaṃ bhavet ||* (Madh. avatāra et Namasaṃgīti, 46); 4) les sūtras de sens explicite (*nītārtha*) et non ceux de sens à définir (*neyārtha*).
- Les données de la littérature pâlie sont peu nombreuses; on a, par exemple, M. Vagga I. 13.4 *atthen 'eva me attho, kiṃ kāhasi vyāñjanaṃ bahun ti*; Majjhima II. 240. *appamattakam kho pan etam yad idam vyāñjanam; mā āyasmanto appamattakehi vivādaṃ āpajjithāti*; — Majjh. I. 265, qui condamne la *pudgalapratīsaraṇatā*; — Saṃ. II. 267 (cité ci-dessus Add. 41, n. 1). — L'énumération classique figure Abhidh. k. v. (Burn. 123b, 473b) *cattvārimāni bhikṣavaḥ pratīsaraṇāni. kalamāni cattvāri? dharmāḥ pratīsaraṇam na pudgalaḥ, arthāḥ . . . , nītārthasūtrāntam . . . jñānam . . .*; et dans Bodhisattvabhūmi. Variantes: *yukti* remplace parfois *dharma*; Lañkāv. 74 *arthānūsārīṇā bhavitavyaṃ na deṇanābhilāpābhiniṣṭena*. — Un cinquième *pratisaraṇa* est le *karma* ou *karmavipākā* (Çikṣūs. 316.18; Avadānaçataka, II. 86, n. 6 où le tibétain *rtēn* est peut-être pour *rton*); je comprends « prendre recours, croire à la rétribution de l'acte ». — *pratisaraṇa* (*dharma*?) sans signification technique, Çikṣūs. 322.15. — Voir ci-dessous 268, n. 1; 533.13 et suiv et Wogihara, Bodhisattvabhūmi.
- » 44, » 2. Voir 276.5 et Madh. avatāra, 200.7.
- » 46, » 1. Voir 462, n. 4.
- » » ligne 5. *hkhrul hkhōr mkhan gyis byas pai hkhrul hkhōr gyi na chuā ni . . .*

- Page 46, note 3. Voir Majjh. I. 72, où Bhagavat explique qu'il n'éprouve ni *bhaya* ni *sāraja* dans aucune des huit assemblées, étant *khemapatto abhayapatto vaisārajapatto* — Milinda, p. 339. — Les Bodhisattvas sont aussi exempts de toute timidité dans l'enseignement.
- » 47, ligne 7. Lire *bhagavan*.
- » 48, note 4. On a plus souvent *saṃjñāvedītanīrodha*, par exemple Lañkāv. 121.3; Bodhisattvabhūmi, Abhidh. k. v.
- » 51, » 7. Mhv. I, n. 580, II. 119.5; Sukhāvātī, 15.11.
- » 52, » 3. Lire *chandaḥ*.
- » » 7. Voir 30.3, 296.1 et 460—461 où les quatre erreurs sont expliquées.
- » 55, lignes 3—4. Lokātīstava, 19; cité 234.s.
- » 60, note 5. Voir Warren, p. 150.
- » 61, » 6. Voir Madh. avatāra VI, 73 (p. 167 suiv.). La *svasaṃvitti* est aussi admise par les Sautrāntikas.
- » 63, » 1. Voir Kathāv. V, 9 (*tena khaggena taṃ khaggaṃ chin-datī ... tena aṅgulaggena taṃ aṅgulaggaṃ parāmasati*) et Col. A. Jacob, Handful III, 138 et Add.; F. W. Thomas, JRAS. 1903, 316.
- » » 3. Voir 386, n. 1; 388.3; 514, n. 1; Gītā, XII, 3.
- » 64, lignes 5—6. Lokātīstava, 11.
- » » note 3. Voir Madh. avatāra VI, 146 (p. 268).
- » 65, ligne 3. Extrait du Madhyāntavibhaga (ou vibhaṅga), Chap. Ier (Lakṣaṇa), st. 9: yaṇ dag ma yin kun rtog ni / sems dan sems byuṇ khams gsum pa / de la don mthoṇ ruam par ces / de yi khyad par sems las byuṇ /
- » » note 3. Pañcaskandhaprakaraṇa (Mdo, XXIV, fol. 280a): *vij-ñānam arthamātrogrāhi* .. — Bhavya, sur les Sectes, fol. 184b: kha cig na re sems kyis yul gyi khyad par thob pa ni mya ṇan las hdaṣ pa thob pa yin no = « Quelques-uns disent: la pensée atteint le *visayaviṣeṣa*, atteint le *nir-vāṇa* ». — Voir encore Yogasūtra III, 3.
- » 69, ligne 4. Lire *lokavāddha* — *hjiig rten gyi rgaṇ rabs ltar*.
- » 71, » 1. Comp. Madh. avatāra 269.14; trad. Muséon, 1911.
- » 74, note 4. Voir 35, n. 4.
- » 76, » 1. L'expression *svayūthya*, coreligionnaire, désigne un bouddhiste quelconque étranger à l'école de l'auteur. — Madh. avatāra 87.15 reproduit presque textuellement notre 76.1—4.
- » » ligne 4. *bhagavatā*... Le Madh. avatāra renvoie au *pravacana*; l'Abhidh. k. v. à un *sūtra*: *ukta ālambanapratyayaḥ sūtra iti catvāraḥ pratyayā ity atra sūtre*. — D'après Bhavya sur les Sectes (fol. 184a, Rockhill 196) quel-ques-uns affirment sept *pratyayas*: *hetu*, *ālambana*, *anan-tara*, *adhipatī*, *karma*, *āhāra* et « *rten* »; d'autres disent que

tous les *pratīyayas* sont compris dans les quatre (186b). — Voir Bodhisattvabhūmi, Sommaire, Muséon, 1911, p. 176; Madh. avatāra 88.10.

- Page 77, ligne 13 de la n. 7 et n. 2. Lire Visuddhim. p. 138.
- » 78, note 1. Cité Madh. avatāra 93.5—8.
- » » » 5. Voir *ibid.*, 92.16.
- » 80, » 7. Lire XXVI, 2 (p. 545).
- » » ligne 7. Lire *riṣeṣaṇam nāsti vinā* (Madh. avatāra 148.5).
- » 83, » 5. Plutôt *vandhyā*².
- » » note 3. *ālambana*, voir aussi Ci. 235, n. 3; 181.13; M. Vyut. 21.68.
- » 84, » 4. = rañ hdoḍ kyis = *srecchayā*.
- » 85, » 3. L'*ānantarya* est réfuté Ālokavārt. 841 (trad. 482—3) Tātparya, IV, 1, 14.
- » 86, ligne 4 Lire *ṛlakṣaṇa*.
- » 88, note 1. Cité Madh. avatāra, 93.28 où le mot *phala* est omis: ci ste de ni med par yañ / rkyen de dag las skyes hgyur na / rkyen ma yin pa dag las kyañ / ci yi phyir na skye ma hgyur /
- » 89, » 2. Ānyatasaptati: gañ zhig bdag ñid rañ bzhin gyis / ma grub de gzhan ji ltar bskyed / de phyir gzhan las grub pa yis / rkyen gzhan dag skyed byed min /
- » 91, ligne 2. Lire *no cupapadyi*.
- » » » 9. Lire *prasannapadīyām*
- » 93, note 3. Lire Bodhic. IX, 86—7 (p. 392). — Voir la discussion de l'atome dans le Viṃśaka de Vasubandhu (Muséon, 1912) st. 12—14 — *digbhāga*, Jāt. mālā, 155 23.
- » 94, » 1. Voir 31, n. 1; 268.2; 432.1.
- » 95, » 2. Voir Walliser, Mittlere Lehre, p. 16.
- » » ligne 10. Ci-dessous 550. — Sur la *mudrā*, ci-dessous 544.9.
- » 108, » 1. Lire *āgati* (où ba).
- » » note 2. *kramati*, voir 290.8, 296.2; Lire M. Vyut. 223.25—6; 245 508
- » 109, lignes 7—10. Ci-dessous 519 11; cité Madh. avatāra 144.8.
- » 110, » 3—4. Ci-dessous 519.13.
- » » » 5—8. Ci-dessous 200.17, 550.1.
- » 111, ligne 1. Ci-dessous 428, n. 6.
- » 112, » 5. Lire *prasannapadīyām*.
- » 117, » 16. Mieux *drasṭā nāsty atiraskṛtya tiraskṛtya ca darṣanam* (Walliser).
- » 118, note 3. Voir 553.
- » » » 8. Effacer la référence à *bhavaṅgakkhaya* qui n'a rien à faire avec les *aṅgas* du Pratītyasamutpāda (voir Augg-Rhys Davids, Compendium). Les *aṅgas* dont il s'agit ici sont les quatre «membres» de la chaîne: *vijñāna* . . . . *tiṣṭhā*
- » 119, ligne 2. Le tibétain, pour plus de clarté, lit: *syātām yadā*. . . *syāt, na tv asti, yasmāt*. Comp. 138, n. 2.

- Page 120, ligne 9. Voir Lalita 210.10 (Lefmann, 176.17), Rgya cher rol pa p. 159, qui porte *na riye caksur niçritam*.
- » » » 11. Lire *dharma* avec Lefmann — *tegr* bien douteux! — Lefmann a *punar ātmeti* comme notre tibétain *slar yañ = punar*. Le Rol-pa de *dag bday dan = te ātma (ti) çubhāç ca*.
- » 121, » 2. Lefmann: *akāṣa ca gataṃ anāgataṃ...*
- » 126, note 1. Lire Abhidh. s. VI, 4 (voir Compendium, index). — Sur *prasāda*, voir aussi Abhidharmakoça cité par Wogihara, Muséon, 1904, p. 211
- » 127, » 1 Cité Madh. avatāra 297.13.
- » 128, » 1. Voir Tātpariya, 26 12: *yathāhar eko bhāvas tattvato yena dṛṣṭaḥ sarve bhāvas tena dṛṣṭa iti*.
- » » lignes 13—14 = Samādhirāja, p. 46, au bas, qui porte *kiyaḥ bahusm bhāṣitā*. Le tibétain donne *yārad bahu pi...* — Comp. Madh. avatāra, 200—201.
- » 129, note 1. Sources pâlies, Majjh. I, 185, III, 218, etc.
- » 137, ligne 5. Même discours adressé à Mañjuçrī, 296.5.
- » » note 4. Sur le *śarman abhisaṃskṛta*, voir 296.5, 303.4, 311, n. 1, 343, n. 7, 542.13.
- » » » 3. *Upapattir?*
- » 142, » 5. Voir 472.3.
- » 143, ligne 11. Lire *prapṛṣṭam*.
- » 135, » 3. Lire *nirvṛtti*.
- » 145, note 1. (Voir 281, n. 1 et 546, n. 6) — Les *mkāyāntariyas* de l'Abhidh. k. v. sont les Mahiṣasakas. Voir dans ce même texte, Ms. Burn. 122a, la discussion des trois ou quatre *lakṣaṇas*.
- » 147, » 3. Voir 343, n. 6.
- » 150, » 3. Comparer Akutobhaya, qui porte en *b. m. nus*; Walliser, p. 39.
- » 154, » 4. Voir 408.10.
- » 155, ligne 1. Lire *sūramāṇiye*.
- » 160, note 4. Cité Madh. avatāra, 96.6.
- » 161, » 4. Voir 82, n. 5.
- » 166, » 8. Lire *phuñ po brten*.
- » 174, ligne 9. Lire *bhāvaḥ*.
- » » note 4. Cet *āgama (maraṇam apī... ca)* est extrait d'un exposé du Pratityasamutpāda dans Daçabhumaka, chap. VI: *jarāpi deividhākāryapratyupasthānā bhavati indriyaparināman ca karoti hetuṃ ca dadāti maraṇasamavadhanābhinirvṛtaye; maraṇam apī deividhākāryapratyupasthānaṃ bhavati: saṃskāraidhvaṃsanam ca karoti aparijñānānucchedam ca*. Mais notre version tibétaine, qui concorde avec celle de Madhyamakavatāra, 189.3, suppose un texte: *ca karoti hetuṃ ca dadaty aparijñānānucchedāya*: «...dé-

truit les saṃskāras et projette la cause de la non-interruption de l'ignorance».

Sur la mort, voir Warren 252; Compendium; Article Death dans Hastings' Encyclopaedia.

- Page 176, note 3. Les Vaibhāṣikas du Magadha considèrent la *tathatā* comme *asaṃskṛtā*, Wassilieff, p. 272 (fol. 147a du Sid-dhanta).
- » 178, » 5. Même stance 550.5.
- » 185, » 4. Cité Madh. avatāra, 100.10.
- » 187, ligne 7. Lire [Tib. 73a].
- » 188, note 1. Effacer la référence au Kandjour.
- » 189, ligne 11. Cité Madh. avatāra, 261.1.
- » » note 1. Cité Madh. avat. 227 et 261.
- » 190, » 3. Rectifier la graphie *blañ*.
- » 198, ligne 2. *°bhūtāny anupādāya?*
- » 199, note 1. Lire, l. 2, *med*.
- » 207, ligne 1—2. Comparer Gauḍapāda, IV, 18.
- » 208, note 1. Les *kārikas* 10 et 11 sont citées Madh. avatāra, 151.
- » 209, » 1, l. 2. Ou *ce na*.
- » 211, » 7. Cité Madh. avatāra, 285.7.
- » 212, ligne 16. Cité *ibid.* 260.6 et ci-dessous 284.13.
- » » » 5—6. Nirupamastava, 13.
- » 215, note 1. Voir 285, n. 4; ailleurs *bhags-pa*.
- » 216, » 5. Voir Lefmann, 177.1—4, 19—178.2.
- » » » 6. Sous entendre *pratītya*.
- » 217, ligne 5. Lefmann: *sattoātma*.
- » » » 7. *Ibid. iya*.
- » » » 13. *Ibid. °sama°*.
- » » » 14. *Ibid. nāyaka*.
- » » note 4. De même Lefmann.
- » » » 5. On a 216.6 — 217.2 = Lefmann, 177.1—4 et 213.3—14 = Lefmann, 177.19 — 178.2.
- » 218, » 2. Voir 529, n. 1.
- » 219, ligne 8. *ālātacakravat*; voir Wassilieff 312 (284); Abhidh. k. v. 267a *yasmāt krameṇa paṭabuddhīḥ kaṭabuddhīr vā tasmād avayaveṣv eva... paṭabuddhīḥ kaṭabuddhīr vā vikalpa-vaçād bhavati / ālātacakravat / yathālāle cīghrasaṃcārāt tatra tatrotpadyamāne lātacakrabuddhīr bhavati tadvat*.
- » 225, » 9. Comparer Gauḍapāda. IV. 93 (voir JRAS. 1910, 138); cette stance est citée Madhyamakāvatāra, p. 225, avec un intéressant commentaire.
- » 227, note 2. Voir Kathāv. I. 1, 212; Udānavarga, XXVII, 6, suiv.
- » 229, » 4. *°amṣika* dans M. Vyut. 223.269.
- » 234, ligne 8. Cité ci-dessus p. 55.3.
- » 238, » 1. Lire *pralopa*.

- Page 239, ligne 10—14. Cité Madh. avatāra, 229.2, d'après lequel il faut lire, l. 11, *utpādasvabhāvatā*.
- » 243, » 6. Lire *vidyati*.
- » 245, » 3. Lire *dharma prāṇitan*.
- » » note 8. Cité Madh. avatāra 304.1.
- » 247, » 1. Voir *ibid.* 119.6.
- » » 1. *asādhya* est parfois traduit *gso bya min pa* et dit des maladies (*vyādhayaḥ*), Abhidh. k. v. fol. 256 b.
- » 248, ligne 4. Même texte cité *ibid.* 118.1.
- » 249, note. Comparer p. 497, n. 5; Col. Jacob, Second Handful, 42.
- » 257, lignes 1—4. Voir p. 474.7.
- » 259, note 2. XV 1 et 2 cités Madh. avat. 305.11.
- » 261, ligne 6. Lire *sāmānya*².
- » 262, » 8. Lire *°saṃbhūtatvena*.
- » » 4—5. Cité Madh. avatāra 160.13.
- » » 11. Cité Madh. avatāra, 201, comp. Bodhicaryāv. IX, 145.
- » 264, » 6. Cité Madh. avatāra, 178.6 (variante *anākṣara* traduit par *hygyur ba med la*: «par imposition sur l'intransformable»).
- » 269, » 5. Cité Madh. avatāra, 22.13.
- » » note 2. Voir aussi Sam. III, 135.
- » 270, » 1. Voir 1, n. 4 et 358, l. 10.
- » 271, ligne 7. Comparer Gauḍapādak. IV, 7.
- » 273, » 5. Cité Madh. avat. 124.15.
- » » note 1. La fin de la note doit être reportée à la note 2. Lire *asti yad va, asti yad hi*.
- » 275, ligne 7—10. Cité Madh. avatāra, 184.8.
- » » note 7. Lecture *khud-pa* dans Madh. avatāra; Āraṇ Chandra 148a.
- » 277, » 4. On a aussi *kaula*, M. Vyut. 245.112; pāli *kullo*.
- » 283, » 4. Voir aussi Chapitre XVIII.
- » 291, ligne 6. Lire *rāgādeḥ*.
- » 292, note 4. Voir les trois *skandhas*, 377, n. 4.
- » 297, » 1. Voir Z. D. M. G. 1904, 454 (rtiyate).
- » 298, ligne 14 *āryūhana*, comp. Warren, p. 177 (initiatory karman = *āryūhanā saṃklhārā*).
- » 290, » 9. D'après le tibétain: . . . . *saṃskārānām, utpādānantara-dhvaṃsinām naṣṭānām asattecān, na sambhavatī. . . . mokṣo, 'nitya, nām. . . . avidyamānatvān, naiva sambhavotī*.
- » 307, note 3. Mdo XVII: *ñag dan spyod*.
- » 311, ligne 15. Ms. *karmanām nopapadyate*. Mais la négation manque dans le tibétain.
- » 312, note 1. Lire *kha cig*. — Lire: voir p. 145, n. 1, comparer 76, u. 1. — Membre d'une secte étrangère, *nikāyāntara*, Minayeti, p. 79, citant Bodhivaṃsa; Abhidh. k. v., 336a *nikāyāntarapāthavacanāt*.

- Page 312, note 4. Lire *appakānam pi kārānam* (honneurs rendus au Saṃgha).
 » 315, ligne 12. *ekanikāyika*s, les membres d'une certaine secte.
 » 318, note 1. Le ms. dev. lit *pañcayena*, peut être *pañcakena*; Tibétain « capital (*dhanaskandha*) accompagné d'intérêt ».
 » » » 8. Lire °*kliṣṭayoh*.
 » 319, » 3. Lire *sakṛdāgāmin*.
 » 322, ligne 4. Comp. Abhidharmakośa: *bhūmityāgāt tyajaty āryas tāny anāryas tu mṛtyunā*.
 » 324, note 2. Cité Madh. avatāra, 126.19.
 » 325, » 1. Cité 580.5.
 » 326, » 1. D'après l'Akuto bhaya: *tadvipāko vipakvo 'pi (de-yi au lieu de de ni)*, voir Walleser, p. 99.
 » 326, » 8. D'après Akuto bhaya: *karma syāt tatkr̥tām kathām (las ni de-yis ji-lar byas)*; Walleser, *ibid*.
 » 327, ligne 10. La première ligne de la *kārikā* n'est pas commentée. D'après Akuto bhaya: *samudāhṛtāḥ śāstre*: les traités d'Abhidharma expliquent que l'acte et les passions sont les causes des corps. (Comp. Walleser, p. 100).
 » 328, » 3. Comp. 542.12.
 » » » 6. Lire *ṛṣṇāsamyojanā*. — *yathoktum sūtre*: d'après Akuto bhaya: *thog-ma dan̄ tha-ma med-pai mdo-dag-las* = Anavagrāsūtreṣu (Saṃ. II, 178—193). voir 218 5. Nāgārjuna cite ensuite notre texte 329.10.
 » 329, note 1. Mieux *ga las yod*.
 » 330, Les *kārikās* 31—33 sont citées Madh. avatāra, 125 avec variantes.
 » 340, ligne 14. Lire *samanuṣaṣyan*.
 » 341, » 4. Cité Madh. avatāra, 285.
 » 342, note 2. VI. 127 = p. 245.
 » 343, ligne 9. Voir Madh. avatāra, VI, 202 et suiv. (316).
 » 344, note 3. Lire: Chap. VI, 121.
 » 345, » 1. Ces stances sont citées dans Siddhānta II, fol. 189b, comme extraites de la Ratnāvalī (*rin-chen hphren-ba*).
 » 346, » 7. Lefmann, 105.13, 18.
 » 348, ligne 11. Comparer Gauḍapāda. II, 38.
 » 349, » 4. Cité Madh. avatāra, 219.
 » 350, » 5. Voici la version tibétaine de la *kārikā* 5: *las dan̄ non-moṃs zad-pas thar, las dan̄ non-moṃs rnam-rtog-las, de dag spros-las, spros-pa ni ston-pa-ñid-kyis hgyag-par hgyur*.
 » 350, note 2. Voir les références 451, n. 5; et Udānavarga II, 1 (JIRAS 1912, avril). — Variante: *saṃkalpāt kāna jāyase*.
 » 352, ligne 8 de la note. Bodhic. IX. 73 (473.3), 102 (523.5).
 » 354, note 4. Voir aussi Madh. avatāra, 245.4.
 » 355, » 7. Cité dans Siddhānta II, 195a 5.
 » » » 4. Le Madh. avatāra explique (266.19) pourquoi le *vicāra* n'est pas quintuple.

- Page 359, note 5. Ces stances sont extraites de la Ratnavali d'après Siddhanta I, fol. 178b.
- » 360, » 5. Cité dans Madh. avatāra, 209.19, dans Siddhānta I, 43.
- » 361, » 6. Bodhicaryāy, 493.
- » 362, » 3. Sur *Pāṇḍulomkā*, voir Daṣabhūmaka, chap. VI.
- » 364, » 7. Lire *ārambaṇam*.
- » 366, ligne 1. Comparer le discours adressé à Subhūti, Madh. avatāra, 322.8.
- » » » 2. Lire . . *rātrim anupādāya* . . . Voir p. 539, l. 3 et suiv. — *rātri* signifie 'jour', voir Lalita, p. 117.16 et la remarque de Rajendralāl, trad. p. 176 (Bibl. Indica).
- » » note 1. Voir Anguttara, II, 24. — Sur la parole du *saṃahita*, J.R.A.S. 1910, p. 422.
- » 368, ligne 4. Passage visé dans Siddhānta, II, fol. 153b et 200h.
- » 369, » 14—15. Akutobhaya (Walleser 107) est intéressant.
- » 370, » 2—5. Stances d'Aryadeva, citées Madh. avatāra 120.17, 133.4.
- » » note 5. Comparer *ibid.* 280.20.
- » 371, ligne 1. Comparer 448.17.
- » » note 4. *de ltar gdul bai skye bo beom lhan hdas la thams caḍ mkhyen pa yin no sñam du blo shyas pa la* = «aux *vineyas* en qui est née la pensée que Bhagavat sait tout . . . ».
- » 372, » 7. Lire XXIV. 8.
- » 375, » 6. Cité ci-dessus 26, 11 et 222.6; Madh. avatāra, 116.18.
- » 376, » 5. Voir ci-dessus 26.8, 108.8.
- » 377, » 1. Akutobhaya diffère d'après Walleser, p. 109.
- » 381, » 5. Bodhicaryāy, 511.
- » 386, lignes 6—7 (note 4). Cité *Ṣaḍdargaṇasamuccaya* (Bibl. Indica 1905) p. 11, où sont exposées les thèses du Kalavādin. Sur ce sujet, M. Walleser, *Philosophische Grundlage*, p. 130; *Foe-koue-ki*, p. 153.
- » 389, lignes 5—6. Même texte cité Madh. avatāra, 246.18.
- » 390, note 4. Aussi *Avadānaṣataka*.
- » 390, ligne 3. Lire [Tib. 144b].
- » 391, » 8. Lire [Tib. 145a].
- » 392, » 12. Lire [Tib. 145b].
- » 393, » 11. Lire [Tib. 146a].
- » » » 4. D'après le Tibétain (*gzun du med do*), il faut *san na gphyeḥa*.
- » » » 14. Cité Madh. avatāra, 99.13.
- » 397, note 1. Effacer la note; le tibétain lit: *saṃjñāmātrabhedāc ca, acasthābhede pi* . .
- » 404, » 2. Cité Madh. avatāra, 99.
- » 406, ligne 9. On *janayati* . .
- » 411, » 4. Lire *naivaitat*.
- » » » 6—7. *Lokātitastava*, 4.
- » 413, note 3. Lire *Ṣaṣṭikā*.

- Page 418, note 5. Lire *yan chad*; voir Madh. avat. 105.14.
- » 421, » 8. Le sens est certain: «et abandon de la doctrine bouddhique».
- » 423, » 16. Lire *çācatavādadoṣa*^o.
- » 428, » 1. Voir 377.1.
- » » » 3. Voir 544.5 et 551.14 (note p. 607).
- » » » 6. La stance ajoutée par le tibétain est Samādhirāja, 111.1—4.
- » 432, » 7. Cité Madh. avatāra, 267.1.
- » 434, ligne 15. Lire *skandhā nāmani*...; l. 20 *matṭva* est correct. Voir Madh. avatāra, p. 465—6.
- » 435, note 1. Lire, l. 6. *ātmā rūpavān nāsti, yasmad ātmā nāsti*...
- » 442, » 7. La stance citée dans Bodhicaryāv. est Lokātīta-stava, 20.
- » 444, ligne 8. Pour ce texte, voir 500.11 et 501.7.
- » » note 3. Cité 264.9 et Madh. avatāra, 304.
- » 445, » 1. Les MSS. portent, pour la deuxième ligne *sattvād asatvrat sattvāca*. Lecture confirmée par la version du Madhyānta, l. 3 dans Mdo LVIII, fol. 44a *ston pa na yin mi ston min / de lta bas na thams cad bcad / yod pas mcd pas yod pas na / de ni dbu mai lam yin no*: «Ni vide, ni non vide d'existence...» = *çūnyam... aṣūnyam sattvāt*.
- Les fragments, jusqu'ici relevés, du Madhyānta sont les suivants
- dānaṃ çīlaṃ kṣama vīryaṃ dhyānaṃ prajñā upāyatā /
prajñidhānaṃ balaṃ jñānam cetaḥ pāramitā daça //
- Namasamgiti ad 43
- chādanād ropanāc caiva nayanāt saṃparigrahāt /
pūrapāt triparicchedād upabhogāc ca karṣanāt /
nibandhanād ābhimukhyaḍ duḥkhanat kliṣyate jagat //
- Chap. I, 11 et 12a — b; Nāmasamgiti ad 132. — Chacun de ces termes définissant l'action d'un des membres du Pratityasamutpāda.
- Voir ci-dessus 65.3 et Sūtrālaṃkāra XVIII, 43.
- » 446, Les *kārilās* 12—14 sont citées Madh. avatāra p. 284.
- » 447, » 1. Cité avec variantes p. 534.8. — Comparer l'Akutobhaya, Walleser, p. 139.
- » 448, » 2. Comparer Theragāthā, 469, Aug. II, 71, Udanavarga XXII, 11.
- » » » 17. Lire *vimāna*. — *vāyu*..... *pariyantasya* manque dans le tibétain; mais on trouve cette description du *bhājanaloka* dans Madh. avat. 190.16 où il y a *gzhal yas khaṇ gi mthar* = *akaniṣṭhaviṃśāna* (et non pas *vitāna*).
- » 449, lignes 11—12. Citées Subhāṣitasamgraha fol. 96, comme extraites du Hastikakṣya (var. *rūpaṃ hi sandrçyate*).
- » 452, note 3. Lire: p. 6, n. 4, et *yonīḥomanaskūrah*.

- Page 456, note 3. Comparer Mrs Rhys Davids, *Psychology*, p. 327, note.
- » 460, » 2. Sur les *viparyāsa*s, voir *Nettipakaraṇa*, 114 et index; *Yogasūtras* II, 5, *Sarvadarśana*, trad. p. 262.
- » 462, ligne 15. Lire °*dr̥ghādhyaṇaya*°.
- » 474, » 2. *Samādhirāja*, p. 20 dernière ligne.
- » 476, » 2. Lire *jvarādī*° (*rims la sogs...*).
- » » » 3. D'après le tibétain: *tasya vastuno 'tropicalabhyamānātrāt*.
- » 478, » 1. Les huit *pudgalas* de Saṃ, I, 233.
- » » note 3. Voir *Aug. V*, 17. — *Pañcaskandhaprakaraṇa*, fol. 298.
- » 481, » 2. L'étude de *Pahlisamaya*, en effet, est encore à faire. D'après *PAṭṭapākāraṇa*, il semble que celui qui a expulsé le cinquième *prakāra* des *bhāvanāheya* soit *pratipannaka* du deuxième fruit, et non pas celui qui n'a expulsé que le quatrième *prakāra*. On ne voit pas bien à quel moment commence le *pratipannakatva*.
- » 494, » 3. Cité *Madh. avatāra*, 178.
- » 500, » 3. Voir aussi 491.11.
- » » » 4. Voir aussi 444.8.
- » 503, » 3. Cité *Madh. avatāra* 228 17 qui traduit *upādāya* = *rygyur-bas* = *sahetukā prajñāptih*.
- » 505, ligne 5. Voir 397 1.
- » 514, » 3. Ce *sūtra* paraît n'avoir rien de commun avec celui du même nom cité *Ākṣas.* 244 11 et *Bodhicaryāv.* 508 7 (IX. 88), ni avec le texte du *Mahāvastu*.
- » 520, note 1. Voir *Udānavarga* XXVI 16.
- » 522, » 4. Scander *te* bref.
- » 523, ligne 12. Lire *astivāḥnām evam asti*°.
- » » » 5. On a bien *graha* (*gnod gyis g-zun ba*), corriger peut-être 442.3; voir *Wogihara*.
- » 525, » 3. Lire *dr̥c̥yate*.
- » » » 11. Lire *nirūpagatī*.
- » » » 15. Lire °*lakṣaṇavyabhicaritām*.
- » 527, note 1. D'après le tibétain: *nirvāṇe yatra... tatra [nirvāṇe]*.
- » 528, » 2. Cette strophe est extraite du *Laṅkā*, 106 13.
- » 529, ligne 5. Lire *yadi vā...*
- » 532, note 2. *Madh. avatāra*, p. 100. — *parasparavruddhāyor*, mesure iambique inadmissible.
- » » » 3. Cité *ibidem*.
- » 534, » 2. Lire XXII. 13, (447.5).
- » 540, ligne 1. Voir 449.9.
- » 542, » 12. Voir 328.1; *Sam.*, II, 82; *Suttanipata*, 1032; *Nettipakaraṇa*, 10.
- » 544, » 1. Comparer *Abhidh. k. v.*, 239a: *tad etad vedanādisandhacatuskam nāmagabdenoccyate. yasmāt tan nāmagāḇena sam-jñākaraṇavaḇenārthesv apratyakṣeṣv api vā namati pravav-*

tate: asya nāmno 'yam artha iti . indriyārtharaḥena tu pratyakṣesu rūpadīṣu namata utpadyata ity arthaḥ . namni capy artharaḥena namati: asyārthasyedaṃ nūmeti . etasya pūnah kena nāmataṃ iti . etasya saṃjñākaranaśānasya nāmnaḥ kena kāraneṇa nāmataṃ? teṣu teṣv artheṣu tasya nāmno nāmanād iti . yasmāt [teṣu] teṣv artheṣu caluḥskandhalakṣaṇaṃ nāma tan nāma vartayati, tasmād etasya nāmataṃ .

āviddham = akṣiptam .

- Page 544, ligne 5 Comparer 108.10.
 » 545, note 1. Voir Jacob *talonnamananyāya*.
 » 547, ligne 16. Voir *ibid.* *padmapattrāṇatayatibheda nyāya*; Wassilieff, 312 (284). « gleich wie ein Pfeil (dem Scheine nach auf einmal) alle acht Blätter der Utpala-Blume durchbohrt ».
 » 548, note 2. Lire *gar-gyi ri-boi*
 » 549, ligne 3. Voir Madh. avatāra, 165.9.
 » » 12. D'après la même source, 144.8, lire *neha*. -- Voir ci-dessus 109.7-8 et 110.3-4
 » 551, » 14-15. Cette stance est extraite de Pratityasamutpāda-karikā, Mdo XVII, fol. 166a 4.
 » 553, » 6. *samanvāhāra*, voir Majjh., I, 190.20 et Warren, p. 493.
 » 558, » 8-10. Cité Madh. avat. 217.1. Lire *avidyānugato 'yam...*
 » » note 4. Meilleure version, semble-t-il dans Akutobhaya (Waller, p. 166).
 » 563, » 5. Lire *hetukaḥ*.
 » 564, ligne 1. Lire *tatra mahāndhakāra°*.
 » 565, » 5 Lire °*adhyarasaṇādhyaṇasāyasthānād*.
 » 567, » 7. Voir Majjh., I, 190.
 » 572, » 8. Lire *pūrcāntadr̥ṣṭi°*.
 » 573, note 1. Cité Madh. avatāra, 283.
 » 574, ligne 6. Voir *ibid.* 248.2.
 » 575, note 1. Cité *ibid.* 284 (en c: *ten las ma gtogs par*).
 » 576, » 1. Cité *ibid.* 248 et 283.
 » 577, » 1. Cité *ibid.* 242.
 » 579, » 1. Cité *ibid.* 249.
 » 580, » 5. Cité Madh. avatāra, 283.
 » » ligne 5. Lire *phalasya*.
 » 584, » 5. Lire *bhavet*.
 » 592, » 3. Lire *upādāya*. Note 3 « Retenir de tomber dans le gouffre de la croyance à l'abandon du *samsāra* et à l'acquisition du *nirvāṇa* ».
 » 593, » 3. Voir Warren, p. 243.
 » » note 10. Le tibétain porte *samanupacyati*.
 » 594, » 1. Lire *ci zhiḡ yod cir hgyur*.

INDICES.

1. Index des Kārikās.
  2. Stances citées dans le Commentaire.
  3. Stances citées dans les notes.
  4. Fragments canoniques en prose.
  5. Sūtras, Īastras, Ācāryas, etc.
  6. Acāryas et Kalyāṇamitras.
  7. Index général.
-

I.

Index des Kārikās.

akṛtabhyāgamabbayam XVII. 23.
 agnindhanābhyāni vyākhyata X. 15.
 ajetam aniruddham ca XXIV 38.
 ajyate kena cit kaṣ cid IX. 5.
 ataṣ ca pratyudāvṛttam XXIV. 12.
 atito vartamānaṣ ca XIX. 8, 9.
 atra brūmah çūyatāyaṇi XXIV. 7.
 athāvṛtaḥ phalenāsau XX. 11.
 adhvaṇy anūgate kiṇu nu XXVII. 14
 anapekṣya punaḥ siddhiḥ XIX. 3, 7.
 anapekṣya çubhaṇi nāsty XXIII. 11.
 anapekṣyāçubhaṇi nāsty XXIII. 10.
 anālabana evāyam I. 8.
 antye nitya ity evam XXIII. 13, 14.
 anirodham anutpannam I. 1.
 anutpannaḥ kathaṇi nāma XXIII. 19.
 anutpanneṣu dharmeṣu I. 9.
 anutpanno 'yam utpādaḥ VII. 13.
 anekārtham anānārtham XXIII. 11.
 antavaḥ cūpy anautāṇi ca XXVII. 28.
 antavān ekadeçaṣ ced XXVII. 25.
 antavān yaḍi lokah syāt XXVII. 21.
 anya utpādayaty enam VII. 10.
 anya eva punar gantā II. 20.
 anya evendhanād agnir X. 6, 7.
 anyad anyat pratītya XIV. 5.
 anyah punar upādānāt XXVII. 7.
 anyenānyasya saṃsarga XIV. 3.
 anyo na prāpsyate X. 5.
 aprapratyayaṇi çāntam XVIII. 9

apekṣyendhanaṇi agnir na X. 12.
 apratītyūpi bodhiṇi ca XXIV. 31.
 apratītya samutpannam XXIV. 21.
 apratītya samutpanno XXIV. 19.
 apraḥṇam asamprāptam XXV. 3.
 aprāpyaiva pradīpena VII. 11.
 abhāvāc cāryasatyānām XXIV. 3.
 abhūm atitam adhvanam XXVII. 3.
 ayam utpadyamanas te VII. 7.
 alakṣaṇo na kaṣcie ca V. 2.
 avidyamāne grāhe ca XXIII. 16.
 avidyamāne ca çubhe XXIII. 12.
 avidyamāne bhavaḥ ca V. 6.
 avidyānirvṛto jantus XVII. 28.
 avidyāyaṇi niruddhāyām XXVI. 11.
 açāçvataṇi çāçvataṇi ca XXVII. 18.
 açubhaṇi vā çubhaṇi vapi XXIII. 9.
 asato 'pi na bhāvasya VII. 31.
 asatyāṇi saṃgataṇi hetuḥ XX. 15.
 asamprāptasya ca praptir XXIV. 39.
 astitvaṇi ye tu paçyanti V. 8.
 asti yad dhi svabhāvena XV. 11.
 astitī çāçvatagrāho XV. 10.

āgacchaty anyato nagnir X. 13.
 ātmanaṣ ca satattvaṇi ye X. 16.
 atmano 'stītanūstīte XXIII. 3.
 ātmany asati cātmyam XVII. 2.
 ātmasaṇyamakaṇi cetah XVII. 1.
 ātmā ca çuci nityaṇi ca XXIII. 21.

atmā skandhā yadi bhavet XVIII. 1.
ātmeti api prajñāpitam XVIII. 6.

indhanam punar agnir na X. 14.
imāṃ punaḥ pravakṣyāmi XVII. 13.

utpadyante pratītyeṃś I. 5.
utpadyamānam utpattau VII. 15.
utpadyamānam utpādo VII. 18.
utpādasthitibhaṅgānām VII. 4, 33.
utpādādyaś trayo vyastā VII. 2.
utpādotpāda utpādo VII. 4, 5.
udayavyayasaptānāḥ XXI. 16.
upādānavinirmukto XXVII. 5.
upādānād upādānam XVI. 3.
upādāne sati bhava XXVI. 7.
upādānaikadeṣaḥ ca XXVII. 27.

ekatve phalahetvoḥ syād XX. 20.
ekatve sahaḥbhāvaḥ cet VI. 5.
ekibhāvena vā siddhir II. 21.
etenaivāvaṣṭau dvau XIX. 4.
evaṃ vidyād upādānam VIII. 13.
evaṃ cūnyam upādānam XXII. 10.
evaṃ triṣv api kaḥṣu XXI. 21.
evaṃ dṛṣṭir atite ya XXVII. 13.
evaṃ nānya upādānām XXVII. 8.
evaṃ nirudhyate 'vidyā XXIII. 23.
evaṃ raktēna rāgasya VI. 10.
evaṃ rāgaḥ ca raktaḥ ca XIV. 2.

katham vā sarvabhūvanām XXVII. 29.
katham hy avidyamānasya IX. 2.
katham utpatsyate cūnyam XX. 18.
katham utpadyamānena VII. 10.
katham tavad upādatur XXVII. 26.
karoti yady asadbhūto VIII. 3.
karoti sadasadbhūto VIII. 11.
karmakleṣātmacakṣaṃ cedam XVII. 26.
karma kleṣaḥ ca dehīnām XVII. 27.
karma cen nāsti kartā ca XVII. 30.
karma notpadyate karmat XVII. 21.
karma svabhāvataḥ cet XVII. 22.
karmakleṣakṣayan mokṣa XVIII. 5.
karmaṇaḥ karmaṇo dṛṣṭe XVII. 18.
kasya syād anyathābhāvāḥ XIII. 4.

kātyāyanīvavāde ca XV. 7.
kāraḥ sadasadbhūtaḥ VIII. 7.
kāryam ca kāraṇam caiva XI. 7, XXIV.
17.

kālo 'tito 'nagataḥ ca XIX. 6.
kiṃ tad eva kim anyat XXV. 23.
kutaḥ cid āgataḥ kaḥ cit XXVII. 19.
kutaḥ svabhāvasyābhāve XV. 3.
kriyā na pratyayavati I. 4.
kleṣāḥ karmāṇi dehāc ca XVII. 33.
kṣayasya saṃbhavo nāsti XXI. 7.

gataṃ na gamyate tāvat II. 1.
gate nārabhyate gantum II. 12.
gatyaḥ yayocyate gantaḥ II. 22, 23.
gantā tāvad gacchatiti II. 9.
gantā tāvat tiṣṭhatiti II. 16.
gantā na gacchati II. 8.
gantā na tiṣṭhati II. 15.
gantāṃ cet tiraskṛtya II. 7.
gamanam sadasadbhūtam II. 25.
gamane dve prasajyete II, 11.
gamanasampravṛttiḥ ca II. 17.
gamyamānasya gamanam II. 3, 4.
gamyamānasya gamane II. 5.
ghanagrāhagrhitas tu XXII. 13.

caḥṣuḥ pratītya rūpaṃ ca XXVI. 4.
catvāraḥ pratyayaḥ I. 2.
carama na niruddhe XXI. 18.
cittāc ca yasmat sapṭānāḥ XVII. 10.
cetanā cetayitvā ca XVII. 2.
ceṣṭā yatra gatis tatra II. 2.

janayet phalam utpannam XX. 10.
jāṇimaraṇadharmeṣu VII. 24.

tattvīnyatvena yo nāsti XXII. 8.
tatra yac cetanety uktam XVII. 3.
tatraitasmād idhyamānam X. 4.
tathagato yatsvabhāvāḥ XXII. 16.
tathā nirmitakākāras XVII. 32.
tadabbhāvan na vidyante XXIV. 3.
tadvipakvavipakāṇi ca XVII. 25.
tan mṛgā mṛgadharma yad XIII. 1, 2.
tayaivāvasthayaṁvāsthā VII. 28.

tasman na vidyate lakṣyaṃ V. 5.
tasya ced anyathābhavo XIII. 6.
tasya tasya virodhena XXVI. 12.
tasyaiva nānyathābhavo XIII. 5.
tiraskṛtya draṣṭā nāsti III. 6.
tiṣṭhātī āpākakūlac cet XVII. 6.
tiṣṭhamāno 'pi bhagavān XXV. 18.
tvam eva doṣān ātmiyān XXIV. 15

darṣanaṃ cṛavaṇam III. 1.
darṣanaḥcṛavaṇādibhyo IX. 3.
darṣanaḥcṛavaṇādini IX. 1, 10, 11.
dr̥ṣṭayo 'bhūvaṃ nābhūvam XXVII. 1
draṣṭavyaṃ darṣanaṃ draṣṭā XIV. 1.
draṣṭavyadarṣanābhāvād III. 8.
draṣṭā sa eva sa crotā IX. 8.
draṣṭīnya eva crotīnya IX. 9.
divyo yady ekadeśaḥ XXVII. 17.
devād anyo manuṣyaḥ cet XXVII. 16
daurmanasyam upāyasaḥ XXVI. 9.
dve satye samupācṛitya XXIV. 8.
dvaṃ gantūrau prasajyete II. 6.

dharmaṣya sūdanopayāḥ XVII. 11.
dharmādharmanimittāṃ vā XXIV. 35.
dharmādharmanau na vidyete VIII. 5.
dharma cūṣati saṃghe ca XXIV. 5.
na kartavyaṃ bhavet kiṃ cit XXIV. 37.
na karaṇasya sadṛṣam IV. 6.
na kevalaṃ hi duḥkhasya XII. 10.
na ca kevalam anyatvam XIV. 4.
na ca dharmam adharmaṃ vā XXIV. 33.
na ca pratyayaḥhetuṇam XX. 23.
na ca vyastasamasteṣu I. 11.
na cājanayamānasya hetutvam XX. 22.
na capi viparitasya XXIII. 17.
na cen nirudhyamāṇaḥ ca XXI. 20.
na cen padānām evātmā XXVII. 6.
na jarāmaraṇaṇaiva XI. 5.
na jātasya hi jātena XX. 14.
na jātasya hy ajātena XX. 13.
na tāvat svakṛtāṃ duḥkham XII. 8.
na tena tasya saṃsargo XIV. 8.
na nirodhaḥ svabhāvena XXIV. 23.
na nirvāṇasamārope XVI. 16.
na paryāpto 'gnidṛṣṭānto III. 3.

na purvaṃ gamanarambhāt II. 13.
na pratyayamāṇaṃ phalaṃ I. 14.
na pratyayasamutpannam XVII. 29.
na bandhyante na mucyante XVI. 5.
na bhavaty anupādānam XXII. 6.
na bhavāḥ jāyate bhavo XXI. 12.
na viparyayamānasya XXIII. 18.
na saṃsārasya nirvāṇat XXV. 19.
na san nāsan na sadasan I. 7.
na saṃbhavaḥ svabhavasya XV. 1.
na sāmagrikṛtāṃ phalam XX. 24.
na svato jāyate bhāvaḥ XXIII. 20, XXI.
13.

na svato nāpi parato I. 1.
na svātmāna nirodho stī VII. 32.
na hi svabhāvo I. 3.
nākāṇaṃ vidyate kiṃ cit V. 1.
nātītasya hy atītena XX. 12.
nātmā ca cūci nityam XXIII. 22.
nānyasmin vidyate 'nyatvam XIV. 7.
napācyamāṇaṃ bhavati III. 4.
nāpy abhūtvā samudbhūto XXVII. 12.
nābhūm atītam adhvānam XXVII. 9.
nālakṣaṇe lakṣaṇasya V. 3.
nāsadbhūtaṃ na sadbhūtaḥ VIII. 9.
nāsadbhūto pi sadbhūtam VIII. 10.
nāsthito grhyate kālāḥ XIX. 5.
nityapradīpta eva syāt X. 2.
niruddhe cet phalaṃ hetau XX. 9.
nirudhyate nāniruddham VII. 26.
nirudhyamāṇasyotpattir VII. 21.
nirmamo nirāṇakāras XVIII. 3.
nirvāṇasya ca yā koṭiḥ XXV. 20
nirvāṇasya anupādāno XVI. 9.
nivṛttam abhidhatavyam XVIII. 7.
niṣkāraṇaṃ punā rūpaṃ IV. 5.
naikatve sababhavo 'stī VI. 4.
naiva sato naivāsataḥ I. 6
naivagraṇaṃ nāvaraṇaṃ yasya XI. 2.
naivābhavo naiva bhāvo XX. 15, 16.
notpadyamāṇaṃ notpannam VII. 14.

pakṣo gantū gacchatīti II. 10
pañca skandhāḥ sa ca bhavaḥ XXVI. 8.
patraṃ yathā 'vipraṇāṣas XVII. 14.
paratra nirapekṣatvād X. 2.

paraṃ nirodhād bhagavān XXV. 17.
paraṃ nirodhād antādayaḥ XXV. 21.
parapudgalajam XII. 5, 6.
parijñā ca prabhāṇaṃ ca XXIV. 2.
paribhogānvayaṃ puṇyam XVII. 5.
paçciṇ jātir yadi XI. 4.
paçyati darçanaṃ naiva III. 5.
pudgalaḥ saṃsarati cet XVI. 2.
punarbhavāya saṃskarān XXVI. 1.
pūrvāṇ jātir yadi bhavet XI. 3.
pūrvam eva sūmagryās XX. 8.
pūrvā prajñāyate koṭir XI. 1, 8.
pūrve yadi ca bhājyeran XXVII. 23.
pūrve yadi na bhājyeran XXVII. 24.
prthakte sababhavaç ca VI. 6.
prthag na sidhyatīti evam VI. 8.
prthagbhāvāprasiddheç ca VI. 9.
prakṛtau kasya cāsatyaṃ XV. 9.
pratītya kārakaḥ karma VIII. 12.
pratītya parabhāvaṃ yaḥ XXII. 3.
pratītya mātāpitarau III. 7.
pratītya yad yad bhavati VII. 16, XVIII.

10.

pratyutpanno 'nāgataç ca XIX. 1, 2.
pradīpaḥ svaparātmanau VII. 8, 12.
pradīpenandhakāro VII. 9.
prapañcayanti ye buddham XXII. 15.
prabhāṇaṃ cābravīc chasti XXV. 10.
prahāṇato na praheyo XVII. 15.
prahāṇasākṣatkarāṇe XXIV. 27.

phalaṃ sahaiva XX. 7.
phalaṃ svabhāvasadbhūtam XX. 21.
phalaṃ notpatsyate 'çūṇyam XX. 17.
phalaṃ pratyayamayam I. 13.
phalavyatikramād vā XVII. 19.
phalābhāve XXIV. 29.
phale 'sati na mokṣaya VIII. 6.

baddho na mucyate XVI. 8.
badhniyād bandhanaṃ kamam XVI. 7.
bandhanaṃ ced upādānam XVI. 6.
bahavaç ca mahantaç ca XVII. 12.
bijāc ca yasmāt saṃptānaḥ XVII. 8.
buddhaḥ skandhan upādāya XXII. 2.
bhaviṣyati kathāṇ nāma XXI. 2, 4.

bhaved abhāvo bhāvaç ca XXV. 11, 12,
13, 14.

bhāvam abhyupapannasya XXI. 14. 15.
bhāvaṃ pratītya kūlaç cet XIX. 6.
bhāvaç ca yadi nirvāṇam XXV. 6.
bhāvas tāvan na nirvāṇam XXV. 5.
bhāvasya ced aprasiddhir XV. 5.
bhāvānāṃ niḥsvabhāvānām I. 10, XIII. 8.

mamety aham iti kṣiṇe XVIII. 4.

ya ājavanjaviabhāvo XXV. 9.
yatra na prabhavanti ete XI. 6.
yathā nirmītakam çastā XVII. 31.
yathā māyā yathā swapno VII. 34.
yad apīdam upādānam XXII. 9.
yadā duḥkhaṃ samudayo XXIV. 25.
yad indhanaṃ sa ced agnir X. 1.
yadi kaç cid anutpanno VII. 7.
yadi nāsti svabhāvaç ca XXII. 4.
yadi bhāvo na nirvāṇam XXV. 7.
yadi bhūtaḥ svabhāvena XXIII. 24.
yadi çūṇyam idaṃ sarvam XXIV. 1,
XXV. 1.

yadi saṃskṛta utpāda VII. 1.
yadi hy ayaṃ bhaved anyāḥ XXVII. 10.
yadinthanam apekṣyāgnir X. 8, 9.
yad eva gamanaṃ gantī II. 18, 19.
yadaiva sarvadharmāṇām VII. 29.
yady atito 'nāgataç ca XIX. 5.
yady anyad anyad anyasmāt XIV. 6.
yady abhāvaç ca nirvāṇam XXV. 8.
yady abhūtaḥ svabhāvena XXIII. 23.
yady amibhya ime 'nye XII. 3.
yady açūṇyam idaṃ sarvam XXIV. 20,
XXV. 2.

yady açūṇyaṃ bhavet kīṇcit XIII. 7.
yady astitvaṃ prakṛtyā syāt XV. 8.
yaḥ pratītyasamutpadam XXIV. 40.
yaḥ pratītyasamutpādas XXIV. 18.
yaç cābuddhaḥ svabhāvena XXIV. 32.
yas tasmāc cittasāptānaḥ XVII. 9.
yasmāc ca tad anutpannam XVII. 21.
yasmān na bhāvo nābhāvo V. 7.
yasya cid dhi bhavanti XXIII. 4.
yena grhṇāti yo grāho XXIII. 15.

na graho gr̥hitas tu XXII. 13.
o 'ñkuraprabh̥tiṛ XVII. 7.
o 'pekṣya sidhyate bhavaḥ X. 10, 11.

akte sati VI. 2.
agād yadi bhavet pūrvan̄ VI. 1.
upakāraṇanirmuktam IV. 1.
upakāraṇanirmukto rūpe IV. 2.
upacābdarasasparṣa XXIII. 7, 8.
rūpe saty eva IV. 4.
rūpeṇa tu vinirmuktam IV. 3.

lakṣaṇasampravṛttau V. 4.

vagvispando 'viratayo XVII. 4.
vighrahe yaḥ pariharam IV. 8.
vijñānaṁ sampravṛtate XXVI. 2.
vinā dharmam adharmam XXIV. 34.
vināpi darṣaṇādini IX. 4.
vina vā saha vā nāsti XXI. 1.
vinācayati durdṛṣṭa XXIV. 11.
vedanācittasamjñānam IV. 7.
vedanāpratyaṅga tr̥ṣṇa XXVI. 6.
vyavaharam anūcṛitya XXIV. 10.
vyavahara nirudhyante XVII. 24.
vyākhyātāṁ śṛavāṇāṁ ghaṇāṁ III. 9.
vyākhyāne ya upalambham IV. 9.

vyavataḥcācāyati XXII. 12.
vubhūcubhaviparyāsan XXIII. 2.
cūnyam iti na vaktavyam XXII. 11.
cūnyata ca na cocchedaḥ XVII. 20.
cūnyatāṁ phalasadbhavam XXIV. 6.
cūnyatayam adbhūṭayam XXIV. 13.
cūnyata sarvadr̥ṣṭinām XIII. 8.
cūnyeṣu sarvadharmeṣu XXV. 22.

adhyatanaṁ āgamaṃ XXVI. 3.

sa evatmeti tu bhavet XXVII. 4.
sa te mauleṇa jānito VII. 6.
sa tvaṁ doṣaṇ atmanīyaṇ (?) XXIV. 15.
sa devaḥ sa manuṣyaḥ cet XXVII. 15.
saṁsāramūlaṇ saṁskaraṇ XXVI. 10.
saṁskārāḥ saṁsaranti cet XVI. 1.
saṁskārāṇāṁ na nirvāṇam XVI. 4.

saṁkalpapratyayo rago XXIII. 1.
saṁgho nāsti na cet santi XXIV. 4.
sataḥ ca tavad utpattir VII. 20.
sataḥ ca tavad bhāvasya VII. 30.
sati ca kriyate nāsat VIII. 8.
sadbhāvasya svabhāvena XXI. 17.
sadbhūtaḥ kārakaḥ karma VIII. 1.
sadbhūṭasya kriyā nāsti VIII. 2.
sadbhūto gamanaṁ ganta II. 24.
sainipātas trayāṇāṁ yo XXVI. 5.
saṁbuddhānam anutpāde XVIII. 12.
saṁbhavenaiva vibhavaḥ XXI. 3.
saṁbhavo vibhavaḥ caiva XXI. 8—11.
saṁbhavo vibhavaṇaiva XXI. 5.
sarvaṇ ca yujyate yasya XXIV. 14.
sarvaṇ tathyaṇ na vā tāthyam XVIII. 8.
sarvebhyo darṣaṇadibhyas IX. 6—7.
sarveṣāṁ viśabdhāgānam XVII. 17.
sarvadr̥ṣṭiprahāṇaṃ XXVII. 30.
sarvasamvyavaharapṛṣṭi ca XXIV. 36.
sarvopalambhōpācamaḥ XXV. 24.
sahānyonyena vā siddhir XXI. 6.
sahaiva punar udbhūtiḥ VI. 8.
siddhaḥ pṛthak pṛthak VI. 7.
skandha na nūnyāḥ skandhebhyo XXII. 1.
skandhinam eṣa saṁtano XXVII. 22.
skandhin cūpy anupādaya XXII. 6.
skandhin yady anupādaya XXII. 5.
sthitasya tavad bhāvasya VII. 27.
sthitir nirudhyamāṇasya VII. 23.
sthitīṇyayā sthiteḥ sthānaṁ VII. 25.
syād ubhābhyāṁ kṛtāṁ XII. 9.
svam atmanāṁ darṣanaṁ hi III. 2.
svakayadr̥ṣṭivat kleśaḥ XXIII. 5.
svapudgalakṛtāṁ duḥkham XII. 4.
svabhāvaḥ kṛtako nama XV. 2.
svabhāvataḥ ca cūnye 'smin XXII. 14.
svabhāvato na vidyante XXIII. 6.
svabhāvato vidyamāṇam XXIV. 22.
svabhāvaṇ parabhāvaṇ ca XV. 6.
svabhāvaṇ nadhigatam XXIV. 28.
svabhāvaṇ aparjñatam XXIV. 26.
svabhāvaṇ parabhāvaḥ svabhāvaḥ XV. 4.
svayamkṛtāṁ yadi bhavet XII. 2.
svayamkṛtāṁ parakṛtām XII. 1.
svayamkṛtasyāprasiddher XII. 7.

svabhaṃ sātī mārgasya XXIV. 24.

hetuḥ phalēna cūnyaḥ cet XX. 16.

hetuḥ phalasya dattva ca XX. 6.

hetuḥ phalasya caikatvam XX. 19

hetuḥ ca pratyayanam ca XX. 1—4.

hetav asatī karyam ca VIII. 4.

hetukam phalasya dattva XX. 5.

II.

Index des stances citées dans le commentaire.

pānakalpitaṃ pūrvam 188.18 (Ratnāvali).	astiti nastiti vivāda eṣa 135.13, 270.15 (Samādhi).
ttha paṇḍitu kaṣ ci margate 216.10 (Lalita).	asthita hi ime dharmāḥ 166.6 (Bhagavat).
nakṣarasya dharmasya 264.6 (Bhagavat).	asmīn satidaṃ bhavati 10.7 (Ācārya).
nityasya dhruvā piḍa 460.9, 506.8 (Çataka).	abhaṃkīras tatha skandhaṃ 345.7 (Ratnāvali).
nityaḥ ca te saṃskārā 39.11 (Bhagavat).	abhaṃkarodbhavaḥ skandhāḥ 346.5, 458.5 (Ratnāvali).
nirvāṇaṃ hi nirvāṇam 540.8 (Bhagavat).	ākāṣaṃ ṣaṣaṣṭrūpaṃ ca 528.10 (Lauka).
mu(t)padadharmāḥ satatam tathagataḥ 449.5 (Hastikakṣya).	ākāṣādini kalpyante nityam. . . 505.7 (Çataka).
mutpada cānta 111.5, 201.5 (Samādhirāja).	ākāṣaṇiçrita samāruta āpakhandho 166.11 (. . . gathas).
myat pratitya yadi nama 36.6 (Madhyamakāvata).	atmā tirthyāḥ kalpyate nityarūpo 344.5 (Madh. avatāra).
uparo 'py asya durjānaṃ 496.8 (Ratnāvali).	atmā hi atmano nathāḥ 354.5.7 (Bhagavat).
upratityastitā nāsti 397.1, 505.5 (Çataka).	atmocchedo nirvṛtau syād avaçyam 342.9 (Madh. avatāra).
ubhedi kāyo. . . 520.8.	ādarçaprasthe tatha tailapatre 108.13, 472.7 (Samādhi).
amedhyapuñjapracchane 461.1.	adimadhyavasānani 546.7 (Madhyamaka-siddhanta).
arāpiṇ yatha cottarāranim 216.6 (Lalita).	adita çinya anigata dharma 225.12 (Ratnakara?).
alabhanta phalam. . . 155.9, 409.2 (Upali).	adīçanta hy anutpannāḥ 225.9 (Ratnamegha).
atatacakranirmana. . . 173.3, 552.2 (Çataka).	alokasamaçrita paçyati cakṣuḥ 121.4 256.16 (Upali).
avoca 'nakṣarāḥ sarva. . . 539.11.	imu idrça dharmalakṣaṇo 217.7 (Lalita).
avilyaya naiva kadaci vidyate '62.2 (Suvāryaprabhāsa).	
avijñāṇam anutpannam 548.6 (Āgamasūtreṣu?).	
asamplinena kiyena 520.7.	
astiti nastiti ubhe 'pi anta 135.10, 270.11 (Samādhi).	
astiti nastitī kalpanāvataṃ 522.13.	

iṣṭo nātmā 434.10 (Madh. avatāra).
 iha yady api tattvajño 378.4 (Çataka).
 iha śāsani sūramāṇiye 155.1, 408.10 (Upāli).
 utpādikāle hi tathāgatasya 388.11.
 utpādavyayaṃ vipaḥyato 408.5 (Lalita).
 upasargena dhatvartho 5.2.
 ullāpanāḥ kāmagaṇā hi pañca 383.15.
 ūrṇapakṣma yathaiḥ hi... 476.11
 (uktam).
 ekatvānyatvarahitam 215.5 (Nirupama-
 stava).
 ekasya bhāṣamāṇasya 331.5 (Āgama).
 ekasvarat tu tava lōkahito 368.2.
 ekena kalpena bhaved hi lōko 389.1.
 ekena dharmena yu sarvadharman 128.6
 (Gaganagaṇḍja).
 ekena sarvaṃ janati 128.13 (Samādhi).
 etāvan eva puruṣo 360.6 (Lokayata).
 etenaiva vicāreṇa 71.8 (Çataka).
 evaṃvidhārthaçravaṇad 345.11 (Ratnāvali).
 evaṃ dharman vikṣamaṇo 42.1, 549.4.
 evaṃ pūrvasuçuddhatvat 367.1 (Sūtra).
 evime saṃkhatadhammā sambhavanti
 sakāraṇāḥ 223.4 (Gāthā).
 kaṇṭhoṣṭha pratitya taduka 407.11 (Lalita).
 karatalasadrço balo na veti 476.13 (uktam).
 karma kriyā ca pravartati evam 226.7.
 kalpavaçena vikalpitu lokaḥ 54.3, 191.8
 (Upāli).
 kalpita vuccati kalpitamātram 226.3.
 kama janāmi te mūlam 350.11, 451.12
 (Sūtra, gāthā).
 kāraṇaṃ vikṛtiṃ gacchaj 398.3.
 kalāḥ pacati bhūtāni 386.6.
 kurvatāṃ çraddadhānānam 487.1 (Sūtra).
 kṛṣatāṃ yajamanānām 486.11 (Sūtra).
 kṛṣṇa çubhaṃ ca na naçyati... 235.5,
 354.10 (Samādhi).
 keci sprha janenti 333.1 (Samādhi).
 keçonḍukaṃ yatha mithyā 262.2 (Laṅka).
 keçāṃ cid avadaḍ dharmam 359.13 (Ācā-
 rya).
 kriyāvan çāçvato nāsti 116.10 (Çataka).
 kṣāṇike sarvabhābhavāt 546.3 (Madhya-
 makasiddhanta).
 gitaṃ na nṛtyam api... 122.4 (Upāli?).

grhyeta naiva ca jagad... 38.7 (Madh.
 avatāra).
 cakṣuḥ ca pratitya rūpataḥ 129 (Lalita).
 citramanorama sajjita... 54.1, 191.6
 (Upāli).
 janmonmukhaṃ na sad... 545.9 (Madh.
 avatāra).
 jāyate evavato cāpi 429.1 (Bhagavat).
 jayamanārdhajatatvat 80.3 (uktam).
 jñānaṃ tathā ārya(m) pratitya nāsravam
 156.10 (Ratnakūṭa).
 jñānaṃ na kalpeti... 157.1 (Ratnakūṭa).
 jñānena janāmi ahu 474.2 (Samādhi).
 tat tat prapya yad utpannam 9.5 (Nagar-
 juna).
 tatra prapaṣtu jagam 244.13 (Ratnakāra).
 tatarthadrçīr vijñānam 65.3 (Madhyam-
 tavibhāga).
 tatha sarvabhavāṅgavartini 551.9 (Lalita).
 tatha samanena samanakalam 545.3 (Madh.
 avatāra).
 tathagato hi pratibimbabhūtaḥ 449.9,
 540.1 (Hastikakṣya).
 tasmiṇ hi tasya bhavane 13.7 (Madh. ava-
 tāra).
 tamondhakarasya na çaktir asti 156.6
 (Ratnakūṭa).
 tahi kali so daçabalo... 109.5, 206.5.
 te parinirvṛta laukika çūrā 257.1; cf. 474.7
 (Upāli?).
 tena vijānita bodhi jñānam 245.7 (Ratna-
 kara).
 triṣu adhvasu sattvānam 548.8 (Pūrva-
 çāila).
 tvakṣṇāyamaṃsasthi... 178.1 (Samādhi).
 dundubhi vadita çakramarudbhīḥ 367.10
 (Sūtra).
 ...dūraṇagamāyaṃ tu dhiyādhikaḥ 353.1
 (Madh. avatāra).
 dūrād alokitaṃ rūpam 347.5 (Ācārya).
 dūribhūtair yathābhūto 347.7 (Ācārya).
 drṣṭaçrutadyaṃ muninā... 359.2 (Ratna-
 vali).
 devata codani dundubhi divya 367.6 (Sūtra).
 devā pi sarve pramucyate çabdām 278.1
 (Samādhi).

dvayāñicritam ekeṣām . . 360.1 (Ācārya).
 dharmacārī sukhap cete 304.7.
 dharmato buddhā draṣṭavyā 448.14 (Bha-
 gavat).
 dharma daṣabalaṣabhāṣite 'tra 332.9
 (Samādhi).
 dharma svabhāvatū cūnya vivikto 443.7.
 dharmap samāsato 'hinsām 351.13 (Ca-
 taka).
 dharmayaṣatakam ity . . . 275.9 (Ratnāvali).
 na ca asmi loki 110.1, 200.13 (Samādhi).
 na ca kāraku kārāṇa 53.9, 191.4 (Upāli).
 na cakṣuḥ prekṣate rūpam 120.4 (Bha-
 gavat?).
 na ca cāyvatap na ca uccheda 110.5,
 200.17, 500.1 (Samādhi).
 na ca saṁkramo . . . 110.9, 201.1 (Sa-
 mādhi).
 na ca sattva labhyate 109.9, 200.9 (Sa-
 mādhi).
 na cūbhāvo 'pi nirvāṇam 524.8 (Ratnā-
 vali).
 na prapacyanti karmāṇi 324.1, 390.9
 (Bhagavat).
 na cūnyap nāpi cūcūnyam 445.3 (Ma-
 dhyāntavibhāga).
 na sthitiṛ nāpi co jātir 166.8 (Bhagavat).
 na svabhāvo na vijñaptir 262.4 (Laṅkā).
 nānyayā bhāṣayā mlecchaḥ 370.4 (Ārya-
 deva).
 nāstiko durgatip yāti 135.7 (Ratnāvali).
 nāstihā sattva ātmā vā . . . 355.4 (Bha-
 gavat).
 nityam arakta aduṣṭa . . 179.5 (Samādhi).
 nirodhasatyap supinap yathaiṣa 289.11
 (Samādhi).
 nirvāṇap nirvrttir eva 473.7 (Samādhi).
 nirvrtti dharmāṇa . . . 522.11 (Bhagavat).
 nitarthasūtrāntaviṣeṣa . . 44.2, 276.5 (Sa-
 mādhi).
 nairātmyā 'cubhāc ca dharmi 120.11 (La-
 lita).
 naivam ātmā na cānātmā 359.1 (Ratnā-
 vali).
 na pi ca sattva na jīviha kaṣ ci 257.5
 (Upāli).

paṭaḥ kārāṇataḥ siddhaḥ 89.3 (uktam).
 paramārthasatyā supinena samam 289.5
 (Samādhi).
 parinirvṛta loki ta cūrāḥ 474.7; cf. 257.1
 (Bhagavat).
 pāragato 'si bhavāṛṇavatirṇaḥ 244.5 (Rat-
 nākara).
 prṣṭaḥ sa devarājena 486.10 (Sūtra).
 pratipannakūc catvāraḥ 487.3 (Sūtra).
 pratiṣrutkūdayaḥ ṣabḍa 367.3 (Sūtra).
 pratitya dharmān adhigacchate . . 505.10
 (Bhagavat).
 pravrajitvā ḡrhiṇga jahitvā 155.5, 408.14
 (Upāli).
 prāṇicatasahasra tap ṣṛṇitvā 332.1 (Sa-
 mādhi).
 pṇapāṇiṇḍopamaṇ rūpam 41.8, 519.2
 (Bhagavat).
 bijasya sato yathāṁkuro 26.8, 108.8, 377.1,
 428.1, 551.1 (Lalita).
 buddhasahasraṣatā ya atita 388.6.
 buddho yadā bhesyati dharmarājāḥ 278.5,
 367.13 (Samādhi).
 bhaya darṣita nairayikam 53.7, 191.2
 (Upāli).
 bhāva abhāva vibhāvayī jñānam 276.13,
 429.8 (Samādhi?).
 bhavasyaikaṣya yo draṣṭi 123.3 (uktam).
 bhāvān abhāvan iti 133.9, 265.10, 277.1
 (Samādhi?).
 bhavitū mārga pavartitū jñāna 258.2
 (Upāli).
 maricis toyasadrṣi 347.9 (Ācārya).
 maricipratimāṇ lokam 188.18 (Ratnāvali).
 maricip toyam iti 188.14 (Ratnāvali).
 māyopamaṇ jagad idam 445.7 (Sūtra).
 mukhasyā saṁkrānti 109.2, 472.11 (Sa-
 mādhi).
 mudrāt pratimudrā drṣyate 108.10, 428.16,
 550.13 (Lalita).
 yaḥ pratyayair jayati 239.10, 491.11, 500.7,
 504.1 (Anavatapta).
 yac chāsti vai kleṣaripūn 3.3.
 yathā cāṁkitena viṣaṁjīna 524.1.
 yathā ukkhite loḍhammi 222.15 (uktam).
 yathā gaganu na jātu 215.10 (Bhagavat).

yatha muḥja pratitya balbajam 551.5 (Lalita).	yo pi ca cintayi... 133.14, 348.16, 429.12 (Bhagavat).
yathā kumāri supināntarasmin 178.5, 550.5 (Samādhi).	yo pi ca cṛyati çabdu manojña 122.1 (Upāli).
yathā nūta tvayā 'tmasamjñā 128.11 (Samādhi).	rathacakra vad bhramati sarvajagat 446.1 (Sūtra).
yathādarçam anūdya 345.9 (Ratnāvali).	raçmiçatasahasra aprameyān 332.5 (Samādhi).
yathādarçam upādya 345.5 (Ratnāvali).	rāgādibhiç ca bahurogaçataih 445.15 (Sūtra).
yathā nirvāṇu gambhīram 473.3.	rūpasyābhāvamātratvāt 413.11 (Ratnāvali).
yathānto 'sti kṣaṇasyaivam 546.5 (Mādhyamakāsiddhānta).	rūpādivyātirekeṇa 71.1 (uktam).
yathā bijasya dṛṣṭo 'nto 220.4 (Çataka).	rūpeṇa darçitā bodhi 472.16 (Samādhi).
yathā yantrakṛtāṇi tūryam 366.9 (Sūtra).	lakṣyāl lakṣaṇam anyac cet 64.5 (Loka-titastava).
yathā hi dipo layane cirasya 156.2 (Ratnakūṭa).	varaçukladharmaguṇasaṃnicaya 112.1 (Samādhi).
yathaiva gandharvapuram 178.9, 550.9 (Samādhi).	vāca na vidyati yāṇ ca vadesi 244.9 (Ratnākara).
yathaiva vaiyākaraṇo 359.11 (Ācārya).	vāraṇaṇi prāg apuṇyasya 359.8 (Āryadeva).
yada sugatu kathāṇi katheti nātho 331.8 (Samādhi).	vijñānanirodhasambhavam 121.1 (Lalita).
yadi kā cana pratijñā syāt 16.7 (Vigraha-vyāvartani).	vināçayati durdṛṣṭo dharmo 'yam 496.1 (uktam).
yadi kiṇ cid upalabheyam 16.9, 30.7 (Vigraha-vyāvartani).	viparita abhūtakalpita 217.11 (Lalita).
yadi ko ci dharmāṇa bhavet svabhāvaḥ 388.1 = 514.7 (Hastikakṣya).	çabdaç cāpi nirvāṇaṇi ca 473.5 (Samādhi).
yad yad yasya priyaṇ 370.2 (Āryadeva).	çānta gati kathitū sugatena 91.6, 243.10 (Ratnākara).
yas tavātmā mamānātmā 199.3 (Āryadeva).	çānta prajānūti dharmā prajānātān 245.3 (Ratnākara).
yasmāt pravartate bhāvas 376.14 (Āryadeva).	çānta praçānta ya cintayi dharmān 131.1, 348.18, 430.1 (Bhagavat).
yasya naiva hi svabhāvu 90.6, 243.6 (Ratnākara).	çukraçonitasamparka 460.13 (Çataka?).
yasya svabhāvu na vidyati kaç ci 91.4, 243.6 (Ratnākara).	çūnyam ādhyātmikaṇ paçya 348.10 (Bhagavat).
yān ca prabhāṣati dharmā... 225.16.	çūnyāṇi ca çāntam anutpādamayam 445.11 (Sūtra).
yāvanti çabdās taḥ lokadhātāu 278.9, 367.15 (Samādhi).	çūnyavid... 90.4 (Ratnākara).
ye māṇi rūpeṇa adrākṣur 448.13 (Bhagavat).	çailaguhāgīridurganadiṣu 236.1 (Samādhi).
ye rāgadoṣamadamoḥsvabhāvam 143.10 (Samādhi?).	çailaparvata yathā akampiyā 90.10 (Ratnākara).
yo icchatī sugataçṛvaku 'haṇi bhaveyam 353.8.	sa jātamātro gagane sthīhitvā 277.10 (Samādhi).
yo na pi jāyati no cupapadyī 91.2, 243.2 (Ratnākara).	sa saṃkhyaulukyanirgrantha... 275.7 (Ratnāvali).
	saṃvṛti bhāṣitu dharmā jinena 235.1 (Samādhi).

samskrta 'samskrta sarvavivikta 179.1 (Samādhi).	supinopamā bhavagatī sakalā, 549.11; cf. 110.8 (Mahāyānasūtreṣu).
saṅgu na vidyati atra kadā ci 257.9 (Upāli).	supinopamaṃ hi tibhavam 111.1; 428, n. 6 (Samādhi).
satkāyadr̥ṣṭiprabhāvān aṣeṣān 340.8 (Madhyamakāvatāra).	sūsukhitā sada te nara loke 429.4 (Bhagavat).
sad asat sadasac ceti nobhayam 372.5 (Çataka).	skandha sabhāvatu çūnya vivikta 349.4 (Bhagavat).
sad asat sadasac ceti yasya 16.4 (Āryadeva).	skandhā ātmā ced . . . 342.5 (Madhyamakāvatāra).
sarva anitya açāçvata kūma 367.8.	skandhātma loka ākhyātas 492.8 (iti vacanāt).
sarva eva ghaṭo 'dr̥ṣṭo 71.6 (Çataka).	skandhin asatyān dr̥ṣṭvaivam 346.7, 458.7 (Ratnavali).
sarva dharma acalā 90.8 (Ratnākara).	skandhayatanāni dhātavaḥ 217.3 (Lalita).
sarvadharmāḥ svabhāvena 473.9 (Samādhi).	skandheṣv ātma vidyate . . 434.14 (Madhyamakāvatāra).
sarva saṃyogi tu paçyati cakṣuḥ 121.4, 256.12 (Upāli).	stambhādinaṃ alaṃkaro 393.14 (Çataka).
sarvā bhavā alikā vasikāç ca 235.9 (Samādhi).	sthanam athānu aya thānu jinena ukto 167.4 (. . . gāthāsu).
sarvā vadesi nirātma dharmaṃ 241.1 (Ratnākara).	smarāmy aham pūrvam 277.6 (Samādhi).
sarvāni jvalamāni buddhakṣetre 216.1 (Bhagavat).	svayaṃ kṛtaṃ parakṛtam 55.3, 234.8 (Lokātita).
sāmagri pratitya taṃ ca sā 408.1 (Lalita).	svādhyayadipamudrā . . 428.11, 551.14 (Nāgārjuna).
sāmagrya darçanaṃ yatra 120.6 (Bhagavat).	hetuḥ sambhavo yeṣāṃ 413.6 (Lokātita).
īya yadi kiṃ ci açūnya (?) 514.3 (Pitāputrasamūgama).	

III.

Index des stances citées dans les notes.

adhyatiṣṭhād ato nāthah 46.	pratyayādisamskāraṇāt (?) 475.
ākāṣam iva nirlepām 596.	yah pratityasamutpādah 442.
etāvān eva loko 'yam 360.	yajamanānam manussānam 486.
kṣaṇikāḥ sarvasaṃskārā 116.	ye 'pi sthūlavinaṣṭhānām 4.
ghoṣām evābhīruḍhaḥ saṃ 502.	yo vadiprativadinicito 35.
chādanād ropanāc caiva 606.	vikalpabijasaṃbhūtam 598.
dānam ṣiḷam kṣamā viryam 606.	hetutaḥ saṃbbavo yasya 413.
duve saccāni akkhasi 492.	hetuna sadṛṣaṃ sarvaṃ phalam 593.
pitā cen na vinā putrat 81.	

IV.

Fragments canoniques en prose.

adbigato mayā dharmo gambhiro... 498.9.	kim... māyopamās te sattva na te māya
anavarūgro hi bhikṣavo jātijarāmaraṇa-	449.13.
samśārāḥ 218.4, 535.6.	caḥṣuḥ pratitya rūpaṇi ca 6.3.
anātmānaḥ sarvadharmāḥ 65.9.	caḥsurvijñānasamaṅgī nilaṇ jātati no tu
avidyānivṛtāḥ sattvas tṛṣṇāsamyojanāḥ	nilaṇ iti 74.8.
828.6.	caturṇaṃ āryasatyānaṃ yathābhūtārtha-
avidyānugato... puṇyaṇ api saṃskāraṇ	darṣanāt caturbhīr viparyāsair vipa-
abhisamṣkaroti... 180.4.	ryastacittas... 296.1, 516.5.
astiti Kācyapa ayam eko 'nto, nāstiti...	catvāraḥ pratyayāḥ... 76 Add.
270.7.	cittam hi Kācyapa parigaveśyamāṇaṃ na
asmin sati... 9.7, 55.8, 159.8	labhyate 45.1.
(M. Vyut. 245.1098).	cetanām aham (?) bhikṣavaḥ karma va-
aham eva sa tena kalena Mādhātū nāma	dami cetayitva ca 306, n. 3.
574.6.	jarāpi dvidividhākāryapratyupasthānā bha-
āgatir iti saṃkarṣaṇapadam etat 108.1.	vati... 174 Add.
ātmeti Kācyapa ayam eko 'ntaḥ... 358.10.	tadyathā kaṇḍaṃ ca pratitya mathaṇiṇ
ādhyātmikāḥ pratityasamutpāda... 560.3.	ca 50.6.
idaṃ pāpaṃ karma svayam eva kṛtam...	tadyatha... mayākāraṇātaka... mayakū-
328.7.	ranirmitaṃ striyaṃ dṛṣṭva 46.1.
ucchedadarṣaṇaṃ prahātavyam 424.6	tannirmitabodhisattvena Gandhasuga-
utpādād vā tathāgatānām... sthitaivaiṣā	dhāyaṃ lokadātāu Samantabhadra-
dharmāṇām dharmatā... 40.1 Add.	thāgotopabhuktaṇṣaṇaṃ bhojanam anī-
upaśama upaśama iti bhagavann ucyate.	taṃ 333.6.
... upaśānta... 361.2.	taṃ mṛṣā mṛṣādharmā yad idaṃ saṃskṛ-
eko dharmāḥ sattvasthitaye... 40.2.	taṃ 41.4, 237.10.
etat hi... paramaṃ satyaṃ yad uta amo-	tasmāt tarhi saṃsārakṣayaḥ pratipatsya-
śadharma nirvāṇam 41.4 (Majjh. III,	maha iti 219.10.
245).	tena hi Kauṣika... na rūpe sthātavyam
katamaḥ... samyakprayogaḥ... 374.5.	409.7.
katame sūtrāntā neyārthāḥ... 43.4.	trīṇimāni.. saṃskṛtasya saṃskṛtalakṣa-
kathaṃ... prajñāpāramitā paryeṣita 379.4.	ṇāni 145.4.

dvau dharmau lokam pūlayatas... 40.2,
dharmakāya buddhū bhagavantā... 6 Add.

nāsty atra tathatā... 41.6.

nirvāṇam apy āyusman Subhūte māyopama-
mam 289.2.

paramārthasatyam katamat... 374.2.

pañcamātrāṇi bhikṣuṇatāni 47.1, 336.3.

pratityasamutpādam vo bhikṣavaḥ... 6.1.

būlo ... cakkheṣu rūpāṇi dṛṣṭvā... 137.5.

buddhapramukho bhikṣusamghaḥ 488.12.

buddho 'py... māyopama 443.4.

maraṇam api dvidividhakāryapratyupasthā-
nam bhavati... 174.10 Add.

ya imaṃ pratityasamutpādam... paçyati
sa na pūrvāntam pratisarati... 593.8.

yaḥ pratityasamutpādam paçyati sa dhar-
maṃ paçyati 160.5.

yad anityam tad duḥkham 506.6.

yad bhūyasā Katyāyana loko 'stītaṃ vā-
bhiniviṣṭo nāstītaṃ vā 269.7.

yan na çūnyatayā çūnyān dharmān karoti
248.4.

yan Māraḥ pāpiyān indrakīlabandhana-
baddho... 299.11.

yantrakāranīrmitā yantrayuvatiḥ... 46.5.

yaṃ ca rātriṃ tathagato... abhisam-
buddho... 366.1, 539.8.

ye kecit... bhavena bhavasya nihsara-
ṇaṃ paryeṣante 530.7.

yo mārgeṇa nihsaraṇaṃ paryeṣate....
na rāñjaniyān dharmān parivarjya rā-
gaprahāṇaṃ prajñaptam 463.1.

yo rajyeta yatra vā rajyeta.... 143.1,
472.3.

yo hi bhagavan pūrvam rūgadveṣamohā-
bhyupagamaṃ kṛtvā paçcān na santi
rūgadveṣamohā iti braviti sa vai bha-
gavan nūstiko bhavati 274.5.

loko mayā sārddham vivadati... 370.6.

çūnyāḥ sarvadharma nihsavbhāvayogena
238.8, 278.14, 444.8, 504.7.

çrāvakabodhim abhisambodhukāmena Su-
bhūte 353.8.

śaddhātur ayaṃ mahārāja puruṣapudga-
laḥ 129.3.

sa ced Ānanda vijñānaṃ matuḥ kuṣṇiṃ
nāvakramet... 552.6.

sa - cittaṃ asamanupāçyan cittadhārūṇaṃ
paryeṣate 62.4.

satkaya dṛṣṭimulakaḥ... sarvakleçāḥ
349.11.

santy asmin kāye keçāḥ... 57.14.

sāmbanā dharmāḥ katame?... 84.3.
(Cf. Vibhaṅga 428.6).

syād yadi kiṃ cid açūnyam... 514.3.

svabhāvūtpattim sapādhūya... sarva
dharmāḥ çūnyā iti 504.5.

svayaṃ kṛtasya karmaṇaḥ... 329.11.

V.

Sūtras, Çāstras, Ācāryas, etc.

- Akutobhaya notes 13, 76, 81, 83, 85, 87, 319, 322, 326 Add., 327 Add., 328 Add., 369 Add., 377 Add., 447 Add., 558 Add.
- Akṣapāda 441.e.
- Akṣayamatīsūtra 43.4-9, °nirdeṣa-sūtra 108.1-3, °nirdeṣaḍiṣu 276.e.
- Aṅguttara notes 2, 2 Add., 40, 42, 45, 46, 52, 57, 145, 174, 178, 247, 297, 303, 309, 325, 334, 366 Add., 442, 448 Add., 478 Add., 486, 530, 540.
- Atthasālinī notes 33, 40, 65, 68, 126, 129, 246, 303, 304, 306, 307, 309, 369, 478, 553.
- Advaitabrahmasiddhi 325, n. 2.
- Adhyācāyasaṃcodanasūtra 46.1-4. = Dṛḍhadhyācāya° 463.10.
- Anavataptahrada 239.10, etc.
- [Anavarāgrasūtreṣu?] 328.e Add.
- Antaṣṣarātīrthika 283, n. 4.
- Asaṅga, voir Madhyāntavibhaga
- Andhaka 249, n. 1.
- Aparaseliya 281, n. 1.
- Abhidhammasaṅgaha (Compendium), notes 119, 126 (Add.), 285, 335, 351.
- Abhidharma 113.4, 261.e, 546.1 (Voir Çāstra), 74, n. 6; 334, n. 7; 546, n. 6; 547, n. 2.
- Abhidharmakoṣa, 322 Add. °vyākhyā, passim.
- Ardhaçatikā (?) 238.s; voir Dvy°.
- Avadānaçataka notes 24, 43 Add., 487, 501.
- Aṣṭasāhasrika 289.2-4, 353.3-6, 379.4-381.11, 409.7-10, 449.13-450.10; notes 1, 3 Add., 6 et Add., 24, 40, 45, 47, 49, 64, 79, 90, 176, 292, 371, 442, 449, 450, 462.
- Āgama 74.e, 84.s, 160.e, 174.12, 305.10, 331.4, 370.e-7.
- Ācārya (= Nāgārjuna) cité 30.7, 147.12-13, 347.5-10, 359.11-360.2, 413.e-7. — Nommé 25.e, 27.5, 41.1, 44.7-8, 127.14, 352.7, 428.11-2 = 551.14-15, 435.4.
- Pūrvācārya 369.s.
- Ātmatattvaviveka 4, n. 4; 10, n. 6.
- Ānanda 345.12 (ārya°).
- Ānandagiri 11, n. 4; 76, n. 7.
- Abhidharmika 546, n. 2.
- Āryadeva 16.s-5, 359.8-9, 370.2-5 (Add.?), 376.14-15; Āryadevapādiya Çataka 393.14-15, 552.2-3. (Voir Çataka).
- Ālambanaparikṣā 83, n. 3.
- Itivuttaka notes 1 Add. e, 40, 247, 292, 318, 366, 536.
- Ugradattapariprecca 292, n. 4.
- Udāna notes 9, 227, 334, 520.
- Udānavarga 42 Add., 350 Add., 448 Add.
- Uttarapathaka 176, n. 3.

- Upadeśasūhasrī 116, n. 1.
 Upāliparipreccā 53.6-10, 121.4 — 122.2, 155.1-12, 192.2-9, 234, 256.12-258.8, 408.10-409.6.
 Aulukyās 275.6.
 Kathāvatthu notes 40, 45, 47, 49, 63 Add., 65, 74, 76, 84, 176, 218, 227, 249, 263, 269, 280, 285, 303, 306, 309, 334, 478, 487, 492, 552.
 Kathāsarit 238.4.
 Kaṇabhaḥṣa 441.6; Kāṇḍa 523.9.
 Kātyāyanāvavāda 43.1 = 269.5 (cf. 358.6). Voir Wass. 309 (217, 268).
 Kāpila 523.9.
 Kuraṇḍavyūha 51, n. 4.
 Kūlakāraṇika, °vadin, 386, n. 4 et Add.
 Khaṇḍanakhaṇḍakbhūya 100, n. 1.
 Gaganagaṇḍasamādhisūtra 128.6-9.
 Guṇamati 312, n. 3.
 Gāthāsu 166.11 — 167.4; 223.4-5, 451.12-13.
 Gītā 24, n. 8; 63 Add.
 Gaṇḍapāda, 207 Add., 225 Add., 271 Add., 348 Add.
 Catuḥçataka 16, n. 4. Nom correct du Çataka (voir Madhyamakāvatara, 150.14).
 Catustava, nom collectif de quatre Stavas de Nāgārjuna: Nirupama, Lokūta, Cittavajra et Paramārtha (Bstod, foll. 73-81, Cordier, Cat. p. 5).
 Chāndogya 292, n. 4.
 Jātaka 295, n. 6, 297, n. 1, 451, n. 5.
 Jātakamālā 218, n. 2.
 Jivaviyāra 218, n. 3; 400, n. 2.
 Jaimini 441.6; Jaiminiyas 523.9.
 Tathāgataguhyasūtra 361.1-363.12, 366.1-7, 539.3-9.
 Tathāgatavāgguhyaparivarta, 540.5.
 Tantravārttika 3, n. 3, 116, n. 1, 222, n. 5.
 Tarkasaṃgraha notes 3, 10, 20, 22, 24, 27, 36.
 Triskandhaka 292, n. 4.
 Theragāthā 448 Add., 520, n. 2; Therīg. 297, 353.
 Daçabbūmaka 174.10 (Add.) notes 40 Add., 298 Add., 489, 517, 540, 594.
 Digambara 441.6.
 Dignāga notes 33, 35, 83.
 Divyāvadāna notes 362, 390, 540, 574.
 Dīgha notes 28, 39 Add., 63, 268, 272, 297, 331, 349, 356, 514, 520, 552.
 Dṛḍhādhyāçayasamcodanasūtra, 462.15-464.20; voir Adhyāçaya°.
 Dvyardhaçatikā 504.7; — comp. 238.8, 278.13, 444.8, 500.11.
 Dhammapada notes 304, 353, 354.
 Dhammasaṅgaṇi notes 2, 4, 40, 49, 65, 76, 84, 126, 129, 246, 309, 362, 369, 381, 478.
 Dharmakīrti 73, n. 5.
 Dharmasaṃgraha *passim*.
 Dhātupāṭha 5, n. 1, 115, n. 4.
 Dhyāyitamustisūtra 295.12-298.15 = 516.5-518.6.
 Dhvaṇyaloka 2, n. 4; 64, n. 3.
 Nāgārjuna 2.3, 3.1, 428.11 = 551.14, 23, n. 1; voir Ācārya; voir Akutobhaya; Catustava, Yuktisāṅgika, Ratnāvali, Vighravahvartanī, Çāstra, Çiṇnyatasaptati.
 Nāgārjuna's Epistle 355, n. 4, 386, n. 4.
 Nāmasaṃgīti notes 16 Add., 261, 371, 442, 445 Add., 475, 492, 524.
 Nāstika 368.1, 369.6, 523.10; 273, n. 4.
 Nikāya (sarvanikāyaçāstrasūtreṣu) 549.8 — Cf. 312, note et Add.
 Nirupamaśtava 215.5-6 (Add.).
 Nirgrantha 275.7, 400.2.
 Nettippakaraṇa notes 1 Add., 76, 174, 246, 292, 306, 361, 381, 460 Add., 542 Add.
 Naiyāyika 441.6; 304, n. 5.
 Nyāyakandali notes 17, 19, 23, 29, 64; °kusumāñjali notes 4 et 12; °koça notes 10, 12, 71; °bindu notes 3, 11, 23, 27, 28, 29, 35, 65, 71, 73, 74, 196, 268, 280, 554; °bindupūrvapakṣa notes 74, 116; °bhāṣya notes 24, 29, 36, 85; °ratnākara 35; °vārttika et tātparya notes 55, 71, 13, 23,

- 29, 33, 36, 56, 63, 71, 72, 85 (Add.), 128 (Add.); °sūtras notes 10, 12, 56, 77, 81.
- Pañcakrama 51, n. 1; 273, n. 1.
- Pañcaskandhaka 292, n. 4.
- Pañcaskandhaprakaraṇa 65 Add., 478 Add.
- Pāṇini notes 5, 10, 11, 13, 180.
- Pitāputrasaṃgama 514.3-5 (voir Add.); 285, n. 3.
- Puggalapaññatti notes 45, 46, 334.
- Pudgalaskandhavādin («qui croit que les *skandhas* sont un *pudgala*», voir *Madhyamakavatāra*), 275.7; mais 283, n. 4 *pudgala*-vādin.
- Puruṣādīkārāṇin 400.1.
- Pūrvaçaila 548, n. 2; cf. 281, n. 1.
- Purvācūrya 369.7.
- Prajñāpāramitā 443.4; voir *Ardhaçatikā*?, *Dvy°*, *Aṣṭasahasrika*, *Vajracchedikā*.
- Prajñāpradīpa mūlamadhyamakavṛtti 7, n. 6.
- Pratityasamutpāda 452.7-9; 6, n. 4.
- °ramāṇasamuccaya 35, n. 2.
- °raçastapādabhāṣya notes 29 et 71.
- °rasaṅgika notes 23 et 389.
- Bar do thos grol 286, n. 1.
- 3uddhacarita 268, n. 2.
- 3uddhapālita 14.1, 18.2, 20.1, 25.4, 36.11, 196.3; 14 Add., 23, n. 1, 39, n. 8 et n. 3, 76, n. 1, 319, n. 2, 322, n. 2.
- 3ṛhadarāṇyaka... bhāṣya 100, n. 1.
- 3odhicaryāvatārapañjika passim.
- 3odhisattvabhūmi notes 41 Add., 43 Add., 76 Add., 48, 145, 177, 261, 268, 295, 306, 312, 330, 335, 356, 367, 361, 362, 363, 371, 373, 377, 379, 131, 488, 545.
- Bauddha 29.2, 421.8.
- Brahmajālasūtra 3, n. 5.
- Brahmavidyābharāṇa 4, n. 4 Add.
- Bhagavati = Prajñāpāramitā.
- Bhavaviveka = Bhavya 36.13, 196.4, 351.15; notes 7, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 23, 25, 27, — 65 Add., 76 (Add.), 84.
- Bhāmātī notes 10, 13, 28, 63, 76, 116, 145, 390.
- Bhārabhārasūtra 283, n. 4.
- Majjhima notes 6, 9, 40, 41, 43 Add., 46 Add., 47, 57, 60, 72, 129 Add., 145, 263, 272, 349, 362, 498, 530, 540, 553 Add., 554, 567 Add., 593.
- Mañjuçrīparipreçhā 516.1-4. — Mañjuçrī 137 Add., 296.5.
- Madhyamakadarçana 275.4.
- Madhyamakāgastra 46.7, 548.5.
- Madhyamakāsiddhānta 546, 3-8.
- Madhyamakavatāra cité 13.7, 36.6, 38.7, 310.8-11, 342.5-12, 341.5-8, 353.1, 434.14-17, 19 — 435.2, 545.3-6, 9-13; nommé 2.6, 41.1, 54.7. 61.11, 79.12, 214.3, 336.1, 357.5, 578.7; dans les notes et Addenda, l'Avatāra et son Bhāṣya, passim.
- Madhyantavibhāga 65.3 (Add.), 445.3 (Add.).
- Madhyoddeçika (?) 489.1.
- Mahānidānaparyāyasūtra 6, n. 4.
- Mahāparinibbānasutta 6, n. 2; 166, n. 5.
- Mahāyanasūtreṣu 549.10.
- Mahāvagga notes 1 Add., 9 (Add.), 42 Add., 43 (Add.), 296, 498, 501, 504.
- Mahāvastu 489.1; notes 1, 2, 9, 13 Add., 40, 45, 47, 49, 50, 51 (Add.), 68, 74, 90, 109, 235, 247, 272, 341, 363, 442, 451, 460, 498, 504, 541, 518.
- Mahavyūtpatti passim.
- Mahāsaṃghika 227, n. 2.
- Mahīçasaka 145, n. 1 (Add.).
- Madhyamika 16.2, 18.5, 127.13, 331.7, 368.4, 369.6, 414.1; 170, n. 1, 239, n. 2, 273, n. 4, 274, n. 3.
- Maradamanasūtra 299.11-301.2.
- Milinda notes 6, 28, 46 Add., 166, 263, 309, 378.
- Yuktiçāṣṭika notes 9, 3, 349.3, 413.3.
- Yogasūtra notes 4, 52, 65 (Add.), 325.
- Ratnakūṭa 45.1-4, 47.1-4, 156.2-157.4, 248.4-249.2, 336.3-339.2, 358.10-13.
- Ratnacūḍaparipreçhā 62.4.

Ratnameghasūtra 225.9-10.

Ratnarāṣiṣūtra 309, n. 4 (p. 310).

Ratnākaraśūtra 90.4-91.7, 243.2 — 245.8.

Ratnāvali 135.7-8, 188.14-19, 275.7-10, 345.5-12 (Add.), 346.5-8 (= 458.5), 359.1-4, et 11-14 (Add.), 413.11-12, 458 (= 346), 496.8-9, 524.8-9 (voir n. 4 pour l'attribution du traité à Nāgārjuna).

Rājamārtanḍa notes 3, 65, 66.

Rāṣṭrapūlapariṣecchā notes 24, 220, 246.

Rāmātāpaniṣā 4, n. 1.

Rāṣṭrāvatāra 262.2-5, 504.5-6, 528.10-11; notes 4, 10, 28, 40, 43 (Add.), 45, 48 Add., 57, 60, 76, 80, 261, 303, 333, 362, 373, 374, 400, 412, 442, 521, 561.

Rālita 26.8-9, 108.8-11, 120.9-12 (Add.), 121.1-2 (Add.), 216.6-217.14 (Add.), 377.1-2, 407.11 — 408.8, 428.2-9, 550.13-551.12; — notes 41, 47, 50, 337, 346, 460, 498, 540.

Lokātattvanirṇaya 360, n. 5.

Lokātastava 55.3-4 (Add.), 64.5 (Add.), 413.6-7 (Add.), 442 Add.

Lokāyatika 360.4; cités 360.6-7.

Vajracchedikā 448.12; 297, n. 6.

Vajramāṇḍadhāraṇi 50.6-53.5.

Vasubandhu 71, n. 1; 93 Add.; 452, n. 3.

Vasumitra 312, n. 3.

Vāgbhaṭālamkāra 41, n. 1.

Vātsīputriya notes 283 et 344.

Vimṣaka de Vasubandhu 93 Add.

Vigrahavyāvartanī 16.7-10 = 30.7-8, 25.6, 59.5; 56, n. 1, 59, n. 3.

Vijñānavāda 445.1, 275.5, 276.2; 41 Add., 151, n. 4, 274, n. 3, 523, n. 2.

Vinaya 46.5-7, 334.1-2.

Vibhajyavāda 281, n. 1.

Vimalakīrtinirdeṣa 338.6-9.

Vimānavatthu 466, n. 4.

Visuddhimagga notes 5, 10, 33, 63, 70, 76, 77, 174, 246, 280, 285, 337, 351, 377, 475, 478, 501, 544, 593.

Vetulyaka 487, n. 8.

Vedāntakalpataṛu notes 10, 64, 65, 76, 116.

Vedāntasūtra 3, n. 2.

Vaiḥbhūṣika 528.9; notes 176 Add. 281, 312, 545.

Vaiṣeṣika notes 28 et 29.

Çamkara notes 29, 123, 129, 166, 369.

Çataka 173.3-4, 199.3-4, 220.4-5, 351.13-14, 359.8-9, 372.5-6, 376.18-14, 378.4-5, 393.14-15, 397.1-2, 460.9-10, 505.5-8, 506.8-9, 552.2-3 (voir Ca-
tuḥçataka).

Çalistambasūtra 560.3-570.2, 593.3-594.6; notes 9, 26, 40, 108, 229, 312, 316, 381, 390, 545.

Çāstra [= Abhidharma^c] 549.8; 84, n. 3; 327 Add.

Çāstra = Madhyamakaçāstra = Mū-
lamadhyamaka.

Çikṣāsamuccaya notes *passim*.

Çuklavidaṛṇaṇi notes 445, 458, 502.

Çūnyatāsaptati 89, n. 2 (Add.).

Çrīlābha notes 5, 10; 118.5.

Çlokavarttika notes 3, 4, 10 et Add., 29, 33, 34, 35, 63, 85 (Add.), 129, 366, 492, 554.

Çaḍḍarçanasamgraha 360, n. 5, 386 Add.

Samyutta notes 1, 2 (Add.), 6, 9 (Add.), 40, 41 (Add.), 42 Add., 43 Add., 80, 145, 176, 218, 227, 269 Add., 270, 283, 349, 355, 361, 362, 370, 374, 478 Add., 486, 498, 501, 504, 514, 542 Add., 549, 564 Add, 593 Add.

Samkrāntivādin 283, n. 4.

Satyadvayāvatārasūtra 374.5-375.6.

Saddharmapundarika notes 10 Add. 41, 45, 47, 51, 269, 371, 498, 520.

Saddhammasaṅgaha (Aung et Rhye
David's Compendium) 6, n. 2, *passim*.

Samādhirāja 44.2-5, 108.13 — 109.3
109.5-112.4 (= 205=427), 128.11-14
135.10-136.2, 143.1-7, 178.1-179.8
200.5-201.8, 285.1-236.4, 276.5-8
13-278.12, 286.6-9, 11-14, 331.8-

- 333.4, 354.10—355.2, 367.13—16, 427.12, 428 Add., 472.7—474.10, 549.11—550.12; 24, n. 8, 173, n. 4, 371, n. 7, 428, n. 6, 474 Add.
- Sarvadarçanasamgraha notes *passim*.
- Sarvāstivādin 263, n. 2, 444, n. 5.
- Sahetusapratyayasānidānasūtra 6, n. 4, 452, n. 3.
- Sāṃkhyā 21.5, 275.7, 360.3 (cf. 523.9); 19, n. 3, 22, n. 3, 38, n. 7, 56, n. 1, 263, n. 2.
- Sāṃkhyapravacana notes 10 et Add., 6. 66, 1; °sūtras 28.3, 34.1, 63.3, 114.1, 183.2.
- Si-do-in-dzou 40, n. 3.
- Siddhānta de Mañjughoṣaśāsavajra 176 Add., 345 Add., 355 Add., 359 Add., 360 Add., 368 Add.
- Siddhāntakaumudī 5, n. 4.
- Sukhāvatīvṛkṣa notes 51 et Add., 362, 540.
- Suttanipāta notes 41, 488, 540, 542 Add.
- Subhāṣitasamgraha notes 9, 12, 14, 43, 123, 225, 239, 247, 294, 357, 370, 373, 387, 449 Add.
- Sāṃmitīya 148.1, 192.3, 276.2.
- Sumaṅgalavilāsini notes 6 Add., 31, 61, 249, 268, 297, 312, 314, 327, 366, 478, 514.
- Suvarṇaprabhāsa 462.2—3.
- Sautrāntika 444.15; 61 Add., 263, n. 2, 281, n. 1, 413, n. 1, 488, n. 3, 523, n. 1.
- Sūtrālamkāra 42 Add., 445 Add.
- Skandhavādin (?) 275.6 (voir Puṅgala°).
- Syādvādamāñjarī 116, n. 1, 128, n. 1, 325, n. 2, 375, n. 1.
- Svayūthya 76, n. 1.
- Svātantrika 23, n. 3.
- Harṣacarita 238, n. 4, 317, n. 6.
- Hastikakṣya 388.1—4 — 514.7; 449.5—13 — 540.1—4.

VI.

Kalyāṇamītras.

-
Barth 222.	Pischel 218, 223, 325, 354, 530.
Burnouf 45, 50, 62, 166, 239, 280, 371, 520, 521.	Rajendralāl 113, 366 Add.
P. Cordier 529.	T. W. Rhys Davids 31, 166, 176, 281, 371, 442, 520, 530.
Chavaunnes 269, 333, 373.	C. A. F. Rhys Davids 40, 65, 118 Add., 126 Add., 129, 174, 304, 369, 306, 307, 454, 456 Add., 478, 480, 555.
Childers 10, 16, 40, 46, 48, 49, 280, 285, 334, 335, 356, 373, 434, 501.	Rockhill (Life of Buddha, Bhavya sur les sectes), 192, 263, 276, 286, 310, 344, 395, 475, 488; voir Udānavarga.
Finot 260.	Çarad Chandra 286, 294, 295, 300, 335, 360, 498.
Col. Jacob 55, 63 Add., 100, 249 Add., 394, 476, 502.	Senart 489, 3.
Jacobi 1, 2, 4, 16, 22, 218.	Schiefner 238, 574.
Fujishima 11, 239.	Speyer 24, 218, 271, 487, 529.
R. O. Franke 451, 486, 520.	Suali 360, 386 Add.
Garbe 56, 66, 533.	Takakusu 487, 574.
Grünwedel 2.	F. W. Thomas 63 Add., 218, 238.
Guérinot 218, 400.	Walleiser 95 Add., 101 Add., 150 Add., 263, 285, 304, 335, 351, 369 Add., 377 Add., 386 Add., 447 Add., 558 Add.
Edm. Hardy 530.	Warren 33, 40, 60 Add., 70 Add., 171 Add., 180, 285, 298 Add., 334, 349, 478, 514, 593 Add.
Spence Hardy 330, 366, 369, 570.	Wasilicff 2, 10, 23, 28, 43, 71, 148, 227, 239, 272 Add., 274, 276, 280, 283, 286, 310, 333, 362, 374, 389, 400, 488.
Hodgson 457.	Wenzel 31, 386.
Hopkins 366, 386.	Wogihara 126 Add.
Ed. Huber 225.	Stcherbatskoi (Ščerbackoj) 445.
Kern 10, 50, 63, 148, 334, 349, 369, 498.	
Leumann 334, 397, 540.	
Minayeff (Minaev) 269, 310, 312 Add., 318, 354, 377, 486, 492.	
Morris 285, 297, 310.	
Ed. Müller 215, 332, 334, 353, 520.	
Max Müller 362.	
Oldenberg 63, 263, 530, 534.	
Pathak 35, 72.	
-

VII.

Index général.

- amṣa 287.10; 584.13.
 akanīṣṭha Voir Wogihara Bodhisat-
 tvabhūmi; °vimāna 448.17.
 akartṛka XVII, 23.
 akara 233.10.
 akāraṇa 71, n. 1.
 akāryaka 225.1.
 akimcana °koṭi 464.13; °tva 538.11.
 akimcittva 265.8.
 akuṣala 311.2; °abhyāsa, °arūmatī, °ba-
 hulatā 335, n. 1.
 akṛtābhyāgama XVII, 23; 325, n. 2; 580.5;
 cf. 342.12.
 akṛtrima 262.11; 453.4.
 akliṣṭa (prajñā) 318, n. 8.
 akṣa 71, n. 4.
 akṣaṇa 70, n. 2.
 akṣi °pātranyāya 476, n. 2; sadṛṣo vidvān
 476.14.
 agni °indhanaparikṣā X; °saṃtāpa 50.8;
 agner auṣṇyam 241.8; 260.10.
 agra XI, 2; °dharma 457.1.
 agrāha 49.12.
 aghatas 598.6.
 ānkura 72, n. 7; °ādisaṃtāna 313.2; °kū-
 raṇa (bijopamarda) 85, n. 3 (cf. 282.14);
 °cchāyā 118, n. 7.
 āṇa dvādaśa° XXVI; ratha° 346.2;
 504.9; catvāry āṅgāni 118.8; 566.8.
 āṅgulyaḥ 33, n. 1 Add.
 acikitsya 249.2.
 acintya °varjana 268, n. 1; °ta 331.10.
 acchaṭamātra 547.15.
 ajāta 298.14.
 ajānaka 90.9.
 ajūna 492.10; 563.1; °kalpitabhāva 188.18;
 °nidrātimira 467.7; °mātrasamuttha-
 pita 495.3.
 ajyate 194.1; XXV, 15—16.
 ājāna 195.2; 286.1; 307.9.
 āṇu 93.10, Add.
 atattva 494.7.
 atathya XVIII, 8.
 atarkāvacara 498.10.
 atikāṭhina 441.5.
 atikrama, °kramati 296.2; 299.10.
 atigāmbhīrya 498.7.
 atidiṣṭi, °deṣa 119, n. 2; 142.19.
 atipicchila 294.9.
 atipṛthu 294.8.
 atiprasanna 346.12.
 atibhidyate 572.8.
 atimogha 501.11.
 atisukṣmatva 547.17.
 atisthūla 501.11.
 atīta 263, n. 2; 267.4.13; 282.4; XIX,
 XXVII; °anagatanastivādin 444.15;
 523.10.
 ataimirika 373.4; cf. vitimira.
 atyanta °ajāti 374.6; °anutpādātā 375.3;
 °parinirvṛta 296.5; 298.7; °cūnya 298.8.
 atyāsanna (?) 501.11.

- atha (vā) 147, n. 3; 343, n. 6.
 adarçana °nyāyena 373.3; °yogena 265.4.
 aduḥkhāsukhā vedanā 556, n. 4.
 adṛṣṭe janmani 805.9.
 advaya °jñāna 2.6; 556.6; °niçrita 195.8;
 °patha 329.14; °vādin 331.7.
 advitiya 442.1.
 adhikātara 289.4.
 adhikaraṇabbhūta 96, n. 1.
 adhikṣepa 499.10.
 adhigama 501, n. 1; °jñi prajñā 137, n. 3;
 °dharma 487.7; 488.1; anadhigamayoga-
 gena 373.6.
 adhiṣṭhāti 46, n. 3.
 adhipati °pratyaya 76, n. 7; 87, n. 2;
 °phala 335, n. 1.
 adhipateya °pratyaya 77.4.
 adhimātramadhyamṛdu 480.2.
 adhimukti 159, n. 5; 268, n. 1 (°carita);
 337.6; 443.1.
 adhimucyate, °mokṣa 268, n. 1; 338.11;
 358, n. 3.
 adhilaya 159, n. 6; XXIV, 13.
 adhivasāyati vedanām 520.7; cf. 362, n. 2
 (p. 863).
 adhyayana 292, n. 4; 492, n. 1; cf. 43 Add.
 adhyavasāna 457.3; 565.5.
 adhyavasāya sthāna 565.4.
 adhyavasyate 363.5.
 adhyāropa 264.11; 299.4; nimitta° 364.9.
 adhva °jata 92.9; °traya 158.1.
 anakṣara 57, n. 1; 133.14; 264.6; 348.17;
 429.15.
 anagha 200.5.
 anadhigama °yogena 373.6.
 anantara (sam°) 86.4; °pratyaya 77.2;
 85.7 Add.; cf. janyajanakabhāva.
 anapāyitva 403.2; 424.2; 507.8.
 anabhijñā 237.6; 499.8.
 anartha °pāṇḍitya 470.8; °bijabhūta 543.7.
 Anavatapta 239, n. 2.
 anavataraṇa 337.1.
 anavadya, sa° 371, n. 7.
 anavagahamāna 337.1.
 anavarūgra 218; °çūnyatā, n. 3.
 anavasthāyitva 240.1.
 anāgata 268, n. 2.
 anāgamana 282.2.
 anāgāmin 318, n. 7; 481.2.
 anātman 199.3; 355.11; 437.4; °adika
 469.4.
 anādi °mattva 218, n. 3; 585.7; °kāla-
 pravṛtta 566.6.
 anānārtba 11.14; XVIII, 9; 375.7.
 anābhāsa 358.11; °gata 594.14.
 anārya 69.13.
 anāvaraṇa 53.3; 129, n. 3; 271.9 (= anā-
 vṛti, voir ākāṣa); 593.5; °kṛtya 567.10;
 °jñāna, °jñānin 177, n. 1.
 anācāryakam 379, n. 1.
 anāstika 135.7.
 anāsava 118, n. 6; 156.10; XVII, 19;
 prajñā, 377, n. 3; çilaviçuddhi 337.3;
 saṃvara 309, n. 3; skandha 436.18.
 anāhārya 593.5.
 aniketa 358.11.
 anīgana (?) 510, n. 6.
 anitya 199.4; 280, n. 4; 281, n. 1; XXIII
 13—14.
 anityatā 116.13; 148.4; 167.6; 412.4; 527.7;
 528.1; 545, n. 6; °duḥkhata 475, n. 3.
 anidarçana 358.11.
 ānimitta 10.22; 82.7; 248.5; 363, n. 1;
 voir Wogihara.
 animiṣā 333, n. 2.
 anirodha 11.13; 548.2.
 anirdeçyatva 64, n. 3.
 anirvacanīya 64, n. 3.
 anirvyūha 298.14; 517.20.
 aniçrita 379.7.
 aniṣṭāpatti 56, n. 1; 399.16.
 °aniya 247, n. 3.
 anugrahaka citta 305, n. 4.
 anucchinna 521.10.
 anuccheda 11.13; 548.2.
 anutpattikadharmakṣānti 362, n. 3.
 anutpanna XVIII, 7 (dharma); 298.6;
 493.9; 521.11.
 anutpāda 11.13; 265.1; 423.12; 503.16;
 543.2; °samātā 874.15.
 anudaya (cetasas) 498.11.
 anudharma 519.6.

anuparigrahakṛtya 561.8; 562.3.
 anupalabdhī (-lambha) 348.1; aṣeṣavastu°
 340.6; jñāna°, jñeya° 538.9; sarvani-
 mita° 538.11.
 anupaṣṣyanā 63.8.
 anupātta 285, n. 3.
 anupādāna 285.7; 290.6; XVI, 9.
 anupādāya 48, n. 7; 366.2; 518.6; 528.5;
 XXV 9, 12.
 anuprabandha 422.9; 425.2.
 anuprāptasvākārtha 143.6.
 anubhava, anubhūti; mṛṣā 58.7; °lakṣaṇā
 vedanā 348.9; 554.7.
 anutāna 75.6; °abhāsamātra 345.1.
 anurodhena 444.5 (vinaya-jana°).
 anulakṣaṇāni (saṃskṛtasya) 148.2.8
 anuvartayati 267.16.
 anuvartaka 537.12.
 anuvartanā loka° 548.7.
 anuvīdikaucāla 8.2.
 anuvīdīcam 379.12.
 anuviddha 567.5.
 anuṣāya 137, n. 4; 294, n. 1; 303, n. 4;
 478, n. 3; 484.8.
 anuṣāsana (°ni) buddha° XVIII, 8; 371,
 n. 7.
 aneka °artha 11.4, 377.4; °pauruṣa 51.8.
 anta (ādi . . . anta) 219.13; 221.1; antana-
 °ntādicatuṣṭaya 536.8; XXVII, 21—22;
les deux extrêmes 1, n. 4 Add; 135,
 n. 2; 198.1; 270.7; 272, n. 5; 275.3.8;
 358.10; 495.4; 504.13; °adyā dṛṣṭayas
 573.9; pūrva°, apara° 571.4, etc.
 °grāhadṛṣṭi 479.
 antarābhava 286, n. 1; 287.
 antareṇa 339.2.
 antarikṣe ṣaṭkūṇasya padam 90.4.
 antikāt 337.8.
 antya cittakṣaṇa 412.12.
 andhakāra et prāḍipā VII, 9—12.
 anyatirthika 337.7.
 anyatva 222.5; XIV, 4 *suiv.*; 255, n. 2;
 XVIII, 10; °pratiṣedha 574.7.
 anyathā °tva, °bhāva 145, n. 1; XIII,
 3—6; 242.8; 267.2; 271.11; 371.5;
 avasthā° etc., 263, n. 2.

anvaya 310.1; °jñāna 480.1; paribhoga°
 309.2.
 apakarṣaṇa XVI.10 (= parikṣaya).
 apadayogena 108.3.
 apadeṣa 268, n. 1.
 apabhraṣṭa 222, n. 5.
 apara 8, n. 7; °anta 356.6; 572.5; XXVII,
 2; (*Comp. Majjh. II, 233*).
 aparapratyaya XVIII, 9; 493.13.
 aparamāṛthā deṣanā 494.7.
 aparigraha 567.6.
 aparijñāna 174.11 Add.
 aparibhraṣṭa 555.6.
 aparīcuddhasamādhi 337, n. 1.
 apavāda 135, n. 2; ātma° 356.6; karma-
 phala° 329.12; paraloka°, aparanta°,
 pūrvaṇta° 356.6; sarva°, sarvabhāva°
 188.11; 496.3; svargapavarga° 184.11.
 apahrtaḥbhara 143.6.
 apūrvasattvasya prādurbhāvas 581.3.
 apraṇidhānuyogena 444.9.
 apraṇihita 248.6; 444.9; °sarnadhi 361,
 n. 5.
 apratigha 593.5.
 apratirupaka 334.1.
 apratisaṅkhyā(ya) upekṣā, nirodha 176.9;
 369, n. 1.
 apratitya 397.1; 529.10; °samutpanna
 (= aṣṭūṇa) 403.1, XXIV, 19—21.
 apratyayasamutpanna 329.3.
 apamāṇa cetahsamādhi 309, n. 4.
 apravṛtti 247, n. 3; °mātra 529.7.
 aprāptam avidyāyā jñānam . . . 152.16.
 aprāpti VII, 10 *suiv.*
 apramāṇya (lokasya) 153.11.
 abdhātu 266.3; 561.9.
 abrahmacaryavāsa XVII.23.
 abhava 13, n. 2; 188.19; 527.7 (= ani-
 tyatā); 532.1 (saṃskṛta); 170.3; 174.1
 (= nirodha); 267.2 (= anyathābhāva);
 XXI, 12; °abhiniveṣa, °abhiniveṣika
 199.1; 248.9; °darśana 239.2; °matra
 265.8; °cārdārtha (cūṇyatā?) 491.16;
 (nirvāṇa?) XXV, 8, 16.
 abhavitva 312.11.
 abhāvibhūta 311.17.

abhidharma °jña 76, n. 1; °pāṭha 546.1.
 abhidhātavya XVIII, 7.
 abhidheya (sambandha . . .) 3, n. 2; °tva
 261, n. 2.
 abhinandati 565.4.
 abhinandanācitta 297.9.
 abhinirbarati, °nirhāra 137, n. 4; 337.5.
 abhinivāṣate 296.6; 537.8; 571.8.
 abhiniveṣa, bhāva°, idamśatya°, etc.;
 172.13; 199.1; 246.15; 447.7; 461.4.
 abhinila 346.13.
 abhibhāvanā (?) 381.10.
 abhimanana, °māna, °mūnitā 337, n. 1;
 246.15; 267.10; voir abhimānika.
 abhilāpa 71, n. 1; deṣana° 43 Add.; cf.
 adhyayana.
 abhivismṛta XXIV, 15.
 abhivyakti 21.9; °vāda 22.9; 210.11.
 abhivyañjate IX, 5; 210.17.
 abhivyāñjaka pratyaya 210.8.
 abhisamśkaroti, °kurute 137, n. 4; 475,
 n. 1; XXVI, 1: 558.9; cf. samśkaroti.
 abhisamśkaraṇa 343.9; 564, n. 1.
 abhisamśkāra 311.1; 564.1; karma° 296.5.
 abhisamśkrta 137, n. 4; 543.3.
 abhisanda 309, n. 4.
 abhisamaya 137, n. 3; 268, n. 1; 373,
 n. 2; 463.5; 480.12 (duḥkha°); 541.5.
 abhūtva bhāvas 263, n. 2; 341.11; 413.3;
 580.9.
 abhyāsa 247, n. 1; 335, n. 1; 358, n. 3;
 371.10.
 abhyudaya 539.15.
 abhyupagama 308.6.
 abhyupapanna XXI, 14 (bhāvam); pāpa-
 karma° 308.6.
 abhra 173, n. 4; 552.3.
 amananatā 381.4.
 amalādvayajñāna 177, n. 1; 556.6.
 amṛta °dhārā 217.14; 377.
 amoṣadharman 41.4; 237.12.
 ambucandraka 173.3.
 ayadvāratva 553.2, n. 9.
 ayaskānto maṇis 152.17.
 ayoniṣo manaskāra 452.7; vikalpa 350.6.20.
 arapi 210.9; 216.6.

aranyāyatana 338.12.
 aranyetilaka 10.3.
 arūpiṇaḥ skandhās 563.3.
 arūpe rūpasamjñi 300.10.
 ārūpya 358.11.
 arka, sapta 366.6; °kānta 428.11.
 arjana 565.7.
 artīyanā 297.4, n. Add.
 artha 505.8 (= vastu); °adhigama 75.9;
 °āpatti, 24, n. 6; °kriyāsamartha 280,
 n. 4; °dṛṣṭi 65.3; °pratisaraṇa 43,
 n. 5 Add.; °mātradarṣana 65, n. 3;
 71, n. 1; 74, n. 6; °vākya 23.1; 25.3;
 °viṣeṣadarṣana 65, n. 3; 74, n. 6.
 arthataḥ 347.10; 359.4.
 ardha °gata 93.14; °jātatva 80.3; °vipa-
 rita 467.10.
 arhat, arhattva 118, n. 6; 293.12; 318,
 n. 7; 319, n. 2; 369.5; 379, n. 1; cf.
 301.3; °caramacitta 314.3.
 alakṣaṇa V, 1 *suiv*.
 alagarda (nyāya) 249, n. 1. Voir sarpa,
 vidya.
 alātacakrē 173.3; 219.8 Add.; 238.4; 419.3.
 alokasamvṛti 493.1.
 avakirati 566.12; 567.1.
 avaktavyatā 438.4. Voir avācyatā.
 avatarati 337.4; 559.5; °tārāyati 351.6
 °tārārtham 372.7; °tāraka 68, n. 8.
 avadāta °darṣana 356.2; °cāyamatā 371.12.
 avabhāsa gambhīra° 498.10; °krtya 567.9;
 divyacakṣur° 337, n. 1.
 avayava, avayavin 213.15; 225.5; °buddhi
 190.3; 219.8 Add.
 avara XI, 2.
 Avalokita 46, n. 3.
 avavāda 269.5.
 avastuka 224.11.
 avastha 242; 376.4; °anyathātva 263.2
 (242.3); °viṣeṣa 64, n. 3; pradipa°
 220.8; vartamāna° 267.4.
 avācaka 247.5.
 avācyatā °tva (tattvānyatvābhyām etc.;
 skandhebhyaḥ pudgalasya, ālmanas
 etc.) 64.10; 283.9, n. 4; 288.9; 436.2;
 438.4; 576.5.

avikāritva 265.1; avikārinīṭva 271, n. 3.
 avicāra °tas 71, n. 1; °prasiddha 67.4.
 avijñāpti XVII, 5; 309, n. 3; 311.3; °ka
 358.11.
 avijñeyasvarūpa 288.18.
 avitathatū 41.4; 176, n. 3; 238.2.
 avidyā 328.3; 452.7; 542.12; 562.14; 564.7;
 566.10; °tīmira 237.5; 261.3; 265.3;
 °tāmirika 370.10; °nidrā 539.14; °ni-
 rodha XXIII, 23; XXVI, 11; °nivarā-
 ṇa 218.5; 219.12; °nivṛta 328.1; 542.10;
 °bhavatrāṇopacāma 361.7; °viparyā-
 sinūgata 345.18. — avidvān 558.5.
 aviporīṇmadharman 281, n. 1.
 aviparita 593.4.
 avipakṣa 311.13.
 aviprañña XVII, 14.
 avibhajjavādin 249, n. 1.
 avirati XVII, 4—5.
 avivāda 136.2; 270.18; 338.13.
 avisamvādakatva 268.1.
 avici 371, n. 1.
 avṛta (asambaddha) 398.9.
 avetyāprasāda 487, n. 7; voir Wogihara.
 avyākṛta 303, n. 4; 317.5; 446.15; °va-
 stāni 446.9 *suiv.*; 537.7 (XXII, 12;
 XXV, 21); 587, 3, *suiv.*
 avyāpita 69.14; 71.13.
 avyābhicūrin 263, n. 2; 264.1.
 avyupacamasavbhāva 593.5.
 açāçvata XXV, 3; XXVII, 16.
 açitapitakhādita 562.4.
 açucitva 461.8.
 açubha XXIII, 12; °tas 46.7; 463.12.
 açūnya (= apratityasamutpanna) XIII, 7;
 403.1; 444.11; 514.8; XXIV, 19.
 açaiṣa 309, n. 3; 374.9.
 açrutavān 137, n. 3.
 açyam abhirūḍhas XXIV, 15.
 asaṃlīna kāya 520.7.
 asaṃsarga XVIII, 12.
 asaṃskṛta(tva) 176.8 Add.; 221.11; 311.13;
 343.6; 581.15; 566.4; 593.5.
 asaṃskrama 428.12.
 asaṃskhyeya kalpa° 431.5.
 asaṃjñā 300.10.

asat sattvena grhyate 30.3; — asat °keça
 523.6; °samāropa 51.4; 296.8; °svarūpa
 523.5; — asadgraha 523.5 Add.; voir
 Wogihara; °grāha 442.3; °bhāva
 423.14; °bhūtasamjñā 301.1; °rāga
 52.5; °viparyāsa 51.1.
 asamañjasa 470.9.
 asamutthāna 362 (ātma°, sattva°).
 asamutthitah sarvadharmaś 298.7.
 asambuddhakakāla 378.13.
 asambhāvayan 142, n. 2; 392, n. 2.
 asāta °nipāta 557, n. 8.
 asādhya 247, n. 1 Add.
 asidhārā (nyāya) 62.8; 63, n. 1.
 askandbalakṣaṇa 345.15.
 astiti nāstiti... XV, 7 (269.7; 270.7), 10,
 11; 495.12; 522.13; astivādin 523.11;
 astita, astitvadārṣaṇa 269.7, 274.7;
 astināsti °vādin 523.12, °vyatikrama
 275.8; astitvanāstiv 44.15; V, 8; XV,
 10; 329.13; XXIII, 3; 504.12.
 astri 464.4.
 asthāna °yogena 538.10.
 asthita, asthiti 166.6.
 asthira 116, n. 1.
 asmimāna °viparyāśabandhana 300.1
 (M. Vynt. 82.6; 104.28; d'où dépend
 svargatrāṇā, Abhidh. k. v. 354a).
 asvatantra 263.9.
 asvatantrayati, asvatantrikarāṇa 24, n. 4;
 290.7; 303.8.
 asvāmika 567.5.
 asvikurvan 556.6.
 aham 562.10; XVIII, 4; °pratyayaṣaya
 340, n. 2. — ahaṃkāra 295.3; 340.6;
 345.7; °āspada 340, n. 2; °udbhava-
 skandha 346.5; °prahāṇa 346.8; °vi-
 śaya 347.13; nir° XVIII, 2.
 ahimsā 351.13.
 ahetu °pratyaya XXIV, 16; °vāda 357.4;
 °samutpanna 227.11; 567.3; na .. ahe-
 tutas 12.13.
 ahetuka (°cā) 24.11, Add.; 223.2; 293.9;
 °doṣa 220.9; voir ahetuka.
 aho bata 69.10; 441, n. 2.
 āpçika 228, n. 5.

ākāṣa 6, n. 2 Add.; 24.8; V, 1 *suiv.*; 129, n. 3; XV, 7; 166, n. 5; 176, n. 3; 271.9; 377.6; 389.5 (saṃjñāmātra); 413.11; 471.9; 505.7; 528.10; °kṛto granthis 540.9; °citravat 418.1 (447.14); °dhātu 375.2; 561.11 (kāye); °dhātuparyavasāna, etc. 371.1; 377.6; °ni-çrita... 166.11; °puṣpa 182, n. 3 (kha-puṣpa); °sama citta 518.13, dharma 567.6; °samavasaraṇa 51.2; °sthitam cittam 53.4.
 ākūsmika 29, n. 5.
 ākṣipati 32, n. 8
 ākṣiptapratijñāsappādana 357.1.
 ākṣepa karma° 302.9, n. 3; 357, n. 1; 555.9.
 āgati 4.11; 108.1; 217.2.
 āgama 75.7; 299.1; °abhiprāya 78.15; °ābhāsatva 269.2; °jā prajñā 137, n. 3; °tvaṃ pravacanasya 269.2; °dharma 488.2; °bādhi 35, n. 6; °virodha 355.7.
 agamyā 351.9; 553.4.
 ācāra 47, n. 5.
 ācārya 265.7; °muṣṭi 295.6; voir Wogihara.
 ājāvāṃjavibhāva 218, n. 2; XXV, 9.
 ājñā samyag° 143.7.
 ātman °parikṣā XVIII; *étym.* 303.6; 28, n. 3; 196, n. 1 (sarvagata); 218.7 (= saṃsartar); 284.9 *suiv.* (saṃsartarati); 334.8 (= kartar); 344.5 (nityarūpa, etc.); 437.4 (= svabhāva); XVI, 3, XXVII, 8 (upādāna, nirupādāna etc.)— °abhinivegaṣpadabhūta 345.13; °astitvanāstitve XXIII, 3; °upādānayoḥ kramas 212.10; XXVII, 4 *suiv.* °dṛṣṭi 454.12 (ātmānātmakṛte dṛṣṭi 359.3); °nityatva 576.5; °niṣedha 198.4.13; 340.11; °prajñāptiyupādānaṃ skandha-pañcakam 346.1; °bhāva 4.6; 380.6; 571.6; °bhāvasattāka 68.8; 73.7; 234.4; °lābha 531.4; °vāda 555.8; 594.2; °saṃpyamakaṃ cetasa XVII, 1; anātma-svabhāva 198.5; ātmā, nātmā, nū-nātmā... XVIII, 6; — ātmānaṃ saṃ-jānāti 52.10.

ātmanīna, ātmiya 347.13.
 ādarṣa (nyāya) 345.5; 568.5.
 ādi 220.1; °madhyavasāna 546.7; °çanta 225.9; āditaṣ 363.8.
 ādityakalpa buddha 355.9; kleçagaṇa 377.7.
 ādipta 296.13.
 ādeçanūprātihārya 371, n. 7.
 ādhāra, ādheyapakṣa 212, n. 1; 341.1.
 ādhyātmika 348.11; °pratityasamutpāda 560.3; °vastu 365.4.
 ānantarya °karman 181.18; °mārga 485.3 — samanantarapratyaya, 85 Add.
 ānanda 345.12.
 āniūjya, etc. 334, n. 8; 543.1; voir Wogihara; °upaga 564.8.
 ānimitta 24, n. 8; 123, n. 8; 265.13; 347.8; °samādhi 133.12; 265.13; 363, n. 1; voir Wogihara.
 ānulomiki kṣānti 362.3 Add.
 āntarābhavika skandha 286.9.
 āpākakālāt XVII, 9; āvipaka° 311.8.
 āpādāna 211, n. 3.
 āpāyika 319 n. 8.
 āpta 268, n. 2.
 ābhiprāyika 545, n. 6.
 ābhimānika 337, n. 1; 541.8.
 ābhoga 334, n. 8 (cetasas).
 āmratarusaṃtāna 584.4.
 āyatana 16, n. 8; 553.1; ādhyātmika 567.11
 āyadvāra 552, n. 9.
 āyūcitaka 263.8.
 ārāma (°dāna) 325, n. 3.
 ārocayati 498.11.
 āropatas 444.4.
 ārtiyate (?) 297, n. 1.
 ārya 44.13; 57.8; 108.3; 224.9; 261.8; 265.4; 319.3; 375.9; 475.13; °jñāna-pekṣayā 11.1; 371.9; °pudgala 481.9; °phala XXIV, 3; °satyaparikṣā XXIV. 297—8, 476.7—9.
 °ālambika 572.14 (pūrvānta°).
 ālambana (ārambaṇa) 76, n. 7; 83, n. 3; 363, n. 3; 864.7; °ka 86, n. 2; °kṛtya 567.9; °tva 84, n. 8; °pratyaya 77.2; °samatū 363.11.

ālaya 262.4.
 ālāpāna (?) 563.9.
 āloka 567.9; °andhakāravat 101.14; 224.2;
 294.8.
 āvaraṇa 177, n. 1; °tarumūla 371.10.
 āvāsa 1, n. 4.
 āvāhaka 68, n. 9.
 āviddha 544.1.
 āvilo manaskāras 452.8.
 āvedha 302, n. 3.
 āveṣa 170.5.
 āvyūhati 298.13; 517.20 (Warren, 177).
 āgaya sattuva° 367.1.
 āgacaryam 337.9.
 āgraya 454.1; 467.15; 580.2; °kṛtya 567.9;
 °mithyātva 458.9.
 āgvasapracvāsakṛtyam kayasya 562.5.
 āsanna . . . dūribhūta (nyaya) 347.
 āsraṇa °kṣaya 371, n. 7.
 āsvāda 371.2; 567.5.
 āsvādayati 565.5.
 ābhāra 40.2.
 āhetuka 24, n. 8; 123, n. 8.
 āhopuruṣika 470.12.
 ājāti, iñjita 334, n. 8; 540, n. 6.
 āitya 5.8.
 idaṃpratyayata(mūtra) 9.8; 159.6; 189.2.
 idamṣatyābhiniṣeṣa 44.12; 172.13.
 indra °kilabandhana 299.12; °jāla 295.2.
 indriya, cakṣurādiindriyaparikṣa III; kāya°
 469.15; cakṣurādi 554.1; rūpi° 73.2;
 393.2; 469.15; viparyasta° 476.1; °an-
 taragamanam ātmanas 196.5; °artha-
 kṣaṇā 118, n. 5; praduṣṭa° 52.9; °vi-
 jñānāni pañca 75.1; ekendriyakṣaṇa
 74, n. 3.
 indhana agnindhanaparikṣa X.
 iṣṭvāṇi 5, n. 10 Add.; 77.5; 159.7; cf.
 567.8.
 ucheda 4.7; 273.1; XV, 11; XVII, 7 *suiv*;
 580.1 (ātmanas); °darṣana 423.12;
 °vāda 576.6.
 utkṣepa 222, n. 5.
 uttamadhamamadhyaṇi 384.4; 385.6.
 uttari 51, n. 7; uttarikarāṇi 48.11.
 uttāna 2, n. 3; *voir* Wogihara.

uttrāsa 264.4; uttrasyati 337.4.
 utthūpyate 363.5.
 utpatty °anantaravinañcin 312.1; °kriya
 161.4.
 utpadyamāna 158.15.
 utpanna °sya utpattis 14, n. 3; °darṣana-
 mārga 489.1.
 utpalapattrā (nyāya) 547.16 Add.
 utpāda VII; 14.1 Add.; 22.6; 263, n. 2;
 545, n. 6 (*voir* abhūtvā bhāva); svataḥ
 paratas . . . I, 1 *suiv*; °utpāda *et*
 mūla° VII, 4; 148, n. 4; °vādin 79.1;
 399.13; °samanantaradhvaṃsin 290.9;
 317.6; 545, n. 6; °sthitibhaṅga 175.7;
 343.4.
 utpādaka 76.4; 237.4 (vidhi).
 utpādāna (?) 580.1.
 utpādayitar 556.4 (= upādātār).
 utpādin 341.8.
 utpitsu 8, n. 3.
 utsāhanārtham 220.4.
 udakacandra (daka°) 53.2; 109, n. 16;
voir ambucandra.
 udayavyaya XVI, 5 (°dharmin); XVIII, 1;
 XXI, 15.
 Udayana vatsarāja 238.4.
 udgrahaṇa 65, n. 3.
 uddeṣa 497.2 (°tiraskāra).
 unmattakena saha vivādas 15.10.
 unmārga 371.13.
 unmiñjita 540, n. 6; 594, n. 7.
 upakṣeṣa 563.10; 564.5.
 °upaga 564.8.
 upagrāhaka 78.11.
 upacaya 69.1; °na (?) 566.1.
 upacārabbhūmi 120, n. 2.
 upacineti (karma, saṃskārān), upacita,
 upacaya 156.11; 303, n. 4; 308, n. 6;
 310.2; 543.6; upacitakuṣalamūla 45.9.
 upajīvyatā 431, n. 6.
 upadeṣa 218.7; 237.8; 373.1; 497.3.
 upadhiṣabha 519.9.
 upanata (?) 378.10.
 upanayana 299.7 (566.17).
 upanipāta 275.3.
 upapatti (*preuve, expérience*) 19.2; 57.10;

67.18; 154.3; 267.15; 269.11. — °prati-
lambhika 360, n. 3; — °āyatana 431.7;
544.1; 567.1; °bhava 547.3; 556, n. 6;
voir aupapattyāṇṇika.
upapāduka 356.7.
upabhogyatā 431.8.
upamāna 75.7.
upalabdhi 65, n. 3; 399.10; voir anupa-
labdhi.
upalambha 296.3; 350.18; °upaçama
364.16; XXV, 24.
upaçama 361.2; XXV, 24.
upaçanta 363.7; XXIII, 15.
upasarga 7, n. 6.
upātta 285, n. 3.
upātti 189.18.
upādāna 204.3; 212.18; 219.11; VIII, 18;
XVI, 8; 6; 291.6; 349.10; XXVI, 6—7;
563.6; XXVII, 4—8; 565.7; 574.18
(= skandhapañcaka); 576.10 (= kar-
man); 555.9 (= karmākṣepakāraṇa);
caturvidha 349.5; 555.7; °ākhyā ban-
dhana 290.14; °ādini 119.9; °tvena
pratibhāsate skandhapañcakaṃ; °vai-
kalyād agnir... 568.18; °skandha
285, n. 3; 476.4 (= duḥkha); darṣa-
nādy°, dhana° 192.11; manuṣyaduḥkha°
230.9; hetupratyaya° 259.2.
upādātā 212.18; XXVI, 7; XXVII, 4—8
(= ātman, grahitā, utpādayitā, upār-
jaka, niṣpādaka).
pādāya 345.7; 592.8; °prajñapti 215.1
(°prajñaptyaḥhidhāna pratityasamut-
pāda); 285, n. 4; 344.10; XXIV, 18;
°rūpa 285, n. 3.
pādīyate 259.3; 576.10.
pāyakuçala 363.11.
pāyāsa 557.11; 563.11; 564.5.
pārjaka 576.10.
pālambha, °abhiprāya 337.8.
pāsaka 463.13.
ipekṣā 369, n. 1; °hetu 76, n. 7.
ṣṭitabrahmacārya 519.6.
lṛnapakṣman (nyāya) 476.11.
lṛdhvam 139.6.
ṇapattrā XVII, 14, 18, voir nirbhukta.

ṛtiyate 297, n. 1 Add.
ṛtu 562.6 (pratityasamutpada); 567.4; vi-
ṣamartupariṇāma 335, n. 1 (p. 386).
rddhi 330, n. 2; °sampad 330.4; °prāti-
bhāya 371, n. 7.
eka 128; °agramanasikāra 381.2; °indri-
yakṣaṇa 74, n. 3; °kūraṇādina 567.3;
°kūlatā 222.2; °kṣaṇavāgudāhāra 366.5;
°cakṣurbhūta 441.10; °cittakkhaṇika
281, n. 1; °cittaprasāda 337.9 (Vaj-
racch. 117, n. 1); °jagadbāndhu 357.1;
°putra 592.11; °rasatva 381.6; 536.3;
°saṃtānapatita 584.5.
ekatva (anyatva) 139.18; 202.9; 215.5;
341.2; 384.4; 574.7; voir avācyatā.
ekatvādayas 385.8.
eti 5, n. 1; 7, n. 8.
aikadaiçika 97, n. 2.
aikyaṣaṇjñā 562.14.
aiçyañjanman 582.8.
aihalaukika 368.10.
odanasya parikriyā 79.4.
aupacārika 70.5.
aupadhika puṇy° 310, n. 1; 487.1.
aupapattibhāvika vipāka 544, n. 11.
aupapattyāṇṇika skandha 228, n. 5.
544.6; 569.3.
Aulūkyā 275.7.
auśadha (nyāya) 372.6.
kaṭa 89, n. 6.
kaṭhinabbhāvāḥ kāyasya 562.2.
kaṇṭakataikṣṇya 12, n. 6.
kadali 41, n. 9.
karatalasadrṣa (nyāya) 476.13.
karaṇa, kartar, kriyā (karman) 65, XVII,
30; 466.12, XXIV, 17.
karkeṭanādi 260.6.
kartar 334.8; °karmakaraṇakriyā 250.14;
°karmavicāra 190.7; °karmapora alkyam
576.11; °vāda 159.8 (cf. kāraṇin).
karman VIII (karmakāraṇakriyā); XVII
(karmaphalaparikṣā); défini 305.12;
karmabheda (°vibhāga 315.8) XVII,
4, 5; 574.15 (= upādāna); 384, n. 7
(karman et kleṣa). — °aṇjana 311.5;
°abhisamṣkāra 296.5; °abhyupaga-

kriyā 79.6; 116; 188.8 (virati°), °ta utpā-
davadī 79.1.
kleṣa 452.1; XVII, 38; XXIII, 1, 5;
°apavṛtti 538.7; °upaśama 361.3;
°kṣaya 363, n. 3; °janmanirvṛti 527.7;
°taskara 519.12; °nirodha 335, n. 1
(p. 336); °prahāpa 480 *suiv.*; 538.7;
°viśavṛkṣa 470.9; °vyādhi 246.13;
°svabhāva avidyā tṛṣṇā ca 566.10.
kvacanaśabda 13.1; 526.6.
kvathita 51, n. 2.
kṣaṇa, kṣaṇika, kṣaṇikatva 116.1; 172.9;
281, n. 1; 343, n. 4; 545.13, n. 6; 546,
n. 2; 547.15 (*durée*); ekakṣaṇakṣaṇika
277, n. 1; indriyārthakṣaṇa, *etc.* 118,
n. 5; kṣaṇabhāṅga 4, n. 4; 178.12;
342, n. 4; kṣaṇikamarāpa 174, n. 4;
kṣaṇalavamuhūrta .. 385.12.
kṣamate 500.13.
kṣaya, janma° XVIII, 4; kleṣa° 363.3;
°dharma 566.5.
kṣānti 362, n. 3; 481.
kṣemaprāpta 472.6.
kṣīra .. dadhi XIII, 6.
khaṇuṣa 210.14; 259.3; 272.1; 343.6;
gaganakusumasaurabha 163.15.
khaḍga (nyāya) 63 Add.
khara 83.2; 51.8.
khāraviṣāṇa 527.13.
gagana 538.11; °cūṭaphala 327.10; °mūla-
tilatā 382.14; °latā 470.5; °vidyusama
200.11.
gaṅgāsālilamādhurya 5.3.
gaṇḍatas 593.6.
gaṇḍura 218, n. 4.
gatāgataparīkṣā II.
°gata, kāla° 53, n. 3; dṛṣṭi°, su°, tathā°
31, n. 1; 94, n. 1.
gati 269, n. 4; °pratisaṃdhi 424.12; °vai-
citrya 316.13; ekagatistha, nānā° 574.3.
°gatika, narakādi° 574.3; pāṇca°.
gantṛgantavyagamana 58.12.
gandha 456.10.
Gandhasugandhā lokadhātu 333.6.
gandharvanagara 334.6; 340.4; 419.8;
°prākāra 323.11.

gamana 92.5; 306.1 (paramārtha°).
gami 94.4.
gamyamāna 92.8; 211.7; *cf.* utpādyamāna
158.15; jñeyamāna 80.8.
guḍaḥcarkarādi (nyāya) 476.2.
guṇa 27, n. 1; *et* guṇin 190.6; 218.10;
225.5.
grhiliṅga 155.2.
gopālāṅganājana 260.14; 418.12.
Gautama XXVII, 30.
granthamātrādhayanapara 492.1; *cf.* 48
Add.
graha 246.15; 247.3; 295.5; 528.5, Add.,
asad°.
grāma (nyāya) 519.12.
grāha (saṃgrahaṇa, abhiniveṣa) 295.9;
XXIII, 13—15; 464.17; *cf.* graba.
ghaṭa iti jñānam 71, n. 1; ghaṭotpāde pa-
ṭavinācavat 579.6; °ākūṣa 375, n. 1;
°kāraṇa, °guṇa *etc.* 218.17; °paṭamu-
kuṭarathaprapaṇca 350.14.
ghaṭate 511.9.
ghaṭiyantra 551.7.
ghoṣa 377, n. 3; 428.11; °anugā kṣāntis
362, n. 3.
cakṣus, °ādindriyaparīkṣā III, 9; 33.1;
120.4; sabbhāga 32, n. 3; °mat 369.5;
°vijñāna 6, n. 5; 33, n. 1; 72.5; 74,
n. 6; III, 7; 250.12; 553; 567.7, prajñā°
261.7.
caturāṭṭicittacaritabheda 356.9.
candramaṇḍala (nyāya) 568.8.
carama bhava XXI, 18.
caritra 32, n. 8.
cākṣuṣa 72, n. 6.
cāturvidhya 238.15.
cāraṇa, saṃsāra° 220, n. 3; 269, n. 4.
Cārvāka 360, n. 3.
citta (cetas, *etc.*) 303.8 (*étym.*); 11, n. 4;
45.1; 62.4; 65, n. 3; 74, n. 6; °ana-
vasthitatā 62.4; °apavṛtti 364.13;
°utpāda 2.7; °kṣaṇa (antya) 412.13;
°gocara XVIII, 7; °dhārā, °latā, °vive-
katā, *etc.* 62.4; °saṃpāda 316.7; 334.7;
°saṃutthāna, °sahabhū 309, n. 2;
°sahabhūtarāga 139.9; °asthiti 361,

- n. 5; 363, n. 1; — anāsrava, avyākṛta, kuṣala, etc. XVII, 12; — cittaṃ praṇi-
dadhāti 379.11; — citta cittaṇupaṇṇā
63.7; — citta, vijñāna et jñāna 65.7,
n. 8.
- citrakaradūrikā 238.3.
cintanā, samyak° 268.1.
cintā 220.7; — °mayi prajñā 377, n. 3.
cetanā, cetayitvā XVII, 2; 306, n. 3;
311.1; 343, n. 7; 543.1.
cetas XVII, 1; 308.9; °samādhi 310, n. a.
ceṣṭā II, 2.
caitanya 26.1; 33.4.
caitasa 65, n. 3; 74, n. 6.
caitta 11, n. 4; 65.8; 74, n. 6; 274.7;
412.12.
caitya 309.4.
chanda 52, n. 3; 294, n. 5.
chidi 104, n. 4.
jagadekapradīpa, ekabandhu 246.9; 357.1.
jagadvibodhaka 237.8.
jadatva 75.1.
janaka 76, n. 7 (janako hetus); 80.17; a°
76, n. 7 (pratyaya).
jani 79.18; °kriyā 79.3.
jantu 328.4; 562.10.
janma 349.18 (= puuār bhava); °antara
302, n. 4; °nirvṛttikrama 349.14; °ma-
raṇaparamparā 451.4; °vant 346.12.
janyajanakavyavahāra 118, n. 7; 282; 376;
400.5.
jarā 174 Add.; 242.3; 563.8; 564.4; °jarā
148, n. 4; °maraṇa 566.2.
jalapravāharodhabhūta 525.2.
jāti 557.5; 563.7; 566.1; °andha 369.5;
448.10; °ādiduḥkha 469.14; °jarāma-
raṇasamsāra 469.6; °jarāsthityanitya-
tā 145, n. 1; 545.14, n. 6.
jātu 13.1; 271.7.
jayamāna 80.3; 545.9; cf. utpadyamāna,
gamyamāna....
jehriyate 297.2.
jiva 562.10; °vāda 594.2.
jvaloka 356, n. 7.
jvīvendriya 174, n. 4; 335, n. 1 (a).
jñāna (cf. vijñāna) 43, n. 5 Add.; 65, n. 3;
74, n. 6; 378.11; 533.16; 569.2; akliṣṭa,
anāvaraṇa, nirmala 177, n. 1; anāsrava
156.10; °anupalabdhi 538.9; °kṣaṇa
(mārga) 479, suiv.; °darśana 373, n. 2;
°vyapadeṣa 72, n. 5; (rūpādijñāna).
jñānajñeya °vyavahāra 11.9; 225.5; °pra-
pañca 350.14.
jñeya, °anupalabdhi 538.9; °apavāda 357,
n. 12; jñeye ... muhyet *ibid.*
jvalati (aguir, cittaṃ) 363.9.
jvālāgamanayogena 302, n. 3.
jhaṅkaniya 213.5.
tattva 68.1; 340.3; XVIII, 9; 376.7—10;
°anyatva 288.9; 438.4; °adhigama 69.1;
°arthasaṃmoha 357, n. 12; °avatūra
340.7; °cintā 116.8; °jñā 378.4; °tas
326.16; °darśana 41.4; 371.10; 558.6;
°darśin 558.11; °rūpatas 470.15.
tatsadṛṣṭānuprabandhataḥ 569.12; cf. XVII,
12.
tathatā 41, n. 4; 68.5; 176, n. 3 Add.;
238.1; 265.1; 374.6; 449.11.
tathāgata, °parikṣā XXII; 31, n. 1; 366,
n. 1; paraṇi maraṇāt XXV, 17; °kāya
6, n. 2 Add.; °guṇasampradhi 448.9;
°gocara 268, n. 1; °janani 159.11;
°dharmaṭā 463.6; °nirmita 45.9; °vāc
539.6; °cāsana 296.9; °savitar 442.4.
tathābhāva 265.1.
tathya XVIII, 8; 371.5
taddhita 7, n. 3.
tadvatpakṣa 212.6.
taru (nyāya) 219.12; 224.4.
tarkalakṣaṇa 36, n. 1.
tārkika 58, n. 6; 59, n. 1.
tālamastakavat 594.4.
tāvatkālika 263.3.
tīrthakara, tīrthika, tīrthya, °drṣṭi, °mata,
°vāda, °siddhānta 27.1; 246.7; 283,
n. 4 (antaḥcara°, °pakkantaka); 337.8;
344.2; 349.8; 441.8; 541.1.
tīrna 472.6.
tulādandanāmonnāma 544.6; 545, n. 1
Add. (cf. 282.17).
tūrya (nyāya) 366.9.
tūṣṇīpabhāva 57, n. 1.

- nirāñjana 195.2; 286.1.
nirabhilāpya (vastu) 362, n. 3; 363, n. 1.
nirahamkāra 347.12.
nirupadhiṣṣa 519.7.
nirupādātṛka 286.3.
nirupādāna 288.15; 518.5.
nirūpaṇa 343, n. 7; 456.9.
nirodha VII, 17 *suiv.*; XXVI, 11 (punar-
anūtpatti); 170.3; āryasatya 289.11;
483.7; 516.8; upādāna° 349.10; pra-
bandha°, lakṣaṇa° (?) 4, n. 4; prati-
saṃkhyā°, 369.1; °samūpatti 48, n. 4;
°sukṣātkāra 297.5; svarasa° 375, n. 4.
nirodhaka 171, n. 3.
nirodhatva 507.8.
nirodhayati (?) 63.5.
nirgama (gati) 4.12.
nirnimitta, °tā 444.8.
nirbhuktapatravat 318.4; 322.2.
nirmama 347.12.
nirmala jñāna 177, n. 1.
nirmāṇa (nyaya) 334.3.
nirmita 45, n. 9; °bodhisattva 383.6.
nirmitaka XVII, 31, 32; 47.1; 338.7 *suiv.*
niryāṇayati 148.9.
niryūha 298.13; nirvyūhati 298.14; 517.20.
nirvartaka 83.4.8.
nirvāṇa °parikṣā XXV, 4.1; 41.4; 237.12;
238.7; 249, n. 1; 289.1; XVI, 4—10;
301.3; 378.4; = cūnyatā 351.11; =
saṃsāra (XXV, 19), bhāva *ou* abhāva
(XXV, 4); apravṛttimātra (XXV, 9, 24)
kleśajanmanor abhāva (XXV, 7; 530.7);
525.4 (virāga); — pratyāsannavartin
358.5; atyantaniṣṭha°, 306, n. 6; niru-
padhiṣṣa° 519.7; °abhiṣā 358.3;
°koṭi 539.3; °dhātu 53.3; 366, n. 1; °pu-
ragāmimārga 329.13; 441.5; °vat 343.6.
nirvāṇavāt 301.4.
nirvikalpa (ka) 43 Add.; 65, n. 3, XVIII, 9;
°prajñācāra 352.5.
nirvit °sahagata 296.14.
nirvṛti 298.12.
nirvedhabhāgiya 362, n. 3.
nīvaraṇa 218.5; 219.12; 218.5 (328.1) 292,
u. 4.
nirvṛta XVII, 28; avidyā° XXVI, 1.
nirvṛtilakṣaṇa 424.11.
niṣcaya °abhāva 56—57.
niṣceṣṭa 306, n. 6.
niṣicyate nāmarūpam XXVI, 2; 552.3.
niṣṭhāgamana 306, n. 6; 307.3.
niṣyanda °phala 32, n. 8; 335, n. 1; puṇya°
309, n. 4.
nistitiṛsu 294.9.
nihatāṣṣacauragrāma 519.12.
nitārthasūtrāntapratīsarāṇatā, neya° 41.1
Add.; 43.8, n. 5; 276.5; cf. 355.9; 594.9.
nilam . . nilam iti 74.8.
naiḥsvābhāvyā 264.13; 448.18; °darśana
134.13; 334.3.
nairantarya (krama) 431.3; 588.1.
nairayika duḥkha 51.12; bhaya 53, n. 5.
nairātmya 358.10; ātma°, ātmiyaskandha-
vastu° 346.2.
nairmāṇikī rddhi 330, n. 2.
nairyāṇikātā 148.5.
nyāya °vid 35, n. 2; °cāstra 35.4.
paṇḍita 135.13; °mānika 496.8; °vijñave-
dāniya 498.10.
patane kāraṇam 222.10, n. 2.
padam āryāṇam 108.3.
padi 5.4.
padmapattraṣṭa . . . 547 Add.
padmarāgādisvabhāva 260.7.
param nirodhāt . . . XXV, 21.
para °anugraha 309, n. 4; °anugrahakaṇi
cetas XVII, 1, 4; °arthānumāna 35,
n. 2; °kṛta 227, n. 2; 567.2; °tantra-
svabhāva 274.7 (cittacaitta); 528.12;
°tva 78.11, XV; °pudgala XII, 6; °pra-
siddhi 35, n. 2; °bhāva 266.1; °loka
XXVII, 21; °lokāpavāda 356.6; °hita-
vyāpāra 261.9.
parata utpāda 76.4.
parato ghoṣa 377, n. 3.
paraspara °apekṣikī pravṛtti, siddhi 67.11;
189.9; 200.3; 202.3; X, 11; 345.2;
527.14; °saṃbhavana 492.11.
parama satya 41.4; 237.12; °ānuvicār . .
93.10; °āttamanas 300.4; °āṇvāsakara
294.10; °ṛṣi 306.1.

paramatā 325, n. 3.
 paramārtha 57.8; 306.1; 494.6; °lakṣaṇā
 cūnyatā 495.8; °sat 28, n. 1; °sattva
 71, n. 1; °satya 159.6; 373, n. 2; 374.2.
 parikarman 308.8; 338.2.
 parikalpa 447.8.
 parikalpita 274.7; XV, 11; 374, n. 1; °sa-
 tyatas 370.11; °svabhāva 523.11.
 parikriyā 79.4; 81.3.
 pariccheda 65, n. 3; 456.7; 533.18.
 parijñā 362.1; duḥkhasatya° 477.9.
 pariṇāmadṛṣṭicarita 5, n. 10 Add.
 pariṇāmanākṛtyaṃ kāyasya 562.6.
 pariṇāminitya 63, n. 3.
 paritṛṣyate 555.5.
 parideva 557.11; 563.9.
 parinaiṣpannasvabhāva 523.12.
 parinirvāti (ebhīr eva skandhais) 338.a.
 pariniṣṭhitarūpa 315.1.
 paripāka 564.4; 566.2; mahabhūta° 356.4.
 paripūrṇatā vakyārthasya 95, n. 1; 171.2.
 paribodhayati 58.8.
 paribhāvita 313, n. 7.
 paribhogānvaya puṇya XVII, 4—5.
 parivūra 148.6 (saṃskṛta°).
 pariveṣṭitasarvadigmukha 291.8.
 parisamāpti vāgvijñapti° 308.11.
 parikṣaka 56, n. 1.
 paritṭahetuvipulaphalābhinirvṛttitas
 569.2; cf. 312.9.
 paryanta °karman, °karaṇa XXIV, 39.
 paryavasthāna svabhāva° XXIV, 23, 26.
 parśacchāradyabbaya 46, n. 3 Add.; 463.11.
 paṇcājjāta °pratyaya 77.5.
 pāñcagatika saṃsāra 269, n. 4; 304.8;
 323.5.
 pātram saddharmasya 370.3.
 pādātala 332.6.
 pādah sattāyām 5, n. 6.
 pāpa °karmābhyupagamakṣaṇa 308.6;
 °bhikṣu 334.1.
 pāra 459.5; °avaravat 101.14; 458.13; °ga
 143.4; 472.6.
 pūrāmi 143, n. 4.
 pūramitā ḍaṇa 445 Add.; °viçuddhi 337,
 n. 2; prajñā°.

pāriṇāmiki rddhi 330, n. 2.
 pārthagjanika karman 312.2.
 pāṣāṇapā dadāmi 303.4.
 piṇḍasaṃjñā 562.14.
 pitāputrayor ekatvam, etc. 81, n. 3; 376.8.
 piḍātmaka (upādānaskandha) 475, n. 3.
 puṇya 309, n. 4; aupadhika 310, n. 1;
 487.1.
 pudgala 192.12; 197.5; 230.9; 283, n. 4;
 XVI, 2; 389.6; 492.9; 529.10; °dṛṣṭi
 248.9; °dṛṣṭika 357, n. 12; °prajñapti
 193.5; °pratisaraṇa 43 Add.; 268, n. 1;
 °vada, °vādin 276.7; 276.2; 283.4; pu-
 ruṣapudgala.
 purāṇatā 546.3.
 puruṣa 22.3 (Sapṛkhyā); °ādikāraṇin 400.1;
 °kāraphala 32, n. 8; 305.8; 335, n. 1;
 °pudgala 129.4; 180.4; XXIV, 4.
 purojatapratyaya 77.5.
 pūṭikaya 297, n. 1.
 pūrva °anta (dṛṣṭi) 356.5; 571.6 (Comp.
 Majjh. II, 237); °aparakoṭiparikṣā
 XI; °aparasaḥakramas 221.7; °parikṣā
 IX.
 prthaktva 140.5; 255.15.
 prthag °jana 137, n. 3; 290.8; 319.3; 374.7;
 °lakṣaṇasiddha 343.10.
 prthividhātu 33.2; 60, n. 5; 561.8.
 pauraṇa aneka° 51, n. 3.
 prakṛti 63, n. 3; 264.13; XV, 8; 567.3;
 °prabhasvara 441.9; °çānta 448.1.
 prakriyā 2, n. 3; 344.8.
 prajñapti (prajñāpyate) 137, n. 3; 189.13
 (= tha śārad, vyavahāra); 459.4; XXIV,
 18 (upādāya); °kāraṇa 193.4; °sat 28,
 n. 1; upādāya° 285, n. 4; kalatraya°
 382.7.
 prajñāpyate 193.4; 214.11; 231.5; XXII,
 10; 573.3.
 prajñā laukika, āgama, satyābhisā-
 mayā 137, n. 3; kliṣṭā, akliṣṭā 318,
 n. 8; çrutamayī... 377, n. 3; hetu-
 bhūta 268, n. 1; °puṇya 357.11; 377.6;
 470.10; °paramitā 6, n. 2 Add.; 379.5;
 °paramitānti 3.1; °paramitasamāta...
 379.5; 381; pariçuddha 363.11; alpa°.

- manda° 478.1; nirvikalpa° 352.3; nair-
 vedhika° 362, n. 3.
 prapīdhāna °upaçama 361.11.
 prati 5, n. 2; 7, n. 7.
 pratikūlavartitva 475.12
 pratikṣaṇa °vināçin, °vinaçvara 351.16;
 371.5; 460.7; 588.1.
 pratigha 68.1.
 pratijñā 16.7 (°abhāva); 55, n. 4 (ekākinī);
 °saṃvāsa 354.2; °anusūratī 19.4.
 pratiniyaviṣaya 292, n. 4.
 pratipakṣa °udaya 363, n. 3.
 pratipatti, a°, mithyā° 564.7.
 pratipad madhyamā 56, n. 1 etc.; voir
 madhyamā.
 pratipanna 49, n. 6; 295.6; 519.6; samyak°
 541.4.
 pratipannaka XXIV, 3; 481, n. 2;
 487.3.
 pratibimba 295.1; bimba°.
 pratilīyate 297.8.
 prativahati 297.8.
 prativijhapti 60, n. 5; 568.4.
 pratividh 42, n. 1.
 pratiçrūtkopama 215.5; 518.1.
 pratisaṃkhyāna 556.5.
 pratisaṃkhyāya upekṣā, nirodha 369.5.
 pratisaṃdhi XVII, 17; upapattyāyatana°
 567.1; bhava° 545.2; skandha° 428.12;
 551.15.
 pratisarati 248, n. 4; 571.7, n. 1 (drṣṭipra-
 kārair ālambate).
 pratisarāna 43, n. 5, Add.; 268.1; 533,
 n. 2.
 pratiṣedhyasyābhāve... 469.5.
 pratitya 5.4; 9.4; — 55; 159.17; 189.4; °ja
 55.3; 234.9; °bhāva (?) 45.5.
 pratityasamutpanna 475.11; °tvāc chū-
 nyatvam 591.6.
 pratityasamutpāda (samutpatti) XXVI
 (dvādaçāṅgaparikṣā; cf. 445 Add.); =
 saddharma 592.10; 3.8—19; 5 suite, 145,
 n. 1; VII, 15—16; 160.5; 215.1; 272,
 n. 5; XX, 17—18; 491.15; XXIV, 18;
 XXV, 3; 544.8; 545.7; 559.7; 592—4;
 605; paramagambhira° 159.4; °mātar
 159.13; °vādin 368.7; °vyavasthā 284.5;
 ādhyātmika 560—570; sāṃvṛta 10.13;
 catvāry aṅgāni 118.8; 566.8.
 pratyakṣa 16.10; 33, n. 3; 70.8; 71, n. 1, 4;
 78, n. 5; °jñānaṃ nirvāṇe 378, n. 2;
 °dharmaṭā 487.7.
 pratyaya °parikṣā I; 76, n. 7 Add.; 210,
 n. 4, 8; °upanibandha 561.4; °hetavaḥ
 XV, 1; virodhi° 313.3.
 pratyaya 346.13; para°, apara° 372.12.
 pratyayas 5, n. 10 Add.
 pratyākhyāya XXVII, 10.
 pratyātmavedya 373, n. 2.
 pratyāyana 56.2.
 pratyācū 441.4; 465.3.
 pratyudāvartate 297.8; XXIV, 12.
 pratyupasthāna 174.10.
 pratyekabuddha XVII, 13; XVIII, 12;
 379, n. 1; °bodhi 353.3; çrāvaka° 351.15.
 prathama cittotpāda 2.7; °bhūmiṣṭhita
 489.1.
 pradīpa VI, 8; °arciṣāṃ saṃtānaḥ XXVII,
 22; °udaya 523.1; °prabhāvat 529.5.
 pradiptakiraṇa 346.11.
 pradyotasya nirvāṇam 520.5.
 pradhāna 5, n. 10 Add.
 pradhānanāstika 329.12.
 prapañca 57.8; 350.15; XVIII, 5, 9; abhidhā-
 nābhidheyādīlakṣaṇa 11.6; °atita 448.3;
 °upaçama 4, n. 1; XXV, 24; °uparama
 11.6; °jālā 491.2; °hata 448.4; niṣ°
 494.16.
 prapañcayati 224.7; 373.3; 448.3 (buddham).
 prabandha 529.6; °uparama 271.11, n. 6;
 °vicchitti 4.7, n. 4.
 prabhavatas 5, n. 10 Add.
 prabhāva (bodhisattvādi°) 330, n. 2.
 pramattādyavasthā 309.11.
 pramāṇa 23, n. 3; 55.11; 59, n. 3, 5 (°draya);
 75.6; 268.1; °prameyavyavahāra 63.5;
 73.6; 74.7; 75.10; 190.6; 225.5.
 prameya 59—61.
 prayukta 317, n. 6 (?); voir mithyā°.
 prayoga 22, n. 3; yoniçā 63.2; samyak°
 374.5; °stha.
 pralopadharmaka 41.6; 238.1 Add.

pravacana 118.3; 246.7; 448.10; °vyavahāra
539.14; laukikalokottara 594.9.
pravāra, prāvarana 100, n. 1.
pravāha 545, n. 6.
pravivekasevāmātra 378.9.
pravṛtti 304.1; 369.10 (vācittayasa).
prasaṅga °sādhana, °vākya 23, n. 3; 86,
n. 8.
prasajyapratishedha 13, n. 2.
Prasannapadā 2, n. 4.
prasāda 2, n. 4.
prasiddha 260.15; avicāra° 67.4; sva°
para°, ubhaya° 35, n. 2; 370.9; °anu-
gata 60.7.
prasiddhi 370, n. 5; parasparāpekṣayā
173.1 *voir* siddhi; loka° 68.8; 71, n. 1;
173.1.
praskandha 337.12.
prahāṇa karma° 337.12; kleṣa° 479.1;
521.8; bhava°, vibhava° 530.5; rūga°
463.1; darśana(pra)heya, bhāvanā
XVII, 15.
prahāṇa (= prayoga) 374, n. 4.
prahīṇa °avidya 553.11; °kleṣa 451.5; °doṣa
268, n. 2.
prāṇin 328.4; prāṇino hanyanta 310.3
prātimokṣasamvara 309, n. 3.
prātihārya 371, n. 7.
prāpta 49.8.
prāpti 5, n. 3; 9.2; VII, 10 *suiv.*; 155.6;
X, 5; 541.5.
prāpya 368.7.
prāmāṇya 269.2.
prāsaṅgika 23, n. 3.
priyaikaputra 431.6; 537.13.
prītyākāra samādhi 333.9.
phala 335, n. 1; °anuvartanatā, *ibid.*;
°dānapārigrāha 32, n. 8; °vipākasaṃ-
moḥa 357, n. 12; °vyatikrama XVII,
15, 19; vipula° 312.10; 569.2 — (mār-
ga)phala 479.1 (kleṣānāṃ prahīṇam),
XXIV, 3; 501.1; °avatāra 42.3; °dharma
488.1 (mirodhasatya); °pratipannaka,
°stha 487.3; 501.2.
phalaṃ pakvatādivat 454.1.
phenapiṇḍopama 41.9; 549.2.

bandhana (saṃyojana) 290.8; 291.7; XVII,
28; °mokṣaparikṣā XVI.
balavatpuruṣacchajāmātreṇa 547.15.
bāla 51.1; 137, n. 3; °prthagjana 237.5;
298.12; °pralāpa 12.9; °lāpini 41.7;
°lokabodhānurodhena 545.1.
bāhiraka suttanta 41 Add.
bāhya pratityasamutpāda, prthividbātu,
rūpa.
bimbapratibimbanyāya 345.5; 495.5; 540.1,
4; 544.7; 545.13; 591.1.
bija (*et* kūraṇa) 72, n. 7; 305.6; *et* ānkura
282.14 *suiv.*; 376; °upamarda 85, n. 3;
°saṃtāna 108.4; 316.5.
bijānkura °vat 529.5; °sādharmyeṇa 316.3.
buddha *voir* tathāgataparikṣā; °utpāda
70, n. 2; °jñāna 332.2; °darśana 160.4;
°dharmās 289.3; 331.11; °dharmāmala-
maṇḍala 442.1; dbisāgara 1.3; °pra-
mukho bhikṣusamghas 488.12; °bodhi
298.2; 517.9; °vacanasyaāgamatvam
269.1; °cāsana 267.9.
buddhi buddhayaṣ 356.5; °nayana 134.12;
267.7; 356.2; 373.5; °nalinivāna 366.3;
°padmakara 355.9; alpa° 135.1; vineya°
355.9.
bṛhatphala 160.3.
bodha XXIV, 32; vineyajana° °anurūpeṇa.
bodhi 177, n. 1; °āṅgottuṅgaturaṅgapa-
dāti 442.2; °caryā 552.1; °maṇḍa 50,
n. 3; 594.10; buddha° 298.2; 517.9;
cṛāvaka° 353.3; pratyekabuddha°
594.10.
bodhisattva (caryā) 306, n. 6; 431, n. 4;
489, n. 1; XXIV, 32.
bauddha 29.2; 129.3; 421.3.
brahmacārin, °caryavāsa 49, n. 2; 297,
n. 6; XVII, 23.
brāhma brāhmana °vihāra puṇṣa satya
325, n. 3.
bhakti 309, n. 4.
bhaya 46.3.
bhava 173.4; 350.1; XXVI, 7—8 (= kau-
dhas); 76, n. 2; 563.7; 565.7 (= kar-
man); 424.11 (= saṃsāra); °agra, 371.1
agrika 486.8; °agravitarāga 318, n. 7;

- °aṅga 118.11; °arisenā 2, n. 1; °gati 200.7; °cāraka 220, n. 3; °tṛṣṇā 530, n. 4; 555, n. 4; °dṛṣṭi 272, n. 5; 530, n. 4; °niḥsaraṇa 530.7; °pratisaṃdhi 545.2 (carama, prathama 424.11); °saṃ-yojana 143.6; °saṃtati 451.3.
- bhavatva 307.3.
- bhavana 13.7; 116, n. 1; °dharmaka 412.5; °ḍila 8, n. 3.
- bhaviṣṇu 8, n. 3.
- bhaviṣyaddhetu 76, n. 7.
- bhavya 45.7.
- bhāga 219.2; sa° 32, n. 8; 821.6; viṣa° 321.6.
- bhājana °m iva 494.15; °loka 371.1; 448.16 Add.
- bhūrahāra 283, n. 3.
- bhāva *voir* XXI (saṃbhavavibhavaparikṣā) 116, n. 1; 188.18; XXV, 16; °abbhiv-veḥin 247.4; °kalpanā 528.12; °jāta 261.1; 356.2; 475.6; °rūpa 267.5; 464.17; °sadbhāvakaḥkalpanā, vāda XXV, 3; 470.11; °vāsanā 247, n. 1; °svabhāva, °svabhāvatva 250.3; 495.6; 591.2.
- bhāvatas 541.1.
- bhāvanā 377.8, n. 3; 480, n. 1.
- bhāvabhāvavibhāvin 270.3.
- bhāvin 163.12; 312.7; °i saṃjñā 82, n. 4; 161.4; °tā, °tva 82.12; 161, n. 4; 312.11.
- bhāṣā anyā (nyāya) 370.4.
- bhāṣasampekṣa 187, n. 6.
- bhūta °tatbatā 176, n. 3; °pratyaवेकṣa 358.12; °koṭi 3, n. 5 Add; 6, n. 2 Add.
- bhūti 116, n. 1.
- bhūmi prathama° 489.1; upacārabhūtā 120, n. 2.
- bhūmika naivasamjñānāsamjñāyatana° etc. XXIV, 3.
- bhedena kathyatām 230, n. 6.
- bhoktar XVII, 28, 30.
- bhoga °ādisamvartanīya 334, n. 8; °pa-ryeṣṭi 52.8; *voir* A bhid h. k. v. III, 23; °vaicitrya 316.13.
- bhautika rūpa (ghaṭādi) 132, n. 2; 285, n. 3.
- Mañjuṣrī 295.12; 299.11; 374.5.
- °maṇḍa 50, n. 3 (bodhi°; vajra°); 128.9.
- maṇḍala 442.1 (buddhadharmāmala°); vāyu° 448.17.
- matinayanatā 267.7.
- madamūrchāsāmarthya 356.4.
- madhya XI, 2; °pāṭhaka (?) 489, n. 1; °stha 467.15.
- madhyamā pratipad 56, n. 1; 81, n. 3; 135, n. 4; 248.8; 276.10; 358.12; XXIV, 18.
- manana 381, n. 5.
- manasamvara 289.9.
- manasikāra kāyaklamatha° etc. 379.9; ekāgra° 381.2; tajja° 567.10.
- manasibhava 306.8.
- manaskāra 534.1; vedanā° 192.7; ayoṇico° 452.7.
- manuja 562.10.
- manuṣya °gatistha XVII, 15, 16; °citta XVII, 12; °pudgala 231.4; °skandha XVII, 23.
- manovijñāna 72.9; 118, n. 5; 561.12.
- manda 493.4; °prajña 498.1; °buddhita 448.1; °medhas 495.1.
- manyānā 381, n. 5.
- mamakāra 295.3; 340.6; cf. 562.11.
- maṇaḥ 174.10, n. 4, Add.; XVII, 19; 557.9; 563.8; °kālasamaye 298.1; °bhava 547.3; māraṇātika 544.5.
- marici 188.14; 346.9-13; XXIII, 7; 549.8.
- mahāgraba 295.5.
- mahādharmaścanda 294.10.
- mahāpuruṣapudgala 481.9.
- mahābodhicaryāsthiraṣṭhānasthita 552.1.
- mahābhūtāni 176, n. 3; 197.8; 356.5.
- mahāyāna 297, n. 6; 351.15; °mahānaya-sārathivara 442.1.
- mahārtha 23.1; °tā 469.8.
- mahāvākya 23, n. 1.
- mahācailāyamāna 470.11.
- mahāsukha 373, n. 2.
- mātāpitṛsaṃpyoga 567.4.
- mātrmarāṇasaṃtāpa 269.10.
- mātrkā (nyāya) 359.11.
- mānakriyā 309, n. 4.
- mānādhinā. . . . 55.4.

mānava 562.10.

mānasaṃ karma 306.8.

Māndhātā 574.6.

māyā 449.18 (*ou* māyopama?); °ādivijñā-
nagamyā 177.6; °upama 443.4; °kāra
46, n. 2; °kṛitiraga 237.6; °nāṭaka
463.10; °nirmītā stri 463.11; °yuvati
45.9; °lakṣaṇasvabhāva 567.6; 568.15;
°stri 46, n. 2.

māra 49, n. 4; 299.12; 380.3; 442, n. 3;
451.8; 487.7.

mārga VIII, 6; XXIV, 18; āryasatya 483.15;
laukika 184.1, etc.; sāṃsārika 136.3;
°bhāvanā 463.15.

malutālātā 441.5.

mithyā °kalpanā 344.11; °dṛṣṭi 239.2; 318,
n. 8; 479, n. 3 de 478; 495.13; °prati-
patti 564.7; °prayukta 463.9; 466.10;
°prabhāva 448.13; °vimukti 148.4.

mukhapratibimbaka 109.2; 568.6 *voir*
bimba.

muṇḍakajaṭa 157, n. 4.

mudrā (nyāya) 428.11.

muni 177.2; 219.1; 358.5; 498.5.

muṣṭi 295, n. 6.

mūrcha 356.4; 552, n. 4.

mūla °udakādivat 212.8.

mūlotpāda VII, 4; 148.8.

mṛgatṛṣṇākhyā 261, n. 2.

mṛga (nyāya) 373, n. 2.

mṛdabhājana 375.1.

mṛṣā 41.4; 237.12; XIII, 2; 359.3; °artha
44 6, 12; 347.2; °svabhāva 45.8; 50.4.

megha 377.6.

maitra 78.11; 303 5; 305.1.

maitrī 309, n. 4; 325, n. 3; 343, n. 7.

Maitreya 6, n. 2; 593.3.

mokṣa XVI; 276.3; 290.10; 349.15.

moṣadbarman, °dharmaka 41.6; 238 4.

moha 50, n. 6; 462.4; 188.17 (mohana);
XXIII, 1; 457.5; °ja manaskāra 452.3;
°puruṣa 464 8; °prabhāva 463.2.

mohaniya 463.2.

mauna 309, n. 3; maucin (?) 358, n. 5.

maula utpāda 148, n. 4; karmapatha 308.5.

mleccha (nyāya) 370.4.

ya ubbayoh samo doṣo... 34, n. 1; 172,
n. 4.

yaṅgāmin 49.7.

yajña 292, n. 4.

yat kiṃcid etat 37, n. 6 *et* Add.; 397, n. 2.

yathākarmakṣepatas 544.7.

yathādarśanam 476.1.

yathābhūta °parijñāna 135.8.

yathāvat 593.4.

yathāvadavasthita °tattvadarśana 571.8;
°padārthatattva 441.10; °svarūpa 373.3.

yantra °kṛta tūrya 363.9; °dūrikāvat, °va-
raṇa, °hasti 238.4; °yuvati 46.5.

yad idam 237.11; 300.1.

yukti °āgamābhyām 42, n. 2; °pratiśa-
raṇa 268, n. 1; °vidhura 67.1.

yugapad 287.3.

yuvatiṣṭanau 547.4.

yuvā na jiryate XIII, 5.

yoga °avacara, dhamma°, jhāna° 541, n. 2.

yogācara (yogiu) 541.3.

yogiu 340.11; 346.2; 348.2; 469.11: 495.4;
541, n. 2.

yoni °vaicitrya 316.13; °ṣo manasikāras
377, n. 3; °caḥ prayukta 63.2.

yautaka (dharma°) 275, n. 7.

rakti 457.3.

rajakavastradhāvana (nyāya) 485 6.

rajodhātu 380.5.

raju °uragaparikṣayavat 220.3; °sarpa-
bhayādivat 523.1.

rajyate, rañjana, rañjaniya 457.3; 463.1.

ratna 489.7.

ratha °aṅga 346 2; 504 9; °cakravat 446.1.
raçmi... avasiri 332.5.

rasa 457.1; °cakṣurnyāya 114, n. 2.

rasana 192.7.

rāga, °raktaparikṣā VI; 52, n. 3; 178,
n. 2; 457.4; 472.3; °ādi 291.7; °koṭi
464.11; °dveṣamohas 563.2 (= saṃskā-
ras); °niḥsaṇa 464.6; °paridāha 50.9;
°paryavanaddha 52.5; °paryavasthita
52.7; °prabhāva 463.2; asad° 52.5;
chanda° 52.7; vitarāga.

rājabhāryā 463.17.

rātri 366.1 Add.

rāhu °grahavigrahodgraha 442.3; °giras 66.1.
 rūḍhiḥabda 10, n. 2.
 rūpa IV; 309, n. 2; 343.9; 456.9; 544.3; XXVI, 4; bāhya, samtānika, anāsava 118, n. 6; bhautika 71.6; 128, n. 2; 126.1; 285, n. 3; °pariccheda, °maryādā 129, n. 3; °prasāda 126, n. 1 Add.
 rūpadvaya 265, n. 4.
 rūpanād rūpyate 343, n. 7; 456.9.
 rūpindriya 73, n. 3; XX, 8; 469.15.
 rodha 525.2.
 lakṣaṇa 59—61; 64, n. 1; V, 1 *suiv.*; 527.14; °anyathātva 263.2; °vikalpa 261, n. 2; °hetu 76, n. 7; samskṛta° 148, n. 4 (anu°); sva°; sāmānya°; sāmpvṛta 85.6.
 lakṣya 59.8; 63.9; 75.2; V, 4; 527.14.
 lakṣya lakṣaṇa 63.9; 181.16; 213.6; 225.3.
 layana 156, n. 2.
 lāpaya 563, n. 7.
 lakṣaṇika 545, n. 6.
 lekhasamkrānti 550.11.
 loka 44.12; 153.10; 253.16; 370.6; 418.2; 492.8; 536.10; 588.7; antavān *etc.* 536.8; XXVII, 21; °anuvartana 548.7; °nirutti, °prajñapti 28, n. 1; °prasiddhi 68.6; 74, n. 1; 177.7; vivāda 370; °vṛttānta 370.12; °vṛddha 69.4; °vyavahāra 28.1; 74, n. 4; 260.9; °samvṛti 26.3; 67.9; 493.1; 495.6; vāra° (?) 419.8.
 lokāyatika 360.4.
 lokottara padārtha 501.4; pravacana 594.9; °mārgajñāna 184.4; 219.12; skandha 48, n. 1; 292, n. 4.
 lohakumbhi 51.8.
 laukika 56, n. 1; 370.5; 505.8; °avadāta-darśana 356.9; °jñānāpekṣayā 220.7; 375.10; tattva 375.10; padārtha, vyavahāra 67.3; 68.7; 172.15; 173, n. 8; 490.3; 501.4—5; prajñā 137, n. 3; prapañca 350.16; pravacana 594.9; mārga 184.1; 385, n. 1 (p. 336); viparyāsa.
 vanavṛkṣaṇyāya 195.7.
 vandhyā °putra, °sūnu, 287.16; 578.6 (*et* ātman); °duhitar 350.10 — cṛāmagau-

ratā 591.2; cf. 382.14; °ādayo bhāvas 528.5.
 varanābhāvamātra 129, n. 3.
 varāgra buddhajñāna 332.2.
 varṇa °samsthānādi 579.8.
 vastu 262.4; 363, n. 1; 456.5; °dharma 31.12; °mātra 65, n. 3; 274.7; 275.1; °sat 28, n. 1; °svarūpa 351.5; 368.13.
 vastuka 220.7.
 vāc XVII, 4, 307.10; 364.10 (°apavṛtti); 373.9; °udāhāra 366; °samvara 289.14.
 vācyavācaka-prapañca 350.14.
 vāta °ayana 196, n. 1; °gagana 538.11.
 vāyu °dhātu 561.10; °maṇḍala 371.1; 448.17.
 vāraṇam apuṇyasya... 357.7.
 vāraṇa yantra° 238.4.
 vāraloka (?) 419.8.
 vāsa 1.4.
 vāsana 247, n. 1; 538.8; 539.8.
 vāsubandhava 71, n. 1.
 vimṇāṭikikara... 294.7.
 vikalpa 65, n. 3; 363, n. 1, 374.1; °jāla-vāsana 539.8; bl. vā° 262.3; lakṣaṇa° 261, n. 3.
 vikalpayati, vikalpita 298.4; 54, n. 2.
 vikṣepa 502.4.
 vicarati (?) 330.11.
 vicāra °asahatā 56, n. 1; 71, n. 1; cf. 64.4, 7; tattva° 153.13; voir avicāra.
 vicikitsā 298.2.
 vijñapti XVII, 4; 262, n. 2; 309.1; 382.3, 444.15; 523.11; 557.2.
 vijñāna 60, n. 5; 65.3 Add.; 74.6; III, 7; 267.11; 533.14; XXVI, 2; °ādicatuṣṭaya 119.9; °ādika 180.6; °utpattikṣaṇa 118, n. 5; °dhātu 561.12; 562.7; °bija 566.11; 567.5; °vāda 274, n. 3; 445.1; 523, n. 2; °sahabhū 563.3; cakṣurādi° 567.7, *etc.*; mano° 72.9, *etc.*; puṇyopaga 564.8; pratisaraṇa 43 Add.
 vijñānavāda 274, n. 3; 276.2; 445.1; 523, n. 2.
 viṭhāpana 51, n. 1; 565.7; cf. 363.5; viṭhāpita 52.14.
 vitatha 51.2; °tā, °kbyāti 238.4.

- vitarati 297.2.
 vitarka 451.11.
 vitimira, °taimirika 274.1; 373.2.
 vitiṣṭhate 380.1.
 vittī = vedanā.
 vidyā (*magique*) XXIV, 11.
 vidyācaranasaṃpad 487.4.
 vidvān (tattvadārṣi) XXVI, 10.
 vidharman 132, n. 3.
 vidhāraka 304.2.
 vinaṣvara 375, n. 4.
 vināṣa (jūtipratyaya, akāraṇa) 29, n. 5;
 173, n. 8; 174.1.9; 223.1; 271.11; 413.1;
 sthūla, sūkṣma 4, n. 4.
 vinivartanaṃ svabhāvasya 471.9.
 vineyajana (hinamadyotkrṣṭa, °anugraha,
 °ānurūpyeṇa, °bodhūnaurodbheṇa) 177.8;
 357.2; 358.1; 359.12; 371.14; 444.4;
 547.14.
 vipakṣavipāka 326.5.
 vipariṇāmadharmitva 271.11.
 viparita, a°, ardba° XXIII, 17—18.
 viparyaya XXIII, 6, 13.
 viparyāsa °parikṣā XXIII, 52, n. 7; 30.3;
 460 Add.; asat° 51.1; saṃjñā° 52.9;
 °prabhāṇa 475.13.
 vipāka 30, n. 2; 52, n. 7; 305.7; 319.11;
 °kāla XVII, 6; °dāna °naiyamyā 303,
 n. 4; °phala 302.7; 335, n. 1.
 vipratipanna 496.12.
 viprayukta (vijñapti) 317, n. 4; 444.15;
 523.11.
 vipralabdha 345.1.
 vibhaja 281, n. 1 (°vyākaraṇa).
 vibhava *adj.* XVI, 3 (285, n. 2; vibhavatā
 287.1.5); XXI (sambhavavibhavapa-
 rikṣā) 11; 418.13; 530.7; °tṛṣṇā 530,
 n. 4 (*soif de la disparition de la dou-
 leur?*); °dṛṣṭi 273, n. 5.
 vibhāvayati 190.4; 498.11.
 vibhāvin 270.8.
 vimati 298.4.
 vimukti °mārga 480; mithyā° 148.4.
 vimokṣa 246.1; °mukha 43.7; 246.6.
 virāṇa 80, n. 5.
 virati XVII, 4—5; °kriyā 183.7.
 virāga (= nirvāṇa) 525.4; °koṭi 464.11.
 virūkṣatara mahimaṇḍala 346.10.
 virodhacodanā 15.9.
 vilomayati 338.5.
 vivadati 370.6.
 vivāda 47, n. 5; 135.14; 270.15 *suiv.*
 vivikta 443.8.
 viṣuddhi 337, n. 2; °pratijñāsaṃpāsa 334.2.
 viṣeṣa °adhigama 501, n. 1; artha° 65.3.
 viṣeṣyaviṣeṣaṇavyavahāra 80.7.
 viṣa °vrkṣa 134.11; 294.7.
 viśabhāga (karman) XVII, 17.
 viśamahetu 10.11.
 viśaya 71, n. 1; °prativijñāptilakṣaṇaṃ
 vijñānam 348.12.
 viśpanda XVII, 4; 307, n. 6.
 viśaṃyogaphala 333, n. 1 (p. 336).
 viśaṃvādaka 238.4.
 viśaṃvādayati 19.5; 357, n. 12.
 viśakti 328.5.
 vihaṃgamā iva 357.7.
 vihāraparamatā 325, n. 3.
 vrkṣapada (nyāya) 360.7.
 vitarāga 318, n. 7.
 vithigata 331.9.
 vipsā 5, n. 9.
 vṛddha 35, n. 2; loka° 69.4 Add.
 vedanā (vedana, vitti) 60, n. 5; 118, n. 5, 6
 (°utpattikṣaṇa); 520.7; 554.7; XXVI,
 5—6; sukhā, etc. 555.4, n. 4.
 vedaoūvedakau 225.3.
 vepate 205, n. 2.
 vaicitrya gatyādi° 316.13.
 vaidya (mahā°) 246.15; 248.3; 357, n. 5;
 379.1.
 vaiparitya, viparitatva XXIII, 14, 16.
 vaiyavadānika dharma 539.2.
 vaiyakaraṇa (nyāya) 359.11.
 vairāgya 57.11.
 vyaktavarnoccāraṇa 307.10.
 vyaṅgya 29, n. 4.
 vyañjana 43.5 Add. (pratisaraṇa); °hetu
 76, n. 7.
 vyapadeṣa 72, n. 5, 7; 71, n. 1 (asādhā-
 raṇena).
 vyavadāna 50.4; 275.1; 375.4; saṃkleṣa° 45.8.

vyavasthāna 578.7.

vyavahāra XVII, 24 (laukika); 35, n. 4; 68.5; 74, n. 4 (pramāṇaprameya°, hetuphala°, etc.); °saṃketa 352.4; °satya 356.2; 444.4; 490.3; XXIV, 10.

vyākaraṇa 514.3.

vyākhyāna °kārikā 385.1.

vyādhi °vaçāt 372.3.

vyāpārakaraṇānupapatti 329.16.

vyūlagrahaka 497.2.

vyutpatti 69.8; 571.5; = vyutpāda 74.2.

vyutsarga 189.16; 190.1.

vyomacūtataruvāt 454.7.

vrīhyādiṣu 220.1.

çakti 82.12; 96.18; 116, n. 1.

çabda 29, n. 2; 71, n. 4; 456.9; çabdās (les mots) 24.3; 69.8.

çama 348.1.

çamatha 297.7.

çamala (?) 496.2.

çaraṇiyabhūta 441.10.

çarira °ceṣṭā 307.10; roir çilāputra.

çalyatas 593.6.

çavabhūta 262.5; 443.9.

çaçaçrūga 528.10.

çānta 48.3; VII, 16; XVIII, 9; 373.8; °tas 363, n. 1; ādi° 225.9; prakṛti° 536.3.

Çāntamati 361.1; 366.1; 539.3.

çābdavyavahārās 108, n. 2.

Çāradvatīputra 108.1.

Çāriputra 6, n. 2.

çāçvata XV, 11; XVII, 10; 397.2; 572.10; °adidṛṣti XXVII, 1, 15—20; °ucche-davāda 377.12; °grāha 272.14; °lokādyā dṛṣṭayas 571.11; °vāda 423.13; 576.5.

çāsana 371.13.

çāsanārtha 214.8.

çāstra 3, n. 3; 327 Add.; 549, n. 2; Nyāya° 35.4.

çiromanigrahaṇa 497.2.

çilāputraçarira 66, n. 2.

çīva 4.1; 11.9; 538.3.

çi 304.7.

çīla 309, n. 3 (samādāna°, dharmatā°); °viçuddhi 337.3; °vrata 479, n. 1; 555.8.

çukraçonitasamparka 460.13.

çuci, nitya XXIII, 21, 22.

çubhāçubha °viparyāsa 350.9; XXIII, 1.

çūnya (= pratītya samutpanna) XIII, 7; 248.4; XXIV, 1; 348.11; 403.1; 503.10.

çūnyatā (°tva) = sarvabhāvasvabhāva° 350.16; IV, 8; 128.4; 176.10 (asamskṛta); XIII, 2, 8; 248.4; 249, n. 1 (durgrhita); 264.13 (= naiḥsvābhāvya); 445.1 (kal-pitasvabhāvasya); XXIV, 7 (°artha, °prayojana), 11 (durdrṣṭā), 18 (= prati-tyasamutpāda cf. 591.6); °ālabhāna et jñāna 533.16; °karuṇāgarbha dharma 360.2; °dṛṣṭi 247.2; °patisaṃyutta su-ttanta 41 Add.; °vādin 503.8; 521.8; °vāsana 247, n. 1; °samādhi 363, n. 1.

çaiḥsa 374.7.

çailaparvata 90.10.

çoka 335, n. 1; 567.6; 568.9.

çobhana 592.5.

çramaṇa 143.7; °dharma 338.13.

çrāvaka 378.7; 379, n. 1; °pratyekabud-dhānām... 351.15; °bodhi 353.3.

Çrilābha 5, n. 10.

çrutacintābhāvanā 294.12; 377.13.

çrutavān 444.11.

çlokākṣarapadodūharaṇavat 547.17.

şadāyatana 126, n. 1; 197.8; XXVI, 3; 565.1.

şaddhātu 129.3.

şoḷaça kṣaṇa 479.1.

saṃyamaka 303.4.

saṃyamati 303.3.

saṃvara 289.9, 14; 309, n. 3.

saṃvāsa (pratijñā°) 334.2.

saṃvṛti 54.10; 68.8; 264.4; XXIV, 8, 10; 368.14; °maraṇa 174, n. 4; °satya 357, n. 12; 369.11; °satyaparibhṛasta 344.11; duḥkhādi° 284.4.

saṃvyavahāra 74.7.

saṃçayaniçcayavat 101.14; 547.2.

samsaraṇa 286.8; 302.5; 574.2.

samsargaparikṣā XIV.

samsartar 218.7.

samsāra XVI, 1—3; 276.9; 280.7; 581.3; °aṭavikāntāra 399.16; °atikrama 516.8;

°avasthāyām 528.2; °kāntārasarīt 442.2;
°kṣaya 219.10; °cāraka 220, n. 3; 269,
n. 4; °nirvāṇe XXV, 19; °prabandha
585.7; °mūlāḥ saṃskārās XXVI, 10;
°catru 2, n. 1; anavarāgra, anūdi,
218.4; XXVII, 19; pāñcagatika, 218.3;
jātijarāmarāṇa° 218.5.
saṃsevā 294.12.
saṃskaroti XXVI, 10.
saṃskāra °parikṣā XIII, 116, n. 1; 280,
n. 1 (174 Add.) XXVI, 1, 10; 280.1
(= sattva, skandhās); 563.2 (= rāga-
dveṣamohās); 543.2; 566.9 (et karman);
°duḥkhatā 475, n. 3; °prabandha 545,
n. 6; °vidhvamsana 174.11; kṛtopacita°
543.6; puṇyopaga, etc. 564.8.
saṃskṛta °parikṣā VII; °parivāra 148,
n. 4; °lakṣaṇa 145, n. 1 Add.; 174,
n. 4; 222, n. 5; 545, n. 6.
saṃsparṣa XXVI, 3—5.
saṃharṣaṇa 371, n. 7.
sakāraṇa 223.4.
sakṛdāgamin 319, n. 3; 481.1.
sakriyatva 280.12.
saṃkalpa (= vitarka) XXIII, 1.
saṃkucita 46, n. 3.
saṃketa 492.11; °mātra 28, n. 1; voir
dharma°, vyavahāra°.
saṃkramah karmanah XVII, 16; 355.1;
hetuphalasya 355.1.
saṃkramati 108.4 (bijam ānkure).
saṃkramaṇaṃ hetoḥ XX, 9.
saṃkrānti 108, n. 2; 215, n. 2; 253, n. 4
(°vādin); 550.11 (lekha°); 569.2 (na
saṃkrāntitas).
saṃkleṣa 54.5; 137.5; 275.1; 361.10; 375.3;
451.8; 469.14; 470.3; °vyavadānanibān-
dhana 45.8.
saṃkhyābahutva 316.4.
saṃgati 70, n. 2; 554, n. 6.
saṃgāyati 338.13.
saṃgiti 166, n. 4.
saṃgrahavastu 305.2.
saṃgha 268, n. 1; 325, n. 3; XXIV 4—5;
487, n. 8; 489, n. 4; cṛvākabodhi-
sattva° 338.8.

saṃghātakriyā 566.8; cf. 93, n. 2.
saṃjitapūṣpa 54, n. 1.
saṃcodana 371, n. 7.
saṃjñāti 52.10; 297.5.
saṃjñā 48.8; 65, n. 3; 343.3; °graha 54.4;
°bhūta (?) 95.8; °manasikāropāṇama
361.5; °mātra(ka) 95, n. 3; 221.2; 389.5;
°vaṣena 544.1; °viparyāsa 52.9; °ve-
dayitānirodha 40, n. 4; aikya°, pinḍa°,
etc. 562.15; sattva° 178, n. 2; sukha°
562.15; bhāvinī 161.4; etc.
saṃjñin 300.8.
satatasamitam 308, n. 4; cf. 377.8.
satattva 214.7.
satkāya 363.3 (= ākāya); °drṣṭi 294, n. 2;
349.11; 361.9 (°upaṣama); 362.4 (°pa-
rijñā); cf. 379.13.
satkāryavāda 210.12; 376.9.
satprakṛya 2.4.
sattāka 324.12; voir ātmabhāva°.
sattva 290, n. 1; XVI, 1, 4; 355.4; °citta-
saṃtāna 334.7; °dhātu 356.10; 498.7;
°rāci 537.12; °loka 371.1; 448.17;
°vāda 594, n. 5; °saṃjñā 178, n. 2.
satya 238.7 (adj.); XXIV, 8—10; °anuloma
362, n. 3; °dvayavyavasthā, °vibhāga
27.1; 495.9; 499.8; āryasatya.
Sadāprarudita 379.4.
sadṛcākṣaṇānuvṛtti 545, n. 6.
sadaiva sthāyita 265.1.
saddharma XXIV, 4, 12; 487.9; 498.7;
592.5; °koṣa 1.1; °saṃtaraṣa, dhāra,
etc. 377; °tattvāmṛtabhāṣajya 379.1;
°vyasanasaṃvartaniya 496.5.
sadbhūta 180.10; 471.6.
sanidana 451.7.
sadbhātu (= samānadhātuka) XVII, 17.
saṃtati, saṃtāna 85, n. 3; 281.3; 283.1,
310.4; XVII, 7—10, 12; XXVII, 16,
22; cf. 545, n. 6; °viccheda 85.3;
udayavyaya° XXI, 5; cka° 584.3;
citta°; bhava° 431.3; sattvacitta°
316.7; 334.7; skandha° 588.2; sva°
335, n. 1 (p. 336).
saṃtāpa hrdaya° 557.10.
saṃdhūya 262.6; 504.5; — bhaṇita 41 Add.

- samdhāvati 218.6.
 samdhukṣaṇa 204.3.
 sanmārga 134.13.
 sapta arka 366.6.
 sapratyaya 452.7.
 sabhāgam karma XVII, 17; 321.4; cakṣus
 32, n. 8.
 samatā 373—4.
 samatikramati 108, n. 2; 296.10.
 (sam)anantarapratyaya 76, n. 7; 85, n. 3
 Add.; 554, n. 2.
 samanupācyati 143.2; 292.12, 15.
 Samantabhadra 333.7.
 samanvāgama 148, n. 4; 319.3.
 samanvāharanākṛtya 567.10.
 samanvāhāra 118.9; XXVI, 4; 553.6 Add.
 samaprasaṅgīti 173, n. 7.
 samaya 594.3; sva° 67.1.
 samala (?) 496.2.
 samavasaraṭi, °saraṇa 51.1.
 samavasthita 509.3.
 samādinaṣṭila 309, n. 3.
 samādhi 184.1; 281, n. 1; 361, n. 5; 363,
 n. 1, 5; °vara 200.6; voir aninījya,
 vimokṣasamukha.
 samāna 51, n. 5; 337.11.
 samanajātiya XVII, 12.
 samapatti 65, n. 3.
 samāropa 296.8; XVI, 10; skandha° 347.2;
 samāropya 264.4.
 samābita 143.3; 366, n. 1; 472.6.
 samīñjita 540, n. 6.
 samucchinna kuṣalamūla 318.9.
 samuccheda °maraṇa 174, n. 4.
 samutthāna 309, n. 2.
 samutthāpaka 308.1; 310.3.
 samutthāpayati (karma) 565.8.
 samutpāda 5.4; 503.11 (= anutpāda).
 samudaya °brahṃa 297.4; °satya 5, n. 10,
 Add.; 476.16—19; 482.10.
 samparka 220.1.
 sampratisat 71, n. 1 (akāraṇa, aṣṭaya).
 samprayukta 306.9; prati° 594.3.
 sampravṛtti 103, n. 4.
 sambaddhakakṣa 470.9.
 sambandhabetu 76, n. 7.
 sambandhin 198.5.
 sambhavadivibhavadiparīkṣā XXI.
 sambhavin 8, n. 3.
 sambhāra 357.1; 488, n. 3; 538.11.
 samminījita 510, n. 6.
 samāmūrchita 552.4.
 sammoḥa 461.7; phalavipaka°, tattvārtha°
 357, n. 12.
 samyak °drṣṭi 373, n. 2; °nirodha 560.2;
 °prayukta 374.13; °sambuddhadharmās
 374.9.
 sarpa 220.8; 249, n. 1; XXIV, 11; 497.1;
 523.1; °bhrānti 480, n. 1. — Voir ala-
 garda.
 sarvagata 116, n. 3; 196.4.
 sarvacetovaçitāparamapārami 143, n. 4.
 sarvatraga 292, n. 4.
 Sarvanivaraṇaṣṭikambhin 225.7.
 sarvavādinās 522.16.
 sarvāstivāda 263, n. 2. — Voir atita, anya-
 tātva.
 savikalpa(ka) 43 Add.; 65, n. 3.
 savyetaragoṣiṇāvat 139.14; 224.4; 547.4.
 savabhāva 24.2; 54.1; 55.2; 160.2; 188.10;
 242.15; 261.4; 275, n. 2; 326.3; 507.11
 (°tā, °vāda, °bhāva-vāda).
 sahākārin 312.9; 390.3.
 sahaja sparṣa° (vedanā) 118, n. 7.
 sahabjāta °pratyaya 77.5.
 sahabbhāva (sābhacarya) VI, 3—4, 10; 140.3;
 223.6; 547.4; cf. 287.3.
 sahabbhū 309, n. 2; °hetu 118, n. 7.
 sahabbhūta 139.9.
 sahetudrṣṭi 272, n. 5.
 sahetuka 335.4; 371.2; 452.7.
 sahotpānnatva 118, n. 7 (cf. janyajanaka-
 bhāva).
 sahotpādaniyama 5, n. 10.
 sāmvṛta 10, n. 6; 27.10; 85.6; 189.2; 261.6;
 591.1.
 sāmsārika duḥkha 537.9.
 sāksātkāra (kriyā) 297.3; nirodha° 297.5;
 arthasāksātkāritva 71, n. 4.
 sāksīkarman 477.11.
 sāmpkleçika dharma 539.1.
 sāmgḥāta 93, n. 2; cf. 566.3.

sātarūpa 565.6.
sādhaka 497.4.
sādhakatamatva 183, n. 2; 465.1.
sādhanaśādhavyavahāra 225.5.
sādharmyadr̥ṣṭānta 20.5.
sādhyaśama 127.4.
sāmtānika 118, n. 6 (rūpa).
sūmagri °parikṣā XX; 324.2.
sāmānya °lakṣaṇa 59.7; 261.6 (anityatvū-
dika); °viśeṣa (?) 254.4.
sāmīpya 293.12.
sāmpṛata 199.6.
sāradarçin 268, n. 1.
sārvajāna pada 431.9.
sālambana 84.3.
sāsraṇa 118, n. 6; XVII, 19.
sīmhanāda 442, n. 7.
sikata (taila) 81.18; 195.7; 382.14.
siddhānta 15, n. 4; 526.6.
siddhi 213.1; svābhāviki, anapekṣya, pa-
rasparāpakṣayā 202.8; 383.10, etc. (voir
paraspara).
sukha 70, n. 2; °saṃjñā 562.15; °sparça-
vihāra 47, n. 4; 499.1.
Subhūti 379.5; 443.4; 449.13.
Suyāma 300, n. 3.
suvarṇapīṇḍa 303, n. 4.
suvimukta °citta, °prajñā 143.5, 7.
sūkṣma dharma, bhāva 498.10; 559.4; kālā
287.6; vināṣa 4, n. 4; ati° 547.17; su°
535.10; sūkṣmekṣikā 68.5; 209.14;
418.12.
sūcyagreṇa (nyāya) 547.16.
sūtra nītārtha°, neyārtha° 41, 43; °tulya
366, n. 3; sūtrādīnām śadekṣaṇam
378, n. 5.
setusthāniya 525.2.
sopadhiṣeṣa 519.13.
sopapattikatva 268.1.
saukṣmya, sthāulya 211.1.
saugata 214.6; 246.7; °manya 283, n. 4.
skandha °parikṣā IV; °traya (çilādi) 292,
n. 4; 377.14; °pañcaka (chandādi);
sarvatraga (vedanādi) 292, n. 4: lokot-
tara 48, n. 1; rūpādi 343.9; anāsraṇa
436.18; āntarābhavika 286.9; aupapat-

tyāṃçika, māraṇāntika 544.6 (cf. 85,
n. 3); devagatyupapattisamgr̥hita, ma-
nuṣya° 588.6; rūpin, arūpin 557.1;
563.3; °nairātmya 549, n. 2; °prati-
saṃdhi 551.15; °māra 49.10; °vādin
275.7; °samāropa 347.2; °saṃtāna
588.2; duḥkha° 557.18.
skhalitasamācāra 371, n. 7.
stūpa 325, n. 3.
stri 463—4; °nimittam kalpayanti 52.8; 178.1.
sthavira 268, n. 1.
sthaṇu 4, n. 5.
sthātar 103, n. 2.
sthitā... dharmatā 40, n. 1.
sthiṭi VII, 22 *suiv.*; °anyathātva 145.5;
545, n. 6; °utpādapralayadika 371.2.
sparça 70, n. 2; 118, n. 5; 255.9; 457.1;
XXVI, 5.
smṛti 51.2; °upasthāna 63.7; °karaṇānu-
pradāna 371, n. 7; °saṃmoṣa 464.1.
srotaṃpatti 480.1.
svakūyadr̥ṣṭi XXIII, 5.
svakāryakṛt 329.18.
svata utpāda 14 *suiv.*
svatantra 324.10; 465.1; °anumāna, °pra-
tījñā 16.11; °kartar 331.2.
svapudgala XII, 4.
svapnopama 289.2.
svabhāva °parikṣā XV; 45.3; 78.1; 241.7;
XV, 2; 453.4; °anutpatti 262.6; °abhi-
niveṣa 198.10; °kartṛvāda, cf. 12, n. 6;
403.1, Add.; 159.7; °vyavasthita
(= apratityasamutpanna) 403.1; °çū-
nyatā 504.8; 515.11; svabhāvatas 159.17;
440.5; voir sasvabhāva, svābhāvya.
svamanīṣikā 84, n. 4.
svayamkṛta 227, n. 2; 329.11; 567.2.
svayūthya 76, n. 1 Add.; 196.8 (pudgala-
vādin).
svarasa °nirodha 375, n. 4.
svarūpa 10.18 (sāmvr̥ta); 261.6; 265.4; 375,
n. 4; °vādin 368.8.
svargāpavarga °apavāda 194.11; °mārga
246.10; 273.1.
śvalakṣaṇa 60.5 Add.; 261.4; 303.4; śva-
sāmānya° 59.7.

svavikalpasambhūta 51.3.

svasaṃvitti (°vedana) 61.11; 62, n. 6; 63, n. 3; 65, n. 3; 114.1; VII, 9; 373, n. 2.

svasaṃtāna 335, n. 1 (p. 336).

svātantrika 23, n. 3.

svātmani kriyāvirodhāt, vṛttivirodhāt 114, n. 1; 232.18.

svādhyāyadipamudrāpratimudrānyāya 428.11; 544.5; 551.14.

svābhāvika 326.6; 507.4; siddhi 189.15; 206.3.

svābhāvya XXIV, 21, 24.

svāyambhuva jñāna 373.10.

hamsarājā iva 538.10.

himsyate 456.10, n. 8.

hrasvadirghavat 10, n. 4; 252.12; 458.14.

hetu (*logique*) 28, n. 2; 35, n. 2; vādirprativādinīcīta 55, n. 2; hetupratyaya 77.1; 76, n. 7; 83.4; °uccheda XXI, 16; °upanibandha 560.5; °kṣaṇa 423.3; °pratayayasāmagrī 8.6; 529.4; °pratya-yopādāna 259.1; °phalabhāva 302.4; °bhāva 423.3; °bhūtā prajñā 268, n. 1; °sadṛṣaṃ phalam 43 Add.; 569.12; a°, eka°, viśama° 5, n. 10 Add.; 10.11; sahabhū° 118, n. 7; ārambaṇahetu-
drṣṭi 361.10.

hetutas 5, n. 10 Add.

Table des Matières.

Avant Propos	Page.
1 प्रत्ययपरीक्षा	1
2 गतगतपरीक्षा	92
3 चतुरादीन्द्रियपरीक्षा	113
4 स्कन्धपरीक्षा	123
5 धातुपरीक्षा	129
6 रागरक्तपरीक्षा	137
7 संस्कृतपरीक्षा	145
8 कर्मकारकपरीक्षा	180
9 पूर्वपरीक्षा	192
10 घग्निन्धनपरीक्षा	202
11 पूर्वापरकोटिपरीक्षा	218
12 दुःखपरीक्षा	227
13 संस्कारपरीक्षा	237
14 संसर्गपरीक्षा	250
15 स्वभावपरीक्षा	259
16 बन्धनमोक्षपरीक्षा	280
17 कर्मफलपरीक्षा	302
18 आत्मपरीक्षा	340
19 कालपरीक्षा	382
20 सामग्रीपरीक्षा	390
21 संभवविभवपरीक्षा	410

22	तथागतपरीता	431
23	विपर्यासपरीता	451
24	आर्यसत्यपरीता	475
25	निर्वाणपरीता	519
26	द्वादशाङ्गपरीता	542
27	दृष्टिपरीता	571
	Additions et Corrections	595
	Index des Kārikās	611
	Index des stances	617 et 622
	Fragments canoniques en prose	623
	Sūtras, Cāstras, Ācāryas	625
	Kalyāṇamitras	630
	Index général	631

Recd. on 17.4.81-
No. 16
R. No. 32863

